

**MUZEUL BANATULUI MONTAN
REȘIȚA**

**BANATICA
35**

2025

CERCETAREA ARHEOLOGICĂ PREVENTIVĂ DIN COMUNA POCHIDIA, JUDEȚUL VASLUI. CAMPANIA 2024

*Mircea Oancă, Adrian-Ionuț Gîlea**

Cuvinte-cheie: cultura Starčevo-Criș, cultura Cucuteni, cultura Sântana de Mureș – Cerneahov, secolul al XIX-lea

Keywords: Starčevo-Criș culture, Cucuteni culture, Sântana de Mureș – Cerneahov culture, 19th century

Comuna Pochidia este situată în extremitatea sudică a județului Vaslui, la o distanță de aproximativ 20 de km de municipiul Bârlad, în zona de contact dintre Podișul Central Moldovenesc și lunca râului Bârlad (Pl. 1). Pochidia este amplasată la granița județului Vaslui cu județul Galați, învecinându-se la nord cu, comuna Tutova (județul Vaslui) iar la sud, est și vest cu județul Galați. Ea se află pe cursul pârâului Bârzota, afluent de stânga al Bârladului. Din punct de vedere administrativ, comuna este alcătuită din satele Pochidia, Borodești (reședința), Sălceni și Satu Nou.

La sfârșitul secolului al XIX-lea comuna Pochidia făcea parte din plasa Corod a județului Tutova și era alcătuită din satele Borodești și Pochidia.¹ Mai apoi, la jumătatea secolului al XX-lea comuna a trecut în administrația raionului Bârlad (regiunea Bârlad), iar după anul 1956 a trecut în administrarea regiunii Iași. Din anul 1968 comuna Pochidia a fost inclusă în noul județ Vaslui, satele componente fiind incluse în cadrul comunei Tutova.² Comuna Pochidia a fost reînființată, în structura actuală, în anul 2004.³

Prima mențiune a satului Pochidia o descoperim într-un document emis în decembrie 1646, prin care un anume Petrea îi vindea lui Isar câteva proprietăți

* Muzeul “Vasile Pârvan” Bârlad, Str. Vasile Pârvan, nr. 1, e-mail: myrxas_oanca@yahoo.com; gilea_adrian@yahoo.com.

¹ Lahovari et alii 1902, 361.

² Legea nr. 2/1968; Legea nr. 3/1968, <http://www.monitoruljuridic.ro/Accessate> în 10 octombrie 2025.

³ Legea nr. 84/2004 pentru înființarea unor comune, <https://lege5.ro/Accessata> în 10 octombrie 2025.

pe care acesta la deținea în satul Nănești.⁴ Tot din acest act aflăm că satul Pochidia a fost la început împărțit în două moșii și anume Pochii și Nănești, iar proprietarul acestor moșii era spătarul Iordache Grigoriu.⁵

La începutul secolului al XX-lea, satul Pochidia apare menționat sub diferite denumiri, cum ar fi Pochi-Dii sau Pochi-Dia formând o comună împreună cu satul Borodești.⁶

Satul Sălceni s-a format în urma lipirii a două sate, Sălcenii de Sus și Sălcenii de Jos, ambele părți fiind amplasate de cursul pârâului Sălceni⁷, iar în cazul Satului Nou, așa cum sugerează și numele, a luat naștere, probabil, în cea de a doua jumătate a secolului al XX-lea prin extinderea satului pe celălalt mal al pârâului Bârzota, ca urmare a creșterii demografice. În *Tabloul de regruparea comunelor rurale* acesta nu apare ca făcând parte din comuna Pochidia, ci singurele sate menționate sunt Borodești, Pochidia și Sălceni.⁸

Istoricul cercetării

În repertoriul arheologic al județului Vaslui realizat de Ghenuță Coman sunt menționate cinci puncte de interes arheologic. Primul dintre acestea este situat la aproximativ 3 km sud-vest de satul Pochidia, un tumul numit de localnici *Movila lui Geană*.⁹

Un alt tumul, numit “Movila Porcului”¹⁰, este amintit la aproximativ 2,5 km est de satul Borodești și altul la 1,3 km est¹¹ de acest sat.

Pe Valea Bârzotei, la est de satul Sălceni, lângă șoseaua Crivești-Borodești, au fost menționate descoperiri de fragmente ceramice neolitice și de amfore romane¹², iar *Movila lui Gefu*¹³ este menționată tot în apropiere de satul Sălceni, la aproximativ 3 km SSV de sat.

În timpul cercetărilor de suprafață efectuate în anul 2021, generate de proiectul “Actualizarea planului urbanistic general și al regulamentului local de urbanism al comunei Pochidia” am descoperit cinci situri arheologice (Pl. 1/b) în limitele administrative ale comunei Pochidia¹⁴: Situl arheologic

⁴ DRH, Vol. XXVIII, 493.

⁵ DRH, Vol. XXVIII, 494.

⁶ Lahovari et alii 1901, 781.

⁷ Lahovari et alii 1902, 332.

⁸ *Tablou de regruparea comunelor rurale*, 1931, 450.

⁹ Coman 1980, 253.

¹⁰ Coman 1980, 252.

¹¹ Coman 1980, 252.

¹² Vulpe et alii 1951, 228; Coman 1980, 253.

¹³ Coman 1980, 253.

¹⁴ Cercetare în curs de publicare.

Sălceni-Dealul Bichi, Cod RAN166618.01 (sec. IV p. Chr., cultura Sântana de Mureș–Cerneahov), Situl arheologic Sălceni-Dealul Sălceni, Cod RAN 166618.02 (La Tène, sec. IV p. Chr., cultura Sântana de Mureș – Cerneahov, sec. XVIII), Situl arheologic Borodești-Biserica Veche, Cod RAN 166556.01 (sec. XVIII), Situl arheologic Pochidia-Pădurea Borna, Cod RAN 166592.01 (sec. XVI–XVIII) și Situl arheologic Ruinele Conacul Romallo-Cantacuzino de la Pochidia, Cod RAN 166592.02 (Epoca modernă, sec. XIX).

Cercetările din anul 2024

Cercetarea arheologică preventivă s-a realizat pentru lucrările necesare implementării proiectului “Înființare rețea de canalizare menajeră și stație de epurare în comuna Pochidia, județul Vaslui”, comuna Pochidia, județul Vaslui.

Zona care a fost supusă cercetării arheologice preventive este situată în comuna Pochidia, județul Vaslui, satele Pochidia, Sălceni, Borodești și Satu Nou, în zona protejată a siturilor arheologice: Ruinele Conacul Romallo-Cantacuzino de la Pochidia, Cod RAN 166592.02; Situl arheologic de la Borodești – Biserica Veche, Cod RAN 166556.01; Așezarea de epocă medievală de la Pochidia – Pădurea Borna, Cod RAN 166592.01; Situl arheologic de la Sălceni – Dealul Sălceni, Cod RAN 166618.02; Așezarea de epoca migrațiilor de la Sălceni – Dealul Bichi, Cod RAN 166618.01.

În total au fost efectuate 37 de sondaje în zona de protecție a siturilor arheologice amintite mai sus și în apropierea traseului pe care îl vor urma lucrările din cadrul proiectului menționat.

În zona de protecție a sitului arheologic *Așezarea de epocă medievală de la Pochidia – Pădurea Borna*, Cod RAN 166592.01 nu au efectuate sondaje deoarece se află la o distanță mare de lucrările din cadrul proiectului.

În urma acestei cercetări am descoperit patru situri arheologice noi după cum urmează:

Sitului arheologic de la Sălceni – La Pompe Cod RAN 166618.04 i-au fost marcate limitele prin trasarea a cinci sondaje, S 25, S 26, S 34, S 35 și S 36 (Pl. 2).

Sondajul S 25 a fost trasat în marginea nord-estică a satului Sălceni, comuna Pochidia, la 138 m sud-est de S 24 pe dreapta drumului Sălceni-Borodești, DC 243A (Pl. 2), în marginea unui platou în pantă lină, situat între râul Bârzota și drum. Orientat NV-SE, acest sondaj a avut dimensiunile de 10,00 × 2,00 m și o adâncime de -1,10 m.

În timpul săpării sondajului S 25 am identificat fragmente ceramice și osteologice, aflate în poziție secundară. Zona aceasta a suferit transformări în perioada modernă și contemporană, când a fost construit și consolidat drumul comunal, DC 243A, și rețeaua de aducțiune a apei în comuna Pochidia.

Fragmentele ceramice descoperite aparțin culturii Starčevo-Criș, culturii ceramicii liniare cu note muzicale (Pl. 8) și secolului al XIX-lea. Având în vedere ceramica descoperită și faptul că nu am intersectat complexe arheologice am hotărât trasarea altor sonde în această zonă pentru a stabili limitele sitului arheologic.

Sondajul S 26 a fost trasat în marginea nord-estică al satului Sălceni, comuna Pochidia, la 15 m nord-est de S 25 pe partea stângă a drumului Sălceni-Borodești, DC243A (Pl. 2). Orientat NV-SE, acesta a avut dimensiunile de $5,00 \times 2,00$ m și o adâncime de -1,30 m, sondajul S 26 a fost trasat între drumul DC 243A, Sălceni-Borodești și o stație de pompare a apei, chiar lângă gardul de împrejmuire a acesteia.

În timpul săpării acestui sondaj am intersectat o conductă de apă și nu am putut continua curățarea. Nu am descoperit fragmente ceramice sau complexe arheologice. În urma efectuării acestui sondaj am concluzionat că ar trebui să insistăm cu mai multe sonde de cealaltă parte a drumului DC243A, spre sud, către râul Bârzota.

Astfel, sondajul S 34 a fost trasat pe dreapta drumului Sălceni-Borodești, DC243A, la 38 m SSV de sondajul S25 și la 32 m vest de S 35, în situl Sălceni-La Pompe care a fost descoperit în cadrul acestei cercetări (Pl. 2).

Acest sondaj a fost săpat până la adâncimea de -0,50 m deoarece eram prea aproape de marginea râpei pe fundul căreia curge râul Bârzota și puteam provoca noi alunecări de teren care puteau antrena și alunecarea drumului Sălceni-Borodești, DC243A.

Pe suprafața acestui sondaj s-a conturat o groapă contemporană (în marginea estică a sondajului) cu cenușă, sticlă, oase și fragmente ceramice Starčevo-Criș în poziție secundară.

Sondajul S 35 a fost trasat pe dreapta drumului Sălceni-Borodești, DC243A, la 42 m SSE de sondajul S 25, la 51 m sud de S 26 și la 32 m est de S 34 (Pl. 2). Și sondajul S 35 a fost trasat pe suprafața sitului Sălceni-La Pompe, la 3,70 m vest de drum, având dimensiunile de $10,00 \times 2,00$ m și o adâncime de -1,30 m.

În timpul adâncirii acestui sondaj, la -0,90 m au apărut două pete cărămizii (cupolele unor cuptoare care s-au prăbușit) în capătul SSE și în cel de NNV al sondajului S 35. Cele două au fost notate Cx1 și Cx2 fiind conturate între -0,90 și -1,30 m adâncime (Pl. 4).

Cuptorul Cx1 a fost descoperit în capătul sondajului, la 1,50 m de marginea de SSE, având dimensiunile de $1,50 \times 1,20$ m (Pl. 4, a). În preajma acestui cuptor am descoperit 3 fragmente ceramice, două aparținând culturii Starčevo-Criș și unul culturii Ceramicii Liniare, iar pe vatra acestuia era un metapod de *Bos primigenius* (Pl. 4, a).

Cel de-al doilea cuptor, notat Cx2, a fost descoperit la 4,70 m nord-vest de

Cx1 și la 1,10 m de marginea nord-vestică a sondajului S 35 (Pl. 4, b). Acest cup-tor avea dimensiunile de 1,50 x 1,70 m. În preajma acestuia nu am descoperit fragmente ceramice sau alte materiale.

Credem că avem de-a face cu două cuptoare exterioare aparținând cultu-rii ceramicii liniare. În jurul acestor cuptoare nu am descoperit fragmente de chirpici care să indice prezența unor pereți, că aceste cuptoare ar fi de interior și nici nu am putut extinde sondajul pentru a clarifica situația. Ca și în cazul sondajului S 34, apropierea de drumul DC243A și de albia râului Bârzota ne-a împiedicat clarificarea situației (Pl. 2).

Sondajul S 36 a fost trasat pe dreapta drumului Sălceni-Borodești, DC243A, la 25 m SSE de sondajul S 35. Asemănător, sondajul S 36 a fost trasat în zona sitului Sălceni-La Pompe pentru a verifica limita SSE a acestuia. Orientat NV-SE, son-da-jul a avut dimensiunile de 10,00 x 2,00 m și o adâncime de -1,10 m. În acest sondaj nu am descoperit materiale arheologice și nu am intersectat complexe arheologice.

Suprafața actuală de 1,12 ha, păstrată, a sitului arheologic Sălceni-La Pompe se încadrează între sondaje trasate, S 25, S 26, S 34, S 35, S 36 (Pl. 2) și râul Bârzota.

Pe baza materialelor descoperite în această zonă am încadrat situl, culturii Starčevo-Criș IIIB-IVAB și culturii Ceramicii Liniare III.

Așezarea cucuteniană de la Borodești – Depozit, Cod RAN 166556.02

Pentru identificarea limitelor acestui sit am trasat șase sondaje, S 28, S 29, S 30, S 32, S 33 și S 37 (Pl. 9). Din toate sondajele efectuate doar în S 29 am desco-perit materiale aparținând culturii Cucuteni în poziție secundară.

Sondajul S 29 a fost trasat în marginea nord-estică al satului Sălceni, comuna Pochidia, la 168 m SSE de S 28, pe partea dreaptă a drumului Sălceni-Borodești, DC243A, în apropierea unei intersecții a acestuia. A avut dimensiunile de 4,00 x 4,00 m și o adâncime de -0,80 m. Acest sondaj nu a fost finalizat deoarece am dat peste o conductă de apă și un cablu de fibră optică care a afectat acest sit anterior cercetării noastre.

Toată această zonă în care am trasat sondajele S 28, S 29, S 32 și S 37 are țevi de aducțiune a apei și guri de vizitare. Cele patru sondaje menționate mai sus au fost trasate pentru a vedea limitele acestui sit arheologic și apropierea sa de traseul noilor conducte care vor fi amplasate în cadrul proiectului.

Axul est-vest al sitului Borodești-Depozit de la NV la SE am stabilit pe baza materialelor descoperite (Pl. 10, 11) pe traseul șanțului care a fost făcut pentru introducerea fibrei optice.

Acest sit am fi tentați să îl încadrăm subfazei A2 a culturii Cucuteni, doar pe baza materialelor rezultate din introducerea cablului de fibră optică. În lipsa unor cercetări mai ample, a unor complexe din acest sit, ne vom rezuma să îl încadrăm în Cucuteni A.

Așezarea de epoca migrațiilor de la Sălceni – Valea Sălceni Cod RAN 166618.03 a fost descoperită prin trasarea sondajului S 21.

Sondajul S 21 a fost trasat în marginea nord-estică al satului Sălceni, comuna Pochidia, la 52 m sud-est de S 20, pe dreapta drumului Sălceni-Borodești, în apropiere de stadionul din localitate. Orientat NV-SE, a avut dimensiunile de $10,00 \times 2,00$ m și o adâncime de -1,20 m, în apropiere de drumul DC243A.

La o adâncime cuprinsă între -0,70 – 1,10 m am descoperit fragmente ceramice răzlețe aparținând culturii Sântana de Mureș-Cerneahov, secolul al IV-lea p. Chr. Nu am surprins complexe sau un strat compact de materiale (doar în poziție secundară). Este posibil să fi făcut sondajul în marginea nord-estică a așezării aparținând culturii Sântana de Mureș-Cerneahov, aceasta fiind mai aproape de Râul Bârzota, către sud-vest.

*Situl arheologic Necropola de secol XIX de la Pochidia*¹⁵

Acest sit a fost descoperit prin efectuarea a patru sondaje (S 1, S 2, S 3 și S 4) în colțul sud-estic al satului Pochidia, în zona de protecție a sitului arheologic Ruinele Conacul Romallo-Cantacuzino de la Pochidia, Cod RAN 166592.02 (Pl. 15/a).

În sondajele S1, S2 și S4 nu am intersectat complexe și nici nu am descoperit materiale.

Sondajul S3 a fost trasat la 39,93 m sud-vest de sondajul S2, în zona de protecție a sitului arheologic Ruinele Conacul Romallo-Cantacuzino de la Pochidia, Cod RAN 166592.02. Orientat SV-NE, a avut dimensiunile de $13,00 \times 2,00$ m și o adâncime de -1,65 m (Pl. 16).

În timpul săpării acestui sondaj, la adâncimea de -1,20 m a apărut un sol de culoare neagră, deasupra acestui conturându-se strat de argilă gălbuie, o alunecare de teren mai veche. Continuând adâncirea sondajului, la -1,50–1,60 m s-a conturat în centrul secțiunii urmele unui mormânt.

După ce am efectuat o răzuire au mai apărut încă cinci morminte. Sondajul S3 a fost redimensionat pentru a contura toate mormintele surprinse. Primul mormânt a fost surprins la 3,60 m de capătul sud-vestic al sondajului. Cele șase morminte au apărut la o adâncimea de cuprinsă între -1,30–1,65 m.

Mormântul M1 (Pl. 16) a fost surprins la adâncimea de -1,45–1,65 m, spre capătul nord-estic al sondajului. Este un mormânt deranjat din trecut, după cum se poate observa și în profilul nord-vestic al sondajului. Toate oasele erau adunate în capătul sud-vestic al mormântului. În cea mai mare parte oasele erau măcinate. În acest mormânt am descoperit cuie de la sicriu, mărgelile roșii de mici dimensiuni și pioaneze pentru fixarea căptușelii sicriului (Pl. 17/a-d).

¹⁵ Acest sit nu a fost încă introdus în Repertoriul Arheologic Național.

Mormântul M2 (Pl. 16) a fost descoperit la 2,80 m nord-estic de M1, spre profilul nord-estic al sondajului. La acest mormânt s-a păstrat în stare precară și capacul sicriului. Mormântul poate fi datat în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea pe baza monedei descoperite, 1 kreutzer emis la Kremnitz în 1851 (Pl. 17). O a doua monedă de la M2 este foarte uzată și nu am reușit să o identificăm (Pl. 17).

Mormântul M3 (Pl. 16) a fost descoperit lângă M2 și era deranjat aproape în totalitate, doar oasele picioarelor mai erau în poziție anatomică. În acest mormânt am descoperit 3 monede: 1 kreutzer emis în 1816 (cu un grad de uzură mare), 1 kreutzer emis la Viena în 1851 și 1 kreutzer emis la Karlsburg în 1851 (Pl. 17).

Mormântul M4 (Pl. 16) este un mormânt de copil, probabil un nou născut. A fost depus pe genunchiul defunctei de la mormântul M6. La acest mormânt au fost descoperite 3 monede cu un grad foarte mare de uzură și nu au putut fi identificate (Pl. 17).

Mormântul M6 (Pl. 16, 18) a fost descoperit la aproximativ 1 m de M3. Și acest mormânt a fost parțial deranjat, craniul era lângă mormântul M3. Acest mormânt aparține unei femei trecută de 35–40 de ani, care a crescut sau a trăit în mediu rece.¹⁶ Posibil ca această femeie să fi murit la nașterea copilului din mormântul M4.

Mormântul M5 a fost surprins parțial în profilul sud-estic al sondajului S3, 0,40 m, sud-est de M6. Avem de-a face cu un mormânt deranjat, care nu a oferit inventar.

Cele șase morminte pot fi datate în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea pe baza monedelor descoperite.

Consultând hărțile din secolul al XIX-lea și pe cele de la începutul secolului al XX-lea am putut observa că acest cimitir era marcat, dar câțiva metri mai spre sud-est (Pl. 15/b). De asemenea, unii săteni ne-au relatat despre existența unui cimitir în trecut, în această zonă a comunei Pochidia.

În urma acestei cercetări arheologice am reușit să identificăm patru situri arheologice noi, îmbogățind astfel repertoriul arheologic al comunei Pochidia și implicit al județului Vaslui.

BIBLIOGRAFIE

DRH,

Documenta Romaniae Historica, A. Moldova, vol. XXVIII, 2006, 493.

¹⁶ Informații oferite de doamna dr. Angela Simalcsik, Centrul de Cercetări Antropologice “Olga Necrasov”, Iași.

Coman 1980,
G. Coman, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, București, 1980.

Lahovari *et alii* 1901,
G. I. Lahovari, C.I. Brătianu, Grigore Tocilescu, *Marele Dicționar Geografic al României*, Vol. IV, București, 1901.

Lahovari *et alii* 1902,
G. I. Lahovari, C.I. Brătianu, Grigore Tocilescu, *Marele Dicționar Geografic al României*, Vol. V, București, 1902.

Legea nr. 2/1968, <http://www.monitoruljuridic.ro/>Accesate în 10 octombrie 2025.

Legea nr. 3/1968, <http://www.monitoruljuridic.ro/>Accesate în 10 octombrie 2025.

Legea nr. 84/2004 pentru înființarea unor comune, <https://lege5.ro/>Accesată în 10 octombrie 2025.

Vulpe *et alii* 1951,
R. Vulpe, C. Cihodaru, R. Petre, Șt. Kiss, *Cercetările arheologice de la Șuletea și Bârlălești, SCIV(A)*, 1, 1951, II, 228.

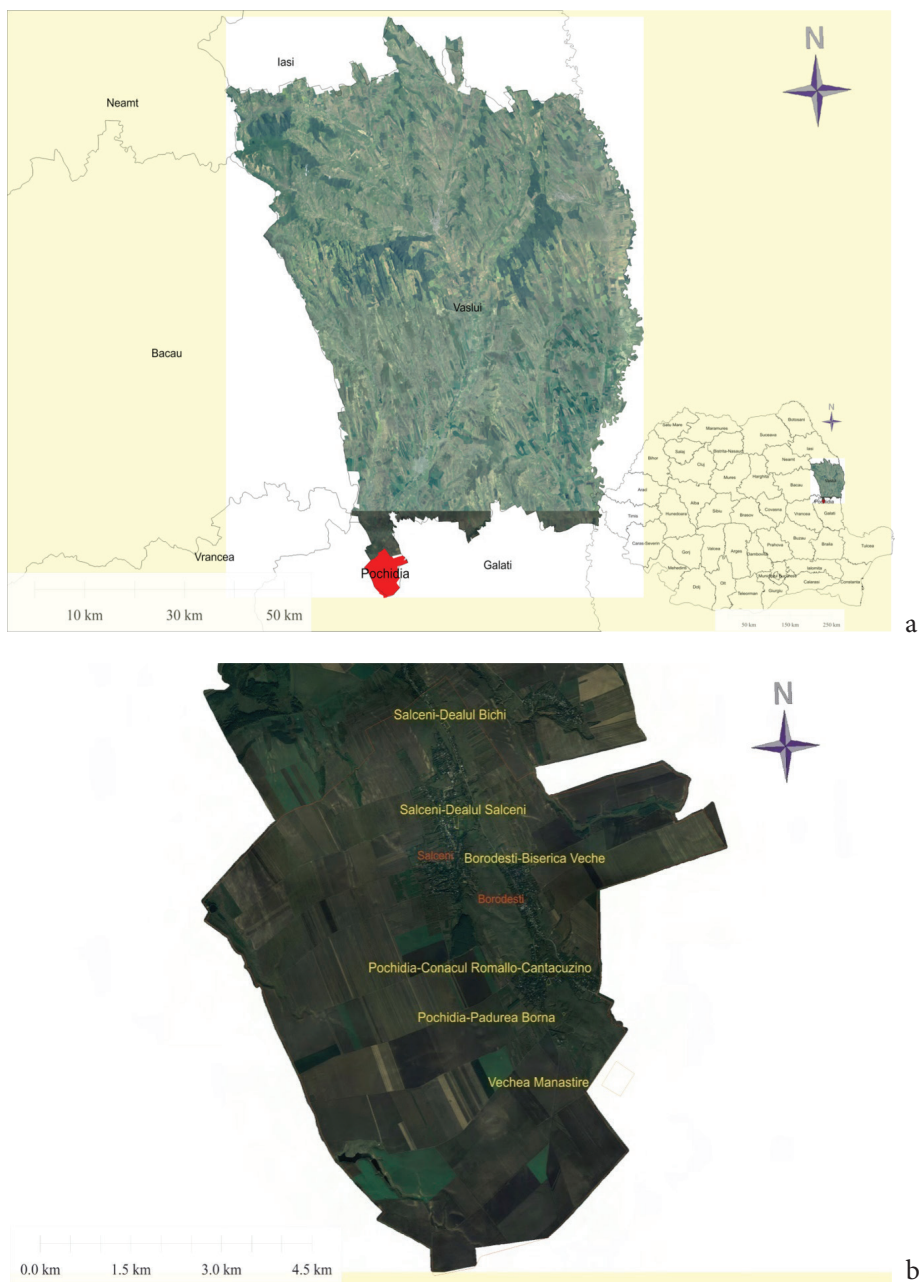
Tablou de regruparea comunelor rurale, București, 1931.

PREVENTIVE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN POCHIDIA COMMUNE, VASLUI COUNTY: 2024 CAMPAIGN

Abstract

The commune of Pochidia is located in the southern extremity of Vaslui County (Romania), at a distance of approximately 20 km from the municipality of Bârlad, in the contact area between the Central Moldavian Plateau and the meadow of the Bârlad River. Five points of archaeological interest are mentioned in the archaeological repertoire of Vaslui County made by Ghenuță Coman. During the surface research carried out in 2021, generated by the project “Updating the general urban plan and the local urban planning regulation of Pochidia commune”, we discovered five archaeological sites within the boundaries of Pochidia commune. The preventive archaeological research in 2024 was carried out for the works necessary for the implementation of the project “Establishment of a domestic sewage network and a treatment plant in the commune of Pochidia, Vaslui county”, Pochidia commune, Vaslui county. A total of 37 research surveys were carried out in the protection area of archaeological sites, near the route that the works of the investment project will follow. As a result of this research, we discovered four new archaeological sites for which they

were registered in the National Archaeological Repertory: The archaeological site of Sălceni – La Pompe (Starčevo-Criș culture and the Linear Pottery culture, the Cucuteni settlement of Borodești – Depozit (Cucuteni culture), the Migration Period settlement of Sălceni – Valea Sălceni (Sântana de Mureș – Cerneachov culture, 4th century AD), the archaeological site of the 19th century Necropolis of Pochidia.

Planșa 1. a) Localizarea comunei Pochidia în județul Vaslui; b) Situri arheologice descoperite în anul 2021 în comuna Pochidia în timpul cercetărilor de suprafață.

/ a) Location of Pochidia commune in Vaslui county; b) Archaeological sites discovered in 2021 in Pochidia commune during surface research.

a

b

Planșa 2. a) Situl arheologic Sălțeni-La Pompe, sondajele S 25, S 26, S 34, S 35, S 36; b) Imagini din teren./ a) Sălțeni-La Pompe archaeological site, surveys S 25, S 26, S 34, S 35, S 36; b) Field images.

Planșa 3. a) Sondajul S 35, Complexul 1; b) a) Sondajul S 35, Complexul 2./a) Survey S 35, Complex 1; b) a) Survey S 35, Complex 2.

Planșa 5. Selecție de fragmente ceramice descoperite în zona sondajelor S 34, S 35, S 36 (cultura Starčevo-Criș)./Selection of ceramic fragments discovered in the area of the surveys S 34, S 35, S 36 (Starčevo-Criș culture).

Planșa 6. Selecție de fragmente ceramice descoperite în zona sondajelor S34, S 35, S 36 (cultura Starčevo-Criș). / Selection of ceramic fragments discovered in the area of the surveys S 34, S 35, S 36 (Starčevo-Criș culture).

Planșa 7. Selecție de fragmente ceramice descoperite în zona sondajelor S 34, S 35, S 36 (cultura Starčevo-Criș și cultura ceramicii liniare cu note muzicale). / Selection of ceramic fragments discovered in the area of surveys S 34, S 35, S 36 (Starčevo-Criș culture and Linear Pottery with Musical Notes culture).

Planșa 8. Fragmente ceramice aparținând culturii ceramicii liniare cu note muzicale descoperite în poziție secundară în sondajul S 25./ Ceramic fragments belonging to the Linear Pottery culture with musical notes discovered in secondary position in survey S 25.

a

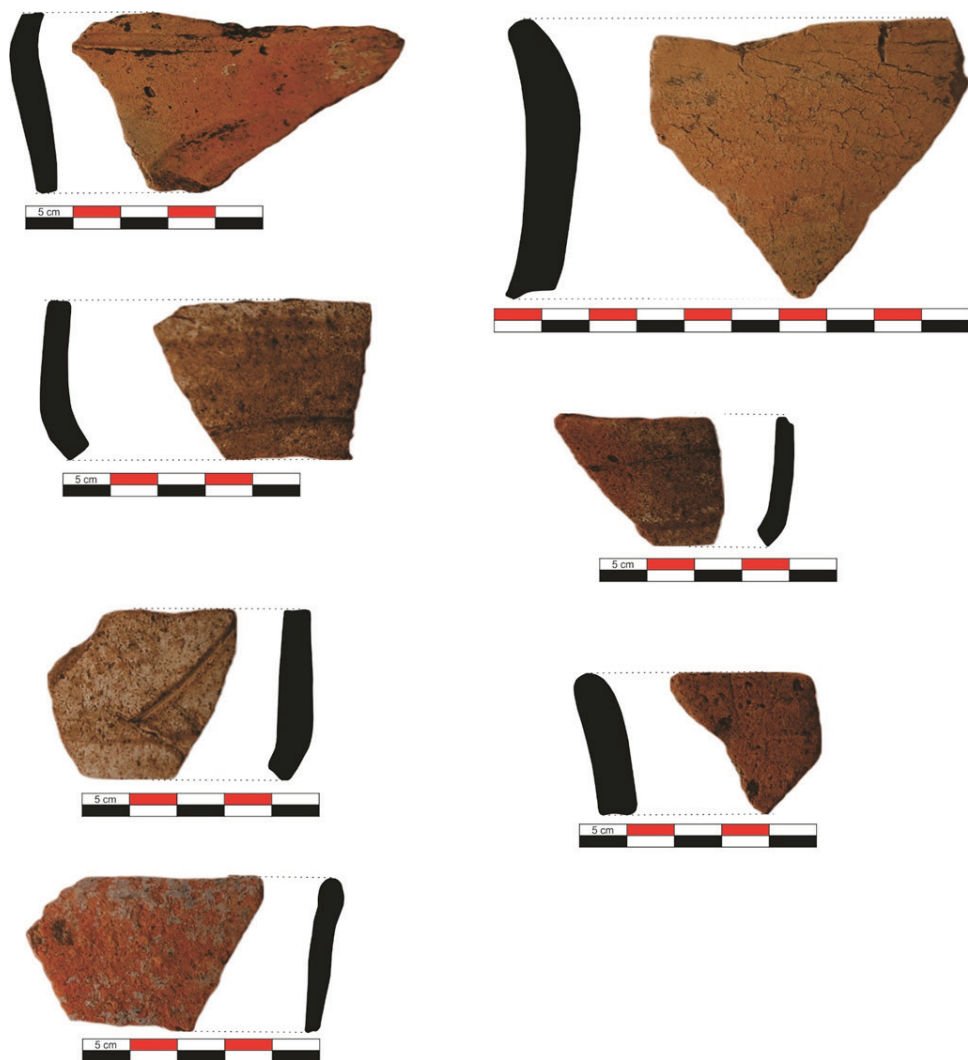

b

Planșa 9. a) Localizarea sondajelor S 33, S 28, S 29, S 30, S 32, S 37; b) Imagini cu Așezarea cucuteniană de la Borodești – Depozit./a) Location of the surveys S 33, S 28, S 29, S 30, S 32, S 37; b) Images of the Cucuteni Settlement at Borodești – Depozit.

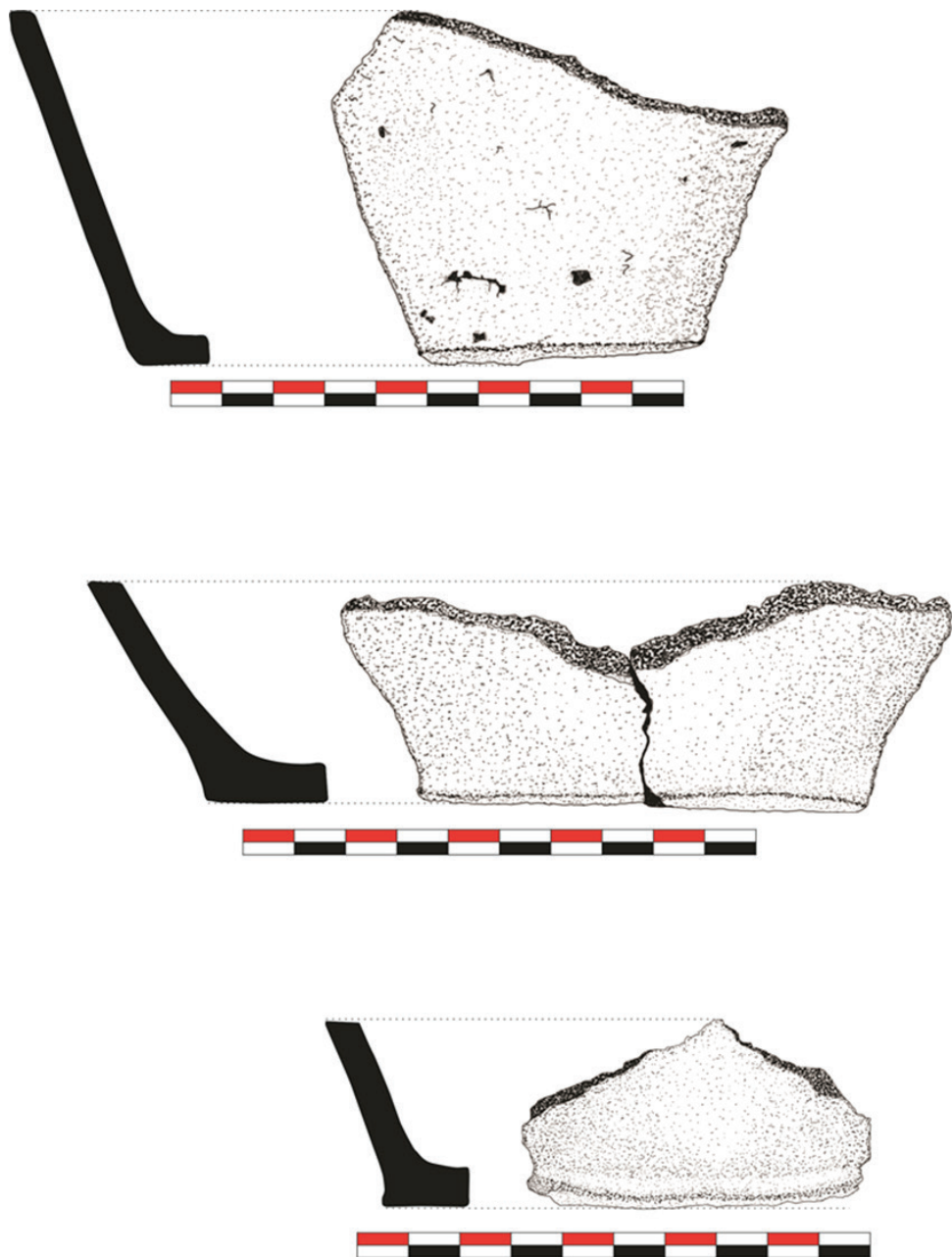
Planșa 10. Fragmente ceramice Cucuteni A descoperite în zona sondajelor S 28, S 29, S 32 și S 37 pe traseul cablului de fibră optică care a afectat acest sit nou identificat pe care l-am numit Borodești-Depozit./Cucuteni A ceramic fragments discovered in the area of surveys S 28, S 29, S 32 and S 37 along the route of the fiber optic cable that affected this newly identified site that we named Borodești-Depozit.

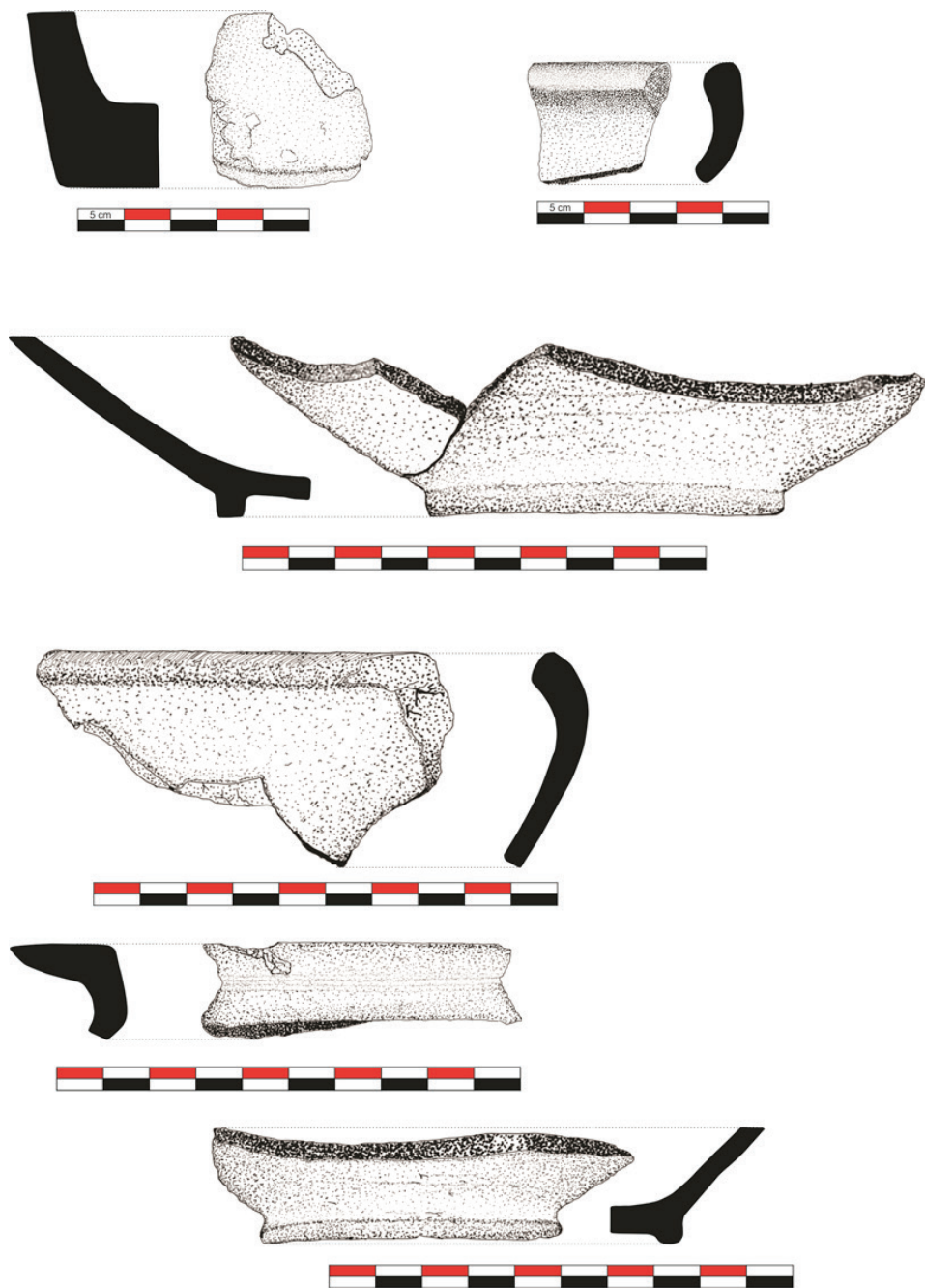
Planșa 11. Fragmente ceramice Cucuteni A descoperite în zona sondajelor S 28, S 29, S 32, și S 37 pe traseul cablului de fibră optică care a afectat acest sit nou identificat pe care l-am numit Borodești-Depozit./Cucuteni A ceramic fragments discovered in the area of surveys S 28, S 29, S 32, and S 37 along the route of the fiber optic cable that affected this newly identified site that we have named Borodești-Depozit.

Planșa 12. a) Localizarea sondajelor S 18, S 19, S 20 și S 21; b) Imagini din teren cu situl Așezarea de epoca migrațiilor de la Sălceni – Valea Sălceni, cod RAN 166618.03./a) Location of surveys S 18, S 19, S 20 and S 21; b) Field images of the Migration Period Settlement site at Sălceni – Valea Sălceni, RAN code 166618.03.

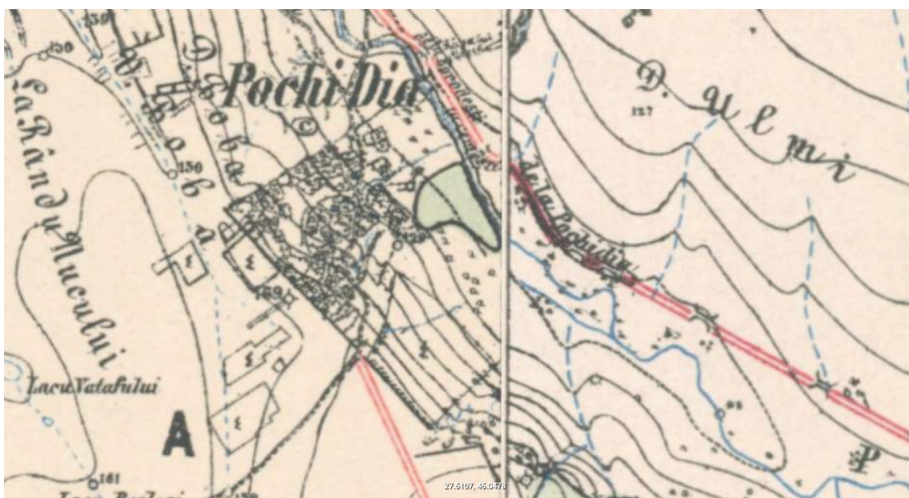
Planșa 13. Selecție de fragmente ceramice descoperite în sondajul S 21 (Sântana de Mureș – Cerneahov). / Selection of ceramic fragments discovered in survey S 21 (Sântana de Mureș – Cerneahov culture).

Planșa 14. Selecție de fragmente ceramice descoperite în sondajul S 21 (Sântana de Mureș – Černjachov). / Selection of ceramic fragments discovered in survey S 21 (Sântana de Mureș – Cerneahov culture).

a

b

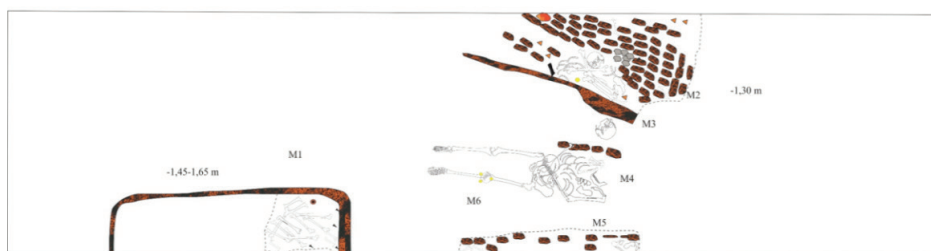
Planșa 15. a) Situl Ruinele Conacului Romallo-Cantacuzino de la Pochidia Cod RAN 166592.02 și sondajele S 1, S 2, S 3 și S 4 proiectate în zona de protecție, Epocă modernă (sec. XIX); b) Harta Moldovei 1892–1898, <https://maps.arcanum.com/en/>, pe care se poate observa zona conacului și un cimitir care în prezent nu mai este în uz./ a) The site of the Ruins of the Romallo-Cantacuzino Manor from Pochidia, RAN Code 166592.02 and the surveys S 1, S 2, S 3 and S 4 projected in the protection zone, Modern Era (19th century); b) Map of Moldova 1892–1898, <https://maps.arcanum.com/en/>, on which the area of the manor and a cemetery that is currently no longer in use can be seen.

a

Pochidia, S3, M1, M2, M3, M4, M5, M6.

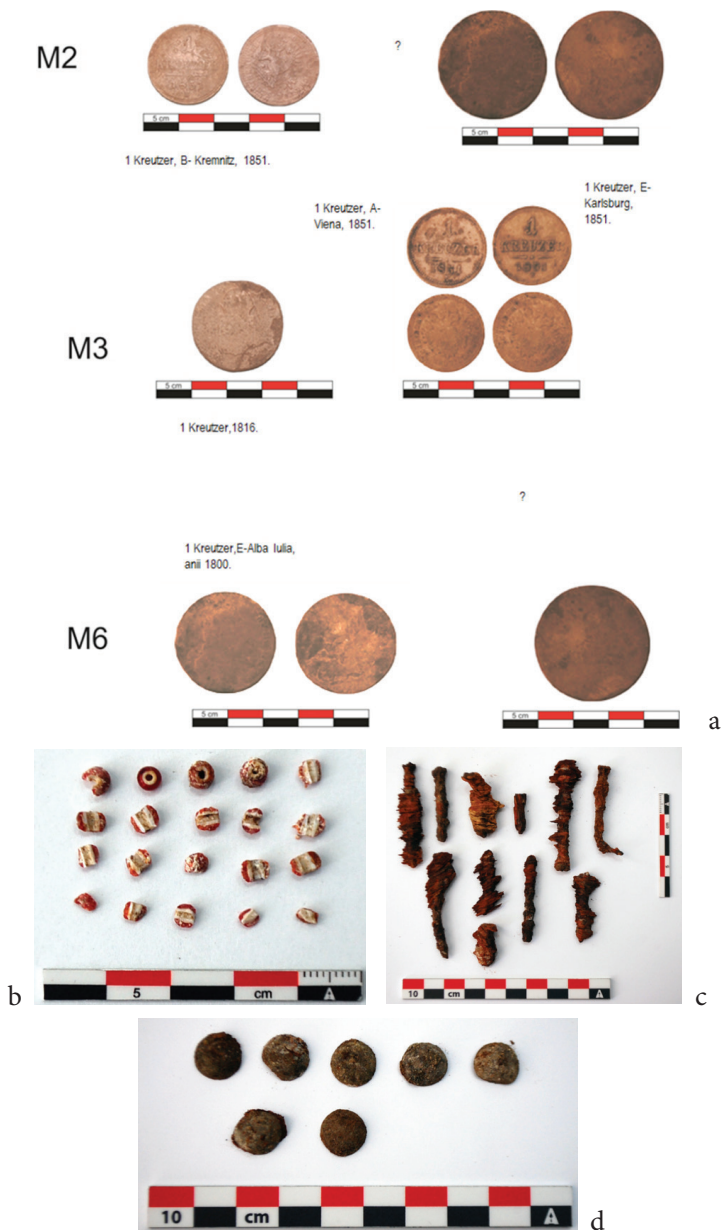

b

Legendă

Fragment ceramic	Cui
Monedă	Fragment fier
Opincă	Naștere
Os	Pomică
Fragment de eflovi craniani	
Lemn (săciu)	

Planșa 16. a) Mormintele M 1, M 2, M 3, M 4, M 5 și M 6; b) Sondajul S 3, planul celor șase morminte descoperite./a) Tombs M 1, M 2, M 3, M 4, M 5 and M 6; b) Survey S 3, plan of the six discovered tombs.

Planșa 17. a) Sondajul S 3, monede descoperite în morminte; b) mărgelă descoperită în mormântul M 1, -1,45–1,65 m; c) cuie de la sicriu descoperite în mormântul M 1, -1,45–1,65 m; d) pioaneze de fixare a căptușelii sicriului, descoperite în mormântul M 1. /a) Survey S 3, coins discovered in graves; b) beads discovered in grave M 1, -1.45–1.65 m; c) coffin nails discovered in grave M 1, -1.45–1.65 m; d) pins for fixing the coffinlining, discovered in grave M 1.

ANALIZA STATISTICĂ A MATERIALULUI CERAMIC DIN COMPLEXELE LOCUINȚA 7 ȘI GROAPA 12 DIN AȘEZAREA CUCUTENIANĂ ROMA-BALTA LUI CIOBANU (JUD. BOTOȘANI)

*Mihaela Blagocin**

Cuvinte-cheie: Balta lui Ciobanu, analiza statistică, funcționalitate, Cucuteni, Eneolitic

Keywords: Balta lui Ciobanu, statistical analysis, functionality, Cucuteni, Eneolithic

Artefactele cele mai numeroase descoperite în siturile arheologice preistorice se încadrează în categoria pieselor realizate din lut. Ceramica reprezintă un material realizat de către comunitățile umane din argilă, amestecată cu apă, fiind apoi modelată și arsă. În urma procesului de ardere au loc transformări care fac ca materialul să devină compact, rezistent și durabil. Materialul ceramic reprezintă una dintre cele mai valoroase categorii de material arheologic, datorită prevalenței sale ridicate, fiind folosit ca bază pentru definirea cronologică și culturală a comunităților preistorice. Printre artefactele preistorice proporția cea mai reprezentativă o deține olăria, de cele mai multe ori, descoperită în situri într-o formă fragmentară. Prin urmare, identificarea formelor reconstituite din fragmentele ceramice analizate sau decorul pictat, pot indica apartenența culturală și cronologică a materialului arheologic.

Analizele statistice utilizate în studierea unor cantități mari de material arheologic, contribuie la identificarea tehnicilor de manufacturare, compoziția pasteii, cât și la identificarea tipurilor de vase, corelate cu categoriile funcționale din literatura arheologică.

Stațiunea Roma-Balta lui Ciobanu oferă un context favorabil pentru investigarea acestor aspecte, cele două complexe L.7 și Gr. 12b au furnizat o cantitate considerabilă de material arheologic, suficient în evaluarea diferențelor de funcționalitate între contextul domestic și cel ritualic.

Situl este amplasat la 850 m de SV de sat, pe interfluviul Sitna-Cotârgaci pe

* Doctorand, Școala Doctorală „Școala de Studii Avansate a Academiei Române” (SCOSAAR), specializarea „Istorie și Arheologie”, Institutul de Arheologie Iași; blagocinm@gmail.com.

panta unui deal cunoscut sub denumirea *Balta lui Ciobanu*; coordonate geografice: 47°49'33,00" latitudine nordică și 26°34'49,00" longitudine estică și o altitudine de 175 m.¹ Punctul se află în partea sudică a Podișului Sitna, într-o poziție strategică între văile pârului Barar și valea râului Cotârgaci. Poziția sa dominantă, a oferit o bună vizibilitate asupra văii Cotârgaci și acces facil la sursele de apă, ceea ce a creat condiții favorabile locuirii.²

Așezarea a fost descoperită pentru prima dată de către profesorul Mihai Pavel (1985), având în vedere îmbunătățirile funciare care amenințau situl, au fost realizate primele săpături arheologice de salvare la scară largă. Cercetările au fost efectuate pe parcursul a două campanii de cercetare 1985 și 1986, sub conducerea cercetătorilor Dragomir Popovici, Constantin Buzdugan și Ioan Alexoaie.³ Cu o suprafață estimată de 2 hectare, așezarea a fost investigată cu atenție, conducând la dezvelirea unei suprafețe de aproximativ 640 m², rezultând un ansamblu ceramic bogat, situl a fost încadrat în faza B₁ a culturii Cucuteni.

După această prezentare generală cu privire la așezarea cucuteniană Roma-*Balta lui Ciobanu*, ne vom referi doar la situația ceramicii din S. VII din situl menționat. Reamintim cu acest prilej că ceramica descoperită în situl menționat se află în colecțiile Muzeului de Istorie din Botoșani. Din păcate, clădirea muzeului necesită urgente reparații, motiv pentru care toate colecțiile au fost strânse și depozitate în alte spații. Prin bunăvoința Dnei dr. Adela Kovács și a Dlui Director Aurel Melniciuc am avut ocazia să analizez până în acest moment 85% din materialele descoperite, în stațiunea arheologică precizată. Este posibil să mai fie și alte materiale care nu mi-au fost încă accesibile în condițiile date. Materialul ceramic investigat în cadrul acestui studiu a fost supus unei analize și clasificări bazate pe următoarele caracteristici: factură, formă și tehnica de ornamentare. Această metodologie permite o evaluare detaliată și sistematică a ceramicii, contribuind la o interpretare mai precisă a datelor. În studiul de față ne vom referi doar la o parte din materialul studiat, cel excavat din S.VII. Ansamblul ceramic pe care l-am inclus în analiza cantitativă este constituit așa cum am menționat dintr-o cantitate considerabilă de ceramică descoperită în timpul săpăturilor de salvare în anii 1985–1986, de către cercetătorii Dr. Popovici, C. Buzdugan, I. Alexoaie.

Pentru analiza de față am folosit baza de date utilizată pentru analiza ceramicii culturii Cucuteni, care a fost creată de Gheorghe Lazarovici și C.-M. Lazarovici și a fost utilizată până acum pentru situl de la Ruginoasa

¹ Șovan 2016, 368.

² Popovici *et al* 1992, 12.

³ Popovici *et al* 1992, 12.

– Dealul Drăghici⁴, Scânteia – Dealul Bodești⁵ și pentru Dobrovăț – Pădurea Buda.⁶ Această bază de date este specifică pentru faza Cucuteni A3, incluzând și o parte care se referă la ceramica Precucuteni III (în retardare la Dobrovăț) găsită în asocieră cu cea Cucuteni A3 în siturile menționate.

Cercetarea întreprinsă s-a concentrat pe analiza fragmentelor ceramice din cele două complexe, locuința 7 și groapa 12 de pe întinsul S. VII.

Primul pas în analiza ceramică este selectarea fragmentelor ceramice și codificarea acestora prin sistemul de codificare elaborat de profesorii Gheorghe Lazarovici și C.-M. Lazarovici, dicționarele de clasificare ale caracteristicilor ceramicii (Tabelul 1; Tabelul 2).

Aceste dicționare împreună cu un catalog pentru formele ceramice și ornamente l-am folosit în analiza statistică a ceramicii din stațiunea arheologică Dobrovăț–Pădurea Buda, în campaniile de cercetare sistematică 2023–2025. Folosind același sistem de indexare pentru analiza materialului și în funcție de caracteristicile situației de la Roma-Balta lui Ciobanu am introdus câmpuri noi, iar pentru catalogul formelor ceramice, am folosit cataloagele elaborate de Ștefan Cucoș⁷, Sergei N. Ryzhov⁸ și Linda Ellis.⁹ De asemenea, pentru ornamentică am folosit cataloagele pentru decor a arheologilor Ștefan Cucoș¹⁰ și Oleg Kandyba.¹¹

Au fost concepute numere de înregistrare individuală și înregistrate într-un registru de analiză după factură, formă (buză, gât, burtă, fund, toartă) și decor, deși materialul arheologic este descris și cuantificat, am constatat că, în fiecare complex, o anumită cantitate de ceramică este imposibil de determinat. Dimensiunile măsurabile ale fragmentelor: înălțimea, diametrul buzelor, diametrul bazei, atribute descriptive: forma buzei, forma bazei, împreună cu formele și decorațiunile au fost înregistrate. Datele au fost prelucrate statistic și introduse în software-ul *Microsoft Access Database*, iar rezultatele au fost extrase și sintetizate în tabele și grafice în software-ul *Microsoft Excel*.

Analiză detaliată a ansamblului ceramic la nivel macroscopic, a fost realizată cu o lupă de mână. Scopul acestor examinări a fost să identific incluziunile, frecvența acestora și să evaluez atât duritatea, cât și culoarea obținută după ardere.

⁴ Lazarovici, C.-M., Lazarovici, Gh. 2012.

⁵ Kovács *et al.* 2022, Pl. IV; Pl. V; Pl. VI.

⁶ Lazarovici C.-M. *et al.* 2020; Lazarovici C.-M. *et al.* 2020a; Lazarovici C.-M. *et al.* 2024.

⁷ Cucoș 1999, 253–254.

⁸ Ryzhov 2012, Fig. 6.1.

⁹ Ellis 1984, 35–36.

¹⁰ Cucoș 1999, Fig. 30-fig.51.

¹¹ Kandyba 1937, Abb 89–134.

Complexele analizate

Locuința nr.7

Locuința de suprafață a fost identificată la o adâncime cuprinsă între 0,30 și 0,57 m, pe traseul secțiunii VII, fiind cercetată prin trasarea casetelor 11 și 12.¹² Locuința a fost delimitată parțial doar pe laturile sudice, vestice și estice, pe latura vestică a casetei 11, chirpiciul provenit de la pereții locuinței conținea pleavă și avea amprente de nuiiele groase de până la 5 cm, fiind ars uniform la roșu-cărmiziu. Pe latura sudică, bucățile de chirpici păstrau amprente de nuiiele groase cu diametre de 1–3 cm. În centrul zonei cercetate, au fost identificate bucăți masive de chirpici provenind de la platforma locuinței. Aceste bucăți aveau grosimi de până la 9 cm și păstrau amprente ale unor bârne și plăci de lemn, dispuse perpendicular pe axul S VII. Platforma părea să fi fost construită doar pe o porțiune restrânsă a locuinței, acoperind traseul S VII și parțial caseta 11, până la 1,80 m de profilul de nord al S VII (inclusiv în caseta 12).¹³ În interiorul casetei 11, în zona întreruperii vizibile în stratul de chirpici, au fost observate bucăți de chirpici cu formă triunghiulară în secțiune transversală, având amprente de bârne și nuiiele pe toate cele trei laturi. De asemenea, la o distanță de 34 cm de profilul de nord al S VII, a fost identificată o vatră parțial conservată. Inițial, această vatră avea o formă rectangulară, probabil pătrată, cu latura de vest păstrată integral. Colțurile vetrei erau rotunjite, iar lungimea unei laturi măsura 1,15 m. Vatra fusese construită direct pe pământ, având o înălțime de 14 cm față de nivelul platformei.¹⁴ Forma locuinței nu poate fi precizată, dar putem aprecia că s-a cercetat o suprafață de circa 36 m² din ea. Vetre de formă rectangulară și cu colțuri rotunjite au fost descoperite și în stațiunile cucuteniene din faza B, la Văleni-Piatra Neamț¹⁵, Trușești (locuința L)¹⁶, Ghelăiești-Dealul Nedea (locuințele nr. 3, 5–5, 8, 24)¹⁷, Hlăpești-Dealul Dactei¹⁸, com. Drgomirești, jud. Neamț, Fetești-La schit¹⁹, jud. Suceava.

Interpretarea magnetogramei realizată de Prof. Doris Mischka and Carsten Mischka in the research project “*Diachronic landscape archeology of Late Neolithic and Copper Age (Precucuteni and Cucuteni) in Moldavia, Romania*”, din anii 2022–2023, locuința 7 a fost cercetată parțial în cele două campanii de

¹² Popovici *et al* 1992, 15.

¹³ Popovici *et al* 1992, 16.

¹⁴ Popovici *et al* 1992, 16.

¹⁵ Cucoș 1999, 46.

¹⁶ Petrescu-Dimbovița *et al* 1999, 104.

¹⁷ Cucoș 1999, 43.

¹⁸ Cucoș 1999, 44.

¹⁹ Boghian 2004, 231.

cercetare 1985–1985, iar magnetograma arată că locuința are o suprafață considerabilă de cel puțin 80m².

Groapa nr. 12

Cercetarea acestei gropi a dezvăluit o descoperire interesantă: de fapt, aceasta era compusă din două entități separate, numerotate ca Groapa 12a și Groapa 12b. Groapa 12a tăia în mod evident stratul superior al gr. 12b, fapt care sugerează că acestea au fost create în perioade diferite. Pe baza materialului arheologic, Groapa 12a poate fi atribuită primei epoci a fierului, în timp ce Groapa 12b este atribuită epocii eneolitice.²⁰ Pentru a înțelege mai bine aceste structuri, s-a trasat Casetă 13 cu dimensiuni de 2/3 metri, ceea ce a permis investigarea lor în detaliu. Groapa a fost descoperită de-a lungul traseului SVII la adâncimea de 0,57 metri, cu o formă neregulată și un diametru maxim de 4,58 metri²⁴.²¹ Din groapă 12b provin fragmente ceramice, vase, cenușă și bucăți de chirpici, oferind informații despre practicile culturale din acea perioadă.

Prelucrarea statistică a materialului ceramic

Primul criteriu de clasificare este categoria ceramicii, care se împarte în trei clase distincte: ceramică grosieră/uzuală (UC), semifină (SF) și fină (F). Această clasificare se bazează pe proprietăți tehnice și fizice specifice ale materialului ceramic. Ceramica grosieră se caracterizează printr-o structură poroasă și un grad relativ scăzut de rafinament, fiind adesea utilizată pentru obiecte de uz cotidian. Ceramica semifină prezintă o textură mai uniformă și un grad moderat de prelucrare, reflectând o tehnică de fabricație mai avansată și, de obicei, fiind folosită pentru articole de uz mai sofisticat. În contrast, ceramica fină se distinge printr-o densitate mare, o suprafață netedă și o finisare detaliată, indicând un proces de fabricație rafinat și utilizarea unor tehnici avansate de ornamentare.

Pentru categoriile ceramice din *locuința 7* (cu casetele ei), cu adâncimi care sunt nesemnificative, fiind doar un strat care variază de la 0,30m la 0,57m după înclinație sau eroziune au fost analizate 1242 fragmente, iar din graficul din (Pl. III.a.) se observă predominarea categoriei semifine (89%, urmată de cea fină (10%) și cea uzuală (1%). Acest raport între categoriile ceramice definește o comunitate dinamică, cu rol funcțional în acest sector de săpăre. Numărul mic de UC se datorează alegerii criteriului de departajare după catalog, dacă e constantă atunci este valabilă. Vasele mari s-au spart în fragmente mari de unde posibil un număr mic de fragmente la ceramica uzuală.

²⁰ Popovici *et al* 1992, 17.

²¹ Popovici *et al* 1992, 17.

În ceea ce privește *culoarea exterioară* (Pl. III.e.), au fost analizate 1242 de fragmente ceramice, și doar pentru 1220 s-a putut stabili care a fost culoarea exterioară.

Am luat în analiză *amestecul pastei* la care predomină mărul și nisipul, urmate de nisip, cioburi și măr, nisip și măr, măr. Zisul amestec cu măr este rezultatul decantării argilei în apă, selectarea ei și prepararea pastei. Prezența cioburilor în pasta de modelat determină o uscare și întărire mai rapidă, necesară la vasele mari sau uzuale. La amestec predomină măr și nisip o caracteristică principală (Pl. III.b.).

Netezirea. Graficul din (Pl. III.c.) ilustrează diverse tehnici de pregătire a suprafeței pe un set de 1242 fragmente. Aceste procente sugerează că finisajul bine netezit reprezintă cea mai mare pondere, cu aproximativ 26% din totalul fragmentelor, fiind cel mai frecvent utilizat în tehnică de finisare a suprafeței. Finisajul făinos, reprezintă în jur de 24%, fiind cel mai frecvent și sugerează un interes mai mare pentru texturile mate sau poroase. Cu un procent de aproximativ 18%, netezirea cu unealtă este a treia tehnică predominantă. Aceasta implică eliminarea imperfecțiunilor de pe suprafața ceramicii, probabil pentru a obține un finisaj mai uniform, fără luciu excesiv. Finisajul aspru, reprezintă în jur de 10%, fiind cel mai puțin frecvent și sugerează un interes mai mic pentru texturile aspre. Aproximativ 10–20% dintre fragmente sunt atribuite altor tehnici mai puțin frecvente, ceea ce sugerează o uniformitate în metodele de netezire utilizate.

Arderea se caracterizează în principal prin predominanța arderii bune oxidante, care asigură o calitate superioară a ceramicii, urmată de arderea slab oxidantă care poate influența semnificativ aspectul și proprietățile finale ale ceramicii. Un procent mic este reprezentat de alte tipuri de ardere, care sunt mai puțin frecvente și apar, de obicei, din cauza condițiilor variabile de temperatură și pot influența în mod imprevizibil rezultatul final, generând variații de culoare sau duritate.

Fondul pictural și culoarea picturii. Din cele 28 de fragmente analizate (Pl. III.f.) din L.7, fondul pictural predominant este QB(fond pictură brună) având o valoare de aproximativ 21 unități, iar fondul pictural QA (fond pictură albă) are o valoare mult mai mică, în jur de 7 unități. Din cele 28 de fragmente analizate, culoarea “brun închis” are o prevalență mai mare decât “roșu cu negru.” Culoarea “brun închis” are cea mai mare valoare, aproximativ 19 de unități, “roșu cu negru” are o valoare de aproximativ 6 unități. Culoarea “brun închis” are o prevalență mai mare decât “roșu cu negru”, sugerând o utilizare mai frecventă a acesteia. Culoarea roșie este slab reprezentată.

În groapa 12b (1236 fragmente), predomină ceramica semifină cu 93%, urmată de cea uzuală cu 5% și cea fină cu 2 procente. Concluzia ar fi că în

groapă nu au fost aruncate fragmente fine (diferența de la 10% Pl. III.a, la 2% Pl. IV.a, ca la groapa 12b) foarte probabil nu s-au spart la fel de mult ca cele mari.

Culoarea exterioară. În complexul analizat, culoarea exterioară se distinge prin nuanțe cărămiziu, urmată de culoarea roșu, roșcat și portocaliu. Analiza diagramei (Pl. V.a.) reflectă o frecvență mai redusă a nuanțelor de cafeniu albicios, gălbui, roșu sângerieu, portocaliu deschis, negru și brun.

În ce privește *amestecul pastei* au fost analizate 1236 fragmente și pentru 1233 dintre ele a fost stabilită compoziția (Pl. IV.e.). Compoziția pastei ceramice este caracterizată printr-un amestec predominant de degresanți precum nisip și cioburi 405 unități, nisip, cioburi și măr 374 unități, măr și cioburi 174 de unități și respectiv 112 unități de cioburi și nisip, iar alte incluziuni cioburi și măr sau doar măr în proporțiile specificate în (Pl. IV.e.).

Graficul din (Pl. IV.c.) analizează *netezirea suprafeței* ceramice dintr-un total de 1236 de fragmente. Rezultatele arată că netezirea de tip făinos este predominantă, având un număr de 497 de fragmente cel mai mare număr comparativ cu celelalte categorii. Netezirea cu unealtă 378 fragmente, a doua cea mai folosită tehnică la finisarea suprafeței ceramice, urmată de finisajul bine netezit și finisajul aspru. Categorii secundare, cum sunt netezirea suprafeței cu “angoba brună”, au valori aproape similare cu “bine netezit” cu 67 de fragmente și netezirea cu “angoba albă” în jurul valorii de 27 de fragmente, dar sunt mult mai multe în comparație cu netezirea suprafeței de “tip poros” și aproape egale între ele “slip căzut” și “angoba roșie.”

Arderea. Ceramica provenită din Gr. 12b a fost supusă unui proces de ardere predominant oxidantă (1062 unități). Arderea negru în spărtură a fost cuantificată la 79 de unități. Arderea slab oxidantă și slab reductantă se regăsește aproape în proporții egale, fiecare având 56 de unități, respectiv 49 de unități. În plus, arderea bună reductoare este reprezentată de cele 42 de unități (Pl. IV.d.).

Fondul pictural și culoarea picturii. Ceramica pictată se remarcă printr-o reprezentare slabă, iar culorile acestor categorii oscilează de la “brun închis” la “roșu și negru”, la “alb și brun” pe fond roșu cărămiziu sau alb (Pl. IV.b).

Catalogul formelor și a decorului

O parte semnificativă din materialul arheologic analizat este fragmentară, ceea ce evidențiază necesitatea creării unor cataloage pentru diferite componente ale vaselor, cum ar fi buzele, fundurile și toartele (Pl. VI.a,b,c.). În cazul în care forma completă a vaselor nu este clar definită, aceste cataloage nu permit să efectuăm observații tipologice relevante. Am utilizat dicționarul și cataloagele elaborate Gheorghe Lazarovici și C.-M. Lazarovici, la care am adăugat

coduri suplimentare care nu erau incluse în sistemul existent, specifice pentru faza Cucuteni B. Aceste completări contribuie la o înțelegere mai profundă a diversității formelor ceramice și facilitează identificarea corectă a fragmentelor, iar categoriile funcționale au fost determinate și pe baza diagramelor unde au fost măsurate atât buza, cât și baza.

Prezentarea bazelor de date

În analiza materialelor arheologice de la Roma-Balta lui Ciobanu, au fost procesate 2477 de fragmente ceramice din ambele complexe (L7 și Gr. 12). În ciuda fragmentării vaselor, putem identifica un standard pentru formele ceramice comune, cum ar fi bolurile, amforele, vasele bitronconice, cupele și capacele. În analiza buzelor predomină bolurile și cupele (L7, Gr. 12) urmate de castroane tronconice sau cu pereți ușor arcuiși spre interior, amfore (L7, Gr. 12), vasele piriforme (L7, Gr. 12), capacele (Gr. 12), cupele cu picior (Gr. 12), masă altar (Gr. 12). Prezența aplicațiilor plastice sub formă de toarte sau butoni reflectă atât funcționalitatea acestor vase cât și rafinamentul artistic al olarului. În analiza vaselor din cele două complexe se întâlnesc proeminențe conice simple, toarte-apucători sub forma unor proeminențe conice alungite și vârful ușor curbat, având aspect de cioc, precum și butoni aplicați sub buză, sau perechi dispuși la baza gâtului și pe umăr (Pl. VII. f.), toarte sub formă de clips dispuse sub curbura maximă a vasului. Cele mai întâlnite toarte sunt cele masive orizontale perforate vertical, aplicate deasupra curburii maxime a vaselor sau toarte verticale dispuse simetric la baza gâtului (Pl. VI. e), pe umăr sau pe curbura maximă a vasului.

Este important de menționat că, în evaluarea acestei imagini statistice, trebuie să ținem cont de gradul ridicat de fragmentare a materialelor. Cu toate acestea, calculele statistice pentru ceramica semifină și fină din acest sit sunt suficiente pentru a oferi orientări utile.

Cupele se întâlnesc în diverse variante, cu diferențe în forma umărului și a gâtului. Unele sunt vase scunde, bitronconice, cu diametrul buzei mai mare decât baza, umărul puțin profilat și buza ușor evazată. Alte variante au partea superioară mai scundă, cu laturi arcuite și buză rotunjită. O variantă cu dimensiunile mai mari are un umăr puternic profilat și buză evazată. Cupele sunt modelate din pasta semifină sau fină, culoarea predominantă a vaselor, influențată de procesul de ardere, variind de la maro la roșu-cărămiziu. Decorul pictat, rar păstrat, apare de obicei pe partea superioară a vasului, sub umăr. Un număr relativ mic de cupe prezintă decor pictat monocrom pe fundul roșu-cărămiziu sau brun al pastei. Aceste cupe se caracterizează printr-un decor la partea superioară, organizată în două zone distincte, separate de benzi cu dungi verticale.

Altele prezintă ornamente cu un aspect metopic simplu cu benzi unghiulare sau în două metope dispuse simetric și separate de o bandă liniară verticală.²² Cupe păstrate întregi sau întregibile sunt păstrate în variante miniaturale.

Castroane. În cadrul acestui tip de vas, am inclus câteva exemplare care se remarcă printr-o parte inferioară mult mai înaltă, având pereții drepecți sau ușor concavi. Aceste vase sunt fabricate dintr-o pastă de calitate superioară, omogenă și fină, cu nisip de granulație mică, arsă oxidant. O altă categorie prezintă o parte superioară cu o buză rotunjită, trasă în interior. Din păcate, nicio formă nu prezenta pictură (Gr. 12b, L7). Bolurile din ansamblul ceramic compus din cele 47 vase miniaturale, sunt decorate cu pictură (din păcate precar conservată), constând din benzi brune dispuse într-un model cruciform, realizate în stil ε.²³

Vasele piriforme. Unele fragmente analizate au caracteristici distincte legate de forma și decorul vaselelor piriforme. Acestea sunt realizate dintr-o pastă de culoare cărămizie-gălbuie și sunt ornamentate cu un motiv geometric complex. Decorul este realizat cu motive numite “cercuri sau perle negative circulare cu tangente negative” și “arcuri negative.” Motivele sunt dispuse simetric pe partea superioară și inferioară, pe fundalul unei culori negre mate. Acest decor este un indiciu clar al evoluției stilistice dintr-un alt motiv numit “elipse cu diagonale”, derivat din modelul “spiralelor agățate cu ochi de prindere circular” (Gr. 12, Pl.VII.c).

Capacele sunt destul de frecvente în etapa Cucuteni B₁ și se caracterizează printr-o diversitate de forme. Două exemplare de la Roma-Balta lui Ciobanu se disting prin pereți arcuiți, borul ușor evazat, având un fund concav și umărul ușor oblic, sunt acele vase capac în formă de “coif suedez” (Schwedenhelm). Două exemplare a fost descoperite în Gr. 12.²⁴

Vasele bitronconice se disting prin umărul rotunjit, gâtul scurt și buza larg evazată. Fundul este drept sau doar ușor profilat. Aceste vase sunt întâlnite în două variante de dimensiuni: medii și mari. Ocazional, pot avea mici proeminente, precum tortițele, amplasate fie sub gât, fie pe umăr, la nivelul diametrului maxim. Decorul. Fragmentele prezintă decoruri pictate, motive spiralice (L7, Gr. 12); benzi liniare roșii încadrate de contur cu benzi brune; spirale multiliniare continui cu ochiuri de prindere de tip buline și motive unghiulare; decor spiralic din linii subțiri și motive triunghiulare umplute cu negru și hașurări care sugerează o simbolistică geometrică complexă.

Vasele cu picior sunt slab reprezentate. Un exemplar complet păstrat are o formă bitronconică în partea superioară și un picior circular, tronconic, modelat

²² Blagocin 2024, 135.

²³ Blagocin 2024, 134; Pl. IIIA.2b; Pl. IIIC.16b; Pl. IIID.19b.

²⁴ Blagocin 2025, 73; Pl. II a.

dintr-o pastă de calitate, arsă la roșu-cărămiziu. Decorul pictat, prezent pe exteriorul cupei, este derivat din motivul spiralei secționată, cu linii subțiri roșii pe un fond conturat cu negru (Pl. VI.d.).

Vasele miniaturale apar frecvent și în complexe studiate²⁵, aceste vase pot fi interpretate ca jucării pentru copii sau rezultate tangibile ale învățării artei ceramice. Contextul arheologic al descoperirilor a sugerat o utilizare multiplă a acestor vase, la prepararea unor unguente pentru vindecarea rănilor. Alte ipoteză privind funcționalitatea vasele miniaturale, acestea ar fi fost folosite ca obiecte de prestigiu (decorate și realizate din pastă fină), la depozitarea unor condimente, semințe sau chiar pentru depozitarea unor cantități mici de pigment măcinat. Unele vase miniaturale au fost descoperite în gropi de depunere alături de obiecte de mobilier care a îndeplinit o funcție cultică, le putem interpreta ca votive, având o funcție ritualică.²⁶

Măsuța de altar miniaturală din așezarea cucuteniană de la Roma-Balta lui Ciobanu (Pl. VII.a.) ar fi putut juca un rol în expunerea simbolului, asemănător cu cel al meselor de la *Anzabegovo*²⁷ (Macedonia), *Ovčarovo*²⁸ (Bulgaria), *Sitagroi*²⁹ (Grecia), *Scânteia*³⁰, *Târgu Ocna-Poderi*³¹, *Cucuteni-Cetățuia*.³² Funcția specială este de asemenea sugerată de ornamentația pictată, constând în două benzi conturate cu linii negre late și suprafața umplută cu două linii de culoare roșie. Benzile astfel conturate sunt dispuse în unghi față de fiecare dintre picioare. Pictura cu roșu poate sugera importanța deosebită atribuită artefactului și anume că, are o semnificație sacrală și poate îndeplini o funcție cultică.³³ Unele dovezi sugerează că mesele de altar au trăsături similare cu figurinele și sunt asociate cu practici rituale sau religioase. Faptul că acestea sunt depuse în gropi indică o încheiere deliberată sau o înlocuire a acestora, poate în cadrul unor ceremonii specifice sau a unor schimbări de ordin ritualic. De asemenea, fragmentarea lor repetată sugerează că au fost utilizate intensiv și pe parcursul unei perioade lungi de timp, fiind supuse la mai multe evenimente de fragmentare sau deteriorare. Potrivit C.-M. Lazarovici, fragmentarea pieselor descoperite sugerează că acestea au fost intenționat distruse, deoarece au îndeplinit deja scopul pentru care au fost create, implicând o desacralizare a lor.³⁴

²⁵ Blagocin 2024, Pl. IIIB; Pl. IIIC; Pl. IIID; Pl. IV. Pl. VI;

²⁶ Blagocin 2024, 142.

²⁷ Naumov 2011, 96, Fig. 2.1–6.

²⁸ Naumov 2011, 110; Fig. 8.1.

²⁹ Renfrew et al 1997, Pl. LXX.2; Pl. LXXIII.1.

³⁰ Lazarovici 2022, 156, Fig. 10; Lazarovici, Lazarovici 2007, 220, Fig. Vd.87.

³¹ Matasă 1964, Fig. 23.3; Cucoș 1972–1973, 60, Fig. 4.1.

³² Petrescu-Dimbovița, Văleanu 2004, Fig. 223.1,2,7,12.

³³ Schwarzberg 2003, 80.

³⁴ Lazarovici 2002, 147.

Analizele statistice aplicate ceramicii din situl arheologic Roma-Balta lui Ciobanu, specific fazei Cucuteni B1, evidențiază o evoluție semnificativă a stilului de decor. În urma analizei pe lotul de materiale ceramice pe care l-am avut la dispoziție până acum am constatat o varietate semnificativă de forme, dintre care cele mai frecvente sunt castroanele (bolurile), craterele și amforele. Boluri pentru consum se prezintă în diverse dimensiuni și forme, fiind utilizate pentru servirea alimentelor. Utilizarea amforelor rămâne de analizat pentru moment, funcționalitatea acestor vase aveau un scop ceremonial sau ritualic, fiind utilizate și pentru păstrarea tincturilor, a cremelor, sau chiar păstrarea unor semințe.

Analiza frecvenței acestor tipuri de vase arată o predominanță a formelor de dimensiuni medii și mari. Această constatare sugerează că societatea era orientată spre consumul colectiv, ceea ce poate fi corelat cu organizarea socială și economică a comunității. Astfel, tipologia formelor ceramice reflectă nu doar funcționalitatea acestora, ci și aspectele culturale și sociale ale grupului care le-a produs.

Analiza stilistică a artefactelor din etapa B indică faptul că acest grup a fost constituit pe baza stilurilor γ și δ , ce apar încă din etapa Cucuteni A-B₂. De asemenea, se sugerează că acesta a coexistat pentru o anumită perioadă de timp cu ambele grupuri, fie doar cu grupul δ . Continuitatea stilistică se reflectă în decorul ceramic, caracterizat prin pictura exclusivă în negru sau în combinații, dungi liniare de roșu și negru. Acestea sunt aplicate fie direct pe suprafața pastei, fie pe o angobă vișinie sau albă, alături de variante decorativ negru sau negru-roșu pe fundalul vasului. Tiparele decorative corespund descrierii grupului cultural publicat de către de H. Schmidt.³⁵

Pe măsură ce această fază avansează, se poate observa o simplificare progresivă a decorului ceramic, cu o reducere treptată a complexității și detaliilor geometrice care dominau stilul în etapele anterioare. Tendința predominantă este de a extinde benzile ornamentale și de a le descompune în forme liniare, lăsând mari suprafețe din fondul vasului nepictat. Astfel, ochiul circular devine element central al decorului, fiind evidențiat prin desene interioare.³⁶

Tehnici decorative. Decorul ceramic din această fază, deși mai simplu comparativ cu cele anterioare, continuă să păstreze motive geometrice diverse. Analiza statistică pe baza decorului reliefează ca un procent de 25% din fragmentele analizate au un decor geometric simplu, benzi de linii, un procent de 35% sunt decorate cu motive spirale complexe, iar restul 40% au un decor cu linii în X, spirale și linii paralele.

³⁵ Schmidt 1932, 39–40.

³⁶ Schmidt 1932, 39–40.

Concluzii

Rezultatul analizei noastre evidențiază faptul că locuința 7 reprezintă un context domestic, în care frecvența diferitelor forme ceramice au o funcționalitate multiplă, la depozitare până la servirea mesei, chiar și vase mici multifuncționale, vase mari multifuncționale, în același timp, groapa 12b, situată în apropierea locuinței L. 7, are un context ritualic, prin depunerea deliberată a vaselor utilizate (vase mari pentru stocarea proviziilor și a lichidelor), vase pentru servirea lichidelor, cupe cu picior folosite în practicile rituale, vase capac, vase miniaturale, masă de altar.

Fragmentele pictate sunt mult mai frecvente în groapa 12b, având o valoare simbolică, iar cele descoperite în locuința 7, sunt mai puțin decorate, ceea ce subliniază că fragmentele provin în mod special de la vasele de prestigiu și cele folosite la gătit sau la servire.

BIBLIOGRAFIE

- Blagocin 2024,
M. Blagocin, *Vasele miniaturale din așezarea cucuteniană Roma-Balta lui Ciobanu (jud. Botoșani): Funcționalitate și semnificații*, în *ArhMold*, XLVII, 2024, 131–156.
- Blagocin 2025,
M. Blagocin, *Vasele capac din așezarea cucuteniană Roma-Balta lui Ciobanu (jud. Botoșani): Analogii și funcționalitate*, în *ActaMT*, XXI, 2025, 71–21.
- Boghian et alii 2004,
D. Boghian, S. Ignătescu, I. Mareș, B.- P. Niculică, *O locuință Cucuteni B de la Fetești – „La Schit”, jud. Suceava*, în *MemAntiq*, XXIII, 2004, 223–240.
- Cucoș 1999,
Șt. Cucoș, *Faza Cucuteni B în zona subcarpatică a Moldovei*, în *BMA*, VI, 1999.
- Ellis 1984,
L. Ellis, *The Cucuteni-Tripolye culture*, BAR IS, 217, Oxford, 1984.
- Kandyba 1937,
O. Kandyba, *Schipenitz. Kunst und Geräte Eines Neolitischen Dorfes*, Viena – Leipzig, 1937.
- Kovács et alii 2022,
A. Kovács, C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, D. Mischka, C. Mischka, Al. Berzovan, *Statistical analysis of the ceramic discovered in Dwelling 14 from Scânteia, Iași (2016–2017 campaign)*, în D. Aparaschivei, G. Bilavshi, L. Pîrnău, eds., în *VAH*, II, 2022, 75–96.

Lazarovici et alii 2020,

C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, L. Stratulat, S. Țurcanu, Al. Berzovan, M. Oancă, A. Kovács, C. Oprean, C. Wen, G. Zhiwei, W. Jintao, H. Xin, C. Mischka, *The Cucuteni A3 site from Dobrovăț – Pădurea Buda. 2019 Research*, în *ArhMold*, XLIII/2020, 141–173.

Lazarovici C.-M. et alii 2020a,

C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, L. Stratulat, S. Țurcanu, Al. Berzovan, M. Oancă, A. Kovács, C. Oprean, C. Wen, G. Zhiwei, W. Jintao, H. Xin, C. Mischka, *Situl Cucuteni A3 de la Dobrovăț – Pădurea Buda. Cercetările din 2019*, în *CI*, 39/2020, 27–70.

Lazarovici 2022,

C.-M. Lazarovici, *Mesele-altar de la Scânteia-Dealul Bodești (jud. Iași) și câteva observații cu privire la acest tip de artefacte din cultura Cucuteni*, în *ArhMold*, XLV, 2022, 141–164.

Lazarovici C.-M. et alii 2024,

C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, L. Stratulat, A. Kovács, C. Oprean, M. Oancă, M. Blagocin, V. Palachie, A. Asăndulesei, O. Rogoza, C. Wen, Z. Guo, H. Hao, M. Yang, X. Jin, J. Tian, S. Xiao, H. Narita, *The excavations at Dobrovăț – Pădurea Buda Cucuteni A3 settlement. The 2023 Campaign*, în *VAH IV*, 2024, 11–61.

Lazarovici, Lazarovici 2007,

C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura Neoliticului și Epocii Cuprului din România. II. Epoca Cuprului*, în *BAM*, IV, 2007.

Matasă 1964,

C. Matasă, *Așezarea eneolitică cucuteniană de la Târgu Ocna-Podei*, în *ArhMold*, II–III, 1964, 97–133.

Naumov 2011,

G. Naumov, *Visual and Conceptual Dynamism of the Neolithic Altars in The Republic of Macedonia*, în V. Nikolov, K. Bacvarov, eds., *Interdisziplinäre Forschungen zum Kulturerbe auf der Balkanhalbinsel*, Sofia, 2011, 89–129.

Petrescu-Dîmbovița, Văleanu 2004,

M. Petrescu-Dîmbovița, M.-C. Văleanu, *Cucuteni Cetățuie. Monografie arheologică*, în *BMA*, XIV, 2004.

Petrescu-Dîmbovița et alii 1999,

M. Petrescu-Dîmbovița, M. Florescu, C. Adrian, A. C. Florescu, *Trușești, monografie arheologică*, București-Iași, 1999.

Popovici et alii 1992,

Popovici, C. Buzdugan, I. Alexoiaie, *Așezarea cucuteniană de la Balta lui Ciobanu, comuna Roma, județul Botoșani*, în *CA*, IX, 1992, 12–59.

Ryzhov 2012,

S. N. Ryzhov, *Tripolian Pottery of the Giant-settlements: Characteristics and Typology*, în F. Menotti, A. G. Korvin-Piotrovskiy, eds., *The Tripolye Culture Giant-Settlements in Ukraine: Formation, Development and Decline*, Oxford, 2012, 139–168.

Richard 2019,

S. Richard, *Miniatures and Miniaturization in EB IV at Khirbat Iskandar, Jordan*, în M. D'Andrea, M. G. Micale, D. Nadali, S. Pizzimenti, A. Vacca, eds., *Pearls of the Past Studies on Near Eastern Art and Archaeology in Honour of Frances Pinnock*, Münster, 2019.

Schmidt 1932,

H. Schmidt, *Cucuteni in der oberen Moldau, Rumänien. Die befestigte Siedlung mit bemalter Keramik von Steinkupferzeit bis in die vollentwickelte Bronzezeit*, Berlin und Leipzig, 1932.

Schwarzberg 2003,

H. Schwarzberg, *On the problem of identifying ritual pottery: the example of the so-called cult-tables*, în L. Nikolova, ed., *Early Symbolic System Communication in Southeast Europe*, BAR IS, 1139, Oxford, 2003, 79–84.

Şovan 2016,

L. O. Şovan, *Repertoriul arheologic al judeţului Botoşani*, ediţia a II-a, în *Bibliotheca Archaeologica Hierasus: Monographica*, Botoşani, 2016.

STATISTICAL ANALYSIS OF THE CERAMIC MATERIAL FROM THE COMPLEXES (DWELLING 7 AND PIT 12) OF THE CUCUTENIAN SETTLEMENT ROME-BALTA LUI CIOBANU (BOTOŞANI COUNTY)

Abstract

This study presents the main characteristics in the processing and statistical analysis of a ceramic Assembly. One of the features of the ceramic material is the frequent lack of whole vessels, often the ceramic material is very fragmented, hence the impossibility of making various measurements on a certain functional class. The study focuses on the ceramic material from the cucutenian settlement Roma-Balta lui Ciobanu, belonging to the Cucuteni B1 phase and the inclusion in the statistical analysis of over 2500 pottery fragments from the two complexes (dwelling 7 and pit 12b). The purpose of this article is to identify a possible functionality based on statistical analysis of different types of ceramic shapes.

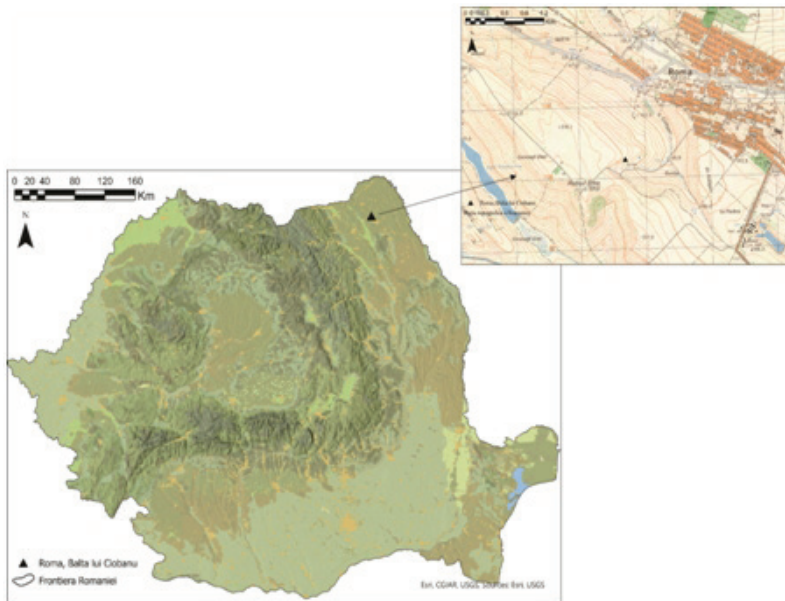
The result of the study highlight that dwelling 7 represents a domestic context, in which the frequency of different ceramic forms have a multiple functionality, from storage to serving the table, at the same time, pit 12b, located near dwelling L. 7, has a ritualistic context, through the deliberate deposition of vessels used in ritual practices, foot waith cups, vessels lid, altar table.

Tab. 1. Dicționar factură (categorie și ardere).

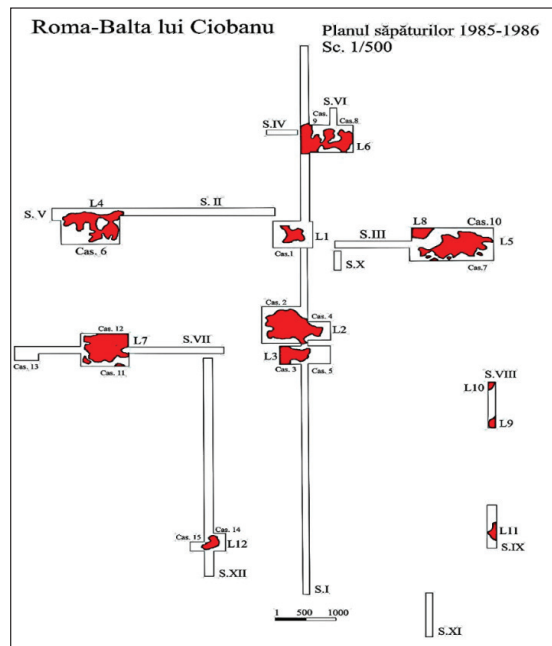
CATEGORIA	ARDEREA	
1. grosieră	1. bună	7. blacktoped-roșu-negru
2. semifină	2. slabă	8. secundară
3. fină	3. bună oxidantă	9. blacktoped
	4. slabă oxidantă	10. blacktoped în interior
	5. bună reductantă	11. negru în spărtură
	6. slabă reductantă	12. cenușiu în spărtură

Tab. 2. Dicționar factură (culoare, amestec, netezire).

CULOARE	AMESTEC	NETEZIRE
A. negru	0. mâl+ cioburi	0. slip brun
	1. nisip	Ø slip brun
B. cărămiziu	2. nisip fin	1. lustruit
C. gălbui	3. nisip cu bob mare	2. poleit
D. portocaliu	4. pietricele	3. netezit
D2. portocaliu deschis	5. cioburi pisate	4. anetezit
E. brun închis	6. nisip + cioburi	5. scoarță de copac
F. cenușiu	7. cioburi + nisip	6. aspră
G. negru cenușiu	8. mâl	7. slip
H. brun deschis	9. mâl + nisip	8. poros
I. roșcat	A. nisip + mâl	9. săpunos
J. vișiniu	B. cioburi + mâl	A. barbotină aplicată
K. roșu	C. pleavă	B. slip lustruit
L. negru-cenușiu cu flecuri gălbui	D. pleavă + nisip	C. slip netezit
M. negru cu flecuri gălbui	E. nisip + pleavă	D. slip căzut
N. cenușiu albicios	F. pleavă + cioburi	E. făinos
O. cafeniu albicios	G. cioburi + pleavă	F. angobă albă
P. cafeniu cu flecuri gălbui-roșcate	H. pleavă + mâl	F ₁ . angobă brună exterior
Q. brun cu flecuri	I. mâl + pleavă	F ₂ . angobă brună interior
R. cărămiziu cu flecuri	J. pietricele + mâl	G. angobă roșie
S. roșu sângerieu	K. nisip + mică	G ₁ . angobă roșie interior
W. cărămiziu-negru	L. mâl + pietricele	H. netezire cu unealtă
U. brun	M. nisip + cioburi + pleavă	I. bine netezit
V. brun roșcat	N. scoici pisate	J. slip anetezit
Z. cafeniu	R. nisip + cioburi + mâl	K. slip roșu
	S. rocă pisată	L. angobă vișinie
	T. pleavă + nisip + pietricele	L ₁ . angobă vișinie interior
	U. nisip + pietricele	
	V. nisip fin + mică	
	X nisip+ mică+ cioburi	

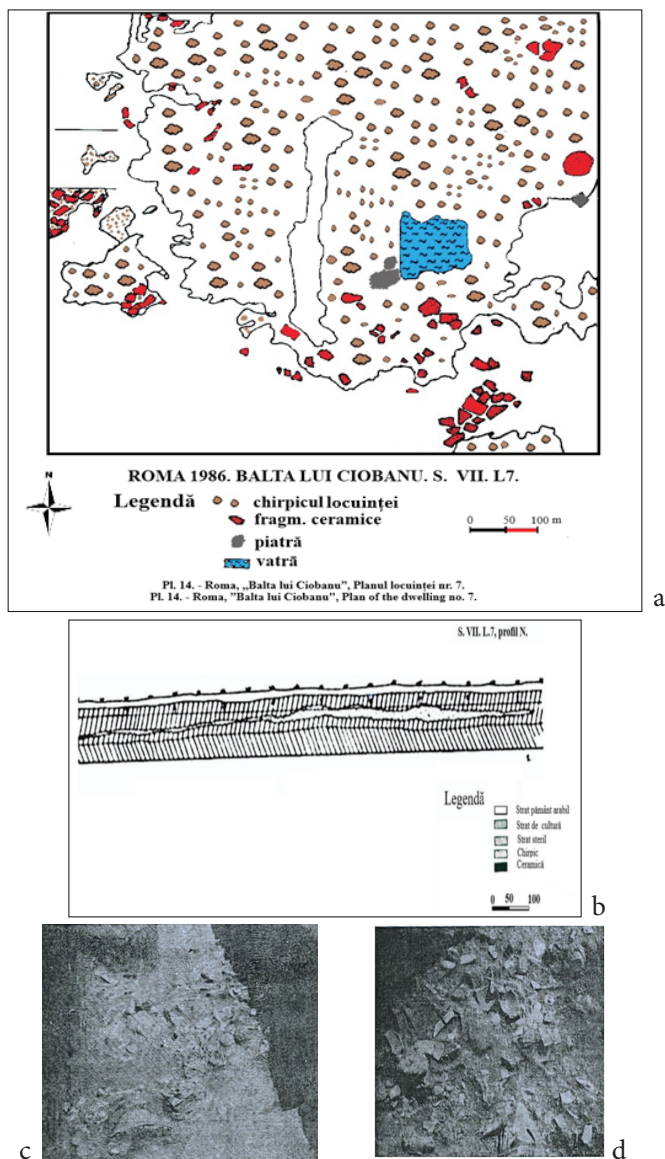

a

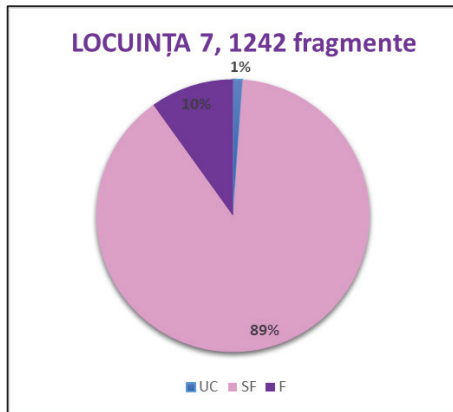

b

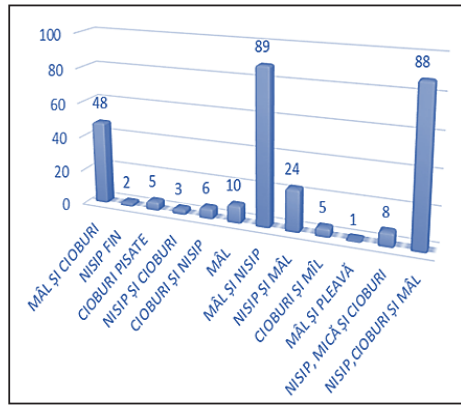
Pl. I. a) Localizarea aşezării Cucuteni B de la Roma-Balta lui Ciobanu (jud. Botoşani); b) Roma-Balta lui Ciobanu: planul general al săpăturilor, prelucrare apud Popovici *et al.* 1992, Pl.2. /Pl. I. a) Localization of the Cucuteni B settlement at Roma-Balta lui Ciobanu (Botoşani County); b) Roma-Balta lui Ciobanu: General plan of the excavations, processing after Popovici *et al.* 1992: Pl.2.

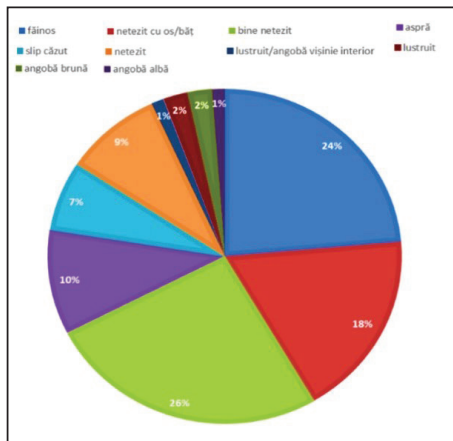
Pl. II. a). Planul locuinței nr.7, Roma-Balta lui Ciobanu, prelucrare *apud* Popovici *et al.* 1992, Pl. 14.b).Profil N a locuinței nr.7, Roma-Balta lui Ciobanu, *apud* Popovici *et al.* 1992, Pl. 15. Roma-Balta lui Ciobanu. a, b – groapa nr. 12, *apud* Popovici *et al.* 1992, Pl. 7; d). Roma-Balta lui Ciobanu. a, b – groapa .12, *apud* Popovici *et al.* 1992, Pl. 7 / Pl. II.a). Roma-Balta lui Ciobanu, Plan of the dwelling no. 7. *processing after* Popovici *et al.* 1992; Pl. 14. b) Profiles of the dwelling no. (7) *processing after* Popovici *et al.* 1992: Pl. 15; c). Roma-Balta lui Ciobanu. a, b – pit no. 12, *apud* Popovici *et al.* 1992, Pl. 7; d). Roma – Balta lui Ciobanu. a, b – pit no.12, *apud* Popovici *et al.* 1992, Pl. 7.

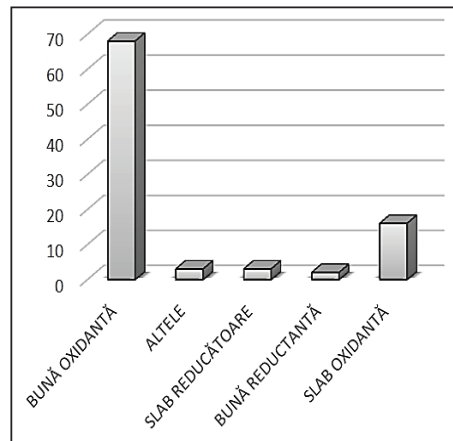
a

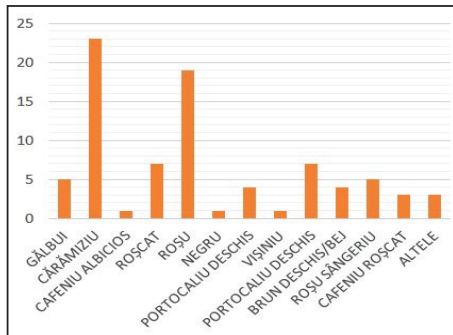
b

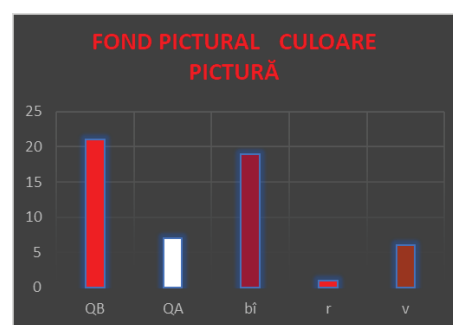
c

d

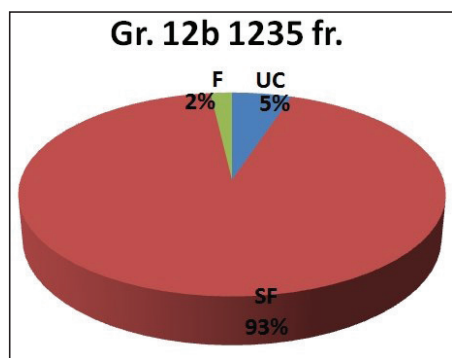

e

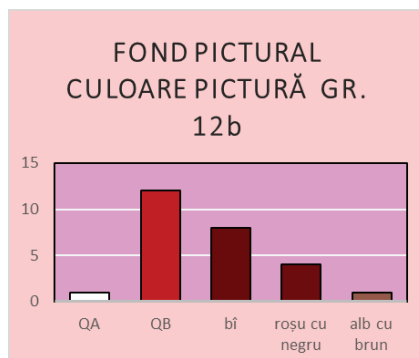

f

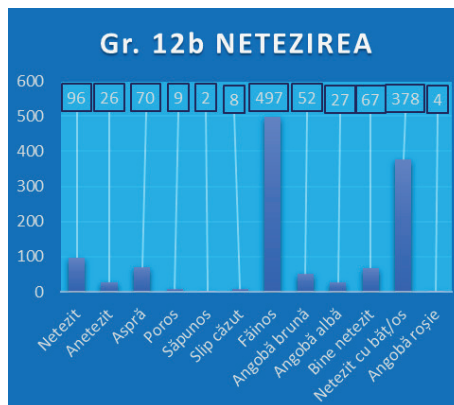
Pl. III. a). L.7. Categorie ceramică SF. 89%; F 10%; UC 1%; b). L.7. Amestecul pastei; c). L.7. Netezirea; d). L.7. Arderea; e). L.7. Culoarea exterioară; L.7. Fondul pictural și culoarea picturii. /Pl. III. a). L. 7. Ceramic category SF. 89%; F 10%; UC 1%; b). L. 7. Paste mixture; c). L. 7. Smoothing; d). L. 7. Burning; e). L. 7. Exterior color; f). L. 7. Pictorial background and color of the painting.

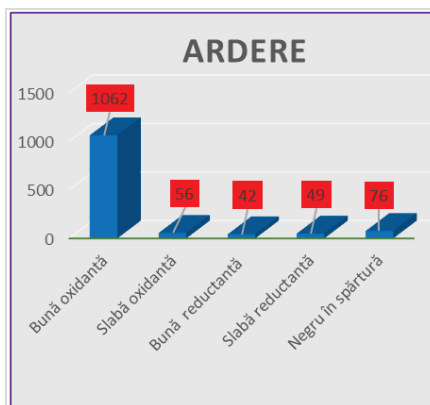
a

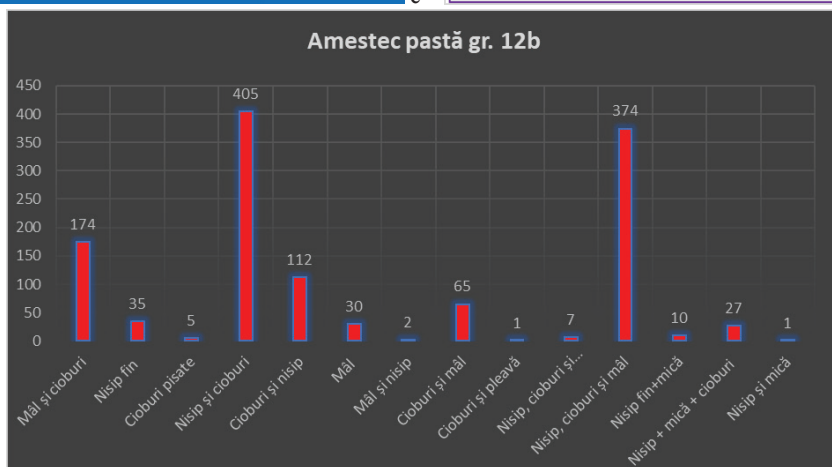
b

c

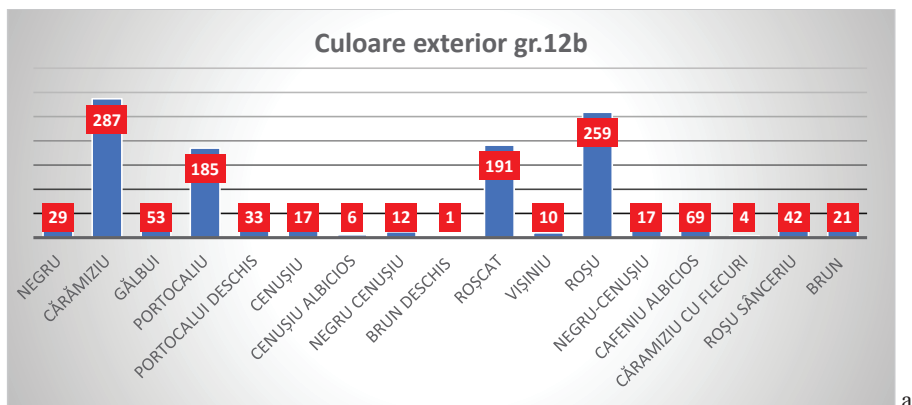

d

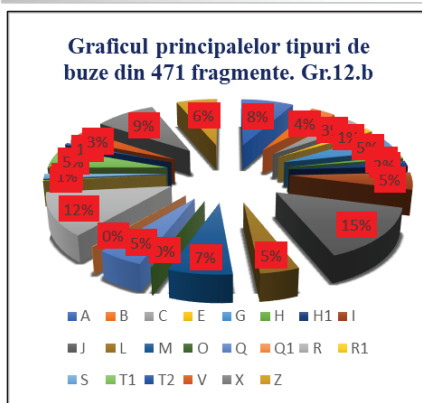

e

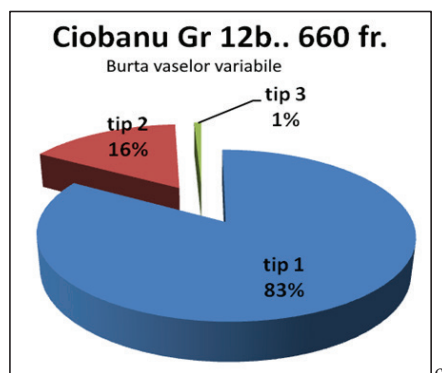
Pl. IV. a). Groapa 12b, 1235 fragm.: SF 93%; fină 5%, UC 2%, Tabel 1.; b). Gr. 12b. Fondul pictural și culoarea picturii; c). Gr. 12b. Netezirea; d). Gr. 12b. Arderea; e). Gr. 12b. Amestecul pastei. /Pl. IV. a). Pit 12b, 1235 fragm.: SF 93%; fină 5%, UC 2%, Table 1.; b). Gr. 12b. pictorial background and color of the painting; c). Gr. 12b. Smoothing; d). Gr. 12b. Burning; e). Gr. 12b. Paste mixture.

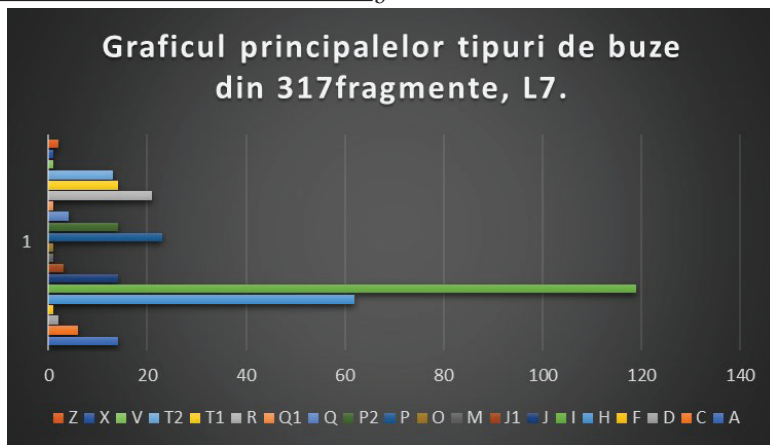
a

b

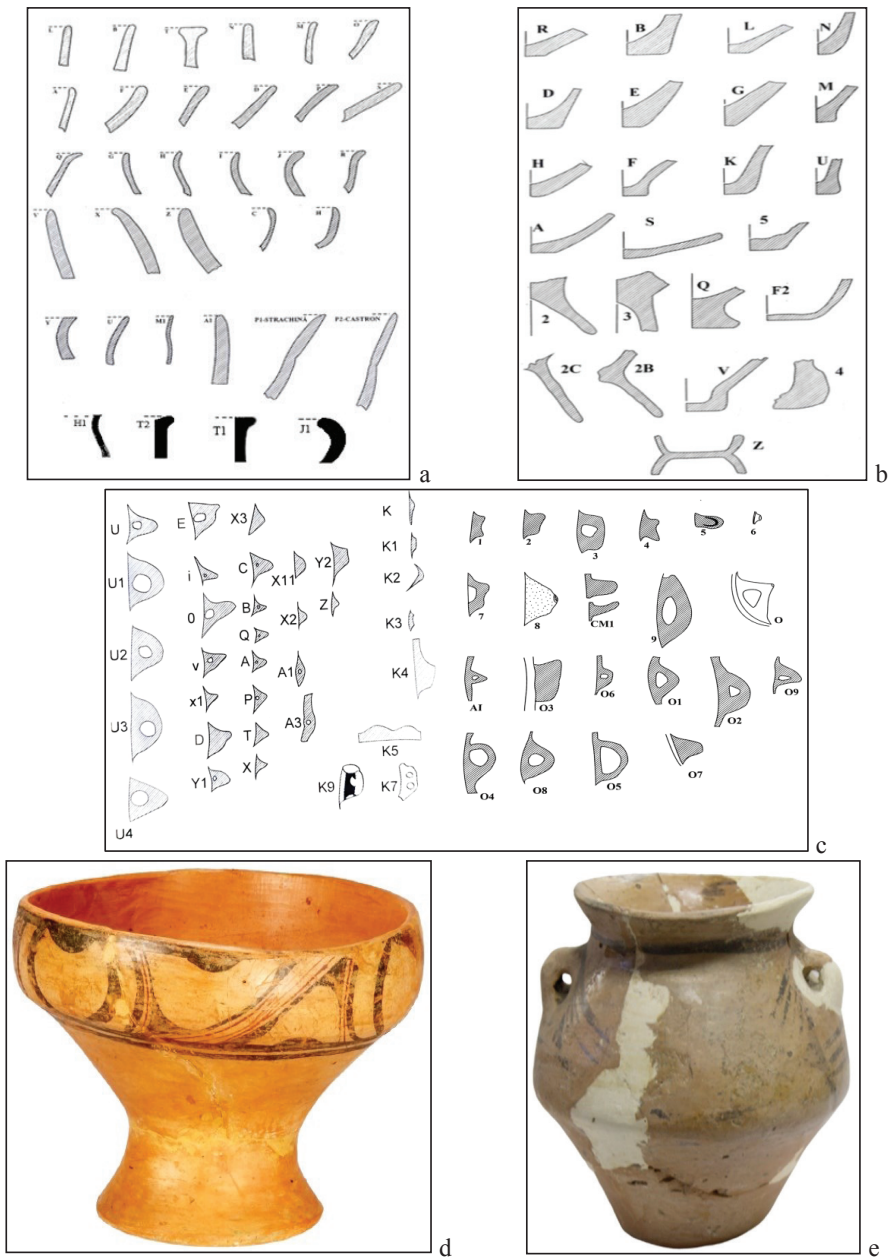

c

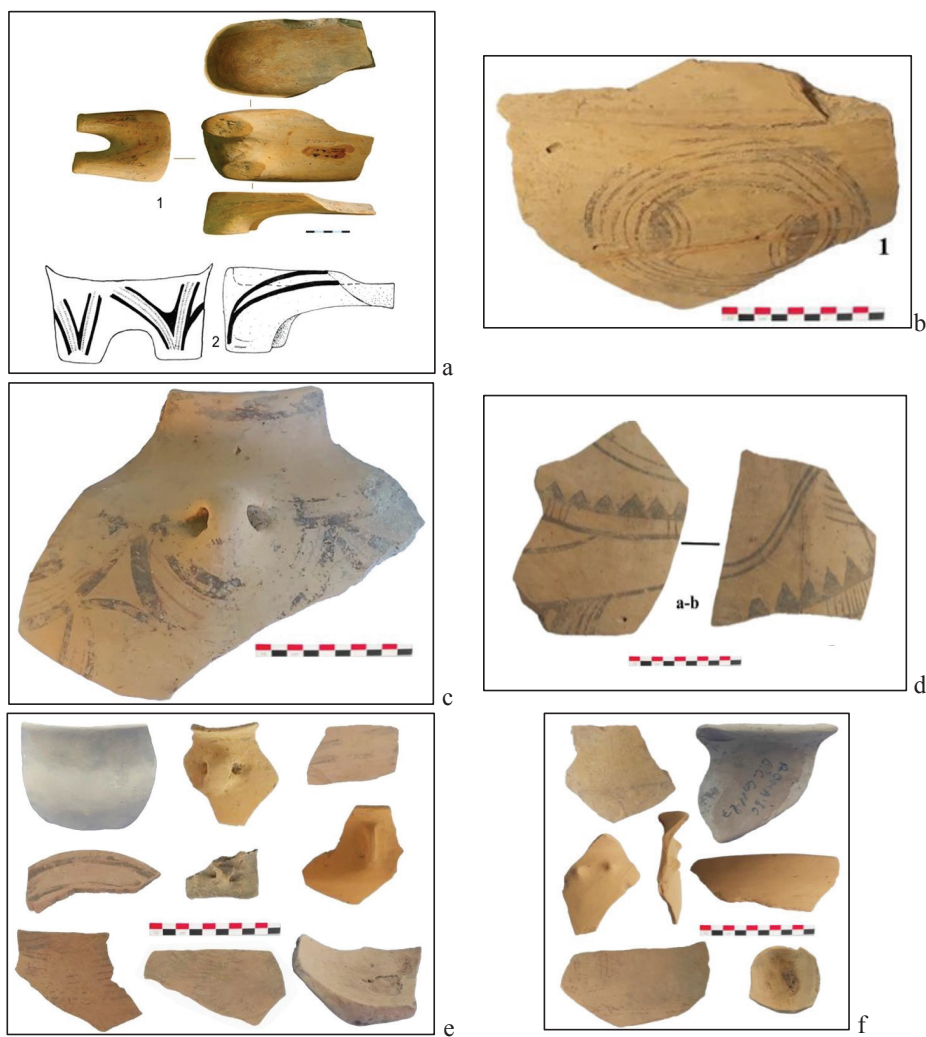

d

Pl. V. a). Gr. 12b. Culoare exterior; b). Principalele tipuri de buze. Gr. 12b; c). Burta vaselor, din Gr. 12 b. Doar pe 2–3 fragmente sunt urme de pictură; d). Principalele tipuri de buze. L7. / Pl. V. a). Gr. 12b. Exterior color; b). The main types of lips. Gr. 12b; c). The belly of the dishes, from Gr. 12 b. only on 2–3 fragments are traces of painting; d). The main types of lips. L7.

Pl. VI. a). Catalogul tipologic pentru buzele de vase; b). Catalogul tipologic pentru baze de vase; c). Catalogul tipologic pentru toartele de vase; d). Cupă cu picior. Gr. 12b; e). Vas amforă. Gr. 12b. /Pl. VI. a). Typological catalog for the lips of dishes; b). Typological catalogue for ship bases; c). The typological catalogue for the pots; d). Cup with foot. Gr. 12b; e). Amphora vessel. Gr. 12b.

Pl. VII. a). Fragment de masă altar descoperită în Gr. 12 (2. desen realizat de Sebastian Ciupu, Muzeul Județean Botoșani); b). Roma-Balta lui Ciobanu. Fragmente ceramice din etapa Cucuteni B₁a; c). Roma-Balta lui Ciobanu. Fragment de amforă pictată (Gr. 12) din etapa Cucuteni B₁b; d). Roma-Balta lui Ciobanu. Fragmente ceramice din etapa Cucuteni B₁b, Gr. 12b; e). Roma-Balta lui Ciobanu. Fragmente ceramice din etapa Cucuteni B₁b, L.7; f). Roma-Balta lui Ciobanu. Fragmente ceramice din etapa Cucuteni B₁b, L.7. /Pl. VII. a). Altar table Fragment discovered in Gr. 12 (2. drawing by Sebastian Ciupu, Botosani County Museum); b). Rome-Ciobanu's pond. Ceramic fragments from the Cucuteni B₁a; c). Rome-Balta lui Ciobanu. Fragment of painted amphora (Gr. 12b) from the Cucuteni B₁b; d). Rome-Ciobanu's pond. Ceramic fragments from the Cucuteni B₁b; Gr. 12b; e) Rome-Ciobanu's pond. Ceramic fragments of Cucuteni B₁b, L. 7; f). Rome-Ciobanu's pond. Ceramic fragments of Cucuteni B₁b, L. 7.

RAPORT PRELIMINAR ASUPRA RESTURILOR DE ANIMALE DIN AȘEZAREA CERNAVODĂ III – BOLERÁZ DE LA DUDEȘTII NOI – CORNEA (JUDEȚUL TIMIȘ). CAMPANIA 2023

*Georgeta El Susi**

Cuvinte-cheie: cultura Boleráz, resturi faunistice, rumegătoare mici, creșterea vitelor, vânătoare

Keywords: Boleráz culture, faunal remains, small ruminants, cattle breedi, hunting

Eșantionul faunistic studiat însumează 461 oase de animale prelevate din nivelele asociate culturii Cernavodă III – Boleráz precum¹ și 104 resturi aparținând nivelelor târzii ale epocii bronzului. Materialul constă în resturi menajere rezultate din activitățile de consum și prelucrare a osului și cornului de cervid. Din cele 461 piese recuperate din așezarea eneolitică târzie, 257 fragmente au fost identificate ca gen și specie, 194 fragmente reprezentând așchii și coaste neatribuite specific. Majoritatea spărturilor costale aparțin mamiferelor de talie mică, ovine, caprine sau porcine. De la scoica de râu (*Unio* sp.) provin opt valve fragmentare; două spărturi au rezultat din prelucrarea cornului de cerb. Cea mai mare parte a lotului a fost prelevată din complexele Cx. 1 (156 frgm.) și Cx. 4 (297 frgm.), ambele localizate în suprafața/ Sp. 1. Din Cx. 1 cercetat în Sp. 2 s-au recuperat doar câteva oase.

Analiza statistică pe număr de fragmente (NISP) evidențiază predominanța oaselor de ovine și caprine, în proporție de 41,25%, urmate de oasele de vită (30,74%), porc (20,23%) și câine (4,28%). Per total, segmentului domestic aparțin 248 fragmente, ceea ce reprezintă 96,5%, în comparație cu cele 9 piese de mamifere vânat (3,5%). Au fost identificate trei oase de mistreț (1,17%), trei de iepure (1,17%), două de cerb (0,78%) și unul de bour (0,38%), specii comune regiunilor joase ale câmpiei Banatului în acea epocă.

În ceea ce privește NMI (numărul minim de indivizi), rumegătoarele mici prevalează cu 42,68%, urmate de porcine (22,45%), bovine (20,41%) și câine

* Cercetător independent, Reșița, e-mail: getasusi@yahoo.com

¹ Informații oferite de Cristian Popa și Cristian Plantos, autorii cercetării arheologice.

(6,12%). Mamiferele domestice reprezintă 91,84% din total raportat la 8,16%, ponderea vânatului. Materialul celor patru taxoni sălbatici a generat câte un individ, fiecare având o frecvență de 2,04% (Tab. 1, Fig. 1).

Pentru a organiza datele privind distribuția oaselor pe regiuni corporale în cadrul complexelor am adoptat următoarea clasificare: A-cap, B-coloană, C-centuri și părți proximale ale membrelor anterioare, D-centuri și părți proximale ale membrelor posterioare, E-extremități distale ale membrelor anterioare și posterioare. Clasele B, C și D includ resturi din părți corporale cu valoare alimentară ridicată, clasele A, E referindu-se la părți cu valoare alimentară scăzută sau deloc.²

Distribuția corporală a lotului ovicaprinelor indică prevalența oaselor din categoriile C, D în proporție de 44,34%. Și elementele cefalice sunt semnificative numeric, reprezentând 26,42%, în timp ce părțile distale ale membrelor și coloanei au procente reduse, de 14–15% (Tab. 2; Fig. 2). De menționat că, două treimi din coastele incluse în categoria resturilor nedeterminabile provin de la suine sau ovicaprine, acest aspect influențând procentul de distribuție al elementelor din coloană. La o analiză sumară, discrepanța dintre procentajele categoriilor corporale se datorează stadiului actual de cercetare. În cazul ponderii semnificative a resturilor craniene se poate sugera că, doar o parte din indivizii identificați a fost consumată în arealul cercetat. Proporția scăzută a elementelor din extremitățile distale ale membrelor (metapodii, falange) s-ar explica prin faptul că, după tranșarea animalelor, oasele lor au fost aruncate (s-au acumulat) în alte zone necercetate ale sitului.

La bovine, distribuția anatomică a este relativ echilibrată, având următoarele procente: 17,72% pentru cap, 16,46% pentru membrele anterioare, 17,72% pentru membrele posterioare și 12,66% pentru extremitățile distale. Totuși, oasele din coloană sunt numeroase, reprezentând 35,44%.

În ceea ce privește porcinele, distribuția categoriilor corporale evidențiază discrepanțe notabile. Astfel, elementele cefalice constituie 23,08%, cele din coloană doar 9,62%, cele din părțile proximale ale membrelor anterioare 40,37%, cele din membrele posterioare 17,31%, iar cele din labe 9,62% (Tab. 2 Fig. 2). Ultima categorie se referă la elementele de mici dimensiuni ale “picioarelor”; este posibil ca aceste părți să fi fost consumate de oameni sau animale, sau să se fi pierdut. Proporția scăzută a elementelor axiale se justifică, la fel ca în cazul ovicaprinelor, prin dificultatea de a separa coastele porcului de cele ale ovicaprinelor.

Referitor la vârstele de sacrificare ale principalelor specii domestice, dispunem de următoarele date. În cazul rumegătoarelor mici, pe baza resturilor

² Reitz, Wing 2008, 217.

mandibulare au fost identificate 21 de exemplare, dintre care 17 sunt oi și 4 capre (Fig. 7). Sacrificarea celor patru capre a avut loc la vârste de 3–6 luni, 12–16 luni, 18–24 luni și 3,5–6 ani. Din cele 17 oi, un individ avea sub 3 luni, trei între 3–6 luni, trei între 6–12 luni, patru între 1–2 ani, unul între 2–3,5/4 ani, patru între 3,5/4 ani și 6 ani, iar unul peste 6 ani. Per total, din cele 21 ovicaprine, 4,76% au fost sacrificate în stadiul infans (sub 3 luni), 47,63% ca juvenili, 19,05% ca sub-adulți și 28,56% ca adulți-maturi. Conform datelor, 71,44% dintre animale au fost tăiate în stadiile de tineret și sub-adulți, în principal pentru carne, în timp ce 28,56% sunt animalele exploatate pe termen lung, având ca scop producția de lână și lactate (Tab. 3; Fig. 3).

Analizând materialul de la bovine s-au estimat 10 indivizi, distribuiți pe următoarele categorii de vârstă: un animal sacrificat înainte de 6 luni (10%), cinci între 6 luni – 2 ani (50%), un exemplar între 2 – 4 ani și trei indivizi peste 9,5 ani. Așadar, 30% din animale au fost utilizate în scopuri secundare (tracțiune, lapte) și 70% pentru carne. Absența exemplarelor adulte se leagă de volumul restrâns al eșantionului vitei și în general, de eșantionul prelevat (Tab. 4; Fig. 4).

Pe lotul suinelor domestice s-a estimat un număr de 11 indivizi, distribuiți astfel: cinci indivizi sacrificați sub 6 luni (45,46%), trei indivizi cu vârsta cuprinsă între 8 – 14 luni (27,27%), doi indivizi între 18 – 24 luni (18,18%) și un individ cu vârsta între 2 – 3 ani (9,09%). Majoritatea indivizilor sunt imaturi corporal, numărul crescut de sacrificări ale specimenelor tinere sugerează condiții ambientale favorabile unei densități naturale optime a suinelor domestice (Tab. 4; Fig. 5).

Cele 11 oase de câine provin din scheletul a trei animale. Din Cx. 1 s-au prelevat oasele a două exemplare. Primului îi aparțin o pereche de humerusuri și un acetabular cu un diametru de 17,5 mm. Humerusul drept are dimensiunile: GL – 141,5 mm, Bp – 33 mm, SD – 10 mm și o epifiză distală cu dimensiunile BT/ Bd/ Dd – 20/ 27/ 19,5 mm. Humerusul stâng prezintă epifiza proximală deteriorată recent. Acest individ avea o vârstă de peste 12–15 luni, iar talia sa era de 45,88 cm (Harcourt 1974). Al doilea exemplar include un frontal drept, parietalul corespunzător aceleași părți, cu sutura interparietală nefuzionată; resturile cefalice indică un exemplar cu vârsta sub 2–3 ani. Din scheletul apendicular al acestui individ se remarcă un femur distal nefuzionat și un radius cu sutura distală vizibilă, animalul având o vârstă de aproximativ 10–12 luni³ (Fig. 9).

Din Cx. 4 provine o pereche de omoplați cu SLC/ GLP – 19/ 23,5 mm, o pereche de humerusuri distale nedimensionabile, o mandibulă stângă cu o

³ Datele de sutură ale oaselor lungi, cf. Udrescu et al 1999, 60, tab. 3.7.

înălțime la M1 – 19 mm, iar raportul lungimii molarilor față de M1 este de 33/ 20 mm. În plus, neurocraniul prezintă o lățime maximă a parietalului de 53 mm; sutura interparietală nefiind fuzionată se sugerează că animalul avea o vârstă de sub 2–3 ani. Dimensiunile carnasierii prin comparație cu material similar indică valori aparținând clasei *ladogensis*.⁴

De la mistreț provin o coastă, un fragment de mandibulă cu lungimea lui M₃ de 43 mm, precum și o spărtură mandibulară din zona incisivilor. De la un bour s-a identificat o falangă proximală cu dimensiunile GL/ Bp – 79/ 39 mm. Cerbului aparțin două fragmente din aceeași mandibulă și un femur proximal. Conform femurului nefuzionat proximal, animalul ar fi avut în momentul capturării în jur de 2,5 ani, fapt confirmat de prezența molarului/ M3.⁵ Cerbului îi mai aparțin o așchie dintr-un corn (deșeu de prelucrare) și o bază de corn picat. Piesa prezintă cioplituri pe margine, probabil un rateu de procesare. De la iepure adult provin o coastă, o ulnă și o falangă proximală.

În domeniul biometriei corporale, informațiile disponibile sunt puține, fiind limitate la bovine (Fig. 8) și ovine (Fig. 8). Datele referitoare la suine sunt insuficiente, oasele analizate provenind de la indivizi tineri și sub-adulți. Nu au fost identificate oase întregi de bovine, necesare calculării înălțimii la greabăn, puținele măsurători ale lățimilor diafizelor sugerând un dimorfism sexual clar exprimat. Un fragment de corn de taur domestic are diametrele bazei de 81/ 77 mm și o lungime pe curbura mare de 263 mm. Piesa este asociată tipului *primigenius* (Fig. 7). Exemplare similare au fost identificate și în situri Boleráz, cum ar fi cel de la Gyöngyöshalász-Encspuszt.⁶ Femelele aveau, în schimb un schelet gracile și o talie mică. Din nivelele Cernavodă III ale stațiunii eponime provine un metacarp de vită ce a furnizat o talie de 100,7 cm (Matolcsi).⁷ Pentru această epocă s-au sugerat dimensiuni ale taliei de 116–118 cm pentru femele și 125,8 cm pentru tauri.⁸

Materialul provenit de la bovinele domestice descoperite în așezările Boleráz din Ungaria oferă informații valoroase referitoare la dimensiunea și structura corporală. De exemplu, în situl de la Csongrád-Bokros s-au estimat înălțimi medii și mari pentru tauri, cu valori cuprinse între 126,6 și 129 cm; pentru castrați înălțimile variază între 132 și 139,8 cm.⁹ La Ordacsehi-Bugaszeg

⁴ Am utilizat spre comparație materialul bogat din situl hallstattian de la Teleac, cf. El Susi 2023, 76–77.

⁵ Brown, Chapman 1991, 525, tab. III.

⁶ Vörös 1982–83, 36.

⁷ El Susi 2001, 62.

⁸ Haimovici, Ureche 1968, 293

⁹ Vörös 2001, 91.

s-au identificat exemplare femele cu talia între 103–112 cm.¹⁰ În nivelele Boleráz-Cernavoda III de la Kétegyháza a fost identificat un metacarp de la un taur, cu o înălțime de 129,78 cm.¹¹

Loturile din așezări și din depunerile de animale din mormintele atribuite culturii Baden au oferit date mult mai bogate. Pe baza lor s-au distins două tipuri de bovine: un tip de talie mică, cu înălțimi de 103 – 112 cm și un altul, mai robust, cu înălțimi de 124 – 133 cm.¹² Indivizii din prima grupă au fost identificați la Pecs¹³ (103,6 cm, 111,8 cm), Kaposújlak-Várdomb-dűlő (119,1 cm)¹⁴ și Szűr-Cerhát (110,3 cm, 117,5 cm).¹⁵ Bovine de talie medie și mare au fost identificate la Kaposújlak-Várdomb (124,1 cm)¹⁶, Szűr-Cerhát (127,7 cm, posibil taur sau castrat)¹⁷ și Balatonőszöd și Szigetcsép.¹⁸

Până în prezent, nu au fost descoperite înmormântări de vite cu schelete complete din perioada culturii Boleráz. Totuși, au fost găsite fragmente de schelete de bovine în mormintele de incinerare de la Kétegyháza, o statuie de vițel în mormântul de la Pilismarót-Basaharc și un vas în formă de cap de bovină la Kisvác. În stadiul timpuriu al culturii Baden sunt menționate două situri cu schelete de vite, la Andocs și Szeghalom, precum și schelete parțiale de vite la Baja și Tahitótfalu. Sacrificiile de vite, cu depunerile complete de animale, au fost documentate exclusiv în cimitirele din perioada clasică a culturii Baden.¹⁹

Datele metrice prelevate pe materialul ovinelor de la Dudeștii Noi caracterizează exemplare de talie mică și constituție gracilă. De la o femelă a fost recuperat un corn de tip caprin, cu o lungime de 83 mm, baza acestuia fiind deteriorată, nu a fost dimensionată. Ovinele cornute erau comune siturilor Boleráz și Baden, fiind identificate la Cernavodă²⁰, Csongrád-Bokros²¹, Kétegyháza²² și Kaposújlak-Várdomb.²³ Până în prezent, eșantionul de la Dudeștii Noi nu conține oase lungi complete, ceea ce limitează posibilitatea de a estima înălțimea la greabăn. În schimb, putem compara aceste date cu cele obținute din materialele

¹⁰ Gál 2017, 36.

¹¹ Bökönyi 1979, 103.

¹² Gál 2023, 438.

¹³ Gál 2023, 430.

¹⁴ Gál 2023, 435.

¹⁵ Gál 2017, 36.

¹⁶ Gál 2017, 12.

¹⁷ Gál 2017, 12.

¹⁸ Gál 2023, 438.

¹⁹ Vörös 2001, 94.

²⁰ El Susi 2001, 62.

²¹ Vörös 2001, 92.

²² Bökönyi 1979, 112.

²³ Gál 2017, 20.

Boleráz și Baden, provenite din alte situri. De exemplu, în nivelele Cernavoda III din stațiunea eponimă s-au estimat înălțimi la greabăn de 61,7 cm, 65,6 cm și 67,2 cm pe oasele lungi și de 66,9 cm și 67,2 cm pe astragal și calcaneu.²⁴

La Csongrád-Bokros, s-a observat o variație a dimensiunilor femelelor, cuprinsă între 58,7 și 63,3 cm, în timp ce berbecii au avut o înălțime variind între 65,5 și 71,8 cm.²⁵ În nivelurile Boleráz de la Kétegyháza s-au identificat exemplare cu talii de 55,4 – 69,83 cm (M=60,6 cm).²⁶ Femelele au fost caracterizate prin înălțimi de 54 – 55 cm, iar un exemplar mascul avea o talie de 63 cm. Specimenul cu o înălțime de 69,83 cm prezintă similitudini cu tipurile de ovine din epoca bronzului, fiind considerat de autor ca aparținând unui nou tip de ovine care a fost introdus în Bazinul Carpatic prin migrarea din sud-vestul Asiei: “this is quite obvious because the first wave of the large, improved sheep... spread out of the sheep domestication centre of Southwest Asia... reached the Carpathian basin with the Cernavoda III-Boleráz group and Pecel cultures.”²⁷ Dintr-o groapă (carrion pit) aparținând locuirii Baden de la Kaposújlak-Várdomb provin oase de oi, pe baza lor estimându-se pentru femele o variație a taliei de 53,1 – 61,7, cu o medie de 57,1 cm.²⁸

Eșantionul canidelor este compus prevalent din oase recent deteriorate, având un singur humerus complet, care sugerează o înălțime de 45,88 cm și un indice de gracilitate de 7,07. Această dimensiune a înălțimii sugerează un exemplar de talie submedie. În general, câinii de talie mică, submedie și medie sunt caracteristici pentru siturile Boleráz și Baden. Din nivelele Cernavodă III ale stațiunii eponime au fost identificate două oase complete, care sugerează animale cu înălțimi de 45,1 cm și 52,9 cm. Prima valoare este specifică unui exemplar de talie submedie, iar cea de-a doua unui exemplar de talie medie.²⁹ La Kétegyháza a fost documentat un exemplar cu o înălțime de 48,86 cm, ce se încadrează în gama superioară de variație a rasei Mittelschnauzer.³⁰ De asemenea, în mormântul 815 (61/29) de la Kaposújlak-Várdomb, situat în Transdanubia și aparținând culturii Baden au fost descoperite scheletele a doi câini cu înălțimi de 46,7 și 48,6 cm.³¹

La rumegătoarele mici, afecțiunile paleopatologice sunt prevalente la nivelul mandibulei.³² În materialul nostru, am identificat o mandibulă stângă de

²⁴ El Susi 2001, 62–63.

²⁵ Vörös 2001, 92.

²⁶ Bökönyi 1979, 113.

²⁷ Bökönyi 1979, 103.

²⁸ Gál 2017, 36. tab. 3, 14.

²⁹ El Susi 2001, 64.

³⁰ Bökönyi 1979, 107.

³¹ Gál 2023, 436.

³² Coroliuc, Haimovici, 2006, 263.

oaie, cu o inflamație a osului în apropierea marginii inferioare, la rădăcina dintelui/ M_1 (Fig. 10/b). Este posibil ca aceasta să fie rezultatul unei infecții, fără a exista modificări evidente ale dentiției. Această situație poate fi explicată prin faptul că M_1 este primul dinte permanent care erupe și se uzează. Astfel, spațiul liber dintre M_1 și al patrulea premolar de lapte (Pd_4) sau M_2 facilitează pătrunderea fragmentelor ascuțite de furaj sub gingie, provocând infecții ce pot evolua spre paradontoză.³³ De la un porc provine un fragment de coastă care evidențiază un calus de vindecare în urma unei fracturi (Fig. 10/ a). Lovirea animalelor între ele sau de către om putea cauza astfel de traumatisme.

În categoria oaselor cu urme de prelucrare includem un humerus distal drept de vită, care își păstrează anatomia intactă în partea distală, fără intervenții. Partea diafizară a fost prelucrată (Fig. 11/a); este posibil să fi fost folosit ca dălțiță? Un alt fragment de diafiză dintr-un os lung de bovid sau cerb a suferit o fractură pe lungime, iar o margine a fost transformată în răzuitor, având un aspect fasonat. Este probabil ca acest obiect să fi fost destinat prelucrării pieilor (Fig. 11/b). De asemenea, cornul de cerb a fost prelucrat; am menționat anterior o bază de corn picat, cu ciopliri pe margine, care ar putea fi considerată un rebut de fabricație sau un rest dintr-o piesă deja utilizată.

Economia alimentară și utilitară a comunității Boleraz de la Dudeștii Noi a fost susținută de creșterea rumegătoarelor mici și a bovinelor, cu o pondere de 41,25% pentru primul grup, comparativ cu 30,74% pentru bovine. Dintre ovine și caprine, 71,44% au fost sacrificate în stadii de tineret și sub-adulți, predominant pentru carne, iar 28,56% pentru lapte și lână. Bovinele au fost exploatate în proporție de 30% pentru lapte și forța de muncă, restul de 70% fiind alocat producției de carne. Aportul suinelor domestice în alimentație este semnificativ (20,23%), materialul lor provenind exclusiv de la animale tinere și subadulte. În contrast, aportul speciilor vânată în sectorul alimentar este modest, atingând doar 3,5%. Vânarea cerbului, mistrețului, iepurelui și bourului se făcea ocazional. Cornul de cerb, uneori cules, reprezenta o materie deosebită în fabricarea uneltelor. De asemenea, culesul scoicilor era practicat sezonier.

O paralelă între așezarea de la Dudeștii Noi și situri mai mult sau mai puțin contemporane, precum Boleraz sau Cernavodă III, a permis identificarea unor aspecte economice apropiate. O trăsătură comună a siturilor Boleraz o reprezintă prevalența rumegătoarelor mici, cu o distribuție variabilă: 34,8% la Csongrád-Bokros³⁴, 41,25% în așezarea noastră, 49,41% la Kétegyháza³⁵ și valori crescute la Ordacsehi-Bugaszeg (52,59%)³⁶ și Gyöngyöshalász-Encspuszt

³³ Grimm 2008, 55.

³⁴ Vörös 2001, 93.

³⁵ Bökönyi 1979, 101, tab. 1.

³⁶ Gál 2017, 48, tab. 12.

(63,8%).³⁷ Doar în nivelele III de la Cernavodă ovicaprinele se plasează pe locul secund cu 31,6%, fiind surclasate de bovine cu 33,9%.³⁸

În general, impactul suinelor domestice asupra economiei comunităților Boleráz este modest, cu procente de 10,95% la Kétegyháza, 13,9% la Csongrád-Bokros, 7,4% la Ordacsehi-Bugaszeg și doar 1,12% la Gyöngyöshalász-Encspuszt. În perioada târzie a cuprului, oasele de cal sunt fie inexistente, fie se regăsesc în număr redus. Specia a fost identificată la Kétegyháza (2,07%) și Gyöngyöshalász-Encspuszt (0,78%), fiind considerată un element deja domesticit, cu o importanță alimentară redusă.

Importanța vânătorii în alimentație a fost limitată, cu o pondere de 1,5% la Csongrád-Bokros și Ordacsehi-Bugaszeg și între 3,5% și 4,5% la Dudești Noi, Kétegyháza și Gyöngyöshalász-Encspuszt. La Cernavodă vânatul are o contribuție semnificativă, de 13,9%. În majoritatea siturilor au fost găsite resturi de pasăre, pești și moluște, sugerând o oarecare importanță în alimentația locuitorilor. Un model economic similar sitului nostru a fost descoperit și în așezări ale Badenului clasic; dăm ca exemplu situl de la Kaposújlak-Várdomb³⁹; evident numărul lor este mult mai mare, iar analiza faunei din Badenul clasic nu este tema principală a acestui studiu. În cadrul sitului de mai sus, ovicaprinele se regăsesc în proporție de 69,67%, fiind urmate de vite, care reprezintă 17,16%. Porcul are o pondere de doar 4,76%, câinele 0,96%, iar vânatul 4,75%. Astfel, prevalența ovicaprinelor este semnificativ mai mare comparativ cu faza Boleráz, în timp ce importanța vitelor a scăzut considerabil, iar cea a porcului este practic nesemnificativă (Tab. 5; Fig. 6).

Analiza locuirii din epoca bronzului a evidențiat un total de 104 piese, dintre care 41 fragmente au fost complet identificate; alte 24 sunt coaste de la animale de talie mică (ovine/ porcine) și 39 sunt așchii neatribuite. Conform statisticilor NISP, porcul este specia dominantă, cu o proporție de 37,71%, urmat de bovine cu 34,15% și ovicaprine cu 26,83% (Tab. 6). Speciile sălbatice au o contribuție mică, de numai 4,88%, incluzând cerbul și iepurele, fiecare cu o pondere de 2,44%. Chiar dacă lotul faunistic este redus, el semnalează discrepante semnificative în economia animalieră a celor două locuiri. Dacă în nivelele Boleráz predomină ovinele și caprinele, în bronzul târziu economia animalieră este bazată pe exploatarea suinelor domestice.

³⁷ Vörös 1983, 49.

³⁸ El Susi 2001, 60, tab. 1.

³⁹ Vörös 1983, 36.

BIBLIOGRAFIE

- Bökönyi 1979,
S. Bökönyi, *Copper Age vertebrate fauna from Kétegyháza*, în I. Ecsedy, eds., *The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary*, în *FontesArchHung*, Budapest, 1979, 101–118.
- Brown, Chapman 1991,
W. A. B. Brown, N. G. Chapman, *The dentition of red deer (Cervus elaphus): a scoring scheme to assess age from wear of the permanent molariform teeth*, în *JZoo*, 224(4), 1991, 519–536.
- Coroliuc, Haimovici 2006,
A. Coroliuc, S. Haimovici, *The study of tooth diseases in mammals discovered on fragments belonging to Precucutenian Culture in Moldavia*, în *Analele Ştiinţifice ale Universităţii „AL. I. Cuza” Iaşi*, s. Biologie animală, T. LII, 263–268.
- El Susi 2001,
G. El Susi, *The Animal Husbandry of Cernavodă III Communities*, în *Studia Danubiana*, II, 2001, 60–83.
- El Susi 2023,
G. El Susi, *Reconstituirea ecotipurilor rasiale de animale exploatate în fortificaţia hallstattiană de la Teleac (Judeţul Alba)*, în *Banatica*, 23, 2023, 57–71.
- Gál 2005,
E. Gál, *Animal remains from archaeological excavations in North-Eastern Hungary, Environmental Archaeology in North-Eastern Hungary*, în *VAH*, 19, 2005, 139–174.
- Gál 2017,
E. Gál, *Animals at the dawn of metallurgy in south-western Hungary*, Budapest 2017.
- Gál 2023,
E. Gál, *Dunántúli késő rézkori temetkezésekben talált állatsontleletek vizsgálatának főbb eredményei*, în M. Bondár (ed.), *Késő rézkori temetkezések régészeti és bioarcheológiai elemzése*, în *Archaeolingua*, Budapest, 2023, 423–454.
- Grimm 2008,
J.-M. Grimm, *Break a leg: animal health and welfare in medieval Emden*, în *Vet Med Zoot*, 41 (63), 49–59.
- Haimovici, Ureche 1968,
S. Haimovici, R. Ureche, *Studiul resturilor de faună descoperite în staţiunea de la Cernavodă (Dealul Sofia)* în *Lucrările sesiunii ştiinţifice jubiliare ale Staţiunii Agiea* 1966, Iaşi, 1968, 291–308.

Reitz, Wing 2008,

J. Reitz, E. S. Wing, *Zooarchaeology*, IInd Edition, Cambridge, www.cambridge.org.

Tomé, Vigne 2003

C. Tomé, J-D. Vigne, *Roe deer (Capreolus capreolus) age at death estimates: new methods and modern reference data for tooth eruption and wear and for epiphyseal fusion*, in *Archaeofauna*, 12, 2003, 157–173.

Udrescu *et alii.* 1999,

M. St. Udrescu, L. Bejenaru, C. Hrişcu, *Introducere în arheozoologie*, Iaşi, 1999.

Vörös 1983,

I. Vörös, *Gyöngyöshalász-Encspusztá késő rézkori település állatcsontleletei (Tierknochenfunde der spätkupferzeitlichen Siedlung Gyöngyöshalász-Encspusztá)*, in *Agria (Eger)*, 19, 1983, 35–61.

Vörös 2001,

I. Vörös, *A Csongrád-Bokros, bokrospusztai középső rézkor végi telep állatcsontleletei*, in *MFME*, Szeged, 7, 91–114.

PRELIMINARY REPORT ON ANIMAL REMAINS FROM CERNAVODĂ III – BOLERÁZ SETTLEMENT AT DUDEŞTII NOI – CORNEA (TIMIŞ COUNTY): 2023 CAMPAIGN

Abstract

The faunal sample consists of 461 animal bones obtained from levels associated with the Cernavodă III – Boleráz culture, along with 104 remains from the late Bronze Age levels. This material includes household remains resulting from the consumption and processing of deer bone and antler. Among the 461 pieces collected from the late Eneolithic settlement, 257 fragments were identified by genus and species, while 194 fragments were classified as unassigned chips and ribs. Most of the rib fragments are attributed to small mammals, sheep, goats, or pigs. Eight fragmentary valves are from fresh water shell (*Unio* sp.); two fragments were produced from the processing of red deer antler. The largest part of the collection was taken from features/ Cx. 1 (156 fgm.) and Cx. 4 (297 fragments), both located in the surface/Sp. 1. From Cx. 1 investigated in Sp. 2, only a small number of bones were recovered.

The statistical evaluation based on the number of fragments (NISP) underscores the dominance of sheep and goat, accounting for 41.25%, followed by cattle at 30.74%, pig at 20.23%, and dog at 4.28%. Overall, 248 fragments are classified within the domestic category, which makes up 96.5%, compared to 9 fragments from hunted mammals, which account for 3.5%. Specifically, three wild boar bones (1.17%), three hare bones (1.17%), two red deer bones (0.78%), and one aurochs bone (0.38%) were recorded, common species in the lowlands of the Banat during that era. In terms of the Minimum Number of Individuals

(MNI), small ruminants dominate at 42.68%, followed by pigs at 22.45%, cattle at 20.41%, and dogs at 6.12%. Domestic mammals account for 91.84% of the total, compared to 8.16%, the proportion of game. The material from the four wild taxa produced one individual each, with a frequency of 2.04%. Among sheep and goats, 71.44% were processed during their juvenile and sub-adult phases, mainly for meat, while 28.56% were used for milk and wool. Cattle were employed in a proportion of 30% for milk and traction, while 70% to meat production.. Pig was significant in the diet, all specimens being slaughtered during their young and sub-adult stages.

104 bones come from Bronze Age levels, of which 41 fragments have been fully identified; additionally, 24 are ribs from small animals (such as sheep and pigs), while 39 remain as unattributed flakes. According to NISP statistics, pig is the most prevalent species, making up 37.71%, followed by cattle at 34.15%, and sheep-goats at 26.83%. The contribution of wild species is minimal, standing at only 4.88%, with red deer and hare each representing 2.44%. Despite the limited sample size, it highlights notable differences in the animal economy of both habitations. While sheep and goats are predominant in Boleráz levels, the animal economy in the Late Bronze Age is focused on pig exploitation.

Tabel 1: Frecvențele speciilor în nivelele Boleráz de la Dudeștii Noi/ Species frequencies in the Boleráz levels at Dudeștii Noi

Context	Sp. 1/ Cx.1	Sp.1/ Cx. 4	Sp. 2/ Cx. 1	NISP	%	MNI	%
Ovicaprine	37	66	3	106	41,25	21	42,86
Bos taurus	33	43	3	79	30,74	10	20,41
Sus domesticus	17	34	1	52	20,23	11	22,45
Canis familiaris	5	6		11	4,28	3	6,12
Specii domestice	92	149	7	248	96,5	45	91,84
Cervus elaphus		2		2	0,78	1	2,04
Sus scrofa	3			3	1,17	1	2,04
Lepus europaeus	3			3	1,17	1	2,04
Bos primigenius			1	1	0,38	1	2,04
Specii sălbatice	6	2	1	9	3,5	4	8,16
Oase determi- nate	98	151	8	257	100	49	100
Unio sp.	2	6		8			
Corn cerb		2		2			
Coaste	30	70		100			
Așchii	26	68		94			
Total eșantion	156	297	8	461			

Tabel 2: Distribuția elementelor osoase în complexele Boleráz de la Dudeștii Noi/ Distribution of skeletal elements within the Boleráz structures from Dudeștii Noi

Context	Sp. 1/ Cx.1						Sp. 1/ Cx.4	
	Ovic.	Vită	Porc	Câine	Iepure	Bour	Ovic.	Vită
Neurocranium/ ossa corni	2	1	2	1				1
Viscerocr.	1	3	2				5	3
Dentes sup.	1							
Mandibula	5	3	2			2	12	3
Dentes inf.		2						
Vertebrae	1	3					2	6
Atlas							1	
Axis								1
Costae		7			1	1	12	3
Scapula	1	3	1				5	3
Humerus	4	1	3	1	1		5	3
Radius	4	1		1			6	3
Ulna	1							1

Context	Sp. 1/ Cx.1						Sp. 1/ Cx.4	
Specii	Ovic.	Vită	Porc	Câine	Iepure	Bour	Ovic.	Vită
Metacarpus	4	1					4	1
Pelvis	1	3	2	1			4	2
Femur	3			1				3
Tibia	7	1	1				5	5
Fibula			2					
Tarsalia		1						1
Metatarsus	1		1				3	3
Metapodalia			1				2	1
Phalanx 1		3			1			
Phalanx 2	1							
Total	37	33	17	5	3	3	66	43

Continuă

Features	Sp. 1/Cx.4			Sp. 2/Cx.1				
Species	Porc	Câine	Cerb	Ovic.	Vită	Porc	Bour	Total
Neurocranium/ ossa corni		1						8
Viscerocr.	5							19
Dentes sup.				1				2
Mandibula	3	1	1	1				33
Dentes inf.								2
Vertebrae	2							14
Atlas								1
Axis								1
Costae	2				1			27
Scapula	6	2				1		22
Humerus	3	2			1			24
Radius	2			1				18
Ulna	4							6
Metacarpus								10
Pelvis								13
Femur	2		1					10
Tibia	1							20
Fibula	1							3
Tarsalia					1			3
Metatarsus	2							10
Metapodalia								4
Phalanx 1							1	5

Features	Sp. 1/Cx.4			Sp. 2/Cx.1				
Species	Porc	Câine	Cerb	Ovic.	Vită	Porc	Bour	Total
Phalanx 2	1							2
Total	34	6	2	3	3	1	1	257

Tabel 3: Profilele de sacrificare ale ovicaprinelor/Sheep-goat age profiles

Stage	Vârsta	Ovis	Capra	Total	%
Infans	0–3 luni	1		1	4,76
Juvenil	3–6 luni	3	1	4	19,05
Juvenil	6–12 luni	3		3	14,29
Juvenil	12–16 luni	2	1	3	14,29
Sub-adult	18–24 luni	2	1	3	14,29
Sub-adult	2–3,5 ani	1		1	4,76
Adult	3,5–6 ani	4	1	5	23,8
Matur	>6 ani	1		1	4,76
Total		17	4	21	100

Tabel 4: Profile de sacrificare ale vitelor/ Cattle age profiles

Porc	Vârsta	Total	%	Vită	Vârsta	Total	%
Infans	0–6 luni	5	45,46	Infans	0-0,5 ani	1	10
Juvenil	8–10 luni	2	18,18	Juvenil	0,5–2 ani	5	50
Juvenil	12–14 luni	1	9,09	Sub-adult	2–4 ani	1	10
Sub-adult	18–24 luni	2	18,18	Mat /senil	>9,5–11 ani	3	30
Sub-adult	2–3 ani	1	9,09	Total NMI		10	100
Total NMI		11	100				

Tabel 5: Ponderea speciilor în situri Boleráz-Baden/ Species percentages in Boleráz-Baden sites

Cultură	Boleraz	Cvd. III	Boleraz	Boleraz	Boleraz	Boleraz	Baden
Sit	1	2	3	4	5	6	7
Bovine	41,25	33,9	49,8	31,8	31,85	29,66	17,16
Ovicaprine	30,74	31,6	34,8	49,41	52,59	63,8	69,67
Porc	20,23	10,9	13,9	10,95	7,4	1,12	4,76
Câine	4,28	5,4		2,22	6,66	0,08	0,96
Cal		4,3		2,07		0,78	
Sp. domestice	96,5	86,1	98,5	96,45	98,52	95,44	92,55
Sp. sălbatice	3,5	13,9	1,5	3,55	1,48	4,56	4,75

1 – Dudeștii Noi; 2 – Cernavodă; 3 – Bokros-Csongrád; 4 – Kétegyháza; 5 – Ordacsehi-Bugaszeg; 6 – Gyöngyöshalász-Encspuszt; 7 – Kaposújlak-Várdomb.

Tabel 6: Ponderea speciilor în nivelele de epoca bronzului/ The proportion of species in the Bronze Age levels.

Context	Sp.1/Cx.2	Sp.1/Cx.3	NISP	%
Ovis/Capra	1	10	11	26,83
Bos taurus	3	11	14	34,15
Sus domesticus		13	13	37,71
Canis familiaris		1	1	2,44
Specii. domestice	4	35	39	95,12
Cervus elaphus		1	1	2,44
Lepus sp.		1	1	2,44
Specii sălbatice		2	2	4,88
Sp. determinate	4	37	41	100
Coaste		24	24	
Aşchii	10	29	39	
Total lot	14	90	104	

Date metrice, nivelele Boleraz, Dudeştii Noi/ Measurements

Coarne	Context	OC	BA	BB	Taxon
	Sp1/Cx. 4	263	77	81	Bos taurus
	Sp2/Cx. 1	83			Ovis aries

Axis	Context	BFcr	SBV	LCde	Taxon
	Sp1/Cx. 4	40	46	126	Bos taurus

Mandibula	Context	P2-M3	M1-M3	L M3	Taxon
	Sp1/Cx. 4			36	Bos taurus
	Sp1/Cx. 1			37	Bos taurus
	Sp1/Cx. 4		48	20	Ovis aries
	Sp1/Cx. 4	69	46	22	Ovis aries
	Sp1/Cx. 4	72	46	21	Ovis aries
	Sp1/Cx. 4	72,5	51,5	23,5	Ovis aries
	Sp1/Cx. 4			34	Sus dom.

Scapula	Context	GLP	SLC	LG	Taxon
	Sp1/Cx. 4	45,5		56	Bos taurus
	Sp2/Cx. 1	20,5	34	26	Ovis aries
	Sp1/Cx. 4	20	31,5	24,5	Ovis aries

Humerus	Context	BT	Bd	Dd	Taxon
	Sp1/Cx. 4	82	87,5	87,5	Bos taurus

Radius	Context	BFp	Bp	Dp	Taxon
	Sp1/Cx. 1	26	26,5	14,5	Capra
	Sp1/Cx. 4	24,5	26,5	13,5	Ovis aries
	Sp1/Cx. 4		26,5	18	Sus dom.
	Sp1/Cx. 4		28	18,5	Sus dom.

Radius	Context	Bd	Dd	Taxon
	Sp1/Cx. 4	69	43,5	Bos taurus

Calcaneu	Context	GL	GB	Taxon
	Sp1/Cx. 1	138	41,5	Bos taurus

Maxila	Context	M1-M3	M3	Taxon
	Sp2/Cx. 1		18,5	Capra
	Sp1/Cx. 4	42	14	Ovis aries

Metacarpus	Context	Bp	Dp	Taxon
	Sp1/Cx. 1	19,5	14,5	Ovis aries
	Sp1/Cx. 4	20,5	13,5	Ovis aries
	Sp1/Cx. 4	23	16	Capra

Metatarsus	Context	Bd	Dd	Taxon
	Sp1/Cx. 4	53	30,5	Bos taurus

Acetabulum	Context	LA	Taxon
	Sp1/Cx. 1	53,5	Bos taurus
	Sp1/Cx. 4	69	Bos taurus
	Sp1/Cx. 4	24,5	Ovis aries
	Sp1/Cx. 4	25,5	Ovis aries

Tibia	Context	Bd	Dd	Taxon
	Sp1/Cx. 4	63	46,5	Bos taurus
	Sp1/Cx. 1	23	19	Ovis aries

PH1	Context	GL	Bp	Taxon
	Sp1/Cx. 1	60	30	Bos taurus
	Sp1/Cx. 1	61	28,5	Bos taurus

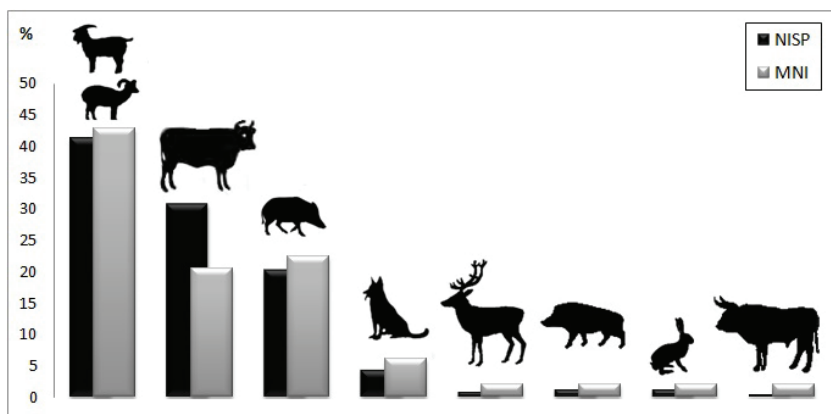

Fig. 1 – Frecvențele speciilor în nivelele Boleráz de la Dudeștii Noi / Species frequencies in the Boleráz levels at Dudeștii Noi

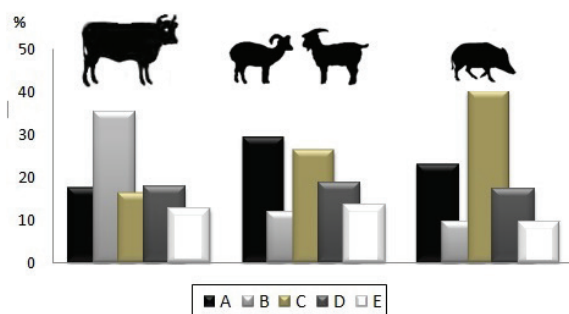

Fig. 2 – Distribuția elementelor osoase în complexe Boleráz de la Dudeștii Noi / Distribution of skeletal elements within the Boleráz structures from Dudeștii Noi

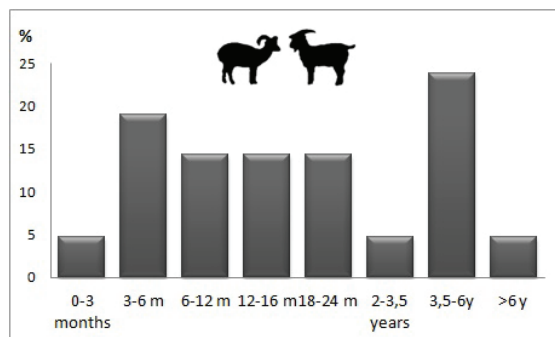

Fig. 3 – Profilele de sacrificare ale ovicaprinelor / Sheep-goat age profiles

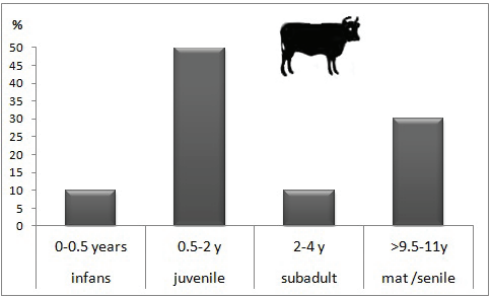

Fig. 4 – Profile de sacrificare ale vitelor / Cattle age profiles

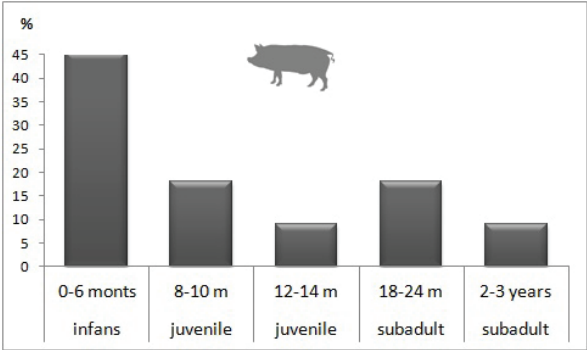

Fig. 5 – Profilele de sacrificare ale suinelor domestice / Pig age profiles

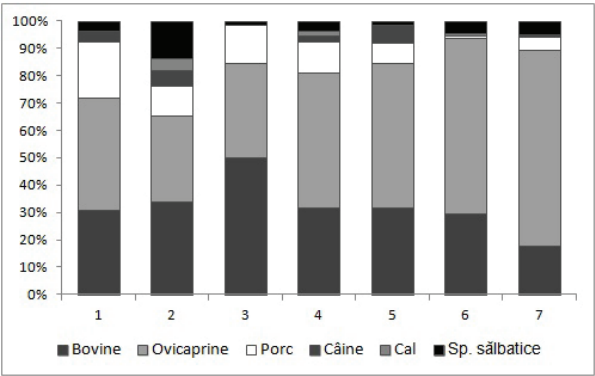

Fig. 6 – Ponderea speciilor în situri Boleráz-Baden / Species percentages in Boleráz – Baden sites

Fig. 7 – Mandibule de rumegătoare mici/ Mandibles of small ruminants

Fig. 8 – Resturi de bovine/ Cattle remains

Fig. 9 – Oase de câine / Dog bones

Fig. 11 – Oase cu urme de prelucrare: a – humerus de vită; diafiză os lung de la vită-cerb (?) / Worked bones: a – cattle humerus; diaphysis of long bone from cattle – red deer (?)

Fig. 10 – Oase cu patologie: a – coastă de porc; b – mandibulă de oaie / Bones with pathology: a – pig rib; b – sheep mandible

MUZICA DIONYSIACĂ ȘI DANSUL BAHIC ÎN COLONIILE MILESIENE DE LA PONTUL EUXIN

Remus Mihai Feraru*

Cuvinte-cheie: muzică dionysiacă, instrumente muzicale, dans bahic, colonii milesiene, Pontul Euxin

Keywords: dionysian music, musical instruments, Bacchic dance, Miletian colonies, Pontus Euxinus

În Antichitatea greco-romană, indiferent dacă era vorba despre Atena sau Sparta, Asia Mică, Egipt sau chiar provinciile cele mai îndepărtate ale Imperiului roman, muzica era interpretată și audiată cu o fervoare greu de înțeles în zilele noastre. Considerată “un dar al zeilor” și transmisă oamenilor de muzicieni mitici înzestrați cu aptitudini extraordinare, muzica impregna viața cotidiană a tuturor locuitorilor *polis*-ului, bărbați și femei, copii și adulți, sclavi și oameni liberi, săraci și bogați. Ea însoțea fiecare moment al existenței umane, privat sau public, începând de la naștere până la moarte. Pentru greci, muzica, alături de limbă și cultele religioase, era un element definitoriu al culturii și identității lor, deosebindu-i de barbari.¹

Dincolo de plăcerea artistică pe care o oferea, muzica a jucat, în cetatea greacă, un rol social, civic, politic și mai ales religios. De altfel, pentru greci, muzica era în mod evident de sorginte și esență divină, fapt confirmat de miturile muzicale. Muzica era omniprezentă atât în religia greacă cât și în cea romană, constituind o parte integrantă a cultului. Atât în Grecia antică, cât și la Roma, celebrarea ritualurilor religioase nu putea fi concepută fără contribuția esențială a muzicii.² La rândul ei, mitologia greacă reflectă legătura strânsă dintre muzică și cult, înfățișând zei care cântă la instrumente muzicale inventate de către ei înșiși. Muzica era o componentă esențială a ritualurilor religioase, contribuind

* Universitatea de Vest din Timișoara, Bulevardul Vasile Pârvan 4, Timișoara 300223; remusferaru@yahoo.fr

¹ Pentru o introducere cuprinzătoare în muzica greco-romană antică, a se vedea, printre altele, Hagel 2009, Simon *et alii*, 2004, 345–390, Vendries 2004, 397–415, Murray-Wilson 2004, Landels 1999, Bélis 1999, Vendries 1999, Anderson 1994, West 1994.

² Aristides Quintilianus (1963), II, 14–15.

în mod implicit la comunicarea între oameni și zei.³ Mai precis, muzica era asimilată unui fel de limbaj care permitea comunicarea între oameni și zei, întrucât era produsă de ființe umane, însă avea o esență divină. Privită din această perspectivă, muzica constituia un mijloc deosebit de potrivit pentru apropierea de zei și pentru a exprima divinul inefabil. Consubstanțialitatea limbajului muzical și a divinului se materializează în mod evident în strânsa și complexa interrelație dintre muzică și religie, în cadrul cultelor Antichității greco-romane. Astfel, compozițiile muzicale (imnuri, peane, etc.) erau o componentă tipică a practicilor religioase (concursuri, sărbători, procesiuni, sacrificii, rugăciuni etc.); aceste creații muzicale erau dedicate în întregime zeilor și eroilor despre care vorbeau și în cinstea cărora erau interpretate.⁴ De asemenea, se cuvine să precizăm sensul cuvântului grecesc *μουσική* care se deosebește de sensul modern al termenului “muzică”; grecescul *μουσική* desemnează “arta muzicală” în general (*ἡ μουσική τέχνη*) – aflată sub protecția Muzelor – care integrează în același timp o întreagă gamă de activități: muzică instrumentală, cânt și dans.⁵

Muzica este o trăsătură comună a cultelor grecești. Interpretarea muzicală și instrumentele utilizate erau adaptate diverselor secvențe cultice care se succedau în timpul sărbătorilor publice consacrate divinităților adorate. În mod obișnuit, celebrarea unei divinități începea cu o procesiune religioasă care se îndrepta spre un altar în vederea săvârșirii sacrificiului; după sacrificiu urmau concursurile atletice și muzicale, iar la final era organizat banchetul.⁶ Muzica era omniprezentă de-a lungul întregii procesiuni. Imnul era tipul predominant de cântec interpretat în timpul procesiunii, în momentul săvârșirii sacrificiului, precum și în timpul desfășurării concursurilor și banchetului.⁷ Dintre divinitățile aparținând diverselor panteoane ale cetăților grecești care au o legătură predilectă cu muzica pot fi enumerate Dionysos, Apollo, Athena, Hermes, Cybele⁸ la care se adaugă, începând din epoca elenistică, Isis și Sarapis.⁹

Pornind de la legătura indisolubilă dintre muzică și religie, implicit culte religioase, studiul de față își propune să trateze rolul și semnificația muzicii în cultul lui Dionysos. Întrucât arta muzicală antică integrează alături de muzica instrumentală, cântul și dansul, ne propunem să studiem instrumentele muzicale care asigură ambianța muzicală în timpul procesiunilor religioase, precum și cu ocazia săvârșirii ritualurilor specifice cultului avut în vedere. Nu în ultimul

³ Kubatzki 2016, 1–4.

⁴ Van Keer, 2003, 362–363 (consultată în 24.09.2025); vezi și Brulé 2001, 9–16.

⁵ Chantraine 1974, 716 (s.v. μουσα); vezi și LSJ, 1148b (s.v. μουσική).

⁶ True *et alii* 2004, 2.

⁷ Furley-Bremer 2001, 1.

⁸ Kubatzki 2016, 2–4; vezi și Goulaki-Voutira 2004, 372.

⁹ Bricault-Veymiers 2018, 690–713.

rând, vom studia dansul care era o componentă esențială a manifestărilor cultice prilejuite de celebrările lui Dionysos. Precizăm că cercetarea muzicii dionysiace și a dansului bahic se limitează la coloniile milesiene din Pontul Euxin.

Imaginea pe care o avem astăzi despre muzica cultică interpretată în cetățile grecești, provenită în primul rând din lunga tradiție de studiu a textelor (izvoare literare), poate fi completată în mod semnificativ prin studiul documentelor epigrafice și al iconografiei muzicale de pe bogatul *corpus* al ceramicii grecești.

Muzica și dansul erau două componente esențiale ale sărbătorilor dionysiace din al căror program nu lipseau concursurile cu caracter muzical și dansurile bahice. Izvoarele literare evidențiază strânsa legătură dintre inițierea în misterele dionysiace (*τελετή*) muzică și dans. În acest sens, un fragment din Aristide Quintilian este foarte expresiv: “De aceea se spune că *τελεταί* bacchice și toate cele care le sunt asemănătoare au o anumită rațiune, pentru că tulburarea celor neinițiați, care se datorează vieții sau destinului lor, este transformată în bucurie de melodiile și dansurile acestora.”¹⁰ În piesa *Bacantele*, Euripide afirmă că Dionysos, ajungând pentru prima oară într-o cetate greacă, a legat strâns dansurile – pe care el însuși le adusese – de ritualurile misterice.¹¹ În imnurile orfice, *τελεταί* sunt asociate cu dansurile nocturne.¹² Potrivit lui Lucian din Samosata, orice inițiere bahică era însoțită de ritm și dans.¹³

Dionysos era celebrat de întreaga comunitate cu ocazia sărbătorilor dionysiace organizate în coloniile milesiene de la Pontul Euxin; majoritatea acestor sărbători aveau un caracter public. În egală măsură, fiul Semelei era adorat de asociațiile dionysiace care îl celebrau cu ocazia propriilor lor sărbători, consacrandu-i concursuri cu caracter muzical. Aceste sărbători le erau rezervate teoretic doar membrilor thiasurilor bahice, fiind organizate într-un cadru privat și potrivit propriilor lor reguli. Cu câteva excepții, documentele epigrafice nu menționează explicit sărbătorile specifice asociațiilor bahice și nici ritualurile săvârșite cu această ocazie. Însă existența acestor sărbători poate fi presupusă pe baza atestării epigrafice a concursurilor “sacre” și a banchetelor aferente acestora.¹⁴ În opinia lui D. M. Pippidi, *concur-sul sacru* era una dintre competițiile muzicale organizate în cinstea lui Dionysos.¹⁵

¹⁰ Aristides Quintilianus (1963), III, 25, 11–15, 129: “Διὸ καὶ τὰς βακχικὰς τελετὰς καὶ ὅσαι ταύταις παραπλήσιοι λόγου τινὸς ἔχασθαι φασιν, ὅπως ἂν ἡ τῶν ἀμαθεστέρων πτοίῃσις διὰ βίον ἢ τύχην ὑπὸ τῶν ἐν ταύταις μελωδιῶν τε καὶ ὀρχήσεων ἅμα παιδιαῖς ἐκκαθαίρηται.”

¹¹ Euripide, *Bacantele*, vv. 20–23: “εἰς τήνδε πρῶτον Ἑλλήνων πόλιν / τάκει, χορεύσας καὶ κατασῆσας ἐμάς / τελετάς, ἵν’ εἴην ἐμφανὲς δαίμων βροτοῖς”, *apud* Boyancé, 1966, 33, n. 5.

¹² *Immuri orfice*, XLIX, (Hipta), vv. 2–3, *apud* Boyancé, 1966, 34, n. 3.

¹³ Lucian de Samosata, *De saltatione*, 15.

¹⁴ Dio Cassius (LI, 1, 2) afirmă că s-ar fi numit “sacre” în vorbirea curentă concursurile însoțite de un banchet sau de o distribuție alimentară: “ἀγῶνα ἱερὸν (οὕτω γὰρ τοὺς τὴν σίτησιν ἔχοντας ὀνομάζουσιν) κατέδειξεν.”

¹⁵ Pippidi 1975, 230–245; *ISM* I, 342–345.

Grupările corale de hymnozi dionysiaci atestate în coloniile milesiene

Inscripțiile descoperite la Istros și Dionysopolis, datate în secolele II–III d. Hr., documentează activitatea susținută a grupărilor de hymnozi dionysiaci care participă la concursurile de muzică sacră organizate cu prilejul sărbătorilor dionysiace publice sau private. De altfel, imnul era tipul predominant de cântec interpretat în cadrul concursurilor muzicale organizate cu prilejul sărbătorilor dionysiace.¹⁶

La Istros sunt atestate câteva grupări corale care își proclamă implicit legătura cu cultul lui Dionysos. Este vorba despre cântăreții de imnuri sacre (*ὕμνωδοί*) organizați în asociații, dintre care se disting asociația hymnozilor vârstnici ai lui Dionysos (*ὕμνωδοί πρεσβύτε[ροι οἱ πε]ρὶ τὸν μέγαν θεὸν Διόνυσον*)¹⁷ și cea a hymnozilor tineri ai fiului Semelei (*[ὕμνωδοί] νεώτεροι οἱ περὶ [τὸν μέγαν θε]ὸν Διόνυσον*).¹⁸ În plus, se poate constata existența unei strânse legături între gruparea corală a hymnozilor vârstnici ai lui Dionysos și asociația închinătorilor vârstnici ai fiului Semelei (*σπεῖρα Διονυσιαστῶν πρεσβυτέρων*) care le dedică o inscripție votivă împăratului Elagabal și bunicii sale Iulia Maesa.¹⁹ În acest sens pot fi invocate mai multe argumente. Membrii celor două asociații sunt calificați prin epitetul *πρεσβύτεροι*. Două dintre numele conducătorilor grupului coral al hymnozilor vârstnici, împreună cu titlurile și funcțiile acestora – Achilles fiul lui Achillas (*πατήρ*) și Flavius Iucundus (*προστάτης*)²⁰ – se regăsesc și în dedicația închinată lui Elagabal de *speira* dionysiacă a “adoratorilor vârstnici.”²¹ Pe baza argumentelor invocate anterior se poate presupune că grupul coral al hymnozilor vârstnici reprezintă fie un departament special al *speira*-ei dionysiace a “închinătorilor vârstnici”, învestit cu atribuții cultural-artistice, fie o asociație de sine stătătoare afiliată *speira*-ei, având în vedere interesele comune ale celor

¹⁶ Furley-Bremer 2001, 1.

¹⁷ ISM I, 100, rr. 3–4 (222–225 d. Hr.), pentru datarea inscripției vezi, Avram, 2007, 95, nr. 100; ISM I, 167, r. 6–7 (prima jumătate a secolului al III-lea d. Hr.); ISM I, 98 (epoca imperială).

¹⁸ Avram 2018, 143–144, rr. 8–9.

¹⁹ ISM, I, 99 (218–219 d. Hr.).

²⁰ ISM I, 100, r. 5; 10–11. Funcția lui Flavius Iucundus apare la D. M. Pippidi ca [ιεροφάν] της (ISM I, 100, r. 5). În schimb, A.-F. Jaccottet propune conjectura [προστά]της pe baza unei paralele oferite de către o altă inscripție de la Istros. Flavius Iucundus îndeplinește funcția de *προστάτης* (președinte) al hymnozilor vârstnici, alături de alte trei persoane, vezi, Jaccottet II, 2003, 133, 134, nr. 65, r. 5.

²¹ Achilles fiul lui Achillas este conducătorul asociației dionysiace a “închinătorilor vârstnici”, precum indică titlul de *πατήρ* purtat de către acesta. Flavius Iucundus îndeplinește funcția de *προστάτης* (președinte) al asociației: [ή] σπεῖρα Διονυσιαστῶν πρεσβυτέρων· οἱ περὶ πατ[έρα] Ἀχιλλ<έ>α Ἀχιλλᾶ / καὶ ιερέα Αὐρ(ήλιον) Βίκτορα Κάστου [καὶ προστά]την Φλ(άουιον) Ἰου/κοῦνδον.” Jaccottet II, 2003, 132, nr. 64, rr. 8–11 (= ISM, I, 99).

două grupări.²² Hymnozii istrieni asigurau asistența corală la sărbătorile și concursurile muzicale organizate de diversele asociații dionysiace din cetate.

Într-o inscripție de la Istros se menționează că Zipas fiul lui Diokles a amenajat o *stibas* pe cheltuiala sa spre folosința hymnozilor vârstnici dionysiaci biruitori la concursurile sacre²³; mai concret, este vorba de amenajarea unor paturi de frunze, ba chiar despre edificarea unui local menit să le servească hymnozilor drept cadru pentru banchetele organizate cu ocazia diferitelor sărbători.²⁴ Hymnozii dionysiaci vârstnici asigurau asistența corală cu prilejul sărbătorilor și concursurilor muzicale organizate la Istros de asociația adoratorilor vârstnici ai lui Dionysos.

Dionisie M. Pippidi urmat de A.-F. Jaccottet consideră că membrii asociației histriene își revendică epitetul de “vârstnici” (*πρεσβύτεροι*) pentru a se deosebi de o asociație similară ai cărei membri vor fi fost recrutați dintre tineri (*νεώτεροι*).²⁵ Cei doi savanți au presupus existența la Istros a unei asociații a adoratorilor “tineri” ai lui Dionysos (*σπεῖρα Διονυσιαστῶν νεωτέρων*) pe baza analogiei cu grupul coral al hymnozilor tineri (*ὑμνωδοὶ νεώτεροι*) atestat la Dionysopolis²⁶, afiliat foarte probabil unei asociații dionysiace a închinătorilor “tineri.”²⁷ Ipoteza formulată de către D. M. Pippidi și A.-F. Jaccottet este pe deplin confirmată de o inscripție descoperită la Istros care atestă grupul coral al hymnozilor tineri (*[ὑμνωδοὶ] νεώτεροι οἱ περὶ [τὸν μέγαν θε]ὸν Διόνυσον*); potrivit editorului său, această inscripție datează din 215 d. Hr.²⁸ O inscripție foarte fragmentară din prima jumătate a secolului al III-lea d. Hr. atestă o *σπεῖρα Διονυσιαστῶν*²⁹ contemporană cu *asociația închinătorilor vârstnici ai lui Dionysos* menționată anterior.³⁰

Dionysos ocupă o poziție centrală în panteonul cetății Dionysopolis. O inscripție găsită în această din urmă cetate, datată în 218–222 d. Hr., atestă asociația hymnozilor “tineri” ai lui Dionysos (*ὑμνωδοὶ νεώτεροι*) care îl cinstesc pe un binefăcător anonim.³¹ Hymnozii tineri alcătuiesc fie o asociație de sine

²² Jaccottet II 2003, 135; Pippidi 1967, 457.

²³ ISM, I, 167, rr. 5–10: “Ζίπας Διοκλέ/ους ὑμνωδοῖς πρεσβυτέ/ροις ἱερονείκαις τοῖς πε/ρὶ τὸν Διόνυσον τὴν στι/βάδα ἐποίησε ἐκ τῶν ἰδί/ων.”

²⁴ Jaccottet I 2003, 131.

²⁵ Pippidi 1998, 309 și n. 97; Jaccottet I, 2003, 132 și n. 255.

²⁶ IGB I², 17, rr. 3–4: “ (...) [ὑ]μνωδοὶ νεώτεροι τὸν ἑαυτῶν φιλότειμον καὶ εὐεργέτην καὶ ποιήσαντα τὸ προνάειν Θεόδωρον Δημ<η>τρίου ἀνέγραψαν” (218–222 d. Hr.).

²⁷ Jaccottet II, 2003, 132: “Pe plan dionysiac, reținem titlul acestei *speira*, care prin specificul său *speira Dionysiaștilor vârstnici* pare să implice restituirea unei a doua *speira* în Histria sau în împrejurimile sale, *cea a Διονυσιαστῶν νεωτέρων*.”

²⁸ Avram 2018, 143–144, rr. 8–9.

²⁹ ISM, I, 199, r. 5–6: “[-----] ἡ σπεῖρα] Διονυσι-/[αστῶν-----].”

³⁰ Jaccottet II, 2003, 136–137, nr. 66; vezi și Dana, 2011, 81.

³¹ IGB I², 17, rr. 3–4.

stătătoare, fie un grup coral afiliat unei asociații dionysiace, cum este și cazul așa-numiților hymnozi vârstnici (*ὑμνωδοὶ πρεσβύτεροι*) de la Istros.³²

Inscripțiile documentează activitatea susținută a grupărilor de hymnozi dionysiaci care participă la concursurile de muzică sacră organizate cu ocazia sărbătorilor dionysiace publice sau private. Un catalog agonistic datat în 155–165 d. Hr. menționează numele învingătorilor la un concurs sacru organizat la Istros.³³ Un alt catalog conține o listă a învingătorilor la același tip de concurs (*ἱερονεΐκαι*).³⁴ O placă de marmură descoperită la Istros, datată în secolul al II-lea d. Hr., conține catalogul învingătorilor la un concurs al corurilor de hymnozi, desfășurat în cetate.³⁵ Tot la Istros a fost descoperit un fragment dintr-un vas de calcar oferit ca premiu unei echipe de hymnozi învingători la un concurs sacru de cânt dionysiac; cel puțin asta rezultă dintr-o inscripție fragmentară gravată pe buza vasului³⁶, cât și din decorul sculptat pe gâtul acestuia constând din curpeni de iederă împodobiți cu frunze și corimbi stilizați care sunt atribute ale lui Dionysos. O inscripție histriană datată în 222–225 d. Hr. consemnează victoria hymnozilor dionysiaci “vârstnici” la un concurs despre care se poate afirma cu certitudine că a avut loc cu ocazia unei sărbători consacrate zeului vinului.³⁷ O altă inscripție histriană descoperită recent și datată în 225 d. Hr. consemnează victoria hymnozilor tineri la un concurs de muzică sacră organizat la Istros.³⁸

Grupurile corale ale hymnozilor dionysiaci erau alcătuite fie din tineri (*hymnodoi neoteroi*), ca la Dionysopolis³⁹, fie din adulți (*hymnodoi presbyteroi*) și tineri (*hymnodoi neoteroi*), cum se întâmplă la Istros, ceea ce implică că competițiile muzicale se organizau pe clase de vârstă. Documentele epigrafice îi menționează pe instructorii artistici ai grupărilor corale care se ocupau de pregătirea hymnozilor: *μεσόχορος*, *χοροστάτης*⁴⁰ și *μουσάρχος*.⁴¹ *Mesochoros* era șeful și dirijorul corului; acest termen este bine atestat în inscripțiile din epoca

³² ISM I, 100, rr. 3–4.

³³ ISM I, 207, rr. 14–18; pentru datarea inscripției, vezi Dana, 2011, 423, n. 201; două inscripții fragmentare din secolul al II-lea d. Hr. conțin dedicații ale unor echipe de hymnozi dionysiaci în cinstea victoriilor obținute la concursurile muzicale locale (ISM I, 208, 221).

³⁴ ISM I, 196, (mijlocul secolului al II-lea d. Hr.).

³⁵ Avram 2008, 699, nr. 379, (6): “[--- ἄ]γωνα χορῶ[ν].”

³⁶ ISM I, 98: “[--] ἱερονεΐκαις καὶ / [--]ου γραμματεῦον[τος --].”

³⁷ ISM I, 100; aceeași asociație de hymnozi este menționată de o altă inscripție contemporană: ὑμνωδοὶ πρεσβύτεροι ἱερονεΐκαι οἱ περὶ τὸν Διόνυσον, ISM I, 167, rr. 6–8.

³⁸ Avram 2018, 143–144, rr. 7–10: “ (...) [ὑμνωδοὶ] / νεώτεροι οἱ περὶ [τὸν μέγαν θε]/ὸν Διόνυσον νεικ[ήσαντα ἀγῶνα]/ χορῶν (...).”

³⁹ IGB I², 17, rr. 3–4.

⁴⁰ ISM I, 100, rr. 11–12; ISM I, 167, rr. 11–12; ISM I, 207, rr. 14–15: “...με/[σο]χορήσαντος δὲ Μ(άρκου) Αἰλ(ίου) Οὐαλεριανοῦ...”

⁴¹ ISM I, 100, r. 12.

imperială.⁴² Instructorul coral al echipei de hymnozi este desemnat prin termenul *chorostates*.⁴³ În schimb, termenul *mousarchos* îl indică foarte probabil pe instructorul poetic al grupării corale.⁴⁴

Instrumente muzicale utilizate în timpul ceremoniilor dionysiace

Muzica instrumentală era nelipsită din cultul lui Dionysos. Izvoarele iconografice și literare referitoare la ritualul dionysiac indică faptul că flautul dublu (*αὐλός*) este instrumentul muzical utilizat cu predilecție în timpul ceremoniilor dionysiace.⁴⁵ *Aulos*-ul dublu era considerat un instrument emblematic al ceremoniilor dionysiace, acompaniind și amplificând manifestările extatice ale bacantelor, datorită sunetului său intens și capacității de a induce stări de transă în ritualurile dedicate lui Dionysos. În lucrarea sa de referință despre religiozitatea dionysiacă, savantul Henri Jeanmaire afirmă că “auzind sunetul acestui instrument, menadele cădeau în transa posesiunii divine.”⁴⁶ Platon, Eschil, Sofocle sau Euripide sunt unanimi în a prezenta *aulos*-ul ca fiind instrumentul primordial al transei dionysiace.⁴⁷

Flautul grec (*αὐλός*), al cărui echivalent latin este *tibia*, este cel mai răspândit instrument muzical din familia instrumentelor de suflat. *Aulos*-ul, a cărui paternitate mitică îi este atribuită silenului Marsias⁴⁸, însoțitorul lui Dionysos, este alcătuit dintr-una sau cel mai adesea din două țevi de dimensiuni diferite, cilindrice sau ușor conice, prevăzute cu găuri. Muștiucul lor este prevăzut cu o ancie, de obicei dublă, din trestie (ca la oboi).⁴⁹

Flautul dublu era cunoscut și foarte popular în cetățile pontice, precum o dovedește descoperirea excepțională a unui astfel de instrument într-un mormânt din Apollonia Pontica (Fig. 1).⁵⁰ Flautul găsit la Apollonia, care datează

⁴² Dana 2007, 195 și n. 62; termenul *mesochoros* apare într-o scrisoare a lui Pliniu cel Tânăr, (*Epistulae*, II, 4, 6): “...hoc infiniti clamores commoventur, cum *mesochorus* dedit signum.”

⁴³ Un *chorostates* al hymnozilor vârstnici este atestat la Nicopolis ad Istrum, *IGB* II, 666, rr. 5–9: “...ὁ/μνηδοὶ πρεσβύτε/ροι χοροστατοῦντες / Θεαγέ/νου ἐκ τῶν ἰδ[ι]/ων ἀνέστησαν.”

⁴⁴ Pippidi, 1967, 459.

⁴⁵ Philostratos, 1997, IV, 21, 98.

⁴⁶ Jeanmaire 1951, 175.

⁴⁷ Menier 2001, 237.

⁴⁸ În mitologia greacă, Marsias este un satir sau un silen asociat râului omonim (afluent al Meandruului în Asia Mică). Marsias a găsit din întâmplare un flaut care îi aparținuse zeiței Atena; acest instrument muzical fusese inventat de către zeiță care îl aruncase la scurt timp după aceea, deoarece și-a dat seama că atunci când cânta la el trăsăturile feței i se schimonoseau. Marsias a luat prețiosul instrument; el a devenit un cântăreț atât de iscusit încât l-a provocat pe Apollo la o întrecere muzicală, Ferrari 2003, 527 (s.v. Marsias).

⁴⁹ Bélis 1999, 48.

⁵⁰ Perrot 2019, 247, 248.

din 430–420 î. Hr., este un instrument de suflat alcătuit din două țevi măsurând 43 și respectiv 48 cm lungime; cele două țevi erau formate din nouă segmente de formă cilindrică, cu diametre de 1,5 și 1,3 cm, goale în interior și cu capete profilate care permiteau îmbinarea lor. Trei segmente (două de la țeava mai lungă și una de la țeava mai scurtă) sunt evazate în partea superioară. Două segmente de la țeava mai lungă și trei segmente de la țeava mai scurtă nu au găuri, iar celelalte două segmente de la fiecare țeavă prezintă câte trei găuri.⁵¹ Scenele muzicale reprezentate pe ceramica descoperită la Apollonia Pontica dovedesc gustul apolloniaților pentru muzică. O scenă care reunește cele nouă Muze cântând la diferite instrumente muzicale, printre care și un flaut dublu, este reprezentată pe fața unui ulcior pentru vin cu figuri roșii (*oenochoe*) descoperit în necropola de la Apollonia, care datează din secolul al V-lea î. Hr. (Fig. 2).⁵² O imagine pictată pe o *oenochoe* care provine de la Apollonia o înfățișează pe muza Polymnia cântând la flaut dublu (Fig. 3).⁵³

O scenă de cânt pictată pe una dintre laturile unui sarcofag descoperit la Pantikapaion, care datează către anul 100 î. Hr., înfățișează trei muzicanți: în centrul scenei este reprezentat un tânăr ținând în mâini un instrument care seamănă cu o orgă portativă; de o parte și de cealaltă a acestui tânăr figurează alți doi muzicieni care cântă la un flaut dublu.⁵⁴

Un instrument muzical care apare în scenele de muzică dionysiacă și dans bahic reprezentate pe ceramica greacă de la Apollonia Pontica este *tympanul* (τύμπανον); o muzicantă la tympan care acompaniază o bacantă dansând este înfățișată din profil pe peretele unui crater în formă de potir, datat în 425–400 î. Hr., descoperit în necropola din Apollonia (Fig. 4).⁵⁵ De asemenea, o menadă care dansează ținând în mâini un *tympanon* este personajul central al unei imagini pictate pe peretele unui crater descoperit la Apollonia, care înfățișează celebrarea misterelor dionysiace (Fig. 5).⁵⁶ Grecii au asociat tamburina cu fertilitatea și divinitățile protectoare ale acesteia, precum Cybele și Dionysos. Dovezi ale folosirii tympanelor în ritualuri de fertilitate dedicate lui Cybele și Dionysos apar în arta greacă încă din secolul al V-lea î. Hr., odată cu introducerea cultelor acestor zeități din Orient în Grecia. Izvoarele iconografice prezintă adesea femei, fie îmbrăcate, fie parțial dezgolite, cântând la aceste instrumente pentru a acompania dansuri extatice, procesiuni solemne și libații aduse în cinstea acestor

⁵¹ Perrot 2019, 250, cat. 293.

⁵² Perrot 2019, 249, Cat. 291.

⁵³ Perrot 2019, 247, fig. 1.

⁵⁴ Dana, 2011, 66.

⁵⁵ Delavaud-Roux 2019, 255, Cat. 299.

⁵⁶ Delavaud-Roux 2019, 253, fig. 1.

divinități.⁵⁷ De altfel, potrivit tradiției mitologice, Dionysos ar fi inventat acest instrument pentru a induce starea de extaz celor care dansau pe ritmul său.⁵⁸

Tympanul numit și tamburină, face parte din categoria instrumentelor muzicale de percuție. Este foarte probabil ca acest instrument să își aibă originea în Orientul Mijlociu. Tamburina a cunoscut o extraordinară răspândire în Mesopotamia, Asiria și Asia Mică, unde fusese asociată cu cultele divinităților legate de fertilitate și regenerare.⁵⁹ Tympanul este alcătuit dintr-un mic inel de lemn pe care este întinsă o “membrană de piele de animal uscată.”⁶⁰ Acest instrument trebuia să posede două membrane, câte una dispusă pe fiecare parte a instrumentului. Conform clasificării contemporane, tamburina “poate fi integrată în categoria tobelor cu cadru deoarece izvoarele iconografice ne descriu o profunzime a instrumentului inferioară sau egală cu raza membranei.”⁶¹ Tamburina este ținută cu o mână, dreapta în general, de un mâner “la nivelul pieptului sau al capului.”⁶²

Dansul bahic în coloniile milesiene

Lucian din Samosata vorbește despre pasiunea locuitorilor cetăților pontice pentru dansul bahic: “Dansul bacchic este foarte gustat îndeosebi în Ionia și în Pont, deși este un dans satiric. Într-atât i-a subjugat el pe oamenii de acolo, încât la vremea rânduită pentru așa ceva toți uită de orice altă grijă și stau jos zile întregi, privind la titani, coribanți, satiri și păstori. Și execută aceste dansuri oamenii cei mai de neam și fruntașii din fiecare cetate; ei nu numai că nu se rușinează, dar se și mândresc cu isprava asta mai mult decât s-ar mândri cu neamul lor ales, cu dregătoriile ori cu vrednicia strămoșilor.”⁶³

⁵⁷ Molina 2014, 56–57; cf. Menier 2001, 235, care comentează imaginile pictate pe ceramică în care menadele sunt adesea reprezentate cu un tympan în mână și acompaniază dansul tovarășelor lor aflate în stare de transă. În opinia acestuia, “grecii considerau utilizarea tamburinei ca fiind ciudată, chiar exotică. Ei obișnuiau să-și ritmeze mișcările, atât dansurile, marșurile militare sau ritmul impus vâsleșilor, cu ajutorul instrumentelor de suflat sau cu coarde, dar nu cu ajutorul instrumentelor de percuție. Tamburina, părea a fi de origine străină, provenind din Asia Mică, unde ocupa un loc important în ritualurile dedicate Cybelei.”

⁵⁸ Hosie 2023, 10.

⁵⁹ Molina 2014, 52–55; vezi și Graillot 1912, 258–259.

⁶⁰ Molina 2014, 51; cu privire la fabricarea tamburinei, vezi Vendries 2001, 204–205 et n. 29; Graillot 1912, 259.

⁶¹ Molina 2014, 51.

⁶² Molina 2014, 51.

⁶³ Lucian, *De saltatione* 79 în *FHDI*, pp. 612–615: “Ἡ μὲν γε Βακχικὴ ὄρχησις ἐν Ἰωνίᾳ μάλιστα καὶ ἐν Πόντῳ σπουδαζομένη, καιτοὶ σατυρικὴ οὔσα, οὕτω κεχεῖχται τοὺς ἀνθρώπους τοὺς ἐκεῖ ὥστε κατὰ τὸν τεταγμένον ἕκαστοι καιρόν, ἀπάντων ἐπιλαθόμενοι τῶν ἄλλων, κάθηται δι’ ἡμέρας Τιτᾶνας καὶ Κορύβαντας καὶ Σατύρους καὶ Βουκόλους ὀρώντες. Καὶ ὀρχοῦνται γε

Lucian evocă succesul repurtat de către executanții dansurilor bahice; aceste dansuri satirice reprezentau principalul punct de atracție al sărbătorilor dionysiace, fiind executate chiar și de către oamenii de origine nobilă, precum și de fruntașii cetăților. Bouarii (βούκοι) despre care vorbește Lucian sunt atestați epigrafic la Pergam în epoca lui Hadrian.⁶⁴ Bouarii pergameniensi (χορεύσαντες βούκοι) provin din familii nobile și alcătuiesc o grupare specializată în executarea dansurilor și imnurilor în cinstea lui Dionysos. Manifestările asociației bouarilor sunt legate exclusiv de ceremoniile religioase consacrate lui Dionysos *Kathegemon*. Mai precis, bouarii erau însărcinați să interpreteze imnuri și să execute dansuri pantomimice cu ocazia sărbătorii trieterice celebrate în cinstea lui Dionysos *Kathegemon*, care avea loc o dată la doi ani în teatrul din Pergam.⁶⁵

Este foarte probabil că există o strânsă legătură între dansurile bahice evocate de către Lucian din Samosata – care îi pasionează pe locuitorii cetăților pontice – și dansurile-spectacol executate de bouarii pergameniensi. S-ar putea presupune că dansurile satirice menționate de Lucian sunt executate cu ocazia sărbătorilor trieterice de către dansatori profesioniști similari bouarilor din Pergam.⁶⁶ De altfel, asociațiile bouarilor nu se limitează la regiunea Pergamului, ci se răspândesc în cea mai mare parte a Asiei Mici, în principalele cetăți pontice și chiar în cele mai îndepărtate târguri din provinciile dunărene.⁶⁷

O inscripție descoperită la Amastris care datează din 155 d. Hr. confirmă faptul că dansurile bahice menționate de către Lucian din Samosata făceau parte probabil din programul sărbătorilor trieterice. Este vorba despre epitaful lui Aimilianos, un dansator-actor dionysiac (*satyros*) originar din Amastris.⁶⁸ Aimilianos era membrul unei asociații dionysiace locale. El condusesse în timpul sărbătorii trieterice ceremonia de inițiere în misterele dionysiace: “Am condus într-un mod mistic printre *empyra* procesiunea în cinstea zeului Euios, precum și inițierea în mistere în timpul *sărbătorii trieterice*.”⁶⁹ Termenul *empyra* desemnează diferite obiecte sacre, destinate “să fie purtate, puse în mișcare” în foc; de aceea, *empyra* au fost puse în relație cu dansul executat pe jărat, în timpul căruia participanții poartă diverse obiecte.⁷⁰

ταῦτα οἱ εὐγενέστατοι καὶ πρωτεύοντες ἐν ἐκάστη τῶν πόλεων οὐχ ὅπως αἰδούμενοι, ἀλλὰ καὶ μέγα φρονούντες ἐπὶ τῷ πράγματι μάλλον ἢ περ ἐπ' εὐγενείαις καὶ λειτουργίαις καὶ ἀξιώμασι προγονικοῖς.”

⁶⁴ Jaccottet II, 2003, 179–182, nr. 97, 98, 99.

⁶⁵ Jaccottet I, 2003, 109, 110.

⁶⁶ Jaccottet I, 2003, 138 și n. 76; Dana, 2011, 65.

⁶⁷ Jaccottet II, 2003, 187.

⁶⁸ Marek 1993, 169, nr. 44, r. 10.

⁶⁹ Marek 1993, 169, nr. 44, rr. 4–5: “ (...) παρὰ ἐμπύροις δὲ κῶμον Εὐῖω θεῶ / τριετῆρι τελετὴν μυστικῶς ἀνήγαγον.”

⁷⁰ Fol 1994, 77, 250–252.

Tânărul dansator își pregătise trupul pentru ritmul și mișcările pe care le cerea arta dansului în care expresivitatea corporală era esențială: "... (am fost) abil (...) la toate mișcările circulare ritmice" (...ἴδρις [...] ἀπάντων εὐρυθμῶν σφαιρισμάτων).⁷¹ Termenii utilizați în inscripție fac referire la dansul satiric de tip pantomimic⁷² – menționat de către Lucian – pe care Aemilianos îl executase foarte probabil cu prilejul sărbătorii trieterice la care fusese invitat și unde făcuse dovada talentului său.⁷³ Sărbătorile trieterice constituiau un bun prilej pentru executarea dansurilor bahice ritmate de sunetul instrumentelor de percuție. Dansurile reprezentau principalul punct de atracție al sărbătorilor dionysiace, fiind urmărite de un public foarte larg.

În lipsa oricărei informații mai precise, conținutul dansurilor bahice, precum și interacțiunea pe care acestea au putut să producă cu publicul fac din păcate doar obiectul unor ipoteze. În orice caz se poate afirma cu certitudine că dansurile bahice erau de tip pantomimic, fiind foarte apreciate în epocă.⁷⁴ În acest sens, mărturia lui Philostratos cu privire la dansurile executate la Atena cu ocazia Dionysiilor este foarte elocventă: "Damis mai spune că Apollonios a adus dojană atenienilor în legătură cu Dionysiile pe care ei le sărbătoresc în anotimpul lunii Anthesterion. El crezuse că, într-adevăr, va auzi monodii, cântece de procesiune ori coruri bine ritmate, aidoma celor din comedii și tragedii, de vreme ce lumea se grăbea spre teatru. Dar când i-a auzit pe athenieni povestind că acolo se interpretează dansuri lascive în sunet de flaut și că pe fondul unui acompaniament care amintea de creația epică și de imnurile sacre ale lui Orfeu, se mimează când dansul Orelor, când cel al Nimfelor, când al bacantelor, el îi ocări..."⁷⁵

Instrumente muzicale și scene de dans specifice sărbătorilor dionysiace figurează pe ceramica greacă descoperită la Apollonia Pontica. O menadă care dansează ținând în mână un tympanon este personajul central al unei imagini pictate pe peretele unui crater descoperit la Apollonia, care înfățișează celebrarea misterelor dionysiace. Pliurile veșmântului personajului și poziția capului său scot în evidență o mișcare de rotire a trunchiului care sugerează foarte probabil executarea unui dans orgiastic (Fig. 5).⁷⁶ O altă imagine pictată pe peretele unui crater în formă de potir, datat în 425–400 î. Hr., care a fost desco-

⁷¹ Marek 1993, 169, nr. 44, rr. 6–8.

⁷² Vezi comentariul la SEG XXV, 1327: "The terminus technicus for pantomimes is τραγική ἐνρῦθμος κινήσεως ὑποκρίτης. So Aemilianos was an actor-dancer, who won in dancing based on / derived from Satyr-plays."

⁷³ Dana 2011, 65–66; Chiekova 2008, 73; Jones 1990, 53–63.

⁷⁴ Nilsson 1957, 60; Jaccottet I, 2003, 110; Jeanmaire 1948, 463–473.

⁷⁵ Philostratos 1997, IV, 21, 98.

⁷⁶ Delavaud-Roux 2019, 253, fig. 1.

perit în necropola din Apollonia, înfățișează o scenă de muzică și dans bahic: “în fața unei cântărețe la tympanon așezată în profil spre dreapta o bacantă cu părul lung și îmbrăcată într-un peplos împodobit cu o bandă neagră, dansează, sprijinindu-se pe piciorul stâng și cu piciorul drept ridicat în spate pe vârfuri. Mișcarea veșmântului ei indică faptul că se învârtește, probabil, spre stânga, prin pășire. Ea ține în ambele mâini o bucată de pânză alungită, care pare prea scurtă pentru a fi un *himation*, și înclină capul înapoi” (Fig. 4).⁷⁷

Concluzii

În concluzie, muzica impregnează viața cotidiană și mai ales ritualurile religioase săvârșite în coloniile milesiene de la Pontul Euxin. Atunci când milesienii colonizaseră coastele Pontului Euxin, aceștia aduseseră cu ei un bogat patrimoniu muzical: Ionia arhaică era un centru muzical semnificativ, influențat de interacțiunile culturale cu Lydia. Nu este deci deloc surprinzător faptul că coloniștii milesieni au adus cu ei o serie de tradiții muzicale, care s-au îmbogățit foarte probabil prin contactul cu populațiile indigene.

În cazul cultului lui Dionysos, muzica era percepută ca un mijloc de comunicare între oameni și zei, având o esență divină. Compozițiile muzicale, în general imnurile, dedicate zeilor, erau integrate în practici religioase precum procesiuni, sacrificii și banchete, contribuind la exprimarea divinului inefabil. Muzica și dansul bahic erau componente esențiale ale sărbătorilor dionysiace, marcate de concursuri muzicale și dansuri extatice. Instrumente precum flautul dublu (*aulos*) și tympanul, asociate mitologic cu Dionysos, induceau transa divină a participanților, în special a menadelor. La Istros și Dionysopolis, grupările corale de hymnozi (tineri și vârstnici) participau la concursuri sacre, evidențiind importanța muzicii în celebrarea zeului vinului.

Instrumentele specifice cultului lui Dionysos, în special flautul dublu și secundar tympanul, nu erau doar mijloace de producere a sunetului, ci și simboluri religioase cu semnificații profunde, legate de extaz și fertilitate și comunicare divină. De exemplu, flautul dublu și într-o mai mică măsură tympanul erau asociate cu riturile extatice ale lui Dionysos. De altfel, acest din urmă instrument, de origine orientală, fusese cunoscut datorită cultului Cybelei și celui al lui Dionysos. Tamburina își făcuse apariția în peisajul muzical roman în momentul integrării în panteonul roman a lui Dionysos sau mai degrabă al Cybelei și, în general “a divinităților legate de fertilitate.”⁷⁸ În egală măsură tamburina era strâns legată de ritualurile de fertilitate.⁷⁹

⁷⁷ Delavaud-Roux 2019, 255, cat. 299.

⁷⁸ Molina 2014, 52.

⁷⁹ Molina 2014, 52.

În privința semnificației dimensiunii sonore în contextele rituale generate de cultul lui Dionysos, se poate afirma că muzica nu era doar un acompaniament, ci un element activ care facilita transa. În cultul dionysiac, ea inducea extazul. Muzica dionysiacă este o melodie ritmată, precum indică pictura de pe ceramica greacă unde satirii și menadele sunt în general reprezentate pe punctul de a dansa.⁸⁰ În cadrul ritualului dionysiac, muzica joacă rolul de mediator, “permițând revelarea universului dionysiac prin intermediul unui suport obiectiv și convențional. În ritual, finalitatea muzicii este de a se adresa spiritelor și de a trezi în ele un ecou al prezenței divine. Cu alte cuvinte, muzica este un semn al prezenței divine, lăsând să apară lumea dionysiacă în obiectul muzical însuși.”⁸¹ În ceea ce privește dansurile bahice, se pare că acestea aveau o tematică religioasă. Ele evocau lumea câmpenească care reprezintă cadrul ideal al thiasului dionysiac. Acest cadru natural era locul unde se manifestau silenii și satirii. Aceste dansuri interpretau o anumită temă al cărei conținut consta din istorioare mitologice legate de epopeea lui Dionysos și a acoliților săi.⁸² În opinia lui Henri Jeanmaire, “dansurile bouarilor și ale creaturilor demonice erau veritabile *coree*”⁸³ de posedată, care, puși în mișcare de o muzică adecvată, sfârșesc prin a aluneca din pașii de dans conștient și studiat către gesticulațiile inconștiente ale dansatorilor *entuziaști*.⁸⁴

Într-un cuvânt, muzica și dansul practicate în coloniile milesiene din Propontida și de la Pontul Euxin nu erau doar forme de expresie artistică, ci și componente esențiale ale vieții religioase, sociale și culturale, reflectând o legătură profundă între om, natură și divin.

BIBLIOGRAFIE

Aristides Quintilianus 1963,
Aristides Quintilianus, *De musica libri tres*, eds. R. P. Winnington-Ingram, în B. G. Teubneri, 1963.

Avram 2008,
A. Avram, *Bulletin Épigraphique*, în *RÉG*, 121–2, 2008, 688–725.

⁸⁰ Castaldo 2001, 144.

⁸¹ Menier 2001, 240.

⁸² Jaccottet I, 110.

⁸³ Coree este o maladie nervoasă frecvent întâlnită mai ales la tineri care se caracterizează prin mișcări involuntare continue și dezordonate ale diverselor segmente corporale, vezi *dexonline.ro/definiție/coree*, consultat în 26.03.2016.

⁸⁴ Jeanmaire 1948, 463–473.

Avram 2018,

A. Avram, *Eine neue Inschrift der dionysischen Speira von Histria*, în *Gephyra*, 16, 2018, 143–154.

Bélis 1999,

A. Bélis, *Les musiciens dans l'Antiquité*, Paris, 1999.

Boyancé 1966,

P. Boyancé, *Dionysiaca. À propos d'une étude récente sur l'initiation dionysiaque*, în *RÉG*, 68, nr. 1–2, 1966, 33–60.

Brulé, Vendries 2001,

P. Brulé, Chr. Vendries, *Chanter les dieux. Musique et religion dans l'Antiquité grecque et romaine*, Rennes, 2001, 9–16.

Castaldo 2001,

D. Castaldo, *La musique dans le pantheon de la Grèce ancienne*, în P. Brulé, C. Vendries ed., *Chanter les dieux. Musique et religion dans l'Antiquité grecque et romaine*, Rennes, 2001, 141–149.

Chantraine 1974,

P. Chantraine, *Dictionnaire étimologique de la langue grecque*, III, Paris, 1974.

Chiekova 2008,

D. Chiekova, *Cultes et vie religieuse des cités grecques du Pont Gauche (VII e -I er siècles avant J.-C.)*, în *Publications Universitaires Européennes*, 76, 2008.

Dana 2007,

M. Dana, *Éducation et culture à Istros. Nouvelles considérations*, în *Dacia (N.S.)*, LI, 2007, 185–209.

Dana 2011,

M. Dana, *Culture et mobilité dans le Pont-Euxin. Approche régionale de la vie culturelle des cités grecques*, *Scripta Antiqua* 37, Bordeaux, 2011.

Delavaud-Roux 2019,

M.-H. Delavaud-Roux, *La danse à Apollonia du Pont*, în A. Baralis, K. Panayotova, D. Nedev ed., *Sur les pas des archéologues. Apollonia du Pont. Collections du Louvre et des musées de Bulgarie*, Sofia, 2019, 253–255.

Ferrari 2003,

A. Ferrari, *Dicționar de mitologie greacă și romană*, traducere de Dragoș Cojocaru, Emanuela Stoleriu, Dana Zămosteanu, Iași, 2003.

- FHDR I, 1964,
Fontes Historiae Daco-Romanae – Izvoarele Istoriei României, I, ed. V. Iliescu, V. G. Popescu, G. Ștefan, București, 1964.
- Fol 1994,
A. Fol, *Le Dionysos thrace, Livre II: Sabazios*, Sofia, 1994.
- Furley, Bremer 2001,
W. D. Furley, J. M. Bremer, *Greek Hymns. Selected Cult Songs from the Archaic to the Hellenistic Period*, 1, Tübingen, 2001.
- Goulaki, Voutira 2004,
A. Goulaki-Voutira, *Musik bei öffentlichen und privaten Opfern: Prozession, Opferhandlung, Symposium nach dem Opfer (in Heiligtümern)*. (J. Ch. Balty, J. Boardman, Ph. Bruneau, R. G. A. Buxton, G. Camporeale, F. Canciani, F. Graf, T. Hölscher, V. Lambrinoudakis, E. Simon), în *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum*, II, Basel, Los Angeles, 2004, 371–375.
- Hagel 2009,
S. Hagel, *Ancient Greek Music. A New Technical History*, Cambridge, 2009.
- Hosie 2023,
K. Hosie, *Was Dionysus a Music Therapist? Therapeutic Musical Ecstasy in the Ancient Greco-Roman World*, în *TAR*, 14 / 1, 2023, 7–22.
- IGB I²,
Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. I²: Inscriptiones orae Ponti Euxini, ed. G. Mihailov, Sofia, 1970.
- IGB II,
Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. II: Inscriptiones inter Danubium et Haemum et Rhodopem repertae, ed. Georgi Mihailov, Sofia, 1958.
- ISM I,
Inscriptiones Scythiae Minoris – Inscriptiile din Scythia Minor. I: Histria și împrejurimile, ed. D. M. Pippidi, București, 1983.
- Jaccottet 2003,
A.-Fr. Jaccottet, *Choisir Dionysos. Les associations dionysiaques ou la face cachée du dionysisme*, I–II, Zürich, 2003.
- Jeanmaire 1948,
H. Jeanmaire, *Le satyre et la ménade. Remarques sur quelques textes relatifs aux danses orgiaques*, în *Mélanges d'archéologie et d'histoire offerts à Ch. Picard*, Paris, 1948, 463–473.

Jeanmaire 1951,

H. Jeanmaire, *Dionysos, histoire du culte de Bacchus*, Paris, 1951.

Jones 1990,

C. P. Jones, *Lucian and the Bacchants of Pontus*, în *EMC/CV*, 34, n.s. 9, nr. 1, 1990, 53–63.

Kubatzki 2016,

J. Kubatzki, *Music in Rites. Some Thoughts about the Function of Music in Ancient Greek Cults*, în *eTopoi*, 5, 2016, 1–17.

Landels 1999,

J. G. Landels, *Music in Ancient Greece and Rome*, London and New York, 1999.

Liddell, Scott, Jones 1996,

H.G. Liddell, R. Scott, H.S. Jones, *A Greek-English Lexicon*, Oxford, 1996.

Marek 1993,

Chr. Marek, *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia*, *IstForsch*, 39, Tübingen, 1993.

Menier 2001,

Th. Menier, *L'étrangeté dionysiaque*, în P. Brulé, C. Vendries ed., *Chanter les dieux. Musique et religion dans l'Antiquité grecque et romaine*, Rennes, 2001, 233–241.

Molina 2014,

M. Molina, *Typanum tuum Cybele: Pagan Use and Christian Transformation of a Cultic Greco-Roman Percussion Instrument*, în J. Almirall ed., *Moysiké / Música: la música en el món antic i el món antic en la música*, Barcelone, 2014, 51–69.

Murray, Wilson 2004,

P. Murray, P. Wilson, *Music and the Muses: The Culture of 'Mousike' in the Classical Athenian City*, Oxford, 2004.

Nilsson 1957,

M. P. Nilsson, *The Dionysiac Misteries of the Hellenistic and Roman Age*, Lund, 1957.

Perrot 2019,

S. Perrot, *La musique grecque sur les bords de la mer Noire*, în A. Baralis, K. Panayotova, D. Nedev ed., *Sur les pas des archéologues. Apollonia du Pont. Collections du Louvre et des musées de Bulgarie*, Sofia, 2019, 247–252.

Philostratos 1997,

Philostratos, *Viața lui Apollonios din Tyana*, traducere de Marius Alexianu, Iași, 1997.

Pippidi 1967,

D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1967.

Pippidi 1975,

D. M. Pippidi, *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la Mer Noire*, București, 1975.

Pippidi 1998,

D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice. Texte și interpretări*, ediția a II-a, București, 1998.

SEG,

Supplementum epigraphicum graecum, Lugdunum Batavorum, Leiden, 1923.

Simon et alii 2004,

E. Simon, A. Goulaki-Voutira, Z. D. Papadopoulou, R. Pretagostini, E. Rocconi, A. Zschätzsch, s.v. *Greek Music*, în J. Ch. Balty, J. Boardman, Ph. Bruneau, R. G. A. Buxton, G. Camporeale, F. Canciani, F. Graf, T. Hölscher, V. Lambrinoudakis, E. Simon, ed., *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum*, II, Basel, Los Angeles, 2004, 345–390.

True et alii 2004,

M. True, J. Daehner, J. B. Grossmann, K. D. S. Lapatin, E. M. Nam, s.v. *Greek Processions*, în J. Ch. Balty, J. Boardman, Ph. Bruneau, R. G. A. Buxton, G. Camporeale, F. Canciani, F. Graf, T. Hölscher, V. Lambrinoudakis, E. Simon, ed., *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum*, I, Los Angeles, 2004, 1–20.

Van Keer 2003,

E. Van Keer, *Chanter les dieux grecs*, în *Kernos*, 16, 2003, 357–363.

Vendries 1999,

C. Vendries, *Instruments à cordes et musiciens dans l'Empire romain*, Paris, 1999.

Vendries 2001,

C. Vendries, *Pour les oreilles de Cybèle: images plurielles de la musique sur les autels tauroboliques de la Gaule romaine*, în P. Brulé, C. Vendries ed., *Chanter les dieux. Musique et religion dans l'Antiquité grecque et romaine*, Rennes, 2001, 197–218.

Vendries 2004,

C. Vendries, s.v. *Musique romaine*, în J. Ch. Balty, J. Boardman, Ph. Bruneau, R. G. A. Buxton, G. Camporeale, F. Canciani, F. Graf, T. Hölscher, V. Lambrinoudakis, E. Simon, ed., *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum*, II, Basel, Los Angeles, 2004, 397–415.

DIONYSIAC MUSIC AND BACCHIC DANCE IN THE MILESIAN COLONIES OF THE PONTUS EUXINUS

Abstract

This study focuses on Dionysiac music and Bacchic dance in the Milesian colonies of the Pontus Euxinus. More specifically, it aims to examine the role and significance of music in the cult of Dionysos, the musical instruments that created the ceremonial atmosphere during Dionysiac rituals, and the dance, which was an essential component of the cultic celebrations dedicated to Dionysos. Music and Bacchic dance were central elements of Dionysiac festivals, marked by musical competitions and ecstatic dances. Instruments such as the double flute (aulos) and the tympanum, mythologically associated with Dionysos, induced a divine trance in participants, particularly the maenads. In Istros and Dionysopolis, choral groups of hymnodists (both young and old) took part in sacred competitions, highlighting the importance of music in honoring the god of wine. The double flute, and to a lesser extent the tympanum, were closely linked to the ecstatic rites of Dionysos. Dionysiac music was not merely an accompaniment but an active element that facilitated trance and induced ecstasy. Within the ritual context, the purpose of music was to address spirits and awaken in them an echo of the divine presence. The dances interpreted specific themes, often drawn from mythological narratives related to the exploits of Dionysos and his followers. In short, the music and dance practiced in the Milesian colonies of the Propontis and the Pontus Euxinus were not only forms of artistic expression but also essential components of religious, social, and cultural life, reflecting a profound connection between humans, nature, and the divine.

Fig. 1. Flaut dublu (*aulos*) descoperit în necropola de la Apollonia Pontica, 430–420 î. Hr. (*apud* Perrot 2019, 250–251, Cat. 293)

Fig. 2. Cele nouă Muze cântând la diferite instrumente muzicale (flaut dublu, liră) (*Oenochoe* cu figuri roșii descoperită în necropola de la Apollonia Pontica, secolul al V-lea î. Hr. *apud* Perrot 2019, 249, Cat. 291).

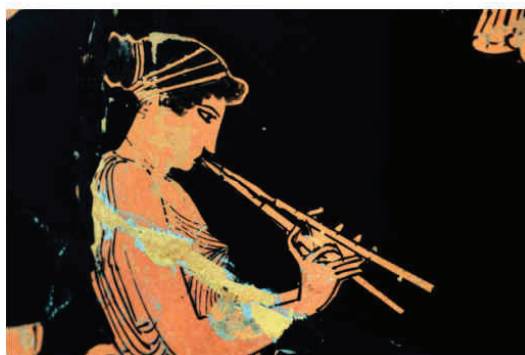

Fig. 3. Muza Polymnia cântând la flaut dublu (*diaulos*). Detaliu de pe o oenochoe (Muzeul arheologic din Sozopol, *apud* Perrot 2019, 247, fig. 1)

Fig. 4. Muzicantă la tamburină care acompaniază o bacantă dansând, 425–400 î. Hr.
(Pictură pe pe peretele unui crater în formă de potir descoperit în necropola
de la Apollonia Pontica *apud* Delavaud-Roux 2019, 255, Cat. 299).

Fig. 5. Menadă care dansează, ținând în mâini o tamburină, detaliu de pe un crater
(Muzeul din Sozopol, *apud* Delavaud-Roux 2019, 253, fig. 1).

CASTRUL DE LA UNGRA (JUDEȚUL BRAȘOV) ȘI ELEMENTELE DE ARHITECTURĂ MILITARĂ ROMÂNĂ DIN ZONA APROPIATĂ. O TRECERE ÎN REVISTĂ A INFORMAȚIILOR ISTORICE ȘI ARHEOLOGICE

Silviu Gridan*

Cuvinte-cheie: Ungra, castru, arhitectură, perioada romană, fortificații

Keywords: Ungra, castrum, architecture, Roman period, fortifications

Introducere

Cu ocazia publicării unui studiu recent referitor la rezultatele parțiale ale cercetărilor arheologice și multidisciplinare efectuate la castrul roman de la Ungra¹ (cod RAN: 42165.08; GPS: 46°01'24.4"N 25°16'00.1"E) în cei 10 ani trecuți de la descoperirea acestuia², am făcut și o trecere în revistă a unor informații publicate anterior și a altora inedite, despre elementele de arhitectură militară romană (castre, burguri) aflate în aria geografică apropiată.³ Pentru că spațiul alocat de către editor întregului conținut al studiului nu a fost suficient pentru a cuprinde toate elementele pe care am dorit să le evidențiem cu acea ocazie, am decis să reiau această temă în articolul de față.

Menționez că anterior sau cu ocazia pregătirii documentației pentru înscrierea limesului dacic în patrimoniul UNESCO⁴, au mai fost publicate

* Asociația "ArheoVest" Timișoara, Brașov; gridan.silviu@yahoo.com

¹ Hegyi *et alii* 2025.

² Identificarea în teren a ruinelor castrului Ungra datează din anul 2015, și se datorează lui Silviu Gridan și Olimpia-Mary Gridan (Gridan 2016; Gridan *et alii* 2017, 851, nota 2; Honcu *et alii* 2023, 238; Boțan 2023, 221).

³ Hegyi *et alii* 2025, 13–14.

⁴ "Programul național LIMES, inițiat de către Ministerul Culturii la sfârșitul anului 2014, a avut ca obiectiv întocmirea documentației privind monumentele care compun granița romană de pe teritoriul României, cel mai mare monument unitar de patrimoniu din țară, contribuind cu unul dintre cele mai lungi sectoare, de peste 1500 de km, la monumentul unic UNESCO "Frontiers of the Roman Empire" (FRE)." (Marcu 2016, 3) În 27 iulie 2024 a fost acceptată înscrierea sitului "Frontierele Imperiului Roman – Dacia" pe Lista Patrimoniului Mondial a UNESCO.

studii și articole⁵ care au avut obiective similare, fără însă a fi evidențiate unele aspecte pe care le consider importante din perspectiva cunoașterii strategiei armatei imperiale romane aplicate pentru controlul și apărarea ariei geografice căreia îi aparține castrul Ungra: sud-estul Transilvaniei (Fig. 1).

Din perspectiva sistemului de control și apărare al provinciei Dacia, în mod general, ne dorim să cunoaștem locul de amplasare a fortificațiilor romane (castre, burguri, turnuri de supraveghere și semnalizare, fortificații liniare); unitățile militare care le-au construit, întreținut și utilizat; perioadele de timp în care acestea au fost construite și utilizate; căile de acces terestre sau fluviale care facilitau accesul între aceste puncte fortificate; starea actuală de conservare și viteza de degradare a acestor elemente de arhitectură militară romană. În mod particular, împreună cu colectivul implicat în cercetarea castrului Ungra⁶, ne-am propus ca strategie de cercetare, recuperarea cu prioritate a cât mai multe elemente de date directă sau indirectă, pentru stabilirea cât mai detaliată a cronologiei acestuia. Avem în vedere determinarea posibilelor sincronisme cu castrarele din imediata apropiere, pentru determinarea posibilului său rol în sistemul de control și apărare a zonei situată pe cursul mijlociu al Oltului, într-un punct important de trecere spre și dinspre Podișul Transilvaniei. Acest rol nu poate fi determinat decât în strânsă corelare cu informațiile avute la dispoziție despre elementele de arhitectură militară romană din vecinătate (amplasare, cronologie, unități militare, apartenența la structurile administrative și militare romane). Parcurgând bibliografia aferentă fortificațiilor romane cunoscute în arealul geografic apropiat, am constata că o parte dintre informațiile pe care le considerăm utile scopului nostru: lipsesc din literatura de specialitate recentă; au fost preluate greșit; unele ipoteze de lucru au fost preluate ca certitudini. De asemenea, identificarea recentă, în aria geografică de care suntem interesați, a unor structuri antropice care ar putea aparține sistemului de apărare și control al provinciei Dacia, au constituit argumente pentru demersul de față.

Fortificații

*Castrul Ungra*⁷ (cod RAN: 42165.08; GPS: 46°01'24.4"N 25°16'00.1"E)

Din punct de vedere geografic fortificația este situată la aproximativ 3,5 km

⁵ A se vedea ca exemplu: Gudea 1997, Gudea, Găzdac 2006–2007, Cătănicu 1997, 74–77; Dragotă 2013, Țentea *et alii* 2021, Țentea *et alii* 2021a, Țentea *et alii*, 2021b, Hegyi *et alii* 2025 și altele.

⁶ Sunt profund recunoscător regretatului prof. dr. Gheorghe Corneliu Lazarovici pentru implicarea personală în demersul de consolidare a colectivului de cercetare: în anul 2017 a transmis domnului prof. dr. Nicolae Gudea informații despre recenta descoperire a castrului și rugămintea de a se implica în cercetări; în anul 2021 a intermediat consolidarea echipei de cercetare prin aportul adus de colectivul condus de dr. Ștefan Honcu de la Institutul de Arheologie Iași.

⁷ În documentele administrative și cartografice vechi, precum și în literatura de specialitate mai

de malul drept al râului Olt, unul dintre râurile majore ale Transilvaniei, către care din zona castrului este o bună vizibilitate, într-o poziție dominantă față de culoarele naturale de comunicații terestre pe direcțiile NV-SE și NE-SV. Castrul este amplasat pe teritoriul administrativ al comunei Ungra (jud. Brașov), în imediata vecinătate al unor construcții civile, a unui cimitir, și a unui cartier (Rupea Gară), toate aparținând orașului Rupea⁸, într-un punct obligatoriu de trecere dinspre Depresiunea Bârsei și cursul râului Olt (aflate la est), spre Podișul Târnavelor (aflat la vest), Depresiunea Homoroadelor (aflată la nord), și Depresiunea Făgărașului (aflată la sud), respectiv pe platoul unei terase înalte, numită de localnici *Pe Hill*⁹ (Fig. 2).

Identificarea în anul 2015¹⁰, în sud-estul Transilvaniei, într-o zonă care părea suficient de bine cunoscută din perspectiva numărului și amplasării fortificațiilor imperiale romane, a unui *castra stativa*, situat la numai 5 km în linie dreaptă, spre nord, față de castrul roman de la Hoghiz¹¹, și la 12 Km în linie dreaptă, spre vest, față de marele complex militar, administrativ și religios al dacilor din defileul Oltului de la Racoș¹², a constituit o adevărată surpriză¹³, determinând formarea unui colectiv de cercetare¹⁴ și demararea unor investigații arheologice și multidisciplinare, folosind metode cât mai puțin intruzive,

veche, în mod frecvent, localitățile din Transilvania figurează cu denumirea lor din limba germană sau maghiară, uneori însoțite și de denumirea lor în limba română (Boțan, Gridan 2023, 106, nota 9). În acest context voi menționa în text, pentru localitățile asociate în literatura de specialitate cu elementele de arhitectură militară la care voi face referire, și denumirile istorice ale acestora. Ungra: Galt (lmb. germ.), Ugra, Ugrá, Szászugra (lmb. magh.).

⁸ Acesta este unul dintre motivele pentru care inițial a fost denumit castrul Ungra-Rupea 6, iar ulterior, pentru simplificare, a fost adoptată denumirea castrul Ungra (Boțan, Gridan 2024, 91, 92, cu bibliografia). Similar s-a întâmplat și în cazul castrului de la Hoghiz (Boțan, Gridan 2023, 106, nota 3, cu bibliografia).

⁹ Gridan 2016, 364–366, Fig. 1–2, Fig. 4; Gridan *et alii* 2017, 851–852, Fig. 2, nota 2; Zăgreanu *et alii* 2022, 30; Boțan, Gridan 2024, 92; Hegyi *et alii* 2025, 2.

¹⁰ Gridan 2016, 364, 378; Matei-Popescu, Țentea 2016, 16; Gridan *et alii* 2017, 851, nota 2; Boțan 2023, 221; Boțan, Gridan 2024, 91; Hegyi *et alii* 2025, 2.

¹¹ Gridan *et alii* 2017, 851; Zăgreanu *et alii* 2022, 30; Boțan, Gridan 2024, 92; Hegyi *et alii* 2025, 2.

¹² Costea 2010, 82; Gridan 2016, 378, nota 45, cu bibliografia; Gridan *et alii* 2017, 854, Tab. 1.

¹³ Cea mai recentă descoperire a unui *castra stativa* în provincia Dacia, anterioară castrului de la Ungra, s-a făcut în anul 2002, prin identificarea locului de amplasare al castrului de la Sutor – Gura Căpușului (jud. Sălaj) – Cod RAN, 143183.01.01; Cod LMI: SJ-Is-A-04964 – cu ajutorul metodelor non-invazive. Existența acestuia era însă presupusă încă din a doua jumătate a sec. al. XIX-lea, iar eforturile de localizare au început în anul 1864 (Marcu 2009, 114; Cociș *et alii* 2022, 83, 86). În zona apropiată castrului Ungra, cea mai recentă descoperire a fost făcută în anul 1973 (Pop 1975, 289), la Feldioara (com. Ucea, jud. Brașov), existența acestuia a fost presupusă încă din anul 1948 (Horedt 1949, 142).

¹⁴ Mulțumesc și pe această cale domnului dr. Sorin Forțiu, editor al anuarului *ArheoVest*, la acea dată, pentru suportul moral și sugestiile pentru formarea nucleului colectivului de cercetare.

cu scopul de a aduce răspunsuri unor întrebări esențiale, într-un timp cât mai scurt. În opinia mea, existența castrului nu a fost presupusă anterior datorită stării avansate de degradare în care se găsea încă din vechime, la suprafața solului nefiind vizibile urme din elevația zidului de incintă. Disparația încă din vechime a urmelor ușor sesizabile ale castrului este sugerată de informațiile păstrate într-un document cartografic militar din sec. al XVIII-lea (1769–1773).¹⁵ În acest document cartografic terasa pe care este amplasat castrul, care astăzi este numită *Pe Hill* (*pe deal* – n.n.), purta denumirea *Krieg B: [erg – n.n.]*¹⁶ (*înălțimea războiului* – n.n.) fără ca urmele fortificației romane să fie marcate în mod explicit. Menționez că pe aceeași hartă castelele romane de la Hoghiz și Râșnov (jud. Brașov) au fost redată cu precizie ca amplasament, formă și dimensiuni, cu denumirile de “*Alte Schlofs Rudera*”¹⁷ (*ruinele vechiului castel/fortificație* – n.n.), respectiv “*Schantz*”¹⁸ (*șanț* – n.n.). Această situație sugerează că urmele castrului Ungra erau vizibile, dar într-o mică măsură în acea perioadă, reprezentate probabil de forma albiata a șanțurilor de apărare colmatate, fără să fie vizibilă elevația zidului de incintă, sugerând doar forma unei tabere militare, și de aici denumirea de *Krieg Berg* utilizată de cartografi armatei habsburge, care nu s-a păstrat însă în mentalul colectiv al comunităților locale pentru care forma de relief a rămas cu denumirea *Pe Hill*. În același timp elevația zidurilor castrului de la Hoghiz era vizibilă (așa cum voi arăta mai jos), iar urmele castrului Râșnov erau reprezentate de șanțurile rămase în urma demantelării zidului de incintă de către comunitățile locale învecinate.¹⁹

Laturile de est și de sud ale castrului se află în proximitatea pantelor abrupte ale terasei²⁰, care în acest loc are o diferență de nivel de aproximativ 24 m față de lunca de la baza ei.²¹ Această amplasare oferea militarilor romani pe lângă o bună vizibilitate asupra zonei de luncă, și o protecție suplimentară dinspre aceste direcții. În schimb laturile de nord și de vest nu au beneficiat de aceste tipuri de avantaj militar, ele având în fața lor pe o distanță de aproximativ 600 m, spre nord, și aproximativ 350 m, spre vest, un teren cu planimetrie cvasitotală, fără obstacole naturale, care coboară cu pantă lină spre nord, spre zona de luncă a râului Valea Mare (Cozd), dincolo de care vizibilitatea la distanță mare este

¹⁵ First military survey of the Habsburg Empire (1769–1773). On-line: <https://maps.arcanum.com/ro/map/europe-18centuryfirstsurvey/?layers=163%2C165&bbox=2802221.4936585403%2C5771379.00159381%2C2826394.703853727%2C5779404.889563752>

¹⁶ Gridan 2016, 364, 365, Fig. 1.a.

¹⁷ Boțan, Gridan 2023, 106.

¹⁸ Dumbrăveanu 2015, 243–244, fig. 2; Marcu 2018, 222, Pl. I.1.

¹⁹ Dumbrăveanu 2015, 243–244.

²⁰ Înclinarea pantelor în zona castrului este de peste 12° (Hegyi *et alii* 2025, 7, Fig. 4C).

²¹ Gridan 2016, 364.

obturată de dealul Rinnenberg, și urcă spre vest pe pantele dealului Hulă, care de asemenea nu permite vizibilitatea la distanță mare²² (Fig. 2).

Pe baza rezultatelor cercetărilor geofizice și a celor două secțiuni arheologice practicate pe laturile de nord (S1/2018)²³ și de est (S2/2022)²⁴ ale castrului, au fost evidențiate elementele de fortificare, dimensiunile castrului, și cel puțin două faze de construcție. Castrul are formă rectangulară cu colțurile rotunjite, cu dimensiuni de 110 × 130 m, cu laturile lungi orientate pe direcția est-vest²⁵, și este încojurat de un șanț dublu, a cărui secțiune este în forma literei W.²⁶ Dimensiunile castrului conduc la concluzia că este un castru auxiliar. Primul șanț dinspre castru are o deschidere de 3 m și o adâncime de 3,5 m, iar cel de al doilea are o deschidere de 4 m și o adâncime de 4,5 m.²⁷ Șanțul dublu nu este întrerupt în fața porților, rezultând că intrarea și ieșirea din castru se făcea pe poduri de lemn dispuse deasupra șanțurilor. Pe latura de nord (S1/2018), intervalul dintre castru și primul șanț, format din lut foarte bine tasat din care lipsesc materialele arheologice²⁸ (*berma*), este de 8 m²⁹, ceea ce pentru provincia Dacia este o lățime neobișnuit de mare.³⁰ Din acest punct de vedere castrul Ungra nu este unul singular. Astfel, am identificat unele analogii pe *Limes Transalutanus*³¹, la castrul mare de la Băneasa (jud. Teleorman), unde pe latura de nord, lățimea bermei este de 7,7 m, iar pe latura de est este de 9,8 m³², șanțul de apărare având o deschidere de 6,25 m și o adâncime de 2,85 m³³; la castrul mare de la Urlueni (jud. Argeș), unde lățimea bermei pe latura de nord este de 5 m, pe cea de vest de 4 m, iar pe latura de sud de 10 m³⁴; și la castrul mic de la Urlueni (jud. Argeș), unde pe latura de vest, berma este lată de 4,90 m, iar șanțul de apărare are o deschidere de 3,50 m și o adâncime de 1,80 m.³⁵ Desigur

²² Gridan *et alii* 2017, 866–867, Fig. 12; Hegyi *et alii* 2025, 2, Fig. 1C.

²³ Pentru detalii despre secțiunea S1/2018 a se vedea: Gridan *et alii* 2018; Hegyi *et alii* 2025, 4, 11, Fig. 9.

²⁴ Pentru detalii despre secțiunea S2/2022 a se vedea: Honcu *et alii* 2023.

²⁵ Gridan *et alii* 2017, 855; Zăgreanu *et alii* 2022, 31; Boțan, Gridan 2024, 92; Honcu *et alii* 2023, 439; Hegyi *et alii* 2025, 8.

²⁶ Gridan *et alii* 2018; Țentea *et alii* 2021, 17; Zăgreanu *et alii* 2022, 31; Boțan, Gridan 2024, 92; Honcu *et alii* 2023, 439; Hegyi *et alii* 2025, 6, 8, 10, 11, 15, 16, Fig. 4B, 8, 9, 11, 12.

²⁷ Gridan *et alii* 2018; Zăgreanu *et alii* 2022, 31; Hegyi *et alii* 2025, 11, Fig. 9.

²⁸ Zăgreanu *et alii* 2022, 31.

²⁹ Gridan *et alii* 2018; Zăgreanu *et alii* 2022, 31; Hegyi *et alii*. 2025, 10–12, Fig. 8, 9.

³⁰ În general, pentru provincia Dacia, berma are lățimi cuprinse între 1 m și 2,5 m (Hegy *et alii*. 2025, 12).

³¹ Hegyi *et alii*. 2025, 12.

³² Teodor *et alii* 2017, 87.

³³ Teodor *et alii* 2018, 16.

³⁴ Cătănicu 1997, 99.

³⁵ Cătănicu 1994, 331.

acest mod de construcție, cu berma având lățimi considerabil mai mari față de cele utilizate în mod obișnuit în provincia Dacia, a fost ales la momentul construcției sistemului defensiv, datorită unor potențiale avantaje de ordin militar, despre care nu avem informații scrise. Renunțarea la “standardul” de construcție putea aduce dezavantaje³⁶, dar a fost preferat, probabil ținându-se cont de misiunea și de tipul unității militare care a construit și a fost cantonată în castru, de modul specific de luptă al acesteia, și probabil, nu în ultimul rând, de tacticile de asediu utilizate de potențialul inamic cunoscut la acel moment. Fără a putea lămuri motivele acestor decizii, aduc totuși în atenție și situația specială constatată la castrul de la Sighișoara (jud. Mureș), unde deși lățimea bermei este de 1,60 m, distanța dintre primul șanț de apărare și cel de al doilea șanț este de 12 m, primul șanț având o deschidere de 7,50 m și o adâncime de 2,80 m, iar al doilea șanț având o deschidere de 4,50 m și o adâncime de 1,80 m.³⁷ Mai adaug că pentru spațiul exterior provinciei Dacia, ne-a atras atenția³⁸ constatarea că în cazul Zidului Antonin din Marea Britanie, unde lățimea bermei variază de la 6 m la 9 m, acolo unde berma este mai lată șanțul din fața ei este mai îngust.³⁹

Forma și dimensiunile castrului, presupuse în anul 2015 pe baza imaginilor satelitare furnizate de platforma Google Earth (CNES/Airbus)⁴⁰, au fost evidențiate cu claritate în anul 2017 cu ajutorul metodelor geomagnetice⁴¹, când s-a putut constata și starea avansată de degradare a incintei, fără a putea fi observate poziția porților sau prezența eventualelor turnuri. Prin utilizarea măsurătorilor de rezistivitate electrică (Electrical Resistivity Tomography – ERT) s-a putut determina poziția exactă a zidului, a șanțului și a relației dintre ele, și s-au putut evidenția elemente de stratigrafie, obținându-se informații și despre adâncimea structurilor.⁴² Informațiile au fost completate în anul 2018 prin realizarea unui model digital de elevație, utilizând fotogrametria aeriană cu ajutorul unei drone, la rezoluția de 0,42 cm/pixel.⁴³ Datele achiziționate neinvaziv au fost verificate și completate cu datele obținute prin deschiderea a două secțiuni arheologice, așa cum aminteam mai sus. Analiza detaliată a tuturor acestor date, publicată în anul 2025⁴⁴, a arătat că sunt prezente urmele a cel puțin două faze de construcție

³⁶ A se vedea ca exemplu constatarea în cazul castrului mare de la Băneasa: “Berma este neobișnuit de lungă (10 m), făcând imposibilă vizibilitatea dinspre palisadă către mijlocul șanțului.” (Teodor et alii 2017, 96.)

³⁷ Mitrofan, Moldovan 1968, 100.

³⁸ Hegyi et alii. 2025, 12.

³⁹ Keppie 1976, 76.

⁴⁰ Gridan 2016, 368, Fig. 4.

⁴¹ Gridan et alii 2017, 856, 860, Fig. 3, 8; Hegyi et alii. 2025, 8, 9, Fig. 6, 7.

⁴² Gridan et alii 2017, 857–859, Fig. 5–7.

⁴³ Gridan et alii 2018.

⁴⁴ Hegyi et alii. 2025.

a castrului: una din lemn și pământ, și alta din piatră care suprapune ductul fazei din lemn. Faza din lemn și pământ, bine evidențiată și prin măsurători magnetometrice și de rezistivitate electrică⁴⁵ (Fig. 3), surprinsă în secțiunea S1/2018⁴⁶, neincendiată, a fost construită din două paramente de lemn, realizate din bârne cu secțiune rectangulară, cu grosimi aproximative de $0,25 \times 0,30$ m, dispuse paralel la distanța de 2,10 m, între care spațiul a fost umplut cu lut galben foarte bine tasat.⁴⁷ În partea exterioară zidul de lemn era sprijinit din loc în loc de stâlpi de lemn cu diametrul de aproximativ 40 cm.⁴⁸ Pentru această fază de construcție a fost realizată și o reconstituire grafică.⁴⁹ Faza din piatră a fost realizată dintr-un zid de incinta dublu, evidențiat prin măsurători magnetometrice și de rezistivitate electrică⁵⁰ (Fig. 3), a fost surprinsă în secțiunea S2/2022⁵¹, și a fost cercetată parțial, urmând ca cercetările să fie reluate pentru formularea unor concluzii finale. Acest mod de construcție, cu incinta dublă din piatră, a mai fost constatat în provincia Dacia doar în cazul castrelor de la Hoghiz (jud. Brașov), Brețcu (jud. Covasna) și Drajna de Sus (jud. Prahova).⁵²

Cu ajutorul fotogrametriei aeriene realizate cu drona în anii 2024⁵³ și 2025⁵⁴, au fost achiziționate imagini care au oferit informații semnificative privind organizarea internă a castrului Ungra, dar și direcțiile drumurilor exterioare de pe laturile de vest și de nord ale acestuia (Fig. 4). Astfel, se disting drumurile principale *Via Principalis* și *Via Praetoria*, iar la intersecția lor este vizibil perimetrul curții interioare (*Atrium*) a clădirii comandamentului (*Principia*). De asemenea în spatele *Principia* se distinge și *Via Decumana*. Detectarea drumurilor principale ale castrului prin această metodă a permis stabilirea poziției celor patru porți, care nu au putut fi detectate prin alte metode: *Porta Praetoria* pe latura de est, *Porta Decumana* pe latura de vest, *Porta Principalis Dextra* pe latura de sud, *Porta Principalis Sinistra* pe latura de nord. Amplasamentul porții principale a castrului pe latura de est a incintei indică faptul că zona exterioară dinspre est a castrului era zona de responsabilitate a trupelor cantonate aici. Drumul exterior care pornește de la *Porta Decumana* are o direcție oblică față de incinta castrului, spre nord-vest, iar de la *Porta Principalis*

⁴⁵ Hegyi et alii. 2025, 8, 9, Fig. 6.

⁴⁶ Gridan et alii 2018.

⁴⁷ Gridan et alii 2018; Hegyi et alii. 2025, 8, 11, 12, Fig. 6, 9.

⁴⁸ Gridan et alii 2018; Zăgreanu et alii 2022, 31.

⁴⁹ Hegyi et alii. 2025, 14–16, Fig. 11, 12.

⁵⁰ Hegyi et alii 2025, 8, 9, Fig. 6.

⁵¹ Honcu et alii 2023.

⁵² Protase 1977.

⁵³ Mulțumesc și pe această cale d-lui Munteanu Ion pentru achiziția acestor date.

⁵⁴ Mulțumesc și pe această cale d-lui Moruzan Ciprian pentru achiziția acestor date.

Sinistra pornesc două drumuri, în forma literei V, cu vârful spre poartă, unul spre nord și altul spre nord-vest.

O altă imagine care poate ajuta la clarificarea organizării interne a castrului este cea oferită, după declasificare, de programul de spionaj Corona, din anul 1968⁵⁵ (Fig. 5). Pe lângă faptul că dezvăluie aspectul general al fortului, și o stare de conservare mult superioară celei de astăzi, imaginea Corona evidențiază și două structuri albe alungite în colțul de nord-vest al fortului. Acestea pot reprezenta urmele unor cazărmi. Din păcate, aceste urme nu mai sunt vizibile astăzi din cauza deceniilor de activitate agricolă intensivă care a erodat o mare parte din suprafața castrului.⁵⁶

Pe baza dovezilor arheologice, ortofotografice și geofizice achiziționate, folosind principiile și reglementările care guvernează reconstrucția istorică corectă, precum și a contextului istoric general al sitului, s-a propus un model de reconstrucție virtuală 3D a fazei din lemn și pământ a castrului Ungra (Fig. 6).⁵⁷

Prin cercetări de suprafață și din săpăturile arheologice, au fost identificate, recuperate și analizate o varietate de materiale arheologice specifice epocii romane: material tegular (țigle, cărămizi, olane), fragmente ceramice, obiecte de fier (cuie, piroane, un fragment de lanț, o cheie, etc.), zguri siderurgice, fragmente de vase de sticlă, monede, obiecte din piatră (peste o sută de proiectile pentru mașini de luptă balistice, râșnițe de mână). O parte dintre acestea au fost introduse în circuitul științific prin publicare⁵⁸ sau prin prezentări în cadrul unor simpozioane științifice. Prezența acestor materiale arheologice pe suprafețele arabile care suprapun castrul și zona din jurul acestuia, au făcut posibilă și conturarea unor limite ale așezării civile aferente castrului, care se întinde spre nord și spre vest față de castru. Deși atât în castru cât și în exteriorul acestuia sunt prezente numeroase fragmente de țigle, olane și cărămizi, până în prezent nu am identificat ștampile tegulare pe acestea, și nici alte inscripții care să sugereze numele unităților militare care au construit și utilizat castrul. Deși ne aflăm într-un stadiu incipient de cercetare, o parte dintre artefactele recuperate din

⁵⁵ O astfel de imagine, cu urmele castrului Ungra a fost publicată pentru prima dată în anul 2021 (Țentea *et alii* 2021, 17, Fig. 2.2; Țentea *et alii* 2021a, 319, Fig. 4).

⁵⁶ Referitor la aceste urme arheologice, fermierul care exploatează terenul agricol, d-nul. Mircea Șchiopu, din localitatea Ungra, mi-a comunicat în anul 2016 că în acele zone a văzut de-a lungul timpului urmele unor grajduri pentru animale care au aparținut unei ferme de stat din perioada comunistă. Menționăm că aceste construcții sunt asemănătoare ca dimensiuni (50 X 12 m) cu cele ale barăcilor soldaților romani. De fapt o astfel de fermă nu a funcționat în acest loc niciodată, fermierul căutând o explicație logică pentru prezența unor aglomerări de piatră de construcție, mortar, cărămizi și țigle, care acopereau suprafețe rectangulare, paralele, de dimensiuni considerabile, pe care le-a îndepărtat cu mari eforturi. (Hegyi *et alii*. 2025, 4)

⁵⁷ Hegyi *et alii*. 2025, 14–16, Fig. 11, 12.

⁵⁸ Hegyi *et alii*. 2025, 4, 5, Fig. 2.

contexte stratigrafice sau din poziții secundare oferă unele intervale de datare utile pentru o viitoare conturare a cronologiei castrului de la Ungra, de aceea le voi enumera pe cele mai importante⁵⁹: o bază de cupă din sticlă hemisferică, cu corpul bombat, de tipul Isings 12 (Cupă Hofheim), descoperită în S2/2022, atribuită fazei de lemn, datată în a doua jumătate a secolului I d. Hr.⁶⁰; o *phallera* de joncțiune, de la un harnașament de cal de cavalerie, descoperită în S2/2022, datată în a doua jumătate a secolului I d. Hr. (în pregătire pentru publicare); un fragment de la partea superioară a unui vas din sticlă *aryballos*, datat în ultima jumătate a secolului I d. Hr. și începutul secolului al II-lea d. Hr.⁶¹; ceramică de bucătărie, descoperită în S2/2022, similară cu cea din castrul legionar de la Vindonissa, datată între 70–101 d. Hr.⁶²; opaiț cu volute, descoperit în S2/2022, datat de specialiști cel mai târziu în epoca lui Traian (în pregătire pentru publicare)⁶³; monede din bronz emise de împăratul Traian în intervalul 103–111 d. Hr., și din bronz și din argint emise de împăratul Hadrian în intervalele 119–123 d. Hr. și 129–131 d. Hr. (în pregătire pentru publicare); fragment de fibulă din fier, tipul Almgreen 7 seria 1, descoperită în S2/2022, în nivelul de funcționare al fazei din piatră, databilă într-un interval de timp extins – anii 150/160–310/320 d. Hr.⁶⁴

*Castrul Hoghiz*⁶⁵ (Cod RAN: 41186.01; Cod LMI: BV-I-m-A-11280.02; GPS: 45°58'41.3"N 25°16'45.5"E)

Din punctul de vedere al elementelor de arhitectura militară, utilizate pentru exercitarea controlului și asigurarea pazei în zona apropiată castrului Ungra, castrul de la Hoghiz (com. Hoghiz, jud. Brașov) este fără îndoială cel mai important edificiu (Fig. 7). Atribuit Daciei Inferior, a fost considerat “*unul dintre cele mai importante forturi ale Daciei*”⁶⁶ și “*cel mai mare castru auxiliar din zona estică a Daciei*”⁶⁷, având dimensiunile de 220 × 165 m. Este situat la 5 km în linie dreaptă, spre sud, față de castrul Ungra, în apropierea localității Hoghiz, pe marginea primei terase fluviale, pe malul stâng și în imediata apropiere a Oltului, în fața localității Ungra⁶⁸, care este situată foarte aproape

⁵⁹ Hegyi *et alii.* 2025, 12, 13.

⁶⁰ Boțan 2023, 220; Boțan, Gridan 2024, 94.

⁶¹ Boțan, Gridan 2024, 95.

⁶² Honcu *et alii.* 2022, 439.

⁶³ Honcu *et alii.* 2022, 442.

⁶⁴ Honcu *et alii.* 2022, 439.

⁶⁵ Hoghiz: Heviz (lmb. germ.), Héviz, Olthéviz (lmb. magh.).

⁶⁶ Matei-Popescu, Țentea 2016, 16.

⁶⁷ Bakó 1975, 141; Protase 1977, 196; Țentea *et alii* 2021, 10; Țentea *et alii* 2021a, 299.

⁶⁸ Horedt 1953, 788.

de malul drept al râului Olt⁶⁹ (Fig. 8). Datorită acestei poziționări geografice a castrului față de localitățile Hoghiz și Ungra, în literatura de specialitate mai veche, castrul a fost denumit și castrul Galt-Héviz⁷⁰, castrul dintre Galt și Heviz⁷¹, sau castrul Hoghiz-Ungra.⁷² Starea de conservare până la începutul sec. al XX-lea a fost una foarte bună, spre deosebire de cea a castrului Ungra, dacă ținem cont de sursele istorice și cartografice mai vechi. Ruinele de piatră ale castrului Hoghiz au fost înregistrate într-un document cartografic din anul 1773⁷³, cu denumirea de *Alte Schloß Rudera* (ruinele vechiului castel/fortificație – n.n.)⁷⁴ (Fig. 8.a). În anul 1863 ruinele erau descrise ca fiind “metereze înalte cât un om, care înconjoară o cetate lungă de trei sute și lată de vreo două sute treizeci și trei de picioare”⁷⁵, se putea distinge și “o grămadă mare de ruine în mijlocul meterezei cu fața spre râu (latura de NV – n. n), care par a fi rămășițele unei clădiri de poartă care stătea cândva aici. Același lucru poate fi văzut și în mijlocul laturii înguste din dreapta acestei intrări (latura de NE – n. n), așa cum se întâmplă de obicei în jurul cetăților romane.”⁷⁶ În anul 1892, zidurile castrului mai aveau încă înălțimea medie de 2 m, lățimea “terasamentelor” (ruinele incintei, acoperite de pământ – n.n.) de 8 m, iar porțile sale se mai puteau distinge.⁷⁷ Cercetările din a doua jumătate a sec. al XIX-lea, efectuate de pasionații de istorie și arheologie, dar și de colecționarii de obiecte antice, au condus la concluzia că ruinele aparțin unui castru roman, fiind denumit “*der Rö[mische – n.n.] Burg Pons Vetus*”⁷⁸ pe un document cartografic din anul 1870⁷⁹ (Fig. 8.b). Intervențiile pasionaților de istorie și arheologie din sec. al XIX-lea asupra sitului au fost valorificate parțial prin publicarea unor informații referitoare la câteva elemente de arhitectură, a unor ștampile tegulare și inscripții, pe baza cărora s-au avansat primele ipoteze despre unitățile militare care au staționat aici sau au participat la construcția castrului.⁸⁰

⁶⁹ Boțan, Gridan 2023, 106.

⁷⁰ Müller, 1859, 70, 73, 164.

⁷¹ Vaschide 1903, 154.

⁷² Horedt *et alii* 1950, 124; Horedt 1953, 788, 791.

⁷³ A se vedea și supra, nota 15.

⁷⁴ Boțan, Gridan 2023, 106, Fig. 2.

⁷⁵ Vass 1863, 118; Boțan, Gridan 2023, 107.

⁷⁶ Vass 1863, 118; Boțan, Gridan 2023, 107.

⁷⁷ Király 1892, 239; Boțan, Gridan 2023, 107.

⁷⁸ Boțan, Gridan 2023, 108, Fig. 3.

⁷⁹ Second military survey of the Habsburg Empire (1869–1870). On-line: <https://maps.arcnum.com/ro/map/europe-19century-secondsurvey/embed/?bbox=2810315.4694328317%2C5775969.241938755%2C2816349.2173530925%2C5778037.819016723&layers=158%2C164>.

⁸⁰ Bibliografie selectivă: Orbán 1868, 527; Király 1892, 269; Vaschide 1903, 154, 188. (Boțan, Gridan 2023, 108, nota 22)

Despre începutul cercetărilor arheologice profesioniste voi reda integral un text publicat recent⁸¹: “Începând cu a doua jumătate a sec. al XX-lea, s-au efectuat cercetări arheologice de către arheologi profesioniști, care au stabilit faptul că au existat cel puțin două faze de construcție: una formată din “două rânduri de palisade”⁸² “păstrând între ele o distanță de 3 m”⁸³, incendiată, a cărei formă și dimensiuni nu pot fi precizate⁸⁴, și una din piatră, cu incinta dublă.⁸⁵ Cu acest prilej s-a publicat și primul plan al castrului (Fig. 9. a). Aceste cercetări au confirmat informațiile publicate încă din sec. al XIX-lea, referitoare la incinta dublă, certificând valoarea informațiilor publicate în literatura veche, [...] respectiv: “ [...] ne-a condus la urmele încă destul de vizibile ale săpăturilor conduse de conservatorul Mokesch, care, printre altele, tăiasă zidul în mai multe puncte. Potrivit declarațiilor orale ale însoțitorilor, s-a constatat că zidul însuși era construit pe interior și pe exterior, iar spațiul dintre cei doi pereți, care erau adesea legați de pereți transversali înguști, a fost umplut cu pământ [...]”⁸⁶, sau “ [...] săpatul poate duce la baza unui zid dublu peste tot.”⁸⁷

Modul de construcție al fazei de piatră, cu două ziduri paralele, dispuse la distanța de 2,70 m, legate între ele la anumite intervale prin ziduri perpendiculare⁸⁸, este unul cu totul excepțional în cadrul provinciei Dacia, unde, până recent, mai erau cunoscute doar alte două cazuri, respectiv la Drașna de Sus (jud. Prahova) și Brețcu (jud. Covasna)⁸⁹, la care se poate adăuga și castrul Ungra, sub rezerva că cercetările arheologice sunt doar la început.

Pentru faza de lemn a castrului s-a avansat ipoteza că a fost construită în vremea lui Traian, și a fost distrusă prin incendiere la începutul domniei lui Hadrian⁹⁰, iar pentru faza de piatră, pe baza interpretărilor făcute asupra unei inscripții, s-a avansat ipoteza că ar fi fost construită cândva în intervalul

⁸¹ Boțan, Gridan 2023, 108, 109.

⁸² Horedt *et alii* 1950, 124, nota 3.

⁸³ Horedt 1953, 788–789, nota 10.

⁸⁴ Horedt *et alii* 1950, 124; Protase 1977, 197, 199. S-a presupus că această fază a fost construită în vremea lui Traian, și a fost distrusă prin incendiere la începutul domniei lui Hadrian (Protase 1977, 200).

⁸⁵ Horedt *et alii* 1950, 124–125; Horedt 1953, 789–790, Fig. 2, 3; Protase 1977, 197–199, Fig. 5–7.

⁸⁶ Müller 1859, 108.

⁸⁷ Orbán 1868, 526.

⁸⁸ Horedt *et alii* 1950, 124; Horedt 1953, 787–790, Fig. 1.2, 2, 3.

⁸⁹ Acest mod de construcție a incintei de piatră a condus la formularea și argumentarea ipotezei că aceste trei castru au fost contemporane (Protase 1977).

⁹⁰ Protase 1977, 200.

130–132 d. Hr.⁹¹ sau pe baza unei inscripții fragmentare și a unor descoperiri monetare “în primii ani ai domniei lui Hadrian, poate chiar în anul 118.”⁹²

Pe baza ștampilelor tegulare sau a inscripțiilor provenite din castru se consideră că următoarele unități militare au staționat aici: *ala I Asturum*⁹³, *vexillatio legionis XIII Geminae*⁹⁴, *cohors III Gallorum*⁹⁵, *numerus Illyricorum*.⁹⁶ În literatura veche se menționa și *cohors III Commagenorum*.⁹⁷

Din zona castrului, din literatura de specialitate, se cunosc o serie de descoperiri monetare izolate, care au putut fi determinate: Vespasian – 1 D; Traian – 2 D, 2 monede; Hadrian – 1 D, 3 monede; Antoninus Pius – 1 D, 1 S, 1 AE, 1 neprecizată; Marcus Aurelius – 1 AE; Septimius Severus – 1 D, 1 AE; Severus Alexander – 2 Db, 1 AE; Severus Alexander pentru Iulia Mamaea – 1 AE; Gordianus III – 1 ANT, 1 AE PMSCOLVIM; Filip Arabul – 1 AE PMSCOLVIM AN VII=246/247, în strat de arsură.⁹⁸

Prospecțiunile geofizice efectuate în anii 2016 și 2017 pe suprafața castrului și în zona exterioară a acestuia au evidențiat cea mai mare parte a structurilor castrului (șanțul exterior, zidul de incintă, clădiri interioare, drumuri interne), o parte din așezarea civilă aflată la vest de castru, și clădirea băilor romane, aflată la 120 m nord-vest de colțul vestic al castrului⁹⁹ (Fig. 9.b).

Orientarea castrului a rămas necunoscută, o serie de cercetări arheologice nefiind încă publicate.

În literatura veche se mai regăsesc câteva informații despre unele structuri arhitecturale, atribuite epocii romane, care constituie un interes legitim pentru tema propusă, dar care nu au fost confirmate prin cercetări arheologice: un posibil pod de trecere peste Olt și o fortificație, aflată pe teritoriul actual al localității Ungra. Astfel, denumirea “der Rö[mische – n.n.] Burg Pons Vetus”

⁹¹ Țentea *et alii* 2021a, 301, cu bibliografia; Boțan, Gridan 2023, 108, nota 25, 26.

⁹² Popa 1990, 310, cu bibliografia.

⁹³ CIL III 8074, 1B = IDR III/4, 242 – ștampilă tegulară (bibliografie selectivă: Orbán 1868, 527; Király 1894, 33; Vaschide 1903, 154; Protase 1977, 196; Matei-Popescu 2014, 207, 214, nota 20; Țentea *et alii* 2021a, 301, nota 19).

⁹⁴ CIL III, 953 = IDR III/4, 230 – datare 128–138 d. Hr. (bibliografie selectivă: Király 1894, 33; Vaschide 1903, 188; Protase 1977, 196; Marcu 2011, 124, 134, cu bibliografia; Matei-Popescu, Țentea 2016, 16, cu bibliografia).

⁹⁵ IDR III/4, 231 = AE 1944, 42 – datare 177–180 d. Hr.; CIL III 955 = CIL III 7721 = IDR III/4, 235 (bibliografie selectivă: Bakó 1977, 202; Protase 1977, 196; Matei-Popescu 2014, 211, 214, 215, nota 70, 124; Țentea *et alii* 2021a, p. 301, nota 20).

⁹⁶ AE 1977, 711, IDR III 4, 243 – ștampilă tegulară (bibliografie selectivă: Bakó 1977, 201; Protase 1977, p. 196, nota.6; Matei-Popescu 2014, 207, 214, nota 18; Țentea *et alii* 2021a, 301, nota 21).

⁹⁷ CIL III 955, 7721 (bibliografie selectivă: Király 1894, 33; Vaschide 1903, 166, 188).

⁹⁸ Dudău 2006, p. 113–114, cu bibliografia; Boțan, Gridan 2023, 109.

⁹⁹ Țentea, Popa 2017; Boțan, Gridan 2023, 109, nota 37.

(cetatea romană Podul Vechi – n.n.), utilizată în a doua jumătate a sec. al XIX-lea se datorează probabil existenței în apropierea castrului a unor ruine interpretate ca urme ale podului roman care lega castrul de la Hoghiz, aflat pe malul stâng al Oltului, de malul drept: “În stare destul de bună și încă bine vizibile aici, în Ugráná (Ungra – n.n.), pe ambele maluri ale Oltului, rămășițele [...] unui pod solid construit [...], de la podul O (Pons Vetus) care a unit cândva ambele forturi, și orașele gemene (Ungra și Hoghiz – n.n.); celălalt pod (? – n.n.), însă, l-a distrus pentru cărămizile sale frumoase și alte materiale utile.”¹⁰⁰ Expresia “ambele forturi” se referă la castrul de la Hoghiz și la o a doua incintă aflată pe teritoriul actual al localității Ungra: “vizavi, pe înălțimile Gált (Ungra – n.n.), se află vechea structură menționată la nr. 5¹⁰¹, lungă de 100 de pași și lată de 60 de picioare, care poate fi încă văzută în podgoriile de acolo.”¹⁰² O altă referire la existența podului atribuit epocii romane este: “Faptul că acest pod a existat efectiv și că stătea aici între Héviz și Ugra, este dovedit [...] și de rămășițele vizibile. Bătrânii își mai amintesc că lângă Ugra, pe malul Oltului, era un zid de cărămidă lat de 5 coți – un cap de pod roman – dar acum îl căutăm degeaba, pârâul năprasnic l-a măturat.”¹⁰³

Urmând malul drept al râului Olt, de la castrul de la Ungra până la capătul nordic al Pasului Turnul Roșu, supravegheat din fortificația de mai mici dimensiuni (castellum) de la Boița (com. Boița, jud. Sibiu) (cod RAN: 145845.01; cod LIM: SB-I-s-A-11946; GPS: 45°37'57.9"N 24°16'07.2"E), este documentată prezența altor două caastre romane. Este vorba despre castrul de la Cincșor și castrul de la Feldioara.

*Castrul Cincșor*¹⁰⁴ (cod RAN: 42325.01; cod LIM: BV-I-m-A-11266.01; GPS: 45°50'28.7"N 24°53'20.6"E)

Urmele castrului de la Cincșor (com. Voila, jud. Brașov), constând în dărâmături de ziduri, cărămizi, cioburi ceramice și monede romane¹⁰⁵, considerate inițial ca aparținând unei așezări civile romane, au fost semnalate încă de la jumătatea sec. al XIX-lea, în punctul Burgstätt/Pe Cetate¹⁰⁶ (Fig. 9.a). Cercetările arheologice, efectuate începând cu a doua jumătate a sec. al. XX-lea, au condus

¹⁰⁰ Vass 1863, 117–118; Boțan, Gridan 2023, 109, nota 21.

¹⁰¹ “O porțiune a porții orașului sau fortăreței de lângă Gált, constând din partea superioară a unui stâlp gros de 24 de picioare care iese din tocul porții.” (Neigebaur 1851, 276)

¹⁰² Neigebaur 1851, 277. Este vorba despre dealul denumit de localnici *Burchrech*, unde există un cimitir evanghelic, și unde au fost efectuate cercetări arheologice (Popa, Ștefănescu 1980).

¹⁰³ Orbán 1868, 518; Boțan, Gridan 2023, 109, nota 21.

¹⁰⁴ Cincșor: Kli-Schink, Klišink, Kleinschenk (lmb. germ.), Kissink (lmb. magh.).

¹⁰⁵ Neigebaur 1851, 274–275.

¹⁰⁶ D. Isac, A. Isac 1994, 103.

la identificarea a două faze de construcție, una din lemn și pământ, uramă de alta din piatră, fără a putea fi stabilite dimensiunile și orientarea castrului. În condițiile în care astăzi urmele sistemului de apărare al castrului nu mai sunt vizibile la suprafața solului, în anul 2021, pe baza cercetărilor non-invasive (model digital al terenului) s-a emis ipoteza că dimensiunile acestuia ar putea fi de 110×130 m, cu laturile lungi orientate pe direcția est-vest¹⁰⁷ (Fig. 9.b), similare ca lungime și orientare cu cele ale castrului Ungra.¹⁰⁸ Pe baza unor ștampile tegulare¹⁰⁹ și a unei inscripții¹¹⁰ se consideră că în acest castru a staționat *cohors II Flavia Bessorum*¹¹¹, castrul aparținând provinciei Dacia Inferior.

*Castrul Feldioara*¹¹² (cod RAN: 42138.01; cod LIM: BV-I-m-A-11277; GPS: 45°47'55.7"N 24°41'25.0"E)

Existența castrului de la Feldioara (com. Ucea, jud. Brașov), a fost presupusă de către K. Horedt, pe baza toponimiei și a cercetărilor de suprafață, încă din anul 1948, în locul denumit "Pe cetățea."¹¹³ Pe baza acestor informații și a unui fragment de cărămidă romană ștampilată, identificat întâmplător de către o localnică pe suprafața arabilă din zona castrului, în anul 1973 s-au efectuat primele săpături arheologice de către I. I. Pop, asistat de I. Ciupea, care au condus la identificarea și confirmarea existenței castrului¹¹⁴ (Fig. 10.a).

"Castrul este așezat pe malul drept al Oltului, în luncă, la circa 500–700 m de mal, pe un teren cultivat din hotarul satului. Locul se numește "Cetate", "Cetățea." [...] Urmele castrului se recunosc destul de greu la suprafață din cauza aplatizării puternice de care a suferit terenul fie din cauza lucrărilor agricole fie din cauza depunerilor aluvionare moderne. Numai o porțiune din latura de NV [...] este mai ridicată. [...] Astăzi se mai păstrează numai circa 1/3 din castru reprezentând colțul de N cu zonele porților de pe laturile de NV și NE."¹¹⁵ (Fig. 10.b)

Cercetările arheologice au relevat existența a două faze de construcție, una din lemn și pământ, alta din piatră, prima fază având laturile și porțile dispuse

¹⁰⁷ Țentea *et alii* 2021, 20.

¹⁰⁸ Țentea *et alii* 2021, 20.

¹⁰⁹ IDR III 4, 181; ILD 426.

¹¹⁰ IDR III 4, 179.

¹¹¹ Țentea *et alii* 2021, 20.

¹¹² Feldioara: Földvár (lmb. magh.).

¹¹³ Horedt 1949, 142.

¹¹⁴ Pop 1975, 289, nota 2–4. Ulterior, în mod surprinzător, aceste informații au fost denaturate în unele lucrări de specialitate, identificarea castrului fiind atribuită altei/altor persoane (a se vedea ca exemplu: Gudea, Pop 1977, 333; Gudea 2008, 22, 26, nota 14, cu bibliografia).

¹¹⁵ Gudea, Pop 1977, 333; pentru mai multe amănunte cu privire la locul de amplasare al castrului a se vedea Gudea 2008, 28.

aproximativ în același loc ca și cele din faza de piatră.¹¹⁶ Șanțul de apărare pare să fi fost comun pentru cele două faze, fundul șanțului fiind larg și rotunjit. Dimensiunile castrului din lemn și pământ au fost estimate, ca și pentru incinta fazei din piatră, la 112 × 130 m¹¹⁷, fiind similare cu cele ale castrului Ungra.¹¹⁸ Deoarece materialul arheologic nu a putut fi separat cu certitudine pentru cele două faze de funcționare, pe baza argumentelor arheologice și istorice, s-au propus trei ipoteze pentru datarea primei faze: la începutul domniei lui Traian, după cucerirea teritoriilor dacice de sud și sud-est (Transilvania) și atașarea lor la Moesia Inferior, respectiv după anii 101–102 p. Hr.¹¹⁹; la începutul domniei lui Hadrian¹²⁰; sau cândva în intervalul cuprins între anii 101–106 p. Hr. și începutul fazei de construcție din piatră.¹²¹ Pentru faza cu zid de piatră s-a constatat că “în fața porților a funcționat un șanț de apărare, deci trecerea se făcea probabil peste un pod de lemn” despre care nu s-au păstrat elemente arheologice.¹²² Zidul de incintă, cu o grosime cuprinsă între 1,10 m și 1,50 m, a fost construit în tehnica opus incertum, din blocuri de piatră mari, late, cu fețe regulate, piatra fiind locală, reprezentată de o gresie nisipoasă, ușor de cioplit. Pentru această fază de construcție au fost documentate un număr neobișnuit de mare de cărămizi, cele mai multe purtând ștampila COH NVM ANT, prezente în partea exterioară a zidului de incintă, spre șanț, și din acest motiv s-a emis ipoteza că partea superioară a zidului a fost construită din cărămizi, sau acestea au fost utilizate doar la construcția crenelurilor.¹²³ Pentru începutul fazei cu zid de piatră a fost propus intervalul 140–150 p. Hr., urmat de o etapă de funcționare înfloritoare, până la începutul sec. al III-lea p. Hr., când se constată o reconstrucție sau lucrări de reparații, unele elemente de datare sugerând utilizarea castrului de la Feldioara și după jumătatea sec. al III-lea p. Hr. Din punct de vedere arheologic nu s-a constatat nici un nivel de distrugere care să fi determinat părăsirea castrului.¹²⁴

Pe baza materialelor tegulare ștampilate, de trei tipuri¹²⁵, a fost documentată prezența în castru a unității militare *cohors II Flavia Numidiarum*.¹²⁶ N. Gudea a considerat că această unitate a staționat pe toată durata existenței acestuia

¹¹⁶ Gudea, Pop 1977, 335.

¹¹⁷ Gudea 2008, 42, 43.

¹¹⁸ Hegyi *et alii*. 2025, 14.

¹¹⁹ Hegyi *et alii*, 14.

¹²⁰ Gudea 2008, 50.

¹²¹ Gudea 2008, 51.

¹²² Gudea 2008, 43, 51.

¹²³ Gudea 2008, 43, 44.

¹²⁴ Gudea 2008, 51.

¹²⁵ Gudea, Pop 1977, 337; Gudea 2008, 69, 70.

¹²⁶ IDR III 4, 174, 176–177 – *Antoniniana*.

doar în castrul de la Feldioara, încă din vremea lui Traian.¹²⁷ Diplomele militare dovedesc că trupa, implicit și castrul de la Feldioara, a aparținut Daciei Inferior în anii 129 și 140 p. Hr.¹²⁸

*Castrul Sânpaul*¹²⁹ (cod RAN: 85047.01; cod LIM: HR-I-s-B-12710; GPS: 46°11'38.8"N 25°22'48.5"E)

Spre nord-nord-est față de castrul de la Ungra la aproximativ 20 km în linie dreaptă, pe valea râului Homorodul Mare, se află un alt castru roman, suprapus din vechime de unele construcții civile din localitatea Sânpaul (com. Mărtiniș, jud. Harghita) (Fig. 11), cu dimensiunile fazei de piatră estimate la 133 × 150 m¹³⁰, atribuit provinciei Dacia Superior.¹³¹ Prezența acestei fortificații romane, foarte dificil de identificat din cauza suprapunerii construcțiilor civile și a demantelării zidurilor încă din trecut (a se vedea ca exemplu apropiat și cazul presupusului castru roman suprapus de localitatea Odorheiul Secuiesc (jud. Harghita), aflat la 14 km în linie dreaptă, spre nord-nord-vest, față de castrul de la Sânpaul)¹³², a fost presupusă și semnalată încă din anul 1868, când pe baza observațiilor de suprafață și a materialelor arheologice recuperate (cărămizi romane, unele ștampilate – pierdute după descoperire, elemente de apeduct, ziduri de piatră și fundații de ziduri) ca urmare a unor lucrări de construcții civile efectuate începând cu anul 1854, B. Orbán a presupus existența unui *Castrum stativum*¹³³, fără ca în acel moment să poată fi precizate forma și dimensiunile acestuia. Câțiva ani mai târziu se constată o distrugere sistematică a elementelor de arhitectură romană de către comunitatea locală care extrage și reutilizează materiale de construcție din piatră și cărămidă, ca și în cazul multor alte caste.¹³⁴ Cu acea ocazie sunt recuperate fragmente din două inscripții.¹³⁵ În anul 1944, pe baza observațiilor de teren¹³⁶, este publicată o primă schiță a presupusului contur al castrului¹³⁷, iar în anul 1960, pe baza cercetărilor arheologice și a cercetărilor de suprafață s-a propus o redesenare a conturului castrului¹³⁸

¹²⁷ Gudea 2008, 70.

¹²⁸ Gudea, Pop 1977, 337; CIL, XVI, 75.

¹²⁹ Sânpaul: Homoródszentpál (lmb. magh.).

¹³⁰ G. Ferenczi, I. Ferenczi 1960, 402, 404, Fig. 1.

¹³¹ Marcu 2009, 155; Matei-Popescu 2014, 205.

¹³² Marcu 2009, 146; Zăgreanu, Nyárádi 2011.

¹³³ Orbán 1868, 165; Gross 1876, 98.

¹³⁴ A se vedea ca exemplu apropiat castrul roman de la Hoghiz (Boțan, Gridan 2023, 106–108, nota 14, 19, 21).

¹³⁵ Téglás 1895, 43, 44.

¹³⁶ Paulovics 1944, 56, 57.

¹³⁷ Paulovics 1944, fig. 10.

¹³⁸ G. Ferenczi, I. Ferenczi 1960, 402, 404, Fig. 1.

și estimarea dimensiunilor fazei de piatră a acestuia, respectiv 133×150 m¹³⁹, cu laturile lungi orientate pe direcția est-vest. Grosimea zidului fazei de piatră, construit în tehnica opus incertum, este de 1,25 m¹⁴⁰, fiind înconjurat de un șanț cu lățimea la partea superioară de 2,70 m și adâncimea de 1,75 m, berma având lățimea de 1,60 m.¹⁴¹ Pentru faza de lemn, surprinsă în două dintre secțiunile arheologice, nu s-au putut determina elemente de datare sau dimensiunile acestei faze.¹⁴² Rezultatele cercetărilor de până acum nu au permis determinarea momentului de început sau de sfârșit pentru fazele de construcție ale castrului și nici nu a putut fi identificată cu precizie unitatea sau unitățile militare care au construit castrul. Pe baza unei ștampile tegulare N M S (?) (retrograd) (IDR III/4, 254) s-a propus interpretarea: *n(umerus) M(aurorum) S(?)*.¹⁴³

În imediata vecinătate a castrului, spre sud-est, se află resurse saline importante¹⁴⁴, exploatate și în epoca romană așa cum dovedește o inscripție¹⁴⁵ care atestă *conductores pascui et salinarum* la Sânpaul.¹⁴⁶ De altfel, se consideră că “exploatarea sării din Dacia, s-a aflat sub controlul armatei, prin unitățile militare amplasate în punctele principale de acces la *salinae*, ape sărate, izvoare etc., încă de la formarea provinciei”¹⁴⁷, armata fiind direct implicată în exploatarea resurselor de sare, sarea figurând între alimentele de bază esențiale, care erau distribuite în armată, în rația fiecărui soldat, pentru alimentație dar și în alte scopuri.¹⁴⁸

Referitor la poziția castrului s-au emis ipotezele conform cărora castrul avea rolul de a păzi ieșirea din Pasul Vlăhița aflat la est față de castru¹⁴⁹, avea rolul de a păzi exploatarile de sare de la Sânpaul și Mărtiniș¹⁵⁰, exploatare imperiale atestate de inscripția unui altar votiv¹⁵¹ găsit într-o exploatare de sare romană aflată în zona apropiată castrului (așa cum am precizat mai sus), sau rolul strategic de a controla și apăra Pasul Vlăhița dar și rolul de pază al resurselor de sare din zonă.¹⁵² Menționez că plasarea Pasului Vlăhița la est de castru a fost făcută în

¹³⁹ G. Ferenczi, I. Ferenczi 1960, 404.

¹⁴⁰ Gudea 1997, 61.

¹⁴¹ G. Ferenczi, I. Ferenczi 1960, 403.

¹⁴² G. Ferenczi, I. Ferenczi 1960, 404.

¹⁴³ Gudea 1997, 61.

¹⁴⁴ Orbán 1868, 165; Téglás 1895, 54.

¹⁴⁵ IDR III 4, 248.

¹⁴⁶ Ciobanu 1999, 165.

¹⁴⁷ Benea 2007, 45.

¹⁴⁸ Benea 2007, 41, 42.

¹⁴⁹ Gudea 1997, 61.

¹⁵⁰ Timoc 2000, 398.

¹⁵¹ IDR III 4, 248.

¹⁵² Matei-Popescu, Țentea 2016, 13; Mihailescu-Bîrliba, Asăndulesei 2019, 29.

mod eronat în literatura arheologică, acesta aflându-se la aproximativ 20 km în linie dreaptă, spre nord-nord-est. În realitate este vorba despre Pasul Hăghimaș aflat la aproximativ 5 km în linie dreaptă, spre sud-est.

Burgul de la Ocland (cod RAN: 85252.07; cod LIM: HR-I-s-B-12689; GPS: 46°09'18.7"N 25°28'52.7"E)

În raport cu castrul de la Sânpaul, pe direcția est-sud-est, la o distanță de aproximativ 9 km în linie dreaptă, și 12 km urmând drumurile actuale, pe teritoriul administrativ al comunei Ocland (jud. Harghita), în punctul numit Cetatea Hagymás/Cetatea Hășmașui, în Pasul Hăghimaș, se află o altă fortificație romană – un *burgus* – cu dimensiunile de 20 × 20 m¹⁵³ (Fig. 12). *Burgus*-ul este situat pe o șa a interfluviului dintre valea Homorodului Mic, aflată spre vest, și valea Vârghișului, aflată spre est. Deși, pe baza observațiilor de suprafață și al analogiilor cunoscute la acea dată, caracterul roman al acestei fortificații a fost presupus încă din anul 1895¹⁵⁴, abia în anul 1979, pe baza săpăturilor arheologice efectuate în anul 1971, apartenența fortificației la epoca romană a fost certificată.¹⁵⁵ Cu ocazia săpăturilor arheologice a fost întocmit planul fortificației și profilul sistemului de apărare, care constă dintr-un șanț în formă de V, cu deschiderea de 3 m la partea superioară, și un val cu lățimea de 8 m la bază. În lipsa dovezilor arheologice concrete s-a presupus existența unei palisade de lemn deasupra valului. S-au constatat lipsa bermei și al amenajărilor specifice unui drum de rond, întreg ansamblul fortificat având o singură fază de construcție. Lipsa urmelor de incendiere a condus la presupunerea că părăsirea *burgus*-ului s-a făcut în condiții pașnice. În afara fragmentelor ceramice tipice și al unor obiecte de metal specifice militarilor romani nu au fost identificate alte elemente de datare sau elemente cu ajutorul cărora să poată fi identificată unitatea militară care a construit și utilizat *burgus*-ul de la Ocland.¹⁵⁶

Alte fortificații

Pe lângă fortificațiile romane care au beneficiat de cercetări arheologice, cel puțin parțial publicate, pe care le-am amintit mai sus, în arealul geografic la care facem referire au mai fost semnalate prezența unor fortificații a căror elemente încă vizibile sugerează apartenența lor la epoca romană, dar care nu au fost cercetate sistematic, sau cercetarea lor nu a fost publicată. Dorim să le enumerăm în continuare pentru ca cercetările viitoare din zonă să țină cont de prezența lor.

¹⁵³ G. Ferenczi, I. Ferenczi 1979, 415; G. Ferenczi, I. Ferenczi 1982, 281.

¹⁵⁴ *Téglás* 1895, 26–27.

¹⁵⁵ G. Ferenczi, I. Ferenczi 1979, 417.

¹⁵⁶ G. Ferenczi, I. Ferenczi 1982, 281–284.

Astfel, între localitatea Feldioara, din vecinătatea castrului de la Feldioara, și localitatea Șomartin (com. Bruiu, jud. Sibiu), a fost semnalat un “posibil burgus [...], pe creasta dealului dintre acestea. Localnicii din ambele sate numesc locul “Cetatea de aur” (sașii Goldberg). De aici provin: ceramică, arme, monede imperiale, între care și unele din aur. Prin cercetări de suprafață, efectuate de către I.I. Pop, au fost identificate șanțurile de apărare.”¹⁵⁷ Pentru această fortificație nu cunoaștem alte elemente de identificare în teren.¹⁵⁸

Un alt posibil burgus se află la est de localitatea Veneția de Jos (com. Veneția, jud. Brașov), la aproximativ 1,5 km în linie dreaptă față de marginea de nord-est a localității, pe un platou, mărginit spre nord de o ravenă adâncă (GPS: 45°52’32.9”N 25°14’30.5”E), în zona numită de localnici “Tăiș.” Valul de pământ care delimitează un perimetru rectangular, cu lungimea laturilor de 30 m, și colțurile rotunjite orientate spre punctele cardinale, are înălțimea de aproximativ 0,20 m și lățimea de 1 m, iar spre exterior este mărginit de un șanț cu adâncimea de aproximativ 0,20 m și lățimea de 1 m (Fig. 13). Valul și șanțul de pe latura de sud-est sunt întrerupte pe o porțiune de 3 m, la jumătatea laturii. Până în prezent nu am identificat materiale arheologice pe suprafața sau în jurul incintei, care este afectată de eroziune.

Prezența acestei fortificații a fost identificată cu ajutorul imaginilor satelitare de către Vlad Totoian în anul 2020.¹⁵⁹

La 2,5 Km în linie dreaptă, spre nord, față de castrul Ungra, pe coama dealului Rinnenberg (com. Homorod, jud. Brașov), care așa cum aminteam mai sus, opturează vizibilitatea la distanță mare din direcția castrului, se află urmele unui posibil turn roman de supraveghere, prezente sub forma unei movile de pământ de formă conică, cu un gol în centrul ei, cu diametrul bazei de aproximativ 8 m (GPS: 46°02’50.4”N 25°15’37.5”E) (Fig. 14). Din acest punct este o bună vizibilitate spre castrul Ungra și castrul Hoghiz, aflate spre sud, și o vizibilitate până la aproximativ jumătatea distanței spre castrul de la Sânpaul, spre nord, datorită reliefului văii Homorodul Mare.

Drumuri

Din perspectiva căilor de comunicație terestre, cercetările recente care au avut printre obiective și identificarea unor posibile rute de traversare a zonelor montane între depresiunile aflate pe direcțiile generale nord și est față de castrul Ungra, utilizate în preistorie și în antichitate, au sugerat că fortificația romană de la Ungra ar putea reprezenta capătul sudic al unor drumuri spre

¹⁵⁷ Costea 2004, 139.

¹⁵⁸ Hegyi *et alii* 2025, 14.

¹⁵⁹ Hegyi *et alii* 2025, 14.

și dinspre Depresiunea Homoroadelor¹⁶⁰, aflată la nord față de castru. De asemenea, poziția castrului față de aceste căi de comunicație terestră, a fost folosită ca argument pentru formularea uneia dintre concluziile autorilor acestor studii, conform căreia: “romanii au selectat cele mai favorabile rute din punct de vedere natural pentru a trece munții dinspre [depresiunile – n.n.] Bârsa și Baraolt către platoul transilvan, traversând Depresiunea Homoroadelor prin mijloc, pe unde era mai convenabil.”¹⁶¹ Iar foarte recent, cu ajutorul tehnologiei LIDAR, pe Valea Nadășului (Racoșul de Sus, jud. Covasna; GPS: 46°05’50.2”N 25°30’05.3”E), “a fost identificată o incintă patrulateră delimitată de un șanț cu colțuri rotunjite care are aspectul familiar al unui castru roman”, cu dimensiuni și formă generală foarte apropiate de cele ale castrului de la Ungra¹⁶², denumită incinta din Pădurea Rica.¹⁶³ Autorii cercetării au sugerat că cele două fortificații dispuse la distanță de aproximativ 10 km una față de cealaltă, în capetele drumului pe care l-am menționat mai sus, “ar fi putut reprezenta cea mai probabilă rută de traversare a Carpaților luată în considerare și de romani, cel puțin la un moment dat.”¹⁶⁴ Denumită de autorii articolului incinta din Pădurea Rica¹⁶⁵, ar putea fi, o posibilă tabără militară romană temporară¹⁶⁶, la fel ca și în cazul posibilului burg de la Veneția de Jos.

În zona pe care am avut-o în vedere nu se cunosc alte drumuri romane localizate și documentate, acestea fiind doar presupuse.

Considerații finale

Descoperirea în anul 2015 a fortului roman de la Ungra, în apropierea malului drept al râului Olt, a îmbogățit semnificativ înțelegerea complexității infrastructurii militare romane din sud-estul Transilvaniei, adăugând informații noi referitoare la strategiile de apărare a frontierei folosite în provincia Dacia. Utilizând metode de investigație multidisciplinară, care integrează imagini prin satelit, observații aeriene, metode geofizice, săpături arheologice și reconstrucție digitală, s-au documentat cel puțin două faze de construcție. Dimensiunile

¹⁶⁰ Kavruk *et alii* 2017, 390, 406, 427, Fig. 11.

¹⁶¹ Kavruk *et alii* 2017, 393, 408.

¹⁶² M.-M. Ștefan, D. Ștefan 2022, 181.

¹⁶³ M.-M. Ștefan, D. Ștefan 2022, 185, 206, Fig. 12. Această fortificație a fost semnalată în spațiul public încă din anul 2013 de către Vlad Totoian, prin intermediul paginii web <http://www.artaintramuros.ro/desprenoi.html>, în secțiunea “Istoricul Descoperirilor ARTA”, punctul 25, denumită “Fortificație pe Valea Nadășului”, și a fost (re)descoperită, prin intermediul tehnologiei LIDAR, și introdusă în circuitul științific în anul 2022.

¹⁶⁴ M.-M. Ștefan, D. Ștefan 2022, 206.

¹⁶⁵ M.-M. Ștefan, D. Ștefan 2022, 185, 206, Fig. 12.

¹⁶⁶ Țentea, Călina 2024, 131, 139.

castrului, determinate prin metode geofizice (110×130 m), a căror acuratețe a fost demonstrată de rezultatele săpăturilor arheologice, sunt similare cu dimensiunile bănuite ale castrelor de la Feldioara și Cincșor, aflate de asemenea pe malul drept al Oltului, între Ungra și capătul nordic al Pasului Turnu Roșu, ambele aparținând Daciei Inferior (Malvensis), și cu cele bănuite ale castrului de la Sânpaul, care aparține Daciei Superior, ceea ce poate sugera o strategie comună legată de dimensiunile și tipul unităților militare cantonate în această zonă a provinciei Dacia.

Amplasarea strategică a fortului pe o terasă înaltă cu vedere la căile vitale de comunicație, foarte aproape de castrul de la Hoghiz, către care avea vizibilitate directă, singurul castru din zonă aflat pe celălalt mal al râului Olt, subliniază importanța acestuia în controlul mișcării și securizarea unei zone importante de frontieră.

Această rețea de caste a protejat rutele critice de comunicație și a permis controlul eficient asupra teritoriului înconjurător, exemplificând capacitatea armatei romane de a-și adapta strategia militară la peisajul provocator din sud-estul Transilvaniei, format din munți, păduri întinse, depresiuni, și un curs de apă major, care lega zona de cursul Dunării.

Arhitectura defensivă a fortului roman de la Ungra, caracterizată printr-un sistem dublu de șanț și ziduri de incintă, reflectă un efort de a valorifica terenul natural pentru o protecție sporită. Chiar dacă deocamdată nu înțelegem pe deplin motivele pentru care militarii romani au optat la Ungra pentru construirea unei berme cu o lățime de 8 m, neobișnuit de mare pentru situația generală constatată arheologic în provincia Dacia, am arătat că este un caz excepțional dar nu unul singular, oferind alte exemple edificatoare. Stabilirea cu ajutorul ortofotometriei a locului de amplasare a porții principale a castrului (Porta Pretoria) pe latura de est a incintei deschide o nouă direcție de cercetare pentru determinarea rolului și responsabilității pe care le puteau avea trupele cantonate aici, în cadrul sistemului general de apărare al provinciei.

Posibilul zid dublu de piatră, evidențiat prin metodele geofizice, și în curs de cercetare arheologică, care a urmat fazei din lemn și pământ neincendiată, face ca acest castru să fie deosebit și din acest punct de vedere, în provincia Dacia nefiind cunoscute decât alte trei astfel de cazuri, două dintre ele fiind în sud-estul Transilvaniei, dintre care unul este chiar castrul de la Hoghiz.

Săpăturile arheologice și studiile de suprafață au descoperit elemente structurale și o gamă diversă de artefacte militare și industriale, inclusiv o cantitate mare de proiectile de balistă, zgură metalică și mori de mână. Aceste descoperiri subliniază rolul dublu al fortului atât ca avanpost defensiv, cât și ca centru pentru producția militară și activitatea logistică. Descoperirile arheologice ale unor elemente de datare foarte timpurii pentru această regiune a imperiului,

cuprinsă între a doua jumătate a sec. I p. Hr. și începutul sec. al II-le p. Hr, și apartenența proiectilelor de balistă la faza din lemn și pământ a castrului, sugerează o posibilă construcție a primei faze de funcționare în timpul domniei lui Traian, poate chiar în timpul războaielor de cucerire a Daciei.

Metodele geofizice folosite cu succes pentru colectarea cu acuratețe a unor date esențiale pentru determinarea formei și a organizării interne a castrului Ungra și Hoghiz ar putea stabili forma și orientarea castrului de la Cincșor și Feldioara, într-un timp foarte scurt.

Pentru noile structuri identificate recent în apropierea sistemului de apărare și control roman de pe cursul mijlociu al Oltului, documentate ortofotografic, vor trebui demarate rapid cercetări care să stabilească cert apartenența lor la acest sistem, și pentru conservarea și protejarea lor.

Absența identificării precise, în zonă, ale unor structuri care să sugereze traseul și direcția drumurilor romane, cu excepția celor identificate la castrul Ungra, sau ale utilizării transportului fluvial (instalații portuare), face ca în acest stadiu al cercetării să fie posibilă doar presupunerea existenței lor, necesitând eforturi viitoare și în această direcție.

BIBLIOGRAFIE

Bakó 1975,

G. Bakó, *Numerus Illyricorum la Hoghiz*, în *SCIV(A)* 1, 26, 1975, 141–146.

Benea 2007,

D. Benea, *Cu privire la administrarea salinelor din Dacia romană*, în *AnB (S.N.)*, XV, 2007, 41–46.

Boțan 2023,

S.-P. Boțan, *Roman Glass Vessels from the “Pe Hill” castrum at Rupea-Ungra, Brașov county. 2022 campaign*, în *ArhMold*, XLVI, 2023, 219–228.

Boțan, Gridan 2023,

S.-P. Boțan, S. Gridan, *Fragmente de vase și obiecte de sticlă provenite din zona băilor castrului roman de la Hoghiz (jud. Brașov)*, în *Banatica*, 33, 2023, 105–127.

Boțan, Gridan 2023,

S.-P. Boțan, S. Gridan, *Fragmente de vase de sticlă provenite din castrul roman de la Ungra (jud. Brașov)*, în *Banatica*, 34, 2024, 91–108.

Cătăniciu 1994,

I. B. Cătăniciu, *Castella de la Urluieni*, *SCIV(A)*, 45, nr. 4, 1994, 327–355.

Cătăniciu 1997,

I. B. Cătăniciu, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman, sec. I–III p. Chr.*, Alexandria, 1997.

CIL,

Corpus Inscriptionum Latinarum, XVI, *Diplomata militaria: ex constitutionibus imperatorum de civitate et conubio militum veteranorumque expressa*, Berlin, 1936, 142.

Ciobanu 1999,

D. Ciobanu, *Exploatarea sării și a apelor sărate pe teritoriul carpato-dunărean în secolele I–XIII*, în *Mousaios*, V, 1999, 161–180.

Cociș et alii 2022,

S. Cociș, V.-A. Lăzărescu, S.-T. Socaciu, *Cercetările arheologice din castrul și vicus-ul de la Sutor (2001–2021)*, în *CA*, 29.1, 2022, 83–130.

Costea 2004,

F. Costea, *Repertoriul arheologic al județului Brașov*, Brașov, 2004.

Costea 2010,

F. Costea, *Din nou despre centrul de putere al dacilor din defileul Oltului din Munții Perșani, județul Brașov*, în *Sargetia*, SN, I, 2010, 71–85.

Dragotă 2013,

Ghe. Dragotă, *Castre romane din Țara Făgărașului*, în *ActaTF*, II, 2013, 49–72.

Dumbrăveanu 2015,

T.-C. Dumbrăveanu, *O primă reprezentare cartografică a Castrului roman CVMIDAVA, pe Hărțile Iozefine, 1769–1773*, în *ActaTF*, IV, 2015, 241–246.

Ferenczi, Ferenczi 1960,

G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Săpăturile de salvare din 1957–1958 de la Sânpaul*, în *MCA*, VII, 1960, 401–405.

Ferenczi, Ferenczi 1979,

G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Observații de topografie arheologică în partea superioară a Depresiunii Homoroadelor (jud. Harghita) între anii 1957–1978*, în *ActaMN*, XVI, 1979, 411–430.

Ferenczi, Ferenczi 1982,

G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Săpături arheologice în burgul roman de la Ocland (jud. Harghita)*, în *ActaMN*, XIX, 1982, 279–285.

Gridan 2016,

S. Gridan, *Proiectile de piatră care aparțin unui posibil castru roman recent identificat în sud-estul Transilvaniei (com. Ungra, jud. Brașov)*, în *ArheoVest*, IV, 1, 363–382.

Gridan *et alii* 2017,

S. Gridan, P. Urdea, Al. Hegyi, *Castrul de la Ungra, jud. Braşov. Cercetări multidisciplinare*, în *ArheoVest*, V, 2, 2017, 851–883.

GRIDAN ET ALII 2018,

S. Gridan, Al. Hegyi, R. Zăgreanu, *Castrul Ungra – Rupea 6 (jud. Braşov) – cercetări invazive*, prezentare Simpozion Internaţional Arheovest VI, Timişoara, 24.11.2018, on-line: https://www.academia.edu/40224081/2018_Castrul_Ungra_Rupea_6_jud_Bra%C5%9Fov_cercet%C4%83ri_invazive_prezentare_Simpozion_Interna%C5%A3ional_Arheovest_VI_24_11_2018

Gross 1876,

C. Gross, *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens: im Auftrage des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, Hermannstadt, 1876.

Gudea, Pop 1977,

N. Gudea, I. I. Pop, *Un castru nou descoperit în sistemul defensiv al Daciei romane: castrul roman de la Feldioara*, în *Pontica*, 10, 1977, 333–338.

Gudea 1997,

N. Gudea, *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*, în *Jahrbuch des RGZM*, 44, 2, 1997, 497–610.

Gudea, Găzdac 2006–2007,

N. Gudea, C. Găzdac, *Die dakischen Gebiete in der römischen Provinz Moesia Inferior (101–118 n.Chr.)*, în *EphNap*, XVI–XVII/2006–2007, 49–84.

Gudea 2008,

N. Gudea, *Castrul roman de la Feldioara: încercare de monografie arheologică*, Cluj-Napoca, 2008.

Hegyi *et alii* 2025,

Al. Hegyi, S. Gridan, L. Angheluţă, A.-C. Ardelean, D. Sheishah, Şt. Honcu, S.-P. Boţan, R. Zăgreanu, Al. Onaca, P. Urdea, A. Picior, A. Peţan, A. Sărăşan, *On the Fringes of the Empire: Multidisciplinary Investigations at the Roman Fort in Ungra, Transylvania*, în *JFA*, 2025, 50, 5, 425–443.

Honcu *et alii* 2023,

Ş. Honcu, S. Gridan, S. P. Boţan, R. Zăgreanu, D. Malaxa, D. Aparaschivei, L. Munteanu, A. Baltag, H. Pirău, B. Chiriloaie, I. Chirilă, M. Libiţ, A. Cornea, A. Picior, S. Văcinschi, *Ungra, com. Ungra, jud. Braşov. Punct: Castrul roman şi aşezarea civilă. Pe Hill (Rupea 6/ Szászugra)*, în *CCA, Campania* 2022, 2023, 438–442.

Horedt 1949,

K. Horedt, *Cercetările arheologice din R. P. R. din anul 1948. Săpăturile arheologice din sudul Transilvaniei*, în *Studii*, I, anul 2, ianuarie – martie, 1949, 142–144.

Horedt et alii 1950,

K. Horedt, Șt. Ferenczi, N. Liu, V. Mirea, M. Rusu, *Pătrunderea și așezarea slavilor în Transilvania*, în *SCIV(A)* 1, 1, 1950, 123–130.

Horedt 1953,

K. Horedt, *Cercetările arheologice din regiunea Hoghiz-Ungra și Teiuș*, în *Materiale și Cercetări Arheologice*, I, 1953, 785–815.

IDR III 4,

Inscripțiile Daciei romane. Volumul III. Dacia Superior. 4. Zona răsăriteană, I. I. Russu, București, 1988.

ILD,

Inscripții Latine din Dacia, C. C. Petolescu, București, I, 2005.

ILD,

Inscripții Latine din Dacia, C. C. Petolescu, București, II, 2016.

Isac, Isac 1994,

D. Isac, A. Isac, *Noi date arheologice despre castrul roman de la Cincșor (jud. Brașov)*, în *EphNap*, 1994, 103–112.

Kavruk et alii 2017,

V. Kavruk, M.-M. Ștefan, D. Buzea, D. Ștefan, Z. L. Bordi, *O analiză arheologică și etnografică a rutelor de aprovizionare cu sare din sud-estul Transilvaniei*, în *Istros*, XXIII, Brăila, 2017, 381–430.

Keppie 1976,

L.J.F Keppie, *Some rescue excavations on the line of the Antonine Wall*, 1973–76, în *PSAS*, 107, 1975–76, 61–80.

Király 1892,

P. Király, *Gyulafehérvár Története. Első kötet. Apulum. Gyulafehérvár az ó-korban*, Alba-Iulia, 1892.

Marcu 2009,

F. Marcu, *The internal planning of roman forts of Dacia*, Cluj-Napoca, 2009.

Marcu 2016,

F. Marcu, *Introducere*, în *Limes*, 1, 2016, 3.

Marcu 2016a,

F. Marcu, *Frontierele Imperiului Roman în România*, în *Limes*, 1, 2016, 4–10.

Marcu 2018,

F. Marcu, *The Fort at Râșnov (Cumidava) and the Cohors Vindelicorum*, în *ActaMN*, 55/I, Cluj-Napoca, 2018, 205–226.

Matei-Popescu 2014,

Fl. Matei-Popescu, *Trupele auxiliare pe limesul estic al Daciei. Stadiul problemei*, în *Angustia*, 17–18, 2014, 205–216.

Matei-Popescu, Țentea 2016,

Fl. Matei-Popescu, O. Țentea, *The eastern frontier of Dacia. A gazetteer of the forts and units*, în Vitalie Bârcă, eds., *Orbis Romanus and Barbaricum. The Barbarians around the Province of Dacia and Their Relations with the Roman Empire*, Cluj-Napoca, 2016, 7–24.

Mihailescu-Bîrliba, Asăndulesei 2019,

L. Mihailescu-Bîrliba, A. Asăndulesei, *Roman army and salt exploitation in Dacia*, în *JAHA*, 6, 3, 2019, 27–48.

Mitrofan, Moldovan 1968,

I. Mitrofan, Ghe. Moldovan, *Castrul roman de la Sighișoara*, în *ActaMN*, V, 1968, 99–109.

Müller 1859,

F. Müller, *Römerspuren im Osten Siebenbürgens*, în *Mittheilungen der K.K.*, VI, 1859, Viena, 69–74.

Neigebaur 1851,

J. F. Neigebaur, *Dacien. Aus den Ueberresten des klassischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, Kronstadt, 1851.

Orbán 1868,

B. Orbán, *A Székelyföld leírása, történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*. Udvarhelyszék, Pest, 1868.

Paulovics 1944,

I. Paulovics, *Dacia keleti határvonala és az úgynevezett “Dák”-ezüstkincsek kérdése*, Kolozsvár, 1944.

Pop 1975,

I. I. Pop, *Cohors Nvmidarvm Antoniniana la Feldioara – Făgăraș (jud. Brașov)*, în *SCIV(A)*, 26, 2, 1975, 289–292.

Popa 1990,

C. Popa, *Castrul de la Hoghiz în lumina unor noi descoperiri monetare*, în SCIV(A), 41, 3–4, 1990, 309–311.

Protase 1977,

D. Protase, *Castre romane cu dublu zid de incintă descoperite în Dacia*, în Sargetia 13, 1977, 196–200.

M.-M. Ștefan, D. Ștefan 2022,

M.-M. Ștefan, D. Ștefan, *Defileul Oltului din Munții Perșani – o cale de acces pentru romani în timpul războiului de cucerire a Daciei?*, în *Arheologia trecerii de la epoca târzie a fierului la epoca romană în Dacia: contacte și conflicte în secolele I–II p. Chr.*, M.-M. Ștefan, Al. Popa, D. Ștefan, eds., Târgoviște, 2022, 171–211.

Teodor et alii 2017,

E. S. Teodor, E. Dumitrașcu, D. Ștefan, *Archaeological excavations at the roman fort Băneasa in the summer 2017*, în CA, XXIV, 2017, 83–98.

Teodor et alii 2018,

E. S. Teodor, E. Dumitrașcu, P. Mirea, D. Ștefan, *Băneasa, com. Salcia, jud. Teleorman, Castrul mare de la Băneasa, Punct „Cetate” (între sat și șoseaua națională)*, în CCA 2018, 15–17.

Téglás 1895,

G. Téglás, *A Limes Dacicus két Küküllő és Olt közötti részlete Udvarhely megye északi és keleti hegységeiben Oroszfalutól Alsó-Rákosig*, în *Archaeologiai Közlemények*, 19, 1895, 5–54.

Timoc 2000,

C. Timoc, *Despre castrul și vicus-ul militar de la Sânpaul (jud. Harghita)*, în *Apulum*, XXXVII/1, 2000, Alba Iulia, 397–399.

Țentea, Popa 2017,

O. Țentea, Al. Popa, *Castrul și băile romane de la Hoghiz – rezultatele recente ale prospecțiunilor geofizice*, în CA, XXIV, 2017, 135–141.

Țentea et alii 2021,

O. Țentea, Fl. Matei-Popescu, Vlad Călina, *Frontiera romană din Dacia Inferior. O trecere în revistă și o actualizare. I*, în CA, 28.1, 2021, 9–90.

Țentea et alii, 2021a,

O. Țentea, Fl. Matei-Popescu, V. Călina, *From Dacian Hillforts to Roman Forts: Making of the Roman Frontier on Mid-Olt River Valley*, în SAA, 27/2, 2021, 298–323.

Țentea et alii 2021b,

O. Țentea, Fl. Matei-Popescu, V. Călina, *Buletin LIMES*, Nr. 9, 2021, 1–39.

Țentea, Călina 2024,

O. Țentea, V. Călina, *Roman camps in Romania. The state of research*, în *JAHA*, 11–4, 2024, 127–165.

Vaschide 1903,

V. Vaschide, *Histoire de la conquête romaine de la Dacie et des corps d'armée qui y ont pris part*, Paris, 1903.

Vass 1863,

J. Vass, *Erdély. A rómaiak alatt*, Kolozsvár, 1863.

Zăgreanu, Nyárádi 2011,

R. Zăgreanu, Z. Nyárádi, *New Data about the Roman Settlement from Odorhei Secuiesc*, în *Marisia*, 31, 2011, 221–354.

Zăgreanu et alii 2022,

R. Zăgreanu, S. Gridan, Al. Hegyi, *Castrul roman de la Ungra (jud. Brașov)*, în *Limes*, 12, 2022, 30–32.

THE UNGRA CASTRUM (BRAȘOV COUNTY) AND THE ELEMENTS OF ROMAN MILITARY ARCHITECTURE IN THE SURROUNDING AREA: A REVIEW OF HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL INFORMATION

Abstract

This article summarizes the recent published information about the Ungra Castrum, regarding the identification, through multidisciplinary investigation methods, which integrated satellite images, aerial observations, geophysical methods, archaeological excavations and digital reconstruction, of the main elements of military architecture of the fort. The position of the gates, the main internal roads, the inner courtyard of the command building were established, which allowed the establishment of the orientation of the fort to the east, and therefore the area of responsibility of the military units stationed here. Two construction phases were identified, the stone one with double enclosure walls, and for the wood and earth one a 3D digital graphic reconstruction was carried out. It is demonstrated that the berm of the fort, with a width of 8 m, makes this fort an exceptional case for the province of Dacia, but not a singular one. The directions of the external roads of the fort starting from the western and northern gates were also established. On this occasion, a series of information about the forts in the nearby area was also summarized, and we presented the identification of two new structures presumed to be part of the defense and control system in the area of the middle course of the Olt River, of which the Ungra fort is also part, respectively at Veneția de Jos and Homorod.

Fig. 2 Amplasarea castrului Ungra în raport cu topografia zonei apropiate.¹⁶⁸ / The location of the Ungra fort in relation to the topography of the nearby area.

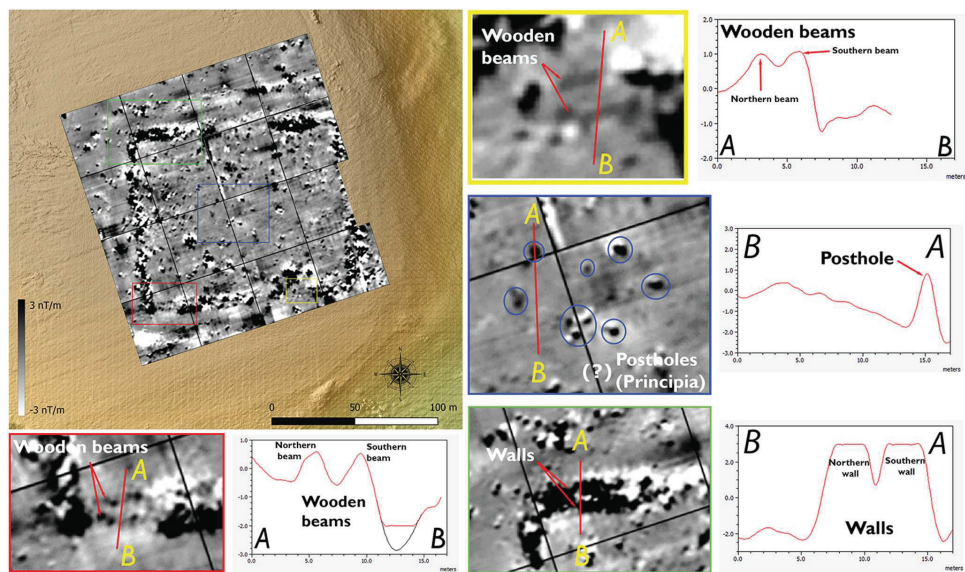

Fig. 3 Magnetograma suprafeței castrului Ungra, cu interpretarea unor valori măsurate / Magnetogram of the surface of the Ungra fort, with the interpretation of some measured values. În zonele marcate cu chenar roșu și galben sunt clar vizibile grinzile de lemn ale primei faze de construcție; în zona marcată cu chenar albastru sunt vizibile anomalii corespunzătoare ruinelor clădirii comandamentului; zona marcată cu chenar verde evidențiază zidul dublu al incintei castrului, corespunzător celei de a doua fază de construcție.¹⁶⁹

¹⁶⁸ Hegyi *et alii* 2025, 3, Fig. 1C.

¹⁶⁹ Hegyi *et alii*. 2025, 8, Fig. 6.

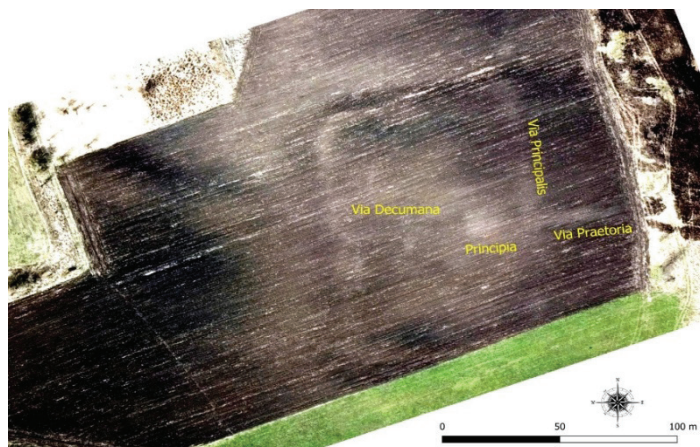

Fig. 4 Imagine ortorectificată în care se disting principalele drumuri interne și curtea clădirii *Principia*, dar și traiectoriile drumurilor exterioare de pe laturile de nord și de vest (foto I. Munteanu, modificată)¹⁷⁰ / Orthorectified image showing the main internal roads and the courtyard of the Principia building, as well as the trajectories of the external roads on the north and west sides (photo I. Munteanu, modified)

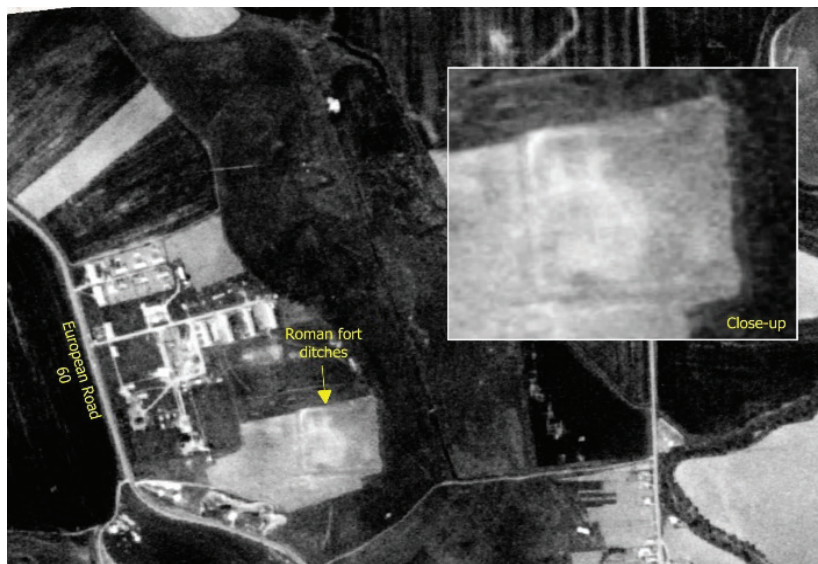

Fig. 5 Imagine satelitară, Corona, 1968, modificată¹⁷¹
/ Satellite image, Corona, 1968, modified.

¹⁷⁰ Hegyi *et alii* 2025, 7, Fig. 5.

¹⁷¹ Hegyi *et alii* 2025, 5, Fig. 2.

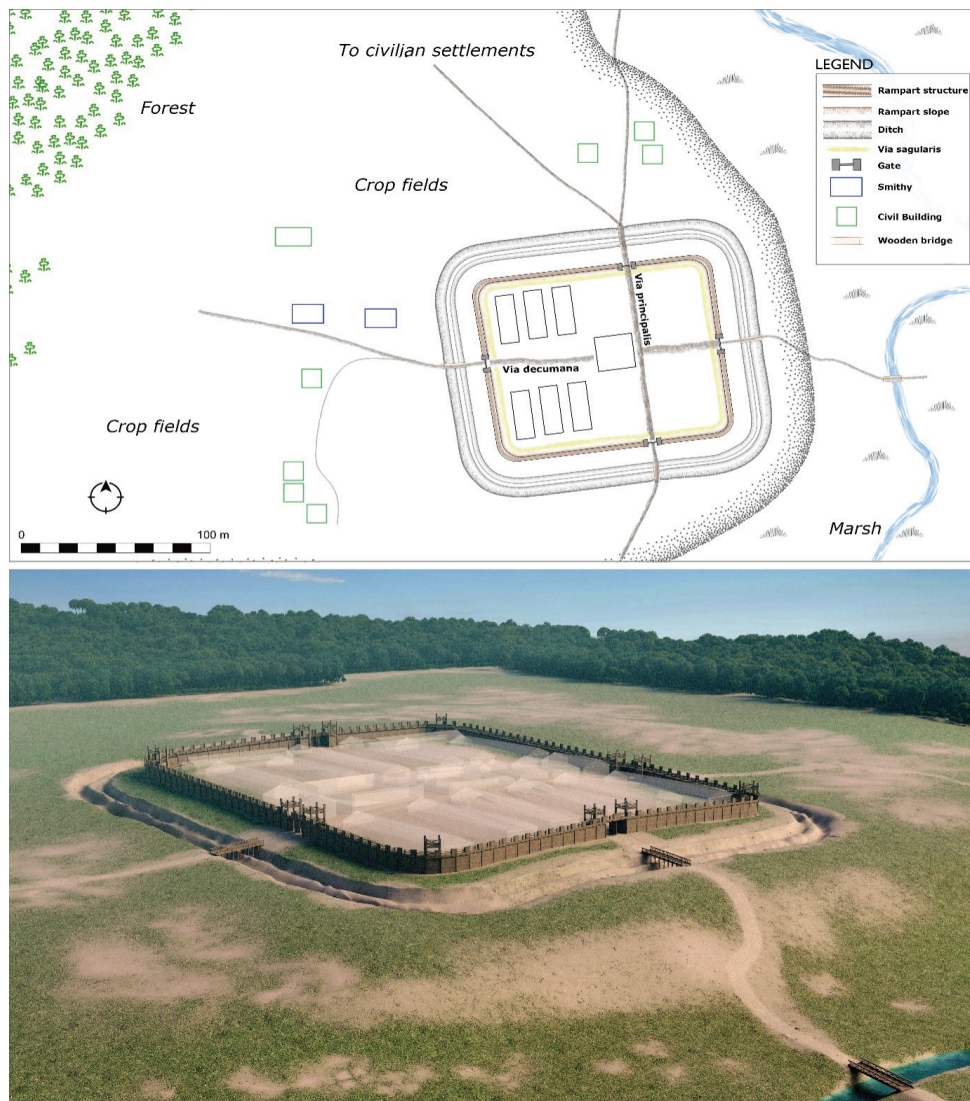
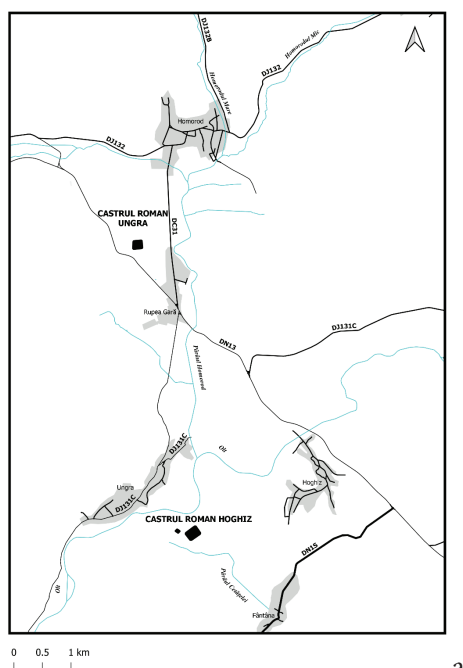

Fig. 6 Planimetrie (sus) și reconstrucție 3D (jos) a castrului Ungra, derivate pe baza datelor geofizice, ortofotografice și arheologice.¹⁷² / Planimetry (top) and 3D reconstruction (bottom) of the Ungra fort, derived based on geophysical, orthophotographic and archaeological data

¹⁷² Hegyi *et alii.* 2025, 15, Fig. 11.

a

Castrele romane de la Ungra și Hoghiz

b

Fig. 7. a. Amplasarea castrelor romane de la Hoghiz și Ungra: a. după Țentea *et alii* 2021a, 317, Fig. 1; b. după Țentea *et alii* 2021, 12, Fig. 1.1 / Location of the Roman camps at Hoghiz and Ungra: a. after Țentea *et alii* 2021a, 317, Fig. 1; b. after Țentea *et alii* 2021, 12, Fig. 1.1

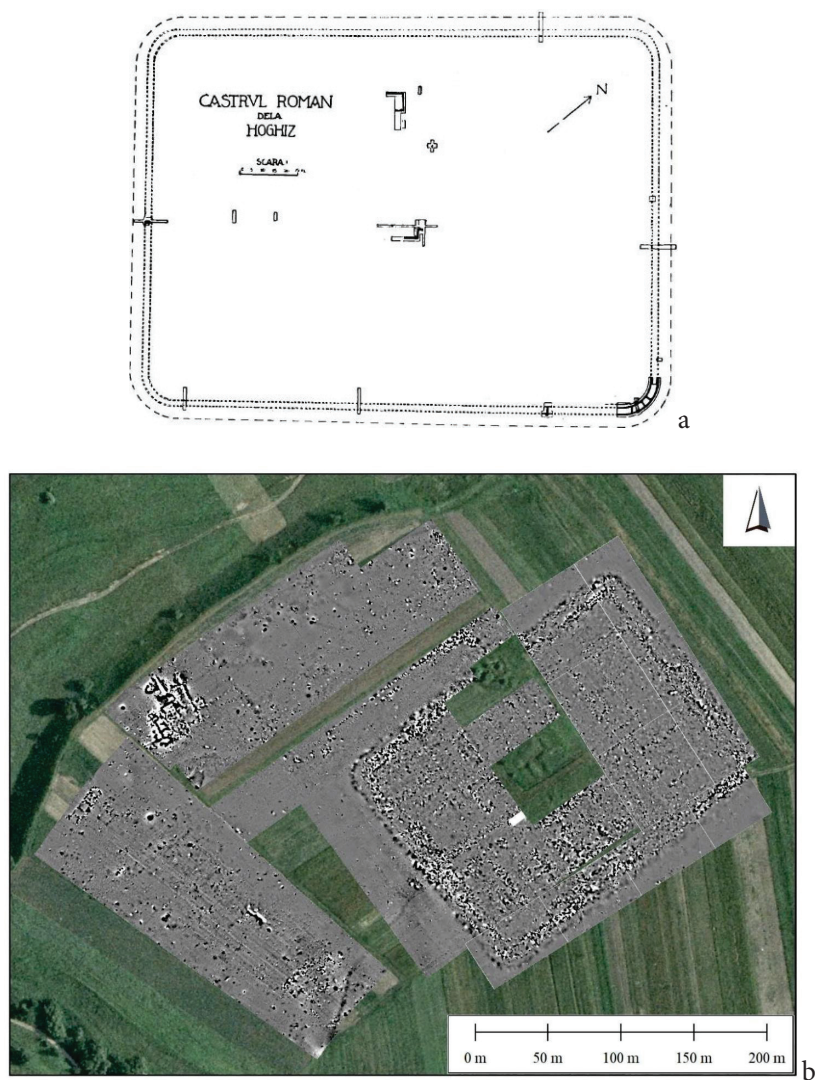
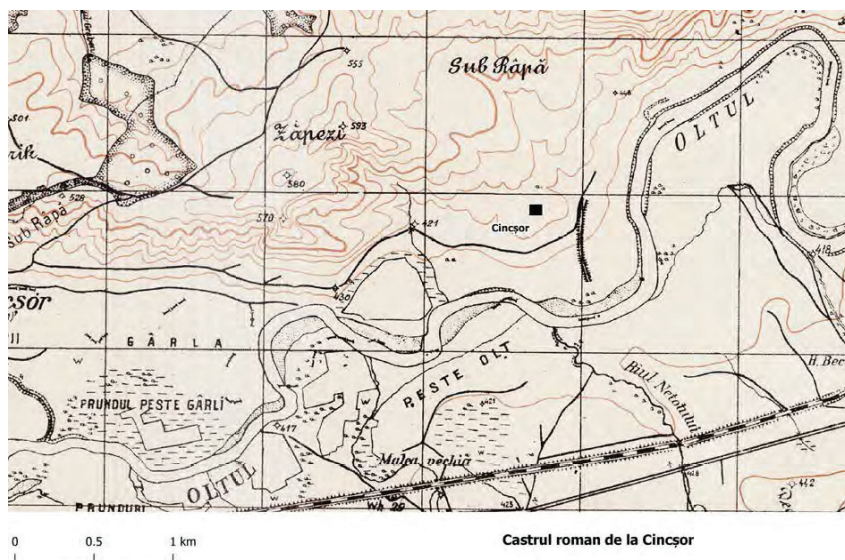
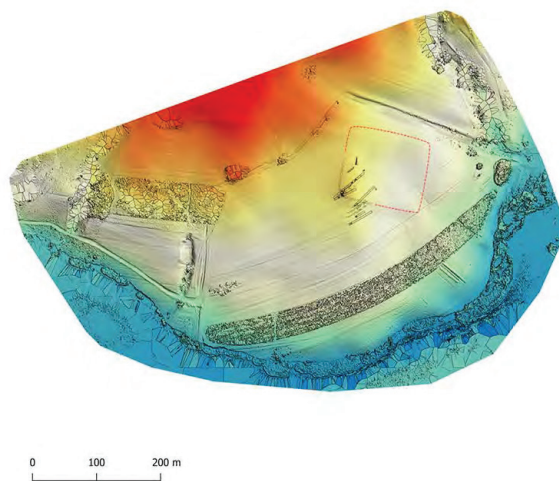

Fig. 9. Castrul roman de la Hoghiz. a. Planul castrului realizat în urma cercetărilor arheologice din anul 1949 (după Horedt et alii, 1950, p. 125); b. Planul prospecțiunilor geofizice din castrul și așezarea civilă a castrului (după Țentea, Popa 2017, p. 140, Fig. 5) / The Roman fort at Hoghiz. a. Plan of the fort made following the archaeological research in 1949 (after Horedt et alii, 1950, p. 125); b. Plan of the geophysical surveys of the fort and the civil settlement of the fort (after Țentea, Popa 2017, p. 140, Fig. 5)

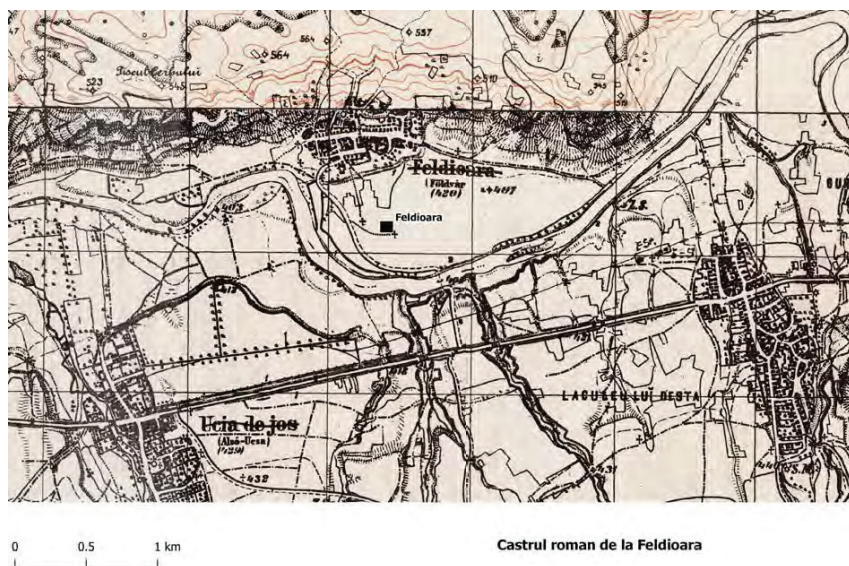

a

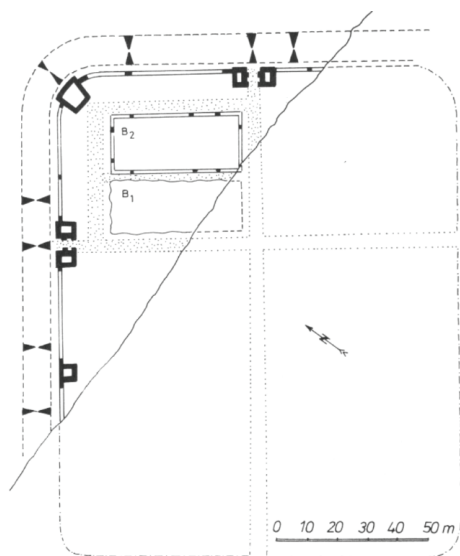

b

Fig. 10. Castrul de la Cincșor: a. localizarea castrului pe Planurile directoare de tragere (după Țentea *et alii* 2021, 19, Fig. 3.2); b. planul presupus al castrului suprapus pe modelul digital al terenului (după Țentea *et alii* 2021, 22, Fig. 3.8)
 / The Cincșor fort: a. location of the fort on the Firing Guidelines (after Țentea *et alii* 2021, 19, Fig. 3.2); b. assumed plan of the fort superimposed on the digital terrain model (after Țentea *et alii* 2021, 22, Fig. 3.8).

a

b

Fig. 11. Castrul de la Feldioara: a. localizarea castrului pe Planurile directe de tragere (după Țentea *et alii* 2021, 23, Fig. 4.2); b. planul castrului, reconstituire integrală ipotetică (după Gudea 1997, 69, nr. 45) / The Feldioara fort: a. location of the fort on the Firing Guidelines (after Țentea *et alii* 2021, 23, Fig. 4.2); b. plan of the fort, hypothetical full reconstruction (after Gudea 1997, 69, no. 45).

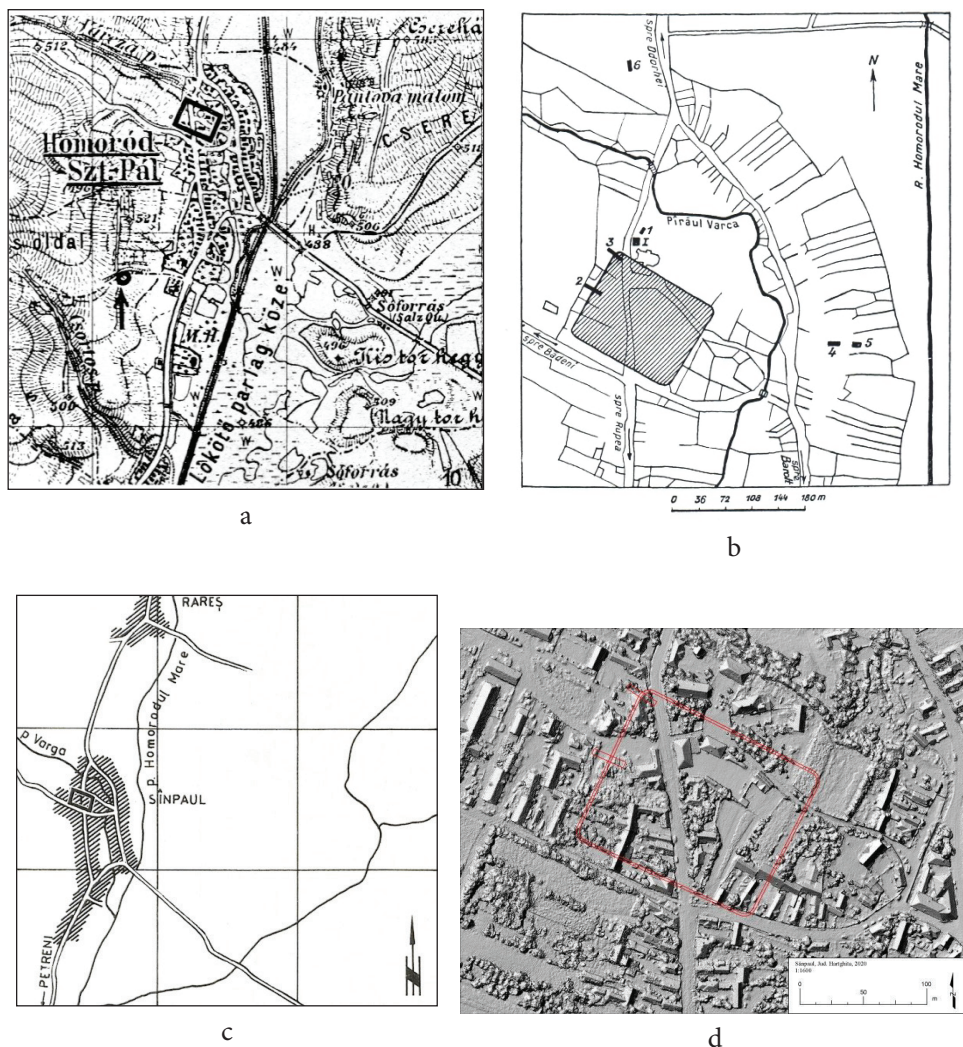

Fig. 12. Poziția castrului de la Sânpaul: a. după Paulovics 1944, fig. 10; b. după G. Ferenczi, I. Ferenczi 1960, 402, 404, Fig. 1; c. după Gudea 1997, 61, Fig 37; d. după Cludscale digital / The position of the Sânpaul fort: a. after Paulovics 1944, fig. 10; b. after G. Ferenczi, I. Ferenczi 1960, 402, 404, Fig. 1; c. after Gudea 1997, 61, Fig 37; d. after Cludscale digital ©MJM (on-line: <https://ran.cimec.ro/sel.asp?imgid=ran2989>).

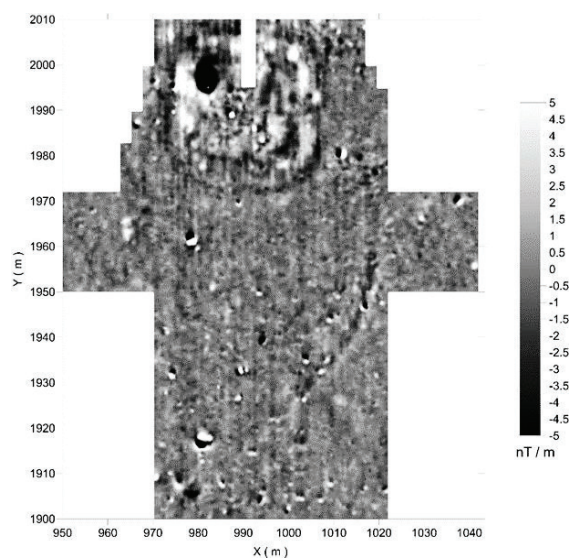

Fig. 13. Burgul de la Ocland (sursă: fișă RAN) / The Burg of Ocland (source: RAN file)

Fig. 14. Burgul (?) de la Veneția de Jos: a. fotografie aeriana (foto dronă A. Almășan, 2025); b. vedere spre nord-est (foto S. Gridan, 2024) / The burg (?) of Lower Venice: a. aerial photo (drone photo A. Almășan, 2025); b. view to the northeast (photo S. Gridan, 2024)

Fig. 15. Turnul de supraveghere (?) de la Homorod (Rinnenberg), vedere spre est (foto S. Gridan, 2024) / The watchtower (?) at Homorod (Ronnenberg), view to the east (photo S. Gridan, 2024)

VÂRFURI DE SĂGEȚI DIN TRANSILVANIA SECOLELOR VII–VIII

Călin Cosma*

Cuvinte-cheie: Ev mediu timpuriu, Transilvania, arme, săgeți, cimitire, așezări

Keywords: Early Middle Ages, Transilvania, weapons, arrows, cemeteries, settlements

Precizare introductivă

Studiul pe care îl propun urmărește prezentarea vârfurilor de săgeți din cimitirele avare, slavo-avare și din așezările slave din Transilvania secolelor VII–VIII. Precizez că nu am luat în calcul vârfurile de săgeți descoperite din cimitirele gepide și gepido-avare care formează grupa Band-Noșlac-Bratei 3 din Transilvania.

Numărul și tipul de sit arheologic în care au fost descoperite săgețile

Din cele 19 cimitire și morminte izolate avare din Transilvania, vârfuri de săgeți au fost descoperite numai în necropolele de la Sâncrai (jud. Alba)¹ și Șpălnaca (jud. Alba)², precum și în mormântul avar singular, descoperit fortuit, de la Heria (jud. Alba).³ La nivelul cimitirelor birituale slavo-avare, din cele 17 necropole înregistrate în Transilvania, vârfuri de săgeți au fost descoperite la Bratei 2 (jud. Sibiu)⁴, Ocna Sibiului (jud. Sibiu)⁵ și în cimitirul de incinerare de la Turdaș (jud. Alba).⁶ Vârfuri de săgeți au fost descoperite și în așezările din secolele VII–VIII de la Albești/Sighișoara (jud. Mureș)⁷, Filiași (jud. Harghita)⁸,

* Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, str. Mihail Kogălniceanu, nr. 12–14, e-mail: cosma2165@yahoo.com

¹ Cosma 2017, M. 32, 74–75, Pl. 3; Săpături arheologice C. Cosma, G. Balteș, C. Florescu, M. 32, 39, 50, 58, 60, 69, 82.

² Arhivă șantier arheologic Șpălnaca, Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.

³ Cosma 2017, 62–63, Pl. 23/3.

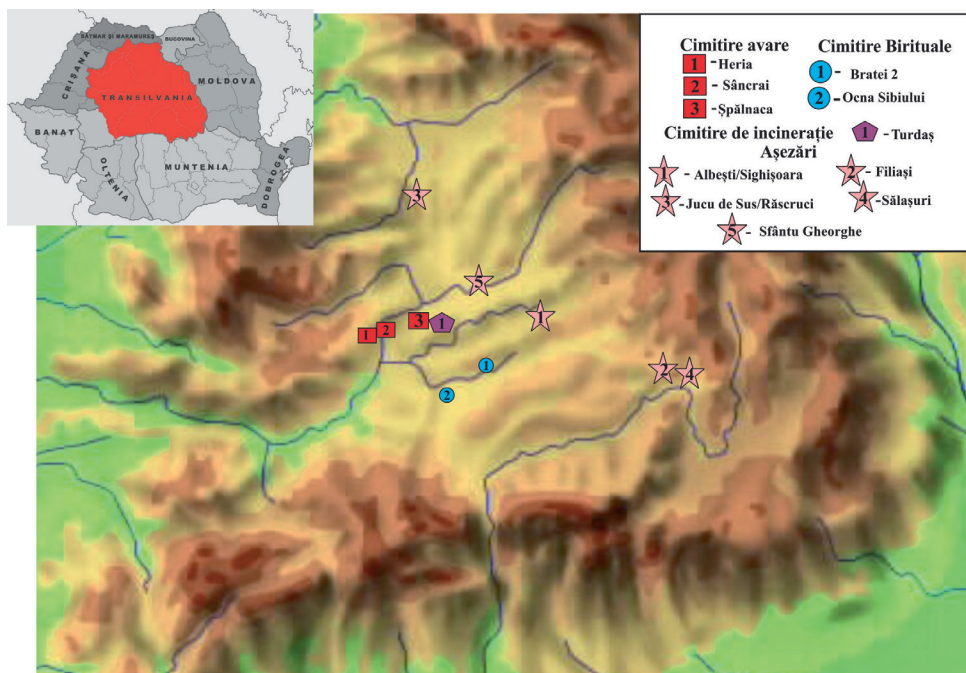
⁴ Zaharia 1977, 27, 46–47, Fig. 31/5–6.

⁵ Protase 2004, 16, 53.

⁶ Hica/Blăjan 1973, 645, Fig. 10/7.

⁷ Baltag 1994, 76.

⁸ Székely 1974–1975, 39, Pl. X/24.

Harta 1 – Dispunerea geografică a siturilor arheologice din Transilvania secolelor VII-VIII în care au fost descoperite vârfuri de săgeți

Jucu de Sus-Râșcruci (jud. Cluj)⁹, Sălașuri (jud. Mureș)¹⁰ și Sfântu Gheorghe (jud. Mureș)¹¹ (Harta 1).

În cimitirul avar de la Sâncrai, cu 110 morminte investigate arheologic, vârfuri de săgeți au fost descoperite în 7 complexe funerare (M. 32, 39, 50, 58, 60, 69, 82). Numărul de săgeți descoperite în fiecare mormânt se prezintă în felul următor: M. 32 – trei vârfuri de săgeți; M. 39 – un vârf de săgeată; M. 50 – un vârf de săgeată; M. 58 – 5 vârfuri de săgeți; M. 60 – 2 vârfuri de săgeți; M. 69 – un vârf de săgeată; M. 82 – 3 vârfuri de săgeți. Numărul total al vârfurilor de săgeți din cimitirul de la Sâncrai este de 16 artefacte. Pentru cimitirul de la Șpălnaca, în care au fost cercetate arheologic 38 de morminte avar de înhumare, se menționează că în patru dintre acestea au fost descoperite vârfuri de săgeți (M. 20, 31, 36, 38). Precizez faptul că am reușit să identific doar vârfurile de săgeți din mormintele 31 și 38. În M. 31 au fost găsite 3 vârfuri de săgeți, iar în M. 38 a fost găsit un singur vârf de săgeată. Numărul total de piese din

⁹ Bonta 2017, 121, Fig. IV.6, S.II, c.14, Fig. IV.6. CX.336.

¹⁰ Székely 1975, 76, Pl. XLVI/3.

¹¹ Cosma 2020a, 383–384, Pl. 9/2.

cimitirul de la Șpălnaca se ridică la patru vârfuri de săgeți. În mormântul avar de la Heria a fost descoperit un singur vârf de săgeată (Tab. 1).

Tab. 1 – Cimitire și așezări din Transilvania secolelor VII–VIII, în care au fost descoperite vârfuri de săgeți

Cimitire de inhumație	M. – Număr mormânt L – Număr locuință C – Așezare/Complex arheologic	Număr de piese	Număr- total piese
Heria	M. ?	1	1
Sâncrai	M. 32	3	16
	M. 39	1	
	M. 50	1	
	M. 58	5	
	G. 60	2	
	G. 69	1	
	M. 82	3	
Șpălnaca	M. 31	3	4
	M. 38	1	
Cimitire birituale/morminte de incinerare			
Bratei 2	M. 1	1	2
	M. 45	1	
OcnaSibiului	M. 16	2	2
Cimitire de incinerare			
Turdaș	M. 2	1	1
Settlements			
Albești/Sighișoara	L. ?	?	?
Filiași	L. 22	1	2
	L. 28	1	
Jucu de Sus/Răscruci	C. 1	1	2
	C. 2	1	
Sălașuri	L. 10	1	1
Sfântu Gheorghe	L. 3	1	1

În cimitirul slavo-avar de la Bratei 2 au fost scoase la iveală prin cercetări arheologice un număr de 210 morminte de incinerare și 34 morminte de inhumație. În această necropolă au fost descoperite două vârfuri de săgeți. Unul provine dintr-un mormânt de incinerare de tipul în groapă și în urnă (M. 21), iar cel de-al doilea a fost descoperit în nivelul de cultură datat în secolele VII–VIII, în apropierea mormântului de incinerare numărul 45. În cimitirul slavo-avar biritual de la Ocna Sibiului din cele 15 morminte de inhumație și 120 de morminte incinerate în urne, numai într-un singur mormânt de incinerare au fost

descoperite două vârfuri de săgeți (M. 16). La Turdaș, au fost descoperite 18 morminte incineratie. 14 dintre acestea sunt de tipul incineratie în urnă și 4 de incineratie în groapă. Numai în M. 2, mormânt de incineratie în urnă, a fost descoperit un vârf de săgeată (Tab.1).

Pentru așezarea de la Albești/Sighișoara nu există date referitoare la numărul de complexe arheologice și de săgeți descoperite. În așezarea de la Filiași din cele 41 de locuințe săpate, în două au fost descoperite câte un vârf de săgeată (L. 22, 28). Din așezarea de la Jucu de Sus – Răscruci provin două vârfuri de săgeți descoperite în nivelul de cultură datat în secolul VIII. La Sălașuri a fost investigată o așezare în care au fost descoperite 28 locuințe. Într-una singură a fost descoperit un vârf de săgeată (L. 10). Din cele 3 locuințe cercetate arheologic de la Sfântu Gheorghe, numai în L. 1 a fost descoperit un vârf de săgeată (Tab. 1).

Tipologie. Analogii

Clasificarea utilizată pentru tipologia vârfurilor de săgeți din Transilvania a avut în vedere două criterii: modul de prindere a săgeții de vergea din lemn și forma lamei săgeții. În funcție de modul de prindere a săgeții de vergea din lemn se disting două tipuri principale de săgeți. Lamele săgeților prezintă mai multe forme.

Tipul 1. Vârfuri de săgeți din fier cu peduncul ascuțit

Tipul 1.1. Vârfuri de săgeți din fier cu peduncul ascuțit și lamă cu trei laturi/muchii/aripioare

Piese au lamă de formă romboidală cu trei laturi/muchii, cu peduncul cu vârful ascuțit. Lungimea obiectelor se încadrează între 6,5 și 10 cm. Lățimea maximă se găsește spre partea inferioară cât și superioară a lamei. Astfel de vârfuri de săgeți au fost descoperite în mormântul 58 din cimitirul avar de la Sâncrai (Fig. 1/6), în mormântul avar izolat de la Heria (Fig. 1/1), în mormântul 2 din cimitirul de incineratie de la Turdaș (Fig. 1/4), precum și în așezările de la Filiași, un exemplar în locuința 22 și un altul în locuința 28 (Fig. 1/2–3), și de la Jucu de Sus – Răscruci, o piesă (Fig. 1/5).

Vârfurile de săgeți cu trei laturi/muchii/aripioare, cu corpul mai scurt, de formă bitronconică sau mai lung, acoperă un interval cronologic mare de timp, cuprins între secolele VI–IX. Ele sunt o prezență obișnuită în cadrul mormintelor din Bazinul Carpatic.¹² Vârfurile cu trei aripioare formează grupa B, tipurile

¹² Ruttkay 1976, 331; pentru prezența vârfurilor de săgeți cu trei aripioare în secolul IX–X vezi: Cosma 2002, 149–150.

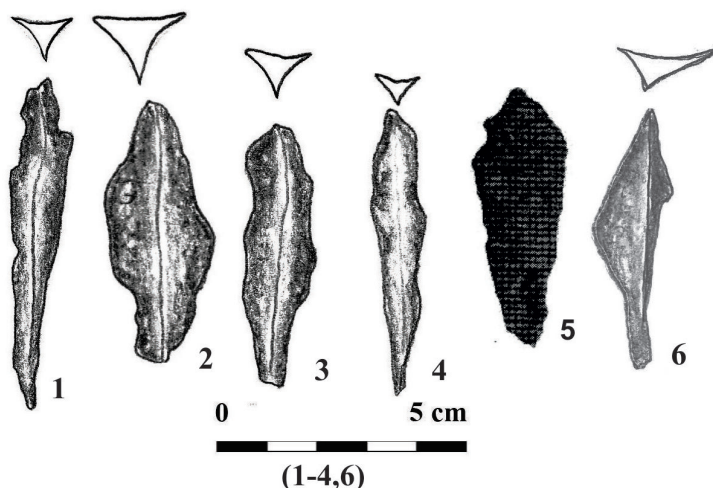

Fig. 1 – Vârfuri de săgeți din fier cu peduncul ascuțit și lamă cu trei laturi/muchii/aripioare. 1 – Heria (M. ?); 2-3 – Filiași (așezare, L. 22, L. 28); 4 – Turdaș (M. 2, după Hica/Blăjan 1973); 5 – Jucu de Sus-Râscruci (așezare după Bonta 2017, 121, Fig. IV.6, fără scară); 6 – Sâncrai (M. 58).

8–9,11 Ruttkay.¹³ A. Ruttkay consideră că utilizarea acestui tip de săgeată începează la mijlocul secolului IX, ca urmare a apariției unor noi tipuri de armuri din fier, piesa respectivă nefiind foarte eficientă în străpungerea acestora.¹⁴ Chiar dacă restrângem analogiile la un teritoriu mai apropiat de Transilvania, săgeți cu trei laturi/muchii/aripioare provin dintr-un număr mare de descoperiri din Bazinul Carpatic, imposibil de menționat în totalitate.¹⁵ Piesa de la Heria este identică cu săgețile din mediul avar de tipul II/8 Kalmár.¹⁶ Artefactele de la Filiaș, Jucu de Sus – Râscruci și Turdaș sunt asemănătoare cu vârfurile de săgeți din mediul avar care formează tipul II/7 Kalmár.¹⁷ O serie de exemplare, care oferă analogii pieselor din Transilvania, provin și din lumea slavă din secolele VI–VIII.¹⁸

¹³ Ruttkay 1976, 331, 329, 331–332, Fig. 54/B/89, 11.

¹⁴ Ruttkay 1976, 331; pentru prezența vârfurilor de săgeți cu trei aripioare în secolul IX–X vezi: Cosma 2002, 149–150.

¹⁵ Săgeți cu trei aripioare apar atât în cadrul necropolelor avar din spațiul Europei central-vestice, pentru toată perioada evoluției Khaganatului avar (vezi de exemplu: Kalmár 1945, 283–293; Eisner 1952; Kovrig 1963; Cilinská 1966; Cilinská 1973; Kovrig 1975a–c; Kiss 1977; Kiss/Somogyi 1984; Garam 1979; Garam 1995; Rosner 1999), precum și la Dunărea de Jos (Fiedler 1992, II, Fig. 65/3, 89/4). În acest ultim teritoriu astfel de piese au fost descoperite și în cadrul unor așezări (Comșa 1978, 126).

¹⁶ Kalmár 1945, 288, Fig. 2/8.

¹⁷ Kalmár 1945, 288, Fig. 2/7.

¹⁸ Kazanski 1999, 202, Fig. 2/1–8, 15–17, 24–26, 32–34, 40–41.

Tipul 1.2. Vârfuri de săgeți din fier cu peduncul ascuțit și lamă foliiformă (frunză de salcie), netedă/lisă

Vârfurile de săgeți sunt din fier și au lama foliiformă (frunză de salcie), netedă/lisă și peduncul cu vârful ascuțit. Lamele au laturile convergente. Sunt dreptunghiulare în secțiune, sau ovale. Astfel de piese au fost descoperite în cimitirul biritual de la Bratei 2, în nivelul de cultură din secolele VII–VIII, lângă mormântul de incinerare cu ofrandă animală nr. 45 (Fig. 2/1), precum și în cimitirele de înhumare avar de la Sâncrai în mormântul 69 (Fig. 2/3) și Șpălnaca în mormântul 31 (Fig. 2/2).

Cele trei vârfuri de săgeți seamănă cu tipul 2/14 Kalmár¹⁹, tip de săgeți descoperite în mediul avar din Bazinul Carpatic, și sunt aproape identice cu o piesă din situl slav de la Belsk, de pe Nipru, sit datat în secolul VII.²⁰

Tipul 2. Vârfuri de săgeți din fier cu tub de înmănășare

Tipul 2.1.1. Vârfuri de săgeți cu manșon tubular lis/neted și lamă cu trei laturi/muchii/aripioare

Două astfel de piese au fost descoperite în mormântul 82 din cimitirul de înhumare avar de la Sâncrai (Fig. 3/1–2), și una în mormântul 31, din cimitirul de înhumare avar de la Șpălnaca (Fig. 3/3.). Piesele de la Sâncrai au dimensiuni mici, lungimea lor fiind de 4 cm. Tuburile de înmănășare sunt ușor evazate spre exterior, iar lamele alungite. Piesa de la Șpălnaca are lungimea de 4 cm, din care 2 cm reprezintă lama. Tubul de

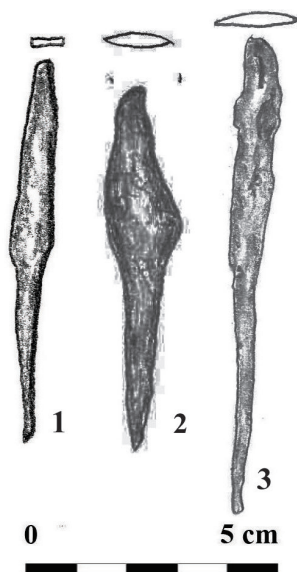

Fig. 2 – Vârfuri de săgeți cu peduncul ascuțit și lamă foliiformă, dreptunghiulară sau ovală în secțiune: 1 – Bratei 2 (nivel de cultură); 2 – Șpălnaca (M. 31); 3 – Sâncrai (M. 69)

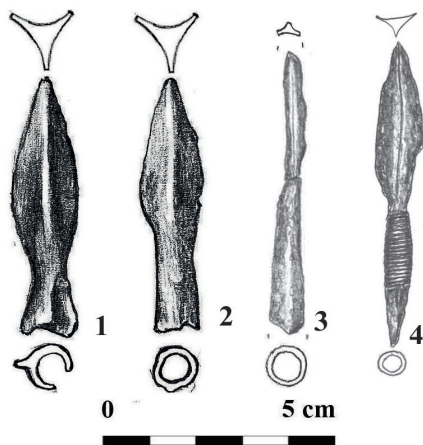

Fig. 3 – Vârfuri de săgeți cu manșon tubular lis/neted, și mașon tubular torsionat cu lamă cu trei laturi/muchii/aripioare: 1–2 – Sâncrai (M. 82); 3 – Șpălnaca (M. 31); 4 – Sâncrai (M. 58)

¹⁹ Kalmár 1945, 290, Fig. II/14.

²⁰ Kazanski 1999, 218/III/2, Fig. 2/35,37.

înmănășare este drept. Ca și analogii pentru acest tip de vârf de săgeată indic o piesă din cimitirul avar de la Terehegy.²¹

Tipul 2.1.2 Vârf de săgeată din fier cu manșon tubular torsionat și lamă cu trei laturi/muchii/aripioare

Tubul acestui tip de săgeată este torsionat. Lama este alungită. Un singur vârf de săgeată a fost descoperit în mormântul 58 din cimitirul de înhumăție avar de la Sâncrai (Fig. 3/4). Analogii pentru artefactul de la Sâncrai se regăsesc în cimitirul avar de la Terehegy.²²

Tipul 2.2. Vârf de săgeată cu tub de înmănășare și lama foliiformă (în formă de frunză de păr)

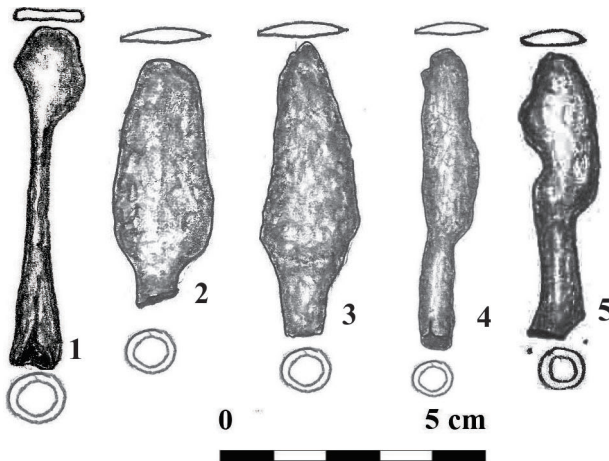

Fig. 4 – Vârf de săgeată cu tub de înmănășare și lama foliiformă (în formă de frunză de păr): 1 – Bratei 2 (M. 21); 2-4 – Sâncrai (M. 58, 60, 82); 5 – Sfântu Gheorghe (Locuința 3 Fig. 4/5).

Lamele acestor săgeți sunt în formă de frunză de păr, ovale în secțiune, cu laturile convergente. Manșonul este tubular neted/lis, evazat la capăt. El este separat de lamă printr-un gât scurt marcat prin arcuirea puternică a laturilor lamei spre exterior. Lungimea totală, păstrată, a pieselor ajunge până la 6,3 cm, din care jumătate reprezintă lungimea lamei. Astfel de vârfuri de săgeți au fost descoperite în mormântul de incinerăție nr. 21, de tipul în groapă și urnă, din cimitirul biritual de la Bratei 2 (Fig. 4/1), și în mormântul de incinerăție în urnă nr. 21, din cimitirul biritual de la Ocna Sibiului. Vârfuri de săgeată cu lama în

²¹ Kiss, 1977, 147, Pl. LIX, 3.

²² Kiss, 1977, 147, Pl. LIX, 3.

formă de frunză de păr au fost găsite și în mormintele 58, 60 și 82 din cimitirul de înhumăție avar de la Sâncrai (Fig. 4/2–4), precum și în locuința nr. 3 din așezarea de la Sfântu Gheorghe (Fig. 4/5).

Vârfuri de săgeți cu tub de înmănușare și lama în formă de frunză, cum sunt cele menționate mai sus, sau asemănătoare, sunt prezente în necropole gepide din Transilvania.²³ Se regăsesc în mediul germanic târziu din secolele VI–VII din zona sud-estică a Transdanubiei.²⁴ Vârfurile cu lama în formă de frunză au fost preluate de avari de la germanici și utilizate mai ales în perioada avară timpurie.²⁵ Chiar dacă nu sunt foarte numeroase în perioada post gepidă, vârfurile cu lama în formă de frunză și manșon tubular sunt marcate ca tip separat în cadrul tipologiei săgeților prezente în necropolele slavo-avare din secolul VII, din Bazinul Dunării Mijlocii, la vest de Dunăre, în stânga și dreapta fluviului.²⁶ Vârfuri cu lama în formă de frunză și manșon tubular au fost descoperite și într-o serie de situri slave din secolele VII–VIII.²⁷

Tipul 2.3. Vârf de săgeată din fier cu tub de înmănușare și lamă dreaptă

O astfel de piesă a fost descoperită în mormântul 31 din cimitirul de înhumăție avar de la Șpălnaca (Fig. 5). Artefactul are lungimea de 4 cm, din care 2 cm reprezintă lungimea lamei. Tubul de înmănușare este evazat spre capăt. Vârful este drept și oval în secțiune. Analogii pentru acest tip de piesă se regăsesc în și cea slavă²⁸ din secolele VI–VII–VIII.

Fig. 5 – Vârf de săgeată din fier cu tub de înmănușare și lamă dreaptă: 1 – Șpălnaca (M. 31)

Tipul 2.4. Vârfuri de săgeți din fier cu tub de înmănușare și lamă foliiformă cu nervură mediană

Lama este îngustă și dispune de nervură mediană. Vârful este ascuțit, de formă piramidală. Manșonul tubular este îngust în partea superioară și evazat spre capăt. Trecerea de la manșon la lamă este marcată prin lățirea lamei

²³ Bârză 2010, 118; Dobos/Opreanu 2012, 46–47.

²⁴ Kiss 1992, I, 52, Liste 7, Karte 5, Taf. 1/3; Kiss 1996, 236; Bârză 2010, 118; Dobos/Opreanu 2012, 46–47.

²⁵ Kalmár 1945, 291; Kiss 1992, 52, Liste 7, Karte 5, Taf. 1/3; Kiss 1996, 236; Bârză 2010, 118.

²⁶ Kalmár 1945, 291; Čilinská 1973, 24; Sós/Salamon 1995, 73–74; Zábajník 2004, 48, 136.

²⁷ Kazanski 1999, 200–201, Fig. 9–13.

²⁸ Kazanski 1999, 233, Fig. 2/10.

spre exterior. Lungimea pieselor atinge 8 cm, din care jumătate reprezintă lungimea lamei. Piese de acest gen au fost descoperite în mormântul 32 din cimitirul de înhumăție avar de la Sâncrai (Fig. 6/1–2) și în mormântul 38 din cimitirul de înhumăție avar de la Șpălnaca (Fig. 6/3).

Piese de genul celor din cele două cimitire menționate mai sus, se regăsesc printre vârfurile de săgeți utilizate de triburile slave din secolele VI–VII.²⁹ Nu lipsesc nici din lumea avară din Bazinul Carpatic, fiind descoperite mai ales în contexte din secolul VII.³⁰

Tipul 2.5. Vârfuri de săgeți din fier cu tub de înmănușare cu lamă cu două aripioare

2.5.1. Vârfuri de săgeți din fier, cu manșon tubular lis/neted, cu lamă cu două aripioare

Lungimea păstrată a pieselor se încadrează între 4 și 6 cm. Lama este ovală în profil. Patru astfel de artefacte au fost descoperite în cimitirul de înhumăție avar de la Sâncrai, în mormintele 36, 50 și 60 (Fig. 7/1–4), și o singură piesă în așezarea de la Jucu de Sus-Răscruci (Fig. 7/5).

Vârfurile de săgeată de la Sâncrai și Jucu de Sus-Răscruci corespund grupei A tip 1a Ruttkay.³¹

Puțin expresiv cronologic, acest tip acoperă un interval destul de mare de timp. A. Ruttkay consideră că acesta își are originile în mediul slav din Europa centrală și vestică, fiind preluat și utilizat și în părțile Europei răsăritene.³² M. Kazanski găsește astfel de săgeți în cultura Praga.³³ Pentru secolele VII–VIII, pot fi amintite piesele din necropola de la Zelovce (un număr mare de astfel de piese)³⁴, sau Devínska Nová Ves.³⁵ În tipologia lui J. Kalmár referitoare la vârfurile de săgeți utilizate de avari, piese de acest gen formează grupa “vârfuri de săgeți cu tub de

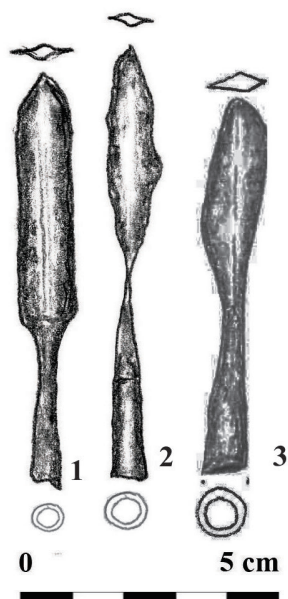

Fig. 6 – Vârfuri de săgeți din fier cu tub de înmănușare și lamă folioasă cu nervură mediană: 1-2 – Sâncrai (M. 32); 2 – Șpălnaca (M. 38)

²⁹ Kazanski 1999, 200–201, Fig. 2/13–14.

³⁰ Kalmár 1945, III.7; Stadler 1993, Fig. 6.

³¹ Ruttkay 1976, 330, Fig. 54/A/1a.

³² Ruttkay 1976, 327–328.

³³ Kazanski 1999, 201/4, Fig. 2/19–22.

³⁴ Cilinská 1973.

³⁵ Eisner 1952.

înmănușare”, tip III/8 Kalmár.³⁶ Citez doar câteva exemple de necropole avar din Câmpia Pannonică din secolele VII–VIII, în care apar vârfuri de săgeți cu două aripioare: Kisköre³⁷, Regöly³⁸, Gyód³⁹, Romonya I.⁴⁰

Tipul 2.5.2.1 Vârf de săgeată din fier, cu manșon tubular torsadat, cu lamă îngustă cu două aripioare

Lungimea piesei este de 6 cm. Lama se îngustează treptat spre vârf. Este ovală în profil. Manșonul este tubular, torsadat, evazat spre capăt. Un astfel de artefact a fost găsit în mormântul 39 cimitirul de inhumatie avar de la Sâncrai (Fig. 7/6).

Tipul 2.5.2.2 Vârf de săgeată din fier, cu manșon tubular torsadat, cu lamă lată cu două aripioare

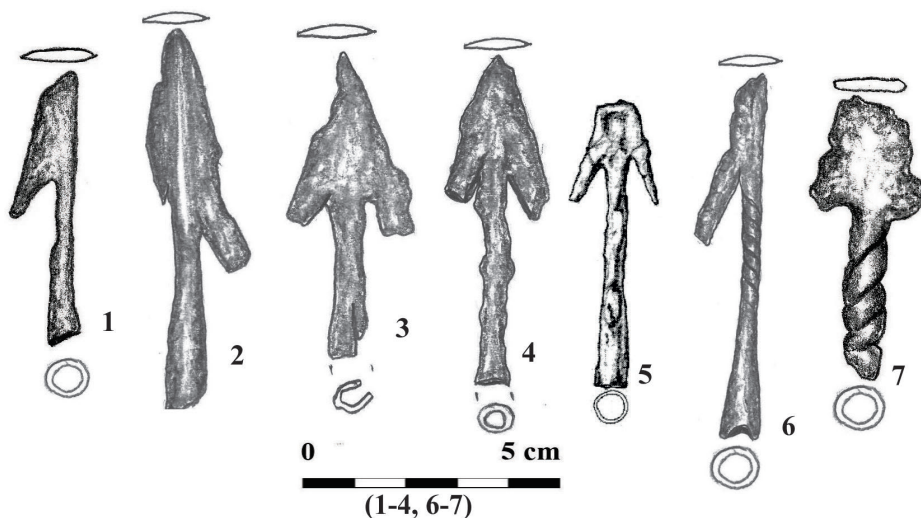

Fig. 7 – Vârfuri de săgeți din fier cu tub de înmănușare cu lamă cu două aripioare: 1 – 6 – Sâncrai (1/M. 32, 2/M. 50, 3/M. 58, 4/M. 60); 5 – Jucu de Sus-Râscruci (așezare, după Bonta 2017, 121, Fig. IV.6, fără scară); 6 – Sâncrai (M. 39); 7 – Sălașuri (așezare L. 10, după Székely 1975)

Lama acestui tip de vârf de săgeată este lată, are laturile convergente și este ovală în secțiune. Manșonul tubular este torsadat. O piesă de acest tip a fost

³⁶ Kalmár 1945, 291, Fig. 3/8.

³⁷ Garam 1979, M. 123, 26, Fig. 20/M.123/2.

³⁸ Kiss/Somogyi 1984, M. 108, Fig. 134, Pl. 75/M. 108/15.

³⁹ Kiss 1977, M. 49, 40, Pl. VIII/M. 49/2.

⁴⁰ Kiss 1977, M. J, Pl. LIII/M.J/3.

descoperită în locuința 10 din așezarea de la Sălașuri 10 (Fig. 7/7). Vârfuri de săgeți cu tub de înmănușare torsadat au fost descoperite în așezarea de la Albești/Sighișoara. Cele din urmă nu sunt publicate.

Torsadarea manșonului este prezent la o serie vârfuri de săgeți utilizate de avari.⁴¹ Piese cu două aripi-oare cu manșonul torsadat au fost descoperite și pe teritoriul Slovaciei, fiind considerate de origine slavă.⁴²

Tipul 2.6. Vârf de săgeată din fier cu tub de înmănușare cu lamă în formă de triunghi.

Vârful de săgeată are lungimea totală de 5 cm, lama are lungimea de 1,5 cm și lățimea la bază de 2 cm. Tubul de înmănușare este evazat spre exterior. Artefactul a fost descoperit în mormântul 58 din cimitirul de inhumatie avar de la Sâncrai (Fig. 8). Analogii pentru acest tip de vârf de săgeată indică piese ce provin din mediul avar.⁴³

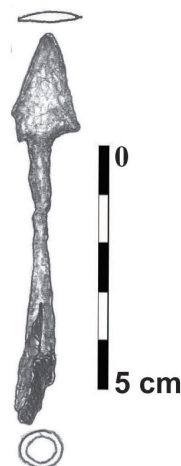

Fig. 8 – Vârf de săgeată din fier cu tub de înmănușare cu lamă în formă de triunghi: 1 – Sâncrai (M. 58)

Poziția vârfurilor de săgeți în morminte. Asocierea vârfurilor de săgeți în morminte și locuințe cu alte tipuri de artefacte

Vârfurile de săgeți din cimitirele de inhumatie avar de la Sâncrai și Șpălnaca au fost depuse în morminte în zona antebratelor drepte. În mormintele nr. 32, 28, 60 și 82 de la Sâncrai sunt prezente vârfuri de săgeți de tipuri diferite (Tab. 2). De asemenea, tot la Sâncrai vârfurile de săgeți se asociază în morminte cu cuțite și cataramă din fier. În mormântul 50 de la Sâncrai, alături de vârful de săgeată, cuțit și cataramă, a mai fost descoperită și o aplică din bronz, iar în mormântul 82, au mai fost găsite un inel de deget, aplici din bronz și un capăt de curea. În cimitirul de inhumatie avar de la Șpălnaca, mormântul 31 a conținut numai săgeți, de tipuri diferite. În mormântul 38 din aceeași necropolă, pe lângă vârful de săgeată au mai fost descoperite un cuțit, o cataramă și cercei (Tab. 2). În mormântul avar de la Heria, alături de vârful de săgeată au fost găsite și piese de harnașament și probabil o lance (Tab. 2).

Unul dintre vârfurile de săgeată din cimitirul biritual de la Bratei 2 provine

⁴¹ Kalmár 1945, 291, Fig. III/9.

⁴² Ruttkay 1976, 328, Grupa A tipul 1b, Fig. 54/A.1b.

⁴³ Kalmár 1945, 290, Fig. II/13; Ruttkay 1976, 328, Grupa A tipul 5, Fig. 54/A.5; Kazanski 1999, 233, Fig. 2/14, 28.

Tab. 2 – Vârfuri de săgeți în funcție de tipul de situl arheologic în care au fost descoperite.
M. – Mormânt; L. – Locuință; C. - Complex arheologic

Tipuri de vârfuri de săgeți			Tip 1		Tip 2									
			1.1	1.2	2.1		2.2	2.3	2.4	2.5			2.6	
					2.1.1	2.1.2				2.5.1	2.5.2			
											2.5.2.1	2.5.2.2		
Cimitire, așezări														
Morminte avare de inhumație	Heria	M.	•											
	Sâncrai	M.32								•	•			
		M.39										•		
		M.50									•			
		M.58	•			•	•			•			•	
		M.60					•			•				
		M.69		•										
		M.82			•		•							
	Șpălnaca	M.31		•	•			•						
M.38								•						
Morminte de incine- rație	Bratei 2	M.21					•							
		M.45		•										
	Ocna Sibi- ului	M.16												
	Turdaș	M.2	•											
Așezări	Sighișoara/ Albești	L.?											?	
	Filiași	L.22	•											
		L.28	•											
	Jucu de Sus/ Râscruci	C. ?	•								•			
		C. ?												
	Sălașuri	L.10											•	
	Sfântu Ghe- orghe	L.3					•							

dintr-un mormânt de incinerare de tipul în groapă și în urnă (M. 21). Vârful de săgeată a fost singurul obiect de inventar funerar al mormântului. Cel de-al doilea vârf de săgeată de la Bratei 2 a fost descoperit lângă mormântul de incinerare în groapă cu ofrandă animală nr. 45. Alături de vârful de săgeată au mai fost descoperite fragmente ceramice, un amnar și un fragment de cuțit. Urna în care a fost descoperit vârful de săgeată din cimitirul biritual de la Ocna Sibiului, nu a conținut, în afară de resturile incinerate ale unui adolescent (?), niciun alt tip de inventar funerar. Urna din M. 2 din cimitirul de incinerare de la Turdaș, a conținut doar resturile cinerare ale defunctului (posibil un adolescent) și vârful de săgeată (Tab. 2).

La nivelul așezărilor, în locuințele de la Filiași și Sălașuri alături de vârfurile de săgeți au fost descoperite vase din lut, fragmentare. Piese de la Jucu de Sus – Râscruci, provin din nivelul de cultură, alături de fragmente ceramice. La Sfântu Gheorghe, în locuință au fost descoperite, pe lângă vârful de săgeată, ceramică, un vârf de lance, un pinten și o zăbală (Tab. 2).

Semnificația săgeților în morminte

De obicei, piesele de armament descoperite în morminte sunt considerate artefacte care indică “ocupația” decedatului, și anume, aceea de războinic. Dacă în ceea ce privește săgețile din cimitirele și mormintele avare sugerează “ocupația” de războinic a decedatului, nu fără rezerve însă, este mai greu de explicat prezența vârfurilor de săgeți în mormintele de incinerare slave de la Turdaș, Bratei 2 și Ocna Sibiului. Nu cred că în cazul de față avem de-a face cu niște războinici. De altfel, doar în cele trei cimitire slave au fost descoperite vârfuri de săgeți. Dacă depunerea de săgeți în morminte de incinerare din Transilvania ar indica “meseria” de războinic, atunci cu siguranță astfel de exemple s-ar regăsi în mult mai multe morminte, și în același timp, în toate cimitirele birituale slavo-avare sau de incinerare slave din Podișul transilvan. Mai degrabă, se poate presupune că vârfurile de săgeți din urnele funerare sau din gropile cu resturile incinerate, au avut un rol apotropaic, conotație dată de cei care au înfăptuit înmormântarea.⁴⁴ Faptul că aceste piese au fost descoperite într-un număr mic de morminte din cadrul celor de incinerare, sugerează un statut social superior al defunctului și implicit al familiei din care a făcut parte decedatul. Nu orice membru al comunităților slave a dispus de astfel de artefacte, sau nu a avut dreptul să le depună în morminte.

Vârfurile de săgeată descoperite în câteva din așezările datate în secolele VII–VIII din Transilvania, comportă interpretări diferite. Cele descoperite în așezările de la Sighișoara/Albești, Filiași, Jucu de Sus – Râscruci și Sălașuri, pot fi asociate, cu rezervele de rigoare, cu prezența unor războinici în respectivele

⁴⁴ Rustoiu 2015, 89–106.

locuiri. Însă cea mai plauzibilă explicație pentru interpretarea prezenței săgeților în așezările precizate mai sus, este aceea că ele au fost utilizate ca arme folosite la vânătoare.

Vârful de săgeată din locuința nr. 3 de la Sfântu Gheorghe, conform detaliilor tehnice, poate fi considerat un artefact utilizat și la vânătoare. Faptul că alături de el au mai fost descoperite un vârf de lance, un pinten și o zăbală, sugerează însă că vârful de săgeată făcea parte din inventarul de arme al războinicului care a locuit în respectiva locuință.⁴⁵

Considerații finale

Așadar, în Transilvania secolelor VII–VIII sunt două tipuri principale de vârfuri de săgeți, și anume vârfuri de săgeți cu peduncul ascuțit și vârfuri de săgeți cu manșon tubular. Cele din urmă sunt mai numeroase în comparație cu vârfurile de săgeți cu peduncul ascuțit.

Cele cu peduncul ascuțit au lame cu trei laturi/muchi/aripioare, dar și lame cu corpul oval sau drept. Vârfuri de săgeți cu trei laturi/muchi/laturi au fost găsite în cimitirele de inhumație avare de la Heria și Sâncrai, în cimitirul de incinerare de la Turdaș, și în așezările de la Filiași și Jucu de Sus/Răscruci. Săgețile cu lama ovală sau dreaptă, mai puține decât cele cu trei aripioare, au fost descoperite în cimitirele de la Bratei 2, Sâncrai și Șpălnaca. Vârfurile de săgeți cu peduncul ascuțit cu trei laturi/muchi/aripioare au fost descoperite atât în morminte de inhumație avare, cât și în cele de incinerare slave, precum și în așezări (Tab. 2, Tip 1.1). Artefactele cu peduncul ascuțit cu lava ovală au fost descoperite în două cimitire de inhumație avare (Sâncrai și Șpălnaca) și într-un cimitir biritual slao-avar (Bratei 2) (Tab. 2, Tip 1.2).

Săgețile cu manșon tubular lis/neted sau torsadat, au vârfuri cu lame cu trei laturi/muchi/aripioare, cu lame drepte ovale în secțiune, cu lame foliforme ovale în secțiune, cu lame cu nervură mediană, cu lame cu două aripioare și cu lame în formă de triunghi (Tab. 2, Tip 2). Două vârfuri de săgeată cu trei laturi/muchi/aripioare cu manșon tubular lis/neted au fost descoperite numai în cimitirele de inhumație avare de la Sâncrai și unul la Șpălnaca (Tab. 2, Tip 2.1). Singurul exemplar de vârf de săgeată cu manșon tubular torsadat și lamă cu trei laturi/muchi/aripioare a fost descoperit în cimitirul de inhumație avar de la Sâncrai (Tab. 2, Tip 2.2).

Săgețile cu manșon tubular și lame foliforme ovale în secțiune au fost descoperite în cimitire de inhumație avare, în cimitire birituale, dar și în așezări (Tab. 2, Tip. 2.2). Singurul vârf de săgeată cu lama dreaptă ovală în secțiune provine din cimitirul de la Șpălnaca (Tab 2, Tip. 2.3). Artefactele cu manșon

⁴⁵ Cosma 2020a, 389–391.

tubular și lame cu nervură mediană sunt prezente doar în cimitirele de inhumație de la Sâncrai și Șpălnaca (Tab. 2, Tip 2.4). Vârfurile de săgeți cu manșon tubular și lame cu două aripioare sunt cele mai numeroase piese din întregul lot de vârfuri de săgeți catalogate. Cele cu manșon tubular lis/neted provin din cimitirul de inhumație avar de la Sâncrai, și un singur exemplar din așezarea de Jucu de Sus-Răscruci (Tab. 2, Tip 2.5.1). Un vârf de săgeată cu manșon tubular torsionat a fost găsit în cimitirul avar de inhumație de la Sâncrai, iar un altul în așezarea de la Sălașuri (Tab 2, Tip 2.5.1–2). Un ultim tip de vârf de săgeată înregistrat este cel cu manșon tubular și lamă în formă de triunghi. O singură piesă de acest gen a fost descoperită în Transilvania, în cimitirul de inhumație avar de la Sâncrai (Tab. 2, Tip. 2.6)

În concluzie, în Transilvania secolelor VII–VIII, vârfurile de săgeată cu manșon tubular au fost cele mai numeroase artefacte de gen, în comparație cu cele cu peduncul ascuțit. Se remarcă faptul că săgețile cu manșon tubular cu lame cu trei laturi/muchi/laturi, cea cu lamă dreaptă ovală în secțiune, cele cu lame cu nervură mediană și cea cu lamă în formă de triunghi, au fost descoperite numai în cimitire avare. Marea majoritate a vârfurilor cu lame cu două aripioare au fost descoperite în cimitirul de inhumație avar de la Sâncrai. Două vârfuri de săgeți cu lame cu două aripioare au fost descoperite în două așezări umane. Tipul de vârfuri de săgeți cu manșon tubular cu lamă foliformă ovală (în formă de frunză păr), au fost descoperite atât în mediul avar (cimitirul de la Sâncrai), cât și în cel slavo-avar (cimitirul biritual de la Bratei 2), precum și în așezarea de la Sfântu Gheorghe.

În Transilvania, se remarcă numărul mic de cimitire și morminte de inhumație avare la nivelul tuturor cimitirelor și mormintelor avare izolate, dar și la nivelul numărului de morminte din cimitire în interiorul cărora s-au descoperit vârfuri de săgeți. Cele mai concludente exemple sunt cimitirele de la Sâncrai și Șpălnaca, unde numărul de morminte cu săgeți este extrem de mic în comparație cu al celor fără vârfuri de săgeți. De asemenea, cu excepția mormântului de la Heria, cu un singur vârf de săgeată, niciunul din celelalte morminte avare singulare, care conform inventarului funerar au aparținut unor războinici, nu au conținut săgeți.⁴⁶

Lipsa vârfurilor de săgeți din descoperirile avare din Transilvania este un fenomen curios, dacă ținem cont de faptul că prezența acestor artefacte în mormintele avare, coroborată cu numărul lor mare în cadrul sepulturelor, a fost considerată ca desemnând statutul social, inferior sau superior, în cadrul societății avare, al celui decedat.⁴⁷ Arcul a fost una dintre armele principale ale avarilor, arcașii avari constituind contingente de elită în armata avară. O explicație

⁴⁶ Cosma 2017.

⁴⁷ Poohl 1988, 26.

posibilă ar fi aceea că războinicii din cadrul comunităților avară care au pătruns în Podișul Transilvaniei au fost trupe de cavalerie ușoară, care luptau mai ales cu lancea. Cavaleria grea a avarilor a fost decimată în 624, la asediul orașului Constantinopol. Cel puțin în Transilvania se impune cavaleria ușoară avară, care folosește în luptă lăncile, paloșele, săbiile și topoarele.⁴⁸

BIBLIOGRAFIE

- Baltag 1994,
Gh. Baltag, *Așezarea de la Albești-Sighișoara. Elemente inedite în cultura materială din secolele IX–X*, în *RevB*, VIII, 75–78.
- Bârzu 2010,
L. Bârzu, *Ein gepidisches Denkmal aus Siebenbürgen. Das Gräberfeld 3 von Bratei (Bearbeitet von R. Harhoiu). Mit Beiträgen E. Zaharia und R. Harhoiu*, *Archaeologia Romanica* 4, Cluj-Napoca, 2010.
- Bonta 2017,
C. D. Bonta, *Locuirea din bazinul Someșului Mic în secolele VII–IX. Așezarea de la Jucu de Sus-Răscruți (județul Cluj)*, Cluj-Napoca, 2017.
- Čilinská 1966,
Z. Čilinská, *Slawisch-Awarisches Gräberfeld in Nové Zámky*, ASF VII, Bratislava, 1966.
- Čilinská 1973,
Z. Čilinská, *Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce*, ASC V, Bratislava, 1973.
- Comșa 1978,
M. Comșa, *Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII–X de la Bucov-Ploiești)*, București, 1978.
- Cosma 2002,
C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII–X d. H.*, Cluj-Napoca, 2002.
- Cosma 2017,
C. Cosma, *Războinicii avari în Transilvania/ Avar warriors in Transylvania, Ethnic and cultural interferences in the 1st Millennium B.C. to the 1st Millennium A. D.* 23, Cluj-Napoca, 2017.
- Cosma 2020a,
C. Cosma, *Dwellings with Weapons from the Early Medieval Settlement in Sfântu Gheorghe (Mureș County)*, în *Ziridava*, 34, 2020, 377–410.

⁴⁸ Cosma 2020a, 125–139.

Cosma 2020b,

C. Cosma, *The military equipment of the 7th–8th century warriors from Transylvania/ Echipamentul militar al războinicilor din Transilvania secolelor VII–VIII*, Ethnic and cultural interferences in the 1st Millennium B.C. to the 1st Millennium A. D. 25, Cluj-Napoca, 2020.

Doboș, Opreanu 2012,

A. Doboș, C. H. Opreanu, *Migration period and early medieval cemeteries at Fântânele (Bistrița-Năsăud County)*, Cluj-Napoca, 2012.

Eisner 1952,

J. Eisner, *Devínska Nová Ves. Slovanské pohrebiste*, Bratislava, 1952.

Fiedler 1992,

U. Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. Bis 9. Jahrhunderts an der untern Donau*, Teil 1–2, UPA 11, Bonn, 1992.

Garam 1979,

É. Garam, *Das Awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre*, Fontes Archaeologici Hungarie, Budapest, 1979.

Garam 1987,

É. Garam, *Pferdegräber der awarenzeitlichen gräberfeldes in Tiszafüred. Angaben der spätawarenzeitlichen. Pferdebestatungen*, in *AlbaRegia*, XXIII, 1987, 65–123.

Garam 1995,

É. Garam, *Das Awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. Cemeteries of the avar period (567–829) in Hungary* 3, Budapest, 1995.

Hica, Blăjan 1973,

I. Hica, M. Blăjan, *Un cimitir de incinerare din sec. VIII la Turdaș (Jud. Alba)*, in *ActaMN*, X, 1973, 641–652.

Kalmár 1945,

J. Kalmár, *Az avar nyílhegy*, in *AE*, V–VI, 1944–1945 (1945), 283–294.

Kazanski 1999,

M. Kazanski, *L'armement slave du haut Moyen-Age (Ve–VIIe siècles). A propos de chefs ulgarian et des guerriers professionnels chez les anciens slaves*, in *Přhled Výzkumů*, 39 (1995/1996), Brno, 1999, 197–236.

Kiss 1977a,

A. Kiss, *Terehegy –Máarfai Döögkút. Avar Cemeteries in County Baranya. Cemeteries of the avar period (567–829) in Hungary* 2, Budapest, 1977, 146–150.

Kiss 1977b,

A. Kiss, *Avar Cemeteries in County Baranya. Cemeteries of the avar period (567–829) in Hungary 2*, Budapest, 1977.

Kiss 1992,

A. Kiss, *Germanen im awarenzeitlichen Karpatenbecken*, în F. Daim (Hrsg), *Awarwrforschungen, Band I–II*, Studien zur Archäologie der Awaren 4, Wien, 1992.

Kiss, Somogyi 1984,

G. Kiss, P. Somogyi, *Tolna megyei avar temető/ Avarische Gräberfelder im Komitat Tolna*, Dissertationes Pannonicae, Series III, vol. 2, Budapest, 1984.

Kovrig 1963,

I. Kovrig, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*, ArchHung, Series Nova, XL, Budapest, 1963.

Kovrig 1975,

I. Kovrig, *The Dévaványa Cemetery*, în E. Garam, I. Kovrig, J. Gy. Szabó, Gy. Török, *Avar finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Period (567–829)*, I. Kovrig, ed., *Hungary. Avar finds in the Hungarian National Museum*, vol. 1, Budapest, 1975.

Pohl 1988,

W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.*, München, 1988.

Protase 2004,

D. Protase, *Cimitirul slav de la Ocna Sibiului (sec. VIII–IX)*, Bucureşti, 2004.

Rosner 1999,

G. Rosner, *Das Awarenzeitliche Gräberfeld in Szekszárd-Bogyiszloi Strase*, Monumenta Avarorum Archaeologica 3, Budapest, 1999.

Rustoiu 2015,

A. Rustoiu, *Shooting the evil. “Scythian” arrowheads in Avar age graves from the Carpathian Basin*, în C. Cosma, ed., *Warriors, weapons, and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin. Ethnic and cultural interferences in the 1st Millennium B.C. to the 1st Millennium A. D. 22.*, Cluj-Napoca, 2015, 89–106.

Ruttkay 1976,

A. Ruttkay, *Waffen und reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei, II*, în *SlArch*, XXIV, 1976, 2, 245–395.

Sós, Salamon 1995,

Á. Cs. Sós, Á. Salamon, *Cemeteries of the Early Middle Ages (6th–9th Centuries A.D.) at Pókaszpetk*, Budapest, 1995.

Stadler 2005,

P. Stadler, *Quantitative Studien zur Archäologie der Awaren I*, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 60, Wien, 2005.

Székely 1974–1975,

Z. Székely, *Așezări din secolele VI–IX în sud-estul Transilvaniei*, în *Aluta*, 6–7, 1974–1975, 35–55.

Székely 1975,

Z. Székely, *Așezarea prefeudală de la Sălașuri (com. Vețca, jud. Mureș)*, în *Marisia*, V, 1975, 71–79.

Zábojník 2004,

J. Zábojník, *Slovensko a Avarský Kaganát*, *Studia Archaeologica et Medievalia* 6, Bratislava, 2004.

Zaharia 1977,

E. Zaharia, *Populația românească în Transilvania în secolele VII–VIII. Cimitirul nr. 2 de la Bratei*, București, 1977.

TRANSYLVANIAN ARROWHEADS OF THE 7TH–8TH CENTURIES

Abstract

The study I propose aims to present arrowheads from Avar, Slavic-Avar cemeteries and Slavic settlements in Transylvania from the 7th–8th centuries. I would like to point out that I did not take into account the arrowheads discovered from the Gepid and Gepid-Avar cemeteries that form the Band-Noșlac-Bratei 3 group in Transylvania. In 7th–8th century Transylvania there are two main types of arrowheads, namely arrowheads with pointed peduncles and arrowheads with tubular sleeves. The latter are more numerous compared to arrowheads with pointed peduncles. Those with a pointed peduncle have blades with three sides/edges/fins, but also blades with an oval or straight body. They have been discovered in cemeteries as well as in settlements (Map 1, Tab. 1, Tab. 2, Type 1.1, Tab. 2, Type 1.2). Arrows with a smooth or twisted tubular sleeve have tips with three-sided/edge/fin blades, with straight oval blades in section, with oval leaf-shaped blades in section, with blades with a median rib, with blades with two fins and with triangle-shaped blades. Such artifacts have been discovered in Avar cemeteries (Map 1, Tab. 1. Tab. 2, Type 2, Tab 2, Type 2.1, Tab 2, Type 2.2).

CIMITIRUL CATEDRALEI ROMANO-CATOLICE DIN ALBA IULIA. CERCETĂRI ARHEOLOGICE DIN ANUL 2011, REALIZATE DE M.N.U.A.I.*

*Gabriel Izdrailă, Adrian Bolog, Ovidiu Oargă**

Cuvinte-cheie: Alba Iulia, Catedrala romano-catolică, medieval timpuriu, cimitir, inventar funerar

Keywords: Alba Iulia, Roman Catholic Cathedral, early medieval, cemetery, funeral inventory

Începând cu sec. IX, Alba Iulia se conturează ca un pol major al Transilvaniei medievale timpurii, devenind localitatea cu cea mai mare concentrare de necropole utilizate continuu între sec. IX și XII.¹ Din perspectiva repartiției geografice, se disting trei mari arii funerare. Prima se întinde în partea de nord a orașului, în zonele cunoscute astăzi drept “Stația de Salvare”² și strada Vânătorilor³; a doua este localizată în vest, în proximitatea străzilor Brândușei⁴ și “Izvorul Împăratului”⁵; iar cea de-a treia se află în interiorul incintei fortificate medievale, în jurul actualei Catedrale romano-catolice.⁶ În plus, față de aceste nuclee funerare majore, cercetările arheologice au identificat și cimitire mai mici ori morminte izolate în zonele

* Prezentul demers reprezintă unul dintre studiile de caz a tezei de doctorat cu titlul *Alba Iulia în jurul anului 1000: Dinamica habitatului medieval*, susținută de Gabriel Izdrailă, în anul 2025, sub coordonarea dnei. CS I, dr. Habil Daniela Veronica Istrate.

** Muzeul Palatal Principilor Transilvaniei, str. Militari, nr. 4, Alba Iulia, izdrailagabriel@gmail.com; Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, str. Mihai Viteazul, nr. 12–14, Alba Iulia, adrian_bolog@yahoo.com, ovidiu_maxim_oarga@yahoo.com.

¹ Ciugudean, Dragotă, Popescu 2022.

² Blăjan, Popa 1983, 375–380; Blăjan, Botezatu 2000, 453–474; Catalog 2006, 12; Ciugudean 2007.

³ Catalog 2006, 57. Vezi aici și planul cimitirului. Blăjan, Popa 1983, 375–380; Blăjan, Stoicovici, Botezatu 1990, 273–292.

⁴ Dragotă *et alii* 2008.

⁵ Blăjan 2002, 33; Blăjan 2006, 70–72; Blăjan 2007, 54–57; Catalog 1996; Dragotă *et alii* 2015, 321–349; Dragotă 2016, 7–15; Dragotă 2018, 70–81.

⁶ Marcu Istrate 2009, 117–125.

sudice și sud-estice ale orașului⁷, indicând o extindere largă și complexă a spațiului funerar în această perioadă.

Stadiul cercetărilor

Între anii 1907–1914 au fost realizate o serie de investigații arheologice în interiorul Catedralei romano-catolice, cu ocazia unor ample lucrări de restaurare.⁸ Cercetările arheologice au fost conduse de Pósta Béla, iar rezultatele acestor investigații au fost publicate în anul 1918, în lucrarea “Mormintele descoperite în catedrala de la Alba Iulia (1907–1914).” În perioada menționată, au fost descoperite și cercetate un număr de 33 de morminte, în interiorul catedralei, date, în baza inventarului funerar, în perioada sec. XVI–XVIII.⁹

Stadiul cercetărilor privind necropola medievală din jurul Catedralei romano-catolice din Alba Iulia reflectă o activitate arheologică extinsă, desfășurată în mai multe etape și de diferiți cercetători. O sinteză a cercetărilor anterioare anului 2000 a fost realizată de D. Marcu Istrate.¹⁰ Primele informații concrete provin din săpăturile conduse de Dumitru Protase¹¹, care a documentat 26 de morminte date în intervalul sec. XI–XIII. Ca și inventar funerar, au fost identificate inele de buclă din bronz, inele torsadate din bronz și argint, 5 monede, descoperite în complexele funerare.¹² Aceste morminte au fost atribuite unei populații maghiare catolice, însă autorul menționează dificultăți în delimitarea precisă a necropolei, mai ales din cauza deranjării contextelor și a limitărilor topografice.

O contribuție majoră în aprofundarea studiului cimitirului catedralei a fost adusă de Radu Heitel, care menționează un total de 291 de morminte din sec. XII, la care se adaugă 11 morminte aparținând începutului sec. XIII¹³ (Fig. 1). De asemenea, sunt documentate câteva morminte din epoca modernă, sec. XVIII, unele tăind nivelurile fortificației Vauban.¹⁴ Heitel sugerează existența unor întreruperi în utilizarea funerară a sitului în a doua jumătate a sec. X și în prima parte a sec. XI.¹⁵

⁷ Moga, Timofan, Bălan 2010, 108; Florescu, Ota 2016.

⁸ Vezi Hendre Biro 2013. Aici a fost tradus raportul cercetărilor arheologice realizate de către Pósta Béla, în perioada 1907–1914, și publicate (în limba maghiară) în 1918.

⁹ Hendre Biro 2013, 160.

¹⁰ Marcu Istrate 2009, 117.

¹¹ Protase 1954, 222. Vezi și Marcu Istrate 2009, 117.

¹² Protase 1954, 223. Monedele au fost date în intervalul de timp de la Coloman (1095 – 1114) până la Andrei II (1205 – 1235).

¹³ Heitel 1985, 230.

¹⁴ Marcu Istrate 2009, vezi și nota 325 cu bibliografia aferentă.

¹⁵ Marcu Istrate 2009, 117.

Cercetările anterioare anului 2000 au scos la iveală date relevante privind organizarea spațială a necropolei: mormintele sunt dispuse în șiruri, uneori suprapuse, fără a se deranja reciproc, ceea ce sugerează existența unor posibile parcele familiale.¹⁶ În zona absidei nu s-au descoperit morminte, iar densitatea acestora scade spre nord și sud față de corpul bisericii. La nord, necropola se întinde până la 30 m de biserică, iar la sud până la aproximativ 15 m. Topografia mormintelor cercetate de R. Heitel nu este cunoscută cu exactitate, mormintele publicate de el nu au fost puse pe un plan, dar nici nu au fost descrise individual mormintele identificate.¹⁷ În vest, cimitirul ajunge în apropierea valului de pământ identificat ca marginea estică a castrului roman. Adâncimile mormintelor variază între 0,60 m și 1,20 m față de nivelul de călcare, iar umpluturile sunt de culoare brun-cenușie, uneori conținând materiale provenite din deranjarea locuințelor anterioare. În 24 de cazuri au fost descoperite monede, majoritatea depuse “de obicei” în zona gurii defunctului, databile între anii 1095 și 1196.¹⁸

Cercetările arheologice din această zonă, realizate anterior anului 2000, au documentat un cimitir extins, cu un orizont funerar principal datat în sec. XII și cu utilizări ulterioare și anterioare acestui secol. Deși sunt cunoscute aproximativ 317 morminte (291+26), datele disponibile nu permit o delimitare completă a spațiului funerar, iar informațiile despre unele faze cronologice, în special sec. X–XI, au rămas parțiale.

Începând cu anul 2000, Daniela Marcu Istrate¹⁹ demarează poate cele mai ample cercetări arheologice la Catedrala romano-catolică din Alba Iulia. În perioada anilor 2000–2002, cercetările arheologice se realizează în zona sudică a Catedralei romano-catolice și din interiorul turnului de SV. Aceste săpături au avut ca obiective zone diferite față de cele investigate anterior ceea ce a condus la rezultate parțial distincte, inclusiv în ceea ce privește structura cronologică a necropolei.

Un număr de 82 de morminte au fost descoperite, acestea aparținând cu certitudine mai multor orizonturi de utilizare funerară²⁰ (Fig. 2). Acest lucru este demonstrat atât de numeroasele suprapuneri, cât și de deranjările reciproce dintre morminte, observate în special în zona vestică și în apropierea sacristiei actuale. Totuși, unele dificultățile majore în stabilirea unei cronologii precise derivă din lipsa aproape totală a inventarelor funerare.

În acest context, relațiile stratigrafice au fost singurul reper solid pentru

¹⁶ Heitel 1985, 229.

¹⁷ Marcu Istrate 2009, 118, nota 328.

¹⁸ Marcu Istrate 2009, 118.

¹⁹ Cercetările arheologice realizate între anii 2000 – 2002 au fost publicate inițial în anul 2008 în limba maghiară, ulterior în anul 2009 au fost publicate și în limba română, vezi Marcu Istrate 2009.

²⁰ Marcu Istrate 2009, 118.

încadrarea cronologică. Analiza succesiunii verticale a mormintelor, corelată cu dispunerea acestora în raport cu zidurile și alte structuri arhitecturale, a permis Danielei Marcu Istrate delimitarea a cel puțin cinci orizonturi funerare distincte.²¹ Acestea acoperă o perioadă cronologică extinsă, începând cu a doua jumătate a sec. al IX-lea și ajungând până în epoca modernă.

Orizonturile de înmormântare au fost delimitate astfel: ORIZONTUL M1 – sec. IX–X (cu ofrande de animale – cal); ORIZONTUL M2a – sf. sec. X–XI²², cu amenajări funerare cu cărămizi romane așezate în cant și cu cercel de tâmplă în formă de -S; ORIZONTUL M2 – sf. sec. XI – încep. sec. XIII, cimitirul catedralei Ib; ORIZONTUL M3 – sf. sec. XII – prima jum. a sec. XIII, determinat de mormintele cu nișă pentru cap; ORIZONTUL M4 – mijlocul sec. XIII – sec. XV, ulterioare construcției catedralei actuale; ORIZONTUL M5 – sec. XVI–XVII.²³

Din orizontul M1, determinat de D. Marcu Istrate, se evidențiază două morminte (M14A și M80) în care au fost descoperite oase de cal și oase de bovine, iar groapa lui M14A, a fost probabil amenajată cu pietre.²⁴ Un alt mormânt cu ofradă de cal a fost cercetat de R. Heitel²⁵ care datează mormântul în prima jumătate a sec. X.

Din orizontul M2 al cimitirului de la Catedrala romano-catolică, este considerat un mormânt de copil (M.70), așezat în cistă de cărămizi romane, dispuse în cant.²⁶

În cadrul cercetărilor arheologice desfășurate în anul 2003²⁷, în contextul continuării lucrărilor de restaurare a complexului catedralei, au fost realizate încă trei unități de cercetare (S.33, S.34 și S.35), dintre care S.33 și S.35 au vizat zona sacristiei. În S.33 au fost descoperite trei morminte de inhumație, datate în perioada sec. XI–XIII. Acestea prezentau o orientare vest–est, iar poziția scheletelor era dorsală, cu brațele așezate de-a lungul corpului sau încrucișate pe abdomen. Unul dintre aceste morminte avea o amenajare specială a gropii, conturată cu cărămizi și pietre dispuse vertical.²⁸

În secțiunea S.35 au fost identificate nouă morminte de inhumație, dintre care se remarcă un mormânt construit sub forma unei ciste de cărămidă, legată cu lut, având o formă trapezoidală și fiind acoperită cu lespezi de piatră.

²¹ Marcu Istrate 2009, 118.

²² Marcu Istrate 2009, autoarea atrage atenția că este “de văzut dacă se conturează în continuare un astfel de cimitir.”

²³ Marcu Istrate 2009, 118–123.

²⁴ Marcu Istrate 2009, 118–119.

²⁵ Marcu Istrate 2009, 119.

²⁶ Marcu Istrate 2009, 120. Astfel de amenajări, au mai fost observate în cimitirul de la Stația de Salvare, faza I, atribuită sec. IX–X.

²⁷ Marcu Istrate, Istrate 2003, 134.

²⁸ Marcu Istrate, Istrate 2003, 134.

Această cistă era prevăzută cu nișă cefalică, o trăsătură arhitecturală rară în cadrul necropolei, și a fost datată în sec. XII–XIII.²⁹

Informațiile despre inventarul funerar asociat acestor morminte nu sunt detaliate, însă contextul și particularitățile constructive sugerează apartenența defuncților la o categorie socială distinctă.

Pentru campaniile de cercetare arheologică din anii 2004 – 2008, nu avem informații referitoare la mormintele cercetate în această zonă, doar date generale referitoare la numărul total de morminte cercetate în perioada 2000 – 2008, în care au fost descoperite 190 de morminte.³⁰

Un al treilea orizont este marcat de morminte cu ciste din cărămidă și piatră, prevăzute cu nișe cefalice, date la finele sec. XII – prima jumătate a sec. XIII, atribuite probabil meșterilor vestici implicați în ridicarea noii catedrale.³¹ Mormintele ulterioare sunt înscrise într-o cronologie care merge până în jurul anului 1700.

În cadrul campaniei arheologice desfășurate în anul 2009³², cercetările s-au concentrat pe latura vestică a turnului de sud al catedralei și pe traseul unui racord de canalizare amplasat pe latura sudică a edificiului. În această zonă au fost deschise patru unități de cercetare, în care s-au identificat 41 de morminte de înhumăție. Dintre acestea, nouă morminte au prezentat inventar funerar, remarcându-se prin diversitate și relevanță pentru datarea și caracterizarea culturală a complexului funerar.

Astfel, în mormintele M.201, M.207, M.208, M.238 și M.242 au fost descoperite monede, ca inventar funerar.³³ Mormântul M.201 a conținut, pe lângă monedă, și un cui de fier. M.232 a furnizat o piesă deosebită: un inel cu chaton, în care era montată o pastă de sticlă. De asemenea, mormintele M.221, M.224 și M.241 au conținut câte două inele de buclă cu extremități în formă de “S”, tipice pentru orizontul funerar din sec. XI–XII.³⁴

Pe latura de sud a bisericii, în colțul format de turnul sudic și navă, au fost cercetate șase morminte³⁵, toate aparținând unui “nivel de înmormântare medieval”³⁶, fără mențiuni explicite privind prezența inventarului funerar.

În paralel cu descoperirea mormintelor, au fost făcute și observații

²⁹ Marcu Istrate, Istrate 2003, 135.

³⁰ Marcu Istrate 2009a, 12.

³¹ Marcu Istrate 2009a, 12.

³² Cercetările au fost coordonate de Daniela Marcu Istrate. Vezi Marcu Istrate, Matîș, Roman 2010.

³³ Marcu Istrate, Matîș, Roman 2010, 227. Din păcate monedele nu au fost identificate, ele sunt doar menționate în raportul de săpătură.

³⁴ Marcu Istrate, Matîș, Roman 2010, 227.

³⁵ M.202, M.206, M.215, M.216, M.220, M.239.

³⁶ Marcu Istrate, Matîș, Roman 2010, 227.

importante referitoare la fundațiile dezvelite în teren, precum și la succesiunea și evoluția nivelurilor de călcare, date care contribuie la o mai bună înțelegere a organizării topografice și cronologice a sitului medieval.

În anul 2011, în contextul proiectului de reabilitare a Cetății bastionare de tip Vauban, au fost realizate ample cercetări arheologice pe terenul aflat în fața Catedralei romano-catolice.³⁷ În urma cercetărilor arheologice, a fost identificată o biserică cu plan compus dintr-o navă dreptunghiulară, cu patru stâlpi centrali și absidă semicirculară decroșată.³⁸

Biserica investigată în cadrul cercetărilor arheologice din anul 2011³⁹ (Fig. 3), a fost conturată în plan cu dimensiuni maxime de aproximativ 21,20 × 12,20 m, la care se adaugă un soclu exterior identificat în zona absidei, lat de circa 0,35 m. Edificiul era compus dintr-o absidă semicirculară decroșată și o navă dreptunghiulară, prevăzută în zona centrală cu un careu de patru stâlpi dispuși în pătrat (4,3 × 4,3 m), fiecare cu o secțiune de 1–1,20 m. Interiorul navei măsoară aproximativ 9,50 × 14 m, iar absida se deschidea spre navă pe o lățime de 6,50 m.⁴⁰

Autorii cercetărilor, nu au identificat morminte contemporane edificiului, iar cele circa 200 de morminte descoperite și cercetate, care au suprapus direct ruina, se încadrează în orizontul necropolei arpadiene, al catedralei, fără relație temporală directă cu ruinele bisericii.⁴¹

În urma cercetărilor arheologice, s-a concluzionat în literatura de specialitate, existența unei biserici cu stâlpi, ridicată probabil în a doua jumătate a sec. al X-lea și demolată după mijlocul sec. XI, în contextul construirii primei Catedrale romano-catolice. Ruinele acesteia, puternic afectate de intervenții ulterioare (gropi, fântâni, clădiri, morminte și instalații moderne), sunt astăzi vizibile doar fragmentar, dar au fost în mare parte acoperite de un strat consistent de moloz rezultat din prăbușirea suprastructurii, identificabil prin culoarea roșcată și compoziția predominant calcaroasă.

Pe ruinele bisericii și în imediata vecinătate a acesteia a fost dezvoltat un cimitir dens, în funcțiune din a doua jumătate a sec. XI până spre începutul sec. XIII⁴² (Fig. 3). Cele mai vechi înmormântări au fost date pe baza monedelor din jurul anului 1095, dar existența unor morminte suprapuse sugerează o utilizare a necropolei încă din deceniile anterioare. În total, se estimează că în acest

³⁷ Marcu Istrate 2014, 94–95. Pentru contextul cercetării, vezi notele 14–15.

³⁸ Marcu Istrate 2014, 95. De asemenea, vezi și Marcu Istrate 2015, Marcu Istrate 2022, Marcu Istrate 2022a.

³⁹ Pentru descrierea mai detaliată a bisericii, vezi Marcu Istrate 2014.

⁴⁰ Marcu Istrate 2014, 97.

⁴¹ Marcu Istrate 2014, 99.

⁴² Marcu Istrate 2014, 100–105. vezi și Marcu Istrate 2015, Marcu Istrate 2022.

spațiu au avut loc aproximativ 1000 de intervenții funerare, dintre care circa 400⁴³ au fost cercetate în 2011.⁴⁴

Inventarul funerar, deși relativ modest, oferă elemente importante de date: cercei de tâmplă cu capăt răsucit în formă de “S”, monede din sec. XII, fragmente metalice de centuri și alte accesorii. Spre sfârșitul perioadei de utilizare a necropolei au fost construite morminte cu cistă din cărămidă și nișă cefalică, caracteristice sec. XII–XIII, care au format un strat superior distinct al cimitirului arpadian. Aceste constatări contribuie esențial la înțelegerea fazelor de evoluție a edificiului ecleziastic și a practicilor funerare asociate acestuia.

Inventarul arheologic asociat necropolei de la catedrala romano catolică este destul de redus⁴⁵, doar 16 dintre cele 82 de morminte cercetate în perioada 2000 – 2002, prezintă obiecte de inventar funerar.

Așa cum se observă din cercetările realizate până în anul 2002, inventarul funerar al necropolei din jurul catedralei I-b este concentrat în principal în orizontul de înmormântări datat între sfârșitul sec. XI și primele decenii ale sec. XIII.⁴⁶ Cele mai frecvente categorii de piese sunt obiectele de podoabă – în special cerceii de tâmplă cu capăt în formă de “S” – identificați în mai multe morminte⁴⁷, uneori realizați din argint sau bronz și decorați cu caneluri ori alte detalii fine. Un exemplu aparte este cercelul din M.14, confecționat din două fire de argint răsucite, decorat și cu nervură mediană. Pe lângă cercei, au fost descoperite și inele torsadate sau simple, confecționate din bronz ori argint⁴⁸, precum și alte accesorii, cum ar fi aplicații de bronz (M.13) și un fragment de brățară cu secțiune romboidală (M.78).

O altă categorie importantă este reprezentată de obiectele din fier, identificate în stare avansată de degradare în mai multe complexe funerare. Deși formele lor nu au putut fi determinate cu exactitate, poziționarea acestora sugerează că ar fi putut fi vârfuri de săgeți, catarame, cuțite mici sau cuie de sicriu.⁴⁹

⁴³ Din aceste 400 de morminte, aproximativ 200 au suprapus direct ruina bisericii, iar celelate 200 de morminte, au fost descoperite și cercetate.

⁴⁴ Marcu Istrate 2014. Trebuie menționat, că diferența dintre cele cca 400 de morminte cercetate în anul 2011, până la 1000, reprezintă numărul mormintelor approximate a fi fost descoperite și cercetate de către R. Heitel.

⁴⁵ Marcu Istrate 2009. Autoarea a realizat analiza materialului funerar pentru mormintele descoperite și cercetate în perioada 2000–2002. Pentru o prezentare generală a unor obiecte de inventar funerar pentru cercetările realizate în perioada 2003–2008, vezi Marcu Istrate 2009a. Restul mormintelor descoperite și cercetate aici, nu au fost prelucrate sistematic.

⁴⁶ Marcu Istrate 2009, 239.

⁴⁷ Marcu Istrate 2009, M.15, M.20, M.28, M.49, M.69, M.72.

⁴⁸ Marcu Istrate 2009, M.15, M.25, M.26, M.50.

⁴⁹ Marcu Istrate 2009, 239.

În ansamblu, inventarul reflectă o dotare modestă, dar variată, caracteristică practicilor funerare ale comunității în perioada de tranziție dintre sec. XI și XIII.

Morminte aparținând cimitirului medieval al Catedralei romano-catolice din Alba Iulia, descoperite în anul 2011

*Contextul arheologic al descoperirilor*⁵⁰

În ultimul deceniu, mai precis între anii 2011–2012, au avut loc amplele lucrări de restaurare ale cetății Vauban din Alba Iulia, care au fost însoțite de investigații arheologice de salvare, care au condus la descoperiri deosebit de valoroase în diverse puncte ale fortificației.

Cercetarea arheologică de pe traseul străzii Mihai Viteazul a fost împărțită în mai multe sectoare în funcție de vestigiile arheologice observate în timpul supravegherii lucrărilor de construcție a drumului.

Pentru cercetarea arheologică preventivă, au fost stabilite mai multe sectoare de cercetare, astfel: “Poarta a III-a a fortificației de tip Vauban” (aflat pe strada Mihai Viteazul la 25 m vest de această poartă), “teren Romano-Catolici” (în zona terenului viran aflat în coproprietate între Primărie și Episcopia Romano-Catolică); “Parc Sud-Est” (sub fostul trotuar amenajat în partea de sud-est a parcului Custozza), “Ierihon” (pe strada Mihai Viteazul, în dreptul clădirii Ierihon), “Poarta a IV-a a fortificației de tip Vauban” (aflat în interiorul fortificației în sectorul din jurul acestei porți), respectiv “Parcul Custozza” (amplasamentul actualului scuar/parc ce se situează în jurul monumentelor Custozza și Losenau). Dintre acestea, o zonă de interes aparte, este cea a Porții a IV-a, situată între Catedralele romano-catolică și cea ortodoxă.⁵¹

Rezultatele complete ale cercetărilor arheologice nu au fost încă publicate.⁵² În sectorul “teren Romano-Catolici”, au fost identificate mai multe morminte medievale, precum și un strat de locuire databil la începutul mileniului al II-lea. Sub aceste nivele, stratigrafia romană a relevat o organizare coerentă a unor edificii din piatră, incluzând cazărmi, un depozit (hambar) și un sanctuar⁵³ (Planșa 1).

În cadrul săpăturilor arheologice au fost descoperite 35 de morminte medievale, datând din perioada arpadiană, numerotate de la M.1 la M.35. Acestea

⁵⁰ Cercetarea a fost realizată în anul 2011, în contextual cercetărilor arheologice realizate pentru proiectul de reabilitare, restaurare și punere în valoare a cetății bastionare de tip Vauban. Material arheologic inedit, care mi-a fost cedat și pus la dispoziție pentru teza de doctorat, de către autorii cercetărilor arheologice, dr. Adrian Bolog și dr. Ovidiu Oargă. Planul ruinelor aparținând epocii romane, au fost recent publicate de către dl. dr. George Cupcea, vezi Cupcea 2024.

⁵¹ Vezi *Raport...reabilitare...Alba Carolina...2011*.

⁵² Câteva studii epigrafice au fost publicate pentru perioada romană, iar recent, au fost reinterpretate o serie de ruine romane descoperite în acest punct. Vezi Cupcea 2024.

⁵³ Cupcea 2024, 179.

prezintă orientări variate (vest-est, vest-sud-vest – est-nord-est) și, în multe cazuri, se suprapun (Planșa 2). Inventarul funerar este destul de bogat, format din inele din sârmă groasă răsucită cu capetele aplatizate, inele de buclă cu capăt în formă de “S”, dar și fragmente ceramice din strat, amestecate, rezultate în urma intervențiilor pentru săparea mormintelor. Mormintele au fost descoperite la adâncimi cuprinse între -1,10 și -1,80 metri.

Până la adâncimea de -1,80 m, stratul arheologic conține material ceramic amestecat, aparținând mai multor perioade: modernă, ev mediu târziu și timpuriu, până la epoca romană. Nu au fost identificate alte complexe medievale. Printre descoperirile arheologice din această zonă se numără rășnițe, fibule, monede, cărămizi și țigle șampilate cu însemnele Legiunii a XIII-a Gemina, plăci de hipocaust și cuie din fier.⁵⁴

Începând de la adâncimea de -1,50 m au fost scoase la iveală zidurile unor construcții romane – posibil barăci, un hambar sau un templu. Pe latura uneia dintre clădiri au fost identificate două baze de coloane adosate zidului, între care se afla căzut un capitel.

Analiza mormintelor cercetate (Planșa 3-6)

Ansamblul celor 35 de morminte de înhumăție analizate prezintă un tablou funerar unitar, specific epocii medievale timpurii, cu trăsături comune privind poziționarea defuncților, orientarea mormintelor și elementele de inventar, dar și cu câteva variații care pot sugera diferențe de statut social, cronologie sau practici funerare particulare. Toate cele 35 de morminte identificate sunt de înhumăție și aparțin indivizilor adulți⁵⁵, fără a fi identificate morminte de copii sau adolescenți.

În majoritatea cazurilor, starea de conservare a oaselor este bună, deși unele schelete sunt parțial deranjate, în special în zona craniană sau a membrilor inferioare, ca urmare a suprapunerii cu alte complexe sau a intervențiilor moderne, dar și din timpul cercetării arheologice.

Toate mormintele respectă o orientare clară vest-est (V-E), cu craniul la vest, cu ușoare deviații, ceea ce indică o practică ritualică standardizată, asociată unui context cultural creștin, având în vedere această direcție ritualică frecventă în epoca medievală, dar și datorită faptului că aparțin cimitirului catedralei catolice. Această uniformitate sugerează apartenența defuncților la o comunitate cu norme funerare stabile.

Poziția corpului este, în general, dorsală, cu defuncții în decubit dorsal, cu membrele inferioare întinse și paralele, iar, în general, cu brațele variind între

⁵⁴ Vezi Raport...reabilitare...Alba Carolina...2011.

⁵⁵ Nu au fost realizate analize antropologice.

poziții întinse pe lângă corp, aduse peste bazin sau cu palmele plasate pe coapse. Există o excepție notabilă, M.15, unde defunctul a fost depus într-o poziție chir-cită, întors pe partea stângă – o practică rară în acest context, posibil cu semnificație ritualică sau etnică specială.

Adâncimea de conturare a mormintelor variază între – 1,10 m și – 1,50 m, cu o medie în jurul valorii de – 1,30 m, pe toată suprafața cercetată.

Analiza inventarului funerar

Din totalul celor 35 de morminte identificate, doar o parte relativ restrânsă (M. 5, M. 6, M. 10, M. 15, M. 16, M. 19, M. 20, M. 25, M. 26, M. 30, M. 35) conțin inventar funerar. Piese sunt exclusiv de podoabă, lipsind complet obiectele de armament, de echipament sau unelte, ceea ce sugerează o comunitate unde simbolistica personală (inele) avea o pondere mai mare decât exprimarea statutului militar sau economic prin inventar bogat. Această situație este specifică unor cimitire rurale de secolele XI–XII, unde depunerile sunt rare și modeste.

Inventarul se reduce la:

1. Inele torsadate (M. 5, M. 19, M. 25), cu capetele apropiate sau depărtate, aplatizate. Acestea sunt piese caracteristice secolului XI și reprezintă un marker cronologic sigur.

2. Inele de buclă cu capăt în -S (M. 6, M. 10, M. 15, M. 16, M. 20, M. 26, M. 30, M. 35). Variantele sunt diferite ca grad de elaborare: unele simple sau incipiente, altele bine dezvoltate, cu capăt aplatizat și caneluri longitudinale obținute prin batere. Acest tip de podoabă are o răspândire largă în mediul central și est-european, fiind atribuit cronologic secolelor XI–XII.

3. Combinații de inele (M. 6, M. 10, M. 15, M. 16, M. 20), unde apar mai multe exemplare depuse în același mormânt, indicând fie obiceiul purtării simultane, fie valoarea simbolică a pieselor în ritualul funerar.

Deși nu este menționată explicit pentru toate cazurile, poziția probabilă a pieselor este în zona craniului, pentru inelele de buclă, și în zona mâinilor, pentru inelele torsadate.

Repartiția cronologică a inventarului funerar:

- Mormintele cu inele torsadate (M. 5, M. 19, M. 25) sunt încadrate în secolul al XI-lea.

- Mormintele cu inele de buclă cu capăt în -S (M. 6, M. 10, M. 15, M. 16, M. 20, M. 26, M. 30, M. 35) se încadrează între secolele XI–XII, unele mai timpurii (sec. X–XI, M. 26, M. 30), altele în faza dezvoltată a tipului (XI–XII, M. 10, M. 20, M. 35).

- Nu există piese care să depășească acest interval cronologic, ceea ce confirmă utilizarea necropolei într-un cadru temporal restrâns, corespunzător tranziției dintre secolele XI–XII.

Inventarul funerar al acestor morminte analizate este redus numeric, dar tipologic omogen, fiind compus exclusiv din podoabe (inele torsadate și inele de buclă cu capăt în -S). Acestea oferă repere cronologice clare, plasând utilizarea acestei părți a cimitirului între secolele XI–XII, cu faze timpurii (X–XI) și mai evolute (XI–XII). Caracterul sărac al inventarului sugerează o comunitate rurală cu resurse limitate, dar integrată în orizontul cultural și funerar specific spațiului carpato-danubian și central-european al epocii.

Concluzii preliminare

Stadiul actual al cercetărilor arheologice desfășurate la cimitirul din jurul Catedralei romano-catolice din Alba Iulia, permite formularea unor concluzii generale privind importanța și complexitatea acestui sit pentru înțelegerea proceselor de creștinare și organizare ecleziastică în Transilvania medievală. Până în prezent, au fost documentate și publicate aproximativ 400 de morminte, corespunzătoare unor orizonturi funerare variate, databile din sec. IX–XVII până în perioada modernă. Totodată, cercetările recente indică existența a cel puțin încă 600 de morminte care pot fi analizate, și permite o estimare totală de circa 1000 de înmormântări în această zonă, ceea ce face din necropola catedralei unul dintre cele mai extinse și mai semnificative complexe funerare medievale din spațiul transilvănean.

Elementele de inventar funerar sunt relativ modeste cantitativ, dar relevante calitativ. Cele mai frecvente obiecte sunt inelele torsadate și inelele de buclă cu capătul în “-S”, un tip caracteristic pentru epoca medievală timpurie din spațiul transilvănean, în special din Alba Iulia. Acestea apar uneori în perechi, cu variații morfologice semnificative (capete aplatizate, caneluri longitudinale realizate prin batere). Poziția acestor inele nu este întotdeauna documentată, dar se presupune, prin analogie, că au fost descoperite în zona craniană. Datarea acestor piese, coroborată cu stratigrafia, indică încadrarea mormintelor în sec. XI–XII, cu unele complexe posibil mai vechi (a doua jumătate a sec. X) sau nedatabile precis. În cadrul inventarului funerar, au fost descoperite și inele digitale torsadate din argint, cu capete apropiate, în asociere cu inelele de buclă. Astfel de inventare funerare sunt caracteristice mormintelor datate la Alba Iulia în sec. XI, dar pot fi observate încă din a doua jumătate a sec. X, precum str. Brândeșei⁵⁶, “Stația de Salvare II”⁵⁷, Pâclișa⁵⁸, str. Vânătorilor⁵⁹ sau Catedrala romano-catolică.⁶⁰

⁵⁶ Vezi Dragotă 2008, 84.

⁵⁷ Dragotă 2019, 107–124;

⁵⁸ Dragotă *et alii* 2012, 150.

⁵⁹ Dragotă 2023, 86, 87.

⁶⁰ Marcu Istrate 2009, 694, pl. 185.

Mai multe morminte se suprapun parțial sau sunt intersectate de alte complexe funerare, ori arhitecturale. Această suprapunere indică o utilizare îndelungată a spațiului funerar și posibile faze succesive de inhumare, fără respectarea întotdeauna a complexelor anterioare. Mormintele M.15 și M.16 ilustrează o astfel de situație, primul tăind parțial pe al doilea, iar mormintele M.23 și M.24 sunt interpretate stratigrafic ca fiind consecutive.

În ansamblu, această parte a necropolei catedralei care a fost discutată aici, reflectă o practică funerară stabilă, marcată de uniformitate în orientare și poziție, cu variații limitate ce pot fi corelate cu diferențe de statut, cronologie sau practici rituale. Inventarul funerar, deși modest, oferă indicii clare pentru datarea în epoca medievală timpurie, între sec. XI și XII (posibil încep. sec. XIII), și pentru caracterul său local, acestea încadrându-se în Orizontul M2⁶¹ al cimitirului. De asemenea, pare a fi o limită nordică a cimitirului catedralei, mormintele fiind mult mai rare ca densitate, comparativ cu cele descoperite peste ruina bisericii cu stâlpi sau în alte zone cercetate.

Catalogul mormintelor (Planșa 3 – 6)

M. 1 – mormânt de inumație, adult, bine conservat, cercetat parțial, deoarece o parte intră în profilul de S, astfel că doar de la bazin în jos au mai fost decoperite oase, forma gropii nu se distinge, adâncimea de conturare 1,50 m. Poziție picioarele întinse. Orientarea este V-E.

M. 2 – mormânt de inumație, adult, oasele păstrate bine, în stare fragmentară, practic se mai păstrează resturile osteologice cuprinse între gât și jumătatea superioară a femurului, forma gropii nu se distinge, adâncimea de conturare – 1,40 m. Poziție picioarele întinse. Orientarea este V-E. Deasupra lui se afla un alt complex, M. 8.

M. 3 – mormânt de inumație, orientarea este V-E. Adult, bine păstrate oasele, însă este fragmentar, scheletul fiind tăiat de intervenții moderne de la jumătatea inferioară a femurului. Poziție: culcat pe spate, cu brațul stâng întins pe lângă corp, iar cel drept adus pe bazin. Adâncime: -1,30 m. Forma gropii nu se distinge.

M. 4 – mormânt de inumație, adult, bine păstrate oasele. Forma gropii nu se distinge. Din schelet s-a mai păstrat doar jumătatea inferioară. Adâncime: – 1,10 m. Orientarea este V-E. Nu se distinge forma gropii.

M. 5 – mormânt de inumație, orientarea este V-E. Adult, bine păstrat, întreg. Forma gropii nu se distinge. Poziție: culcat pe spate, cu brațele întinse pe lângă corp și aduse peste bazin, picioarele întinse, paralele, lipsește craniu.

⁶¹ Orizont propus în literatura de specialitate de Daniela Marcu Istrate, discutat mai sus în prezentul demers.

Adâncime: – 1,30 m. Inventar: inel torsadat, capetele depărtate, aplatizate. Date: sec. XI.

M. 6 – mormânt de înhumăție, orientarea este V-E. Adult, slab păstrat, fragmentar. Forma gropii nu se distinge. Poziție: culcat pe spate, cu brațele întinse pe lângă corp, picioarele întinse și paralele, lipsește craniu. Adâncime: - 1,30 m. Inventar: 1 inel torsadat, 1 inel de buclă cu capăt în -S (-S-ul este incipient), 1 inel de buclă cu capăt în -S (-S-ul este dezvoltat și pe capătul aplatizat al -S-ului prezintă caneluri longitudinale, realizate prin batere). Date: sec. XI-XII.

M. 7 – mormânt de înhumăție, adult, bine păstrate oasele. Forma gropii nu se distinge. Adâncime: - 1,10 m. Din schelet s-a mai păstrat doar jumătatea inferioară, respectiv bazinul, o parte din antebrate și degetele de la mâini precum și membrele inferioare care sunt întinse paralele. Orientarea este V-E. Nu se distinge forma gropii.

M. 8 – mormânt de înhumăție, adult, bine păstrate oasele, forma gropii nu se distinge, adâncimea de conturare – 1,10 m. Poziție: culcat pe spate, membrele superioare pe lângă corp, iar cele inferioare întinse paralele, lipsește craniu. Orientarea este V-E. Sub el apare un alt complex M.2.

M. 9 – mormânt de înhumăție, adult, bine păstrate oasele, forma gropii nu se distinge, adâncimea de conturare – 1,40 m. Poziție: culcat pe spate, membrele superioare pe lângă corp, iar cele inferioare întinse paralele. Orientarea este V-E.

M. 10 – mormânt de înhumăție, adult, bine păstrate oasele, forma gropii nu se distinge, adâncimea de conturare -1,30 m. Poziție: culcat pe spate, membrele superioare pe lângă corp, iar cele inferioare întinse, paralele, deranjat de la jumătatea tibiilor în jos. Orientarea este V-E. Inventar: 2 inele de buclă cu capătul în -S. Pe capătul aplatizat al -S-ului, care este bine dezvoltat și realizat, se observă caneluri longitudinale, realizate prin batere. Nu este specificată poziția, dar cel mai probabil au fost descoperite în zona craniului. Date: sec. XI-XII.

M. 11 – mormânt de înhumăție, adult, bine păstrate oasele, forma gropii nu se distinge, adâncimea de conturare – 1,30 m. Poziție: culcat pe spate, deranjat – craniul, partea dreaptă a scheletului și partea inferioară a picioarelor. Mâna stângă pe lângă corp, picioarele întinse, paralele. Orientarea este V-E.

M. 12 – mormânt de înhumăție, orientarea este V-E. Adult, bine păstrat, întreg. Forma gropii nu se distinge. Poziție: culcat pe spate, cu brațul stâng întins pe lângă corp, cel drept adus peste bazin și cele inferioare la fel întinse și paralele. Adâncimea – 1,20 m.

M. 13 – mormânt de înhumăție, orientarea este V-E. Adult, bine păstrat, întreg. Forma gropii nu se distinge. Poziție: culcat pe spate, cu brațele întinse pe lângă corp și cele inferioare la fel întinse și paralele. Adâncime – 1,30m.

M. 14 – mormânt de înhumăție, orientarea este V-E. Adult, bine păstrat,

întreg. Forma gropii nu se distinge. Poziție: culcat pe spate, cu brațele întinse pe lângă corp și cele inferioare la fel întinse și paralele, craniu fragmentar. Adâncime – 1,30 m. Sub picioare se găsesc două plăci de piatră.

M. 15 – mormânt de înhumăție, adult, bine păstrate oasele, forma gropii nu se distinge, adâncimea de conturare -1,20 m. Poziție: chircită, întors pe partea stângă, membrele inferioare sunt îndoite de la genunchi. Orientarea este V-E. Acesta a tăiat un alt complex M16. Inventar: 2 inele de buclă, unul cu capătul în -S. Capătul aplatizat al -S-ului, care este bine dezvoltat și realizat, nu se observă caneluri longitudinale, aplatizat prin batere. Celălalt este doar un fragment, probabil tot un inel de buclă. Nu este specificată poziția, dar cel mai probabil au fost descoperite în zona craniului. Dată: sec. XI–XII.

M. 16 – mormânt de înhumăție, foarte slab păstrat, fiind distrus de complexul M15. Nu se poate preciza alte detalii despre schelet, datorită răvășirii acestuia, mai păstrându-se fragmente ale membrilor superioare și din tors. Adâncimea de conturare – 1,10 m. Forma gropii nu se distinge. Inventar: 2 inele de buclă cu capătul în -S. Capătul aplatizat al -S-ului, care este bine dezvoltat și realizat, nu se observă caneluri longitudinale, aplatizat prin batere. Nu este specificată poziția, dar cel mai probabil au fost descoperite în zona craniului. Dată: sec. XI–XII.

M. 17 – mormânt de înhumăție, adult, bine păstrate oasele, forma gropii nu se distinge. Poziție: culcat pe spate, deranjat – craniul la cercetare. Măinile pe lângă corp, picioarele întinse, paralele, apropiate în partea inferioară. Orientarea este V-E.

M. 18 – mormânt de înhumăție, adult, bine păstrate oasele, forma gropii nu se distinge, adâncimea de conturare -1,30 m. Poziție: culcat pe spate, deranjat – se mai păstrează doar partea inferioară, parțial. Picioarele paralele, se mai observă doar tibiile, femurul stâng și parțial bazinul, degetele mâinilor sunt pe bazin, probabil mâinile au fost cu palmele pe bazin. Orientarea este V-E.

M. 19 – mormânt de înhumăție, adult, bine păstrate oasele, forma gropii nu se distinge, adâncimea de conturare -1,30 m. Poziție: culcat pe spate, mâinile pe lângă corp, picioarele întinse, paralele. Orientarea este V-E. A deranjat un mormânt din care s-a mai păstrat doar un femur și o tibie, dar care nu a fost numerotat de către autorii cercetării arheologice. Inventar: inel torsadat, cu capetele apropiate. Nu este specificată poziția. Dată: sec. XI.

M. 20 – mormânt de înhumăție, adult, bine păstrate oasele, forma gropii nu se distinge, adâncimea de conturare -1,30 m. Poziție: culcat pe spate, mâinile pe lângă corp, picioarele întinse, paralele. Orientarea este V-E. A suprapus un mormânt din care s-a mai păstrat doar un femur și o tibie, dar care nu a fost numerotat de către autorii cercetării arheologice. Inventar: 2 inele de buclă cu capătul în -S. Pe capătul aplatizat al -S-ului, care este bine dezvoltat și realizat, se

observă caneluri longitudinale, realizate prin batere. Nu este specificată poziția, dar cel mai probabil au fost descoperite în zona craniului. Date: sec. XI–XII.

M. 21 – mormânt de înhumăție, adult, bine păstrate oasele, forma gropii nu se distinge, adâncimea de conturare -1,30 m. Poziție: culcat pe spate, deranjat – se mai păstrează doar piciorul stâng și parțial din cel drept. Orientarea este V-E.

M. 22 – mormânt de înhumăție, adult, bine păstrate oasele, forma gropii nu se distinge, adâncimea de conturare -1,30 m. Poziție: culcat pe spate, mâinile pe lângă corp, picioarele întinse, paralele. Orientarea este V-E.

M. 23 – mormânt de înhumăție, adult, bine păstrate oasele, forma gropii nu se distinge, adâncimea de conturare -1,30 m. Deranjat – deranjat craniul. Poziție: culcat pe spate, mâna dreaptă pe lângă corp, mâna stângă cu antebrațul pe bazin, picioarele întinse, paralele. Orientarea este V-E. Probabil ulterior lui M. 24.

M. 24 – mormânt de înhumăție, adult, bine păstrate oasele, forma gropii nu se distinge, adâncimea de conturare -1,30 m. Deranjat – craniul, mâna dreaptă și brațul stâng. Poziție: culcat pe spate, antebrațul stâng pe bazin, picioarele întinse, paralele. Orientarea este V-E. Probabil anterior lui M. 23.

M. 25 – mormânt de înhumăție, adult, bine păstrate oasele, forma gropii nu se distinge, adâncimea de conturare -1,50 m. Deranjat – este deranjată partea superioară a toracelui; se mai păstrează doar brațele, antebrațele lipsesc. Poziție: culcat pe spate, brațele pe lângă corp, cu palmele pe femure, picioarele întinse, paralele. Orientarea este V-E. Este suprapus de M. 9. Inventar: inel torsadat, cu capetele apropiate. Nu este specificată poziția. Date: sec. XI.

M. 26 – mormânt de înhumăție, adult, bine păstrate oasele, forma gropii nu se distinge, adâncimea de conturare -1,30 m. Poziție: craniul deranjat, culcat pe spate, mâinile pe lângă corp cu palmele pe femure, picioarele întinse, paralele. Orientarea este V-E. Este suprapus direct de M. 19, dar și de M. 9, M. 10, M. 11. Inventar: 1 inel de buclă cu capătul în -S, nu foarte dezvoltat. Nu este specificată poziția, dar cel mai probabil au fost descoperite în zona craniului. Date: sec. X–XI.

M. 27 – mormânt de înhumăție, adult, bine păstrate oasele, forma gropii nu se distinge, adâncimea de conturare -1,30 m. Poziție: culcat pe spate, craniul și partea superioară a toracelui este deranjată, mâna stângă pe lângă corp, dreapta cu palmele pe bazin, picioarele întinse, paralele. Orientarea este V-E. Suprapune direct ruinele romane. Date: sec. X–XI?

M. 28 – mormânt de înhumăție, adult, bine păstrate oasele, forma gropii nu se distinge, adâncimea de conturare -1,30 m. Poziție: culcat pe spate, craniul deranjat, mâinile pe lângă corp, picioarele întinse, paralele. Orientarea este V-E. Date: incertă.

M. 29 – mormânt de înhumăție, adult, bine păstrate oasele, forma gropii

nu se distinge, adâncimea de conturare -1,30 m. Poziție: culcat pe spate, craniul deranjat, mâinile pe lângă corp, picioarele întinse, paralele. Orientarea este V-E. Nu este trecut pe plan. Date: incertă.

M. 30 – mormânt de înhumăție, adult, bine păstrate oasele, forma gropii nu se distinge, adâncimea de conturare -1,30 m. Poziție: culcat pe spate, mâinile pe lângă corp (lipsește antebrațul stâng), picioarele întinse, paralele. Orientarea este V-E. Probabil în deranjează pe M. 21. Inventar: 1 inel de buclă, realizat dintr-o sârmă simplă, cu capetele apropiate. Nu este specificată poziția, dar cel mai probabil au fost descoperite în zona craniului. Date: sec. X–XI.

M. 31 – mormânt de înhumăție, adult, bine păstrate oasele, forma gropii nu se distinge, adâncimea de conturare -1,30 m. Poziție: culcat pe spate, mâinile pe lângă corp, picioarele întinse, paralele. Orientarea este V-E. Date: incertă.

M. 32 – mormânt de înhumăție, adult, bine păstrate oasele, forma gropii nu se distinge, adâncimea de conturare -1,30 m. Poziție: culcat pe spate, mâinile pe lângă corp, picioarele întinse, paralele. Orientarea este V-E. Date: incertă.

M. 33 – mormânt de înhumăție, adult, bine păstrate oasele, forma gropii nu se distinge, adâncimea de conturare -1,30 m. Poziție: se păstrează doar craniul. Date: incertă.

M. 34 – mormânt de înhumăție, adult, bine păstrate oasele, forma gropii nu se distinge, adâncimea de conturare -1,30 m. Poziție: culcat pe spate, mâinile par a fi pe lângă corp, se păstrează doar partea superioară a corpului, până la jumătatea toracelui. Orientarea este V-E. Este anterior lui M. 27. Date: incertă.

M. 35 – mormânt de înhumăție, adult, bine păstrate oasele, forma gropii nu se distinge, adâncimea de conturare -1,30 m. Poziție: craniul deranjat, culcat pe spate, mâinile pe lângă corp, picioarele întinse, paralele. Orientarea este V-E. Este anterior lui M. 24. Date: sec. XI–XII.

BIBLIOGRAFIE

Biro Hendre 2013,

D. Biro Hendre, *Batthyaneum. Descoperirile arheologice din catedrala romano-catolică din Alba Iulia (1907–1914): publicate în 1918 de Pósta Béla. Valorificarea unui inventar uitat*, București, 2013.

Blăjan 2002,

M. Blăjan, *Alba Iulia, jud. Alba (Apulum). Punct: Izvorul Împăratului. Cod sit: 1026.13*, în CCA, 2002, 33.

Blăjan 2006,

M. Blăjan, *Alba Iulia, jud. Alba (Apulum). Punct: Izvorul Împăratului. Cod sit: 1026.13. Campania 2005*, în CCA, 2006, 70–72.

Blăjan 2007,
M. Blăjan, *Alba Iulia, jud. Alba (Apulum). Punct: Izvorul Împăratului. Cod sit: 1026.13. Campania 2006*, în CCA, 2007, 54–57.

Blăjan, Botezatu 2000,
M. Blăjan, D. Botezatu, *Studiul arheologic și antropologic al mormintelor de incinerare prefeudale (sec. VIII) de la Alba Iulia – “Stația de salvare”*, în *Apulum*, XXVII/1, 2000, 453–474.

Blăjan, Popa 1983,
M. Blăjan, Al. Popa, *Cercetările arheologice de la Alba Iulia “Stația de Salvare”*, în MCA, XV, 1983, 375–380.

Blăjan, Stoicovici, Botezatu 1990–1993,
M. Blăjan, E. Stoicovici, D. Botezatu, *Monedele descoperite în cimitirul feudal timpuriu (sec. XI) de la Alba Iulia–„Strada Vânătorilor” (1979–1980)*, în *Apulum*, XXVII–XXX, 1990–1993, 273–292.

Catalog 2003,
Necropolele orașului Alba Iulia- din preistorie până în evul mediu. Catalog de expoziție, Alba Iulia, 2003.

Catalog 2006,
H. Ciugudean, Z. K. Pinter, G. T. Rustoiu, ed., *Habitat, religie, etnicitate: Descoperiri arheologice din secolele IX–XI în Transilvania. Catalog de expoziție*, Alba Iulia, 2006.

Ciugudean 2007,
H. Ciugudean, *Pottery offerings in the early middle age cemetery of Alba Iulia–„Stația de Salvare”*, în Cosma Călin ed., *Funerary offerings and votive depositions in Europe’s 1st millenium AD. Cultural Artefacts and local identities*, Mega, Cluj-Napoca, 2007, 243–262.

Ciugudean, Dragotă, Popescu 2022,
H. Ciugudean, A. Dragotă, M. E. Popescu, *The Transylvanian Cradle: The Funeral Landscape of Alba Iulia in the Light of ‘Stația de Salvare’ Cemetery (Ninth – Eleventh Century)*, în D. Marcu Istrate, D. I. Mureșan, G. T. Rustoiu, ed., *Christianization in Medieval Transylvania. A Church Discovered in Alba Iulia and its Interpretations*, Brill, 2022.

Cupcea 2024,
G. Cupcea, *The prison in the fortress of Apulum (Alba Iulia)*, în H. van Enkevort, M. Driessen, E. Graafstal, T. Hazenberg, T. Ivleva, C. van Driel-Murray, ed., *Living and dying on the roman frontier and beyond*, Paris, 2024, 179–188.

Dragotă 2016,
A. Dragotă, *Egg offering in the burrial ground from Izvorul Împăratului, Alba Iulia (10th – 11th centuries)*, în ArhIn I, Sibiu, 2016, 7–15.

Dragotă 2018,

A. Dragotă, *Suita militară din Necropola de la Alba Iulia – Izvorul Împăratului (sec. X), în Transilvania*, 8/2018, 70–81.

Dragotă 2019,

A. Dragotă, *Morminte cu echipament militar din orizontul II al necropolei de la Alba Iulia- Stația de Salvare (1979–1981)*, în *Transilvania*, 5–6, 2019, 107–124.

Dragotă 2023,

A. Dragotă, *Voievodatul lui Gyula între păgânism și creștinism în jurul anului 1000*, Cluj-Napoca, 2023.

Dragotă et alii 2009,

A. Dragotă, G. T. Rustoiu, M. Drîmbărean, V. Deleanu, S. Oța, *Necropola medieval timpurie de la Alba Iulia – str. Brândușei. Cercetările arheologice din anii 1997–2008*, Alba Iulia, 2009.

Dragotă et alii 2012,

A. Dragotă, G. Tomegea, G. T. Rustoiu, M. Drîmbărean, *Materialul numismatic descoperit în necropola de la Pâclișa-„La Izvoare” (Mun. Alba Iulia, jud. Alba)*, în *Apulum*, XLIX, 2012, 47- 162.

Dragotă et alii 2015,

A. Dragotă, G. T. Rustoiu, M. Drîmbărean, V. Deleanu, *The early medieval necropolis from Alba Iulia – Izvorul Împăratului. Archaeological Researches in 2014*, în *Apulum*, LII, 2015, 320 – 349.

Florescu, Ota 2016,

C. T. Florescu, R. Ota, *Un mormânt din secolul X descoperit în incinta fostului Castru roman de la Apulum*, în *Apulum*, LIII, 2016, 245 – 253.

Heitel 1985,

R. Heitel, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968–1977). I*, în *SCIV(A)*, 36/3, 1985, 215–231.

Marcu Istrate 2009,

D. Marcu Istrate, *Catedrala romano-catolică „Sfântul Mihail” și Palatul Episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice (2000–2002)*, Alba Iulia, 2009.

Marcu Istrate 2009a,

D. Marcu Istrate, ed., *Catedrala romano-catolică și Palatul Episcopal din Alba Iulia. Arheologie și Istorie*, Catalog de Expoziție, Alba Iulia, 2009.

Marcu Istrate 2014,

D. Marcu Istrate, *Biserica din secolele X–XI, de influență bizantină, de la Alba Iulia. Restituiri Preliminare*, în *Apulum*, LI series Historia & Patrimonium, Alba Iulia, 2014.

Marcu Istrate 2015,

D. Marcu Istrate, *Byzantine influences in the Carpathian Basin around the turn of the Millennium. The pillared church of Alba Iulia*, în *Dacia* (N.S.), LIX, București, 2015, 177–213.

Marcu Istrate 2022,

D. Marcu Istrate, *From the Greek Bishop Hierotheos to the Latin Bishop Simon: The Churches in Alba Iulia and the Controversies Related to the Beginning of the Diocese of Transylvania*, în D. Marcu Istrate, D. I. Mureșan, G. T. Rustoiu, ed., *Christianization in Medieval Transylvania. A Church Discovered in Alba Iulia and its Interpretations*, Brill, 2022.

Marcu Istrate 2022a,

D. Marcu Istrate, *Church Archaeology in Transylvania (ca. 950 to ca. 1450)*, Brill, 2022.

Marcu Istrate, Istrate 2003,

D. Marcu Istrate, A. Istrate, *Șantierul arheologic de la Alba Iulia, catedrala romano-catolică și palatul episcopal*, în *PA*, Alba Iulia, 2003, 134–135.

Marcu Istrate, Istrate, Tănase 2004,

D. Marcu Istrate, A. Istrate, D. Tănase, *Raport asupra cercetărilor arheologice din punctul Str. Mihai Viteazu nr. 19 (Catedrala Romano-Catolică), Alba Iulia, jud. Alba. Campania 2003*, în *CCA*, 2004.

Marcu Istrate, Mățiș, Deleanu 2009,

D. Marcu Istrate, A. Mățiș, V. Deleanu *Alba Iulia, jud. Alba. Punct: Palatul Arhiepiscopiei romano-catolice, str. Mihai Viteazul nr. 21. Cod sit: 1026.07*, în *CCA*, XXI, 2009, 253–254.

Marcu Istrate, Mățiș, Roman 2010,

D. Marcu Istrate, A. Mățiș, D. M. Roman *Alba Iulia, jud. Alba. Punct: str. Mihai Viteazul nr. 21, Catedrala romano-catolică Cod sit: 1026.07, 1026.44, 1026.52*, în *CCA*, 2010, 227–228.

Moga, Timofan, Bălan 2010,

V. Moga, A. Timofan, L. Bălan, *Alba Iulia, jud. Alba [Apulum]. Punct: Cetatea Alba Carolina – Ravelinul Sf. Francisc de Paola. Sectorul de SE al așezării civile (canabae) a castrului legiunii XIII Gemina. Cod sit: 1026.01*, în *CCA*, 2010, 24–26.

Protase 1954,

D. Protase, *Cercetările arheologice din 1953 în cetatea de la Alba Iulia. Raport preliminar*, în *SCIV(A)*, V/1–2, 1954, 222–224.

Protase 1956,

D. Protase, *Cercetările arheologice din 1953 de la cetatea Alba Iulia*, în *SCIV(A)*, VII, 1–4, 1956, 14–31.

Protase 1959,

D. Protase, *Şantierul arheologic Alba Iulia*, în *MCA*, 6, 1959, 397–405.

Raport...reabilitare...Alba Carolina...2011,

Raport preliminar privind cercetările arheologice implicate de proiectul de reabilitare a cetăţii Alba Carolina, 4 martie 2011 – 30 aprilie 2011, mss., în arhiva Muzeului Naţional al Unirii Alba Iulia.

THE CEMETERY OF THE ROMAN CATHOLIC CATHEDRAL IN ALBA IULIA: ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF 2011, CONDUCTED BY MNUAI..

Abstract

Within the archaeological investigations around the Roman Catholic Cathedral in Alba Iulia, the necropolis emerges as one of the largest early medieval funerary complexes in Transylvania, used continuously especially from the late 9th century until around 1700. Previous investigations before 2000 (Protase, Heitel) documented several hundred graves and suggested an organization in rows, with occasional overlaps and possible family plots, as well as the existence of distinct horizons (M1–M5), stratigraphically defined by D. Marcu Istrate, ranging from deposits with horse offerings (9th–10th century) to modern burials, through archaeological campaigns carried out after 2000. The 2011 campaign, conducted in the context of the rehabilitation of the Vauban-style fortification, revealed the ruins of a church with pillars (probably 10th century, dismantled after the mid-11th century), over which a dense Arpadian cemetery developed, estimated at approximately 1,000 funerary interventions, of which around 400 were investigated at the time. A separate group consists of the 35 graves discovered in 2011 (M.1–M.35), all inhumations belonging to adult individuals, predominantly oriented west–east and in dorsal decubitus position, with extended lower limbs; singularly, M.15 stands out, deposited in a crouched position on the left side. Grave depths generally range between –1.10 and –1.50 m, and stratigraphic overlaps are frequent, indicating prolonged and intensive use of the funerary space. The inventory is modest but typologically homogeneous: twisted rings (11th century) and looped rings with an “-S” shaped end (11th–12th century, with early 10th–11th century variants), sometimes in multiple combinations on the same individual; weapon or equipment deposits are absent. The assemblage unambiguously places this portion of the necropolis within horizon M2 of the cathedral cemetery, confirming a standardized Christian ritual framework and a community with modest funerary equipment, yet culturally integrated within the Carpatho-Danubian and Central European area of the 11th–12th centuries.

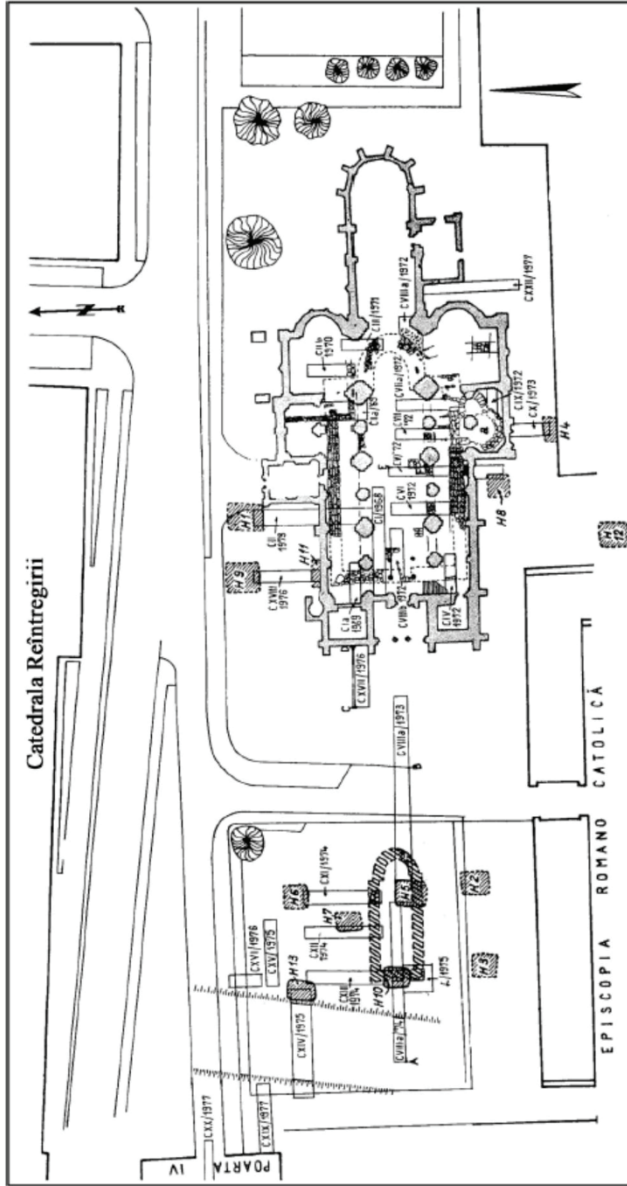

Fig. 1. Planul general al săpăturilor realizate de Radu Heitel (după Marcu Istrate 2022, Fig. 1.4)/ General plan of the excavations carried out by Radu Heitel (after Marcu Istrate 2022, Fig. 1.4)

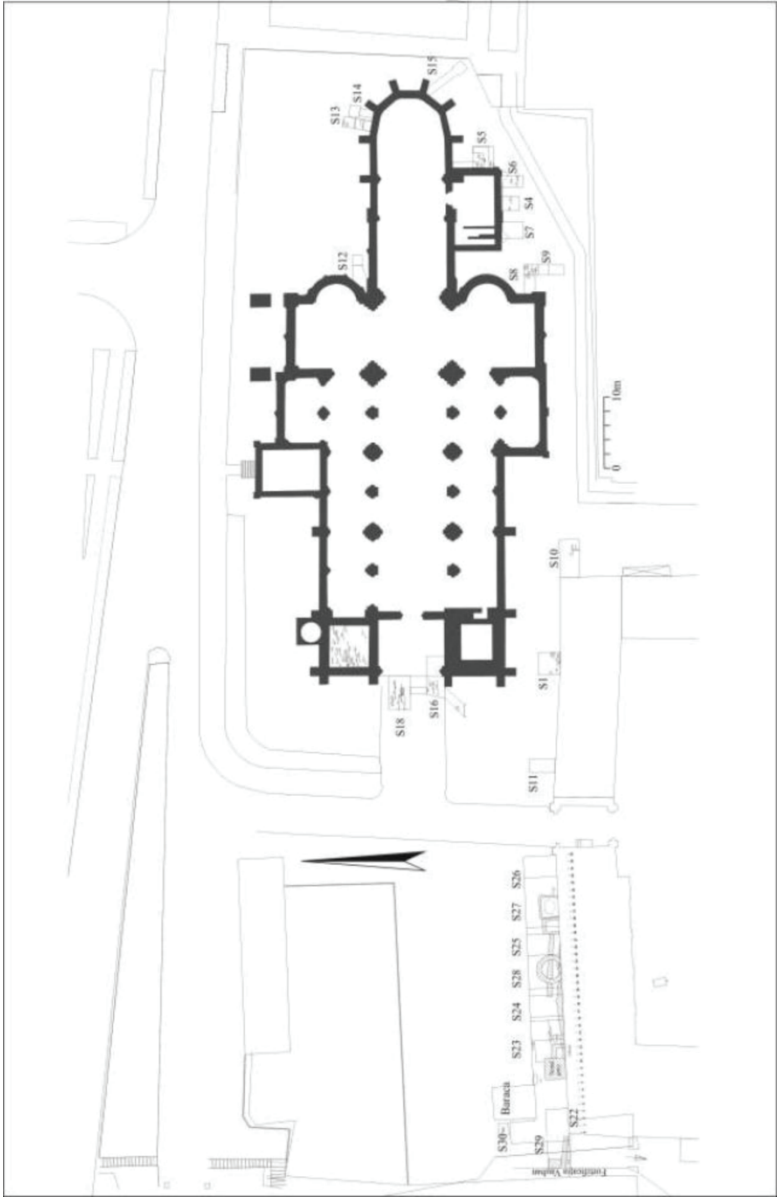

Fig. 2. Plan general al mormintelor cercetate în anul 2000–2002 (după Marcu Istrate 2009, Pl. 5)/
General plan of the graves researched in 2000–2002 (after Marcu Istrate 2009, Pl. 5)

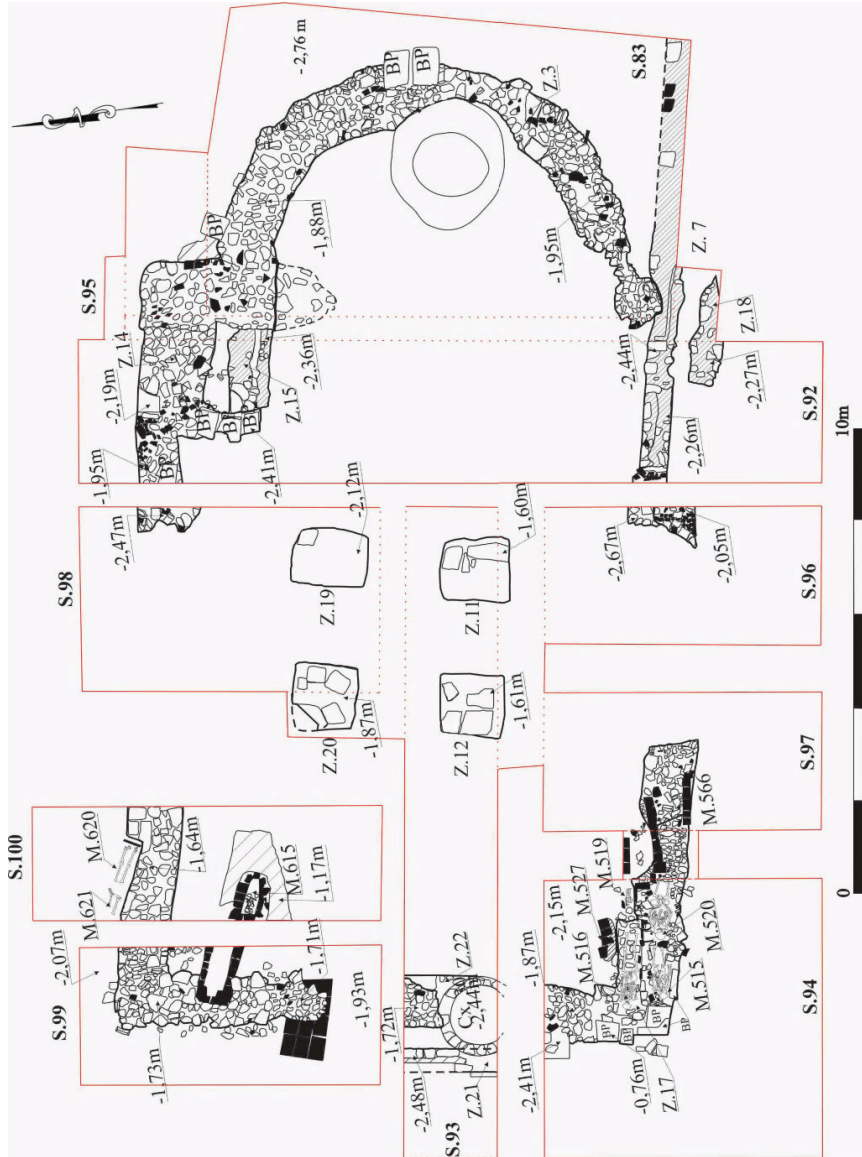
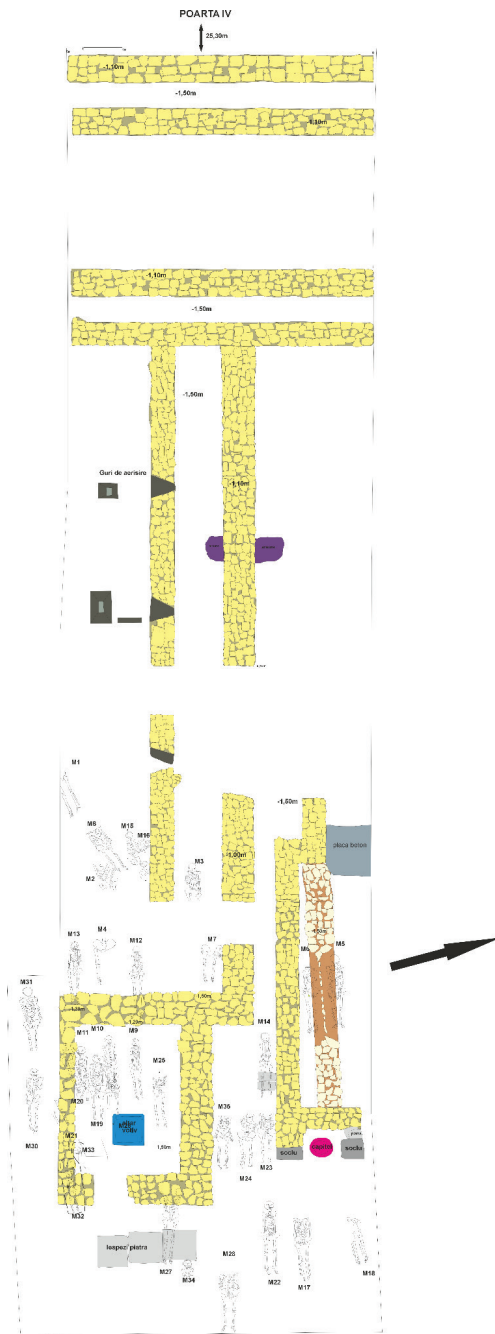
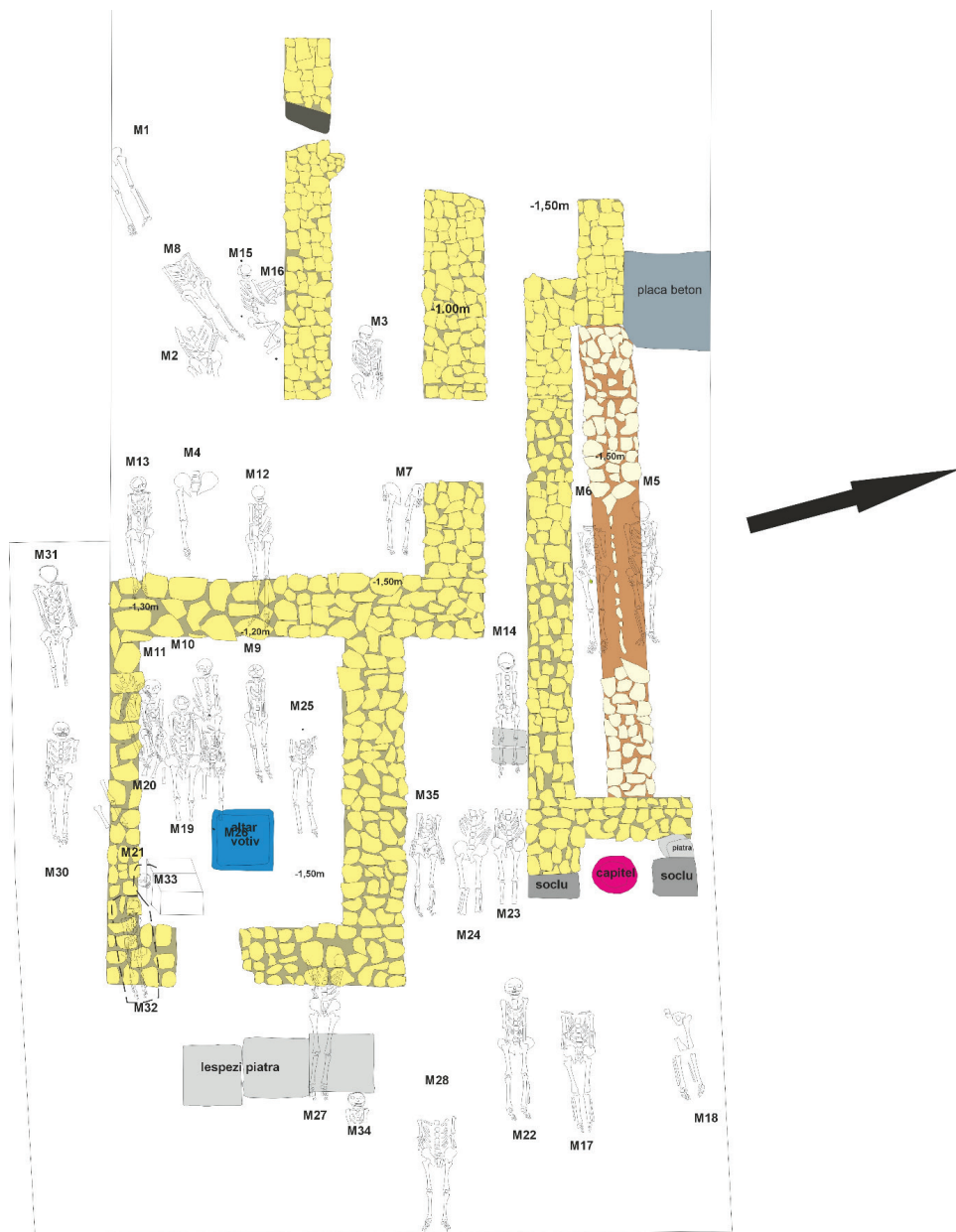

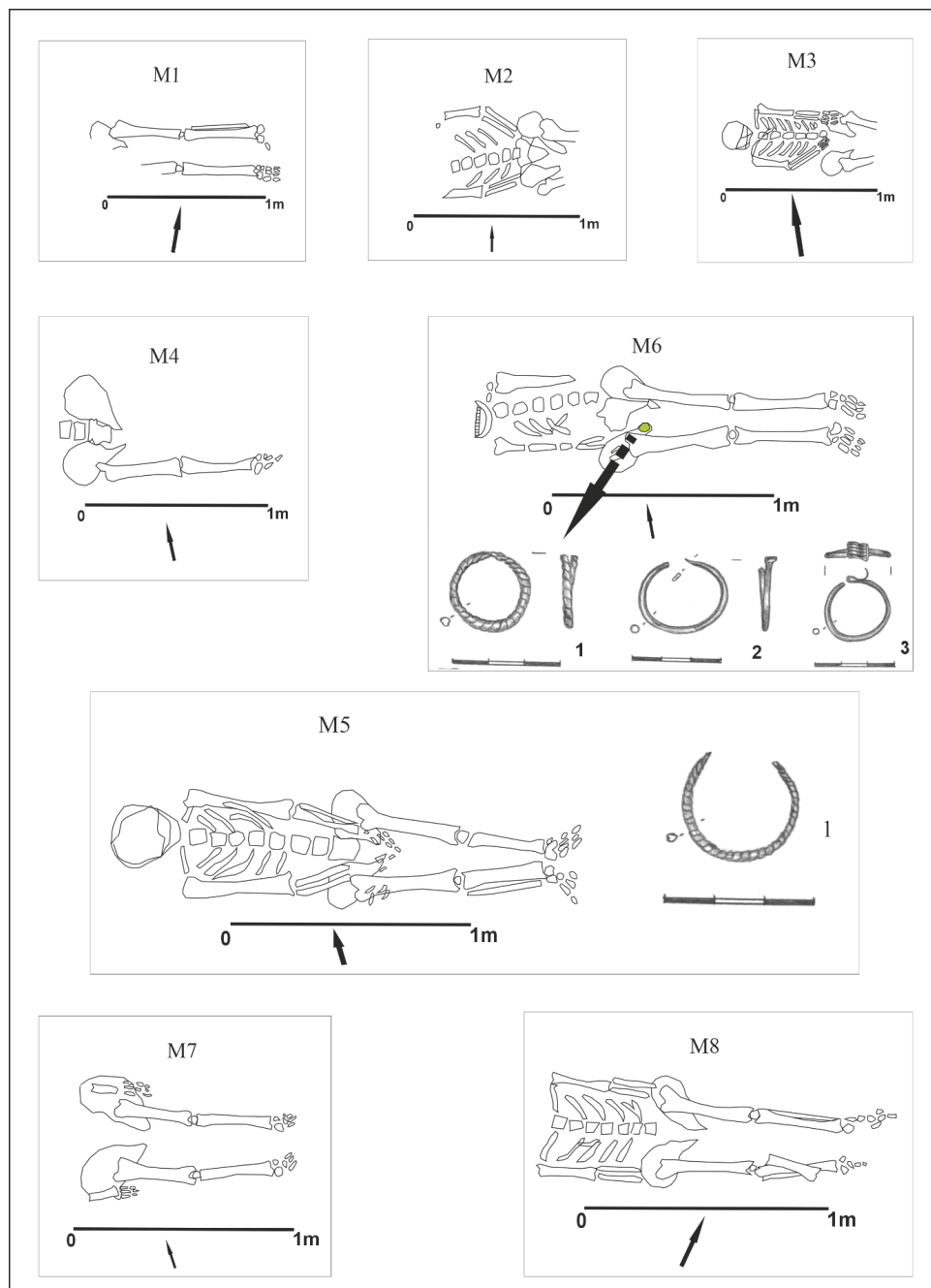
Fig. 3. Planul ruinelor bisericii cu stâlpi, cu marcarea parțială a mormintelor care suprapun fundațiile acestuia (după Marcu Istrate 2014, Fig. 3)/ Plan of the ruins of the pillared church, with partial marking of the graves that overlap its foundations (after Marcu Istrate 2014, Fig. 3)

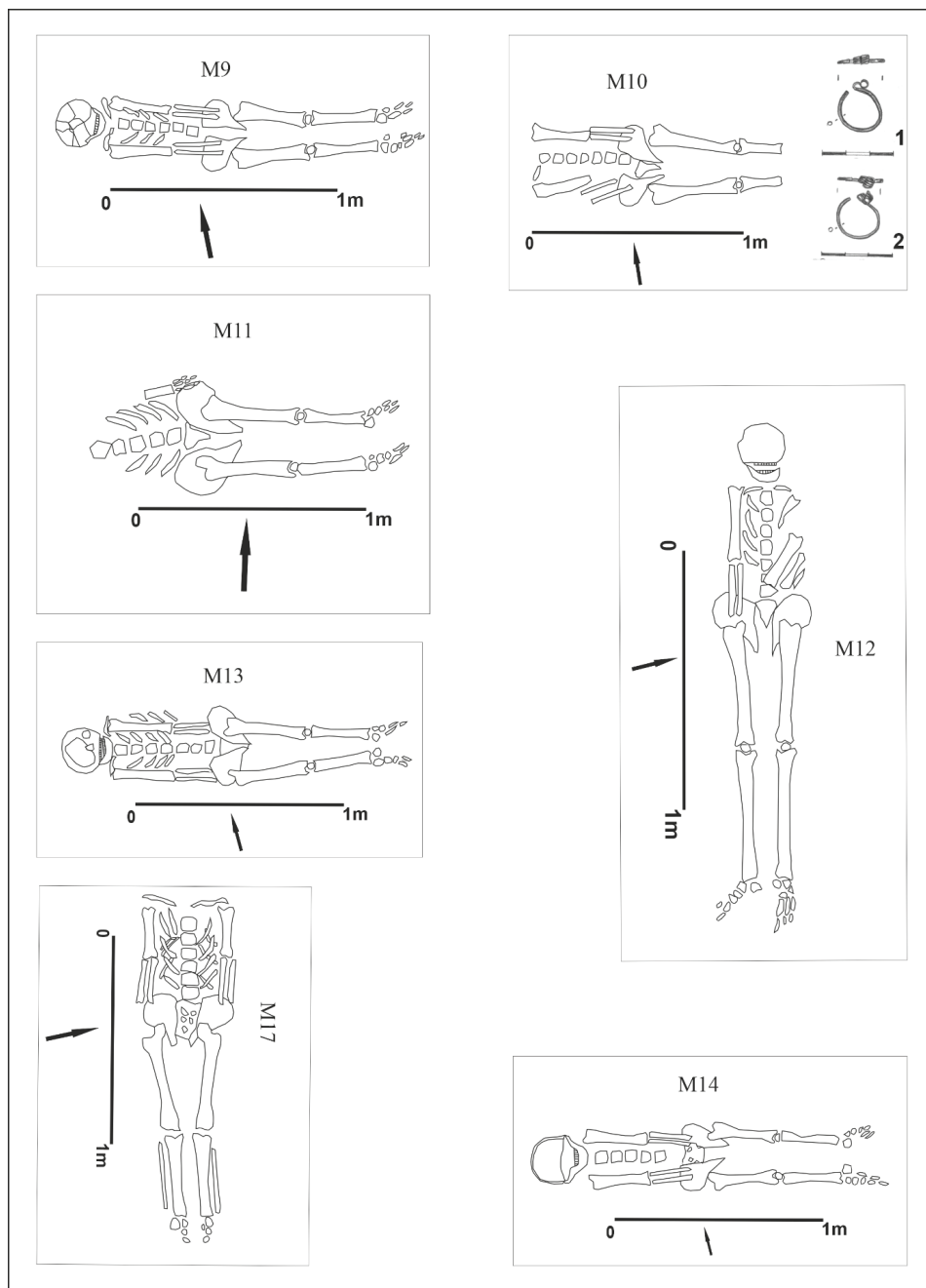
Planşa 1. Alba Iulia – Morminte 2011 – Plan general al descoperirilor
/ Alba-Iulia – Graves 2011- General plan of discoveries

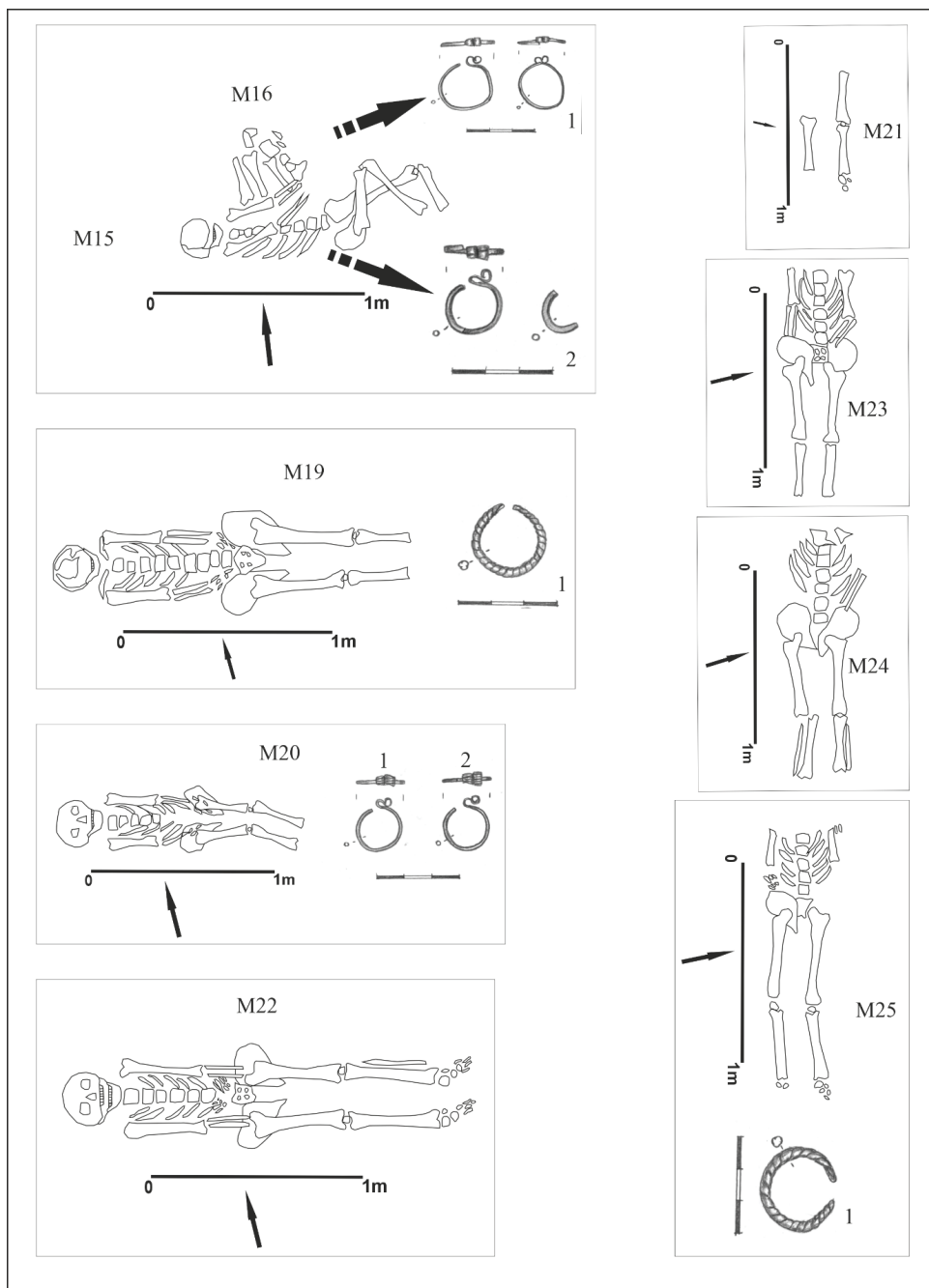
Planşa 2. Alba Iulia – Morminte 2011 – Plan de detaliu cu mormintele cercetate/
Alba-Iulia – Graves 2011- Detailed plan with the researched graves

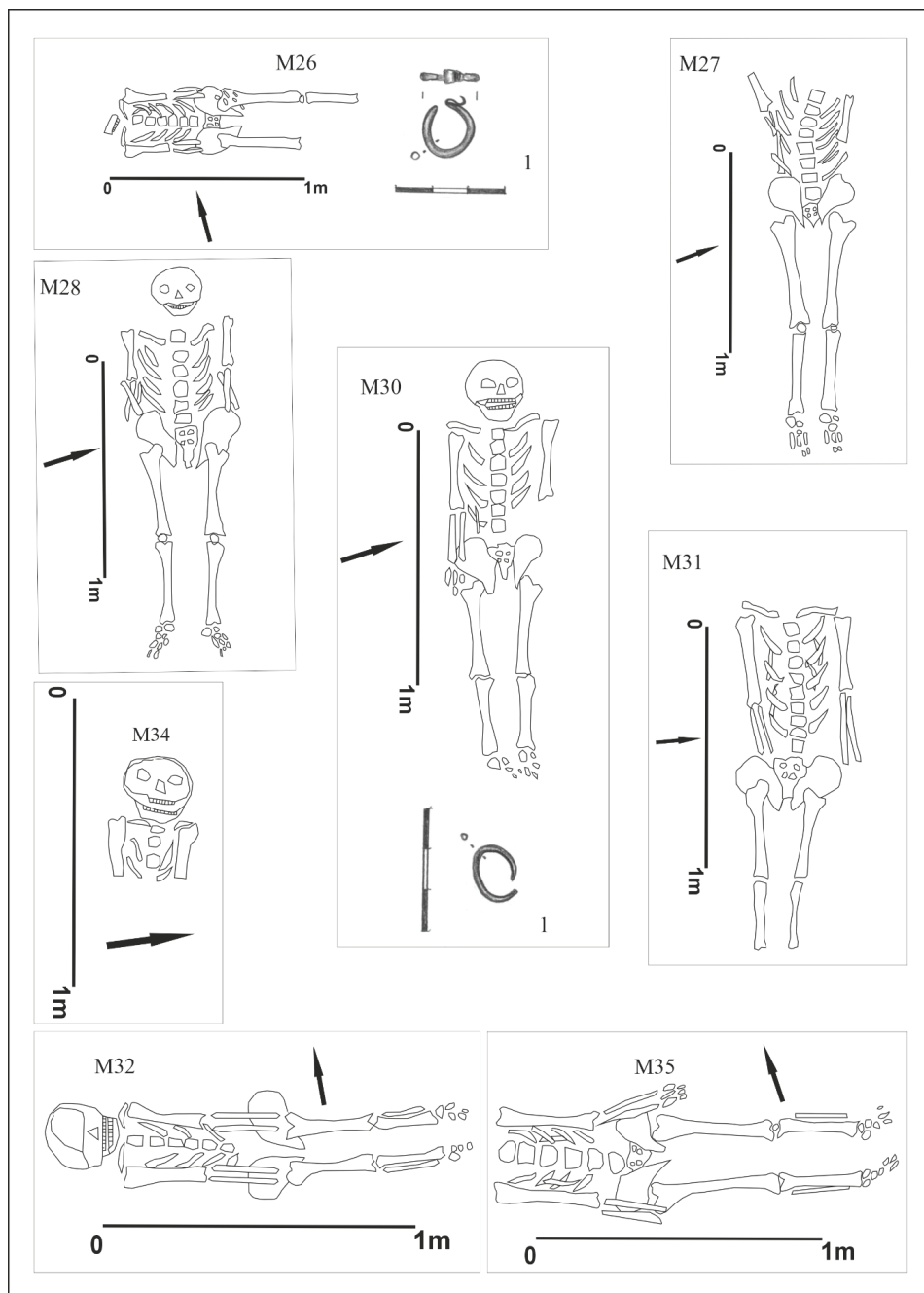
Planșa 3. Alba Iulia – Morminte 2011 – M1 – M8/ Alba-Iulia – Graves 2011- M1-M8

Planșa 4. Alba Iulia – Morminte 2011 – M9 – M14, M17/
Alba-Iulia – Graves 2011 – M9 – M14, M17

Planșa 5. Alba Iulia – Morminte 2011 – M15 – M16, M19 –
M25/ Alba-Iulia – Graves 2011 – M15-M16, M19-M25

Planșa 6. Alba Iulia – Morminte 2011 – M26 – M28, M30 – M32, M34 – M35/ Alba-Iulia – Graves 2011 – M26 – M28, M30 – M32, M34 – M35

TWO MEDIEVAL SETTLEMENTS (14TH–16TH CENTURIES) FROM CÂMPIA ÎNALTĂ A VINGĂI: ARCHAEOLOGICAL AND HISTORICAL CONSIDERATIONS

*Octavian-Cristian Rogozea, Zoltan Iusztin**

Cuvinte-cheie: cercetare de suprafață, așezare, fortificație, Ev Mediu, Vestul României, Iancu Hunyadi, Matia Corvin

Keywords: survey, Middle Ages, fortification, settlement, West Romania, John Hunyadi, Matthias Corvinus

A synthesis of the research cataloguing the archaeological discoveries in the High Plain of Vinga reveals that, although certain findings have been documented in the area, the number of recorded sites remains low in relation to the region's actual archaeological potential.

The specialized literature—particularly historical geography studies focusing on medieval settlements—began, as early as the second half of the 19th century, to identify and locate settlements mentioned in documentary sources. Their presentation followed well-defined criteria, distinguishing between fortresses, urban-type settlements or market towns, and smaller localities. Moreover, these settlements were listed in alphabetical order. This approach facilitated subsequent research efforts. Naturally, the location of these settlements was undertaken using information provided by historical documents and long-preserved toponyms. In the best cases, surviving remains or ruins of buildings and settlements allowed for precise identification of their original positions. For this reason, we consider it useful to integrate surface archaeological surveys with information derived from documents, maps, and toponyms.

Due to their objectives and the large volume of information they handle, historical geography works do not indicate the exact location in the field of the ruins and material traces of these settlements, but instead locate them in relation to modern-day settlements. In this context, the core areas of most medieval localities are only approximately identified, and only in cases where

* Muzeul Național al Banatului, iusztin.z@gmail.com; Universitatea de Vest, Timișoara, Institutul de Cercetări Avansate de Mediu, octavian.rogozea@e-uvr.ro

archaeological research has been conducted is their location precisely established. Such examples are few and are limited to larger settlements, fortifications, or constructions that have withstood the passage of time. As a result, the remains of most small localities and villages remain unknown, and our knowledge of these elements of the medieval world is fragmented, diminishing our overall understanding of the Middle Ages.

Starting from the late 20th century and into the early 21st, the multidisciplinary approach—facilitated by technological advancements—has enabled, particularly through non-invasive research methods, the precise identification of such sites without the need for intrusive archaeological investigations.

Conversely, research may also proceed in the opposite direction: as a result of preliminary archaeological investigations, specialists may identify various sites whose historical attribution becomes possible through the consultation of written sources.

In this context, by employing technological tools in the service of archaeology, alongside documentary sources and cartographic materials, we have succeeded in identifying in the field two important medieval sites, in our view: Mănăştur-5/*Monostor* and Vinga-78/*Seleus*.

Geographical Setting

Câmpia Înaltă a Vingăi is bounded to the west by the Jimbolia Plain and the Timiș Plain, along the alignment of the localities Giarmata, Sănandrei, Satchinez, Gelu, Variaș, and Periam. To the east, it represents a continuation of the Lipova Hills, with the boundary between these two geographical units marked by the localities of Zăbrani, Seceani, and Giarmata.¹

This subunit is characterized by a fan-shaped form, composed of approximately four terraces, opening toward the southwest.² The relief is marked by gently undulating interfluvies, with shallower valleys in the western part—where elevation differences range between 10 and 20 meters—and deeper valleys in the eastern part, where the difference in elevation between the plateau and the valley floors reaches 30 to 50 meters.³

The dominant soils found in the area include: typical chernozems, cambic chernozems, clay-illuviated chernozems, general chernozems, eutric brown soils, vertisols, solonetz soils, as well as associations of wet meadows.⁴

From a hydro-pedo-geological perspective, the High Plain of Vinga

¹ Pop 2005, 141.

² Posea 1997, 361–362.

³ Țăranu, Luca 2002, 218.

⁴ Ianoș, Pușcă, Goian 1997, 156, 178, 191, 247; Țăranu, Luca 2002, 219.

consists of a thick, water-non-bearing horizon (15–20 m), semi-acvipermable in nature, composed of loess-like material with high hydraulic conductivity (2–2000 mm/h). This horizon allows for rapid vertical infiltration of water but promotes slower horizontal flow. It rests upon impermeable, aquitard, or aquiclude horizons formed of clayey sediments with reddish hues.⁵

The hydrography of the central area, which is also our focus, is defined by two watercourses: the Apa Mare Stream and the Slatina Stream, both of which dissipate into marshy areas in the Satchinez–Biled sector.⁶ The valleys in the High Plain of Vinga are characterized by flat-bottomed cross-sections and a temporary hydrological regime, with most of them drying up during the summer.⁷

Documentary Sources

In the present case, the fortress—whose location was mentioned above—is situated within the territory of a settlement identified in the specialized literature through toponymy. In his comprehensive volumes on historical geography, Dezső Csánki was aware of a settlement called Monostor, which he located both in Arad County and in the neighboring southern county. Moreover, the historian stated that the settlement was incorporated into Timiș County in the 15th century.⁸ The identification he proposed was made through the consultation of cartographic sources. Csánki used a clue from a document, namely the listing of the settlement alongside two other villages: *Monostor, Kethfylew, Thureghaz*.⁹ Thus, he searched for the three localities on an 18th-century map, identifying them to the west of the settlement of Vinga. Unfortunately, the cartographic source is not specified, but it was most likely a map from the Mercy series.

This location was subsequently adopted by most historians. Due to the toponym, it was believed that the settlement was built near a monastery, despite the fact that the sources provide no evidence to support this.¹⁰ According to a testimony from the late 19th century, the ruins of a monastery were reportedly visible within the territory of the modern settlement.¹¹ This information is not supported by any documentary source or by specialized literature and was likely derived from informal sources such as the geography dictionary published in 1851, which mentioned traces of a fortification defended by a ditch.

⁵ Ianoș, Pușcă, Goian 1997, 101.

⁶ Pop 2005, 141.

⁷ Posea 1997, 365.

⁸ Csánki 1890.

⁹ Csánki 1894.

¹⁰ Márki 1892, 383.

¹¹ Reiszig 1913, 76.

Since the nature of this fortification was unknown, it was assumed that it could have belonged to a monastery.¹² Of course, the toponym Monostor, adapted into Romanian as Mănăştur, corresponds to these characteristics, the most well-known example being Cluj-Mănăştur.

However, there is another premise with similar characteristics that does not require the identification of a monastic hermitage, namely that the settlement was part of a monastery's domain and was therefore named after its owner. Precisely because of the multiple aspects related to its etymology, the toponym Monostor became widespread throughout the territory of the Apostolic Kingdom.¹³

At the beginning of the 20th century, Felix Milleker listed two settlements named Monostor in Timiş County. One of these was located in the northern part of the administrative unit, near the border with Arad County, while the second was situated near Făget. Regarding the latter, he stated that it was known as Bégamonostor, whereas the locality north of the fortress of Timişoara was recorded in a 1552 document alongside the settlement of Kétfülű, listed among the possessions of the aforementioned fortress.¹⁴ However, the source is not specified.

The location of the settlement at the border between the two counties is not the only reason why some historical geography works assign it to Arad County, while other studies place it in Timiş County.¹⁵ The main cause lies in the fact that the papal tithe lists place two homonymous settlements within the Archdeaconry of Arad¹⁶, and the specialized literature has accepted the hypothesis that one of them corresponds to Mănăştur, currently located in Arad County.

The older cited works provide various pieces of information about the settlement of Monostor, but not all of them can be confirmed. For example, it has been proven that the opinion that, in the 13th century, the locality was owned by the Cenad clan has no scientific basis.¹⁷

Contributions concern the toponym, to which the historian Pál Engel attributed two variants: *Királymonostor* and *Zákánymonostor*.¹⁸ In the case of a widespread toponym, the use of a second name is useful for a precise identification. However, documentary evidence only confirms the forms *Zakanmonostor* and *Monostor*.

¹² Fényes 1851.

¹³ Lipszky 1806, 434–435.

¹⁴ Lipszky 1806, 212.

¹⁵ Győrffy 1963, 182; Milleker 1897, 212, 148.

¹⁶ Ortvy 1891, 146, 150, 161.

¹⁷ Forţiu, lucrare in manuscris. We would also like to express our gratitude to Mr. Sorin Forţiu for the constructive discussions related to this topic.

¹⁸ Engel 2001.

If the earliest references to the settlement are considered to be the papal tithes, concrete evidence is encountered only following the investigation of Governor John Hunyadi's itinerary. At the beginning of 1451, the high-ranking official departed from Cenad towards Timișoara and stopped en route at the settlement of *Zakanmonostora*¹⁹, as confirmed by two documentary sources.²⁰

In mid-May, the governor departed from Timișoara heading north toward Arad. Along the way, he stopped at the same settlement, where he stayed for four days.²¹ Testimonies of the stopover are provided by two other documents that record the settlement under the same name mentioned above.²² Then, a few weeks later, the governor returned to *Monostor*.²³ This time, documentary evidence shows that John stayed in the settlement, alternatively named, for more than two weeks.²⁴ Seven documents issued on this occasion have been preserved, recording the locality under both names, which clarifies the toponym's ambivalence. Particularly noteworthy is the document in which the governor certifies his presence *in oppido nostro Monostor*.²⁵

This annotation raises questions, as a testimony from 1454 confirms that the settlement was among the estates owned by the noble George Thar in Timiș County. Thus, the properties of this nobleman from the Rátót clan included *Monosthor, Kethfylw, Thwreg haz et prediis*.²⁶

At that time, George de Thar had chosen to form a brotherhood over all his estates with the Pásztó nobles, due to their descent from a common ancestor. The latter also belonged to the Rátót²⁷ clan and were interested in George Thar's inheritance, as he had become the sole male representative of his family. Consequently, the Pásztó nobles were the ones who appeared in Prague before King Ladislaus the Posthumous (1444–1457) to ratify the agreement.²⁸ George Thar's real estate holdings were extensive; besides estates in Timiș County, he owned two fortresses and over twenty estates spread across five counties.²⁹

Shortly before the Battle of Belgrade, the same king acknowledged the

¹⁹ Engel 1984, 985.

²⁰ Barabás 1934, doc.44, 79–80; MNL OL. DL. 274904.

²¹ Engel 1984, 985.

²² MNL OL. DL.38302; 106525.

²³ Lukinich 1937, doc.16, 30; Gündisch 1975, doc.2740, 320; MNL OL. DL.14475; 25207; 240106; 240107; 240108.

²⁴ Engel 1984, 985.

²⁵ Lukinich 1937, doc.16, 30.

²⁶ Pesty 2014, doc. 241, 276.

²⁷ Engel, *Középkori Magyar Genealógia*, (Budapest, 1998, hartă interactivă) s.v. Rátót nem 3. tábla: Pásztói.

²⁸ Pesty 2014, doc. 245, 282–283.

²⁹ Pesty 2014, doc. 245, 282–283.

merits and virtues of Baron John Hunyadi, recognizing his right to lordship over the estates of Monosthor and Kethfylew in Timiș County.³⁰ The privilege fully clarifies the situation of the settlements. They had been granted to George Thar's father by King Albert of Habsburg (1437–1439), and at one point, he had bestowed them upon the governor.³¹ According to some opinions, John Hunyadi would have taken possession of them even before 1448.³²

After the death of the hero of Belgrade, the situation of the settlements remains unknown. What is certain is that in 1464 the Pásztó nobles requested King Matthias Corvinus (1458–1490) to reconfirm the brotherhood agreement made with George Thar. Due to the services rendered in favor of the new dynasty, they were entitled to request such a favor. Matthias Corvinus granted his approval, with the sole exception of the estate of Mănaștur.³³ The king was aware of the settlement's previous status, which is why he refused to cede it to the rightful heirs of George Thar. Moreover, a few years earlier, Matthias had personally visited the locality, as confirmed by the order issued from *Zakanmostra*.³⁴ In the Hungarian language, the term *zákány*, in an archaic form, designated impurities or residues found in a liquid.³⁵ Such a perspective would relate to the watercourse located even today in the immediate vicinity of the medieval settlement. Although these testimonies are indirect, they provide a valuable insight into the settlement and its situation.

However, the settlement came to the attention of the sources as a result of a conflict between neighbors. In 1479, at least four documents were drafted recording the attack by the serfs of *Monostor* on the *Sewles* estate, owned by the noble Emeric Dóci.³⁶ In an initial document from the end of February, the judicial seat of Arad reported this wrongdoing without specifying the county in which the settlement of the perpetrators was located.³⁷ Two months later, the noble Emeric Dóci appeared before the congregation of the counties of Cenad and Timiș, presided over by the kingdom's palatine, and made known the injustice he had suffered. On this occasion, the noble stated that the serfs from Mănaștur had attacked his estate under the orders of the Count of Timiș, Ambroziu *Nagh*, around the feast of Archangel Michael in 1478. However, the

³⁰ MNL OL. DL.37636.

³¹ MNL OL. DL.37636.

³² Forțiu, *lucrare în manuscris*.

³³ Forțiu, *lucrare în manuscris*, doc.326, 381–382.

³⁴ MNL OL. DE.213742.

³⁵ Magyar nyelv értelmező szótára v. *zákány* (<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok>).

³⁶ MNL OL. DL.15314; 18189; 18192; 18212.

³⁷ MNL OL. DL.15314.

count did not limit himself to this wrongdoing but also allowed the castellan of Timișoara to plunder another estate of the complainant.³⁸

It is certain that both documents attest that the serfs from Mănăștur were royal subjects. This testimony clarifies the reason why they acted under the orders of the Count of Timiș. Living on a royal domain, they were under the authority of the leaders of the county to which they belonged.

Of course, not all inhabitants of a settlement were serfs. Within a settlement lived individuals of different statuses; alongside serfs, there were nobles and free people. Moreover, there were multiple lords disputing control over the territory of an estate. These could be wealthy nobles like those from the Thar family, who held several serf sessions, but also poorer nobles with only one serf session or just their own household.

For his cause, Emeric Dóci obtained another document during the congregation that brought together the nobility of the two aforementioned counties—namely, an order addressed to the Count of Timiș demanding that he send representatives to trial. Although partially illegible, the document records approximately 64 serfs accused of lawlessness.³⁹

Finally, a last document records that these wrongdoers not only refused to compensate the nobleman but also recruited a serf who settled in Mănăștur without paying the required teragium.⁴⁰

Not all of the documents cited specify the county in which the settlement was located; however, those that do invariably record Timiș County. For example, the accounts of the attack on Emeric Dóci's estate do not mention the administrative unit, but the description of the wrongdoers' status proves beyond doubt that their settlement of origin was not the one situated in the Mănăștur district, which itself belonged to Timiș County. Beginning in 1454, four Romanian districts, including Monostor, were granted to Governor John Hunyadi⁴¹ and subsequently remained the property of Prince John Corvinus.⁴²

Their number is large, demonstrating that the settlement was well populated. Although not all of the names listed correspond to a serf household or holding, since common family names indicate kinship ties and the possibility of living under the same roof, we can estimate that the village of Mănăștur exceeded 50 serf holdings. In this context, the testimony of Governor Hunyadi from 1451 becomes certain and proves that the settlement was not only the size of a market town but also held that status. This hypothesis is further

³⁸ MNL OL. DL.18189.

³⁹ MNL OL. DL.18192.

⁴⁰ MNL OL. DL.18212.

⁴¹ MNL OL. DL.37619.

⁴² Pataki 1973, XVIII–XX.

supported by the anthroponymy of its inhabitants (Table 1). Although we cannot be certain that names such as *Warga* or *Kowach* correspond to furriers, shoemakers, or blacksmiths, and *Mezaros/măcelar* (butcher), nicknames like *Sowago/salt cutter* suggest particular specializations. Moreover, the existence of such trades is better attested in market towns and cities. Of particular note is the patronymic *Gonozgondolo*, whose meaning is “*ill-intentioned*” or “*one who thinks evil*.”

Tabel 1. Serfs from Mănăştur in 1479/Iobagii din Mănăştur în 1479

1	Bartholomeus Bathus judex	26	Gregorius Zewldesy	51	Michael Farkas
2	Simon Isthwan	27	Mathias Bwzas	52	Martinus Mezarws
3	Michael Chewa	28	Thomas similiter Bwzas	53	Mathias Therek
4	Georgius Sawas	29	Thomas Panka	54	Petrus Mesaros
5	Franciscus Drawocz	30	Michael Gonozgondolo	55	Martinus Weres
6	Nicolaus Brothko	31	Petrus Kaza	56	Iohannes Kowach
7	Paulus Cherem	32	Emericus Zewch	57	Sthephanus Warga
8	Michael similiter Cherem	33	Mathias Muzycza	58	Thomas Iha..
9	Iohannes Cherem	34	Andreas Somayay	59	Marnllo
10	Lucas similiter Cherem	35	Martin Mochyany	60	Nicolaus Mylos
11	Paulus Zalamar	36	Thomas Hamy	61	Petrus Naghlabo
12	Philiphus Themerdek	37	Michael Parvus	62	-
13	Georgius Philyptheleke	38	Valentinus Zabo	63	-
14	Nicolaus Parvus	39	Elia Chwka	64	-
15	Lucas Posa	40	Bwthko Thoth		
16	Paulus Horwath	41	Iohannes Bwthko		
17	Petrus similiter Horwath	42	Iohannes Brendel		
18	Sthephanus Bako	43	Nicolaus Zaka		
19	Blasius Warga	44	Georgius Chatho		
20	Albertus Hanga	45	Georgius Sowago Radyzlo		
21	Iacobus Draga	46	Benedictus Kadach		
22	Valentinus Balko	47	Nicolaus Iwach		
23	Iacobus Was	48	Iohannes Iwan		
24	Gregorium similiter Was	49	Valentinus Thoth		
25	Thomas Kowach	50	Gallus Gallambos		

The large number of inhabitants and, implicitly, the wealth of the settlement of Mănăştur led John Hunyadi to keep it for himself, intending to

pass it on to his heirs. The only lingering question is why King Matthias did not grant it to his son but instead included it in the royal domain, where it remained until the Ottoman conquest of Timișoara. A document from 1552 confirms that Monostor, Kethfylw, and Thwreg haz were part of the domain of the Timișoara fortress.⁴³ In the privilege granted to the Pásztó nobles, King Matthias Corvinus did not provide for the recovery of the other two settlements, but the mention of Mănăstur can be considered sufficient to assume that they followed the same fate as the latter. This premise is supported by the fortification existing in the settlement, which constituted the center of a domain. As is known, this type of fortification was built by wealthy nobility and not by the royalty. Documentary sources, in turn, distinguish them from castles. The castellum mentioned in Latin diplomas corresponds to a fortification constructed of earth and wood, which was surrounded by defensive ditches. Then, from the mid-15th century onward, burnt bricks began to be used in their construction.⁴⁴ Its main role was that of a storage facility, as indicated by the same sources.⁴⁵

Even though, in the case of Mănăstur, the documents provide no indication of the existence of a fortification—its presence being mentioned only by unwritten sources—the several days and even weeks-long stops made by John Hunyadi at this location suggest the existence of a structure where he could have stayed overnight. Most likely, the castellum was erected either by the governor himself or, earlier, by the Thar nobles, to serve the serf sessions they controlled on their estates in Timiș County. To grasp the scale of such a fortification, it is useful to draw an analogy with the castellum from the Mănăstur district, for which we do have written sources. Although these are later and date from the beginning of the 16th century, the documentary evidence confirms that the center of the district was represented by this castellum. Under its jurisdiction were 13 villages inhabited by nearly one hundred serf families.⁴⁶ Separately, oppidum Monosthor is recorded, where 32 families⁴⁷ lived. The overall picture shows that such a fortification administered multiple settlements, serving as the center of a domain.

Zákánymonostor itself approached about one hundred serf households, but this was during the Ottoman rule. Two years after the occupation of Timișoara, the first Ottoman *defter* (tax register) compiled in the newly established *eyalet* recorded 91 households (*hane*) for the locality of Monostor, now situated in the

⁴³ Feneșan 1997, 529.

⁴⁴ Rusu 2019, 330.

⁴⁵ Iusztin, *lucrarea în manuscris*.

⁴⁶ Pesty 1882, doc.374, 504–505.

⁴⁷ Pesty 1882, 504.

Timis sanjak.⁴⁸ For the Ottomans, a hane represented the same economic unit that Christians referred to as a household, gate, or serf holding. In the complex historical context, it is unclear to what extent the development of the settlement was natural or driven by colonizations imposed by the new administration. What is certain is that Mănăştur ranked among the top five most populous settlements in the sanjak of Timișoara.⁴⁹

Written records confirm that the estate of the noble George Thar in Timiș County was not insignificant, being comparable, at least demographically, to the population of a Romanian district. Of course, only three settlements are listed as part of it, but one of them was quite populous. Even if the serf families living on the noble's estate accounted for only half of the population of the Mănăştur district, the taxes and various dues collected were not insignificant. For this reason, the existence of a fortification was necessary to store the noble reserve, which later became royal. From the territory of the Mănăştur district, 60 cubulus of wheat, 37 cubulus of oats, and 67 pigs were collected.⁵⁰ În afară de aceste dări generale, cu ocazia diferitelor sărbători stăpânul domeniului primea diverse cadouri, stabilite exact, în bani și produse animale.

The analogy between the two fortifications can be completed in particular by archaeological research. Non-invasive analyses prove many similarities.

Archaeological surveys

The combination of environmental factors in the High Plain of Vinga highlighted above—favorable relief, fertile soils, and easy access to water resources—naturally resulted in a high density and significant continuity of human settlement in this geographic area. To date, approximately 57 sites with archaeological materials have been recorded along the Vinga–Bărăteaz segment of the Apa Mare stream, covering a chronological range from the Early Neolithic to the Late Middle Ages. Among these 57 sites is the one we have conventionally named Mănăştur–5.

The first surface surveys at the Mănăştur–5 site, located 3.4 km southwest of the Roman Catholic church in Mănăştur, 2.7 km northeast of the Orthodox church in Bărăteaz, and 6.6 km northwest of the Roman Catholic church in Orțișoara (Pl. IV/2), were conducted by Liviu Măruia together with a team from the West University of Timișoara.⁵¹ These were later supplemented by our

⁴⁸ Engel 1996, 161.

⁴⁹ Engel 1996, 159–164.

⁵⁰ Pesty 1882, 502–503.

⁵¹ Micle *et alii* 2006–2007, 10, obiectiv 3. In this study, the circular structure is located within the boundaries of the village of Bărăteaz (Satchinez commune) and is referred to as Bărăteaz-Mănăstire, 7–30.

research on October 18, 2019, followed by additional investigations. During these surveys, medieval materials dated to the 14th–16th centuries were identified, spread over an area of approximately 11 hectares, as well as eight separate points with contemporary materials⁵² (Fig. 1; Tab. 1). The studied area is located on the interfluve between the Apa Mare and Slatina rivers, at a maximum altitude of 112.4 m, with a predominant northeast–southwest orientation (Pl. I/1, Pl. II/2). The altitude difference between the site area and the adjacent valley basins is 17.5 m, with the Apa Mare stream at an altitude of 95 m and the Slatina stream at 94 m. In relation to these water sources, the site is situated 399 m northwest of the current course of the Apa Mare stream and 43 m southwest of the current course of the Slatina stream.

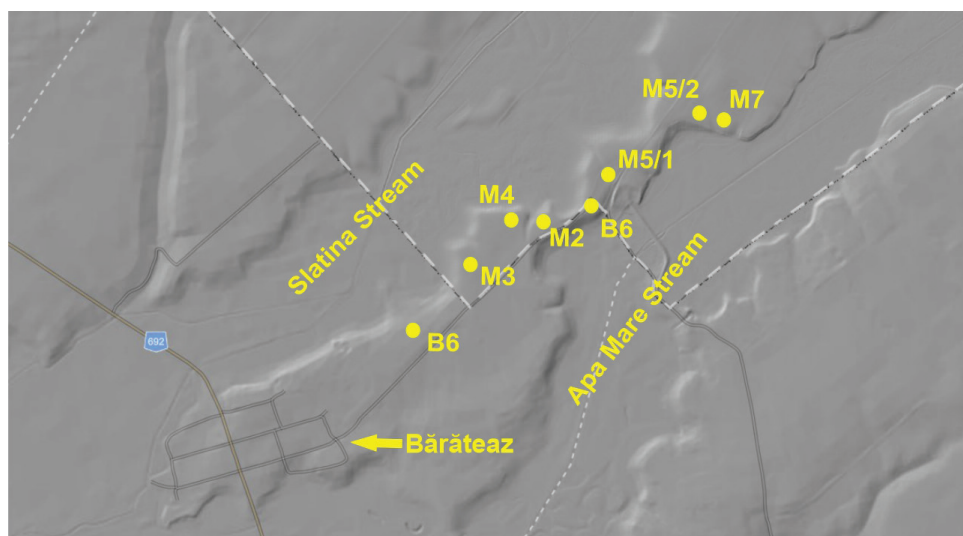

Fig. 1. LIDAR image with locations of 14th–16th century finds/
Imagine LIDAR cu puncte cu materiale din secolele XIV–XVI

Further analysis of satellite images obtained through the Google Earth utility (Pl. IV/2), LIDAR images (Pl. II/1–2), the 3D topographic model (Pl. IV/1), as well as surface images (Pl. I/2), reveals the existence, at the point with coordinates 45°59'2.28"N, 21°7'15.28"E (GPS) / 199563.859 X, 505512.201 Y, of an oval-shaped structure delineated by a ditch approximately 4.6 meters wide. Its dimensions are: 60 meters in length along the NE–SW axis and 46 meters in width along the NW–SE axis. The total area enclosed by the ditch is approximately 0.25 hectares (2,320 square meters).

⁵² Point Mănăstur-5/2 (the northeastern boundary of the Mănăstur-5 site) is separated from Mănăstur-6 by a lateral erosion valley.

Tab. 1. GPS and Stereo 70 coordinates of the points with 14th–16th century finds/
Coordonatele GPS și Stereo 70 ale punctelor cu descoperiri din secolele XIV–XVI

Nr. Crt.	Point ID	GPS coordinates		Stereographic 1970 coordinates		Altitude (m)
		N	E	X	Y	
1	Bărăteaz–2	45°58'48.59"	21° 6'54.05"	199086.760	505112.086	107
2	Bărăteaz–6	45°58'56.43"	21° 7'9.88"	199438.961	505337.381	106
3	Bărăteaz–26	45°58'32.88"	21° 6'23.94"	198415.571	504659.003	106
4	Mănăştur–2	45°58'50.83"	21° 6'54.95"	199109.477	505180.244	106
5	Mănăştur–3	45°58'44.91"	21° 6'35.03"	198672.176	505018.481	106
6	Mănăştur–6	45°58'54.24"	21° 7'0.30"	199229.652	505279.840	105
7	Mănăştur–7	45°59'13.09"	21° 7'48.11"	200286.034	505811.412	102

The existence of this structure is further corroborated by the 1720 Map of the Timiș District (Mappa von dem Temesvaer District, 1720, scale 1:122,000), which depicts a quadrilateral ‘fortification’ at the corresponding location (Pl. III/1).

At the site of Mănăştur–5, in addition to materials dated to the 14th–16th centuries (Pl. V/2, 4–8), artifacts from the 12th century were also discovered (Pl. V/1, 3). Within the oval-shaped ‘enclosure’, there is an accumulation of chaff-tempered bricks with traces of mortar on their surfaces, measuring approximately 4.5 cm in thickness (Pl. VI/1), as well as concentrations of stone (XXX) and human bones (Pl. VI/6) along the southeastern side. Also inside the enclosure, fragments of roof tiles with a thickness of 1.3 cm were identified (Pl. /2).

It is noteworthy that the ‘fortification’ occupies a central area within the total surface of the settlement. It is clearly separated from the rest of the site by two narrower zones measuring approximately 105 m to the southwest and 150 m to the northwest (Pl. II/1).

It can be assumed that the selection of this area was a deliberate decision, likely intended to provide an element of protection by allowing easier control over these narrower sectors of the interfluvium.

A second settlement, identified during surface surveys—specifically the site at Vinga, labeled as site 78—was discovered on February 23, 2024. It is located in Câmpia Înaltă Vinga, on the southeastern slope of the interfluvium between the Apa Mare and Valea Izvorin streams (Pl. I/3, Pl. II/3), 4.22 km north-east of the Roman Catholic church in Vinga, 5.5 km southwest of the Roman Catholic church in Şagu, 9.39 km east of the Roman Catholic church in Mailat, and 1.86 km west of the Timișoara–Arad highway (E671), at the coordinates

46°2'29.13"N, 21°13'39.69"E (GPS) / X 208132.293, Y 511497.335 (Pl. IV/3). The altitude decreases from 119 m in the northwest to 109 m in the southeast. In relation to the water source, the site is located approximately 150 m from the northwestern thalweg of the Apa Mare stream (Valea Căcimăg). The settlement is traversed in a NE–SW direction by the Arad–Timișoara railway line.

Pottery fragments recovered from the surface can be attributed to the Late Bronze Age (Pl. VI/3), the 12th century (Pl. VI/8), and the 14th–15th centuries (Pl. VI/4–5, 7, 9). Surface finds also included fragments of iron slag, brick, and daub.

The analysis of cartographic sources—particularly the 1720 Map of the Timiș District (Mappa von dem Temesvaer District, 1720, scale 1:122,000)—reveals that a settlement named *Seleus* is marked at this location.⁵³ The same map indicates that this settlement is located south of the intersection between a road oriented northwest–southeast and another road oriented northeast–southwest (Pl. III/2). The existence of these roads is also supported by satellite imagery, which reveals a visible segment of the northwest–southeast-oriented road (Fig. 2).

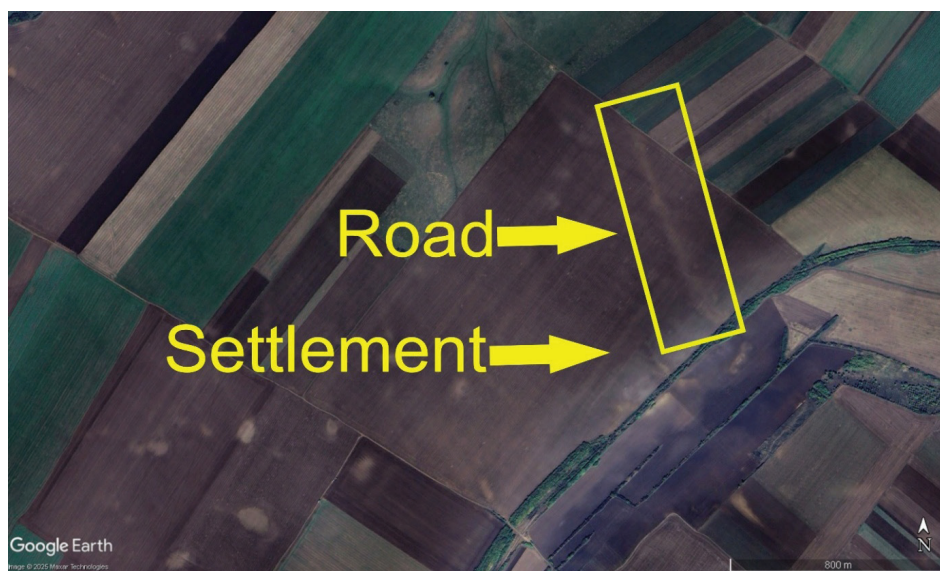

Fig. 2. Google Earth satellite image with the marked area of the possible medieval road/ Imagine satelitară Google Earth cu zona marcată a posibilului drum medieval

The toponym *Seleus*, derived from the Hungarian *Szőllős* (from the root *szőlő*, meaning ‘grape’), can be translated as ‘place with vineyards’ or simply

⁵³ <https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/561/view/?bbox=3959%2C-2831%2C4871%2C-2470>, accessed 17.08.2025

‘vineyard’, thus implying the historical presence of viticulture in the area. The site’s location on the southern slope of the interfluvium has resulted in the exposure of the B soil horizon—composed entirely of sand—due to erosion processes, making it particularly suitable for vine cultivation.

Identical toponyms are also found in Serbia, where a contemporary settlement bears the name Seleuş (Romanian) / Селеуш, *Seleuš* (Serbian) / *Selleusch* (German) / *Keviszőlős*, *Kéviszöllő*, *Csigérszőlős* (Hungarian). Additionally, in Romania, Arad County hosts another contemporary locality with the same toponym: Seleuş (Romanian) / *Szöllős* (Hungarian) / *Sellesch*, *Selleschdorf* (German), also situated in an area with sandy soils favorable to vine cultivation.

Regarding the distance between the two settlements—approximately 11.5–12 km—it can be reasonably assumed that it could have been covered on foot within 2.3 to 2.5 hours, considering the lack of transportation means at the time and the existence of a road that connected the two sites, originating in Seleus and running southwest toward Seleuş (Pl. III/3). Given the close proximity of the two settlements, the outbreak of a conflict, for various possible reasons, becomes a plausible scenario.

Conclusions

Recent mapping efforts along the valley of the Apa Mare stream have brought to light a small portion of the High Plain of Vinga. However, the archaeological knowledge of this area remains limited, and further research is required in order to develop a comprehensive understanding of the evolution of human habitation within this region.

Regarding the two sites we identified in the field, we strongly believe that they correspond to settlements mentioned in medieval documentary sources. Nevertheless, this hypothesis can only be confirmed or refuted through intrusive archaeological investigations.

A primary objective for future research should be to apply a similar methodological approach to other medieval settlements in the Banat region—combining surface surveys with the correlation of results obtained from documentary and cartographic sources.

A second objective, necessary for developing a more accurate reconstruction of past settlement dynamics, could involve the integration of key medieval archaeological sites—particularly those where ‘fortifications’ or ‘defensive structures’ have been recorded—within the broader framework of contemporaneous sites with a secondary or seasonal character.

BIBLIOGRAFIE

Barabás 1934,

S. Barabás, *Székelői oklevéltár (1219–1776)*, doc.44, Budapest, 1934, 79–80.

Csánki 1890,

D. R. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, s.v. Aradmegye: Helységei: Monostor*, I, Budapest, 1890.

Csánki 1894,

D. R. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, s.v. Temesvármegye: Helységei: Monostor*, II, Budapest, 1894.

Engel 1984,

P. Engel, *Hunyadi János kormányzó itineráriuma*, in *Századok*, 5, 1984, 985.

Engel 1996,

P. Engel, *A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései (1554–1579)*, Szeged, 1996.

Engel 1998,

P. Engel, *Középkori Magyar Genealógia*, s.v. Rátót nem 3. tábla: Pásztói, hartă interactivă, Budapest, 1998.

Engel 2001,

P. Engel, *Magyar középkori adattár*, s.v. *Királymonostor*, (Arcanum Digitéka, PC-CD-ROM), Budapest 2001.

Feneșan 1997,

C. Feneșan, *Domeniul cetății Timișoara până la 1552*, RI, VIII/7–8, 1997, 529.

Fényes 1851,

E. Fényes, *Magyarország geográfiai szótára*, Pest, 1851.

Forțiu,

S. Forțiu, *Mănăstur (Monostor, Temes-Monostor, Temesmonostor)*, lucrare în manuscris.

Győrffy 1963,

Gy. Győrffy, *Az árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, Budapest, 1963.

Gündisch 1975,

G. Gündisch, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, V, doc.2740, București, 1975, 320.

Ianoș *et alii* 1997,
G. Ianoș, I. Pușcă, M. Goian, *Solurile Banatului. II. Condiții naturale și de fertilitate*, Timișoara, 1997.

Iusztin,
Z. Iusztin, *În slujba Corvinilor. Franciscus de Harazth*, lucrare în manuscris.

Lipszky 1806,
J. Lipszky, *Repertorium locorum obsectorumque in XII. tabulis Mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et Confiniorum Militarium, magni item principatus Transylvaniae occurrentium*, Buda, 1806.

Luca 2006,
S.A. Luca, *Descoperiri arheologice din Banatul romanesc – repertoriu*, Sibiu, 2006.

Lukinich 1937,
I. Lukinich, *Podmaniczky család oklevéltára*, I, doc.16, Budapest, 1937.

Micle *et alii* 2006,
D. Micle, L. Măruia, L. Dorogostaiski, A. Cîntar, *Noi descoperiri arheologice de teren în zona de NV a Banatului, acoperită de Câmpia Vingăi și Dealurile Lipovei (I)*, in *SIB*, XXX–XXXI, 2006–2007, 7–30.

Milleker 1897,
B. Milleker, *Delmagyarország regisegleletei a honfoglalás előtti időkből*, I, *Őskori leletek*, Timișoara, 1897.

Pataki 1973,
I. Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea, XVIII–XX*, București, 1973.

Pesty 1882,
F. Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. III, doc. 374, Budapesta, 1882.

Pesty 2014,
F. Pesty, *Diplome privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara*, eds. A. Magina, L. Magina, Cluj-Napoca, 2014, doc. 241, 276.

Reiszig 1913,
E. Reiszig, *Temes vármegye községei*, in S. Borovszky, ed., *Magyarország vármegyéi és városai, Temes vármegye*, Budapest, 1913.

Sándor 1895,
M. Sándor, *Aradvármegye és Arad Szabad Királyi Város története*, vol. I, Arad, 1892.

Ortvay 1891,
T. Ortvay, *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve*, I, Budapest, 1891.

Pop 2005,
Gr. P. Pop, *Dealurile si Campia de Vest*, Oradea, 2005.

Posea 1997,
Gr. Posea, *Câmpia de Vest a României (Câmpia Banato-Crișană)*, București, 1997.

Hügel 1999,
D. Hügel, eds., *Repertoriul Arheologic al Mureșului Inferior*, in BHAB, Timișoara, 1999.

Rogozea 2025,
O. C. Rogozea, *Raport preliminar privind cercetări arheologice în locuiri medievale din municipiul Timișoara*, in S.-C. Enea, F.-A. Tencariu, A. Asăndulesci, C.-C. Lazanu, eds., *O inimă dedicată timpurilor străvechi Profesorul Dumitru Boghian la 70 de ani*, Târgoviște, 2025, 421–444.

Rusu 2019,
A. A. Rusu, *Castelul și spada. Cultura materială a elitelor din Transilvania în Evul Mediu târziu*, Cluj-Napoca, 2019.

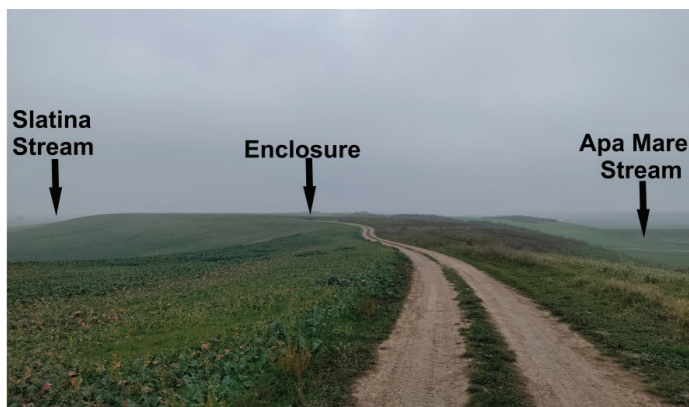
Sava 2015,
V. Sava, *Neolithic and Eneolithic in the Lower Mureș Basin*, Cluj-Napoca, 2015.

Țăranu, Luca 2002,
D. Țăranu, M. Luca, *Panoptic al comunelor Bănățene din perspectiva pedologică*, Timișoara, 2002.

DOUĂ AȘEZĂRI MEDIEVALE (SECOLELE XIV–XVI) DIN CÂMPIA ÎNALTĂ A VINGĂI: CONSIDERAȚII ARHEOLOGICE ȘI ISTORICE.

Rezumat

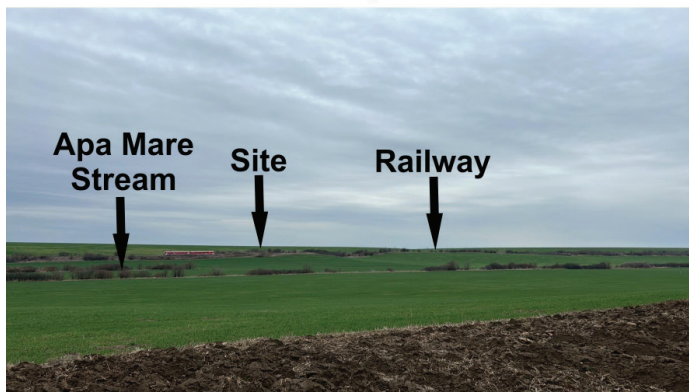
Campanii recente de cartare de-a lungul văii pâraului Apa Mare au atras atenția asupra unei porțiuni din Platoul Înalt al Vingăi. Cu toate acestea, cunoașterea arheologică a acestei zone rămâne limitată, subliniind necesitatea unor investigații suplimentare. În acest context, au fost identificate două situri medievale—Mănăstur-5/Monostor și Vinga-78/Seleus—care, pe baza dovezilor actuale, se presupune că corespund așezărilor menționate în documentele medievale. Totuși, verificarea acestei ipoteze necesită cercetări arheologice intruzive. În perspectivă, propunem extinderea acestei metodologii integrate și la alte așezări medievale din regiunea Banat, prin combinarea anchetelor sistematice de suprafață cu analiza arhivistică și cartografică. Mai mult, pentru a înțelege pe deplin dinamica așezărilor, este esențială contextualizarea siturilor medievale fortificate în peisajul mai larg al așezărilor contemporane care prezentau funcții secundare sau sezoniere.

1

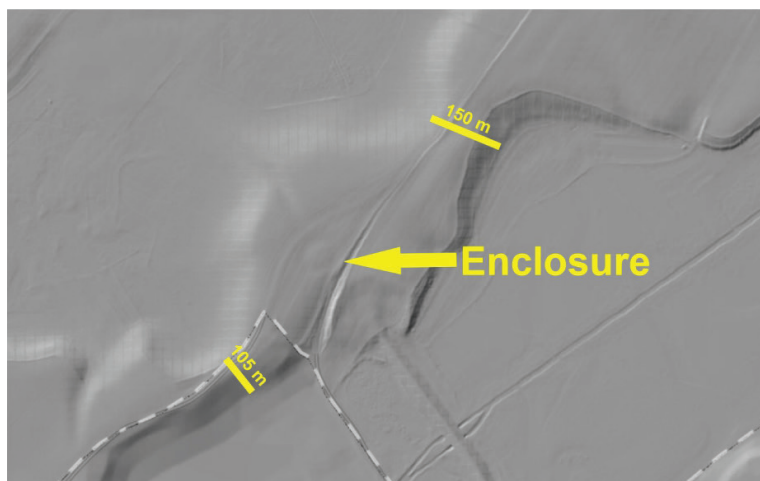

2

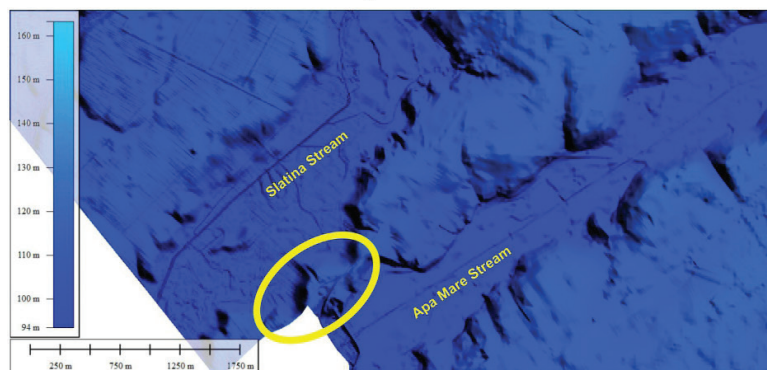

3

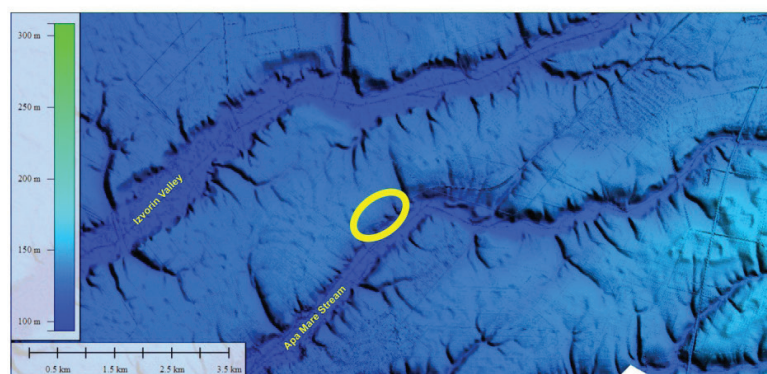
Pl. I. 1. Surface view of the Mănăştur-5 site (view towards the northwest); 2. Surface view of the Mănăştur-5 site (view towards the southwest); 3. Surface view of the Vinga-78/Seleus site (view towards the north)/1. Imagine de suprafață a sitului Mănăştur-5 (vedere spre nord-vest); 2. Imagine de suprafață a incintei din sitului Mănăştur-5 (vedere spre sud-vest); 3. Vedere de suprafață a sitului Vinga-78/Seleus (vedere spre nord)

1

2

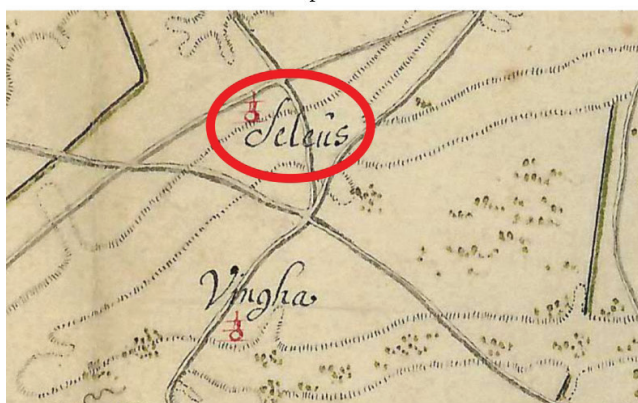

3

Pl. II. 1–2. LIDAR images of the Mănăstur–5 site; 3. LIDAR image of the Vinga–78/*Seleus* site/1–2. Imagini LIDAR ale sitului Mănăstur–5; 3. Imagine LIDAR a sitului Vinga–78/*Seleus*

1

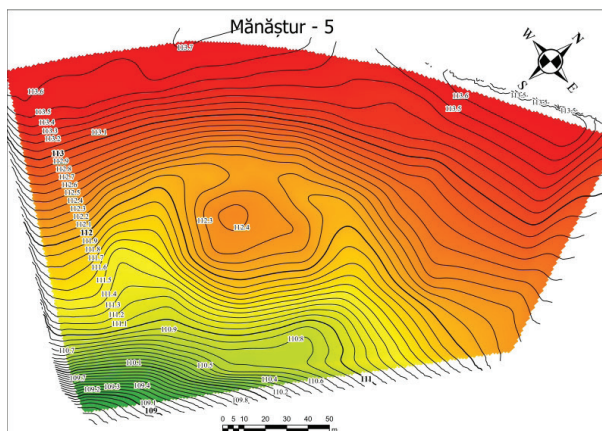

2

3

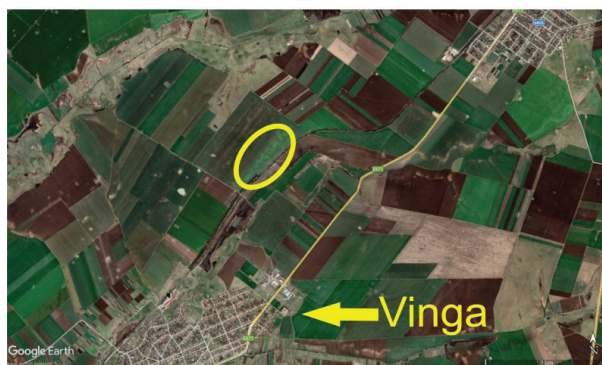
Pl. III. 1–3. Map of the Timișoara District, 1720 / Mappa von dem Temesvaer District, 1720 (scale 1:122,000), with the areas marked with the toponyms Monostor and Seleus/1–3. Hartă a Districtului Timișoara, 1720 / Mappa von dem Temesvaer District, 1720 (scara 1:122.000), cu zonele marcate cu toponimele Monostor și Seleus

1

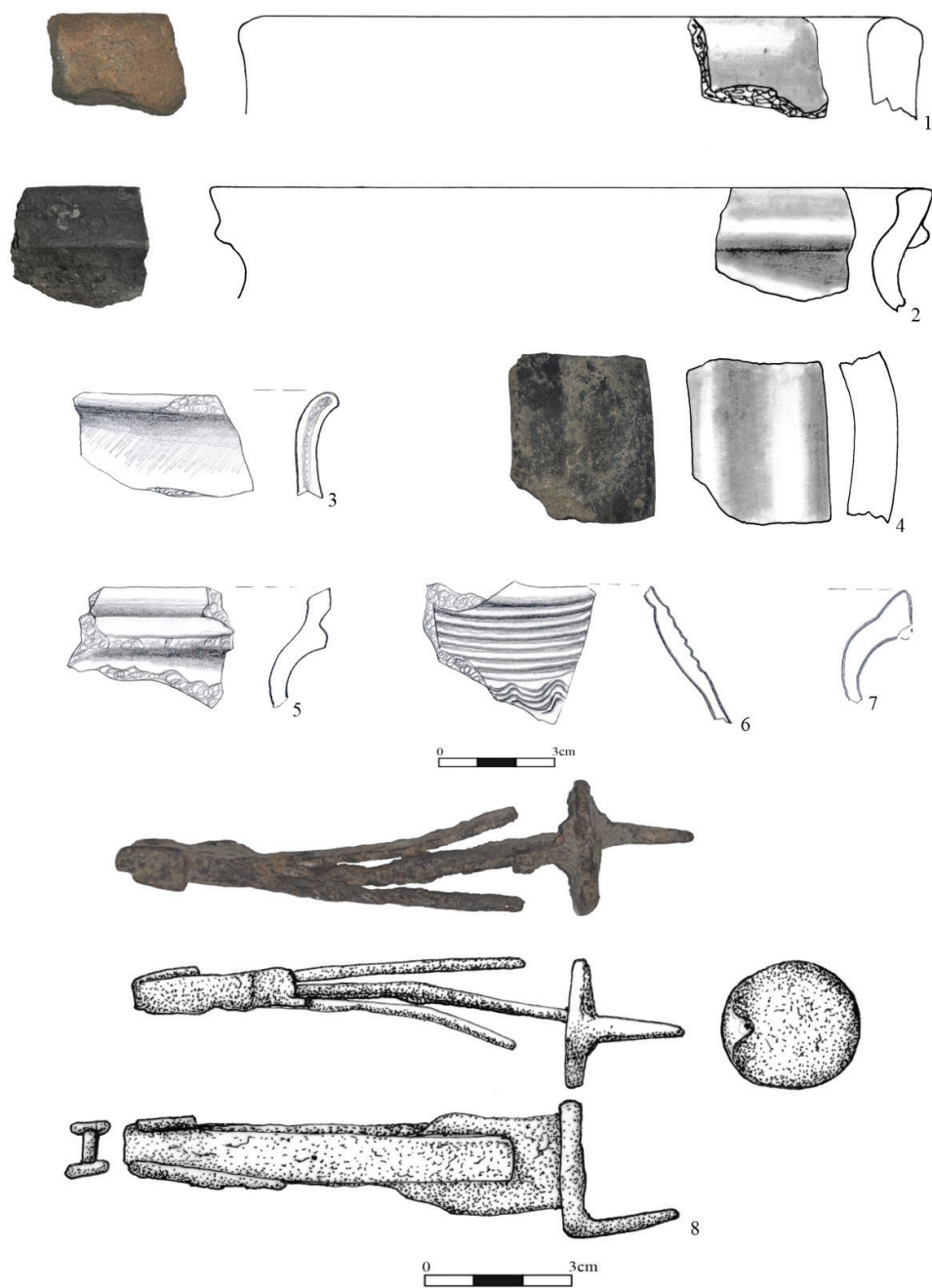

2

3

Pl. IV. 1. 3D topographic plan of the enclosure from Mănăştur-5; 2. Mănăştur-5 site location on satellite image (processed Google Earth); 3. Vinga-78/Seleuş site location on satellite image (processed Google Earth)/1. Plan topografic 3D al incintei de la situl Mănăştur-5; 2. Localizarea sitului Mănăştur-5 pe imagine satelitară (prelucrare Google Earth); 3. Localizarea sitului Vinga-78/Seleuş pe imagine satelitară (prelucrare Google Earth)

Pl. V. 1-8. Materials from the Mănăştur-5 site/1-8. Materiale din situl Mănăştur-5

Pl. VI. 1. Brick from the Mănăştur-5 archaeological site; 2. Barrel tile from the Mănăştur-5 archaeological site; 3–5, 7–9. Pottery fragments from the Vinga-78/Seleuş site; 6. Human bone remains from the Mănăştur-5 archaeological site/1. Căramidă din situl arheologic Mănăştur-5; 2. Olan (ţiglă curbată) din situl arheologic Mănăştur-5; 3–5, 7–9. Fragmente ceramice din situl Vinga-78/Seleuş; Oase umane din situl arheologic Mănăştur-5

RUGA UNUI PRELAT CĂTRE PAPĂ: DESPRE O CĂSĂTORIE ANGEVINO-NEMANIDĂ DE LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XIV-LEA

Suzana Simon*, Alexandru Simon**

Cuvinte-cheie: Ludovic I de Anjou, Stefan Uroș IV Dușan, Pál Engel, Sima Ćirković, Inocențiu VI, Papalitatea, Serbia, Ungaria, căsătorie, Unirea bisericilor

Keywords: Louis I of Anjou, Stephen Urosh IV Dushan, Pál Engel, Sima Ćirković, Innocent VI, Papacy, Serbia, Hungary, matrimony, Church union.

La Viena se găsește o scrisoare trimisă unui nenumit papă de către un nenumit prelat, cel mai probabil din Regatul Ungariei.¹ Mesajul medieval s-a păstrat într-o copie contemporană. Ea nu a reținut nici locul de unde scrisoarea a fost trimisă, nici data la care ea a fost expediată.² Copia a fost inserată drept exemplu manifest de “proastă purtare” pe prima filă a unui miscelaneu de moralitate creștină medievală de rit *latin*.³ El era alcătuit în jurul acelor *Decretales*, culegerea de decrete pontificale (din așa-numitul *Liber sextus*) coordonată de papa Bonifaciu al VIII-lea (1298).⁴ În literatura de specialitate,

* CS II Academia Croată de Științe și de Arte, Institutul de Istorie și Științe Sociale, Zagreb. E-mail: smiljan@hazu.hr.

** CS I Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca. E-mail: alexandru.simon@acad.ro.

¹ B. Kelemen, A. Ioniță, Al. Simon, “Între Negru Vodă și Prințul Negru al Țării Românești: mormântul 10 din Biserica Sfântul Nicolae Domnesc de la Curtea de Argeș,” *Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol*, 51 (2014) [2015]: 1–44, la 31–32 (ii mulțumim din nou părintelui dr. Sașa Iașin, din Fabric, pentru traducerea, din data de 28 decembrie 2014, a articolului lui Sima Ćirković din anul 2007, citat mai jos).

² Aceasta nu era deloc neobișnuit pentru Evul Mediu (vezi un cunoscut exemplu “transilvan” în Ștefan S. Gorovei, “Feudele ardelenale ale lui Ștefan cel Mare. Observații pe marginea izvoarelor”, *Analele Putnei*, I (2005), 1, pp. 123–132).

³ Österreichische Nationalbibliothek, Wien (ÖNB), Sammlung von Handschriften und alten Drucken, Codices Vindobonensis Palatini (Cod.), [nr.] 2042, f. 1^r. Pentru manuscrisul iluminat: Hermann J. Hermann, *Die italienischen Handschriften des Dugento und Trecento*, V–2 (Leipzig, 1929), nr. 89, pp. 180–188 Atrage în mod special atenția *Lectura super arboris consanguinitatis et affinitatis* (ÖNB, Cod. 2042, f. 117^r).

⁴ Joseph Canning, *Ideas of Power in the Late Middle Ages, 1296–1417* (Cambridge, 2011),

drept centru de greutate al manuscrisului conservat la Österreichische Nationalbibliothek, apare însă *Glossa ordinaria in Librum sextum* al renumitului canonist italian Giovanni Andrea din Bologna († 1348), “anexa” culegerii pontificale.⁵

La sfârșitul anilor 1990, scrisoarea nenumitului prelat către nenumitul papă – a fost trimisă de Pál Engel († 2001)⁶ lui Sima Ćirković († 2009).⁷ Istoricul sârb urma să publice transcrierea maghiară a documentului latin copiat pe prima filă a miscelaneului de la Viena.⁸ Scrisoarea înfățișă o alianță matrimonială între regele Ludovic I de Anjou⁹, și Ștefan Uroș al IV-lea Dușan, regele Serbiei, deja încoronat împărat (în aprilie 1346) la vremea scrisorii.¹⁰ Prelatul îl ruga pe papă să aprobe căsătoria deja contractată între Uroș al V-lea, fiul lui Dușan¹¹, și *un fel de rudă de sânge*¹² de a regelui angevin. Ludovic avea mare nevoie de mariaj pentru liniștea regatului său amenințat. În plus, fata avea să-și păstreze ritul *latin* și comuniunea cu Papalitatea, exilată la Avignon.¹³ Din acest motiv, pentru

11–59; Matthew David Ross, *The Papal Chapel 1288–1303: A Study in Institutional and Cultural Change* [teză de doctorat (University College London)] (London, 2013), 210–214.

⁵ Kinga Körmeny, “A 14–15. századi bolognai egyetem könyvkultúrá-jának egy magyar vonatkozású kódexe”, *Magyar Könyvszemle*, 110, no. 1 (1994): 1–15, la 1–2, 10, cu datarea greu de susținut a manuscrisului și a copiei post 1420.

⁶ Orientativ: https://hu.wikipedia.org/wiki/Engel_Pál; Adrian Andrei Rusu, “Engel Pál (1938–2001). *In memoriam*,” *Mediaevalia Transilvanica*, 5–6 (2001–2002) [2003/2004]: 5–6; și prefața din 2006 la *Regatul Sfântului Ștefan*.

⁷ De pildă: https://en.wikipedia.org/wiki/Sima_Ćirković. Vezi și “memoriile”/“notele” sale *Živeti sa istorijom* [Trăind cu istoria], ed. Vlastimir Đokić (Beograd, 2020), sau manifestul “A Plea for Peace from Belgrade” din primăvara anului 1999 (disponibil online la <https://www.theguardian.com/world/1999/apr/23/balkans16>).

⁸ Ćirković, “O jednoj srpsko-ugarskoj alijansi”, p. 411, nota 2.

⁹ Iván Bertényi, *Nagy Lajos király (Budapest, 1986). Evoluția diplomatiului Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301–1387* (Budapest – Szeged, 1990–), cere însă o nouă sinteză.

¹⁰ George C. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Emperor Stephen Dusan (1331–1355) and his Successors* (Washington, DC, 1984 [1966]). Și în acest caz, o nouă analiză a lui Dușan este de dorit.

¹¹ [...] *Stephanum, se Gregorum Imperatorem appellanem* [...] (ÖNB, Cod. 2042, f. 1^r). Încoronarea imperială a lui Dușan, ca βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ρωμανίας (împărat și autocrator al sârbilor și al romeilor) a avut loc pe 16 aprilie 1346, la Skopje (Srđan Pirivatrić, “Ulazak Stefana Dušana u cartsvo,” *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*, 44, nos. 1–2 (2007): 381–409). Cu aceeași ocazie, fiul său și al Elenei a Bulgariei (sora țarului Ioan Alexandru) a fost încoronat rege și asociat tatălui său la domnie, tot drept *autocrator*.

¹² [...] *quandam suam consanguineam ipso Regi* [...] (ÖNB, Cod. 2042, f. 1^r).

¹³ Thomas Tanase, *Jusqu’aux limites du monde. La Papauté et la mission franciscaine de l’Asie de Marco Polo à l’Amérique de Christophe Colomb* (=Bibliothèque des Écoles Françaises d’Athènes et de Rome, 359) (Roma – Paris, 2013), 455; Idem, “A Christian Khan of the Golden Horde?”

Sfântul Scaun, evoluțiile din estul și sud-estul Creștinătății contau, uneori, mai mult decât în anii 1200.¹⁴

O ediție critică¹⁵ a copiei scrisorii din codicele de la Viena evidențiază elemente privitoare la identitatea autorului epistolei sau la natura relațiilor dintre regele Ludovic I de Anjou și Papalitatea de la Avignon care treceau/puteau trece neremarcate pe baza ediției Ćirković [Engel].¹⁶ După Engel, proiectul, nematerializat, se data în toamna anului 1346¹⁷, datare menținută în mare de Ćirković, care, în schimb a socotit că proiectul s-a materializat totuși, prin căsătoria în 1352, a lui Ștefan Uroș al V-lea cu *Ancha*¹⁸, fiica lui Alexandru *Basarab* și a Clarei *de Ungaria*, *voivodissa W(a)laciei*.¹⁹

Scantissime [!]²⁰ *pater vniversalis*²¹ *ecclesie ssumme*²² *pontifex qui solium glorie triumphalis*²³ *in trono apostolice celsitudinis*²⁴ *optinetis, qui etiam cuncta iura*²⁵ *positiua in*²⁶

Coktoganus and the Geopolitics of the Golden Horde at the Time of its Islamisation,” *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée*, [53,] no. 10 (143) (2018): 49–64.

¹⁴ Norman Housley, *The Avignon Papacy and the Crusades, 1305–1378* (Oxford, 1986).

¹⁵ Hiper-critică în aparență cel puțin (deoarece au fost marcate și aspecte/deosebiri, care adesea se îndreaptă tacit sau nu se mai amintesc), dar care trebuia să ia această formă dată fiind importanta, istorică și istoriografică, a documentului.

¹⁶ Ćirković, “O jednoj srpsko-ugarskoj alijansi”, Anexă, pp. 420–421. Conform notei * a lui Ćirković, de dinaintea ediției, Engel, care primise sursa de la Körmeny, nu ar fi fost complet sigur de 90% din lecțiunile sale (!).

¹⁷ *Regatul Sfântului Ștefan. O istorie a Ungariei medievale (895–1526)*, ed. A. A. Rusu, Ioan Drăgan (Cluj-Napoca, 2005), 192.

¹⁸ “O jednoj srpsko-ugarskoj alijansi,” 418.

¹⁹ Ioniță-Kelemen-Simon, “Între Negru Vodă și Prințul Negru,” 33–35.

²⁰ *Sanctissime* la Ćirković [Engel].

²¹ *vniversalis* la Ćirković [Engel]. Precum în restul transcrierii, am evitat folosirea lui *u* în loc de *v* (deși în edițiile moderne asemenea înlocuiri/adaptări se produc frecvent în mod tacit), pentru a nu interveni asupra textului copiei medievale).

²² *summe* (fără dublarea primei consoane/a primului *s*) la Ćirković [Engel].

²³ *triumph[ale]* la Ćirković [Engel].

²⁴ *celsitudinis* la Ćirković [Engel].

²⁵ Formularea este inspirată de celebra lucrare a lui Boncompagno din (da) Signa, *Rhetorica novissima*. În acest caz, este vorba despre (sub)capitolul 8.4. IIII. *De exordiis que proponi valent coram imperatore atque regibus, principibus et officiariis eorumdem*. 8.4.1. *Quatuor exordiorum varietates que pro cunctis et singulis valent coram imperatoria maiestate proponi*. j. *Romanorum imperator serenissime, qui solium glorie triumphalis in trono imperialis celsitudinis optinetis, qui cuncta naturalia et civilia iura pectoris arcano servatis, audire dignemini et intelligere que in conspectu serenitatis vestre proponam [...]* (Boncompagni *Rhetorica Novissima*, ed. Augusto Gaudenzi, în *Scripta anecdota antiquissimorum glossatorum* (=Bibliotheca Iuridica Medii Aevii, 2), ed. A. Gaudenzi, Giovanni Battista Palmieri, Federico Paetta, Giovanni Tamassia, Victorio Scialoja (Bologna, 1892), 249–297, la 265).

²⁶ [in] la Ćirković [Engel].

vestris paternitatis (?)^{27/28} armari (?)²⁹ seruacio (?)³⁰ audire dignemini que etiam (?)³¹ conspectum vestre sanctitatis componam, et³² quia iuxta legum sanctiones (?)³³ intelligentibus breuitas est amica et sermonum proli-/ xitas (?)³⁴ est³⁵ noverca cum autem (?)³⁶ sint in circa (?)³⁷ momenta (?)³⁸ uerborum ut (?) caput de applite (?)³⁹ se ampliorem non vtar pictorato fastu verborum, sed que locuturus sum (?)⁴⁰ simpli-/ citem⁴¹ dicam et factum domini me⁴² breuiter proponam: hoc tenore quod cum excellentissimus princeps⁴³ Ludouicus diuina gratia Hungarorum aliarumque plurimarum⁴⁴ gentium/ rex, beatitudinis (?)⁴⁵ vestre filius humilis ac deuotus in medio peruersarum nacionum (?)⁴⁶ constitutus poganorumque⁴⁷ ferocitate szeptus [!]⁴⁸ quodam tempore contra quosdam suos/ emulos, suorum videlicet [r]egnorum⁴⁹ in vases [!]⁵⁰ in⁵¹ expeditione proficisci⁵² nostrorum⁵³ habuisset ...⁵⁴ et (?)⁵⁵ eodem tempore per Stephanum, se Gregorum Imperatorem⁵⁶ appellansem, et Orosium⁵⁷,/ ipsius (?)⁵⁸ filium, Serbie seu

²⁷ d[ominiis?] la Ćirković [Engel].

²⁸ În ediția Ćirković [Engel], textul copiei scrisorii a fost dat pe rânduri numeroate, 17 în total.

²⁹ terminare la Ćirković [Engel].

³⁰ sciatis la Ćirković [Engel].

³¹ Cuvânt omis de Ćirković [Engel] unde, în schimb, înainte de *conspectum* apare *in*.

³² Propoziție nouă (*Et*) la Ćirković [Engel].

³³ *sanctiones* și la Ćirković [Engel].

³⁴ *verbo-/ xitas* la Ćirković [Engel].

³⁵ Omis din Ćirković [Engel].

³⁶ [tamen] la Ćirković [Engel].

³⁷ În loc de *in circa*, la Ćirković [Engel] apare *necessaria*.

³⁸ *momenta* și la Ćirković [Engel].

³⁹ În loc de *ut (?) caput de applite (?) se*, la Ćirković [Engel] este *ne summa de ...rem*

⁴⁰ *sum* și la Ćirković [Engel].

⁴¹ *simpli/ -citer* la Ćirković [Engel].

⁴² *mei* la Ćirković [Engel].

⁴³ *Urma rex* la Ćirković [Engel].

⁴⁴ *plurimorum* la Ćirković [Engel].

⁴⁵ *beatitudinis* (dar cu *B*, la fel ca în cazul lui *vestre*) și la Ćirković [Engel].

⁴⁶ *nacionum* (dar cu *t* în loc de *c*) și la Ćirković [Engel].

⁴⁷ *paganorumque* (cu *a* în loc de primul *o*) la Ćirković [Engel].

⁴⁸ La fel la Ćirković [Engel].

⁴⁹ La Ćirković [Engel], completarea editorială/omisiunea copistului era [re]gnorum.

⁵⁰ *invasores* la Ćirković [Engel].

⁵¹ [cum] la Ćirković [Engel].

⁵² *proficisci* cu un singur *s* la Ćirković [Engel].

⁵³ *nitum* la Ćirković [Engel].

⁵⁴ Ilizibil. Nemarkat de Ćirković [Engel].

⁵⁵ [sed eo]dem la Ćirković [Engel].

⁵⁶ Scris cu *i* mic de Ćirković [Engel].

⁵⁷ *Urosium* la Ćirković [Engel].

⁵⁸ La fel și la Ćirković [Engel].

Racie regem se scribentem, confinia⁵⁹ sui regni in va.. .. elle⁶⁰ cognouisset prout suo⁶¹ regali congruit officio⁶² sic (?) ...⁶³/ in vno uolens vindicare⁶⁴ [ini]mico⁶⁵ iniuriam, vt per alium sui non [sentiat]⁶⁶ molestiam, cum predictis Stephanus⁶⁷ si fas sit dicere Imperatorem⁶⁸ Gregorum et regem (?)⁶⁹, ipsius (?)⁷⁰/ filio, Treugarum⁷¹ federa iuramento firmato yniit⁷² sub tali pacto, quod quandam suam consanguineam ipso regi, Imperatoris⁷³ filio, inconiugem⁷⁴ tradidit⁷⁵ interue-/ niente contractu per uerba de presenti (?)⁷⁶, ita tamen, quod predicta illustris puella in⁷⁷ catholica fide⁷⁸ remanens vnam sanctam apostolicam videlicet ecclesiam, extra quam/ non est salus, veneratus (?)⁷⁹ et oretenus (?)⁸⁰ per omnia fidem obseruet orthodoxam [quantenus (?) etiam (?) in] dicta⁸¹ non sine causa, ut premittitur, sint facta, quia tamen/ sine apostolica⁸² auctoritate fuere acceptata, sine cuius⁸³ licentia (?)⁸⁴ speciali (?)⁸⁵ predictus dominus meus⁸⁶, sanctitatis (?)⁸⁷ vestre filius recognoscens⁸⁸, ut verus catholicus et fidei

⁵⁹ [con]finia la Ćirković [Engel].

⁶⁰ În loc de *in va.. .. elle*, la Ćirković [Engel], este *in*[vasa fu]isse.

⁶¹ *su*[o] la Ćirković [Engel].

⁶² *offi*[cio] la Ćirković [Engel].

⁶³ În loc de *sic* (?) ..., la Ćirković [Engel], este ...s.

⁶⁴ *viribus* [!] la Ćirković [Engel].

⁶⁵ ...co la Ćirković [Engel].

⁶⁶ Dat fără paranteze drepte la Ćirković [Engel].

⁶⁷ Omis de Ćirković [Engel].

⁶⁸ *Imperatorem* cu *i* mic la Ćirković [Engel].

⁶⁹ *rege* la Ćirković [Engel].

⁷⁰ La fel la Ćirković [Engel].

⁷¹ *Tregarum* cu *t* mic la Ćirković [Engel].

⁷² *iniit* în loc de *yniit* la Ćirković [Engel]. Am păstrat și aici grafia copistului medieval.

⁷³ *Imperatoris* cu *i* mic la Ćirković [Engel].

⁷⁴ *in conjugem* la Ćirković [Engel].

⁷⁵ *tradidit* [!] la Ćirković [Engel]. Posibil, o greșeală de transcriere/de culegere (i.e. de tipar).

⁷⁶ În loc de *de presenti*, la Ćirković [Engel], este *sp*[onso]

⁷⁷ [in] la Ćirković [Engel].

⁷⁸ [fi]de la Ćirković [Engel].

⁷⁹ *venerabit* la Ćirković [Engel].

⁸⁰ *strictius* la Ćirković [Engel].

⁸¹ În loc de [quantenus (?) etiam (?) in] *dicta*, la Ćirković [Engel], este (propoziție nouă) [Pacta igitur supra]dicta

⁸² *vestra* [!] la Ćirković [Engel].

⁸³ *cujus*, cu *j* în loc de *i*, la Ćirković [Engel]. Folosirea lui *j* în loc de *i* este definitorie pentru istoriografia maghiară “de modă veche” (și nu numai).

⁸⁴ La fel și la Ćirković [Engel].

⁸⁵ La fel și la Ćirković [Engel].

⁸⁶ *noster*, urmat de, și de *se*, la Ćirković [Engel].

⁸⁷ La fel și la Ćirković [Engel].

⁸⁸ În loc de [...] *predictus dominus meus, sanctitatis vestre filius recognoscens*, [...], la Ćirković [Engel], este [...] *predictus dominus noster, se sanctitatis vestre filius recognoscens*, [...].

cultor, / premissa fieri non debuisset et se temere (?)⁸⁹ iurasse⁹⁰, supplicat beatitudinis vestre clemen[tiam]⁹¹, quatenus predicto⁹² matrimoniali contractui submodo⁹³, qui premittitur facto/ consensum vestre sanctitatis prebentes apostolica auctoritate dispensatiue ipsum dignemini [aproba]re.⁹⁴ Ad porrigendum autem huiusmodi supplicationem sanctitati/ vestre dominum meum plura inducunt: primo ceterorum mundi regum scandalorum euitans (?)⁹⁵ qua⁹⁶ tamquam iuris ignary⁹⁷, si dominus meus contra suum ueniret/ iuramentum, proculdubio [!]⁹⁸ scandalizarentur (?)⁹⁹, secundo suorum subditorum quieta fruica (?)[, nam]¹⁰⁰ si aliud fieri contigerit (?)¹⁰¹, inter Hungarie, Gregorum et Racie/ regna nascuntur discordie, pululabunt (?)¹⁰² guerre et bella in surgere¹⁰³ in finita¹⁰⁴, de quibus sanctitati uestre conuenit remedio occurrere oportuno.¹⁰⁵ Etc.¹⁰⁶

În plus, copia scrisorii avea, deasupra ei, o “notă explicativă” (scrisă de

⁸⁹ La fel și la Ćirković [Engel].

⁹⁰ În loc de *iurasse*, la Ćirković [Engel], este ... *ra ...et*.

⁹¹ În loc de *clemen[tiam]*, la Ćirković [Engel], este *clementiam*.

⁹² *Predictae* la Ćirković [Engel].

⁹³ Redat despărțit (*sub modo*) la Ćirković [Engel].

⁹⁴ *a[proba]re* la Ćirković [Engel].

⁹⁵ În loc de *euitans*, *evita[tio]* qui la Ćirković [Engel].

⁹⁶ *qui*, în loc de *qua* (vezi nota de mai sus), la Ćirković [Engel].

⁹⁷ *ignari*, cu *i* în loc de *y*, la Ćirković [Engel].

⁹⁸ Redat despărțit (*procul* și *dubio*) la Ćirković [Engel].

⁹⁹ *scandalizarentur* la Ćirković [Engel].

¹⁰⁰ *fru[itio]*, *nam* la Ćirković [Engel].

¹⁰¹ La fel și la Ćirković [Engel].

¹⁰² La fel și la Ćirković [Engel].

¹⁰³ În loc de *in surgere*, la Ćirković [Engel], este *insurgent*.

¹⁰⁴ *infinita* (într-un cuvânt) la Ćirković [Engel].

¹⁰⁵ Aici se oprea ediția Ćirković [Engel].

¹⁰⁶ Omis din ediția Ćirković [Engel]. Nu este singura ediție, după cum am putut vedea, “via internet-ului” de Italia. Cu sprijinul lui Iván Borsa, și nu numai al lui Pál Engel, Kinga Körmendy a publicat – în același stil precum Ćirković [Engel] (adică, textul a fost așezat pe rânduri numerotate) – copia scrisorii în 2001, în volumul de studii al unei conferințe din 1992 (“Nagy Lajos király ismeretlen szupplikációja az ÖNB Cod.2042 jelzetű kódexében (Adalék az Anjou-kori capella regia gyakorlatához)”, în *Írástörténet, szakszerűsödés. Velem 1992/A Hajnal István Körvelemi konferenciája 1992. szeptember 10–12 (=Rendi társadalom–polgári társadalom, VI)*, ed. Vera Bácskai, György Kövér (Szombathely, 2001), 47–52, la 51–52). Sunt problemele istoriografiei maghiare. Lăsam cititorul interesat să descopere paginile și înțelesurile articolului citat, în care Körmendy a renunțat la datarea post 1400 a codicelui de la Viena, ținând în schimb să publice transcrierea copiei scrisorii, datată tot 1346, ceea ce spune destul de multe (din perspectivă românească, vezi Al. Simon, “«Reformă istoriografică» și politică coevă în anii 1990: despre căsătoriile rudelor regelui Ludovic I cel Mare de Anjou,” *Crisia*, 53 (2023), suppl. 1 [2024]: 331–335).

aceeași mână precum copia). Ea fost omisă din ediția Ćirković [ediția Engel].¹⁰⁷ “Nota” are însă o importanță aparte:

*Nota quod triplex est sensus seu intellectus in dieta scriptum. Videlicet allegoricus, tropologicus et anagogicus. Allegoricus est quando unum scriptum indicatum aliud factum, secundum quod credendum est./ Tropologicus seu moralis est quando per id quod factum est datur intelligi aliud quod faciendum est. Anagogia, quasi¹⁰⁸ sursum ductio est, quando datur intelligi id quod desiderandum est scilicet eterna felicitas beatorum.*¹⁰⁹

“Nota explicativă”, inspirată – și chiar preluată aproape *verbatim* – din *Breviloquium*-ul¹¹⁰ franciscanului Bonaventura din Bagnoregio († 1274)¹¹¹, evidențiază mediul căruia îi aparținea copistul și scopul pentru care fusese copiată – pe “foaia de titlu” a *Decretalelor* papei Bonifaciu al VIII-lea (1298) – scrisoarea “angevino-nemanidă” a nenumitului prelat, către nenumitul papă. După modelul Scripturii, copia epistolei avea trei înțelesuri (trei interpretări), dincolo de cel textual (literal): (1) alegoric (simbolic), (2) tropologic (moral) și (3) anagogic (mistic).¹¹² Sensul metaforic, sau de-a dreptul criptic, al “notei” se lămurește, nu numai prin natura căsătoriei dintre ruda lui Ludovic (care își păstra ritul

¹⁰⁷ Nu și de către Körmeny [Borsa] (“Nagy Lajos király ismeretlen szupplikációja,” 52).

¹⁰⁸ ... la Körmeny [Borsa (+Engel?)].

¹⁰⁹ ÖNB Cod. 2042, f. 1^r.

¹¹⁰ Reproducem primul paragraf din capitolul [secțiunea a IV-a] *De Profunditate sacrae Scripturae* din *Prologul la Breviloquium* [...] *Habet postremo ipsa sacra Scriptura profunditatem, quae consistit in multiplicitate mysticarum intelligentiarum. Nam praeter litteralem sensum, habet in diversis locis exponi tripliciter: scilicet allegorice, moraliter, et anagogice. Est autem allegoria, quando per unum factum indicatur aliud factum, secundum quod credendum est. Tropologia sive moralitas est, quando per id, quod factum est, datur intelligi aliud, quod faciendum est. Anagogia, quasi sursum ductio, est quando datur intelligi illud quod desiderandum est, scilicet aeterna felicitas beatorum* [...] (*Breviloquium*, în Idem, *Opera omnia*, ed. Aloys Lauer, V. *Opuscula varia theologica* (Quaracchi, 1891), 199–291, la 205). O traducere în română ar fi: “[...] În cele din urmă, Scriptura are profunzime, care consistă din multiplicitatea înțelesurilor ei mistice. Căci, pe lângă înțelesul ei literal, ea poate fi interpretată – în multe locuri – în trei feluri: alegoric, moral și anagogic. Alegoria este [apare/se înfățișează] atunci când printr-un lucru este indicat un altul, care este o chestiune de credință. Înțelesul tropologic sau moral este [apare/se înfățișează] când, din ceva deja făcut, învățăm altceva ce ar trebui să facem. Sensul anagogic, adică un fel «de ridică-mă în sus», este [apare/se înfățișează] când ne este arătat ceea ce ar trebui să [ne] dorim, anume, eterna fericire a celor binecuvântați [...]” (pentru o traducere în engleză: *Breviloquium* (= *Works of St. Bonaventure*, IX), ed. Dominic V. Monti (New York, 2005), 13).

¹¹¹ Pentru cariera lui Bonaventura (ministru-general al Ordinului Franciscan și cardinal): Raoul Manselli, “Bonaventura da Bagnoregio,” *Dizionario Biografico degli Italiani*, 11 (1969), *sub voce*.

¹¹² Vezi nota 34 (pp. 13–14) a lui Dominic V. Monti din ediția sa a *Breviloquium*-ului.

latin) și fiul lui Dușan (despre a cărui potențială unire cu Biserica Romei, din exil, nu se spunea nimic, deși discuțiile fuseseră numeroase și recente, în cazul datării sub 1346 a epistolei¹¹³), ci poate mai ales printr-o referință – în primul rând al epistolei – la scrierea, *Rhetorica novissima*, a unui faimos profesor de la Bologna, Boncompagno din Signa († 1250).¹¹⁴

Nenumitul prelat i se adresase nenumitului papă (*eccelsie ssumme pontifex*) drept cel [...] *qui solium glorie triumphalis in trono apostolice celsitudinis optinetis* [...] (adică, “[...] cel care obține scaunul gloriei triumfale pe tronul înălțimii apostolice [...]”). Era un “decalc” după cuvintele lui Boncompagno din Signa privitoare la *împăratul romanilor* (romano-german): [...] *Romanorum imperator serenissime, qui solium glorie triumphalis in trono imperialis celsitudinis optinetis* [...] (“[...] prea-luminatul împărat al romanilor, cel care obține scaunul gloriei triumfale pe tronul înălțimii imperiale [...]).”¹¹⁵ Tronurile difereau: cel al papei era, desigur, *apostolic*, cel al împăratului, evident, *imperial*. “În comun”, erau obținerea¹¹⁶ *scaunelor gloriei triumfale*: pornind de la tronul *imperial*/de la tronul *apostolic*.

Timp de peste trei decenii, Ludovic al IV-lea de Wittelsbach († octombrie 1347) a fost monarhul imperial din Apus (ca *rege al romanilor* din 1314 și ca *împărat al romanilor* din 1328).¹¹⁷ Relația sa cu Papalitatea, mai ales sub Ioan al XXII-lea și Clement al VI-lea, a fost catastrofală.¹¹⁸ La fel ca urmașul său (din 1352), Inocențiu al VI-lea¹¹⁹, Clement a avut în schimb raporturi excelente cu Carol al IV-lea de Luxemburg¹²⁰, *rege al romanilor* (din iulie

¹¹³ De exemplu, scrisoarea lui Clement al VI-lea către Ștefan Dușan (din 6 ianuarie 1346) din Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano (ASV), Registra Vaticana (Reg. Vat.), [nr.] 168. 1345–1346, f. 212^{r-v} (în *Acta Clementis PP. VI (1342–1352)* (=Fontes, III, 9), ed. Aloisie L. Tăutu (Roma, 1960), nr. 65, pp. 105–106).

¹¹⁴ Virgilio Pini, « Boncompagno da Signa », *Dizionario Biografico degli Italiani*, 11 (1969), *sub voce*;

¹¹⁵ *Rhetorica Novissima*, p. 265. Poate ar trebui precizat că, nici în “varianta Borsa”, nici în “versiunea Engel” a epistolei, Boncompagno din Signa, dar și Bonaventura din Bagnoregio, nu au fost pomeniți, deși erau de interes maghiar (în special cel din urmă).

¹¹⁶ Pentru folosirea lui *optinentis* în dispute ecleziastice ([...] *curam episcopatus* [numele diocezei (Argadie, în acest caz)] *obtinētis* [...]), vezi și Iain G. MacDonald, *The Diocese of Argyll between the Twelfth and Sixteenth Centuries* (=The Northern World, 61) (Leiden – Boston, 2013), 45, nota 120 (din anul 1247).

¹¹⁷ Vezi și Marin Clauss, *Ludwig IV. der Bayer. Herzog, König, Kaiser* (Regensburg, 2014).

¹¹⁸ Hermann Otto Schwöbel, *Der diplomatische Kampf zwischen Ludwig dem Bayern und der römischen Kurie im Rahmen des kanonischen Absolutionsprozesses. 1330–1346* (= Quellen und Studien zur Verfassungsgeschichte des Deutschen Reiches im Mittelalter und Neuzeit, 10) (Weimar, 1968).

¹¹⁹ Pierre Gasnault, “Innocenzo VI,” *Dizionario Biografico degli Italiani*, 61 (2004), *sub voce*.

¹²⁰ Diana Wood, *Clement VI: The Pontificate and Ideas of an Avignon Pope* (=Cambridge Studies in Medieval Life and Thought, seria a IV-a, 13) (Cambridge, 1989), 142–176; Ellen Widder,

1346)¹²¹ și împărat al romanilor (din aprilie 1355, când s-a și arătat drept aliatul filo-slav al lui Dușan¹²²). Aluzia la celălalt tron al lumii creștine de rit latin și, mai ales, la o glorie – tip – țintă se potrivea pontificatelor ambilor papi, Clement al VI-lea și Inocențiu al VI-lea.¹²³ Datarea largă a planului lui Ludovic I este susținută și de menționarea în codice “de la Viena”, realizat la Bologna, a lui Dominic [Szécsi], prepozitului Transilvaniei (1331–1356)¹²⁴, viitorul ei episcop¹²⁵, despre care copistul din Italia avea o părere foarte bună.

În opinia noastră, fundamentale pentru datarea proiectului matrimonial sunt absențele referințelor la (1) vârsta mirilor și la vreo dispensă necesară pentru ei¹²⁶ (la 1346, Uroș al V-lea avea cel mult 9 ani¹²⁷) și la (2) negocierile unioniste dintre papă și Dușan (de dată foarte recentă, în cazul datării lui Pál Engel a proiectului în toamna lui 1346).¹²⁸ Alături de prezentarea imperială a lui Dușan de către prelat în fața papei și de “decalcul” din epistolă după cuvintele lui Boncompagno din Signa, ambele aspecte conduc la o datare a proiectului la începutul pontificatului lui Inocențiu al VI-lea (post 18 decembrie 1352), confirmând parțial datarea, aparent de compromis, a lui Sima Ćirković. În astfel

Itinerar und Politik: Studien zur Reiseherrschaft Karls IV. südlich der Alpen (=J. F. Böhmer, *Regesta Imperii*, suppl. 10) (Köln – Weimar – Wien, 1993), 125–149.

¹²¹ Carol a fost ales rege al romanilor pe 11 iulie și încoronat la Bonn pe 26 noiembrie.

¹²² Din mai vechea istoriografie: Constantin Höfler, “Abhandlungen aus dem Gebiete der slavischen Geschichte. V [2.] Stefan Duschan, Kaiser von Romanien und Serbien, Zeitgenosse Kaisers Carls IV (1331–1355),” *Sitzungsberichte der Philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, 99 (1882): 109–212.

¹²³ Și din acest motiv, relația lui Ludovic I cu Carol al IV-lea, numit în derâdere *Pfaffenkönig/ rex clericorum*, din cauza susținerii sale pontificale și eclesiastice, este de restudiat.

¹²⁴ [...] *Limitarum brevium datorem suum commertium provintialium ieborinum trivilium nutum dividundum meum quinquennium uidimus in partibus Transiluanis praepositum Transiluanum Dominicumi[!] nobilissimum et caetera, praepositum Strigoniensem discretum et honestum uirum et prouidum, de domino archiepiscopo Strigoniense nichil dico, quia non habeo de eo rationem dicere aliquod boni[fi]^{cat}[!]* (ÖNB, Cod. 2042, f. 116^r). Remarcată deja de Hermann (*Die italienischen Handschriften*, V–2, p. 183), notița a fost omisă în mod voit de Körmendy. Ea împiedica datarea post 1420 a codicelui.

¹²⁵ Géza Hegyi, “Az erdélyi káptalan Árpád- és Anjou-kori archontológiája (1199–1387),” *Turul*, 92, no. 2 (2019): 69–94, la 74.

¹²⁶ În comparație angevină, vezi Renata Skorka, “Marriages of Convenience, Forced Betrothals: Dynastic Agreements in the Angevin-era Hungary,” *Hungarian Historical Review*, 14, no. 1 (2025): 96–126, la 98–102.

¹²⁷ Cf. deja Konstantin Jireček, *Geschichte der Serben* (=Geschichte der europäischen Staaten, XXXVIII), I. Bis 1371, (Gotha, 1911), 376, nota 2.

¹²⁸ Tratatativele au continuat după toamna anului 1346, fără vreo referire la vreo căsătorie între ruda lui Ludovic I și fiul lui Dușan (de exemplu: ASV, Reg. Vat. 140. 1346–1347, f. 236^v; 4 martie 1347; publicat deja în Augustin Theiner, *Vetera Monumenta Hungariae Historica*, I. Ab Honorio P.P. III usque ad Clementem P.P. VI (Roma, 1859), nr. 1102, p. 734).

de condiții, autorul scrisorii către papă ar putea fi identificat cu Nicolae Vásári, arhiepiscop de Esztergom (1350–1358), foarte prezent în *Italia*¹²⁹, dar disprețuit de scribul/copistul manuscrisului iluminat.¹³⁰

A PRELATE'S PLEA TO THE POPE: ON AN ANGEVINE- NEMANID MARRIAGE FROM THE MID-1300S.

Abstract

An illuminated manuscript from the well-known Bolognese school, preserved in Vienna, contains on its first folio the coeval (partial) copy of a letter sent by an unnamed prelate to an unnamed pope. The prelate requested that the pontiff should approve the marriage between Stephen Urosh V, the son of Emperor Stephen Urosh IV Dushan and a relative of King Louis I of Anjou, because this was for the greater good and for the protection of the Angevine monarch in Buda. Subject to more or less debatable editions and interpretations since the 1990s (with the exception of Sima Ćirković's belated analysis in 2007), the letter and the manuscript itself remain a most valuable source of information. Their survey and a critical edition of the epistle leads to the dating of the matrimonial project to late 1352/ early 1353, at the beginning of the pontificate of Innocent VI. As already indicated by Ćirković, the bride, and Louis' relative, was *Ancha*, the daughter of Alexander of Wallachia and Lady Clara.

¹²⁹ András Hegedűs, "Vásvári Miklós," în *Esztergomi érsekek 1001–2003*, ed. Margit Beke (Budapest, 2003), 171–175.

¹³⁰ Vezi textul din nota 124.

PRIVILEGIILE CARANSEBEȘULUI PÂNĂ LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XV-LEA – O NOUĂ ABORDARE

Costin Feneșan*

Cuvinte-cheie: Caransebeș, Ștefan Stoica, jude și voievod, Sigismund de Luxemburg, regele Ungariei, Vladislav al II-lea, regele Ungariei, dreptul de Buda

Keywords: Caransebeș, Ștefan Stoica, judge and vaivode, Sigismund of Luxemburg, king of Hungary, Vladislav II, king of Hungary, the Buda law

Viața și administrația urbană de la Caransebeș sunt cunoscute doar episodic până la începutul secolului al XVI-lea. Distrugerea vechii arhive a orașului după ocupația otomană din 1658 a făcut ca numai puține documente (mai ales din secolele XIV–XV) să ajungă până la noi, fiind păstrate în arhivele unor familii nobiliare originare din părțile Caransebeșului. În aceste împrejurări, ne-a surprins faptul că un document din 1498, de importanță majoră pentru cunoașterea privilegiilor și administrației urbane ale Caransebeșului, a fost prea ușor trecut cu vederea chiar dacă fusese publicat de descoperitorul său, Pesty Frigyes, încă în 1878.¹ Din păcate, atât editorul inițial cât și istoricii de mai apoi au amintit doar în trecere și în subsidiar, că prin acest document Caransebeșului îi fuseseră de fapt confirmate privilegiile statuate prin așa-numitul *drept de Buda*.²

* Cercetător independent, București, e-mail: costinfenesan@yahoo.com

¹ Pesty Frigyes, *A szörényi bántáság és Szörény vármegye története*, vol. III (Budapesta, 1878), doc. 117, 123–125.

² Dragoș Lucian Țigău, “Aspecte din activitatea prim-juzilor orașului Caransebeș în secolele XV–XVII,” în *Studii bănățene*, coord. Valeriu Leu, Carmen Albert, Dumitru Țicu (Timișoara: Mirton, 2007), 92, 102; Bálint Lakatos, “Városi nemesek Karánsebesben a 15–16. század fordulóján,” *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv* III (2008): 65. Cei doi autori au preluat *tale-quale* constatarea lapidară a lui Frigyes Pesty, *A szörényi bántáság*, II (Budapesta, 1878), 125. Țigău (în “Aspecte din activitatea,” 91, n. 19) menționează că documentele din 1403 și 1404 ale lui Sigismund de Luxemburg, pe care Pesty nu le-a mai publicat în transumt în cuprinsul documentului din 1498, fuseseră editate în întregime de Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, vol. X/4 (Buda, 1841), 237–241 și 318–320. La rândul nostru, n-am remarcat – dar fără să fi consultat originalul – semnificația adevărată a documentului din 1498, vezi Costin Feneșan, “Despre privilegiile Caransebeșului până la mijlocul secolului al XVI-lea,” *Banatica* 2 (1973): 159.

Deoarece am remarcat faptul că Pesty omisese la editarea documentului din 1498 transcrierea documentelor date de Sigismund de Luxemburg în 1403 și 1404, am socotit necesar să-l confruntăm cu originalul.³ Spre surprinderea noastră, am constatat că Pesty nu publicase și un pasaj consistent, care se referea tocmai la privilegiile de care se bucura Caransebeșul în concordanță cu *dreptul de Buda*. Or, tocmai acest statut juridic deosebit i-a asigurat Caransebeșului o situație favorizată în raport cu alte comunități urbane din zonă.

Dreptul de Buda (*Ofner Stadtrecht/ Buda város jogkönyve*) era o colecție de legi în limba germană, compilate între 1405 și 1421 în timpul regelui Sigismund de Luxemburg.⁴ Ca izvor al acestui codice de legi au servit dreptul de Magdeburg (dar și din alte orașe ale Imperiului romano-german), dreptul cutumiar al orașului Buda, precum și documentele emise de diferiți regi ai Ungariei începând cu secolul al XIII-lea, care au fost copiate întocmai în *Ofner Stadtrecht*.⁵ Domeniile la care se referă acest codice de legi cuprindea, pe de o parte, beneficiile/privilegiile juridice, economice, militare și eclesiastice, pe de altă parte îndatoririle/obligățiile comunității urbane față de puterea centrală/suveran, de cea bisericească și de stăpânii feudali. Într-o primă parte erau statuate procedura de alegere a juzilor și juraților orașului, drepturile și obligațiile acestora, modul de funcționare a adunării cetățenilor din comunitatea urbană și alegerea parohului local. Într-o altă secțiune a codicelui de legi erau reglementate relațiile între meșteșugari, negustori și alte profesii din cadrul comunității urbane. De asemenea, mai multe articole se refereau, pe de o parte, la funcționarea sistemului judecătoresc, pe de altă parte la relațiile comunității

³ Originalul, un caiet de 5 file pe pergament, cu fragmente ale sigiliului atârnat, se păstrează la Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Cluj-Napoca, arhiva familiei Macskási de Tincova, *Documente medievale*, nr. 109.

⁴ Pentru implicarea suveranului în promovarea dezvoltării urbane, vezi András Kubinyi, "König Sigismund und das ungarische Städtewesen," în *Das Zeitalter Königs Sigmunds in Ungarn und im Deutschen Reich*, eds. Tilman Schmidt, Péter Gunst (Debrecen: Debrecen University Press, 2000), 109–119.

⁵ O ediție a *Ofner Stadtrecht* a fost publicată la Bratislava, în 1845, de Michnay Endre și Lichner Pál, *Buda városának törvénykönyve MCCXLIV-MCCCCXXI-ből/Ofner Stadtrecht von MCCXLIV-MCCCCXXI*. O ediție mai nouă i se datorește lui Karl Mollay, *Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn* (Budapesta: Akadémiai Kiadó, 1959) în colecția *Monumenta historica Budapestinensia*, 1 (cu o ediție la Weimar, în 1959). Recent, *Ofner Stadtrecht* a fost reeditat în 2001, la Szeged, de László Blazovich și József Schmidt, *Buda város jogkönyve*, vol. I–II (*Szegedi középkortörténeti könyvtár*, 17) și, abreviat, în traducerea maghiară a lui József Schmidt, ed. László Blazovich, *Buda város jogkönyve* (Jurispertus: Szeged, 2020) în colecția *Fundamenta fontium iuris historici*. Cu privire la *Ofner Stadtrecht* în raport cu alte culegeri de legi din Ungaria medievală, vezi László Blazovich, "A Budai jogkönyv és a Magyarországi jogkönyvek," *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv*, I (2006): 73–83.

urbane cu negustorii străini.⁶ Cu timpul, privilegiile/beneficiile de ordin juridic și economic i-au asigurat comunității urbane un cadru favorabil de dezvoltare a unei autoadministrații din care se va cristaliza un adevărat statut urban.

Nu știm când a ajuns Caransebeșul să se bucure, măcar în parte, de beneficiile *dreptului de Buda*. Intuim însă fără dubiu rațiunile care au determinat acordarea acestui favor regal încă în vremea lui Sigismund de Luxemburg: pe de o parte importanța militară a Caransebeșului și a zonei înconjurătoare pentru apărarea în fața acțiunilor armate tot mai frecvente ale Imperiului otoman, pe de altă parte însemnătatea sa comercială, ca punct de joncțiune a căilor de comerț spre Transilvania, Timișoara și Lipova, respectiv spre Țara Românească și teritoriile de la sud de Dunăre. De altfel, încă în anul 1438, la câteva luni după moartea lui Sigismund de Luxemburg, Caransebeșul și zona înconjurătoare au fost atacate și pustiite de trupele sultanului Murad al II-lea. Amintirea acestui eveniment tragic s-a transmis într-un act de judecată din 1454 al banilor de Severin, Mihai de Cerna și Petru Danciu de Sebeș: “pe când foarte crudul împărat Murad ... a pătruns în persoană cu întreaga putere a turcilor săi și al altor dușmani ai lui Hristos pentru a-l pustii și a prădat astfel și devastat târgul (Caran)Sebeș împreună cu provincia sa.”⁷ Nu e mai puțin adevărat că, după dezastrul militar suferit în 1432–1433 la cetatea Severin și în zona înconjurătoare de trupele lui Nikolaus von Redwitz, urmată de retragerea cavalerilor teutoni din Banatul Severinului⁸, Sigismund de Luxemburg, împăratul romano-german și regele Ungariei, a decis – data nu ne este însă cunoscută⁹ – să-i scutească “pe toți românii și pe oamenii de altă stare sau limbă din amintitul district (Caran) Sebeș și pe fiecare dintre ei de plata oricărei dări după persoană și după orice lucruri și bunuri ale lor, în orice loc s-ar afla, precum și de toate dările, atât cele ale regelui și reginei cât și ale oricui altcuiva, în tot cuprinsul zisului regat al Ungariei, ...cât timp îi va fi pe plac.”¹⁰ Motivul invocat de suveran pentru actul

⁶ Vezi, pe larg, Davori Relković Néda, *Buda város jogkönyve (Ofner Stadtrecht)* (Budapesta, 1905), în colecția *Művelődéstörténeti értekezések*, 12.

⁷ Pesty, *A szőrenyi bánság*, III, doc. 70, 68: *dum ipse sevissimus imperator ... Hwmorad cum suis Turcis et totis viribus ac ceteris Christi prosecutoribus personaliter exiverat terram istam devastare, sicque op(p)idum Sebes cum sua provincia depredaverat et devastaverat.*

⁸ Costin Feneșan, *Cavalerii teutoni în Banatul Severinului și la Dunărea de Jos în prima jumătate a secolului al XV-lea* (Timișoara: Ed. CosmopolitanArt, 2015), 44–47.

⁹ Ca împărat romano-german, Sigismund de Luxemburg a domnit între 31 mai 1433 și 9 decembrie 1437.

¹⁰ Pesty, *A szőrenyi bánság*, III, doc. 113, 117: *vniversos Wolachos et alterius status seu linguae homines predicti districtus Sebes eorumque quemlibet, ab omni solucione tributaria de personis rebusque et bonis ipsorum quibuscunque in locis, quorumcunque tributorum tam regalium et reginalium quam aliorum quorumlibet, vbilibet intra ambitum dicti regni Hungarie habitis fieri debenda, suo beneplacito perdurante prorsus et per omnia exmisisse et suppottasse.*

de munificență era cât se poate de limpede: “ținând seama de credința și de serviciile pe care ni le-au făcut și ni le-au adus acești români cu stăruința celei mai depline credințe nouă și sacrei coroane a regatului în expedițiile militare întreprinse tot mai adesea împotriva turcilor deosebit de cruzi, dar mai cu seamă luând aminte și ținând seama de cumplitele și nemăsuratele acte de violență, jafuri, incendieri și pustiiri ale caselor, precum și de groaznica ducere în robie a multora dintre ei, lucruri la care amintiții români și locuitori au fost supuși în diferite feluri de către amintiții turci, care pătrundeau tot mai des în părțile de jos ale regatului”, dar și pentru “a le oferi o ușurare oarecare, care să-i facă mai pregătiți și mai pricepuți pentru a-i sluji regatului și coroanei.”¹¹ Confrunțați, în 1493–1494, cu un nou atac masiv al trupelor otomane, cărora li s-a opus cu vitejie oastea comandată de comitele de Timiș, Pavel Chinezul, românii din districtul (Caran)Sebeș i-au cerut regelui Vladislav al II-lea să le confirme “scutirile și libertățile lor de acest fel” (*in huiusmodi exemptionibus et libertatibus suis*). Aflat la Timișoara, suveranul a socotit necesar să confirme integral, la 1 octombrie 1494, documentul privilegial al împăratului Sigismund de Luxemburg pe seama celor “care locuiesc în astfel de locuri de la hotarele regatului, unde sunt siliți să lupte fără încetare împotriva dușmanilor credinței.”¹² Drept urmare, tuturor nobililor și oamenilor de orice stare care aveau dreptul să pretindă dări, precum și încasatorilor de dări ai regelui și ai reginei, li s-a poruncit ca pe viitor “să nu cereți sau pretindeți ori să încercați, nici să nu cutezați a cere sau a pretinde nici o dare și nici o plată a dării” de la românii din districtul (Caran)Sebeș.¹³

În condițiile în care posibilitatea unui nou atac al trupelor otomane dinspre Porțile de Fier, pe culoarul Timiș–Cerna, în direcția Caransebeș și Timișoara s-ar fi putut produce oricând, Sfatul orașului Caransebeș, judele și jurații acestuia¹⁴, conștienți de pericolul care îi amenința, au socotit necesar să-i solicite

¹¹ Ibid., 117: *consideratis fidelitatibus et serviciis per eosdem Wolachos in exercitualibus expeditionibus contra sevissimos Thurcos sepesepius instauratis, cum summa fidelitatis constancia eidem [regi] et sacre regni corone exhibitis et impensis, et potissimum attendens et considerans validam et maximam oppres(s)ionem, spoliacionem, domorum combustionem et desolacionem ac nonnullorum ex eis diram abductionem, que prefati Wolachi et incole à predictis Thurcis, partes inferiores regni sepenumero subintransantibus, diversi modo et perpessi fuissent; aliquo sublevamine consolaretur et de cetero ad obsequia regni et corone promptiores redderetur et habiliores.*

¹² Ibid., 118: *qui talia loca finitima incolunt, vbi contra hostes fidei sine intermissione certare coguntur.* Și de această dată efectul practic al dărniciei regale era limitat de *ad tempus Nostre Maiestatis beneplaciti*.

¹³ Ibid., 118: *nullum tributum nullamve tributariam solutionem petere vel exigere petique sew exigere presumatis, nec sitis ausi modo aliquali.*

¹⁴ Din secolul al XV-lea ne sunt cunoscuți următorii juzi (primari) ai Caransebeșului: Andrei Dan înainte de 1456, Ștefan croitorul (*sartor*) în 1456/1457, Toma bărbierul (*nyirő*) în 1457/1458, Blasiu/Vlasiu fierarul (*faber*) în 1474/1475, Ladislav Sas în 1493/1494, Nicolae Lazăr

suveranului confirmarea privilegiilor de care se bucura comunitatea lor urbană. La finele lunii iunie 1498 Ștefan Stoica, jude și căpitan al Caransebeșului¹⁵ și juratul Toma Nagy s-au prezentat la Curtea regală de la Buda. Regele Vladislav al II-lea tocmai purta o discuție cu judele suprem și jurații orașului Buda în legătură cu rezolvarea unor probleme care interesau comunitatea urbană. Cei doi trimiși ai Caransebeșului au fost primiți de suveran, căruia i-au relatat în nume propriu și al “tuturor cetățenilor și locuitorilor” din comunitatea lor, că “obișnuiesc să se folosească, să se bucure și să aibă parte de toate și de aceleași drepturi ca zisul nostru oraș Buda”, așa cum erau statuate prin scrisorile de confirmare ale regilor Sigismund de Luxemburg, Vladislav I și Matia Corvin. Ștefan Stoica și Toma Nagy i s-au plâns regelui de faptul că “sunt tot mai adesea grav tulburați și vătămați de străini, ba chiar și de dușmanii [din interior ai] aceluiași târg Caransebeș¹⁶ în mai multe libertăți ale lor.” Drept urmare, cei doi

(amintit și cu funcția de *căpitan*) în 1494/1495 și Ștefan Stoica (amintit și cu funcția de *căpitan*) în 1498/1499, vezi Pesty, *A szörényi bánság*, III, 253–254; Țigău, “Aspecte din activitatea,” 131; Lakatos, “Városi nemesek,” 68.

¹⁵ În legătură cu calitatea lui Ștefan Stoica de căpitan (*capitaneus*) al Caransebeșului, funcție pe care o deținuse de altfel și predecesorul său Nicolae Lazăr în 1494–1495, Lakatos, “Városi nemesek,” 70–71 are în vedere mai multe explicații: fie că denumirea de *capitaneus* îi era subsumată celei de *iudex*, fie că se referea la calitatea lui Ștefan Stoica de *iudex nobilium* cu atribuții de jude de district, un titlu pe care l-ar fi putut moșteni într-un mod asemănător cu cel al cnezilor. Lakatos mai crede că titlul de *capitaneus* ar putea fi echivalat cu cel de viceban al Severinului sau l-ar desemna pe comandantul cetății (Caran)Sebeș, variantă de care se îndoieste deoarece nu există vreo atestare documentară în acest sens. Un document pe care l-am publicat recent – Costin Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, vol. I (Cluj-Napoca: Ed. Mega, 2016), 209–211 – lămurește pe deplin această dilemă. Este vorba de un document databil în perioada 1490–1510, care se referă la un schimb de proprietăți făcut în fața Capitlului din Alba Iulia de Gáspár Macskási și “Ștefan Stoica, voievodul husarilor din Caransebeș” (*Stephanus Zthoyka, waywoda hwzaronum de Karansebes*). De altfel Ștefan Stoica va fi amintit ca jude și voievod al Caransebeșului (*iudex et waiwoda de Karansebes*) și într-un contract de vânzare-cumpărare din 23 aprilie 1525, vezi Lakatos, “Városi nemesek,” 74. În aceeași calitate de jude și voievod al Caransebeșului (*iudex et waiwoda de Karansebes*), Ștefan Stoica și cei șase jurați ai orașului au decis în legătură cu un conflict de proprietate, vezi Pesty, *A szörényi bánság*, III, 152–153. Ștefan Stoica a fost, prin urmare, nu numai jude al orașului ci și comandant al husarilor regali din garnizoana cetății. Pericolul permanent al unui atac al trupelor otomane explică de altfel opțiunea comunității urbane din Caransebeș de a-și alege în fruntea ei un om al armelor, la fel cum fusese și în cazul lui Nicolae Lazăr.

¹⁶ În documentele din secolul al XV-lea Caransebeșul este amintit cel mai adesea ca *oppidum* (târg), dar sunt și cazuri când este menționat ca *civitas* (oraș). Pesty, *A szörényi bánság*, II, 125 este de părere că denumirea de *civitas* este mai potrivită în ceea ce privește Caransebeșul, pe de o parte fiindcă acesta se bucura de “dreptul de Buda”, pe de altă parte deoarece folosirea aceluia termen era mult mai largă în practica diplomatică pentru a fi socotit o noțiune lipsită de conținut și un joc de cuvinte fără de însemnătate. De altfel, în istoriografie există și în prezent divergențe de opinie în legătură cu folosirea termenelor de *civitas* și *oppidum*; vezi în acest sens

caransebeșeni l-au rugat pe suveran să le poruncească judei suprem și juraților din Buda, prezenți de altfel, să le elibereze copii ale documentelor de care aveau nevoie “pentru a-și apăra libertățile.” La porunca regelui dată prin viu grai, judele suprem Johannes Kanczlr și cei 12 jurați ai orașului au transcris la 30 iunie 1498¹⁷ pe seama comunității urbane din Caransebeș documentele emise de Sigismund de Luxemburg la 9 decembrie 1403¹⁸ și 15 aprilie 1404.¹⁹ De asemenea, în documentul care le-a fost dat caransebeșenilor au mai fost trecute rezumativ și unele prevederi extrase din alte documente privilegiale ale orașului Buda.²⁰ Pe lângă îndeplinirea poruncii primite direct de la suveran, Johannes Kanczlr și jurații săi și-au motivat decizia de eliberare a copiilor cerute de judele și juratul din Caransebeș prin faptul că “mai multe orașe și târguri din acest regat al Ungariei se știe că se folosesc, se bucură și au parte de aceleași beneficii ale libertăților cu care a fost întărit și împodobit acest oraș al nostru Buda.” Alte documente privilegiale ale capitalei “aflate pe lângă tronul regal” – așa cum evidenția cu emfază diploma din 30 iunie 1498 – nu au mai fost transcrise pe seama caransebeșenilor “atât fiindcă nevoia nu o cerea, cât și pentru a evita întinderea prea mare [a textului].”

În orice caz, pentru comunitatea urbană de la Caransebeș erau de importanță majoră documentele din 1403 și 1404 emise de Sigismund de Luxemburg, un promotor convins al dezvoltării orașelor, politică pe care a susținut-o prin acordarea de numeroase privilegii.²¹ Documentul privilegiat pe care Sigismund de Luxemburg i l-a dat orașului Buda la 9 decembrie 1403, în care erau reluate

Erzsébet Ladányi, “Libera villa, civitas, oppidum. Terminologische Fragen in der ungarischen Städteentwicklung,” *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominate*, sectio Historica 18 (1977): 3–43; eadem, “Libera villa, civitas, oppidum. Terminológiai kérdések a magyar városfejlődésben,” *Történelmi Szemle* 23 (1980): 450–477; eadem, “Az oppidum fogalom használatá Magyarországon (Az oppidumok jogélete),” *Levéltári Szemle* 42 (1992): nr. 4, 3–12; László Szabolcs Gulyás, “Civitas vagy oppidum? Szempontok 15. századi mezővárosaink jogi terminológiájának vizsgálatához,” in *Arcana Tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*, eds. Attila Bárány, Gábor Dreska, Kornél Szovák, vol. I (Budapest – Debrecen, 2014), 391–404.

¹⁷ Vezi doc. 3.

¹⁸ Vezi doc. 1.

¹⁹ Vezi doc. 2.

²⁰ Această parte a documentului din 30 iunie 1498 n-a mai fost publicată de Pesty.

²¹ Vezi în acest sens Erik Fügedi, “Középkori magyar városprivilegiumok,” *Tanulmányok Budapest múltjából* 14 (1961): 17–108; idem, “Középkori magyar városprivilegiumok,” in Erik Fügedi, *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról* (Budapest, 1981), 238–310; E. Ladányi, “Zsigmond törvényhozása és a városok 1405-ben,” in *Scripta Manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére*, ed. István Draskóczy (Budapest, 1994), 111–115; eadem, “Die Gesetzgebung Sigismunds. Gesichtspunkte zur Analyse seiner Gesetze aus den Jahren 1387 und 1405,” in *Das Zeitalter König Sigismunds*

și confirmate drepturi și libertăți conferite anterior de alți suverani ai Ungariei, a reprezentat o normă legală extrem de importantă și pentru evoluția vieții urbane a Caransebeșului. Cu acest prilej se cuvine să remarcăm deosebirile evidente între capitala regală de la Dunăre și centrul urban de la confluența Sebeșului cu Timișul. Acestea se deosebeau, pe de o parte, prin întinderea lor teritorială, prin numărul de locuitori și structura lor etnică (la Buda exista o comunitate maghiară și una germană) și prin resursele economice, pe de altă parte prin situarea lor diferită față de pericolele externe la care erau expuse. De aceea, avem convingerea, că în cazul comunității urbane de la Caransebeș au fost preluate și adaptate mai ales acele prevederi ale *dreptului de Buda*, care se potriveau cu situația locală.

După cum se va vedea, cele mai multe dintre drepturile acordate în 1403 de Sigismund de Luxemburg orașului Buda și-au găsit aplicarea – unele fiind adaptate, în mod firesc, la realitățile de la fața locului – și în cazul Caransebeșului. Dintru bun început s-a prevăzut ca în funcția de jude sau jurat nu putea fi ales cel care nu deținea proprietăți sau bunuri în oraș sau pe teritoriul aparținând acestuia sau dacă nu ar fi depus o garanție bănească suficientă în contul regelui, al marelui tezaurar sau al castelanului Budei.²² În cazul nostru era desigur vorba de castelanul Caransebeșului în calitate de reprezentant al puterii centrale. De asemenea, la alegerea judeului și juraților niciunui orășean nu-i era îngăduit să vină înarmat, cel care încălca această interdicție fiind pedepsit cu tăierea unei mâini. Cel care ar fi stârnit însă certuri și tulburări la alegerea juzilor și juraților era pedepsit cu pierderea capului. În același timp, documentul regal a stabilit că, în calitate de cetățean cu drept de a participa la alegerea judeului și juraților nu putea fi acceptat decât “un cap de familie, de bună condiție”, care “se bucură de o faimă vrednică de laudă” și stăpânește în oraș o casă sau alte bunuri ori depune o garanție bănească “vrednică de crezare” și se obligă să-i slujească regelui cu credință împreună cu ceilalți cetățeni. Odată aleși în funcție, judele și jurații erau datori să se prezinte regelui, marelui tezaurar sau castelanului Budei, în cazul nostru fiind vorba de castelanul Caransebeșului, ca reprezentant al puterii centrale. Documentul regal din 1403 îi interzicea comunității urbane ca, fără un ordin prealabil al suveranului, marelui trezorier sau al castelanului Budei – în cazul nostru castelanul Caransebeșului – să țină vreo adunare, indiferent de obiectul acesteia. De asemenea, acea adunare trebuia să aibă loc numai cu știrea și aprobarea juzilor și juraților și în prezența reprezentantului regal.

in *Ungarn und im Deutschen Reich*, eds. Tilman Schmidt, Péter Gunst (Debrecen: Debrecen University Press, 2000), 103–107.

²² Cu privire la instituția judeului în *Ofner Stadtrecht*, vezi Katalin Gönczi, “A városbíró a Budai Jogkönyvben,” în *Iustum, aequum, salutare. Festschrift der Pázmány-Universität zum 70. Geburtstag von János Zlinsky*, ed. Gábor Bánrévy (Budapesta, 1998), 116–122.

Cel care ar fi încălcat această dispoziție era condamnat la plata a 100 de mărci de argint “curat și bun” pe seama Cămării regale. Totodată, cetățenilor le era interzis ca în legătură cu orice problemă sau eveniment să țină “sfaturi tainice sau pe față” în cârciumi sau pe străzi, “în locuri tainice sau ascunse ori chiar deschise”, sub pedeapsa unei amenzi de 100 de mărci de argint “curat și bun” pe seama Cămării regale. În același timp, juzilor și juraților le revenea obligația să se îngrijească de oamenii lipsiți de orice proprietate. Documentul regal din 1403 a mai stabilit ca juzii și jurații să fie aleși în fiecare an. Dacă la Buda era vorba de un jude-suprem și 12 jurați, la Caransebeș – ținându-se seama de mărimea comunității urbane – funcționau doar un jude și șase jurați, așa cum rezultă de altfel și din documentele din secolul al XV-lea și de mai târziu. În fine, diploma din 1403 – ale cărei prevederi au fost aplicate la Caransebeș, credem integral – a prevăzut că, în cazul în care suveranul sau chiar conducerea orașului ar fi impus o dare peste cea convenită regelui pentru a fi rezolvată “vreo nevoie sau trebuință”, aceasta urma să fie stabilită de “bărbați cinstiți și potriviți” aleși de comunitatea urbană. Cu toate că în cazul Caransebeșului ne lipsesc până în prezent informații în această privință, totuși putem presupune cu destul temei, că pericolul turcesc permanent va fi determinat fie puterea centrală, fie Sfatul orașului să recurgă la astfel de dări extraordinare. Odată strânse, acestea urmau să-i fie predate Curții regale, în cazul nostru cu mare probabilitate castelanului Caransebeșului. Mai mult, dacă aceste dări fuseseră cheltuite pentru nevoile orașului, jurații locali erau obligați ca în fiecare an, înainte de sărbătoarea Sf. Gheorghe (24 aprilie), până să-și predea funcția, să justifice cheltuirea banilor cu documente “indestulătoare.”

Chiar dacă documentul regal din 15 aprilie 1404 se referea la o situație concretă de la Buda – excluderea unor foști juzi ai orașului care, contrar ordinului suveranului, determinaseră alegerea unui nou jude și a unor noi jurați în locul celor aflați în funcție –, hotărârea lui Sigismund de Luxemburg îi privea *mutatis mutandis* și pe caransebeșeni. De altfel, în 1498, când s-au prezentat în fața regelui Vladislav al II-lea, judele Ștefan Stoica și juratul Toma Nagy i s-au plâns suveranului de “dușmanii [din interior ai] aceluiași târg”, o aluzie destul de străvezie la conflicte existente în rândul comunității urbane.

Așa cum am amintit, în documentul din 30 iunie 1498 judele suprem și jurații din Buda au adăugat mai multe prevederi extrase din alte documente privilegiale ale orașului, care le-ar fi fost de folos caransebeșenilor. Astfel, din *Bula de aur* din 1244 a regelui Béla al IV-lea²³ a fost excerptată prevederea referitoare la alegerea judeului și la unele atribuții ale acestuia. În această privință

²³ Vezi textul acesteia în *Buda városának törvénykönyve MCCXLIV – MCCCCXXI*, eds. E. Michnay, P. Lichner, 239–240.

comunitatea urbană avea dreptul să-l aleagă drept jude pe cine dorea, urmând să-l prezinte apoi suveranului. Judele avea autoritatea să judece toate cauzele ivite între cetățeni. Dacă aceștia nu ar fi fost mulțumiți cu decizia luată, judele, dar nicidecum orașul ca entitate, era dator să se prezinte la rege sau la persoana delegată de acesta pentru a se justifica (în cazul nostru, credem că este vorba de castelanul Caransebeșului). Tot din *Bula de aur* a regelui Béla al IV-lea a fost extrasă și prevederea potrivit căreia acela care voia să se stabilească la Buda (în cazul nostru, prin extensie mai târzie, la Caransebeș) și să dețină acolo proprietăți era obligat să presteze servicii alături de ceilalți cetățeni. Dintr-un document al regelui Vladislav I (1440–1444) a fost extrasă prevederea potrivit căreia cel care furase, tâlhărise sau comisese o omucidere în afara orașului Buda și era prins, urma să fie judecat de judele și jurații din Buda. Și această prevedere putea fi aplicată *mutatis mutandis* la Caransebeș. Tot în legătură cu prinderea și pedepsirea răufăcătorilor *intra et extra muros*, în documentul din 1498 a fost amintită obligația judeului și juraților din Buda de a se adresa orașelor aflate în apropiere pentru a-i prinde și preda pe aceștia. Credem, că și aceasta a fost o prevedere care s-a potrivit de minune cu nevoile administrației urbane de la Caransebeș. La fel de binevenită pentru caransebeșeni a fost decizia extrasă dintr-un document al regelui Matia Corvin (1458–1490), potrivit căreia, după pronunțarea unei sentințe cu amendă într-o cauză oarecare, judele urma să împartă suma de bani cu partea câștigătoare, fără ca suveranul să poată interveni în vreun fel. În fine, o altă prevedere extrasă tot dintr-un document emis de Matia Corvin a stabilit ca, fără încuviințarea prealabilă a judeului și juraților din Buda aflați în funcție (*mutatis mutandis* a se înțelege și Caransebeș), niciun cetățean al orașului nu i se putea plânde direct regelui sau persoanei desemnate de acesta. Cel care ar fi încălcat această regulă stârnind “ceartă și zâzanie” urma să fie pedepsit.

Judele și juratul Caransebeșului prezenți la Buda în iunie 1498 și-ar fi dorit, desigur, ca în documentul care le-a fost eliberat de prim-judele și jurații din Buda să fie trecute în transumt mai multe documente privilegiale ale capitalei regatului, de care să se folosească administrația urbană de acasă. Au primit asigurarea că rugămintea le va fi satisfăcută, numai că ar fi trebuit să-i plătească pe notarii folosiți la transcrierea documentelor respective. Nu știm dacă această dorință a conducerii Caransebeșului s-a împlinit cumva. Nu știm, de asemenea, dacă – la fel ca în cazul mai multor orașe din Transilvania și Ungaria – Caransebeșul ar fi avut vreun *statut al drepturilor municipale* întemeiat pe *dreptul de Buda*. Știm însă cu certitudine, că *dreptul de Buda* era în vigoare la Caransebeș și în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Astfel, în timpul procesului desfășurat în ianuarie 1566 mai întâi în fața lui Paul Bucosnițan, judele-suprem al Caransebeșului și a juraților săi, mai apoi, în apel, în fața banului

Grigore Bethlen de Ictar și a scaunului de judecată al districtului Caransebeș în legătură cu un atac cu mână armată desfășurat în zona orașului, instanța de apel i s-a adresat principelui Transilvaniei, Ioan Sigismund, cu rugămintea ca, la pronunțarea sentinței, să țină seama de faptul că “*privilegiul lor [al caransebeșenilor] cuprinde prevederea, că orice libertăți au avut Buda, Pesta și Timișoara pe vremea creștinilor, unele ca acelea le au și ei* (subl. n.), anume că dacă cineva ar trage sabia într-un astfel de oraș cu cheie, atunci acela să răspundă cu una din mâini, iar acela care l-ar răni pe un om cu arma și i-ar vărsa sângele fără de motiv, să răspundă cu capul.”²⁴

O dovadă convingătoare a faptului că orașul/târgul regal Caransebeș s-a bucurat datorită importanței sale militare și comerciale de o atenție deosebită din partea puterii centrale l-a reprezentat dreptul de a se folosi de un sigiliu propriu. Acesta pare că datează încă de la începutul secolului al XV-lea, din timpul domniei lui Sigismund de Luxemburg. Astfel, la 16 noiembrie 1456 judele caransebeșan și cei șase jurați ai săi întăreau un contract de vânzare-cumpărare între doi cetățeni ai orașului (*concives nostri*) cu “vechiul sigiliu al orașului nostru” (*sigillo nostre civitatis antiquo*).²⁵ Un alt document de aceeași natură, întocmit la 25 ianuarie 1457 de judele și jurații din Caransebeș, era validat tot cu “sigiliul vechi al orașului nostru” (*sigillo nostre civitatis antiquo*).²⁶ Alte documente emise de Sfatul Caransebeșului în secolul al XV-lea erau întărite, la rândul lor, cu “sigiliul orașului nostru” (*sigillo nostre civitatis*).²⁷

O prevedere statuată de mai multă vreme în *dreptul de Buda* în legătură cu obligațiile comunității urbane față de biserica romano-catolică, dar mai cu seamă importanța Caransebeșului pentru rezistența în fața pericolului otoman, au determinat o decizie regală în favoarea orașului protejat și până atunci de

²⁴ Pesty, *A szörényi bánság*, III, doc. 238, 340: *myért hogi az ew magok privilegioma azt tartanya, hogi a minemű zabadchiága Budának, Pesthnek és Themeswárnak kereztvények ideyében volt volna, ew nekiekys azon volna, hogi valaki fegwert vonna mint illien kuchios várásban fewl kezéwel erneye, aki peniglen fegweréwel emberth sérthene, wérét kionthana ok nékul feyéwel erneye*. Precizarea făcută de banul caransebeșan este deosebit de semnificativă, pe de o parte fiindcă ne atestă cu certitudine, pentru prima dată, că, până a fi ocupată de către otomani (1552), Timișoara s-a bucurat la rândul ei de “dreptul de Buda”, pe de altă parte deoarece Caransebeșul este menționat ca “oraș cu cheie”, o dovadă limpede a faptului că se bucura de un statut similar cu cel al orașelor regale.

²⁵ Lakatos, “Városi nemesek,” 74.

²⁶ Pesty, *A szörényi bánság*, III, doc. 74, 72.

²⁷ Ibid., doc. 86, 86 (5 iulie 1474); doc. 108, 113 (24 octombrie 1493). Mai mult, un document de vânzare-cumpărare din 23 aprilie 1525 era întărit cu “sigiliul mare” (*maiori sigilli*) al orașului, vezi Lakatos, “Városi nemesek,” 74. În 1599, un document referitor la contestarea unei succesiuni era confirmat prin punerea “pecetii mici a orașului nostru” (*várásunknak kisebbik peoczéti-vel*), vezi Feneșan, *Diplomatarium*, II, doc. 64, 196.

puterea centrală. La 23 ianuarie 1500 regele Vladislav al II-lea a decis în procesul deschis de episcopul Luca al Cenadului²⁸ împotriva “tuturor nobililor și locuitorilor târgurilor noastre numite Sebeș și Caran” (*vniversos nobiles et inhabitatores oppidorum nostrorum Sebes et Karan vocatorum*) în legătură cu plata decimei bisericești. Pentru a cerceta diferendul, suveranul i-a trimis în Banat pe episcopul Dominic de Oradea²⁹ și pe Józsa de Som, comite de Timiș și căpitan al părților de jos ale regatului.³⁰ Reveniți la Buda, cei doi trimiși regali i-au raportat lui Vladislav al II-lea că audiaseră cele două părți aflate în conflict. Ludovic Sas și Ladislau Floca, locuitori din târgul Sebeș, le prezentaseră în numele întregii comunități urbane motivele și temeiurile refuzului de a da curs plății în natură a decimei datorate episcopului de Cenad. Ei au ținut să le amintească celor doi trimiși ai suveranului că, “deoarece se află, locuiesc și sunt așezați la hotarele acestui regat al nostru al Ungariei și se află aproape în gâtlejul turcilor, dușmanii și potrivnicii cei mai cruzi ai numelui de creștin, sunt siliți să lupte de multe ori și să se bată adesea cu aceștia, nu fără a fi uciși mulți dintre frații lor, fiind nevoiți să se opună atacurilor acelora și să le reziste.”³¹ Cunoscând bine această situație, regii anteriori ai Ungariei le acordaseră privilegiul ca, “în ceea ce privește decimele lor, niciunul dintre ei să nu fie dator să-i dea și să-i plătească episcopului lor diecezan mai mult de patru denari pe an.”³² Episcopul Luca de Cenad nu ținuse însă seama de “obiceiul de altfel respectat” (*iuxta consuetudinem alias observatam*), ci începuse “să le ceară roadele pe care le-ar produce pământul lor, străduindu-se să-i constrângă și să-i silească prin pedepse bisericești la așa ceva, spre paguba și dauna evidentă a acestor pârâși.”³³ În schimb, episcopul Cenadului a afirmat că orășenii din Sebeș și Caran îi plățiseră până atunci, ce-i drept, patru denari ca decimă în fiecare an, numai că, pentru a-și susține pretenția ca de acum încolo această dare să-i fie achitată în produse naturale, el a invocat un decret regal dat de foarte puțină vreme, prin care “s-a poruncit să i se dea acele decime nu în aur și nici în argint, ci

²⁸ Luca Szegedi Baratin a fost mai întâi episcop al Bosniei (1491–1493), apoi al Cenadului (1493–1500), iar după aceea a ocupat scaunul episcopal la Zagreb (1500–1510).

²⁹ Dominic de Kálmáncseh a fost episcop romano-catolic de Oradea între 1495 și 1501.

³⁰ Józsa de Som a deținut aceste funcții între 1494 și 1508.

³¹ Pesty, *A szörényi bánság*, III, doc. 120, 129: *ex eo, quod ipsi in confinibus regni nostri Hungariae et ferme in faucibus Turcorum, Christiani nominis atrocissimorum hostium et inimicorum, siti locatique et positi sunt ac cum eisdem saepe numero certare crebroque pugnare et interdum non sine maxima caede fratrum suorum insultibus eorum sese opponere et illis resistere coguntur.*

³² Ibid., *quod ipsi pro eorum decimis non magis quam quilibet eorum singulos quatuor denarios episcopo eorum dioecesano annuatim dare et solvere tenerentur.*

³³ Ibid., *quo terra fructus suos produceret ab eisdem exigere eosdemque per censuras ecclesiasticas compellere et coarctare niteretur, in eorundem actorum praeiudicium et damnum manifestum.*

să le primească din ceea ce va produce pământul.”³⁴ Într-adevăr, prin articolul XLIX al Decretului III (*Decretum minus*) al Dietei de la Buda din 2 iunie 1498 fuseseră hotărâte următoarele în legătură cu perceperea decimelor bisericești: “De asemenea, pentru totdeauna de acum înainte decimele să fie încasate nu în argint sau în bani, ci din grânele și vinul pe care le-ar produce pământul, în conformitate cu cuprinsul decretului răposatului domn Andrei.”³⁵ Este vorba de *Bula de Aur* din 1222 a regelui Andrei al II-lea al cărei articol XX reglementa decima cuvenită episcopilor romano-catolici: “Decima să nu se achite în bani, ci să fie plătită în vin sau grâne din ceea ce produce pământul, iar dacă episcopii se vor împotrivi, noi nu îi vom susține.”³⁶

Ajuns în fața judecății regale, conflictul orășenilor din Sebeș și Caran cu episcopul de Cenad l-au pus pe suveran într-o dilemă delicată la luarea unei decizii. Pe de o parte, în amintirea suveranului va fi stăruit încă audiența la Curtea regală, în vara timpurie a anului 1498, a judeului caransebeșan Ștefan Stoica și a juratului Toma Nagy și cererea comunității urbane de a se bucura pe mai departe de beneficiile *dreptului de Buda* și *eo ipso* de protecția regală. Pe de altă parte, Vladislav al II-lea nu putea nesocoti dorința episcopului de Cenad, membru al Consiliului regal lărgit, care coincidea poate și cu interesele altor membri ai ierarhiei ecleziastice din regat. Până la urmă, hotărâtoare s-au dovedit a fi interesele politice dar mai cu seamă militare ale țării, Caransebeșul aflându-se în prima linie a rezistenței în cazul unui conflict cu Imperiul otoman. Susținut de episcopul Dominic de Oradea, de comitele Józsa de Som și de alți nobili de rang înalt, Vladislav al II-lea, dorind ca “nobili și locuitorii amintitelor târguri Sebeș și Caran să fie în stare să stăruie și să se dedice cât mai cu ardoare și cu mai mare sârguință apărării acestui regat și să se poată opune atacurilor turcilor”, a reușit să-l convingă pe episcopul de Cenad să accepte o soluție de compromis, răsplătindu-l, se pare tocmai din acest motiv, cu scaunul episcopal de la Zagreb. În virtutea sentinței regale din 23 ianuarie 1500, s-a decis ca nu numai nobilii și locuitorii “care locuiesc în amintitele târguri Sebeș și Caran, ci, firește, și aceia dimprejurul acelor târguri, care se află în parohia acelor târguri”, să-i plătească episcopului de Cenad pe mai departe decima de patru denari pe an.³⁷

³⁴ Ibid., *iam decimae ipsae non auro, nec argento redimi, sed sicuti terra protulerit, recipi iubentur.*

³⁵ János M. Bak, ed., *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary* (Budapesta: Central European University, 2019), 936: *Item, quod decime non argento aut pecuniis, sed sicut terra protulerit fruges et vina, iuxta contenta decreti condam domini Andree regis imperpetuum exigantur.*

³⁶ Ibid., *Decima argento non redimantur, sed sicut terra protulerit vinum vel segetes persolvantur, et si episcopi contradixerint, non iuvabimus ipsos.*

³⁷ Pesty, *A szőrényi bántás*, III, 130–13: *nobiles et inhabitatores praetactorum oppidorum Sebes*

Comunitățile din Sebeș și Caran se bucuraseră de altfel și de protecția regelui Matia Corvin, pe deplin conștient de importanța militară și comercială a fortificației și structurii urbane de acolo. La începutul anului 1458 juzii Toma bărbierul și Grigore, împreună cu Sandrin și Gheorghe, jurați ai târgurilor Caran și Sebeș (*oppidorum nostrorum Karan et Sebes*) i s-au plâns noului suveran, Matia Corvin, că – în pofida ordinelor date încă de Sigismund de Luxemburg³⁸ și a decretului regal din 24 ianuarie 1458³⁹ – anumiți nobili din districtul Sebeș, dar și din alte districte din Banatul de munte și din anumite comitate, refuzau să permită libera strămutare a iobagilor care își achitaseră toate obligațiile față de stăpânii lor. De aceea, tânărul rege, aflat pe atunci la Timișoara, le-a poruncit încă în a cincea sa zi de domnie (29 ianuarie 1458) banilor de Severin, comiților, vicecomiților și juzilor nobililor din comitatele în care această poruncă n-ar fi fost respectată, să-i pedepsească pe vinovați așa cum se cuvenea.⁴⁰ Avem convingerea că, pe lângă rațiunile de politică internă (consolidarea puterii regale cu evidente accente de centralizare, încurajarea dezvoltării orașelor), un motiv de certă importanță l-a constituit în cazul Caransebeșului însemnătatea acestuia din punct de vedere militar și comercial. Și tot acesta a fost temeiul în virtutea căruia Paul Chinezul, judele Curții regale, le-a poruncit tuturor comiților, castelanilor și tricesimatorilor, ca “pe toți locuitorii și pe cei care sunt stabiliți în amintitul târg Caran să nu-i constrângeți defel să plătească vreo dare sau alte taxe [la trecerea pe] la bunurile, terenurile, locurile de dare și cele de vad sau, la rugămintea oricui, să le popriți bunurile sau persoanele, să-i păgubiți și să-i

et Karan eo fervencius et sedulius defensionis huius regni incumbere insistereque et Turcorum insul-tibus sese opponere valeant; și in preactis oppidis Sebes et Karan, sed et in circuitu duntaxat eorum oppidorum, sub plebania ipsorum oppidorum residentes.

³⁸ Potrivit articolului VII, 2 al Decretului regal (*Decretum maius*) din 8 martie 1435 al lui Sigismund de Luxemburg, iobagii care îi plăteau stăpânului darea pe pământ (*terragium*) și toate celelalte obligații erau liberi să se mute oriunde, cei care se opuneau fiind pedepsiți la plata unei amenzi de trei mărci, vezi Bak, *Online Decreta Regni*, 460.

³⁹ După ce Matia Corvin fusese eliberat la Praga, unde era ținut ca ostatic de regele Ladislau al V-lea Postumul în timpul războiului civil din Ungaria, partida condusă de Mihail Szilágyi de Horogszeg și de palatinul Garai a impus, la 24 ianuarie 1458, alegerea tânărului Matia ca suveran. Mihail Szilágyi, unchiul matern al regelui minor, a funcționat ca guvernator al țării și regent în decursul primei jumătăți de an, fiind apoi înlăturat de palatinul Garai. În articolul XVI al decretului pe care Mihail Szilágyi l-a dat tocmai în ziua alegerii ca rege a lui Matia Corvin (24 ianuarie 1458), se prevedea ca iobagii, care își plăteau darea pe pământ (*terragium*) și toate celelalte obligații față de stăpânul lor, erau liberi să se stabilească oriunde ar fi vrut. Dacă stăpânii s-ar fi opus plecării lor nestingherite, comiții, vicecomiții și juzii nobililor din comitatul respectiv erau obligați să-l elibereze pe iobagul în cauză în schimbul a șase mărci. De asemenea, moșiile oricărui stăpân, care n-ar fi dat ascultare acestei porunci regale, puteau fi ocupate de suveran sau de guvernator până când iobagul respectiv era eliberat în schimbul a 12 mărci.

⁴⁰ Pesty, *A szörényi bántás*, III, doc. 77, 73–74.

siliți, nici să nu îi rețineți sub niciun motiv, așa cum o cere dreptul obișnuit.”⁴¹ Așa cum am mai menționat, nu știm dacă drepturile și obligațiile comunității urbane din (Caran)Sebeș, întemeiate în bună parte pe *dreptul de Buda*, au fost reunite într-un statut anume. De asemenea, nu știm dacă juzii și jurații de după 1498 au mai solicitat – la fel ca alte orașe⁴² – să li se elibereze copii după documentele care defineau *dreptul de Buda*. Știm însă, așa cum s-a văzut, că și în primele decenii de existență ale principatului autonom al Transilvaniei comunitatea urbană de la Caransebeș făcea apel la *dreptul de Buda*.

1 1403 decembrie 9, Buda. Sigismund de Luxemburg, regele Ungariei, îi întărește orașului Buda “vechile libertăți și drepturi”, adăugând altele, noi, menite să precizeze atribuțiile Sfatului orașenesc.

Transumt în documentul dat la Buda, la 30 iunie 1498, de Johannes Kanczlr, judele suprem al orașului Buda și de cei 12 jurați ai Sfatului orașenesc; vezi doc. 3.

Ediții: Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, tom X, vol. 4 (Buda, 1841), doc. CIV, 237–241 (documentul este publicat după un transumt într-un document emis în 1498 de regele Vladislav al II-lea al Ungariei).

Buda városának törvénykönyve MCCXLIV – MCCCCXXI-ből. Kiadták Michnay Endre és Lichner Pál/ *Ofner Stadtrecht von MCCXLIV – MCCCCXXI*. Erläutert und herausgegeben von Andreas Michnay und Paul Lichner (Bratislava, 1845), 241–242 (textul a fost preluat, cu unele deosebiri mici, fără vreo însemnătate, după ediția lui Fejér).

Regest: Elemér Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár*, vol. II/1 (Budapesta, 1956), nr. 2832, 333.

Nos, Sigismundus, Dei gracia rex Hungarie, Dalmacie, Croacie etc. marchioque Brandenburgensis etc., Sacri Romani Imperii vicarius generalis et regni Bohemie gubernator, memorie commendamus harum serie significantes quibus expedit vniversis, quod prudentes et sapientes viri, iudex et iurati cives *ac alii*¹ consiliarii antiqui consilii civitatis nostre Novimontis Pesthiensis seu Budensis suis, necnon omnium civium, hospitum et incolarum civitatis eiusdem rempublicam et commune bonum in eadem affectancium personis, nostrum adeuntes conspectum, Nostre querulose curarunt significare Maiestati, *quomodo*² libertates eorum institute per serenissimos reges Hungarie etc.,

⁴¹ Ibid., doc. 112, 117, *incolas et inhabitatores predicti oppidi Karan vniversos nullibi in bonis, territorii et tenutis tributisque et vadis vestris ad solutionem tributorum vel aliorum vectigalium appellere aut ad quorumvis instanciam in rebus vel personis ipsorum arrestare et dampnificare compellique aut arrestari facere vlla ratione velitis, communi iusticia requirentis*.

⁴² La 5 mai 1488 regele Matia Corvin le-a eliberat judei și juraților din Cluj copii ale documentelor privilegiale de care se bucura orașul Buda, drepturi de care clujenii “s-au folosit dintotdeauna și din vechime și vreau să se folosească” (*semper et ab antiquo usi fuissent et uti vellent*), vezi *Buda városának törvénykönyve MCCXLIV-MCCCCXXI*, eds. E. Michnay, P. Lichner, 254–257.

scilicet nostros predecessores dive reminiscencie, *et eis*³ generose concesse per aliquos ex eis, vlciscentes aliqui iram ipsorum, aliquando concipientes eciam dolosa et odiosa consilia ac *iniqua*⁴ excogitata versucia et in publicum producta, in multis articulis forent negligenter *immutate et variate*⁵ nosque superinde *multociens*⁶ ipsi *iudex*⁷, *iurati*⁸ et vniversitas dicte civitatis precibus et instancia debita pulsaverunt, vt super informacione, limitacione et regulacione nonnullarum *unquarum*⁹, consuetudinum noviter inter eos per quosdam *interdum*¹⁰ ipsa lucra sectantes et rempublicam impugnare non verentes, regulariter intendere et providere dignaremur.

N(os igitur), dante Domino, subditorum et presertim salubribus eorum votis, ex quibus commune bonum et regni statum pacificum singularumque personarum vtilitatem speramus indubie et perpendimus resultare, maxime quia inter ipsos cives civitatis nostre Novimontis Pesthiensis seu Budensis occasione hac iam sepius ad *dissessionum*¹¹, *ranconum*¹², odiorum et dampnorum amaritudines non modicas est processum, quod ut regia providencia ex eo honoretur, status civitatis conservetur, vtilitas reipublice augeatur, pax, vnio et gaudium observetur, *arcius*¹³ convenit evitare, ad hec enim aciem nostre consideracionis convertentes, vniversas et quaslibet libertates et libertatum prerogativas à divis regibus Hungarie, nostris scilicet predecessoribus, *memoratis*¹⁴ civitati et civibus ac inhabitatoribus factas, datas et concessas, eisdem valere et firmiter stare volentes, alia ad statum dicte civitatis conservandum, informandum et augmentandum pertinencia super addendo prelatorum, baronum, magnatum, procerum et nobilium regni nostri infra declarandorum et aliorum *quamplurium*¹⁵ lateri nostro *assistencium*¹⁶ digesto consilio et matura superinde deliberacione cum eisdem prehabita salubrius ordinamus in hunc modum:

Et primo, quod nullus iudex vel iuratus civis inter eos eligatur et fieri possit, nisi sit possessionatus inter eos, et si non, extunc talem fideiussoriam det caucionem, de qua Regia Maiestas vel magister thavernicorum *suorum*¹⁷ aut castellanus Budensis possit et valeat contentari. Nullus eciam ex communitate tempore electionis iudicis et iuratorum inibi debebit accedere armatus, quod si fecerit, *pene*¹⁸ amputationis vnus manus, si vero ibidem *rixas*¹⁹, facto vel opere inchoaverit, pene capitis subiacebit. Nec *aliquis*²⁰ ad ipsorum civium civile consorcium, nisi sit pater familias, bone condicionis et fame laudabilis habensque domum aut aliquas hereditates assumptatur, hereditatibus autem *carens*²¹ fideiussorium prestet caucionem, vt cum ipsis civibus per annum *constanter*²² maneat Regie Serenitati fideliter serviturus. Iudex quoque et iurati per cives electi Regie Maiestati vel magistro thavernicorum aut castellano castri Budensis debeant in signum demonstrande maioris fidelitatis presentari. Preterea omnino volumus et ex intencione stabilimus, vt communitas nullo vnquam tempore quacunque de causa et pro quovis facto, salvo mandato regio

aut magistri thavernicorum vel castellani castri Budensis in *hec immanente*²³, absque scitu et voluntate iudicis et iuratorum possit et debeat congregari, quod si²⁴ fecerit et contra hoc attemptare presumpserit, in centum marcis puri et fini argenti Camere Regie irremissibiliter applicandis eo facto vincatur. Nullus denique in casum quemvis vel eventum in taberna aut in plateis, locis latentibus aut obscuris seu etiam patentibus occulta *aut*²⁵ manifesta consilia citra, extra et ultra consilium iudicis et iuratorum sub pena centum marcarum denariorum per Regiam²⁶ Maiestatem plenarie super et contra hoc presummentem seu presummentes extorquendarum facere audeat *vel*²⁷ presummat. Demum homines impossessionatos *mediante*²⁸ iudicis et iuratorum *voce*²⁹ et actu carere volumus et stabilimus. Volumus insuper et presenti voluntati declaramus, vt ultra duodecim iuratos, quos de iure in dicta civitate nostra Budensis annuatim eligere con(sueverunt), viginti quatuor supra illos duodecim novissime eligi incepti et inchoati per aliquos *bonis*³⁰ condicionis homines vlterius nullatenus eligantur. Preterea taxam, si quam Regiam Maiestatem et etiam civitatem *per*³¹ se causa necessitatis *aut*³² vtilitatis vltra collectam à dicta civitati regi annuatim provenientem quavis de causa aut ratione per ipsam civitatem imponi contigerit, extunc huiusmodi taxa per probos et idoneos viros ad hoc per communitatem *electos*³³ taxetur, imponatur et exigatur exactaque iuratis assignetur, per ipsos iuratos Curie Regie assignanda vel pro necessitate aut vtilitate civitatis exponenda et de ea singulis annis ante festum Sancti Georgii *et depositionem*³⁴ officiorum *eorum*³⁵ mediante *expeditorum*³⁶ Curie et aliis sufficientibus documentis rationem dare et assignare tenebuntur.

Et vt omnium premissorum serie *vim*³⁷ obtineat perpetue firmitatis, presentes litteras nostras patentes secreto sigillo nostro consignatas, cum insertione prelatorum, baronum regnique procerum tempore huiusmodi dispositionis, limitacionis et regulacionis necnon libertatum super addicionis nostro lateri assistencium eisdem civibus duximus concedendas. Nomina autem prelatorum, baronum et procerum de quibus supra fit mencio sunt ista: primo, reverendissimi patres dominus Valentinus cardinalis Quinqueecclesiensis, Andreas archiepiscopus Spalatensis, Johannes episcopus Jauriensiis, Nicolaus de Marchal et alter Nicolaus de Chak, pridem wayvode Transsilvani, Stephanus de Kanysa, pridem magister ianitorum, Jacobus filius Laczk, wayvoda Transsilvanus, comes Karolus de Korbavia, castellanus castri Wyssegradiensis et *Zeollus de Nassis*³⁸, castellanus castris Budensis et presentibus aliis quampluribus regni nostri militibus, regni nostri comitatus tenentibus et honores. Datum Bude, die Dominico proximo post festum Concepcionis Beate Marie Virginis, anno Domini millesimo quadringentesimo tercio.³⁹

¹ La Fejér: *et*.

² La Fejér: *quod*.

³ La Fejér: *eisdem*.

⁴ La Fejér: *magna*.

⁵ La Fejér: *imminuatae et parviatae*.

⁶ Lipsește la Fejér.

⁷ La Fejér urmează: *et*.

⁸ La Fejér urmează: *multoties*.

⁹ La Fejér: *iniquarum*.

¹⁰ Lipsește la Fejér.

¹¹ În text: *discensionum*; la Fejér: *distrusiorum* (*disturbiorum*).

¹² La Fejér: *rancorem*.

¹³ La Fejér: *cautius*.

¹⁴ La Fejér: *memoratae*.

¹⁵ La Fejér: *plurimorum*.

¹⁶ La Fejér: *assidentium*.

¹⁷ La Fejér: *nostrorum*.

¹⁸ La Fejér: *poena*.

¹⁹ La Fejér: *vexas*.

²⁰ La Fejér: *alius*.

²¹ La Fejér: *egens*.

²² La Fejér: *instanter*.

²³ La Fejér: *hoc remanente*.

²⁴ La Fejér urmează: *quis*.

²⁵ Lipsește la Fejér.

²⁶ La Fejér urmează: *suam*.

²⁷ La Fejér: *aut*.

²⁸ Lipsește la Fejér.

²⁹ La Fejér: *vacare*.

³⁰ Lipsește la Fejér.

³¹ La Fejér: *pro*.

³² Lipsește la Fejér.

³³ La Fejér: *eligendos*.

³⁴ La Fejér: *in depositione*.

³⁵ La Fejér: *eorundem*.

³⁶ La Fejér: *expeditione*.

³⁷ În text urmează: *contineat*, ulterior șters.

³⁸ La Fejér: *Zeoltus de Kassis*.

³⁹ La Fejér: *B. M. V. A. D. MCCCCIII*.

Traducere

Noi, Sigismund, din mila lui Dumnezeu rege al Ungariei, Dalmației, Croației etc. și markgarf al Brandenburgului etc., vicar general al Sfântului Imperiu Roman și guvernator al regatului Boemiei, dăm de știre făcând cunoscut prin cuprinsul acestei scrisori tuturor cărora li se cuvine, că chibzuții și înțelepții bărbați, judele și cetățenii jurați și alți sfetnici ai vechiului sfat al orașului Ujhegy de la Pesta sau Buda, venind în fața noastră în numele lor, precum și al tuturor cetățenilor, oaspeților și locuitorilor aceluiași oraș, cu iubire pentru obștea orășenească și pentru binele comun al aceluiași oraș, s-au îngrijit să aducă la cunoștința Maiestății Noastre în chip de plângere felul în care libertățile lor, orânduite de către prea luminații principii, regi ai Ungariei etc., predecesorii noștri de pioasă aducere aminte, care le-au fost hărăzite lor cu milostivire de unii dintre aceștia, dar deoarece unii dintre ei s-au răzbunat pe ei la mânie, iar uneori au luat în seamă chiar sfaturi viclene și răutăcioase, precum și mari și născocite șiretenii care au fost apoi înfățișate public, [aceste libertăți ale noastre] au fost schimbate și modificate fără a se ține seama de ceva. De aceea, acești jude, jurați și obștea zisului oraș ne-au cerut cu mari rugăminți și cuvenită stăruință, ca noi să binevoim a ne îndrepta [atenția] regească și să ne îngrijim și de cercetarea, statornicirea și reglementarea altor obiceiuri dăunătoare care au apărut mai nou în mijlocul lor datorită unora care umblă după câștiguri și care nu au teamă să lovească obștea orășenească.

Noi, așadar, deoarece cu voia lui Dumnezeu sperăm fără orice îndoială și credem că din mulțumirea supușilor și mai cu seamă din îndeplinirea

rugămintilor lor celor mai folositoare va rezulta binele comun și starea de pace a țării precum și folosul fiecărei persoane, cu atât mai mult cu cât între acești cetățeni ai orașului nostru Ujhegy de la Pesta sau Buda s-a constatat cu acest prilej că există foarte adesea neînțelegeri, ură, răzbunări și amărăciunea unor pagube deloc neînsemnate, de care se cuvine să ne ferim cu cât mai mare grijă, și deoarece înțelepciunea regească ne îndeamnă să păstrăm starea orașului, să sporim foloasele obștii orășenești, să veghem la respectarea păcii, înțelegerii și bucuriei, îndreptându-ne deci spre toate acestea ascuțimea gândurilor noastre și voină ca toate libertățile și fiecare dintre acestea, precum și prerogativele libertăților acordate, făcute și încuviințate amintitului oraș și amintiților lui cetățeni și locuitori de către răposații regi ai Ungariei, adică de către predecesorii noștri, să aibă putere și să rămână neclintite, le-am adăugat și alte prevederi cu scopul de a păstra, cerceta și spori starea de bine a zisului oraș, la sfatul chibzuit al prelaților, baronilor, magnaților, frunțașilor și nobililor din regatul nostru care amintiți mai jos, precum și al multor altora care au fost de față alături de noi, după ce am avut mai înainte o chibzuire înțeleaptă cu aceștia, hotărând apoi cât se poate de bine în acest fel:

Mai întâi, ca între ei să nu poată fi ales și făcut niciun jude sau cetățean-jurat dacă nu deține proprietăți în mijlocul lor, iar dacă nu ar avea, atunci să depună o cheazăsie vrednică de crezare, din care să poată și să fie în stare să se îndestuleze Maiestatea Regală ori marele său tezaurar sau castelanul Budei. În vremea alegerii judei și a juraților, nimeni din rândul comunității orășenești nu are voie să vină acolo înarmat, iar dacă o va face, pedeapsa va fi tăierea unei mâini, dar dacă unul ca acela va începe acolo certuri, va căuta pricină sau stârni tulburări, acesta este pedepsit cu pierderea capului. În comunitatea civilă a acestor cetățeni nu va fi primit nimeni dacă nu este cap de familie, de bună condiție și se bucură de o faimă vrednică de laudă și dacă nu are acolo o casă sau alte bunuri. Cel care este însă lipsit de bunuri va depune o cheazăsie vrednică de crezare, cum că, împreună cu acei cetățeni, îi va rămâne timp de un an statornic întru slujirea cu credință a Luminăției Sale. Judele și jurații care au fost aleși de cetățeni vor fi datori să se înfățișeze Maiestății Regale sau marelui tezaurar ori castelanului cetății Buda pentru a-și arăta credința lor sporită.

În afară de asta, voim în mod deosebit și hotărâm cu gând anume, ca obștea [orășenească] să nu poată și nici să nu se adune oricând, indiferent de motivul și de fapta despre care este vorba, fără o poruncă a regelui sau a marelui tezaurar ori a castelanului cetății Buda, care urmează să fie prezent la această [adunare], dar nici fără știrea și voința judei și a juraților. Dacă vreunul ar face așa ceva și ar îndrăzni să încalce această [prevedere], unul ca acela să fie pedepsit la plata a o sută de mărci de argint curat și bun, care vor reveni fără de iertare Cămării Regale.

Mai apoi, nimeni să nu îndrăznească ori să cuteze ca într-o oarecare treabă sau întâmplare să țină sfaturi tainice sau pe față în cârciumi sau pe străzi, în locuri tainice sau ascunse ori chiar deschise, fără și dincolo de acordul juriilor și al juraților, sub pedeapsa a o sută de mărci în denari, care vor fi luați de Maiestatea Regală pe deplin de la cel care a îndrăznit sau de la cei care au cutezat așa ceva. Apoi vrem și hotărâm, ca grija oamenilor lipsiți de proprietăți să fie purtată prin glasul și fapta judelei și a juraților. Mai voim și spunem că este voința noastră de acum, ca în afara celor doisprezece jurați care sunt aleși în mod obișnuit, de drept, în fiecare an, în orașul nostru Buda să se înceapă și să se purceadă la alegerea altor douăzeci și patru, pe lângă cei doisprezece, de către alți oameni de bună credință, care să nu mai fie apoi aleși deloc.

În afară de asta, dacă se va întâmpla ca Maiestatea Regală și chiar orașul însăși să impună pentru vreo nevoie sau trebuință o dare peste cea strânsă care îi revine regelui din zisul oraș, oricare ar fi motivul și temeiul pentru care ar fi cerută de zisul oraș, atunci o astfel de dare să fie stabilită și încasată de bărbați cinstiți și potriviți, care vor fi aleși în acest scop de comunitatea [orășenească], iar după strângere [darea] să fie predată juraților, iar aceștia o vor da Curții regale sau, dacă a fost cheltuită pentru nevoile și în folosul orașului, aceștia [jurații] să fie datori să dea socoteală și să se justifice în fiecare an cu privire la aceasta înainte de sărbătoarea Sfântului Gheorghe și înainte de a-și părăsi funcția, anume prin mijlocirea chezașilor Curții regale și a unor documente îndestulătoare.

Iar pentru ca toate cele de mai înainte să dobândească puterea veșnicei trăinicii, am hotărât să hărăzim aceluiași cetățeni scrisoarea noastră deschisă de acum, întărită cu sigiliul nostru secret, precum și cu înșirarea [numelor] prelaților, baronilor și frunțașilor țării care au fost de față alături de noi cu ocazia unei astfel de porunci, statorniciri și reglementări și de sporire a libertăților. Iar numele prelaților, baronilor și frunțașilor amintiți mai sus sunt acestea: mai întâi, prea cucernicii părinți domnul Valentin cardinal de Pécs, Andrei arhiepiscop de Split, Ioan episcop de Győr, Nicolae Marczali și un alt Nicolae Csáky, mai înainte voievozi transilvăneni, Ștefan de Kanizsa, mai înainte mare ușier, Iacob Lackfy, voievod transilvănean, comitele Carol de Krbava, castelan al cetății Visegrád, și Zoellus de Nassis, castelan al cetății Buda, de față fiind și mulți alți oșteni ai țării noastre, deținători ai comitatelor și dregătoriilor din regatul nostru. Dată la Buda, în duminica imediat următoare după zămislirea Sfintei Fecioare Maria, în anul Domnului o mie patru sute trei.

2 1404 aprilie 15, Bratislava. Sigismund de Luxemburg, regele Ungariei, poruncește ca în viitor Andrei, fiul lui Frederic măcelarul, Laurențiu pielarul și Rigolinus Parvus (cel mic/ Kiss/ Klein), foști juzi și jurați ai orașului Buda, să nu mai poată fi aleși vreodată ca juzi sau cetățeni-jurați ai orașului, deoarece, nesocotind voința regală, au cutezat să aleagă un nou jude și noi jurați, înlocuindu-i pe cei vechi.

Transumt în documentul dat la Buda, la 30 iunie 1498, de Johannes Kanczlr, judele suprem al orașului Buda și de cei 12 jurați ai Sfatului orășenesc; vezi doc. 3.

Ediție: Georgius Fejér, *Codex diplomaticus ecclesiasticus ac civilis*, tom X, vol. 4 (Buda, 1841), doc. CXXXVIII, 318–320 (documentul este publicat după un transumt într-un document emis de regele Vladislav al II-lea al Ungariei în 1498, care a fost transcris din manuscrisele Hevenesi, tom LXXI, 206).

Regest: Elemér Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár*, vol. II/1 (Budapesta, 1956), nr. 3116, 367.

Nos, Sigismundus, Dei gracia rex Hungarie, Dalmacie, Croacie etc., marchio Brandenburgensis etc., Sacri Romani Imperii generalis vicarius et regni Bohemie gubernator, memorie commendamus per presentes, quod quia Andreas filius Friderici carnifex condamnatus, Laurentius pellifex et Rigolinus Parvus, pridem iudices et omnes illi qui temporibus illorum iurati cives fuissent in civitate nostra Budensi deputati, pridem in anno cuius iam preterisset revolutio, nobis in regno Bohemie pro Sacri Romani Imperii et nostri patronatus proseguendo honore laborantibus, sine nostro mandato, scitu et voluntate insimul conspirantes (allectis) eis tota communitate civitatis predictae, novum iudicem novosque iuratos cives in nostri opprobrium culminis in dicta civitate eligere, deputare et nominare fidelesque nostros cives antiquos, de quibus specialem *habuimus*¹ con(fidenciam) et quorum *so(...)*² civitas ipsa ab omnibus *impugnacionibus*³ fuit protecta (...) *...*² iis eorum temeritatibus deponere presumpserunt et quamvis ipse iudex et iurati (cives) (...) *ere*² electi, fideli nostro Zeolo, castellano nostro Budensis, vt moris est, post ele(ctionem) per ipsum omnino refutati fuissent, ipsi *tandem*⁴ mandatum ipsius nostri in persona (...) entes², eandem civitatem nostram per alios duos quasi integros annos sic in errore ten(ere non) ex(paverunt), de quo potuissent nobis *magnum*⁵ preiudicium et ingens periculum *leviter*⁶ evenisse, nisi divino adiutorio tali indempnitati congruis et salubribus *remediis*⁷ fuisset obviatum.

Ideo nos, autoritate nostre regie potestatis, vt ipsi Andreas cum sociis suis superius expressis de perpetratis *doleant*⁸ et de *commissis*⁹ recipiant debitam penam vlcionis, statuissimus et *decernemus*¹⁰, ymmo¹¹ statuimus et decernimus hoc nostro regio sub edicto, vt ipsi et predicti socii sui nullo vnquam tempore in iudicem aut iuratos cives in predicta nostra civitate assumpti valeant aut eligi et deputari harumstrarum testimonio litterarum, mandantes serie presencium firmiter et districte vobis, fidelibus nostris vniversis et singulis civibus,

hospitibus, habitatoribus et incolis dicte nostre civitatis Budensis, presentibus et futuris ac illi vel illis ad quem vel ad quos electio sew¹¹ nominacio iudicis et iuratorum civium eiusdem civitatis pertinet, communiter et divisim, quatinus prefatos Andream et socios suos superius expressos in iudicem aut iuratos cives nullomodo eligere, nominare vel deputare presumatis, neque sitis ausi modo aliquali et aliud sub pena nostra gravissime indignacionis non facturi. Presentem eciam apud nostros fideles iudicem et iuratos cives Budenses pro tempore constitutos volumus *remanere*¹². Datum Posonii, feria tertia proxima ante Dominicam Jubilate, anno Domini millesimo quafringentesimo quarto.

¹ La Fejér: *habemus*.

² Textul este ilizibil în transumtul din 1498 și nu a fost lizibil nici în copia pe care Fejér a avut-o la dispoziție.

³ La Fejér: *impugnatibus*.

⁴ La Fejér: *tamen*.

⁵ La Fejér: *maximum*.

⁶ La Fejér: *breviter*.

⁷ La Fejér: *mediis*.

⁸ La Fejér: *debeant*.

⁹ La Fejér: *premissis*.

¹⁰ La Fejér: *decrevissemus*.

¹¹ Astfel în text.

¹² La Fejér: *ita manere*.

Traducere

Noi, Sigismund, din mila lui Dumnezeu rege al Ungariei, Dalmației, Croației etc., markgraf al Brandenburgului etc., vicar general al Sfântului Imperiu Roman și guvernator al regatului Boemiei, dăm de știre prin scrisoarea de față că Andrei, fiul răposatului măcelar Frederic, Laurențiu pielarul și Rigolinus Parvus, mai înainte juzi, și toți cei care au fost pe vremea lor cetățeni-jurați în orașul nostru Buda în anul care tocmai a trecut, pe când noi ne osteneam în regatul Boemiei spre binele Sfântului Imperiu Roman și al nostru pentru a ne păstra onoarea, [aceștia], uneltind împreună, fără porunca, știrea și voința noastră, alăturându-și întreaga obște a orașului mai sus-zis, au îndrăznit să aleagă, să trimită și să numească în zisul oraș un nou jude și noi cetățeni-jurați spre culmea ocării față de noi și să-i depună pe credincioșii noștri vechi cetățeni, în care am avut încredere deosebită și căroră (...) acest oraș a fost apărat de toate atacurile (...) prin cutezanța lor și, cu toate că acest jude și acești cetățeni-jurați aleși (...) au fost cu totul respinși după ce au fost aleși – așa cum este obiceiul – de către credinciosul nostru Zoellus [de Nassis], castelanul nostru din Buda, aceștia au (...) totuși porunca acestuia dată în numele nostru și nu s-au temut să țină astfel în rătăcire acel oraș pentru aproape alți doi ani, lucru

datorită căruia am fi putut avea cu ușurință cea mai mare pagubă și o mare primejdie, dacă – cu ajutorul lui Dumnezeu – unei astfel de porniri nu i s-ar fi ieșit în cale prin măsuri potrivite și folositoare.

De aceea noi, în temeiul autorității noastre regale, [am hotărât] ca acel Andrei împreună cu tovarășii săi amintiți mai sus să primească pedeapsa cuvenită a răzbunării pentru cele săvârșite și făptuite, am decis și am hotărât, ba chiar decidem și hotărâm prin această poruncă regală a noastră ca, prin mărturia acestei scrisori ale noastre, acest [Andrei] și amintiții săi tovarășii să nu mai poată deveni sau să fie aleși și desemnați niciodată juzi sau cetățeni-jurați în amintitul nostru oraș. Prin cuprinsul scrisorii noastre de față vă poruncim cu tărie și strășnicie vouă, tuturor și fiecăruia dintre cetățenii noștri credincioși, oaspeților, locuitorilor și localnicilor din zisul nostru oraș Buda, de acum și din viitor, precum și aceuia sau acelora căruia sau căroră le revine alegerea sau desemnarea judeului și a cetățenilor-jurați ai aceluiași oraș, cu toții și fiecare în parte, să nu îndrăzniți să-i alegeți, să-i desemnați sau să-i destinați în niciun chip ca juzi sau ca cetățeni-jurați pe amintiții Andrei și pe tovarășii săi amintiți mai sus, nici să nu cutezați într-un chip oarecare. Iar altfel să nu se facă sub pedeapsa celei mai mari supărări ale noastre. Vrem ca această scrisoare să rămână în păstrarea credincioșilor noștri judele și cetățenii-jurați ai Budei, care se află acum în funcție. Dată la Bratislava, în marțea cea mai apropiată înainte de Dominica Jubilate¹, în anul Domnului o mie patru sute patru.

¹ În calendarul romano-catolic, *Dominica Jubilate* este a treia duminică după Paște.

3 1498 iunie 30, Buda. Johannes Kanczli, judele suprem și cei 12 cetățeni-jurați ai orașului Buda transcriu și confirmă din porunca regelui Vladislav al II-lea al Ungariei, la cererea lui Ștefan Stoica, judele și voievodul târgului Caransebeș și a juratului Toma Nagy, documentele din 1403 și 1404 date Budei de regele Sigismund de Luxemburg, adăugând unele prevederi extrase din alte documente privilegiale ale orașului, prin care este reglementat așa-numitul *drept de Buda*, privilegii de care beneficia și Caransebeșul. Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Cluj-Napoca, *arhiva familiei Macskási de Tincova*, Documente medievale, nr. 109; original. Caiet cu 5 file de pergament (format 28,5 × 34,5 cm), din care sunt scrise filele 2 r – 4 v; filele sunt legate între ele cu șnur de mătase de culoare roșie, albă și verde, de care este atârnat un fragment (cam jumătate) din sigiliul dublu în ceară galbenă, protejat într-un săculeț de mătase.

Ediție: Frigyes Pesty, *A szörényi bánság és Szörény vármegye története*, vol. III (Budapesta, 1878), doc. 117, 123–125 (ediție fragmentară; nu se publică textul documentelor din 9 decembrie 1403 și 15 aprilie 1404 și nici pasajul de la *Sunt pretera* până la *Nos igitur*, pe care îl vom marca în ediția noastră prin cursive).

Nos, Johannes Kanczli, iudex supremus, Johannes Arnolth, iudex pecuniarum, Georgius Eweg, Paulus Polyak, Baranabas Yo, Nicolaus Ebendorffer,

Demetrius Kalmar, Thomas Schawer, Johannes Pecht, Johannes Harber, Petrus Thetheny, Sigismundus Kronffelder et Barnabas Thar, iurati cives civitatis castri Novimontis Pesthiensis alias Budensis, omnibus Cristi¹ fidelibus, presentibus pariter et futuris, presencium noticiam habituris, salutem in eo qui est salus et redemptor omnium, sub cuius manu superiora scilicet et inferiora in optima regularitatis moderacione vivunt et existunt.

Propter hoc ipse altissimus Deus de summa eius bonitate in giro huius inclitissimi regni Hungarie hanc ipsam civitatem Budensem (ad quam propter honorificum et notabilem situm ac fundacionem reges Hungarie pro tempore existentes prelatique et nichilominus barones et prestanciores dicti regni Hungarie nobiles et magnates convenire et communiter residere consueverunt) adeo prefecit, vt quemadmodum eadem ipsa civitas Budensis inter ceteras istius regni civitates solium thronusque regius appellantur, sic eciam eedem civitates dicti regni Hungarie ad ipsam recursum habent et confluuntur. Et presertim ex eo, quia plurime huius regni Hungarie civitates et oppida ipsa edem¹ libertatis gracia, qua hac ipsa nostra civitas Budensis à divis serenissimis condam dominis regibus fulcita et decorata existit, vti, frui et gaudere dinoscuntur, proinde ad vniversorum, tam presencium quam futurorum, noticiam harum serie volumus pervenire, quod cum nos pro nonnullis negociis civitatis nostre dicte coram serenissimo principe domino Wladislao, Hungarie, Bohemie etc. regi, domino nostro generosissimo, essemus constituti, extunc prudentes et circum(specti) S(tephan)us² Izthowyka, iudex et wayvoda, ac Thomas Nagh, iuratus civis oppidi Karan(sebes) (nomine)³ vn(ive)rsorum civium et inhabitatorum dicti oppidi Karansebes person(is) (eidem)³ serenissimo domino nostro rege humiliter exposuerunt, quatinus ipsi omnibus eisdem lib(ertatibus)⁴, prout eciam littere serenissimi principis condam domini Mathie regis confirmatoriales (domi)norumque⁴ et principum condam dominorum Ladislai, modo simili confirmatoriales, et Sigismundi regum donacionalibus, dupplici sigillo dicti condam domini Mathie regis sue littere confirmatoriales dicte privilegialiter signate, tenent et habent, quibus dicta civitas nostra Budensis vtitur, frui, gaudere et vti consuverunt. Quia autem ipsi sepe sepius tum per extraneos, tum eciam per emulos eiusdem oppidi Karansebes in nonnullis libertatibus ipsorum graviter offenduntur et leduntur, propterea ipsi quibusdam litteris civitatis nostre dicte privilegialibus pro defensione libertatum eorundem plurimum essent necessarii, supplicantes Sui Maiestati, vt eadem Sua Maiestas dictas literas civitatis nostre privilegiales, si quas habaremus ipsis necessarias, mediante litteris nostris privilegialibus pro tutela et conservacione libertatum ipsorum incolarum dicti oppidi Karansebes daremus et concederemus.

Vnde Sua Maiestas nobis statim ore tenus commisit et mandavit, quatinus pro conservacione libertatum dicti oppidi Karansebes privilegia et libertates

civitatis nostre antedictae, ut et ipsum oppidum in pristinum rediret statum, ipsis necessarias modo premissis daremus, petentes nos nichilominus prefati Stephanus iudex et Thomas Nagh, iuratus dicti oppidi Karansebes, in eorum ac totius communis personis debita cum instantia ac humiliter implorando, quatinus tenores et continencias prescriptarum litterarum civitatis nostre privilegialium ipsis necessariarum per litteras nostras similiter privilegiales transscribi et transsumpti¹ facere dignemur ulterius conservacionis libertatum eorundem ad cautelam. Quequidem littere ipsis necessarie ordine infrascripto sequuntur, quarum prime, videlicet:

[urmează, în transumt, documentul dat de Sigismund de Luxemburg la Bratislava, la 15 aprilie 1404; vezi doc. 2]

Aliarum autem litterarum eiusdem domini Sigismundi regis tenor de verbo ad verbum sequitur et est talis:

[urmează, în transumt, documentul dat de Sigismund de Luxemburg la Buda, la 9 decembrie 1403; vezi doc. 1]

Sunt preterea alie multe littere super libertatibus dicte civitatis nostre per sanctos et divos reges huius regni Hungarie concesse, tenores quarum, tum pro eo quod necessitas non postulabat, tum etiam propter prolixitatem evitandam, scribi obmitti fecimus, sed tamen modo aliquo nos articulos pro conservacione libertatum dicti oppidi Karansebes necessarias excipi et presentibus inscribi fecimus, et primo de electione iudicis. Item, ipsi maiorem ville sibi eligant quem volent et nobis electum presentent, qui omnes causas eorum mundanas debeat iudicare, sed si per ipsum debita iusticia alicui non fuerit exhibita, ipse villicus et non villa debeat conveniri coram nobis vel cui duxerimus commitendum. Is articulus habetur in nostra aurea bulla serenissimi principis domini condam Bele regis. Preterea, quicunque racione furti, latrocinii vel homicidii extra civitatem Budensem exorti, unde inventi fuerint et per iudicem ipsorum pro tempore constitutum et iuratos iudicetur iuxta formam privilegii ipsorum et libertatem eorundem ab antiquo observatam, ex indulsione domini Ladislai regis. Ceterum, quicunque cum eis habitare voluerint habentes ibidem possessiones, cum eis teneantur servicia debita exercere, ut continetur iamfata aurea bula¹ Bele regis. Item, ex litteris serenissimi principis domini condam Mathie regis dive reminiscencie habetur, dum et quicunque inter duos causantes per aliquem iudicem pro tempore constitutum birsagialis sententia iudicialiter prolata fuerit, de huiusmodi birsagiis idem iudex pro tempore constitutus sibi et parti causam obtinentem, iuxta ritum et formam superinde hactenus observatam satisfaccionem⁵ recipere valeat atque possit, non

obstante gracia Nostre Maiestatis per nos superinde cuipiam concessam. Demum, vt premissum est, ad presens non omnes litteras civitatis nostri privilegiales, propter certas et rationabiles causas superius eciam allegatas, ad presens transsumpm(i)¹ facere non possumus, sed cum prefatis civibus necesse fuerit et nos superinde inquisierint, paria predictarum litterarum nostrarum eisdem non denegabimus, salvo notariorum sallario¹ remanente.

Quemadmodum igitur ex multis litteris nostris privilegialibus habemus, dicta civitas nostra presertim et inter cetera istis prerogativis libertatibus vtitur et gaudet, quod nullus pro quacunque causa Regie Maiestati aut hominibus per eandem Suam maiestatem substitutis audet querelas deponere, nisi acceptis benevolencia et consensu iudicis et iuratorum tum pro tempore constitutorum. Si qui autem inobedientes essent et per huiusmodi querelas aliquam rixam seu ziszaniam¹ moveret, talis pena debita puniri debet. Habemus insuper latrones vbique in et extra territoria nostra captivare et captivari facere, extraneis autem propinquis villis scribere, vt latrones, si quos apprehenderint, ad manus nostras portare debeant, quos tandem iuxta delicta et demerita eorum puniri habemus facultatem⁶.

Nos, igitur, mandatis prefati domini nostri regis, vt tenemur, parere et obedire volentes, supplicacionem insuper et petitionem pretactam annotatorum Stephani Izthowyka, iudicis et wayvode, ac Thome Nagh, iurati civis dicti oppidi Karansebe nominibus quo supra Sue Maiestati et nobis porrectas iustam et rationabilem fore attendentes, prescriptarum litterarum nostrarum privilegialium sed et quorundam articulorum modo premissis de nonnullis litteris nostris exce(r)ptorum tenores et continencias earundem de verbo ad verbum, diminucione et augmento sine omni, transscribi et transsumpmi¹ presentesque litteras nostras transsumpcionales¹ pendentis et autentici¹ sigilli nostri duplicis munimine roboratas duximus concedendas. Datum Bude predicta, sabbato proximo ante festum Visitacionis gloriosissime Virginis Marie, anno Domini millesimo quadringentesimo nonagesimo octavo.

[sigillum pendens]

¹ Astfel în text.

² Pergamentul rupt 2,5 cm.

³ Pergamentul rupt 3,5 cm; textul întregit după sens.

⁴ Pergamentul rupt 2cm; textul întregit după sens.

⁵ În text: *satefaccionem*.

⁶ Pasajul cules cursiv nu a fost transcris și publicat de Pesty Frigyes, la fel nici textul documentelor date de Sigismund de Luxemburg în 1403 și 1404.

Traducere

Noi, Johannes Kanczlrir, jude suprem, Johannes Arnolth, jude al banilor, Gheorghe Üveg, Paul Polyak, Barnabás Jó, Nikolaus Ebendorffer, Demeter Kalmár, Thomas Schauer, Ioan Péchy, Johannes Harber, Petru Tetény, Sigismund Kronffelder și Barnabás Thár, cetățeni-jurați ai cetății Ujhegy de lângă Pesta, cu alt nume Buda, tuturor credincioșilor întru Hristos, de acum și de asemenea din viitor, care vor vedea scrisoarea de față, mântuire întru cel care este mântuirea și mântuitorul tuturor, sub cârmuirea căruia viețuiesc și își duc traiul în cea mai deplină cumpănire a rânduielilor atât cei aflați mai sus cât și cei aflați mai jos.

Deoarece prea înaltul Dumnezeu a pus din toată bunătatea lui în fruntea [celorlalți] de pe cuprinsul acestui prea lăudat regat al Ungariei tocmai acest oraș Buda (în care, datorită așezării sale vrednice de cinste și remarcabile, precum și a întemeierii sale, au obișnuit să se adune și să locuiască laolaltă regii Ungariei aflați pe atunci la domnie, precum și prelații și de asemenea baronii și nobilii și magnații de vază ai zisului regat al Ungariei), pentru ca astfel acest oraș Buda să fie numit drept singurul dintre celelalte orașe ale acestei țări aflat lângă tronul regal, iar în acest mod chiar orașele din zisul regat al Ungariei să se îndrepte spre el și să se adune în jurul său, dar mai cu seamă datorită faptului că mai multe orașe și târguri ale acestui regat al Ungariei se știe că se folosesc, se bucură și au parte de aceleași beneficii ale libertăților cu care a fost întărit și împodobit acest oraș al nostru Buda, de aceea prin cuprinsul scrisorii de față vrem să aducem la cunoștința tuturor, atât a acelor de acum cât și a celor din viitor, că, pe când ne aflăm adunați în fața prea luminatului principe, domnul Vladislav, rege al Ungariei, Boemiei etc., domnul nostru prea milostiv, pentru a dezbate unele treburile ale zisului nostru oraș, înțelepții și chibzuiții Ștefan Stoica, jude și voievod, precum și Toma Nagy, cetățean-jurat al târgului Caransebeș, i-au înfățișat cu smerenie prea luminatului nostru domn rege, în numele (lor și pentru ei), precum și al tuturor cetățenilor și locuitorilor zisului târg Caransebeș, cum că ei obișnuiesc să se folosească, să se bucure și să aibă parte de toate aceleași drepturi ca zisul nostru oraș Buda, așa cum le prevăd și le cuprind scrisoarea de întărire a prea luminatului răposat principe, domnul rege Matia¹, precum și scrisorile domnilor și răposăților principii și regi, anume scrisoarea de întărire a lui Vladislav² și scrisoarea de danie a lui Sigismund³, care sunt trecute în zisa scrisoare privilegială semnată de zisul răposat rege Matia, (întărită) cu sigiliul dublu al acestuia. Deoarece acești [caransebeșeni] sunt tot mai adesea grav tulburați și vătămați de străini, ba chiar și de dușmanii aceluiași târg Caransebeș în mai multe libertăți ale lor, iar pentru a-și apăra libertățile le sunt necesare unele scrisori privilegiale ale zisului nostru oraș [Buda], ei au rugat-o pe Maiestatea Sa, ca aceeași Maiestate a Sa [să poruncească] ca, prin scrisoarea noastră privilegială, să le dăm și să le hărăzim acestor locuitori ai

zisului târg Caransebeș, cu scopul de a-și apăra și păstra libertățile lor, acele dintre scrisorile noastre privilegiale care le sunt necesare.

Maiestatea Sa ne-a poruncit pe loc și ne-a cerut prin viu grai ca, pentru a fi păstrate libertățile zisului târg Caransebeș, să le dăm în chipul amintit mai sus privilegiile și libertățile amintitului nostru oraș care le sunt necesare, ca și acel târg să revină la starea lui de mai înainte. De asemenea, amintiții Ștefan judele și Toma Nagy, jurat al zisului târg Caransebeș, ne-au rugat în numele lor și pentru întreaga lor comunitate, cu stăruința cuvenită și cu smerenie, implorându-ne, ca în scrisoarea noastră, la rândul ei privilegială, să binevoim să transcriem și să trecem în transumt conținutul și cuprinsul amintitelor scrisori privilegiale ale orașului nostru, care le sunt necesare pentru păstrarea pe viitor a libertăților lor și spre chezășie.

Cuprinsul acestor scrisori care le sunt necesare urmează, pe rând, mai în jos. Prima dintre acestea, anume cea a prea luminatului și nebiruitului principe, a răposatului domn Sigismund, rege al Ungariei etc., are acest cuprins:

[urmează, în transumt, documentul dat de Sigismund de Luxemburg la Bratislava, la 15 aprilie 1404; vezi doc. 2]

Iar cuprinsul, din cuvânt în cuvânt al celeilalte scrisori ale aceluiași domn rege Sigismund, care urmează, este acesta:

[urmează, în transumt, documentul dat de Sigismund de Luxemburg la Buda, la 9 decembrie 1403; vezi doc. 1]

În afară de acestea, sfinții și răposații regi ai acestui regat al Ungariei au mai hărăzit multe alte scrisori cu privire la libertățile zisului oraș al nostru, al căror conținut am pus să nu fie transcris atât fiindcă nevoia nu o cerea, cât și pentru a evita întinderea lor prea mare. Am făcut însă ca, într-un mod oarecare, articolele necesare pentru păstrarea libertăților zisului târg Caransebeș să fie extrase și transcrise în scrisoarea de față, anume cel dintâi, cel cu privire la alegerea judeului. Prin urmare, aceștia [locuitorii din Caransebeș] să-și aleagă pe cine vreau drept mai marele orașului și să ni-l prezinte nouă [regelui] pe cel ales., iar acesta [judele] va trebui să judece toate pricinile ivite între cetățeni. Dacă nu i-ar face cuiva dreptatea cuvenită, vilicul în cauză iar nu orașul va trebui să se prezinte în fața noastră [a regelui] sau a aceluia pe care am hotărât să îl însărcinăm [cu cercetarea]. Acest articol este cuprins în bula noastră [a orașului Buda] de aur emisă-și de prea luminatul principe, răposatul domn rege Béla⁴. În afară de asta, oricine a comis un furt, o tâlhărie sau omucidere în afara orașului Buda și va fi descoperit, unul ca acela să fie judecat de către judele acestuia aflat pe atunci în funcție, precum

și de către jurați, potrivit cu prevederile privilegiului lor și a respectivei lor vechi libertăți, așa cum li s-a îngăduit de către domnul rege Ladislau⁵. Mai apoi, oricine va voi să locuiască împreună cu ei [orașenii din Buda] și deține acolo proprietăți, este dator să aducă alături de ei serviciile cuvenite, așa cum se prevede în bula de aur amintită mai înainte a regelui Béla. De asemenea, scrisoarea prea luminatului principe, a răposatului domn rege Matia de fericită aducere aminte prevede că, atunci când împotriva oricăruia dintre cele două părți aflate în proces judele aflat pe atunci în funcție va pronunța o sentință judecătorească de plată a unei amenzi, același jude aflat pe atunci în funcție să aibă dreptul și să poată primi pentru sine și pe seama părții care a câștigat [procesul] plata unei astfel de amenzi, potrivit cu obiceiul și rânduiala respectate în această privință până acum, fără a ține seama de îndurarea acordată oricui de Maiestatea Noastră cu referire la aceasta. Apoi, așa cum s-a amintit, deoarece în prezent – din anumite și bine întemeiate motive pe care le-am înfățișat mai sus – nu putem transcrie toate scrisorile privilegiale ale orașului nostru [Buda], dar deoarece amintirilor cetățeni [din Caransebeș] aceste scrisori le sunt necesare și ne-au întrebat în legătură cu acestea, noi [le-am răspuns] că nu le vom refuza eliberarea unor copii ale amintitelor scrisori ale noastre, rămânând ca ei să plătească salariul notarilor [pentru transcrierea acelorora].

Așa cum rezultă din numeroasele noastre scrisori privilegiale pe care le avem, zisul nostru oraș [Buda] se folosește și se bucură între alte prerogative ale libertăților sale mai cu seamă de faptul, ca nimeni să nu cuteze să depună plângeri în orice pricină la Maiestatea Sa regală sau la oamenii desemnați de aceeași Maiestate a Sa, dacă nu a obținut anterior învoirea și încuviințarea judeului și a juraților aflați pe atunci în funcție. Dacă unii ar fi însă neascultători și din cauza acestor plângeri s-ar porni vreo ceartă sau zăzanie, unii ca aceia trebuie pedepsiți cu pedeapsa care li se cuvine. Mai apoi, suntem datori să-i prindem și să punem să fie prinși oriunde tâlharii atât pe teritoriul nostru cât și în afara acestuia și să le scriem orașelor străine aflate în apropiere, că sunt datoare, în cazul că-i vor prinde pe tâlhari, să-i dea pe mâinile noastre. Pe aceștia avem apoi dreptul și îngăduința să-i pedepsim potrivit cu fărădelegilor și faptele lor.⁵

Noi, așadar, voind, așa cum suntem datori, să ne supunem și să dăm ascultare poruncii amintitului nostru domn rege, precum și luând aminte la faptul că rugămintea și mai cu seamă cererea amintită a pomeniților jude și voievod Ștefan Stoica și a lui Toma Nagy, cetățean-jurat al zisului târg Caransebeș făcute în numele lor, în chipul de mai sus, Maiestății Sale și nouă sunt drepte și întemeiate, am transcris și am trecut în transumt, cuvânt cu cuvânt, fără vreo scădere sau vreun adaus, cuprinsul și conținutul amintitelor noastre scrisori privilegiale, dar și al unor articole extrase în chipul amintit mai sus din unele scrisori ale noastre, prin scrisoarea noastră de transumt de acum, pe care am hotărât să

le-o hărăzim, întărindu-i puterea prin atârănarea sigiliului nostru dublu, Dată la Buda, în sâmbăta cea mai apropiată dinainte de sărbătoarea Visitatio a prea slăvitei Fecioare Maria⁶, în anul Domnului o mie patru sute nouăzeci şi opt.

[sigiliul atârnat]

¹ Matia Corvin, rege ale Ungariei (1458–1490).

² Vladislav I, rege al Ungariei (1440–1444).

³ Sigismund de Luxemburg, rege al Ungariei (1387–1437).

⁴ Béla al IV-lea, rege al Ungariei (1235–1270).

⁵ Pasajul cules cursiv nu a fost transcris şi publicat de Pesty Frigyes, la fel nici textul documentelor date de Sigismund de Luxemburg în 1403 şi 1404.

⁶ În calendarul ortodox îi corespunde sărbătoarea *Acoperământul Maicii Domnului*.

THE PRIVILEGES OF CARANSEBEŞ UNTIL THE END OF THE 15TH CENTURY: A NEW APPROACH

Abstract

At the end of June 1498, king Vladislav II of Hungary received at his court in Buda Ştefan Stoica, judge and vaivode (commander in chief of the local hussars) of the borough (*oppidum*) of Caransebeş and his juror Thomas Nagy. The two leaders of the urban community asked the sovereign to approve the release of copies from several privilegial documents granted to the capital-city of Buda. On the king's order, Johannes Kanczler, chief-judge in Buda and his jurors transcribed into a diploma from June 30th, 1498 (published in appendix 3) – a five leafs strong notebook on parchment – two documents issued by king Sigismund of Luxemburg on December 9th, 1403 (published in appendix 1) and on April 15th, 1404 (published in appendix 2), related to different questions on the election and tasks of the judge and jurors in Buda and the status of citizens. At the same time, in the diploma of 1498 were excerpted stipulations from the *Golden Bull* of king Andrew II (1222) and from other privilegial documents granted to Buda by the kings Vladislav I and Matthias Corvinus. Connected to legal measures taken by other hungarian kings, these rules represented the so-called *Buda-law*, gathered in an codex nown as the *Ofner Stadtrecht/Budai jogkönyv*. Even if the document from 1498 was edited yet 1878 by Pesty Frigyes, nevertheless he did not publish the text of the diplomas from 1403 and 1404 and overlooked totally a very important paragraph: the excerpts from king Andrew's II *Golden Bull* and from other royal privileges granted by Vladislav I and Matthias Corvinus. Far more, Pesty, as well as other recent authors seized only in a peripheral way the true significance of the diploma from 1498, according to that Caransebeş were confirmed the rights resulting from the *Buda-law*. But the royal court focused his attention on Caransebeş far earlier, mainly with the reign of Sigismund of Luxemburg, due to his military importance as a point in the defence at the border of the kingdom to the ceaseless threat of an Ottoman attack, as well as a crossing point of the roads and of the trade to Transylvania and Timişoara. We are not aware if

the legal stipulations of the *Buda law* were included, as for a certain number of cities in Transylvania and Hungary, in a statute of municipal rights, but it is sure, that at least to the second half of the 16th century, with Caransebeș as part of the autonomous principality of Transylvania, the rules of the *Buda-law* were here still in effect.

THE GUILDS OF SEBEȘ IN THE 14TH-16TH CENTURIES*

Maria Frînc**

Cuvinte-cheie: bresle, meșteșuguri, oraș medieval, Sebeș, Transilvania medievală

Keywords: Guilds, Craft, Medieval Town, Sebeș, Medieval Transylvania

First mentioned in charters in the first half of the 13th century¹, Sebeș underwent significant economic, political, and social development over the following century, rising to a leading position among the Saxon settlements of Transylvania. The remarkable development of the town was due in large part to the flourishing of its economic, commercial, and artisanal activities. At first, crafts were practiced primarily for personal use. Over time, however, craftsmen grew increasingly skilled, receiving systematic training in their respective trades.² The growing number of artisans engaged in the same trade eventually led to their organization into guilds. The primary purpose of guild formation was to safeguard the economic interests of craftsmen.³ Consequently, the practice of a trade was forbidden to all who were not enrolled in the guild. Moreover, an artisan who had acquired skills in multiple crafts was compelled to choose and exercise only one.

* This research has received funding from the European Union through the Horizon Europe project 101132781, *REISTORY – Recovering Past Stories for the Future: A Synergistic Approach to Textual and Oral Heritage of Small Communities*.

** TRANS.SCRIPT – The Center for Diplomatic and Medieval Documentary Palaeography of “Babes-Bolyai” University, Cluj-Napoca, str. Mihail Kogălniceanu, no. 1; Institute of History “George Barițiu” of Romanian Academy, Cluj-Napoca branch, str. Mihail Kogălniceanu, no. 12–14, e-mail: maria.frinc@acad-cj.ro; maria.frinc@ubbcluj.ro

¹ Ferdinand Baumann, “Zur Geschichte von Mühlbach,” in *Programm des evangelischen Unter-Gymnasiums und der damit verbundenen Lehranstalten in Mühlbach* (hereinafter: *PUM*) (1881/1882), 5–12; Ferdinand Baumann, “Geschichte der terra Siculorum terrae Sebus des Andreanischen Freibrief’s oder des adligen Gutes Gießhübel bei Mühlbach,” *PUM* (1873/1874), 1–4.

² Ștefan Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea* (București: Ed. Academiei Republicii Populare Române, 1954), 19–21.

³ Ioan Marian Țiplic, *Bresle și arme în Transilvania (secolele XIV–XVI)* (București: Ed. Militară, 2009), 13.

The foundational document of a guild was its statutes.⁴ These statutes contained regulations governing entry into the guild, rules concerning the attainment of the status of apprentice, journeyman, and master, codes of conduct, and specific provisions regarding the practice of the craft. They also established guidelines for mutual assistance among guild members, as well as support for widows and orphans.

The regulations recorded in guild statutes clearly reflect the role these institutions played in society. First and foremost, guilds fulfilled an economic function. Thanks to their presence, the settlement became more prosperous. The goods required by the inhabitants were supplied by the local guilds, while guild production was also traded at local markets as well as at fairs outside the settlement.

Guilds also fulfilled a significant social function. Their statutes imposed fines on members who behaved improperly or showed disrespect toward fellow guild members or other townspeople. The regulations further required guild members to attend the funeral of a deceased colleague and to provide support to the widow and children of a master who had died.⁵

The care that guild members showed toward others reflected not only proper behavior but also a Christian ethos. They were expected to fulfill various obligations to the church, including attending services, maintaining an altar, and taking part in religious processions. Members who failed to comply with these duties were subject to fines. In this way, guilds exercised a religious function alongside their social role.⁶ The proper conduct of guild members, both in society and toward the church, also reinforced the guild's reputation within the community.

The prestige of a guild was also reflected in the political positions held by some of its members. Certain craftsmen attained offices within the town's administration, a development that further contributed to the guild's rise within the hierarchy of trades. Thus, in the Middle Ages, guilds also exercised a political role through the positions held by their members on the town council. The fortification system included defensive towers, the provisioning and maintenance of which were the responsibility of the guilds. In this way, these professional associations also assumed a military role in the community, contributing to the defense of the town.⁷

The prominent role of these professional organizations in medieval society

⁴ Țiplic, *Bresle și arme în Transilvania*, 36–37.

⁵ George Renard, *Guilds in The Middle Ages* (Kitchener: Batoche Books, 2000), 39–54.

⁶ Lidia Gross, *Confreriile medievale în Transilvania (secolele XIV–XVI)* (Cluj-Napoca: Argonaut, 2009), 286–302.

⁷ Țiplic, *Bresle și arme în Transilvania*, 43–52.

has consistently drawn the attention of historians, who have examined them from multiple perspectives. The studies on medieval guilds have examined their origins, organizational structure, administration, functions, as well as the factors that led to their dissolution in the 19th century.⁸ Other studies have examined the relationship between guilds and town administration, a connection of critical importance for the development of both the town and the professional associations. This research has highlighted the close ties between guilds and municipal authorities, which often entailed an exchange of interests. Guilds sought to secure commercial privileges and obtain monopolies over production and local markets. A portion of the profits generated by the guilds in this context was transferred to the town administration.⁹

While boys were mainly engaged in the production process, women were not completely excluded. Historians have also explored the limitations and opportunities girls faced within the guilds, as well as the ways they were incorporated into these professional associations, making this an important topic of study.¹⁰

In addition to their statutes, guilds possessed a range of symbols for legal authentication and representation. Documents issued by the guild were sometimes validated with a seal. These documents – including the statutes and the guild register, which contained a list of members and records of various payments – were kept in the guild's chest.

The chest was cared for by two craftsmen, one senior and one junior, and was opened during the guild's general assemblies. In addition to these symbols, each guild possessed a summons, used to call members to meetings, and a banner, employed in various processions, including religious ones. All of these items, which served both visual and legal representative functions and are partially preserved in museum collections, have been examined in scholarly studies and catalogues of various museum exhibitions.¹¹

Guilds, which were established across Europe and beyond from the 14th to the 19th century and categorized according to the type of craft, have long been

⁸ Renard, *Guilds in The Middle Ages*; Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania*; Sheilagh Ogilvie, "The Economics of Guilds," *Journal of Economic* 28, no. 4 (2014): 169–188.

⁹ Gary Richardson, "A Tale of two Theories: Monopolies and Craft Guilds in Medieval England and Modern Imagination," *Journal of the History of Economic Thought* 23, no. 1 (2001): 217–238.

¹⁰ Aleksandra Fostikov, "Craftwomen in Medieval Serbia: A Comparative Veiw," *Journal of Historical Research* 35 (2004): 69–77; Clare Crowston, "Women, Gender, and Guilds in Early Modern Europe: An Overview of Recent Research," *IRSH* 53 (2008): 19–44.

¹¹ Raluca Maria Frîncu, Constantin Băjenaru, *Meșteșuguri și meșteșugari, bresle din sudul Transilvaniei* (Sibiu: Ed. Muzeului Național Brukenthal, 2022); Olga Beșliu, Raluca Frâncu, *Din istoria breslelor sibiene/ Aus der Geschichte der Hermannstädter Zünfte* (Sibiu: Ed. Muzeului Național Brukenthal, 2009).

the subject of historical research. Scholars have studied them with a focus on specific regions or towns, particular periods, or even individual types of guilds.¹² Romanian historiography has also produced such studies, which have examined the functioning of guilds in various towns within the present-day territory of Romania.¹³ The Saxon settlements of Transylvania represented a region in which these professional associations thrived. Factors such as the large number of guilds, their long period of activity and documentation in Saxon urban centers, the abundance of surviving written sources, and the role of Saxon towns as a link between Transylvania and Central Europe have all contributed to the production of numerous studies and published editions of guild charters.¹⁴

The town of Sebeș has also attracted the attention of historians studying the guilds attested during the medieval and early modern periods. However, studies on the guilds of Sebeș in the medieval period remain limited. One of the most comprehensive works is by Theobald Streitfeld. His work, titled *Breslele*

¹² Francesca Trivellato, "Guilds, Technology and Economic Change in Early Modern Venice," in S. R. Epstein, ed., *Guilds, Innovation, and the European Economy, 1400–1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 199–231; Albrecht Classen, "Craftmanship and the Guilds in the Late Middle Ages: The Testimony of *Des Teufels Netz* and of the *Mendel Housebooks*," *History Research* 6, no. 1, Jan-Mar. (2016): 25–38; Hugo Soly, "The Political Economy of European Craft Guilds: Power Relations and Economic Strategies of Merchants and Master Artisans in the Medieval and Early Modern Textile Industries," *IRSH* 53 (2008): 45–71; Fajar Muhammad Nugraha, "The Influence of Guild towards the Dutch Economy and Community," *IRSH* 1, no. 1, January (2016): 77–84; Peter Stabel, "Guilds in late medieval Flanders: myths and realities of guild life in an export-oriented environment," *Journal of Medieval History* 30 (2004): 187–212.

¹³ Marius Diaconescu, "Despre meșteșugarii din Sătmar și Mintiu la mijlocul secolului al XVI-lea," in Simion Câlția, *Lumea orașului. Cercetări de istorie urbană* (București: Ed. Universității din București, 2013), 83–101; Mihaela Sanda Salontai, "Forme de organizare profesională a meșterilor pietrari din Transilvania la sfârșitul Evului Mediu," in Dana Jenei, ed., *In honorem Răzvan Theodorescu. Profesorul la 80 de ani* (București, 2021), 287–296; Laurențiu Rădvan, "Meșteșugari și orașe în țările române. Aspecte topografice și toponimice," *Historia Urbana* XXX (2022): 15–29.

¹⁴ Silvia Popa, Elena Helerea, "Artă și Tehnologii în prelucrarea metalelor prețioase la Brașov în secolele XVI–XVII – Breslele aurarilor și argintarilor," *Noema* III, no. 1 (2004): 175–180; Ciprian Firea, Adinel Dincă, "Breslele artistice din Transilvania Medievală și regulamentele lor. Un statut nou descoperit de la Bistrița," *Ars Transsylvaniae* XXV (2015–2016): 173–183; Dragoș Lucian Țigău, "Două scrisori voievodale pentru meșterii aurari și cizmari din Mediaș (1586)," in Vasile Măcuțel, Helmuth Julius Knall, eds., *Mediaș – 750. Studii*, vol. V (Mediaș: Ed. Crisserv, 2019), 16–24; Alexandru Ștefan, "Sigiliile hagiografice ale breslelor de aurari din orașele Transilvaniei Evului Mediu," *Ars Transsylvaniae* XXVII–XXVIII (2017–2018): 21–30; Monica Vlaicu, Radu Constantinescu, Adriana Ghibu, Costin Feneșan, Cristina Halichias, Liliana Popa, eds., *Comerț și meșteșuguri în Sibiu și în cele Șapte Scaune 1224–1579*, vol. 2 (Sibiu: Ed. Hora Sibiu, 2003); Gernot Nussbächer, Elisabeta Maria, *Documente privind istoria orașului Brașov*, vol. IX. Documente de breaslă 1420–1580 (Brașov: Ed. Aldus, 1999); Gernot Nussbächer, *Documente privind meșteșugurile din Sighișoara. Catalog de documente 1376–1598* (Brașov: Ed. Aldus, 1998).

*săsești din Sebeș în veacurile trecute*¹⁵, is preserved only in manuscript form at the Central Archive of the Evangelical Church C. A. in Sibiu.¹⁶ Apart from this thoroughly documented study – which still allows for further contributions – the guilds of Sebeș are only briefly mentioned in the town's monograph or in works on its economic history. The majority of research, however, has focused on guilds in the modern period, due to the greater abundance of surviving written sources and easier access to them.¹⁷

The aim of the present study is to provide as comprehensive a picture as possible of the guilds of Sebeș attested from the 14th century, when the first craftsmen are recorded, through to the 16th century.

The earliest source attesting to the presence of craftsmen in Sebeș dates from 1345. The document, issued by the town authorities of Sebeș, survives in the form of a transcript included within a document issued by the chapter of Alba Iulia in 1352.¹⁸ The charter from 1345 records that *Fucco*, a baker from *Milundbak*¹⁹, together with his wife Ilona, donated their mill in *Chuzzubul*²⁰ to their son. The donation was made before the town authorities, which included *comes Petrus, Nicolaus villicus, Henczmann villicus, Hermann carnifex*²¹, *Hermann, filius Hermann, Iohannes, Nicolaus, filiis pellificis*²², *senatoribus civibus de Milunbak*. The written source attests not only to the presence of craftsmen in Sebeș but also to the fact that some of them held political offices within the town's administration. Thus, we learn that butchers and furriers were among the citizens who served in the town's administration.

Although the document from 1345 mentions the presence of craftsmen in Sebeș, their organization into guilds is attested at a later date. A document

¹⁵ The Saxon Guilds of Sebeș in Past Centuries.

¹⁶ Arhiva Centrală a Bisericii Evanghelice C.A., Sibiu, Arhiva Theobald Streitfeld, 517/251.

¹⁷ Ion Raica, *Sebeșul* (Cluj-Napoca: Ed. George Barițiu, 2002), 53–57; Dorin Ovidiu Dan, “Noi date despre breasla tâmplarilor din Sebeș,” *Patrimonium Apulense* I (Alba Iulia: Ed. Altip, 2001): 143–146; Dorin Ovidiu Dan, “Noi contribuții la istoria breslelor din Sebeș,” *Acta Musei Devensis. Sargetia* XXX (2001–2002): 579–585; Dorin Ovidiu Dan, “O contribuție la studiul breslelor: statutul breslei dogarilor din Sebeș (1752),” *Apulum* XXI (1983): 231–237; Dorin Ovidiu Dan, “Lăzi de breaslă, alte lăzi și case de bani din Sebeș,” *Apulum* XXII (1985): 197–202; Dorin Ovidiu Dan, “Noi contribuții la statutul breslelor: statutul breslei tâmplarilor din Sebeș (1631),” *Apulum* XXXII (1995): 327–334; Dorin Ovidiu Dan, “Contribuții la cunoașterea rolului economic al Sebeșului (sec. XIV–XIX),” *Apulum* XXXIV (1997): 274–276; Călin Anghel, *Evoluția urbanistică a orașului Sebeș* (Alba Iulia: Ed. Altip, 2011), 25, 28–29.

¹⁸ Ferdinand Baumann, “Geschichte der terra Sicularum terrae Sebus,” *Urkundenbuch*, no. II, III; National Archive of Romania (hereinafter SJAN)- Alba, Fond Scaunul Săsesc Sebeș, 3/1585.

¹⁹ Sebeș.

²⁰ Disappeared settlement, near Sebeș.

²¹ The Butcher.

²² The Furrier.

issued in 1376 by the Seven Saxon Seats is the earliest known original act containing the statutes of guilds existing or to be established in Sibiu, Sighișoara, Sebeș, and Orăștie. The written source mentions 25 crafts organized into 19 guilds.²³ The renewal of statutes for the older guilds indicates that these associations had already existed previously in the settlements mentioned. Moreover, the mention of Sebeș alongside major urban centers in Transylvania, such as Sibiu, Sighișoara, and Orăștie, reflects the town's economic importance and development. Sebeș is thus attested as the seat of a Saxon administrative district, ranking second after Sibiu.²⁴ Among the 19 guilds listed in the document from the latter half of the 14th century were the bakers, butchers, and furriers, all of whom had been previously attested in Sebeș. The document has attracted the attention of historians not only for its age but especially for the large number of guilds it records, a fact that places the urban centers of Transylvania among the more developed towns of Central Europe.²⁵ As highlighted in the historiography, the document from 1376 does not organize the guilds by town, making it difficult to ascertain which guilds were active in each of the four urban centers at that time. It is generally assumed that, owing to its economic prominence, all 19 guilds operated in Sibiu, whereas only a portion of them were active in the other towns.²⁶ It is difficult to determine which guilds existed in Sebeș during that period, given that the written sources mention them only at a later date.

The majority of written sources confirming the presence of crafts in Sebeș were issued in the 15th century. University matriculation records from Vienna and Cracow list craftsmen from Sebeș among their students.²⁷ In 1440, *Simon Pistoris*²⁸ of *Muellembach* is recorded at Vienna²⁹, and in 1464, *Iohannes Fabri*³⁰

²³ Vlaicu, *Comerț și meșteșuguri*, no. 12; Frîncu, Băjenaru, *Meșteșuguri și meșteșugari*, 3–6; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* [hereinafter: *Ub*], vol. II (1342–1390), Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, eds. (Hermannstadt, 1897), no. 1057; *Documenta Romaniae Historica, C. Transilvania* [hereinafter: *DRH-C*], vol. XV (1376–1380), Susana Andea, Lidia Gross, Viorica Pervain, Adinel Dincă, eds. (București: Ed. Academiei Române, 2020), no. 73.

²⁴ Anghel, *Evoluția urbanistică*, 22.

²⁵ Vlaicu, *Comerț și meșteșuguri*, 10.

²⁶ Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania*, 85–87, 140.

²⁷ Răzvan Mihai Neagu, “Noi considerații despre studenți din Sebeș la marile universități europene în epoca medievală (1383–1516),” *Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis* 7 (2015): 318. More informations about the students from Sebes at the European University in Middle Ages see the project *Repertorium Academicum Hungariae* <https://rahprojekt.elte.hu/databases2.php>, accessed in 31/08/2025.

²⁸ The Baker.

²⁹ Károly Schrauf, *Magyorországai tanulók a bécsi egyetemen* (Budapest, 1892), 90.

³⁰ The Smith.

of *Mullenbach* also attended the same university.³¹ The same sources also mention wheelwrights in the first half of the 15th century. In 1428, *Cristanus Currificis*, a law student at the University of Vienna, is attested. Four years later, he enrolled in the second year of study, ultimately obtaining the title of *baccalaureus* in 1451.³² Another wheelwright, *Andreas Cristanni* of *Molenbach* – most likely the son of *Cristanus* – pursued an academic path. *Andreas* is recorded as a student at Cracow in 1502 and at Vienna in 1504.³³ In 1516, a student named *Andreas Currificis* from *Mullenpach* is mentioned at the same Viennese university. Since *Cristanus* was documented as a wheelwright and *Andreas* as his son, it is highly probable that *Andreas Currificis* and *Andreas Cristanni*, son of *Cristanni Currificis*, are one and the same person.³⁴ Another wheelwright, *Antonius Currificis* of *Scheschabrisch*, is recorded as a student at the University of Vienna in 1511, and two years later attended the University of Cracow. It is not certain whether *Cristanus*, *Andreas*, and *Antonius* belonged to the same family; however, their attendance at the same universities and membership in the same guild may suggest that they originated from a single family.

The wheelwrights of Sebeş were highly skilled in their craft, serving not only the local community but also residents of neighboring settlements. A register of the Transylvanian bishop Várdai Ferenc from 1520 records a payment of 51 dinars for a wagon axle and a beam made in Sebeş.³⁵ In the same year, 25 dinars were paid for a wagon axle made in Sebeş³⁶, and 1 florin for four wheels.³⁷

Another craft practiced in Sebeş during the 15th century was rope-making. A document issued in 1447 by the judge and jurors of Sibiu records that Agnes, the widow of Ladislau the rope-maker, a citizen of Braşov, appointed her son Gheorghe, a rope-maker residing in Sebeş, as her representative in all matters involving Thomas Polner, also a citizen of Braşov.³⁸ This craft does not reappear in the written sources related to Sebeş, making it difficult to determine whether George the rope-maker was affiliated with a local guild or retained the title *funifex* because of his origin.

In the mid-15th century, a trial was held before the Seven Saxon Seats

³¹ Károly Schrauf, *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig* (Budapest, 1902), 107.

³² Schrauf, *Magyarországi tanulók*, 67.

³³ Neagu, “Noi considerații despre studenți din Sebeş,” 317–318.

³⁴ *Die Matrikel der Universität Wien*, II (1451–1518) (1966), 432.

³⁵ Pál Lukcsics, *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo*, vol. XII (Budapest, 1931), 390.

³⁶ *Ibid.*, 413.

³⁷ *Ibid.*, 417.

³⁸ *Ub*, V (1438–1457), Gustav Gündisch, ed. (București, 1975), no. 2583.

involving Simon, a gold coiner, and his wife Ursula on one side, and Jacob, a goldsmith from Sebeș, and his wife on the other. The case concerned a sum of money that Jacob was obliged to pay to Simon. Jacob inherited the estate of Anton Buzar from Sebeș. Anton still owed Ursula the payment of 136 florins and 10 silver marks, a sum that Jacob was obliged to pay. Beyond the dispute adjudicated before the Seven Saxon Seats, the document from 1449 is significant for attesting to another craft in Sebeș: goldsmithing.³⁹ The mention of Jacob the goldsmith in 1449 does not coincide with the founding year of the goldsmiths' guild in Sebeș; rather, it merely confirms the existence of this craft in the urban center. The goldsmiths' guild is recorded in the statutes from 1376, which does not rule out its presence in Sebeș as early as the 14th century. However, without additional written sources, this remains a hypothesis. Goldsmiths continued their activity in Sebeș throughout the 15th century. In the second half of the century, a goldsmith named John is recorded, who, along with other sworn citizens, confirmed a statement by witnesses concerning the boundaries between the communities of Cîsnădie and Cîsnădioara.⁴⁰ No additional information about the goldsmiths' guild in Sebeș for this period has been preserved.

The coopers' guild was another professional association active in Sebeș during the 15th century. In 1468, the magistrate of Sighișoara requested that the magistrate of Sibiu reconsider the issue of Sighișoara coopers who were unable to sell their goods in certain Saxon seats, including Sebeș. The ban on Sighișoara coopers selling their goods in Sebeș and other Saxon seats was intended to protect the market monopoly of the local guilds. This confirms the existence of the coopers' guild in Sebeș.⁴¹ At the end of the 15th century, they confiscated the goods of Valentin, a cooper from Sibiu, because he had stored and sold barrels in the Sebeș seat, in Petrești. The judge of Sebeș informed the Seven Saxon Seats that the coopers of Sebeș had acted in accordance with their old statutes. The verdict rendered in Sebeș was contested by Valentin, who appealed to the Seven Saxon Seats.⁴² The conclusion of the trial remains unknown due to the absence of sources. However, the record issued by the judge of Sebeș confirms both the Sebeș coopers' guild's monopoly in the area and the long-standing existence of this craft association, as indicated by their reference to the old statutes. It is possible that the coopers' guild existed in Sebeș as early as the 14th century, when it is mentioned in the document from 1376. The coopers' guild was one of the city's

³⁹ *Ub*, V, no. 2680.

⁴⁰ *Ub*, V, no. 3055.

⁴¹ *Ub*, VI (1458–1473), Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Gernot Nussbächer, Konrad G. Gündisch, eds. (București, 1981), no. 3638.

⁴² *Ub*, VIII, online, no. 5725 <https://siebenbuergenurkundenbuch.ub.rptu.de/catalog/5142>, accessed in 31/08/2025.

prominent guilds, with its members attested as holding positions in the town's administration. A document from the first half of the 16th century, signed by the public notary of Sebeș, Peter, records the testimony of Nicholas the cooper, Jacob the cooper, sworn citizens, John the stonemason, the town's villicus, and Valentin the tanner, a citizen of Sebeș, regarding the estate left by the death of Achatius *Lanius*, a butcher and resident of Sebeș, to his children Sofia and Benedict.⁴³ The villicus and sworn citizens of Sebeș testified that before them appeared Gaspar the butcher and Eva, the widow of Martin Kyren from Cluj, as relatives of the children Sofia and Benedict. They requested that the authorities of Sebeș issue a document recording all the goods left by Achatius the butcher to Gaspar. The villicus and sworn citizens of Sebeș ruled that the sum of 104 florins, representing the value of Achatius's house, was to be paid to his children in annual installments of 10 florins, beginning in 1540. Responsibility for the payment rested with Eva. The notarial record further enumerates the movable and immovable goods inherited by Achatius's children, consisting of arable land, wheat, three cows with calves and one barren cow, three sows with ten piglets, vineyards, as well as various household items. The notarial document is significant for the present study both for recording the involvement of craftsmen in the city's governing structures and for documenting the estate of a butcher, inhabitant of Sebeș. This document further indicates that butchers – among the earliest crafts attested in Sebeș – remained active until the 16th century.

The furriers' guild is attested in Sebeș as early as the butchers' guild. The furriers recorded in Sebeș in 1345 remained active until the 16th century. In 1469, John, the furrier from Sebeș, is mentioned in a document issued by the Vicar General of Esztergom. The vicar instructed the priests of Hosman, Gușternița, and other nearby localities to ensure the delivery of letters by Sigismund, the parish priest of Ocna Sibiului, and Urban, the notary, concerning legal cases involving Martin *Literatus* of Sebeș, Nicholas, the mayor of Sibiu, John the furrier of Sebeș, and Nicholas of Zlatna. Although the verdicts of these cases are lost due to gaps in the documentary record, the reference to the furrier from Sebeș attests to the continued practice of this craft in the town.⁴⁴ In the following century, another furrier, Pancratiu, a sworn citizen of Sebeș, was sent to Sibiu to pay the town's contribution to the tax levied on the Saxon University, intended to support the infantry in the campaigns in Hungary.⁴⁵ In the second half of the 16th century, the furriers' guild of Sebeș joined the other furri-

⁴³ Romanian Academy Library, București, Fond Documente istorice, DCCXXXIV/71; Ferdinand Baumann, "Zur Geschichte von Mühlbach 1526–1571," *PUM* (1888/1889), Urkundenbuch, no. XVI.

⁴⁴ *Ub*, VI, no. 3688.

⁴⁵ SJAN-Alba, Fond Scaunul Săsesc Sebeș, 1/1564, 2/1564.

ers' guilds from Sibiu, Braşov, Mediaş, Sighişoara, as well as from the markets of Turda, Aiud, and Târgu Mureş, in petitioning the Prince of Transylvania, Christopher Báthory, regarding the violation by the furriers of Bistriţa and Cluj of the general guild regulation, which stipulated that sheepskins should be purchased at a maximum price of 6 denarii. The furriers from Bistriţa and Cluj purchased sheepskins for seven or even eight denarii. In response to the complaint, the Prince of Transylvania reaffirmed that the maximum price for a sheepskin should be six denarii.⁴⁶ The collaboration of the Sebeş furriers' guild with professional corporations from other Transylvanian towns reflects the fundamental purpose of these associations: to protect the common interests of both the local guild and the craft practiced across a broader geographic area.

Another craft practiced in Sebeş, attested in the 15th century, was shoe-making. In 1469, the royal judge John Haz and the Saxon judge of Sebeş, John Frynner, wrote to the magistrate of Sibiu regarding the collection of taxes. Some citizens of Sebeş complained to Sibiu that in their town the taxes were being collected contrary to customary practice. The city of Sibiu ordered Sebeş to return the collected funds to the citizens. Following an internal investigation, the judges of Sebeş dismissed the accusations. To ensure there was no further uncertainty about the collection of dues, which traditionally fell under the judge's authority, Martin the shoemaker was appointed – with the agreement of Sebeş's citizens – as the official responsible for collecting them. The royal and district judges of Sebeş consulted the city of Sibiu on how to sanction those who made false accusations against the town.⁴⁷ Although the document from 1469 does not provide extensive information on the shoemakers' guild in Sebeş, it highlights the importance of these craftsmen within the local community. The appointment of Martin the shoemaker as responsible for collecting the town's taxes, with the citizens' consent, reflects the trust the townspeople placed in him. Additionally, Martin's status as a sworn citizen indicates his active participation in the town's administration.

In the second half of the 15th century, another case was brought before the judge of Sebeş involving Osvald, a tailor and resident of the town. Osvald was accused by Nicholas, a citizen of Sebeş, Peter the tailor from Orăştie, and Matia N., a citizen of Romos, of causing the death of one of his apprentices, who was also their relative. The young man was sent to Osvald to learn the craft of tailoring. Osvald sent the boy to the surrounding villages with a cart to sell goods, and despite the young man's sisters requesting that he assign another apprentice for the task, Osvald declined. Because it was winter, the boy, being frail, died

⁴⁶ Nussbächer, Maria, *Documente privind istoria oraşului Braşov*, no. 179.

⁴⁷ *Ub*, VI, no. 3698.

from the cold. Cristan Haz and Gaspar the blacksmith, sworn citizens of Sebeș, confirmed his death after having seen his body. In response to the accusations, the tailor argued that the boy had not died from the cold but by divine will. Ultimately, he admitted that upon returning home from Sibiu, he had asked the apprentice if he wanted anything to eat or drink. The boy replied that he was suffering from extreme cold. Based on these accounts, the judge of Sebeș compelled Osvald, the tailor, to pay the boy's relatives half of the fine required for the redemption of the homicide.

The document from 1487 not only confirms the practice of tailoring in Sebeș but also provides insight into the daily life of those engaged in this craft. The apprentice sent to Osvald to learn the art of tailoring lived with his master, who was obliged to provide him with food and drink. In return, the apprentice was expected to respect his master and obey his instructions. This rule, established in the guild statutes, may explain why the apprentice did not resist his master's order to sell the goods. The young man's place of origin is unknown. His relatives, who accused Osvald of his death, lived in Sebeș, Romos, and Orăștie. This suggests that the apprentice may have come either from Sebeș or from one of the settlements under the jurisdiction of the Sebeș Saxon seat. Thus, it emerges that crafts not only served as a point of attraction for the local population but also contributed to the demographic growth of the town. Another important aspect highlighted in the document from 1487 is the commercialization of guild products, with the craftsmen themselves being responsible for selling their goods.

The tailors' guild is mentioned in the guild statutes from 1376. Although it is attested later in Sebeș, this may be due to the scarcity of surviving written sources. Tailors were among the important craftsmen in the town, playing, during the medieval and early modern periods, a role in the defense of the town. One of Sebeș's defensive towers is known as the "Tailors' Tower," which may indicate the guild responsible for its maintenance. According to a contemporary source, during the Turkish attack on the town in 1438, part of the population sought refuge in this tower. Among them was a 15–16-year-old student who was captured by the Turks and later wrote a widely circulated book in Europe on Turkish customs.⁴⁸ Due to this historical episode and the young man's significance, the Tailors' Tower was subsequently renamed the Student's

⁴⁸ Georg Captivus Septemcastrensis, *Tratat despre obiceiurile, ceremoniile și infamia turcilor/ Tractatus de moribus, condicionibus et nequicia Turcorum*, translation in Romanian: Ioana Costa, Introduction: Constantin Erbiceanu, (București: Humanitas, 2017); Theobald Streitfeld, "Die Mühlbacher Schule," in Christian Rother, Volker Wollmann eds., *Mühlbach und der Unterwald: Schriftennachlass Theobald Steitfeld* (Sibiu, 2011), 247–248.

Tower. The existence of this tower in 1438 may also suggest an earlier functioning of the tailors' guild in Sebeș.

Another guild that operated in Sebeș was that of the skinners. In 1512, the skinner from Sibiu, Brașov, Bistrița, Sighișoara, Mediaș, and Sebeș convened in Sibiu to establish regulations regarding the practice of their craft. Most of the articles addressed the master-apprentice relationship, the apprentice's wages, adherence to working hours, and the hiring of apprentices. Another issue raised at the Sibiu meeting concerned the illicit practice of the trade. Thus, the processing of hides by non-members was prohibited. The regulations established by the skinners' masters in Sibiu reflect the challenges they faced and their collective responses aimed at protecting the guild's interests. The participation of Sebeș's skinners in this assembly reflects both the attestation of the craft in the town and the guild members' interest in preventing illicit practices that caused them harm.⁴⁹ No other sources regarding the skinners of Sebeș for the period under study are currently known.

In the first half of the 16th century, another assembly took place in Sibiu, attended by cloth weavers from Sibiu, Sighișoara, Mediaș, Bistrița, and Sebeș. They reported that in their respective towns many individuals practiced the craft of weaving cloth without being organized into a guild. As a result, the Seven Saxon Seats drafted a statute for the cloth weavers, to be applied in all the towns mentioned.⁵⁰ Toward the end of the 16th century, the cloth weavers of Sebeș obtained from the Saxon University a guild statute establishing the conditions for joining the guild, obtaining the status of apprentice and master, codes of conduct, and rules regarding the sale of cloth.⁵¹ The obtaining of a guild statute at the beginning of the 16th century, along with the mention by the cloth weavers from Sibiu, Sighișoara, Mediaș, Bistrița, and Sebeș that many practiced the trade in their towns without an established guild, may suggest that the craft was initially carried out primarily for personal use. With the increase in skilled craftsmen and the expansion of trade in their products, the need emerged to form a guild to safeguard the collective interests of the artisans. Consequently, it is highly likely that the weavers' guild in Sebeș was formally established only in the 16th century, despite earlier indications of the craft being practiced in the town.

Another guild in Sebeș, dating from the early 16th century, was that of the masons and stonecutters. Initially, the masons were not formally organized into

⁴⁹ Vlaicu, *Comerț și meșteșuguri*, no. 89; Nussbächer, Maria, *Documente privind istoria orașului Brașov*, no. 52.

⁵⁰ Vlaicu, *Comerț și meșteșuguri*, no. 103; Nussbächer, Maria, *Documente privind istoria orașului Brașov*, no. 80.

⁵¹ Vlaicu, *Comerț și meșteșuguri*, no. 150.

guilds; their work was more closely tied to the construction sites where they labored than to a local professional association. In Transylvania, guild statutes for masons date back to the 16th century.⁵² In Sebeş, no statute of this guild has been preserved, although it is mentioned in historiography without a precise reference to the source.⁵³ Nevertheless, master masons and stonemasons practiced their craft in Sebeş, as evidenced by various sources. One such source is a tombstone preserved in the Evangelical Church of Sebeş, belonging to an anonymous stonemason. The tombstone has been dated to 1519. Its upper section features a shield depicting a compass and a square, while the lower section shows “two stonemasons’ hammers with crossed handles.” These symbols represent the two related trades: masonry, indicated by the compass and square, and stonemasonry, represented by the hammers.⁵⁴ The stonemasons who worked on the same church in Sebeş left traces of their craft in the architecture by carving various marks into the stone. Additionally, on the church’s buttresses, two figures are depicted – one of a journeyman and one of an apprentice, likely representing the individual who oversaw the construction of the choir.⁵⁵ The identities of the masons and stonemasons who worked on the church remain unknown. A register of the Bishop of Transylvania, Várdai Ferenc from 1520, records two masons from Sebeş, Iohannes and Bernardus, who worked on a trough-equipped well in the fortress of Tăuți. For their efforts, they received a payment of 20 florins, with an additional four florins awarded on another day.⁵⁶ Iohannes and Bernardus were not the only stonemasons known from Sebeş. In 1539, a mason named Iohannes Murator held the office of villicus of Sebeş and was among the witnesses recording the estate left by Acatiu, a butcher.⁵⁷ The master masons and stonemasons active in Sebeş, renowned for their skill – which was even employed by the Bishop of Transylvania – left few identifying records. Nevertheless, they bequeathed a monument that the local community still takes pride in today: the Evangelical Church.

Another craft practiced in Sebeş during the second half of the 16th century was pottery. The potters from Bistrița, Sighișoara, Mediaș, and Sebeş convened to resolve an issue affecting the potters of Cîsnădie. They complained that the young craftsmen who had joined the guild were required to pay the full contribution in Sibiu, thereby violating the customary practice in the villages,

⁵² Salontai, “Forme de organizare profesională a meșterilor pietrari,” 289–290.

⁵³ Rother, Wollmann, eds., *Mühlbach und der Unterwald*, 558.

⁵⁴ Salontai, “Forme de organizare profesională a meșterilor pietrari,” 292.

⁵⁵ Radu Heitel, *Monumentele medievale din Sebeş-Alba* (București: Ed. Meridiane, 1964), 21.

⁵⁶ Lukcsics, *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család*, 394, 410.

⁵⁷ Romanian Academy Library, București, Fond Documente istorice, DCCXXXIV/71; Baumann, “Zur Geschichte von Mühlbach 1526–1571,” *Urkundenbuch*, no XVI.

where one-third of the sum was to remain with the local masters. The dispute was resolved with the agreement of the Sibiu city council that one-third of the money would remain with the village masters.⁵⁸ No further information exists regarding the practice of this craft in Sebeș; however, the organization of potters into a guild may suggest an earlier establishment of the trade in the town. As seen with the weavers-clothiers, the establishment of a craft guild marked a subsequent stage in the development of the trade, occurring once the number of skilled artisans in the town grew. Accordingly, it is reasonable to assume that potters were practicing their craft in Sebeș from at least the early 16th century.

The craftsmen of Sebeș distinguished themselves in the region through their skill and by addressing illicit practices at guild assemblies that harmed the professional organization. Nevertheless, a tanner from Sebeș named Paul was cited in a 1579 assembly of the Transylvanian Saxon University as an example of a master who, although belonging to the glovers' guild, did not practice the trade in accordance with the guild's regulations. In response to a petition from the glover masters of Sibiu, the Transylvanian Saxon University imposed sanctions on craftsmen who produced goods in violation of guild regulations, thereby causing losses to the organization. This mid-16th-century document remains the sole known record attesting to the practice of this craft in Sebeș.

Attested in Sebeș since the 14th century, the guilds represented the economic force that contributed significantly to the city's development. The 14th century marks the golden age of Sebeș, when it obtained its status as a town, the Gothic choir of the parish church – today the Evangelical Church – was built, and the city walls were erected.⁵⁹ The guilds also took part in all these major projects for the town. Beyond their economic functions, the guilds also held a political role, as their members occupied positions in the town's leadership, and a military role, through the upkeep of the defensive towers. The establishment and growth of these professional organizations provided the local community with access to professional training in specific trades, while also serving as a bridge connecting the town with other urban centers in Transylvania and beyond. The multitude of guilds attested in Sebeș from the 14th to the 16th century places the town among the developed urban centers of Transylvania, alongside Sibiu, Brașov, Sighișoara, and Mediaș. Although studies on the guilds of Sebeș during the Middle Ages are limited, this is not due to the absence of such professional associations in the town, but rather to the scarcity and dispersal of written sources, preserved in various institutions both in Romania and abroad. Unlike other towns such as Sibiu, Brașov, or Sighișoara, Sebeș does not

⁵⁸ Vlaicu, *Comerț și meșteșuguri*, no. 142.

⁵⁹ Anghel, *Evoluția urbanistică*, 110.

possess a guild archive containing numerous medieval documents. The guild collections preserved at the National Archives of Romania in Alba Iulia consist mostly of documents from the modern period.⁶⁰ Medieval written sources are exceedingly rare and, in most cases, survive only as modern copies. In addition, the study of this topic is made more difficult by the dispersal of the city's archives across several institutions in Romania. Despite the lack of documentation and sometimes incomplete information transmitted, the attestation of a large number of guilds in Sebeș in the 14th–16th centuries places the town among the important settlements in Transylvania and contributes to the development of a significant chapter in the economic history of the prosperous city in the 14th century, whose wealth was hoped for in the following centuries.

BRESLELE DIN SEBEȘ ÎN SECOLELE XIV-XVI

Rezumat

Menționat pentru prima dată în documente în prima jumătate a secolului al XIII-lea, Sebeșul a cunoscut, în secolul următor, o dezvoltare economică, politică și socială importantă, devenind unul dintre centrele de frunte ale așezărilor săsești din Transilvania. Creșterea sa remarcabilă a fost susținută în special de înflorirea activităților economice, comerciale și meșteșugărești. Breslele – instituții apărute în întreaga Europă între secolele XIV și XIX și organizate după tipul de meșteșug – au fost mult timp obiect de studiu pentru cercetarea istorică. Sebeșul a atras și el atenția istoricilor interesați de breslele medievale și premoderne, deși cercetările dedicate exclusiv breslelor medievale din acest oraș sunt încă limitate. Prezentul studiu își propune să ofere o sinteză generală a breslelor documentate în Sebeș între secolele XIV și XVI.

⁶⁰ Dan, "Contribuții la cunoașterea rolului economic al Sebeșului," note 17–20; SJAN-Alba, Fond breasla arămarilor Sebeș [The Coopersmiths' Guild of Sebeș] – charters (1835–1868); Breasla brutarilor [The Bakers' Guild] (1746–1872); Breasla cizmarilor [The Shoemakers' Guild] (1741–1887); Breasla cojocarilor [The Furriers' Guild] (1641–1870), Breasla croitorilor [The Tailors' Guild] (1720–1881); Breasla curelarilor [The Saddlers' Guild] (1639–1802), Breasla dogarilor [The Coopers' Guild] (1714–1897); Breasla lăcătușilor și fierarilor [The Locksmiths' and Blacksmiths' Guild] (1781–1872); Breasla măcelarilor [The Butchers' Guild] (1629–1715); Breasla olarilor [The Potters' Guild] (1801–1819), Breasla rotarilor [The Wheelwrights' Guild] (1641); Breasla săpunarilor [The Soapmakers' Guild] (1737–1874); Breasla tăbăcarilor [The Tanners' Guild] (1669–1794); Breasla țesătorilor [The Weavers' Guild] (1540, 1541, 1563, 1580, 1615–1871).

O DISPUTĂ PENTRU MOȘTENIREA PĂRINTEASCĂ ÎN TRANSILVANIA PRIMEI JUMĂTĂȚI A SECOLULUI AL XVI-LEA. CONTRIBUȚII LA ISTORIA FAMILIEI MĂCICAȘ DE RAPOLT (COMITATUL HUNEDOARA)

Adrian Magina*

Cuvinte-cheie: Transilvania, Măciș, Rapolt, nobilime, domeniu, dispută

Keywords: Transylvania, Măciș, Rapolt, nobility, estate, dispute

În a doua jumătate a secolului al XV-lea, doi frați de origine din Banat – Petru Tharnok și Ioan din familia nobiliară Măciș (Macskási) de Tincova – s-au stabilit în Transilvania, unde și-au constituit un domeniu destul de însemnat, moșiile principale fiind situate în comitatul Hunedoara. Ulterior, familiile întemeiate de cei doi vor căpăta particulele nobiliare de Măciș de Rapolt și Măciș de Băcâinți, spre a-i diferenția de rudele lor rămase în locurile de baștină din districtul Caransebeș, cunoscuți sub numele de Măciș de Tincova. Spre sfârșitul aceluia secol XV, patrimoniul funciar al celor doi bănațeni însuma peste 40 de posesiuni, din care mai mult de jumătate în comitatul Hunedoarei. Frații au murit cândva la începutul secolului al XVI-lea, în urma lor rămânând urmași care și-au disputat moștenirea paternă. Situația s-a complicat și mai tare după ce Elena, văduva lui Petru Tharnok, s-a căsătorit cu Barnaba Bélay, mariaj din care a rezultat o fiică. Parțial, problemele patrimoniale au fost soluționate printr-o înțelegere realizată în jurul anului 1513. Prin împărțirea domeniului din acel an, bunurile familiale din Rapoltu Mare, Rapolțel, Băcâinți, Bulbuc și Sărăcsău au fost divizate între Gașpar, fiul lui Ioan și verii săi, Ioan Tharnok și Caterina, copii lui Petru Tharnok.¹

Gașpar, probabil cel mai în vârstă dintre veri, pare să fi fost în această perioadă cel mai reprezentativ membru Măciș din comitatul Hunedoarei, fiind cel care a și constituit ramura de Băcâinți a familiei. A ocupat funcția de postelnic (*cubicularius*), călcând pe urmele unchiului său Petru, fost vistiernic al

* Universitatea de Vest din Timișoara, Facultatea de Litere, Istorie, Filozofie și Teologie / Institutul de Cercetări Socio-Umane “Titu Maiorescu” Timișoara.

¹ Adrian Magina, “Constituirea și evoluția domeniului familiei Măciș de Rapolt” *Banatica* 20/2 (2010): 109–130.

regatului. S-a căsătorit cu Caterina, fiica lui Martin Erdély de Șintereag, cu care a avut mai mulți copii.² Cu toate că s-a afirmat din punct de vedere social, partea cea mai mare a moștenirii familiale a rămas mătușii sale și verilor săi, copii lui Petru Tharnok, cu care Gașpar deținea în indiviziune târgul Rapoltu Mare. În 4 iulie 1526, după moartea sa, Ioan Nagh de Hary, familiar al magistrului Grigore Koppány, canonic de Alba Iulia, în numele stăpânului său și al lui Ladislau Folthi, tutori al copiilor săi Ioan, George, Bernard și Caterina, se opunea la orice formă de posesiune, uzurpare sau înstrăinare a târgului Rapolt de către Nicolae Gârliște și soția sa Eufrosina, Ioan de Somkerek și soția Anna, precum și Caterina, văduva lui Nicolae Kémen.³ Cîndva după 3 februarie 1530, Martin Zekel, în numele domnului său Grigore Koppány, canonic de Alba Iulia, și a lui Ioan și George, fii răposatului Gașpar Măcicaș, protestează că Ioan Tharnok, preotul din Rapolt (*presbiterum de Rapolth*), frate condisional al lui Gașpar, a încălcat acordul încheiat anterior cu acesta în privința părților de moșie din Rapoltul Maghiar și Rapoltul Românesc.⁴

Cu toate că între Gașpar și urmașii săi au existat disensiuni legate de proprietate cu rudele din ramura lui Petru Tharnok, disputa cea mai acerbă pentru posesiunile familiei s-a purtat între copii celui din urmă: Ioan Tharnok, Eufrosina și Caterina, la care se va adăuga și sora lor vitregă Ana, fiica Elenei și a lui Barnaba Bélay. Totul a pornit de la faptul că nobilul Barnaba Bélay a obținut de la rege dreptul ca și fetele familiei să poată moșteni patrimoniul funciar. În baza aceluși drept, între Caterina, Eufrosina, Ana, Ioan Tharnok, Ioan și George Măcicaș s-a încheiat o înțelegere în privința bunurilor aflate în litigiu (*ratione bonorum litigiosum certum et perennales fecissent contractum*),⁵ prin care cele trei doamne erau îndreptățite la curtea și casa nobiliară de piatră cu cele ce țineau de ea, terenuri arabile, vii, mori și mai multe sesii iobăgești.⁶

Desele împărțiri ale bunurilor funciare nu i-au mulțumit pe membrii familiei. Situația s-a agravat după moartea Elenei de Rapolt, mama lui Ioan Tharnok și a celor trei fete mai sus menționate. Un document din 27 august 1528 menționează că, în timp ce încă era în viață, Elena și-a adunat copiii și i-a pus de acord în privința divizării egale a tuturor bunurilor mobile și imobile, fiecare fiind aparent mulțumit cu tranzacția încheiată. Pe patul de moarte, Elena a lăsat partea

² Ibid., 118–119; Miklós Lázár, *Tinkovai Matskási család*, mss. păstrat la Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Cluj (SJAN Cluj), fond Matskási de Tincova, cutia 18 nr. 1759, f. 6v, 14.

³ Zsigmond Jakó, *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*, vol. II: 1485–1556 (Budapest, 1990), nr. 4162.

⁴ Ibid., nr. 4286.

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), F 4 Cista comitatum, Hunyad, cista 1-ma, fasc. 5, nr. 2.

⁶ MNL OL, Diplomatikai Levéltár, nr. 36593.

ei de moștenire bisericii sfântului Iacob din Rapolt⁷, pentru a fi pomenită prin slujbe și liturghii. Această decizie a fost scrisă și în testamentul bătrânei doamne, încheiat în fața unor persoane de încredere, act prin care Elena la numit executor legitim al testamentului pe fiul ei, preotul Ioan, care urma să se ocupe de îndeplinirea celor hotărâte cu limbă de moarte. Chiar dacă lucrurile păreau clar stabilite, nemulțumirile au răbufnit aproape imediat după decesul ei. Deși fiul s-a străduit să împlinească și să organizeze cu toată grija dorința și dispozițiile mamei, surorile sale “uitând de frica de Dumnezeu, s-au ridicat împotriva venerabilului domn Ioan de Rapolt, tulburând testamentul mamei lor, răsturnând dispozițiile începute, aducând grele procese și neplăceri, și nu la tribunalul spiritual – așa cum cerea testamentul – ci la cel secular, adică la cel voievodal, târând pricina și aducând felurite și numeroase excepții.” În cele din urmă, frații au ajuns la un consens, fiind retrase procesele deschise în fața voievodului. Înțelegerea încheiată cu acea ocazie prevedea ca posesiunea Săcel (*Zachal*) din comitatul Hunedoara, cu toate ce țin de ea, să fie dăruită bisericii Sfântului Iacob din Rapolt, pentru a fi susținute slujbele perpetue dorite de bătrâna doamnă Elena. În caz că stricau înțelegerea, surorile erau obligate să dea din propriile lor moșteniri paterne o altă posesiune întreagă bisericii Sfântului Iacob.⁸

Imediat după ce înțelegerea dintre frați a fost parafată, în 7 septembrie 1528 era consemnat faptul că preotul Ioan Tharnok, în numele “bisericii parohiale a fericitului Apostol Iacob, întemeiată în același târg Rapolth,” a solicitat să fie pus în stăpânirea posesiunii Săcel (*Zarchel*) aflată în comitatul Hunedoara. Pretenția sa era întemeiată pe dania făcută de surorile sale, doamnele Caterina, văduva răposatului Nicolae de Kemend, Eufrosina, soția nobilului Nicolae de Gerliște, fiicele lui Petru Tharnak, precum și Anna, soția lui Ioan Erdély de Somkerek, fica lui Barnaba Belay.⁹

Părea că lucrurile s-au liniștit în ceea ce privește reglementarea împărțirii bunurilor funciare ale familiei Măciș, dar totul era doar o aparență, căci situațiile cele mai dramatice de abia urmau. În 13 martie 1531, Nicolae Gârliște, în numele său și al soției sale Eufrosina, se opune ca preotul (*venerabilem*) Ioan Tharnok de Rapolt să își doneze, să-și zălogească sau să își înstrăineze moșiile deținute.¹⁰ Era începutul unei noi serii de dispute între Ioan Tharnok și surorile

⁷ Pentru biserica din Rapoltu mare a se vedea studiul lui Ionuț Cosmin Codrea și Cristina Bodó, “Biserica reformată din Rapoltu mare (comuna Rapoltu mare, județul Hunedoara). Noi date privind construirea și evoluția arhitectonică a lăcașului de cult prin prisma cercetărilor arheologice din anul 2021,” *Studii și Comunicări de Istorie Veche și Arheologie* 73–74 (2022–2023): 59–88.

⁸ Anexa 1.

⁹ Anexa 2.

¹⁰ Jakó, *A kolozsmonostori konvent*, nr. 4342.

sale. În 1534 surorile se vor coaliza împotriva preotului. În 29 noiembrie acel an, Mihail Gyulai, în numele soției sale Ana, fiica răposatului Barnaba Belay de Rapolt și a copiilor lor Gervasius (Farkas) și Barbara, a doamnei Caterina, soția lui Andrei Baladffy și a copiilor Ioan, Ana și Caterina, a doamnei Eufrosina, soția lui Nicolae Gârliște, împreună cu fetele lor Sara și Ana, se împotrivesc ca preotul Ioan Tharnok de Rapolt, fratele mai mare al acestor doamne, să înstrăineze moșia Rapolt pe care o dețineau cu toții în indiviziune.¹¹

Se pare că preotului Ioan nu i-a plăcut prea mult atitudinea surorilor sale vis-a-vis modul cum se raportau la drepturile de proprietate asupra domeniului familial. Mânia sa a fost îndreptată îndeosebi spre Eufrosina și spre cumnatul Nicolae Gârliște, disputa prin scaunele de judecată situația degenerând în violențe și acuzații grave. În 3 iunie 1535, regele Ioan dona 22 de posesiuni și părți de posesiune ce aparținuseră lui Ioan Tharnok, aflătoare în comitatul Hunedoara, și le dona postelnicului său Benedict de Bozay. Gestul regelui era motivat de faptul că preotul Ioan “neavând înaintea ochilor frica de Dumnezeu și de oameni, nu s-a temut să pună la cale, prin mijlocitori, cele mai vădite uneltiri pentru uciderea alesului Nicolae Gerlestei și a soției sale, sora aceluiași Ioan; și prin aceasta se dovedește că a căzut sub acuzația de necredință veșnică.” În al doilea rând, actul regal menționează că Ioan, “de bunăvoie, cu mult timp înainte, încredințase în mâinile maiestății noastre partea sa din acele stăpâniri și părți de stăpânire.”¹² Se poate observa că disputa inter-familială a degenerat, ajungându-se la încercări de asasinare, fapt ce a provocat reacția dură a monarhului, mai ales că atitudinea preotului Ioan nu era una tocmai potrivită unui om al bisericii.

Măsurile regale au lovit în egală măsură și în surorile lui Ioan Tharnok, care la rândul lor au uneltit pentru a-i face rău preotului din Rapolt. Prin diploma din 5 iunie 1535, Ioan Szapolyai dona bunurile Eufrosinei și Catherinei aceluiași Benedict de Bozay. Motivul: “Mihail Gyulai, cu sfatul, sprijinul și voința doamnelor amintite, împreună cu ele, a mers la casa onorabilului Ioan Rapolthy cu gând de a-i face rău și, după ce a fost primit de către același Ioan Rapolthy – ca o gazdă bună, cu bunăvoință și cu cinste – în cele din urmă același Mihail Gywlay, uitând de ospitalitatea arătată de Ioan Rapolthy, a prădat toate bunurile aflate în casa sa, și cu lovituri ucigătoare a rănit grav un preot, iar servitorilor și familiarilor lui Ioan Rapolthy le-a aplicat lovituri cumplite, ca în cele din urmă să-i arunce în lanțuri; și dacă nobili cinstiți, auzind despre aceasta, nu s-ar fi adunat acolo și nu l-ar fi eliberat pe Ioan Rapolthy din mâinile lui Mihail Gyulai, l-ar fi ucis pe nedrept și cu moarte jalnică.” Mihail Gyulai nu este altul

¹¹ Anexa 3.

¹² Anexa 4.

decât cumnatul lui Ioan, fratele surorii sale vitrege Ana, fiica lui Barnaba Bélay. Mânia regelui s-a îndreptat către toții copii lui Petru Tharnok, care în disputa lor pentru moștenire au încercat să se ucidă între ei, un motiv suficient pentru Szapolyai în a le confisca moșiile. Atitudinea suveranului poate părea exagerată, dar fără îndoială că a profitat de neînțelegerile dintre rudele din familia Măcicaș pentru a-și impune autoritatea și a-l răsplăti în acest fel pe unul dintre apropiații săi fideli.

Ca o consecință a celor două acte de donație regale, oamenii capitlului de Alba Iulia, împreună cu omul regelui, au încercat în 29 iunie 1535 să-l pună pe Benedict Bozay în stăpânirea acestor proprietăți din comitatul Hunedoara. Imediat însă, personal și prin intermediul unor reprezentanți legali (Ioan de Marga și Mihail de Bachy), familia Măcicaș (preotul Ioan, Eufrosina, Caterina și verii lor Ioan și George, fii lui Gașpar Măcicaș de Băcăinți) s-a împotrivit acestei puneri în posesie. În urma împotrivirii, membrii familiei au fost chemați la judecată în fața voievodului Transilvaniei, Ștefan Mailat.¹³

După cum se poate observa, membrii familiei s-au coalizat pentru a-și păstra stăpânirea asupra domeniului. Nu știm exact cu s-a încheiat toată această afacere, se pare că favorabil pentru neamul Măcicaș, căci documente ulterioare atestă că moșiile au rămas în posesia acestora. Pericolul de a-și pierde proprietățile nu i-a scutit pe membrii familiei de noi dispute între ei. Surorile Caterina, Ana și Eufrosina s-au arătat de-a dreptul hrăpărețe în încercarea de a pune mâna pe cât mai multe proprietăți din domeniului familial. Într-un document din anul 1535, care fiind deteriorat ne privează de aflarea datei sale de emitere, Eufrosina și sora sa vitregă Ana solicită voievodului Transilvaniei să fie puse în stăpânirea moșiilor și părților de moșie din Rapoltu Mare, Rapoltel (Rapoltu Românesc, Tóthfalu), Bulbuc, Băcăinți și Sărăcsău. Cerea lor se baza de lipsa de urmași pe linie masculină (*defectio seminis*) a verilor primari Ioan și George, fii răposatului Gașpar Măcicaș de Băcăinți.¹⁴ Solicitarea este neobișnuită, deoarece ambii lor veri erau în viață, chiar dacă la momentul acela poate nu aveau moștenitori pe linie masculină. Cei doi continuă să fie pomeniți în documente mai bine de două decenii de la acest moment, ceea ce presupune că, la data când Eufrosina și Ana au făcut neașteptata lor cerere, Ioan și George erau oameni în putere, probabil destul de tineri.¹⁵ Se cunoaște faptul că George Măcicaș s-a căsătorit cu o nepoată a sa, Barbara, fiica lui Mihail Gyulai și a Anei, cu care a

¹³ Anexele 6–7.

¹⁴ Anexa 8.

¹⁵ Spre exemplu, în anul 1549 George și Ioan au fost excomunicați pentru că, făcând anumite fapte și fiind citați la tribunalul ecleziastic, au refuzat să se prezinte în fața autorității bisericești – SJAN Cluj, Colecția generală, Seria I, Documente, nr. 9. George mai era în viață spre finalul anului 1556 – SJAN Sibiu, Documente medievale, U IV, nr. 747.

avut un fiu numit Francisc. Prin solicitarea către voievod, iată că tocmai soacra încerca să pună mâna pe moșiile ginerelui său. Ioan, fratele lui George, a fost de asemenea căsătorit, mariaj în urma căruia a rezultat fiul Paul.¹⁶ Bineînțeles că, la cererea agresivă a celor două surori, imediat s-au opus cei doi frați Ioan și George Măciș de Băcăinți, a căror moștenire era vizată, de partea lor aflându-se unchiul Ioan Tharnok, fratele celor două petente. În anul următor surorile au continuat ofensiva de acaparare a bunurilor familiei, de data aceasta contra fratelui Ioan Tharnok. În 18 iunie 1536, Ștefan Mailat, voievodul Transilvaniei, trimitea o solicitare capitlului din Alba Iulia pentru ca Eufrosina, Caterina și Ana să fie puse în stăpânirea părților de posesiune din Rapoltu Mare și Rapoltel (*Olah Rapolt*) aparținând lui Ioan Tharnok, deoarece fratele lor le-ar fi donat aceste proprietăți. Și de data aceasta Ioan și George Măciș s-au împotrivit imediat cererii de înstăpânire venite pe linie feminină.¹⁷

Cum s-a încheiat întreaga dispută din prima jumătate a secolului al XVI-lea este dificil de știut. Probabil că moartea preotului Ioan Tharnok a condus spre o nouă împărțire a bunurilor între membrii celor două ramuri ale familiei Măciș. Certurile și procesele pentru domeniul deținut de acești nobili în comitatul Hunedoara nu erau încheiate cu totul nici la finalul secolului al XVI-lea, când diverse ramuri ale familiei și rude colaterale, în special pe linie feminină, își cereau drepturile la o parte din moștenirea rămasă de la frații Ioan și Petru Tharnok.¹⁸ Doar în 1639 se emitea o sentință în cadrul unui lung proces între copii lui Paul Măciș (Ana, Ioan și George), decizie în urma căreia cei trei frați și-au împărțit bunurile din Rapoltu Mare, Rapoltel, Bunila și Bulbuc,¹⁹ o situație asemănătoare cu cea petrecută cu mai bine de un secol în urmă, în anul 1513.

Documentele referitoare la familia nobililor Măciș reflectă complexitatea raporturilor inter-nobiliare din Transilvania medievală și modernă timpurie. Pe de o parte putem urmări evoluțiile familiale, alianțele și strategiile lor matrimoniale, iar pe de alta sunt vizibile disputele între rude, marcate prin conflicte violente pentru proprietate, contestări testamentare sau chiar tentativă de crimă. Nu în ultimul rând, situația întâlnită în cazul familiei Măciș oferă

¹⁶ Miklós, *Tinkovai Matskási család*, f. 15v–17.

¹⁷ Anexa 9.

¹⁸ Document păstrat într-o copie din secolul al XIX-lea în Biblioteca Academiei Române, filiala Cluj-Napoca, mss. KJ 419: *Codex diplomaticus literalium instrumentorum e publicis regni archivis, aut coram Tabula regia authentice transumptorum*, collegit Josephus comes Kemény, vol. VI, 111–118, publicat sub formă de rezumat în limba maghiară în *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*, ed. Zsolt Bogdándi, Emőke Gálfi (Kolozsvár, 2006), nr. 900, 331–332 (după o copie de epocă păstrată în Arhiva Națională Maghiară, F2 Protocoalele capitlului de Alba Iulia).

¹⁹ MNL OL, F 4 Cista comitatuum, Hunyad, cista 1-ma, fasc. 5, nr. 2.

o mai bună înțelegere asupra rolului femeilor în societatea nobiliară a vremii și a modului în care acestea s-au poziționat în ierarhia socială a epocii medievale și moderne timpurii.

Anexe

1

1528, 27 august, Rapoltu Mare

Biblioteca documentară Batthyaneum din Alba Iulia, Arhiva Istorică, Capitlul din Alba Iulia, cutia IV, nr. 120, inv. nr. 646, original, hârtie pătată de apă, urme ale pecetilor aplicate.

În fața unor juzi arbitri, Ioan Tharnok, preotul din Rapoltu Mare, încheie o înțelegere cu surorile sale în privința bunurilor rămase în urma morții mamei lor Elena, care și-a lăsat părțile sale de stăpânire în favoarea bisericii Sf. Iacob din Rapolt. În urma înțelegerii, Caterina, Eufrosina și Ana au fost de acord ca posesiunea Săcel să intre în stăpânirea bisericii din Rapotu Mare.

Nos, Thomas de Drag, rector are beatorum quattuor doctorum in ecclesia cathedrali Albensis Transsilvane fundatis, nec non nobiles et egregii Daniel de Zenthymre, Ioannes Kemendj et Blasius Barchy partium voluntate, in forma iudicum arbitrorum, ad id electi vocali rogati, significamus tenore presentium quod feria quarta in profesto divi Augustini episcopi venerabilis et egregius dominus Ioannes de Rapolt, unacum sororibus, videlicet Catherina alias uxor condam nobilis Nicolai de Kemend etiam Eufrasina uxor nobilis domini Nicolai de Gerlesthye, filie condam domine Elene, consortis nobilis et egregii Petri Tharnak de Machkas, ab eodem Petro Tharnak procreati, et Anna, filia eiusdem prenominate Elene ab egregio condam Barnaba Belaj alias bani Zewriensis (!) genita et procreata, tanquam actricis principalis cum prenominate mulieribus ad eandem voluntarie adherentes, in ius, contra et adversus dominum Ioannem Rapolthy predictum, simul et unanimiter agentes, coram nobis constituti, una voce, modo infrascripto relati et fassi sunt, quod adhuc vivente genitrice earundem videlicet domina Elena sepedicta, cum ipsa pari voluntate, omnibus bonis et paternalibus et aviticis mobilibus et immobilibus hereditariis possessionalibus, que iure hereditario ad eas condescendissent eosque concernissent, coram bonis viris, sicuti in aliis literis condivisionalibus limpidiis intuendo continetur, parem et equalem condivisionem optato fecissent, adeo et unus quisque sua sorte contenta extitisset, domina vero Elena genitrix earum sepenominata dum ad articulum sue mortis approquasset, portionum sibi legitime successa nemine tunc contradicente, pro refrigerio et salute anime sue, ad ecclesiam sancti Jacobi in Rapolth fundate pro continuando perpetuis missis

dari legavit et commissit perpetue coram idoneis personis, prout in tabula testamentarie dispositionis ipsius defuncte patet inspiciente, ad ea disponenda et subordinanda in verum et legitimum executorem natum suum, venerabilem et egregium dominum Ioannem sepius dictum elegit et constituit, ipsa e vita decedente, idem et Ioannes tanquam legitimus executor ad id specialiter deputatus, voluntatem et commissionem sue matris adimplere aspiraret, omni visu et conatu disponere et sub ordinare intenderet, protunc predictae mulieres postposito timore Dei contra et adversus venerabilem dominum Ioannem de Rapolt insurgentes testamentum matris turbantes de cepto proposito revocantes, gravi lites molestantes, non ad forum spiritualem prout testamentum exigeret, sed forum secularem, videlicet waywodalem trahentes, variis et diversis exceptionibus infestantes, demum sopita causa, placuisset ipsis, ut sine lite inter se pacem iniissent, cause causisque antea coram domino waywoda ventillatis et fulminatis cessissent, renunciassent et modis omnibus evacuassent, imo coram nobis cesserunt renunciaverunt et evacuaverunt ac in talem pacis unionem condescenderunt, quod ceteris dividentes, saltem unam possessionem talem, videlicet Zachal vocatam in comitatu Hwnyadiensi habitam et existentem, cum omnibus et universis utilitatibus et iuribus, obventionibus, fructibus, terris arabilibus et inarabilibus, vineis cultis et incultis, pratis, silvis, nemoribus, piscinis, aquis, fluviis, molendinis molendinorumque locis, generaliter omnibus ad ea pertinentes cuiuscunque titulo et nomine nuncupatis, iure perenali iuxta dispositam testamentariam sepredictae genitricis earundem ad ecclesiam beate Jacobi in Rapolth fundati unanimiter pro continuando perpetualibus missis deputaverunt dedicaruntque, ea lege et conditione firmam, quod si successu temporum, quispiam hominum pro ipsa possessione, contra ecclesiam vel possessorem insurgeret, molestaret ac ab ea alienare sibi que usurpare attentaret, extunc predictae mulieres, vel sue successores queque progenies earum filii vel filie ecclesiam in ea, suis sumptibus et expensis propriis tueri defendere et protegere debeant et teneantur, modis omnibus si vero ecclesia quoquomodo succumberet, ab easque alienaretur, similiter ipse mulieres ex suis possessionibus sibi ipsis maternis et aviticis successis, in uno loco similitem et equalem possessionem totalem ecclesie sancti Jacobi dare et tribuere tenentur, ad quod sese coram nobis obligaverunt fructu et proventu similiter¹ equalem, si vero eadem partes ecclesiam divi Jacobi apostoli vel possessores eiusdem turbare infestare attentaverit, extunc pars illa contra aliam partem videlicet ecclesiasticam in estimatione perenali universorum bonorum suorum convincatur, similiter si qua pars predictum venerabilem dominum Ioannem de dicta Rapolth pro bonis et rebus genitricis earundem vel egregii Petri Tharnak patris aut etiam nobilis et egregii condam Barnabe Belaj amplius inquietaret, turbaret, eadem pena mulctetur, solummodo brevis evocationis mediante, pars quaque turbata, partem alteram

possit et valeat, coram domino waywoda Transsilvanie vel ispius vice waywodis evocare et requirere, spontanea earundem ad ea coram nobis voluntate, sese obligarunt. In cuius testimonio fidedigno, presentes literas nostras, sigillis nostris quibus utimur munitas et roboratas fide et confidentia nostra mediante partibus utrisque duximus esse concedentes. Datum in Rapolth die qua supra, anno Domini millesimo quingentesimo vigesimo octavo.

Lecta et correcta in margine
et in glossa pe me Thomam
Dragy scribam in premissis.

Sub textul principal: Transumptum literarum compositionum hominum intrascriptorum cum eorundem quattuor sigillis.

Scriș de altă mână, în colțul din dreapta jos: In Zekel Wasarhel 2 novembris 1555.

Însemnare capitulară de sec. XVIII: Concordia posterorum egregii Petri Tarnok de Matskas, ratione testamentariae dispositionis dominae Helenae genitricis eorundem altari beati Jacobi in Rapolt fundato in refrigerium animae suae factae, quae mediante post longam litigationem, totalem Szacsal in comitatu Hunyad existentis unanimiter memorato altari relinquunt, anno 1525 (!)

1. Cuvânt repetat.

2

1528, 7 septembrie, Deva

Biblioteca documentară Batthyaneum din Alba Iulia, Arhiva Istorică, Capitlul din Alba Iulia, cutia IV, nr. 121, inv. nr. 647, original, hârtie, pe verso pecete aplicată în ceară roșie, cu hârtie de protecție.

Petru Perény, voievodul Transilvaniei, poruncește capitlului bisericii din Alba Iulia să îl pună pe preotul Ioan Tharnok, reprezentantul bisericii Sf. Iacob din Rapoltu Mare, în stăpânirea posesiunii Săcel.

Amicis suis reverendis capitulo ecclesie Albensis Transsilvane etc., Petrus de Peren Abawywariensis perpetuus ac de Baronya comitatum comes, waywoda Transsilvanus et Sicularum comes, necnon sacre regni Hungarie corone conservator etc., amicitiam paratam cum honore. Dicitur nobis in persona venerabilis et egregii Iohannes Tharnak de Rapolth, quomodo ipse, nomine et in persona parochialis ecclesie beati Jacobi apostoli in eadem oppido Rapolth fundate existente, in dominium totalis possessionis Zarhel vocate, in comitatu Hwnyadiensi existentis et habite, eandem ecclesiam virtute perhennalis fassionis generosarum dominarum Catherine condam Nicolai de Kemendh relicte ac Ewfrwusine Nicolai de Gerlysthe consortis, filiarum egregii condam Petri Tharnak de Machkas, necnon Anne consortis egregii Iohannes Erdely de

Somkerek, filie condam Barnabe Belay alias bani Zewerynyensis, ex condam domina Elena genetrice ipsius exponentis progenitarum et procreatarum sororum videlicet carnalium eiusdem exponentium, iure perpetuo, tangentem et concernentem, legitime introire vellet. Super quo amicitiam vestram presentibus petimus amicabiliter, quatinus vestrum mittatis hominem, pro testimonio fidedignum, quo presente Iohannes literatus de Hosdath, aut Paulus Byro de eadem, vel Christophorus de Kerezthwr, sew Simon literatus de eadem, curie nostre voivodalis notarius, sive Georgius Izthygy de Zenthymreh, neve Micahel de Bodoghazzonfalwa, nam Nicolaus Soldos de Gyalmar, namque Philippus Farkas de Losagh, ceu Petrus Berechky de Haro, aliis absentibus homo noster wayvodalis de curia nostra unus et idem, ad id specialiter transmissus, ad faciem predictae possessionis Zarhel, vicinis et commetaneis eiusdem inibi legitime convocatis et presentibus accedendo, introducat prefatum exponentis nomine et in persona dicte ecclesie sancti Jacobi apostoli, in dominium eiusdem statuaturque eandem eidem ecclesie, simulcum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet ad eandem de iure et ab antiquo spectantes et pertinereque debentis, iure sibi ex premissis incumbente perpetuo possidende, si non fuerit contradictum, contradictores vero si qui fuerint, evocet eosdem ad instantiam prefati exponentis sive ecclesie eiusdem ad terminum competentem nostram in presentiam, rationem contradictionis eorundem redditurum. Et posthec huiusmodi introductionis et statutionis possessionariarum serie, cum contradictorum et evocatorum, si qui fuerint, aut esse apparuerint, vicinorumque et commetaneorum qui premisse statutioni intererunt nominibus et cognominibus nobis terminum ad eundem amicabiliter et consensuose rescribatis. Datum in oppido Arwa in vigilia festi nativitatis Virginis gloriose, anno Domini millesimo quingentesimo vigesimo octavo.

Pe verso: Amicis suis reverendis capitulo ecclesie Albensis Transsilvane, pro ecclesia sancti Jacobi apostoli parochiali in oppido Rapolth fundata et existente.

Introductori et statutoria.

Scris de altă mână: Introductoria et statutoria venerabilis Ioannis Tarnok de Rapolt tamquam ecclesiae beati Jacobi apostoli in oppidi Rapolt fundatae parochi in dominium totali possessioni Szaczal in comitatu Hunyad existente, quam generosae dominae Catherina Nicolai de Kemend relicta, ac Euphrosina Nicolai de Gerlistye consors, filiae egregii condam Petri Tarnok de Machkas, nec non domina Annae Belai Ioanni Erdely de Somkerek relicta predicta ecclesiae testamentaliter legassent possidendam. Anno 1528.

1534, 29 noiembrie, Cluj-Mănăstur

MNL OL, DL 32507, fol. 16- 17r, nr. 2; SJAN Cluj, fond familial Gál de Hilib, nr. 7, f. 5-5v, copie de epocă.

Rezumat maghiar: Zsigmond Jakó, *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*, vol. II: 1485-1556 (Budapest, 1990), nr. 4503.

Mihail Gyulai, în numele soției sale Ana, fiica răposatului Barnaba Belay de Rapolt și a copiilor lor Gervasius¹ și Barbara, a doamnei Caterina, soția lui Andrei Baladffy și a copiilor lor Ioan, Ana și Caterina, a doamnei Eufrosina, soția lui Nicolae Gârliște, împreună cu fetele lor Sara și Ana, se împotrivesc ca preotul Ioan Tharnok de Rapolt, fratele mai mare al acestor doamne, să înstrăineze moșia Rapolt pe care o dețineau cu toții în indiviziune.

Nos conventus moasterii beate Marie Virginis de Kolosmonostra, damus pro memoria, quod egregius Michael Gyulai generosarum dominarum Catherinae, egregiorum Andreae Balatfy, Eufrosinae Nicolai Gerlesti ac Annae ipsius Michaelis Gyulai consortium, nec non nobilium Iohannis ac puellarum Annae et Catherinae prefatae dominae Catherinae, item Sarae et Annae ipsius domine Frusinae atque Gervasii¹ et Barbarae dictae dominae Annae filiorum et filiarum nominibus et in personis nostram personaliter veniens in presentiam per modum protestationis et inhibitionis nobis significari curavit in hunc modum, qualiter prout ipsi revera percepissent venerabilis et egregius Iohannes Tharnok de eadem Rapolt, frater ipsarum dominarum protestantium, natu maior, nescitur quo spiritu ductus possessionem Rapolt vocatam in comitatu Hunyadiensi existentis habitam et pertinentias eiusdem, ipsas dominas protestantes et praenominatos haeredes ipsarum, cum eodem Iohanne Tharnok aequaliter concernerunt, nescitur quartum inscribere ac obligare et trim ab ipsomet quam etiam ab eisdem protestantibus alienare et eosdem de eisdem exhaereditare niteretur, vel quin defacto alienasset in preiudicium et dampnum eorundem valdemagnum. Qua quidem protestatorie facta, prelibatus Michael Gyulai, nominibus et in personis quorum supra memoratum Iohannem Tharnok a datione, venditione, inscriptione, obligatione, concambiatione, alienatione et impignoratione alios vero quoslibet, ab emptione ac ad receptione, nec non perpetui iuris vel pignoris sive concambii aut alio quovis quesito colore seu titulo occupatione, detentione, conservationeque et sibi ipsis statui procuratione, usurpatione et appropriatione usum, fructum et quarumlibet utilitatum perceptione seu percipifactione pretactae possessionis Rapolt et pertinentiarum eiusdem quomodolibet iam factis vel fiendis contradixit inhibendo et inhibuit contradicendo publice et manifeste, coram nobis testimonio presentium mediante. Datum die Dominico in festo beati Andrea apostoli, anno Domini millesimo quingentesimo, trigesimo quarto.

1. Probabil greșeală a copistului. În rezumatul publicat de Jakó apare Farkas.

4

1535, 3 iunie, Oradea

MNL OL, F 4 Cista comitatum, Hunyad, cista 2-da, fasc. 2, nr. 27, original, hârtie, pecete aplicată pe verso.

Ioan Szapolyai, regele Ungariei, îi donează lui Benedict Bozay posesiunile și părțile de posesiune aparținând lui Ioan Tharnok, luate de la acesta pentru comportamentul avut în disputa cu sora și cumnatul său.

Iohannes, Dei gratia rex Hungarie, Dalmatie, Croatie etc. fidelibus nostris capitulo ecclesie Albensis Transsilvane, salutem et gratiam. Cum nos attentis et consideratis fidelitate et fidelium [serviti]orum¹ gratuitis meritis fidelis nostril egregii Benedicti de Bozay, cubicularii nostri, que idem cum multo antea dum (...)ibus² constituti eramus. Tum vero postquam ad hac regiam dignitatem, nutu divino evictisumus, sacre primum huius regni nostri Hungarie corone et deinde maiestati nostre pro locorum et temporum diversitate, cum summa semper fidelitatis perseverentia, exhibuit et impendit quorum intuitu volentes eundem gratia et liberalitate nostra regia prosequi, totales possessiones honorabilis magistri Ioannis de Rapolth, Rapolth, ac Thothfalw, Chezwe et Oroz vocatas in Hwnyadiensi, necnon portiones possessionarias in Chykno, Pyskencz, Fewlsew et Also Waraswyze, Bwchan, Lwdesth, Pwthynel, Fewlsew et Also Kewthyd, Bosorwch, Fewlsew et Also Ohab, Kalan, Zathchyl, Nadasd, Araan, Karpynysd et Kys Oklos possessionibus appellatis, omnis in dicto Hwnyadiensi comitatu existentes adiacentes et habitas, que cum ex eo, quod idem Ioannes Rapolth Dei et hominem timore pre oculis non habendo, non est veritus apertissimas intercicationes, in necem egregii Nicolai Gerlestei et domine consortis sue, sororis ipsius Iohannis, per medias personas conficere per hocque notam perpetue infidelitatem incurrisse dinoscitur. Tum propterea tum vero quod dictus Ioannes, sponte collationem prescriptarum possessionum portionumque suarum possessionariarum, diu antea ad manus nostre maiestatis assignaverat, ad sacram dicti regni nostri Hungarie coronam consequenterque collationem nostram regiam, iuxta antiquam legem et approbatam consuetudinem eiusdem regni nostri, rite et legitime devolute esse perhibentur et redacte, simulcum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet, memorato Benedicto cubiculario nostro, suisque heredibus et posteritatibus universis, vigore aliarum literarum nostrarum donationalium superinde confectarum in perpetuum dederimus et contulerimus, volumusque eundem in dominium earundem per nostrum et vestrum homines legitime facere introduci. Super quo fidelitati vestre harum serie firmissime mandamus, quatenus vestrum mittatis

hominem pro testimonio fidedignum quo presente egregii et nobiles Nicolaus Kossar, aut Andreas de Pesthes, vel Petrus literatus de Hwnyad, sin Franciscus de Dedach, ne Marcus de Kemend, ve Gregorius Pesthessy de Nemethy, aut Petrus Pesthessy de eadem, Ioannes Nemes, seu Ioannes Myskolczy de eadem Nemethy, sive Albertus Chwka de Hara, ne Franciscus Bereczky de eadem Hara, ve Petrus de Gyalmar, aut Ioannes de eadem, vel Florianus Kerezthwry de Baka, seu Michael de eadem, sive Blasius de Boythor, ne Nicolaus de eadem, ve Marcus de Bartha, aut Andreas de eadem Bartha, aliis absentibus homo noster de curia nostra regia ad facies prescriptarum possessionum portionumque possessionariorum in prescripto comitatu habitarum, vicinis et commetaneis earundem universis inibi legitime convocatis et presentibus accedendo, introducat prefatum [Benedictum de Bozay in]¹ dominium earundem, statuaturque et committat easdem eidem, simulcum cunctis earundem utilitatibus et pertinentiis quibuslibet, premissis nostre donationis titulo ipsi incumbentis, perpetuo possidendas, si non fuerit contradictum, contradictores vero si qui fuerint, evocet eosdem contra annotatum Benedictum Bozay ad terminum competentem in presentiam waywode nostri Transsilvane, rationem contradictionis eorundem reddituros efficacem. Et posthec huiusmodi introductionis et statutionis seriem, cum contradictorum et evocatorum nominibus, si qui fuerint, vicinorumque et commetanerorum, qui premissis statutioni intererunt, nominibus terminoque assignato, ut fuerit expediens, eidem waywode nostro fideliter rescribatis. Datum Waradini in octava festi Sacratissimi Corporis Christi, anno Domini millesimo quingentesimo tricesimo quinto.

Pe verso: Fidelibus nostris honorabili capituo ecclesie Transsilvane pro egregio Benedicto de Bozay, cubiculario nostro, introductoria et statutoria.

Tot pe verso: Executio facta est feria sexta proxima post festum Nativitatis beati Ioannis baptiste (25 iunie 1535) in facie possessionis Rapolth, homo regius Ioannes de Gyalmar, capitulario dominus Nicolaus de Werewcze, canonicus Albensis, vicini et commetanei circumspecti et providi Matheus Mayko, Clemens Daras, Stephanus Pal, Valentinus Weeg in Rapolth, Thomas Lytho et Adam Warga in Zazwaros, item Ambrosius Byro officialis et Ioannes Magalyth in Folth, Petrus Kenez et alter Petrus Zthanko in Babolna commorantes, item nobiles Gregorius Galthew, Iohannes, filii Blasii Pysky et Gregorius de Waragya, castellani porte sancti Georgii Albensis, item in continentis Ioannes de Marga, in personis Ioannis Rapolthy, item Michael de Baachy in personis domine Catherine, consortis Andree Baladfy, necnon Ioannis et Georgii Machkassy in personis contradixerunt, et evocati sunt ad decimum quintum diem in presentiam waywode.

1. Documentul deteriorat, întregire după sens.

2. Documentul deteriorat și ilizibil.

1535, 5 iunie, Oradea

MNL OL, F 4 Cista comitatum, Hunyad, cista 2-da, fasc. 5, nr. 22, original, hârtie, pecete aplicată pe verso.

Ioan Szapolyai, regele Ungariei, îi donează lui Benedict Bozay părțile de posesiune aparținând surorilor Eufrosina și Ecaterina, luate de la acestea pentru modul în care s-au purtat cu fratele lor, preotul Ioan Tharnok.

Ioannes, Dei gratia rex Hungarie, Dalmatie, Croatia etc. fidelibus nostris honorabili capitulo ecclesie Albensis Transsilvane, salutem et gratiam. Cum nos attentis et consideratis fidelitate, fideliumque servitiorum gravitis meritis fidelis nostris Benedicti de Bozay, cubicularii nostri, quoe ipse sacre primum huius regni nostre Hungarie corone ac deinde maiestati nostra, in omni rerum nostrarum eventu non minus utiliter, quam laudabiliter, cum omni fidelitate et animi sui ingerrimo constantia exhibuit et impendit, universa bona (...) ¹ et qualibet iura possessionaria nobilium dominarum Frusina, consortis egregii Nicolai Gellysthey et Catherina, consortis egregii Andrea Baladfy ubilibet et in quibuscunque comitatibus huius regni nostri partium sibi subiectarum existentie et habite, que et eo, quod Michael Gywlay consilio, favoreque et voluntate dictarum dominarum, unacum ipsis dominabus ad domum honorabilis Ioannis Rapolthy animo nocendi profectus, cum per ipsum Ioannem Rapolthy, tamquam bonus hospes futurum bono animo, honorificeque exceptus fuisset, tandem idem Michael Gywlay huiusmodi hospitalitatis ipsius Ioannis Rapolthy immemor universa bona sua ibidem in domo sua existentia in preda convertisset, ac unum presbiterum letaliter vulneribus, servitoresque et familiares ipsius Ioannis Rapolthy diris verberum plagis affecisset ac demum eosdem in vincula coniecisset, et nisi probi nobiles eo audito illuc convenissent, dictumque Ioannem Rapolthy, de manibus dicti Michaelis Gywlay eliberassent, misera ibidem nece eundem interemisset. Ad nos, consequenterque collationem nostram regiam iuxta veterem et approbatam dicti regni nostri Hungarie consuetudine atque legem, per tam insignem notam, quam tam pessimo facinori ab ipso Michael Gywlay perpetrato, non modo consensisse, verum etiam interfuisse perhibentur, iure et legitime devolute esse dinoscuntur et redacte, simulcum omni et totali iure nostro regio, si quod in dictis universis bonis, portionibusque et quibuslibet iuribus possessionariis ubilibet existentibus qualitercunque haberemus, aut eandem etiam alias qualitercunque nostram, ex quibuscunque causis, viis, modis et rationibus concernerent maiestatem, ac pariter cum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis quibuslibet, memorato Benedicto Bozay, suisque heredibus et posteritatibus universis, vigore aliarum literarum

nostrarum donationalium superinde confectarum in perpetuum dederimus et contulerimus, volumusque eundem in dominium eorundem per nostrum et vestrum homines legitime facere introduci. Super quo fidelitati vestre harum serie firmissime mandamus, quatenus vestrum mittatis hominem pro testimonio fidedignum, quo presente egregii et nobiles Nicolaus Kossar, aut Andreas de Pesthes, vel Petrus literatus de Hwnyad, sin Franciscus de Dedacz, seu Marcus de Kenynd, sive Gregorius Pesthessy de Nemethy, ne Petrus Pesthessy, neve Ioannes Nemes, aut Ioannes Myskolczy de eadem Nemethy, vel Albertus Chwka de Hara, sin Franciscus Bereczky de eadem Hara, seu Petrus de Gyalmar, sive Ioannes de eadem Gyalmar, ne Florianus Kerezthwry de Baka, neve Michael de eadem Baka, aut Blasius de Boythor, vel Nicolaus de eadem Boythor, sin Marcus de Barcha, seu Andreas de eadem Barcha, aliis absentibus homo noster de curia nostra regia ad facies prescriptorum universorum bonorum, portionumque et quorumlibet iurium possessionariorum ubilibet et in quibuscunque comitatibus habitorum, vicinis et commetaneis eorundem universis inibi legitime convocatis et presentibus accedendo, introducat prefatum Benedictum Bozay in dominium eorundem et earundem, statuaturque et comittat eadem et easdem eidem simulcum cunctis eorundem et earundem utilitatibus et pertinentiis quibuslibet premissi iuris nostri regii titulo ipsi incumbentis perpetuo possidendis, si non fuerit contradictum, contradictores vero si qui fuerint, evocet eosdem contra annotatum Benedictum Bozay ad terminum competentem in presentiam waywode nostro Transsilvanensis, rationem contradictionis eorundem reddituri efficacem. Et posthec huiusmodi introductionis et statutionis seriem, cum contradictorum et evocatorum nominibus, si qui fuerint, vicinorumque et commetanerorum, qui premissae statutioni intererunt, nominibus terminoque assignato, ut fuerit expediens, eidem waywode nostro fideliter rescribatis. Datum Waradini sabbatho proximo post octavas festi Sacratissimi Corporis Christi, anno Domini millesimo quingentesimo tricesimo quinto.

Pe verso: Fidelibus nostris honorabili capituo ecclesie Transsilvane pro egregio Benedicto de Bozay, cubiculario nostro, introductoria et statutoria.

Tot pe verso: Executio facta est feria sexta proxima post festum Nativitatis Ioannis baptiste (25 iunie 1535) in facie possessionis Rapolth, homo regius Ioannes de Gyalmar, capitularis discretus Nicolaus de Werewcze, canonicus Albensis, vicini et commetanei providi Matheus Mayko, Clemens Daras, Stephanus Pal, Valentinus Weeg in Rapolth, Thomas Lytho et Adam Warga in Zazwaros, item Ambrosius Byro officialis et Ioannes Magalyth in Folth, Petrus Kenez et alter Petrus Zthanko in Babolna, item nobiles Gregorius Galthew, Ioannes, filius Blasii Pysky et Gregorius de Waragya, castellani porte sancti Georgii Albensis, item in instanti Michael de Bachy in personis dominarum Eufrosine,

Nicolai de Gerlesthey et Catherine, Andree Baladfy consortum prohibuit et evocate sunt ad decimum quintum diem in presentiam waywode Transsilvanensis.

1. Documentul deteriorat și ilizibil.

6

1535, 29 iunie

Act scris pe verso doc. nr. 4.

Capitulul bisericii din Alba-Iulia îi scrie lui Ștefan Mailat, voievodul Transilvaniei, și îl înștiințează că a încercat să-l introducă pe Benedict Bozay în stăpânirea posesiunilor lui Ioan Tharnok, dar personal sau prin reprezentanți membrii familiei Măciș s-a împotrivit.

Spectabili et magnifico domino Stephano Maylath waywode Transsilvanensis et Siculorum comiti, domino et [amico ipsorum honorando]¹, capitulo ecclesie Albensis Transsilvane amicitiam paratam cum honore. Vestra noverit magnificentia nos literas serenissimi principis et domini domini Ioannis, Dei gratia regis Hungarie, Dalmatie, Croatie etc. domini nostri naturalis gratiosissimi introductorias et statutorias, nobis perceptorie loquentes et directas summa cum reverentia recepisse in hec verba (vezi doc. nr. 4).

Nos igitur mandatis dicti domini nostri regis gratiosissimi per omnia ut tenemur obedire cupientes, unacum prefato Ioanne de Gyalmar, homine suo regio, duo ex nobis videlicet venerabiles dominos Thomam de Sayozenthpether, archidiaconum Thelegdyensis et Nicolaus de Werewcze, socios et concanonicos fratres nostros, ad premissam introductionem et statutionem suomodo fideliter peragendam nostris pro testimoniis fidedignos duximus transmittendum, qui tandem exinde ad nos reversi concorditer nobis retulerunt eomodo, quomodo ipsi feria sexta proxima post festum Nativitatis beati Ioannis baptiste noviter preteritum, ad faciem possessionis Rapolth, loci scilicet inter alios principalioris, vicinis et commetaneis eiusdem universis et signanter nobilibus Gregorio de Galthew, Ioanne, filio Blasii de Pysky et Gregorio de Waragya, officialibus nostris et porte nostre Sancti Georgii castellanis, item circumspectis et providis Matheo Mayko, Clemente Daras, Stephano Pal et Valentino Weegy in Rapolth, Thoma Lytho et Adam Warga in Zazwaros, Ambrosio Byro officiale de Folth et Ioanne Magalyth in eadem, Petro Kenez et altero Petro Zthanko wolachis in Babolna commorantes, ac aliis inibi legitime convocatis et presentibus accedendo, dum idem homo regius dictis nostris testimoniis presentibus annotatum Benedictum de Bozay, cubicularium regie maiestatis in dominium eiusdem ac earundem, ac in pertinentiis eiusdem universarum introducere (...)² eundem et easdem simulcum cunctis eiusdem et earundem utilitatibus eidem statuere et committere voluisset (...)² tunc instante nobiles Ioannes de Marga

in persona prefati Ioannis de Rapolth (...) ² necnon Michael de Baachy (...) ² et in persone generose domine Catherine, consortis Andree Baladfy, ac egregiorum [Ioannem et Georgium] ¹ filiorum condam Gasparis Machkassy de Bakay, ibidem comparentes dicte introductioni et [statutioni] ¹ (...) ² ob quam contradictorum inhibitionem, idem homo regis, dictis nostris testimoniis presentibus, Ioannem Tharnok presbiterum necnon dominam Catherinam, Ioannem et Georgium (...) ² de Bozay ipsis contradictoribus palam audientibus ad quintum [decimum] ¹ diem [diei contradictionis huiusmodi inclusive] ¹ computandum, vestre magnificentie evocasset in presentiam, rationem contradictionis [huiusmodi reddituros efficacem, seriem autem executionis] ¹ premissorum, prout nobis relatum exstitit et expediens [fore videbatur terminum ad predictum, eidem vestre magnificentie] ¹ fideliter duximus rescribendam. Datum quinto die [diei contradictionis huiusmodi, anno Domini supradicto].

1. Documentul ilizibil, întregire după sens..

2. Documentul suprapus de hârtia de protecție a peceteii și ilizibil.

7

1535, 29 iunie

Act scris pe verso doc. nr. 5.

Capitulul bisericii din Alba-Iulia îi scrie lui Ștefan Mailat, voievodul Transilvaniei, și îl înștiințează că a încercat să-l introducă pe Benedict Bozay în stăpânirea posesiunilor Caterinei și Eufrosinei, dar cele două doamne s-au împotrivit prin intermediul reprezentantului lor legal.

Spectabili et magnifico domino Stephano Maylath waywoda Transsilvanus et Siculorum comiti, domino et amico ipsorum honorando, capitulo ecclesie Albensis Transsilvane amicitiam paratam cum honore. Vestra noverit magnificentia nos literas serenissimi principis et domini Ioannis, Dei gratia regis Hungarie, Dalmatie, Croatie etc, introductorias et statutorias, nobis perceptorie loquentes et directas summa cum reverentia recepissemus in hec verba (vezi doc. nr. 5).

Nos igitur mandatis dicti domini nostri regis gratiosissimi per omnia ut tenemur obedire cupientes, unacum prefato Ioanne de Gyalmar, homine suo regio, duo ex nobis videlicet venerabiles dominos Thomam de Sayozenthpether, archidiaconum Thelegdyensis et Nicolaus de Werewcze, socios et concanonicos fratres nostros, ad premissam introductionem et statutionem suomodo fideliter peragendam nostro pro testimonio fidedignos duximus destinandos, qui tandem exinde ad nos reversi concorditer nobis retulerunt eomodo, quomodo ipsi feria sexta proxima post festum Nativitatis beati Ioannis baptiste noviter preteritum, ad faciem possessionis Rapolth, consequenterque iurium

et bonorum possessionariorum prefatarum dominarum Eufrosine et Catherine in eadem possessione, pertinentiosque eiusdem universarum habitorem, vicinis et commetaneis eorundem universis, signanter vero nobilibus Gregorio de Galthew, Ioanne, filio Blasii de Pysky et Gregorio de Waragya, officialibus nostris et porte nostre Sancti Georgii castellanis, item circumspectis et providis Matheo Mayko, Clemente Daras, Stephano Pal et Valentino Weeg in Rapolth, Thoma Lytho et Adam Warga in Zazwaros, Ambrosio Byro officiali de Folth et Ioanne Magalyth in eadem, Petro Kenez et altero Petro Zthanko wolachis in Babolna commorantibus, ac aliis inibi legitime convocatis et presentibus accedendo, dum idem homo regius dictis nostris testimoniis presentibus eundem Benedictum de Bozay in dominium eorundem et pertinentiarum universarum introducere, statuereque et committere voluisset, tunc illico nobilis Michael de Bachy, nominibus et in personis dictarum dominarum Eufrosine et Catherine ibidem comparentis, dicte introductioni et statutioni contradictionis velamine obviasset, ob cuius contradictionis inhibitionem, idem homo regis, dictis nostris testimoniis presentibus, easdem dominas Eufrosinam et Catherinam ipso contradictore palam audiente ad quintum decimum diem diei contradictionis huiusmodi inclusive computandum, vestre magnificentie evocasset in presentiam, rationem contradictionis huiusmodi reddituros efficacem, seriem autem executionis premissorum, prout nobis relatum exstitit et expediens fore videbatur terminum ad predictum, eidem vestre magnificentie fideliter duximus rescribendam. Datum quinto die diei contradictionis huiusmodi, anno Domini supradicto.

8

1535

Biblioteca Academiei Române filiala Cluj, Kemény József, *Diplomatarii Transilvanici. Supplementum*, Vol. VI, p. 233–234 (copie din secolul al XIX-lea).

Ediție: József Kemény, “Gerliczyek nemágozati értekezés,” *Arpadia* I (1833): 194–195.

Ștefan Mailat, voievodul Transilvaniei, poruncește capitlului din Alba-Iulia să le pună pe doamnele Eufrosina și Ana în stăpânirea bunurilor nobililor Ioan și George Măciș, deoarece aceștia nu aveau urmași pe linie masculină.

Amicis suis reverendis capitulo ecclesie Albensis Transilvane Stephani Maylad vajvoda Transilvanus et Siculorum comes, amicitiam paratam cum honore. Dicitur nobis in persona nobilium dominarum Euphrosina, consortis egregii Nicolai Gerlistyei, filiae olim Petri Tharnok de Rapolt ac Anna, consortis nobilis Michaelis Gyulai, filiae videlicet quondam Barnaba de Bela, quomodo ipsae dominae exponentes in dominium totalium possessionum Rapolt, Olah

Rapolt alio nomine Tothfalu, nec non Bulbuk vocatarum, ac portionum possessionariarum in possessionibus Bokaj omnino in Hunyadiensi ac Szarkoze nuncupatarum in Albensi comitatibus existentes habitarum, aliorum universorum bonorum et quorumlibet jurium possessionariarum nobilium Ioannii et Georgii, filiorum quondam Gaspari Matskasi de dicta Bokaj in his partibus Transilvaniae existentes habitarum, per defectum seminii titulo donationis et juris regii praefatas dominas exponentes concernentem, legitime vellent introire. Super quo vestram amicitiam praesentibus petimus diligenter, quatenus vestrum mittatis hominem pro testimonio fidedignum quo praesente Franciscus Dedaczi, aut Albertus Csuka, vel Petrus Bereczki de Haro, aliis absentibus etc. (*reliqua juxta stilum solitum mandati statutorie*)¹. Datum in Fogaras, feria tertia ante (...) ² Domini, anno Domini 1535.

Lecta m.p.

Pe verso: Statutoria relatoriae de anno 1535 perhibentes, quod huic statuti contradi-xerint Ioannes Tharnok de Rapolt ac Ioannes et Georgius Matskasi.

1. Kemény nu mai reproduce formularistica de la finalul documentului.
2. Originalul era ilizibil.

9

1536, 18 iunie, Sighișoara

Biblioteca Academiei Române filiala Cluj, Kemény József, *Diplomatarii Transilvanici. Supplementum*, Vol. VI, p. 255–256 (copie din secolul al XIX-lea).

Ediție: József Kemény, “Gerliczyek nemágozati értekezés,” *Arpadia* I (1833): 195–196.

Ștefan Mailat, voievodul Transilvaniei, poruncește capitlului din Alba-Iulia să le pună pe doam-nele Caterina, Eufrosina și Ana în stăpânirea bunurilor nobilului Ioan Tharnok, deoarece acesta a lăsat prin legământ bunurile respective surorilor sale.

Amicis suis reverendis capitulo ecclesie beati Michaelis Archangeli Albensis Transilvane Stephanus Maylath vajvoda Transilvanus et Siculorum comes, ami-citiam paratam cum honore. Dicitur nobis in personis generosarum domina-rum Catherinae, filiae condam Petri Tharnok, consortis egregii Andrea Baladffi ac Euphrosinae, relictæ quondam Nicolai Gerlestei et Annae, consortis nobilis Michaelis Gyulai, filiarum quondam Barnaba Belay de Rapolt, qualiter ipsae dominae exponentes in dominium totalium portionum possessionariarum (...) ¹ et egregii Ioanni Tharnok de Rapolth in possessionibus eadem Rapolth et Olah Rapolth videlicet in comitatu Hunyadiensi existentes habitarum, ipsas dominas exponentes ex perennali fassione et obligatione ejusdem Ioannis Rapolthi con-cernentem, legitime vellent introire. Super quo vestram requirimus amicitiam

prasentibus diligenter, quantenus vestrum mittatis hominem pro testimonio fidedignum, quo presente nobilis Franciscus de Dedacz, aut Benedictus de Kis Barcza, vel Bartholomeus Horwath de Branytska, ve Andreas de Pertes, sive Michael Bakhai sive Albertus Csoka de Haro, vel Ambrosius de Folth, aliis absentibus, homo nostre etc. (*reliqua juxta consuetum stilum mandati statutorii*)². Datum in civitate Segesvariensi, Dominica inter octavas Corporis Christi, anno Domini 1536.

Pe verso: Statutoria relatoriae ejusdem capituli de anno 1536 perhibentes, quod coram homine regio Alberto Csuka de Haro hujusmodi statutioni contradictum fuerit per Ioannem et Georgium Matskasi de Bokaj.

1. Originalul deteriorat.

2. Kemény nu mai reproduce formularistica de la finalul documentului.

A DISPUTE OVER FAMILY INHERITANCE IN THE FIRST HALF OF 16TH-CENTURY TRANSYLVANIA: CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF THE MĂCICAȘ OF RAPOLT NOBLE FAMILY (HUNEDOARA COUNTY)

Abstract

In the second half of the 15th century, brothers Peter Tharnok and John, originally from Banat, from the noble family Măciș (Macskási) of Tincova, settled in Transylvania. They constituted an important domain here, with their main estates located in Hunedoara County. After their death in the early 16th century, conflicts over inheritance broke out among the descendants of the two brothers. Beyond the quarrels between the two branches of the family, most disputes took place between the children of Petru Tharnok and his wife Elena: Ioan Tharnok, Caterina, Eufrosina, and Ana. The conflict between the siblings involved lawsuits, reconciliations, and violent situations, which degenerated into attempted murder, prompting King Ioan Szapolyai to confiscate the properties of those involved and donate them to Benedict Bozay. Even though they eventually retained their estates, the members of the Măciș family continued to dispute ownership of these estates. The dispute would only be completely resolved in the first half of the 17th century, following a division between the descendants of Ioan, Petru Tharnok's brother.

NOTABILI SUCCESSI NEL VIAGGIO DELL'UNGHERIA: O MĂRTURIE DESPRE CAMPANIA OTOMANĂ DIN 1596

Ovidiu Cristea*

Cuvinte-cheie: Edward Barton, Războiul cel Lung, Bătălia de la Mezökeresztes, relații anglo-otomane

Keywords: Edward Barton, Long Turkish War, Battle of Mezökeresztes, Anglo-Ottoman relations

I libri non sono fatti per crederci, ma per essere
sottoposti a indagine. Di fronte a un libro non
dobbiamo chiederci cosa dica ma cosa vuole dire

Umberto Eco, *Il Nome della Rosa*

Introducere

A pleca într-o călătorie presupune, implicit, a înfrunța neprevăzutul. Când călătoria presupune să fii martor ocular al unui război, atunci riscurile se multiplică exponențial. Adversarii, clima, câteodată foamea, setea sau molimele pot reprezenta obstacole greu de evitat. În orice caz, experiența trăită este una excepțională, iar când "călătorul" a găsit răgazul să aștearnă în scris impresiile sale atunci istoricii evenimentului respectiv se pot considera norocoși. Chiar dacă mărturiile în cauză nu sunt lipsite de capcane, ca orice document istoric de altfel, chiar dacă ne putem întreba asupra diferenței între experiența trăită și cea fixată în scris și cu toate că multe dintre lucrurile transmise pot părea, neclare, îndoielnice, contradictorii ș.a.m.d. textul unui participant la evenimente rămâne o piesă importantă în orice tentativă de reconstituire a evenimentului în cauză.

Este cazul izvorului care a inspirat rândurile de față. Dacă este să ne luăm după primele cuvinte (*Havendo io Oduardo Berton*), ar fi vorba de o traducere a unui raport al ambasadorului englez Edward Barton¹, care cuprinde întreaga

* Institutul de Istorie "N. Iorga", București, Bd. Aviatorilor 1 sect. 1 011851; cristea@gmail.com

¹ Inițial Barton a fost agent diplomatic până în 1596. După desemnarea ca ambasador l-a însoțit pe Mehmed al III-lea în expediția din Ungaria. Pentru activitatea sa diplomatică v. Paul

experiență a expediției otomane în Ungaria (1596), din momentul plecării, până la cel al epilogului. Deși detaliile oferite nu aduc noutăți suplimentare față de ceea ce se știe deja și nu sunt nici în măsură să redea strălucirea și vacarmul cortegiului sau încrâncenarea luptelor, putem să ne facem, totuși, o idee despre mizele celui care a elaborat textul.²

La prima vedere, în 1596, Mehmed al III-lea pare să fi ținut cont de sfatul pe care cronicarul Naima îl pune pe seama fostului mare vizir *Koça Sinan* pașa. În 1595, acesta își sfătuisse stăpânul să asume comanda personală a unei campanii pentru că numirea unui *serdar* putea atrage nenumărate rivalități și probleme pentru armată și, implicit, pentru imperiu.³ Adevărat sau nu, episodul pare să fie un ecou al campaniei nefericite din 1595 când schimbările la vârful ierarhiei otomane au avut un impact major asupra deznodământului expediției în Țara Românească.⁴

Plecarea reprezentantului diplomatic al reginei Elisabeta I alături de oștile otomane pare să fi fost plănuită cu mult timp înainte de redeschiderea operațiunilor militare. Nu a fost un lucru ieșit din comun. Existau antecedente⁵, iar con-

Cernovodeanu, "An English Diplomat at War. Edward Barton's Attendance of the Ottoman Campaign in Central Hungary (1596)," *Revue Roumaine d'Histoire* 28/4 (1989): 429–449 (cu bibliografie); Noel Malcolm, *Agents of Empire. Knights, Corsairs, Jesuits and Spies in the Sixteenth-Century Mediterranean World*, (Oxford University Press, 2015), 353–360; cf. Florian Kühnel, "Childish Tributes: Diplomatic Gifts between Europe and the Ottoman Empire around 1600," 167–188 (168 pentru statutul lui Barton la Poartă). O scrisoare a lui Barton în italiană adresată în 14 mai 1595 lui Sigismund Báthory a fost publicată de Tamás Kruppa, "Okmányok és iratok a tizenöt éves háború időszakából (1594–1597)," *Levéltári közlemények*, 76 (2005), no. 2: 57–58. Pe spate se menționează că este vorba de o traducere din latină făcută *de verbo ad verbum* în data de 22 iunie 1595. Cum documentul se regăsește în arhivele venețiene fondul *Dispacci Germania* este de presupus că traducerea s-a făcut la porunca ambasadorului venețian la Praga.

² După cum remarca, pe bună dreptate, Paul Cernovodeanu, raportul trimis din Belgrad către sir Robert Cecil oferă "a colourful description of the road and of the places." Prin comparație, versiunea italiană este mult mai succintă și lipsită de pata de culoare amintită. Pentru mizele ideologice ale bătăliei de la Mezőkeresztes (Haçova) în tabăra otomană v. Jan Schmidt, "The Egri Campaign of 1596; Military History and the Problem of Sources", în Schmidt, *The Joy of Philology. Studies in Ottoman Literature, History and Orientalism (1500–1923)*, I. *Poetry, Historiography, Biography and Autobiography*, (Istanbul-N. Jersey: The Isis Press – Gorgias Press, 2010), 107–121 și, mai recent Ethan Menchinger, "Myth, Miracle, and Political Theology in the Ottoman Empire," *Turcica*, 55 (2024): 71–103.

³ Naima, *Analns of the Turkish Empire from 1591 to 1659 of the Christian Era*, ed. Charles Fraser (London: Oriental Translation Fund, 1832) 68.

⁴ O foarte seducătoare abordare la Palmira Brumett, "The River Crossing: Breaking Points (Metaphorical and "Real") in Ottoman Mutiny," în Jane Hathaway (ed.), *Rebellion, Repression, Reinvention. Mutiny in Comparative Perspective* (Westport-London: Praeger, 2001), 215–231.

⁵ Cernovodeanu, "An English Diplomat," 432; Malcolm, *Agents*, 415 observă că, în 1548, ambasadorul Franței, Gabriel de Luetz, baron d'Aramon l-a însoțit pe Suleyman Magnificul în

textul explică destul de bine motivele prezenței lui Barton în tabăra sultanului. Paradoxal, deși lua parte la un conflict, ambasadorul nu a fost un simplu observator, ci pare să fi avut o misiune diplomatică. Ca și în anii precedenți, în paralel cu războiul, otomanii și imperialii încercau să negocieze încheierea păcii, iar Barton pare să fi avut un rol cheie.⁶ Așa s-ar explica de ce Thomas Glover, secretar al lui Barton și autor al unui raport detaliat asupra experienței din campania în Ungaria, a ținut să precizeze într-o notă marginală a textului său: *If any think it ill that a Christian Ambassador should accompany the Turke in this warre against Christendom: they may please to understand that his intents were to doe service to the Christians, if occasions were offered for peace: as also he did in deliverie of the Emperor Servants here mentioned etc.*⁷ Este greu de spus dacă explicația lui Thomas Glover încerca să prevină niște critici sau era un răspuns la vorbele care deja circulau în mediile diplomatice din Istanbul. Prețuirea de care se bucura Barton în ochii demnitarilor Porții ar fi putut stârni invidie. Este suficient să luăm în calcul cazul bailului venețian, Marco Venier, care și-a dorit, să însoțească oastea sultanului, dar demersurile sale au rămas fără rezultat.⁸

După intense pregătiri, întârziate de moartea lui Koça Sinan pașa la 3 aprilie 1596⁹ și, mai ales, de eforturile sultanei *valide*, Safiye, care încerca să își determine

campania împotriva Persiei; în 1569 un emisar polon a fost invitat să se alăture trupelor turco-tătare trimise împotriva Moscovei. În sfârșit, potrivit aceluiași autor în 1596 Savary de Brèves, ambasadorul Franței a fost la rândul său invitat, dar a refuzat din lipsă de bani. În fapt, dacă este să dăm credit bailului venețian Marco Venier, ambasadorul francez ar fi trebuit să însoțească flota otomană. Venier susține la rândul său că de Brèves a fost de acord să participe cu condiția ca Poarta să suporte cheltuielile. v. *Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs Existing in the Archives and Collections of Venice and in Other Libraries of Northern Italy*, Vol. 9: 1592–1603, ed. Horatio F. Brown, IX, (London: Eyre & Spottiswoode, 1897) 184, no. 404.

⁶ Malcolm, *Agents*, 415–429 cu o discuție detaliată a surselor și a contextului.

⁷ “The Journey of Edward Barton Esquire, her Majesties Ambassador with the Grand Signior, otherwise called the Great Turke, in Constantinople, Sultan Mahumet Chan. Written by Sir Thomas Glover, then Secretarie to the Ambassadour and since employed in that Honourable Function by his Majestie, to Sultan Achmet,” în *Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes. Contayning a History of the World in Sea Voyages and Lande Travells by Englishmen and others*, vol. 8 (Glasgow: James MacLehose & Sons, 1905), 304. Intervenția în sprijinul membrilor ambasadei imperiale este amintită și în scrisoarea lui Barton către Master Sandy, consul al Angliei la Alep v. *ibidem*, 315.

⁸ Acest refuz întărește ideea că prezența lui Barton a avut mai puțin de-a face cu prestigiul reginei Angliei, cât cu dorința Porții de a încheia pace. Edward Barton avusese un rol cheie în medierea relației tensionate cu Polonia în anii precedenți și se spera ca și în cazul negocierilor cu Rudolf al II-lea prezența ambasadorului englez să aibă efectul dorit.

⁹ V. raportul lui Marco Venier din 6 iunie 1596 *Calendar of State Papers*, IX, 217, no. 465 care insistă pe detaliul că moartea lui Sinan pașa a adus oarecare incertitudine în privința prezenței lui Barton în tabăra otomană.

fiul să nu plece din Constantinopol¹⁰, Mehmed al III-lea a părăsit capitala la 20 iunie, iar ambasadorul Angliei la începutul lunii următoare 2/12 iulie.¹¹ Ținta nu pare să fi fost de la bun început stabilită. Cel mai probabil intenția otomanilor era să scoată din luptă Transilvania pentru a slăbi tabăra habsburgilor.¹² Este ceea ce susțin mai multe documente contemporane expediției, precum și contextul general. Trimiterea unui dragoman al lui Barton, Pasquale Dabri (Brutti), către Praga împreună cu membrii ambasadei imperiale (eliberați în semn de bunăvoință) ar sugera că sultanul a încercat să evite o încordare suplimentară a relației cu habsburgii. Abia cucerirea Hatvanului de către arhiducele Maximilian a făcut ca oastea lui Mehmed al III-lea să se îndrepte spre Eger.

O relatare în italiană a “călătoriei” lui Edward Barton

Descrierea amănunțită a campaniei de către Eduard Barton a fost deja făcută într-un studiu exemplar de Paul Cernovodeanu la care nu ar mai fi de adăugat decât aspecte nesemnificative. Rândurile de față aduc în discuție o variantă în italiană a raportului păstrată în arhivele Vaticanului. Documentul sugerează, dacă mai era nevoie, interesul cu care “Războiul cel Lung” era urmărit de puterile europene. Totodată, versiunea italiană ilustrează un paradox: deși rapoartele ambasadorilor occidentali la Poartă erau destinate, teoretic, doar superiorilor, ele ajungeau adeseori, pe diferite căi, sub ochii reprezentanților unor puteri aliate sau concurente. În cazul lui Barton, dacă este vorba cu adevărat de un raport al ambasadorului englez, una din căi a putut fi bailul venețian la Constantinopol, Marco Venier numai că există o dificultate. Acesta a rămas în capitala otomană în pofda stăruințelor depuse pentru a însoți, la rândul său,

¹⁰ Pentru puterea deținută de Safiye Sultan v. Leslie Penn Peirce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, (New York: Oxford University Press, 1993), 126–127, 238–239; pentru rolul sultanei în întârzierea pregătirilor din 1596 v. mărturia bailului Marco Venier (*Calendar of State Papers*, IX, 217, no. 465) care relatează și o anecdotă. Safiye ar fi pus-o pe o favorită a sultanului, “o femeie de o frumusețe unică” să îl roage să nu plece la război. Mehmed al III-lea s-a înfuriat și ar fi ucis-o cu mâna lui pe favorită. Din acel moment nimeni nu a mai avut curajul să deschidă subiectul în fața padișahului. Pentru alte anecdote în privința sultanei mamă și a criticilor în privința rolului jucat în politica imperiului v. mărturia lui Nicolo de Lucha analizată de Ovidiu Cristea, “Povești neterminate. O “relatare de călătorie” a lui Nicolo di Lucha în Imperiul Otoman (1597) “ (în curs de publicare).

¹¹ Cernovodeanu, “An English Diplomat,” 432.

¹² Textul cronicii lui Mehmed bin Mehmed sprijină o interpretare similară v. *Cronici turcești privind țările române*, vol. I ed. Mihail Guboglu și Mustafa Mehmet, (București: EAR, 1966), p. 423–424. În schimb, o epistolă a lui John Sanderson către Sir Robert Cecil pare să susțină contrariul *The Travels of John Sanderson*, 156; Pentru misiunea de pace a lui Barton cf. Cernovodeanu, “An English Diplomat,” 434; Tamás Kruppa, “Pasquale Bruti tolmács kalandos prágai követségé 1596-ban,” *Lyubus* 3 (2005): 27–47; Malcolm, *Agents*, 415–429.

armata sultanului. Nu este exclus, totuși, ca bailul să fi primit raportul prin mijlocirea lui Pasquale Dabri (Brutti)¹³ care a întreținut raporturi destul de bune cu reprezentanții Veneției. Ipoteza ar avea însă nevoie de o confirmare. Un argument potrivit ar lua în discuție și faptul că nu știm cât a mai funcționa comunicarea¹⁴ între Barton și dragomanul său din momentul în care a acesta din urmă s-a îndreptat de la Buda spre Praga.

O altă cale ar fi putut fi ragusanii întâlniți de Edward Barton la Sofia prin mijlocirea cărora ar fi fost în măsură să își trimită corespondența. Nici în acest caz nu există certitudini, ci, cel mult, un indiciu.¹⁵ Deși s-ar putea argumenta că filiera ragusană ar explica mai ușor păstrarea documentului în arhivele Vaticanului,¹⁶ această soluție se lovește, totuși, de un impediment major: relatarea a fost scrisă după revenirea sultanului și ambasadorului englez la Istanbul. Astfel, chiar dacă Barton a trimis spre casă depeșe prin mijlocirea ragusanilor, acestea nu puteau conține decât informații despre începutul campaniei.

În sfârșit, nu ar trebui exclusă varianta ca textul italian să nu fie o traducere, ci un rezumat al unei discuții între autorul anonim și Barton. Este drept, începutul textului – “Primind eu, Eduard Barton, ambasador al Angliei în Constantinopol pe lângă sultanul Mehmed, poruncă...” (*Havendo io Oduardo Berton Ambasciatore d’Inghilterra in Constantinopoli appresso Sultan Mehemet hauto comandamento...*)¹⁷ precum și finalul “l-am însoțit [pe sultan] până în ultima zi și după ce i-am sărutat mâinile am plecat spre casa mea din Galata” (*io l’accompagniai fino all’ultimo giorno et havendogli publicam[en]te bacciate le mani, me ne partij per Casa mia in Galata*) – aruncă o umbră de îndoială asupra acestei posibilități. Cuvintele vor să ne convingă că persoana care vorbește este nimeni altul decât reprezentatul reginei Elisabeta I. Ar rămâne, în acest caz, să fie explicate câteva particularități ale textului.

O comparație cu versiunea engleză publicată de Paul Cernovodeanu pune în lumină câteva deosebiri. În primul rând titlul variantei italiene – *Relatione dell’Ill[ustrissi]mo Oduardo Berton (sic) Ambasciator d’Inghilterra delle cose piu notabili successe nel Viaggio dell’Ungheria al Gran Sultan Mehemet* – lipsește,

¹³ Pentru numele acestui personaj v. Malcolm, *Agents*, 418–419.

¹⁴ Scrisoarea lui Barton către John Sanderson (v. Thomas Glover, “The Journey of Edward Barton,” 313) menționează că două dintre epistolele trimise anterior către Sanderson din Belgrad și Szolnok *were intercepted and torne*.

¹⁵ În raportul către Robert Cecil, Barton menționa “we be arrived in Sophia, where findinge merchantts of Ragusa and by them putt in hope to have our let<ers> conueyed as well to Constant<ino>ple as by Ragusa to Venice” (Cernovodeanu, “An English Diplomat,” 446).

¹⁶ Pentru transmiterea regulată de informații despre turci dinspre Ragusa spre Sf. Scaun, dar și în sens invers v. Ivan Dujcev, *Avvisi di Ragusa. Documenti sull’Impero Turco nel sec. XVII e sulla Guerra di Candia* (Roma: Pont. Inst. Orientalium, 1935); Malcolm, *Agents*, 91–97.

¹⁷ Vezi anexa.

cum era de așteptat, din versiunea originală.¹⁸ Este prezent, în schimb, cu unele deosebiri, în relatarea scrisă a lui Thomas Glover, secretar al lui Barton, care a așternut în scris experiența călătoriei. Glover menționează, în plus, două dintre manierele în care sultanul era numit de autorii creștini (*Grand Signior* și *Great Turke*) și adaugă *Chan* la numele padișahului;¹⁹ aceste detalii lipsesc, la rândul lor, din textul italian.

Versiunea respectivă începe printr-o prezentare sumară a dimensiunilor suitei ambasadorului. Sultanul i-ar fi pus la dispoziție lui Barton 36 de cămile²⁰ și 4 trăsură (*carozze*) pentru personalul ambasadei habsburgice (*corte de Ambasciator Cesareo*) care urmau să fie luați în custodie de Barton.²¹ Detaliul cu numărul de cămile are și o parte anecdotică. Un raport al bailului *Serenissimei*, Marco Venier notează că, la momentul în care otomanii luau în calcul și prezența ambasadorului Franței la expediție, acesta ar fi urmat să primească tot 36 de cămile.²² În acest fel, otomanii încercau să nu creeze probleme de întâietate și să-și arate prețuirea egală pentru ambele regate.

Raportul italian menționează că ambasadorul englez a pornit la drum în ziua de 20 iulie, la douăzeci de zile după plecarea sultanului și a oștirii. Data nu pare însă să corespundă. Plecarea lui Mehmed al III-lea spre Belgrad pare să se fi produs la 20 iunie²³, iar cea a lui Barton, potrivit însemnărilor lui Glover,

¹⁸ Cernovodeanu, "An English Diplomat", 446. Lipsește, totodată, formula de adresare *Right Hon<ora>ble* de la începutul raportului.

¹⁹ Particula era o prezență obișnuită în intitulăția sultanilor otomani. Pentru cazul lui Mehmed al III-lea v., de exemplu, tratatul cu Polonia din 1597 "Mehmed, fiul lui Murad, sultanul pururi victorios" în Dariusz Kołodziejczyk, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th – 18th century). An Annotated Edition of ,Ahdnames and Other Documents*, (Leiden-Boston-Köln: Brill, 2000), 326.

²⁰ Glover "The Journey of Edward Barton," 305 menționează același număr și adaugă că, la fiecare șase cămile, existau doi îngrijitori.

²¹ Practica avea să mai fie folosită de otomani, ca semn de bunăvoință, la inițierea unor tratative cu imperialii. În 1603, contele Giovanni Marco Isolano, luat prizonier în 1602 la Székesfehérvár, avea să fie dat în custodia ambasadorului francez, Savary de Brèves pentru a ușura negocierile de pace v. Ovidiu Cristea, "A letter from captivity. Count Giovanni Marco Isolano to emperor Rudolph II (21st February 1603)," în *Storie della Modernità, spazi mediteranei e prospettive globali. Studi in onore di Mirella Vera Mafri*, a cura di Claudia Pingaro e Lorenzo Benedetti, (Lucca: Edizioni La Villa, 2023), 147–156. În cazul lui Barton, acesta a avut în grijă 29 de persoane care s-ar fi aflat în subordinea defunctului ambasador von Krekwitz. Cifra este de regăsit într-un raport al bailului venețian Marco Venier (*Calendar of State Papers*, IX, p. 217)

²² Din păcate rapoartele venețiene din perioada 1595–1596 redactate de Marco Venier nu mai pot fi consultate; un rezumat în engleză se poate găsi în *Calendar of State Papers*, IX, 217, no. 465.

²³ Este data furnizată de două tipărituri ale lui Bernardino Beccari v. Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor* III/2 (1576–1600), (București: Sococ, 1888) doc. 539, 501–503(501) și doc. 541, 505–506; cf. Cernovodeanu, "An English Diplomat," 432 și n. 16 care compară și cu cronicile otomane.

la 2 iulie.²⁴ Cum probabilitatea ca secretarul englez să se fi înșelat este destul de scăzută, s-ar putea deduce că eroarea versiunii italiene a fost fie o eroare de traducere, fie un lapsus al autorului textului. Incorect ar fi și intervalul de timp scurs între plecarea padișahului și cea a ambasadorului. Dacă acceptăm datele de 20 iunie, respectiv 2 iulie, atunci putem deduce că Barton a pornit pe urmele lui Mehmed al III-lea la 12 zile distanță, nu la 20 cum susține textul italian. Ambasadorul englez spera să îl ajungă din urmă pe padișah înainte de Belgrad.²⁵

Prima localitate amintită este Selymbria (*Cellebria*)²⁶, versiunea italiană rezumând drastic informațiile din textele lui Barton, respectiv Glover. Sunt menționate apoi Adrianopolul, Filipopol, Sofia, Niș și Belgrad. Detaliile nu sunt foarte numeroase. Raportul menționează timpul în care au fost străbătute distanțele și scurte aprecieri la adresa orașelor. Selymbria este descrisă drept “cetate antică și faimoasă”, Adrianopolul este “un oraș faimos”, Filipopolul este “antic” și singurul lucru demn de amintit au fost niște grădini în insulițele râului Marița, în timp ce Sofia și Niș sunt descrise drept *ruinate*. Este un contrast vizibil cu raportul lui Barton către Robert Cecil sau cu relatarea lui Thomas Glover. Acestea sunt mult mai amănunțite și oferă o imagine diferită a locurilor străbătute. Raportul către Sir Robert Cecil spune despre Filipopol că “was worthy the view” și că regiunea era fertilă cu toate că, din cauza tiraniei otomanilor, era “desolate and almost all unhabited.”²⁷ Încă și mai diferită este descrierea Sofiei. În locul ruinei din textul italian, este descris un oraș foarte populat, cu un comerț activ (“more populous and merchant like than any other towne”)²⁸ și cu băi fierbinți foarte frecventate. Ca orice oraș comercial, Sofia era și un centru activ al schimburilor de informații; pe drum ambasadorul aflase că tătarii provocaseră o înfrângere principelui Transilvaniei, dar la Sofia ragusanii știau contrariul: transilvănenii fuseseră cei care obținuseră o mare victorie, iar fraatele hanului fusese grav rănit și scăpase cu mare greutate.²⁹ Ulterior, în raportul către Robert Cecil, Barton a revenit cu mai multe detalii. Sigismund Báthory a asediat Timișoara și, în ciuda faptului că artileria sa a produs pagube fortificațiilor, a bătut în retragere când s-a aflat că sultanul a trimis doi viziri și pe

²⁴ Glover, “The Journey of Edward Barton,” 305; putem deduce că data din textul italian este eronată și din faptul că dintr-o scrisoare a lui Barton către Sanderson aflăm că ambasadorul ajunsese la Adrianopol la 10 iulie v. *The Travels of John Sanderson in the Levant, 1584–1602*, ed. Sir William Foster (London: Hakluyt Society, 1931), 150.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Glover, “The Journey of Edward Barton,” 305 adaugă detaliul că s-a ajuns la 11 dimineața. Textul lui Glover menționează în amănunt, la fiecare oprire, proviziile primite de ambasador din partea cadiilor locului.

²⁷ Cernovodeanu, “An English Diplomat,” 446; Glover, “The Journey of Edward Barton,” 307.

²⁸ Cernovodeanu, “An English Diplomat,” 446.

²⁹ *Ibidem*.

tătari în sprijinul asediaților. Tătarii, crezând că principele s-a retras de frică au pornit în urmărire, dar au fost înfrânți iar *the prince of tatars grievously wounded, hardly escaping*.³⁰ Toate aceste amănunte lipsesc din raportul italian care îl menționează pe principele Sigismund o singură dată, atunci când este amintită joncțiunea cu trupele arhiducelui Maximilian la 15 mile distanță de Eger (*15 miglia lontano da Agria verso maestro*).

La Belgrad, tabăra otomană părea un oraș adevărat. Barton i s-a alăturat și și-a instalat, la rândul său cele 12 corturi. Orașul este sumar descris, cu o notă aparte pentru fortificații. Textul insistă pe pregătirile otomanilor care construiau poduri și pe apropiata sosire a artileriei care fusese transportată pe Dunăre. În mod ciudat, nu se amintește nimic despre favoarea excepțională pe care sultanul i-a arătat-o ambasadorului. Pe lângă membrii ambasadei habsburgice eliberați la Istanbul, Mehmed al III-lea a dat poruncă să fie eliberați alți șase supuși ai împăratului întemnițați la Buda.³¹

La Belgrad au părut să se spulbere îndoielile privind ținta otomanilor. Ideea unei campanii spre Transilvania a fost abandonată prioritară devenind salvarea Hatvanului și confruntarea cu oștile habsburgilor. Sultanul a încercat mai întâi să salveze orașul trimițând în ajutor pe Giaffer pașa și Cigalazade Sinan pașa alături de tătari, dar aceștia au ajuns prea târziu. Orașul fusese pierdut, fortificațiile distruse, iar garnizoana otomană masacrată. Ultimul detaliu a avut importanța sa în derularea ulterioară a campaniei.

După aflarea căderii Hatvanului, otomanii s-au îndreptat spre Eger unde ar fi ajuns la 18 septembrie.³² Motivele acestei alegeri nu sunt explicate în raport, dar potrivit cronicarului Mehmed bin Mehmed, Egerul reprezenta “lacătul și cheia” pentru cucerirea Vienei.³³

Odată ajunși sub zidurile cetății, turcii, pentru a-i înspăimânta pe asediați, au făcut să tragă toate tunurile și arcebuzele timp de trei sferturi de oră.³⁴ În

³⁰ *ibidem*, 447.

³¹ Aflăm aceste detalii din scrisoarea lui Barton către Sanderson expediată din Belgrad la 8 august 1596 v. *The Travels of John Sanderson*, 153; cf. textul lui Glover, “The Journey of Edward Barton,” 307–308 care vorbește însă de o audiență în cortul marelui vizir Ibrahim pașa.

³² Într-o scrisoare a lui Barton către John Sanderson din 5 oct. 1596, trimisă mai apoi de acesta la 13/23 nov. către Sir Robert Cecil, apare data de 12 septembrie. Textul este publicat în Glover, “The Journey of Edward Barton,” 313–315; versiunea lui Sanderson la Cernovodeanu, “An English Diplomat,” 448–449. 12 septembrie este și data menționată de Glover însuși “The Journey of Edward Barton,” 310. De altfel, cronologia lui Glover o urmează îndeaproape pe cea din scrisoarea lui Barton către Sanderson. Eroarea de cronologie ar sugera fie că memoria l-a înșelat pe Barton, fie că raportul italian a fost scris de altcineva.

³³ Citat de Jan Schmidt, “The Egri Campaign of 1596,” 107–121.

³⁴ Detaliul lipsește din scrisoarea către Sanderson; totodată numărul de tunuri din textul italian – 1500 (!) – este cu siguranță exagerat.

ziua următoare tabăra otomană nu a făcut nicio mișcare, în schimb creștinii au folosit neîntrerupt artileria. Nu au putut însă să-i împiedice pe adversari să-și instaleze tunurile în patru locuri³⁵ și să se pregătească de asediu. După patru zile, asediații temându-se că zidurile orașului nu vor mai rezista au decis, la adăpostul nopții, să se retragă în citadelă dând foc orașului.³⁶ Cronologia pare să fie defectuoasă indiferent la care dintre textele lui Edward Barton ne-am raporta. Potrivit lui căpitanului Claudio Cogonara, trimis în sprijinul asediaților de către arhiducele Maximilian, forțele sale ar fi intrat în Eger în seara zilei de 14 septembrie. Potrivit aceluiași căpitan din Parma oștirea otomană a apărut abia în dimineața zilei de 20 septembrie.³⁷

Asediul a continuat apoi timp de 20 de zile creștinii, apărându-se cu curaj sub un foc de artilerie continuu. Textul italian trece sub tăcere un detaliu amintit în scrisoarea lui Barton către John Sanderson, dar și de căpitanul Claudio Cogonara, care a apărat Egerul. La un moment dat, o femeie (potrivit lui Barton)³⁸ sau un ungur (potrivit lui Cogonara care susține că nu și-a putut da seama dacă gestul a fost sau nu intenționat)³⁹ ar fi aprins un butoi cu pulbere ceea ce a creat panică și a favorizat acțiunile otomanilor.

În zilele următoare situația a evoluat tot mai nefavorabil pentru asediați. După un “asalt” feroce în ziua de 12 octombrie, garnizoana a decis să capituleze în schimbul permisiunii de a se retrage.⁴⁰ Data pare să fie confirmată de

³⁵ Potrivit scrisorii către John Sanderson (Glover, “The Journey of Edward Barton,” 313) artileria a fost plasată în șase locuri distincte sub conducerea: marelui vizir, a beylerbeyului Rumeliei, a beylerbeyului Aatoliei, a agăi ienicerilor, a eunucului Giaffer pașa și, în sfârșit, a lui Mehmed Djerrah pașa. Cigalazade Sinan pașa promise comanda cavaleriei ușoare cu misiunea de a porni în recunoaștere pentru a preîntâmpina sosirea unei forțe în sprijinul asediaților. Eroarea privind numărul de amplasamente pentru artileria otomană ridică încă un semn de întrebare în privința autorului raportului italian.

³⁶ Scrisoarea către Sanderson dă ca dată 13 septembrie, adică la numai o zi distanță de la sosirea trupelor otomane. Textul italian îl plasează la patru zile distanță, iar dacă ținem cont de cronologia acestuia ar fi vorba de 22 septembrie. Cronologia pune, o dată în plus, probleme. În plus, scrisoarea către Sanderson afirmă că retragerea a fost făcută din cauza efectivelor puțin numeroase ale apărătorilor v. Glover, “The Journey of Edward Barton,” 314: “the defendants being few in number and distrusting to their owne strength, left the defence of them and retired themselves within the Castle.”

³⁷ Henrik Marczali, “Közlemények a párisi nemzeti könyvtárból,” în *Magyar Történelmi Tár*, 23 (1877), 113–122 (114 pentru sosirea lui Cogonara, 116 pentru apariția dușmanilor).

³⁸ Glover, “The Journey of Edward Barton,” 314: *a woman in the Castle setting, by chance, fire on a Barrell of Powder and the Souledeirs of the Castle thinking it was a Mine fired in the Castle, for feare thereof retiring themselves, gave the Turkes courage to enter a small but strong Bastion...*

³⁹ Marczali, “Közlemények,” 118: *Alle 27 per opera d'un ongaro, fosse causato permedi-tata non saprei dirlo, nel balvardo verso la montagna s'avesse...fuoco in un barile dove era un poco di polvere et abbuggi alcuni soldati*

⁴⁰ Scrisoarea către Sanderson plasează capitularea în 2 octombrie (Glover, “The Journey of

mărturia lui Claudio Cogonara care susține că, în ziua respectivă, le *3.nazioni unite, cioè Ongari, Tedeschi et Valloni si risolsero di render la Piazza, et gl'On-gari trattarno con Turchi et per quanto dissero accordarsi di uscire con ar-mi, cavalli et bagaglie*.⁴¹ Deși condiția a fost acceptată, ulterior trupele creștine au fost masacrate cu excepția câtorva comandanți care au fost luați în custodie de marele vizir, *Damad* Ibrahim pașa. Textul nu explică motivul încălcării acordului, dar un alt contemporan al evenimentelor, Giovanni Marco Isolano, a pus fapta în legătură cu masacrarea garnizoanei otomane din Hatvan de către imperiali.⁴² Același motiv apare însă explicit formulat de Barton în scrisoarea către John Sanderson.⁴³

Ultima parte a textului insistă, așa cum era de așteptat, asupra antecedentelor și desfășurării bătăliei de la Mezőkeresztes (Haçova) din 24–26 octombrie 1596. Versiunea italiană este interesantă pentru că, spre deosebire de multe dintre știrile care au circulat în epocă⁴⁴, pare să reflecte perspectiva din tabăra otomană. Din acest motiv o comparație cu unele știri care au pornit din tabăra imperială nu este lipsită de interes. Textul italian atribuit lui Barton apreciază oastea condusă inițial de arhiducele Maximilian la 30.000 de soldați (“cu toate că alții spun că era vorba de mai mulți”), dar că, după joncțiunea cu trupele lui Sigismund Báthory și cele conduse de Pálffy, ar fi avut nu mai puțin de 80.000 de oameni. Cifra pare foarte mare, dar alte mărturii oferă efective chiar mai mari. Astfel, Antonio Dall'Oglio, unul dintre supraviețuitorii înclăștării, aprecia că după joncțiunea trupelor creștine fuseseră reuniți *centomilia soldati fra tutte le nazioni ma piu cavaleria che fanteria e con 70 pezzi d'Artiglieria*.⁴⁵ Efective sensibil mai mici sunt oferite de un alt martor ocular, colonelul Orfeo, al cărui

Edward Barton”). Ca și în alte situații, eșecul a impus găsirea unor vinovați; guvernatorul Pál Niary și arhitectul militar Claudio Cogonara s-au învinuit reciproc. La fel de bine ar fi putut fi învinuit arhiducele Maximilian care a așteptat să facă joncțiunea cu trupele lui Sigismund Báthory lăsând garnizoana să se descurce singură. Raportul lui Cogonara despre asediul Egerului a fost publicat de Henrik Marczali, “Közlemények,” 113–122.

⁴¹ Marczali, “Közlemények,” 121. Turcii ar fi luat în stăpânire orașul în ziua următoare, 13 octombrie.

⁴² *Călători străini despre Țările Române*. Supliment III, (București:EAR, 2022) 94: “Soldații noștri au fost lăsați să se depărteze pentru ca apoi să fie tăiați în bucăți drept răzbunare pentru cruzimile făcute de trupele noastre la Hatvan, motiv care însă nu scuză perfidia turcilor.”

⁴³ Glover, “The Journey of Edward Barton,” 314–315.

⁴⁴ Vezi de ex. documentele și analiza făcută de Zsuzsa Kovács, “Accounts of the Battle of Mezőkeresztes in the Pinelli Collection of the Biblioteca Ambrosiana in Milan,” în *Șerefe. Studies in Honour of Prof. Géza Dávid on His Seventieth Birthday*, eds. Pál Fodor, Nándor E. Kovács and Bendek Péri, (Budapest: Hungarian Academy of Sciences, 2019). Vezi și estimările lui Isolano în *Călători străini*. Supliment III, 94.

⁴⁵ Raport către colonelul Francesco Cololongo, Biblioteca Ambrosiana Milano (în continuare B.A.M.), G 271 inf, doc. 117, 156r–159r. Dall'Oglio aprecia că principele Transilvaniei contribuise cu nu mai puțin de 22.000 de oameni. Asupra mărturiei lui Dall'Oglio ne propunem să

raport a fost folosit de ambasadorul venețian la Praga, Francesco Vendramin⁴⁶, de franciscanul, Giuseppe Melfi⁴⁷ *provinciale d'Austria* și, dacă este să-i dăm crezare lui Vendramin, pare să-i fi speriat pe sfetnicii lui Rudolf al II-lea.⁴⁸

Pentru a testa forța adversarilor, sultanul l-a trimis în recunoaștere pe Giaffer pașa cu 5.000 de călăreți. Acesta, după o scurtă ciocnire, a bătut în retragere⁴⁹ aducând informații despre amplasarea adversarilor și numărul lor. O scrisoare a lui Barton către consulul englez la Alep precizează că eșecul ar fi atras destituirea lui Giaffer pașa și a beilerbeiului Rumeliei.⁵⁰

Întreaga oaste a sultanului s-a îndreptat spre adversar și s-a oprit la trei mile distanță. În ziua de 25, la două ore după amiază (*doi hore dopo mezzo di*) a început lupta care ar fi durat până la lăsarea întinericului. Textul menționează un detaliu care apare și în alte surse. Turcii au fost respinși în mai multe rânduri, dar creștinii nu au pornit în urmărirea lor. Noaptea s-ar fi scurs fără alte evenimente (*senza rumore o fattione alcuna*). Înfruntarea a fost reluată în dimineața următoare, după un scenariu asemănător. Otomanii au atacat pozițiile imperiale, iar aceștia i-au respins de fiecare dată. Înainte cu două ore de lăsarea nopții, creștinii au lansat un contra-atac general punând pe fugă trupele sultanului. Trupele imperiale au ajuns până în tabăra lui Mehmed al III-lea provocând panică. Artileria otomană masată în acel loc nu a putut fi utilizată *per l'infinita moltitudine de Turchi che tra essi erano scampati*. Era un lucru uluitor, spune autorul, să vezi deplina confuzie care pusese stăpânire pe o oaste uriașă de un 1. 000. 000 (sic) de oameni. Unii fugeau călare pe cămile, alții cu căruțe sau cai. Totul se transformase într-o debandadă.

În această împrejurare, în care bătălia părea pierdută, unele cronicari otomane au plasat un dialog între padișah, care dorea să fugă și *hoca* Sađu'd-din, care a stăruit pe lângă sultan să nu plece întrucât voința lui Dumnezeu poate da victoria oștilor Islamului.⁵¹ Textul italian nu amintește nimic de acest fel, dar adaugă, la rândul său, un detaliu dramatic. Mehmed al III-lea, rămas doar cu

revenim într-un studiu viitor. Pentru estimările celor două armate v. și Jan Schmidt, "The Egri Campaign," 109 și n. 2.

⁴⁶ *Calendar of State Papers*, IX, 244, no. 516; Raportul integral al lui Vendramin din 27 noiembrie a fost publicat de Tamás Kruppa, "Pasquale Bruti," *Lymbus* 3 (2005): 39–40

⁴⁷ B.A.M. Ambrosiana, G 271 inf, doc. 118, 160r–162r

⁴⁸ *Textual il colonello Orfeo colla sua sincera relatione ha smarrito assai tutti questi ministri*; v. *Calendar of State Papers*, IX, p. 244, no. 516; Kruppa, "Pasquale Bruti," 39–40.

⁴⁹ Textul italian spune că turcii ar fi pierdut, cu această ocazie, 40 de tunuri. O relatare asemănătoare la Dall'Oglio (B.A.M., G 271 inf, doc. 117, 156v) care susține că turcii ar fi avut 42 de tunuri și că, în urma ciocnirii *si misero in fuga tanto che furno tagliati e rotti assai de loro li quali lasciorno il passo con tutta l'Artiglieria* (subl.m.) *con poca perdita di n[ost]ra gente*

⁵⁰ Glover, "The Journey of Edward Barton," 316.

⁵¹ Analiza la Jan Schmidt, "The Egri Campaign," 110 și urm.

o mână de supuși în jurul său, stătea cu spada într-o mână, în timp cu stânga își ștergea ochii plini de lacrimi. Văzându-se abandonat, striga la ai săi dacă au cumva un alt stăpân. La această imagine menită parcă să inspire milă este adăugat un amănunt. Sultanul purta o vestă veche și ieftină (*una veste vecchia et di poco prezzo*), dar care îi fusese adusă de la Mecca și căreia i-a fost atribuită victoria miraculoasă care a urmat. Cauza răsturnării situației ar fi fost lăcomia creștinilor. Aceștia, văzându-și dușmanii fugind, au dat dovadă de lipsă de disciplină militară și de neglijență și s-au pus pe jaf. Călăreții au descălecat și și-au aruncat lăncile și archebuzele pentru a putea strânge mai multă pradă ceea ce a permis tătarilor, rămași până atunci în rezervă, să treacă la atac. Din altă direcție imperialii au fost loviți de Cigalazade Sinan pașa astfel încât în final, creștinii s-au retras *lasciando a noi una vista miserabile di si gran rotta*. Înfrângerea l-ar fi mâhnit pe autor care afirmă că a văzut cele întâmplate cu proprii ochi și cu o mare durere. Acest tablou al momentului culminant al bătăliei are diferențe sensibile față de felul în care Barton descrie momente în cauză în scrisoarea către consulul englez din Alep. Teama sultanului este menționată, dar se adaugă că, încurajat de comandanții săi (*chiefe Officers*) și-a luat arcul și ar fi răpus trei creștini (*with his Bow and Arrowes shot thrice and, as some say, slue three Christians*). Aceste trei săgeți i-ar fi fost oferite lui Mehmed al III-lea de către *Hodjee or the Schoole-master* în momentul în care creștinii pătrunseseră în tabără împreună cu o incantație care trebuia rostită în momentul lansării săgeților.⁵² Și în această versiune tătarii ar fi avut un impact major alături de Hassan pașa, beylerbei al Rumeliei și comandant al ariergardei.⁵³ Se menționează, totodată, rolul lui Cigalazade Sinan pașa, care ar fi fost îmbrățișat de sultan pentru meritele în obținerea succesului.

Scenariul prezentat în textul italian corespunde, în linii mari, cu alte relații ale bătăliei fie din tabăra creștină, fie din cea otomană diferența constând în detalii.⁵⁴ Autorul textului subliniază că a văzut cele întâmplate cu proprii ochi, dar rămâne să ne întrebăm cât de sigură era propria sa viață în vacarmul general.⁵⁵ În plus, relatarea a putut fi influențată de lucruri aflate după bătălie. Detaliul cu vesta veche purtată de Mehmed al III-lea lasă impresia unei

⁵² Glover, "The Journey of Edward Barton," 320.

⁵³ Glover, "The Journey of Edward Barton," 318; rolul lui Hassan pașa este subliniat și de Giovanni Marco Isolano (*Călători străini*. Supliment III, 96): Hassan pașa, cel care fusese trimis să încerce trecerea din amonte și care a eșuat, observând că Ibrahim pașa e respins până către tabără, a revenit în mare grabă și cu mult folos pentru ai săi. Nu numai că sosirea sa a fost oportună, dar a stârnit multă îngrijorare trupelor noastre din flancul drept.

⁵⁴ Schmidt, "The Egri Campaign," 107–121; Zsuzsa Kovács, "Accounts of the Battle of Mezökeresztes," 265–279.

⁵⁵ Cf. cu Lepanto.

interpretări *post factum*. În vâltoarea luptei cine ar fi putut stabili un raport cauzal între un veșmânt adus de la Mecca și ceea ce avea să se întâmple?

Oricum relatarea nu mai adaugă multe după epilogul încheștării. Este corect detaliul că, în dezordinea care a cuprins tabăra otomană, guvernatorul Egerului⁵⁶ a reușit să evadeze și completarea că, după două zile de odihnă, sultanul a plecat în grabă spre casă ajungând la Constantinopol după 50 de zile de la data bătăliei. A fost primit cu mare pompă și s-a organizat o mare sărbătoare în cinstea victoriei. Se știe într-adevăr că sultanul a emis o “scrisoare de victorie” (*Fethnâme*) care urma să fie citită în orașe și piețe.⁵⁷ În sfârșit, Barton, dacă el este într-adevăr cel care vorbește, adaugă că l-a însoțit până la capăt pe padișah și că, după ce i-a sărutat acestuia mâna a revenit la casa sa din Galata.⁵⁸

Încheiere

Care ar fi valoarea acestui raport? Pentru a schița un răspuns ar trebui să stabilim cine vorbește și cui i-a fost destinat. Dacă ne raportăm *ad litteram* la text răspunsul ar fi fără echivoc: Edward Barton. Începutul și partea finală lasă loc la puține semne de întrebare. Există totuși nepotriviri între versiunea italiană și texte redactate cu certitudine de ambasadorul englez sau de colaboratorii săi apropiați pentru a nu păstra măcar o oarecare prudență. Ceea ce pare sigur este că nu ne aflăm în fața unei traduceri în italiană a raportului către Sir Robert Cecil⁵⁹, nici unei scrisori, dintre cele cunoscute, ale unor reprezentanți diplomatici ai Angliei în Levant. Cel dintâi conținea informații despre cele întâmplate până la plecarea din Belgrad; cele către John Sanderson sau către consulul de la Alep se referă la faze ale campaniei petrecute după plecarea de la Belgrad. Textul adus în discuție este o prezentare generală a peripețiilor expediției în care partea finală, referitoare la revenirea din Ungaria, este expediată telegrafic ca și când nu ar fi prezentat nici un interes.

Indiferent de identitatea autorului documentului, textul, ca orice “relatare de călătorie” conține nu puține capcane, ambiguități, neclarități⁶⁰ și, ca orice

⁵⁶ Textul nu îl numește, dar este vorba de Pál Nyari; odată cu el a scăpat și un alt ofițer, Claudio Cogonara, care luase parte la asediul Egerului.

⁵⁷ Schmidt, “The Egri Campaign,” 112.

⁵⁸ Un alt călător englez, Fynes Moryson descrie astfel reședința lui Barton în 1597: “Master Edward Barton the English Ambassadors at this time dwelt upon the top of the hill, in a faire house within a large field, and pleasant gardens compassed with a wall.” V. Fynes Moryson, *An Itinerary Containing His Ten Yeeres Travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland & Ireland*, (Glasgow: James MacLehose & Sons, 1907), 92.

⁵⁹ Text publicat de Cernovodeanu, “An English Diplomat,” 446–448.

⁶⁰ Pentru problemele puse de relatările călătorilor străini prin Țările Române v. Ovidiu Cristea & Marian Coman, “Călători străini despre Țările Române. O analiză conceptuală”, în *Călători*

mărturie, îmbină lucrurile spuse, cu cele considerate implicite, dar și cu aspecte trecute sub tăcere.⁶¹ Este interesant, de exemplu, că Thomas Glover ține să își disculpe superiorul în privința însoțirii trupelor otomane, în timp ce versiunea italiană pe care am prezentat-o nu suflă nici un cuvânt despre tentativele de încheiere a păcii între habsburgi și otomani. Glover precizează că prezența lui Barton alături de sultan era menită să ajute pe creștini o aluzie, desigur, la expedierea lui Pasquale Dabri la Praga cu propuneri de pace pentru Rudolf al II-lea. Or, în această privință, textul italian nu amintește nimic. Este o ciudățenie greu de explicat mai ales că, scrisoarea către John Sanderson, amintește că, la Szolnok, Barton l-a trimis pe dragomanul său (Pasquale Dabri) cu membrii ambasadei imperiale către Buda. Acolo Dabri a obținut eliberarea suplimentară a altor supuși ai împăratului și s-a îndreptat spre curtea de la Praga, Barton sperând că va primi vești bune în curând.

Există o singură referire foarte sumară la marele vizir, Ibrahim pașa care a fost unul dintre promotorii încheierii păcii cu habsburgii. Din alte mărturii se poate desprinde faptul că o discuție între Ibrahim pașa și Edward Barton a avut loc la Belgrad acolo unde s-au stabilit pașii care trebuiau urmați pentru demararea negocierilor cu curtea de la Praga. Nu este pomenită nici înlocuirea lui Ibrahim din funcția de mare vizir după lupte de la Mezőkeresztes.

Destul de greu de explicat sunt și puținele informații referitoare la Sigismund Báthory. Există o singură mențiune cu privire la conjugarea forțelor acestuia cu cele ale imperialilor. Apoi, nu mai există nicio altă referire deși raportul către Robert Cecil precum și negocierile de pace cu Transilvania, în care Barton fusese implicat⁶², s-ar fi putut reflecta, măcar sumar, în textul italian.

O altă particularitate a textului italian este legată de descrierea bătăliei de la Mezőkeresztes. Aceasta nu surprinde prin erori sau lucruri puțin verosimile (precum cele 1500 de tunuri menționate cu ocazia asediului Egerului), dar nici nu excelează prin detalii. Este o prezentare generală destul de corectă, dar lipsită de tușa personală care se regăsește, de exemplu, într-o scrisoare a lui Edward Barton către consulul englez din Alep. Epistola în cauză amintește topografia locului, lăcașurile de cult lângă care creștinii își fortificaseră poziția, anumite detalii legate de luptă (de ex. faptul că, la un moment dat ienicerii reușiseră să pătrundă în tranșeele creștinilor, dar nefiind susținuți au fost în cele din urmă

străini despre țările române. Repertoriu, eds. Dana Caciur-Andreescu, Marian Coman, Ovidiu Cristea, Dorel Țuinea, Michal Wasiucionek, (Târgoviște: Cetatea de Scaun, 2025), 11–41.

⁶¹ În această ultimă privință Barton nu amintește nimic despre vreo intenție a sultanului de a se retrage înainte de bătălia decisivă și de a lăsa comanda marelui vizir, Ibrahim pașa. Despre acest aspect v. Jan Schmidt, "The Egri Campaign," 108, n. 7.

⁶² Câteva documente importante din 1596 pentru acest subiect sunt publicate de Kruppa, "Okmányok," 51–92.

respinși), căderea ploii la încheierea primei zile de înfruntare etc. Cu riscul de a greși, textul italian nu pare scris de un martor ocular nu numai pentru că sus-amintitele amănunte lipsesc, dar pentru că, în ansamblu, îi lipsește o notă personală. Singura de acest fel, deja amintită, se referă la vesta sultanului, dar și acest aspect ar fi putut fi aflat ulterior.

Interesantă este și ambivalența autorului față de taberele aflate în conflict. Participarea la oastea otomană și mai sus amintitele scuze ale lui Thomas Glover ar sugera că Baron era acuzat de simpatie față de Poartă. Măhnirea enunțată la relatarea înfrângerii creștinilor pare însă să sugereze contrariul. În același sens pledează și paragraful final în care se afirmă că pierderile otomanilor au fost mai numeroase și că trupele sultanului nu au pornit în urmărire pentru că nu erau suficient de numeroase. Cel puțin această ultimă afirmație nu pare să corespundă adevărului. Alte mărturii sugerează că întunericul a favorizat oastea creștină a cărei retragere s-a făcut în mare dezordine. Oricum relatarea pare să treacă sub tăcere câteva aspecte importante precum înlocuirea, după încheierea luptei, a marelui vizir Ibrahim pașa cu Cigalazade Sinan pașa. Acesta din urmă avusese un merit incontestabil în obținerea victoriei, dar raportul italian plasează în prim plan pe tătari care ar fi avut inițiativa unui contra-atac. Dintre sursele otomane Naima, care a folosit cronici anterioare, amintește că tătarii și comandantul lor Feth Ghirai au avut un rol în redresarea situației de pe flancul drept.⁶³

Drept urmare textul italian este o mărturie aparte care nu pare să semene cu alte texte aparținând lui Edward Barton.⁶⁴ Textul este unic prin detaliul privind vesta veche purtată de sultan care i-ar fi purtat noroc precum și mențiunea din finalul relatării care amintește de retragerea ordonată a unităților conduse de *col sig[no]r Palfi e Marchese di Bergamo* (sic).⁶⁵ Rapoartele din tabăra creștină semnate de Orfeo și de Giuseppe Melfi amintesc, într-adevăr, că pe timpul nopții cei doi comandanți au luat în calcul recuperarea unor piese de artilerie, dar că, în fața imposibilității transportării lor, au trebuit să renunțe.

Sursa analizată nu este lipsită, așadar, de interes, dar particularitățile deja amintite, lipsa destinatarului și faptul că documentul s-a păstrat în arhivele Vaticanului lasă multe întrebări fără răspuns. Nu există, de asemenea, nici un fel de concluzie generală în privința campaniei detaliu ce ar necesita, la rândul

⁶³ Naima, *Analys of the Turkish Empire from 1591 to 1659 of the Christian Era*, ed. Charles Fraser (London: Oriental Translation Fund, 1832), 87.

⁶⁴ Analiza surselor otomane a fost întreprinsă de Schmidt, "The Egri Campaign," 113 și urm.

⁶⁵ Este vorba, în fapt, de Carol, marchiz de Burgau fiu nelegitim al arhiducelui Ferdinand al II-lea de Austria. A comandat trupe în Țările de Jos și pe frontul din Ungaria, în timpul "Războiului cel Lung"; v. vocea întocmită de Heinrich Benedikt în *Neue Deutsche Biographie* pe site-ul <https://www.deutsche-biographie.de/ppn129216038.html> (ultima consultare 19.01.2023).

său, o explicație. Este însă o trăsătură specifică istoriei să lase fără răspuns, sau măcar în umbră, anumite întrebări. Până la urmă, pe urmele unui autor de ficțiune, sunt de părere că *the most important thing a scholar must learn to say is I don't know*.⁶⁶

ANEXA

Relatione dell'Ill[ustrissi]mo Oduardo Berton (sic) Ambasciator d'Inghilterra delle cose piu notabili successe nel Viaggio dell'Ungheria al Gran Sultan Mehemet 1596⁶⁷

Havendo io Oduardo Berton Ambasciatore d'Inghilterra in Constantinopoli appresso Sultan Mehemet hauto comandamento dal Gran Vizir di dover seguire il Gran Signore nel suo viaggio dell'Ungheria et essendo stato fornito per ordine di esso Gran Sig[no]re di trentasei cameli per portare le mie bagaglie et tende et di quatro Carozze per levar la Corte de Ambasciator Cesareo⁶⁸ a me data in custodia accompagnato da diversi Gentilhuomini Inglesi che se trovavano a Constantinopoli con la mia famiglia partiti di sera li 20 di luglio di quest'anno 1596, 20 giorni dopo la partita de Constantinopoli di detto Gran Sig[no]re et havendo quel giorno alloggiato tre miglie lontano da Constantinopoli il giorno seguente mi posi in viaggio et in tre di arrivai all'//433v antica e famosa Citta di Celebria (sic)⁶⁹ situata al Mare dove riposai una notte di dove partendo in quattro giorni arrivai alla famosa Citta d'Andrinopoli nella quali fermai doi giorni si per rinfrescare i Cavalli si per provvedere ad altre cose necessarie per il viaggio alli 23 di detto Mese uscito d'Andrinopoli arrivai in sei picciole giornate all'antica Citta di Filipopoli et all'ora non godei d'altro che alcuni giardini poste in certe Isolette provvedutte (?) da un fiumicello che da Tramontana la bagna. Qui reposatomi un giorno presi il camino verso la Citta di Sofia luogo antico e ruinato dove in quattro giorni arrivai il vigesimoquarto di presso Belgrado dove giunsi in 12 giornate havendo a mezzavia alloggiato una notte a Nissa Citta ruinata. Gionto a Belgrado trovai il Gran Signore accampato in una gran Pianura con il suo essercito che dava//444r forma d'una gran citta; dove anchor io drizzai le miei Padiglioni al numero di dodici. La Citta di Belgrado e smurata ma ha un Castello fortiss[im]o sopra un Monte che l'arriva sopra tenuto ben munito da Turchi; appresso il Castello entra il Danubbio (sic) sopra il quale e fabricata la Citta. Il fiume Sava d'ugual grandezza e un miglio lontano dalla Citta verso

⁶⁶ Amie Kaufman, *The Isles of the Gods*, (New York: Alfred Knoff, 2023).

⁶⁷ Mss. Urb. Lat. 836 accesibil pe site-ul https://digi.vatlib.it/view/MSS_Urb.lat.836, f. 443r–450r. (ultima accesare 28.08. 2025)

⁶⁸ Friedrich von Krekwitz, ambasadorul al lui Rudolf al II-lea la Poartă.

⁶⁹ Selymbria.

Greco entra nell'istesso Danubio et medesimamente un altro fiume nominato Tissa d'altra tanta grandezza.

Il Gran Sig[no]re era inviato tre di avanti di noi et altri sette giorni aspetto ivi il restante del suo essercito et l'Artellaria che era condotta per il Danubio.

Alli 29 di Agosto ci partessimo da Belgrado et passamo la Sava sopra un ponte di barche fatto a posta tre miglia lontano dal quale il Gran Sig[no]re norivo il suo Padiglione sotto un Colle appresso il Danubio aspettando l'essercito che in sette giorni passo il ponte continuando il di et la notte et era largo tanto il ponte che doi Carri a fronte potevan camminare. Da questo luogo alli 14 detto si parti//444v. il Gran Sig[no]re col suo essercito et ando a picciole giornate si per aspettare che si finisse il Ponte cominciato sul Danubio come per dar commodita a suoi soldati di transcorrere et alli 20 detto passo il Ponte sotto un Castello detto Varadin che e sopra un Colle fornito benissimo d'Artellaria sotto le mura del quale corre il Danubio di dove arrivammo alli 6 a Segedin (sic) posta sopra la Tissa, Citta gia importante ma ora di puoco conto; in mezzo della quale vi e un Castello fabricato da Sulimano che arriva alla Tissa. Quivi hebbe nova il Gran Signore che li Christiani assediavano Hatvani et che si sarebbe preso se non haveva soccorso onde mando Giaffer Bassa et il Cigala con buon numero de soldati et anco il Tartaro con 30m suoi, ma prima che giongessero hebbe nuove che la Citta era presa e ruinata//445r. e li Turchi tutti tagliati a pezzi et che li Christiani erano tornati ad Agria. Cinque di dopo che partimmo da Seghedin a Kolnoschi (sic) scontravammo il sopradetto Bassa mandato per soccorrere Hatvani. Questo Kolnoschi e posto sopra la Tissa et ha un Castello in mezzo di essa molto forte. A questo luogo arrivo per acqua l'Artellaria del Turco et ivi ci formassimo sei di nei quali s'attese a sbarcare l'Artellaria et a pagare soldati. Alli 18 di settembre arrivammo all'assedio d'Agria e per spaventare i Nimici fecero spavare tutta l'Artellaria che erano al numero di pezzi 1500 (!) e li Giannizzeri tutti li loro Archibugi con tal grido di tutto l'essercito che per tre quarti d'hora parve ruinase il Cielo. Li Turchi il di seguente non si mossero ma li Christiani non cessavano dalla Citta tirare con l'Artellaria a danno di Turchi. Questa notte fu piantata parte dell'Artillaria Turchesca per battere la Citta et la notte seguente fu piantata in quatro luoghi. Onde quelli della//445v. Citta credendo che il Turco volesse quel di dar l'assalto alla Citta et temendo la debolezza delle mura il quarto di dopo l'assedio, doi hore avanti di, havendo salvate tutte le robbe e monitioni nel Castello misero fuoco nella Citta che se bruscio tutta il di seguente intorno. Duro tanto l'assedio vinti giorni nei quali la muraglia del Castello del continuo era battuta et si davano molti assalti ma li Christiani si difendevano valorosamente et si fecero anco alcune mine da Turchi et essi Christiani uscivano spesso a scaramucciare.

Alli 12 Ottobre fu dato un feroce assalto onde li Christiani non si conoscendo

atti a far piu difesa fecero segno di volersi rendere il che fecero con patto di volersi partir salvi con le lor bagaglie alche il Turco acconsenti ma nell uscire li Christiani avvicinati alli Giannizeri furrone tutti morti le donne prese et //446r. con tutta la robba et li putti schiavi si salvo solamente il Governatore et doi o tre dei principali che furono dati in guardia ad Abraim (sic) Bassa Gran Vizir.

La Citta d'Agria e posta in una valle fra dui Monticelli quali son poi circondati da altri Monti grandi. La Muraglia della Citta non e forte et puo girare tre Miglia Italiani nel mezzo della qualle corre una fiumara da un Castello a Tramontana posto sopra un Colle che da queste parti che guarda la Citta e a forma d'un dirupo sassoso et e inespugnabile da quella banda; dall'altra e fabricato esso Castello rincontro a un Monticello che lo batte da questa parte i Turchi fecero le lor mine e batterie, nondimeno il luogo e di incredibil fortezza essendo fornito d'Artellaria et d'huomini quali due cose li mancavano durando questo assedio.

Massimiliano con 30m huomini se ben altri dicono piu, era in Strigonia per doi giornate lontano//446v d'Agria aspettando la venuta del Transilvano et havendo nuova della sua venuta l'ando ad incontrare a mezzo il viaggio e 15 miglia lontano da Agria verso maestro et vennero insieme con altri che venivano dall'Allemagna sotto il governo del Sig[no]r Palfi che in tutti facevano la somma di 80m come ho inteso da uno che era prigionie de Tartari. Il Turco havendo riposato l'essercito dieci giorni et atteso a riparare la Muraglia et mettere conveniente presidio nella Citta d'Agria hebbe avviso che li Christiani erano accampati sopra una fiumara che corre per la Campagna d'Agria dove immaginandosi che non fossero cosi forti mando Giaffer Bassa con 5m Cavalli oltra alcune fantarie ma li Christiani di cio avvisati gl'incontrarno a mezzo camino e facilmente gli posero in fuga// 447r non essendo durato il combattere piu di un mezz'hora perche li Turchi lasciando 40 pezzi d'Artellaria in preda di Christiani con perdita di molti di loro si fuggirono al Campo, referendo che li Christiani erano al numero de 200m.

Cio inteso il Gran Signore ordino che l'essercito fosse apparecchiato per il giorno segue[n]te nel qual giorno si mosse verso li Christiani a passo lento a quali s'avvicino tre miglia. Il di seguente cioe alli 25 d'Ottobre doi hore dopo mezzo di, un miglio lontano da Christiani si comincio una scaramuccia che duro fin' alla notte con morte dell'una et l'altra parte et li Christiani fuggavano spese volte i Turchi ma temendo dell'andar troppo lontano se ritiravano. Venuta la notte i Turchi se accamparono dove il giorno havevano combatutto con Christiani parte si ritiravano a suoi Padiglioni e parte si fecero forti in un Monastero mezzo miglio lontano dal suo Campo. Tutta la notte si passo senza rumore //447v o fattione alcuna ma con buone guardie. La matina seguente si comincio a scaramucciare il che si fece tutto quel di due hore avanti notte. Per ordinario

li Christiani davano la caccia a Turchi e poi pian piano si ritiravano seguiti da Turchi e quelli rivolgendosi verso di loro subito fuggivano non havendo mai havuto ordine tutto quel giorno aspettare doi incontri de Christiani il che fu caggione che due hore avanti notte dessero un assalto generale sopra li Turchi quali con puoca fatica furrono posti in fuga. All' hora li Christiani gia risolti di qualche havevano da fare passarono la fiumara seguendo li fuggitivi dove s'incontrarono con altri squadroni de Cavalli Turcheschi quali medesimamente posero in fuga seguendoli sin alli //448r Padiglioni onde l' Artellaria de Turchi che era da quella banda non poteva far danno a Christiani poiche per l' infinita moltitudine de Turchi che tra essi erano scampati non si potevano adoperare si che li Christiani seguendo la vittoria andorno verso gl'alloggiamenti de Turchi et alcune Bande loro posero l'insegne sopra il Thesoro del Gran Signore che era appresso il suo Padiglione. Era cosa di stupore il vedere la gran confusione che era in cosi grand' essercito ascendendo un 1 000 000 (sic) huomini altri fugivano con Cameli, altri con Carozze altri con Cavalli onde il tutto si vedeva pieno di fuga.

Il Gran Sig[no]re vedendo che di 40m Cavalli che erano alla sua guardia nessuno faceva testa solo con li suoi Cicoglani e Cochi se ne stava alla porta del suo Padiglione con la spada nuda in mano posata sopra la spalla et con la sinistra si sciugava gl'occhi ch'erano pieni di lacrimi havendo una veste vecchia et di poco prezzo in dosso che gl'era stata portata dalla Mecha alla quale attribuiscono la Vittoria quasi per mirracolo havuto gridava alli suoi che fuggivano se havevano altro Sig[no]re che lui e perche l'abbandonavano. Li Christiani veduta la brutta fuga de nemici fatti gran securi della Vittoria con puoco risgardo e con minor disciplina militare si volsero alli robbam[en]ti.

Onde li Cavallieri smontati da Cavalli li fanti buttare le piche et gli Archibugi per poter meglio rubbare diedero occasione a Tartari che erano da 30m sotto il governo de Titigora fratello del Re de Tartari che gli vennero adosso lasciando adunque il Colle dove fin all' hora erano stati fermi con impeto grande urtorno nei Christiani li quali subito si misero in fuga //449r essenda da un altra parte assaltati dal Cicala, il quale havendo inteso il pericolo nel quale era il Gran Signore, era venuto con alcune bande di Cavalli et vedendo che li Tartari erano per assalire li Christiani disordinati, con grandissimi gridi li venne adosso e fracasso con puoca fatica havendogli trovati senza li suoi Archibugi e fuor dell'ordinanza. Li Christiani essendo la maggior parte di loro a piedi et li Nimici a Cavallo furorno la piu parte morti e quelli che si salvorno che era la terza parte dell' essercito Christiano lasciata l'Arteglia e tute le Bagaglie si ritirorno al monte, lasciando a noi una vista miserabile di si gran rotta. Et se bene li Christiani fanno la rotta minore per non sbigortire i Populi e veramente che loro habbino havuta in quelle parti son gia molti Anni. Il che ho veduto io con

miei proprij occhi e non senza doglia grandissima//449 v. Li Christiani saccheggiariano gl'alloggiamenti et i Turchi fuggivano.

Il Governatore d'Agria che era prigioniero nell'alloggiamento de Abraim Bassa p[rim]o Visir se ne fuggi e si salvo il giorno doppo la battaglia. Il Gran Signore si fermo doi giorni per aspettare li soldati che erano andati a dar la Caccia a Christiani.

Alli 29 d'Ottobre il Gran Signore s'invio verso Kolnoschi et il mede[si]mo giorno tre miglia lontano d'Agria dove si fermo tre di et alli 3 di Novembre con tutto il suo essercito se parti per Constantinopoli in fretta si che in cinquanta giornate dopo la sua partenza dal luogo della battaglia che si dimanda il luogo la pianura del Cochie per le medesime strade che era andato ritorno a Constantinopoli et io l'accompagnai fino//450r all'ultimo giorno et havendogli publicam[en]te baciato le mani, me ne partij per Casa mia in Galata.

Il Gran Signore fu ricevuto in Constantinopoli con allegrezza e Pompa incredibile e furrono publicate feste e Triomfi per la Vittoria. Li Turchi il giorno della giornata havendo rebuttato i Christiani non han[o] passato il fiumicello perche erano pochi e sopragionse la notte nella quale i nostri che s'erano ritirati ne gl'alloggiamenti col sig[no]r Palfi e Marchese di Bergamo (sic) son partiti quietamente senza la saputa de Turchi si che son morti piu Turchi che Christiani.

NOTABILI SUCCESE NEL VIAGGIO DELL'UNGHERIA: A DOCUMENT CONCERNING THE OTTOMAN CAMPAIGN IN HUNGARY (1596)

Abstract

The victory at Mezőkeresztes, was reflected in a multitude of letters, reports, and prints from the period. Among the testimonies of participants in the events is that of Edward Barton, England's ambassador to Constantinople. Along with the report sent from Belgrade to Sir Robert Cecil, Barton also directed other letters to friends and collaborators about the unfolding events. An Italian version of one of his reports contains a complete description of the campaign from the moment of departure from Istanbul until the sultan's return. Even if the information contained in the document does not significantly change the perspective on the main events and the outcome of the expedition, the way in which the information is structured, as well as the things that are left unsaid or quickly dismissed, tell us something not only about the author, but also about the stakes involved and the problems posed by "travel accounts."

FRONTIERELE BANATULUI DE CARANSEBEȘ-LUGOJ: DELIMITARE ȘI EVOLUȚIE

Alexandru Fodor*

Cuvinte-cheie: banatul de Caransebeș-Lugoj, frontiera otomană, Sigismund Báthory, regiunea Almăjului, Mehadia

Keywords: the banat of Caransebeș and Lugoj, Ottoman frontier, Sigismund Báthory, Almăj region, Mehadia

Banatul de Caransebeș-Lugoj reprezintă o apariție oarecum aparte în spațiul medieval românesc, funcționând între 1552 și 1658 ca unitate militară și administrativă cu statut autonom în cadrul principatului Transilvaniei. Particularitatea sa este dată în principal de preponderența elementului românesc, atât din punct de vedere numeric, cât și al reprezentării la nivel de elită locală. Ultimul aspect îi și conferă, de altfel, caracterul unic pentru spațiul românesc vest-carpatic în epoca medievală și modernă. Această realitate a fost conștientizată și subliniată inclusiv în epocă, așa cum o arată și utilizarea repetată de către surse a unor denumiri precum *Valahia Cisalpină* sau *Valachia citeriore* pentru a indica regiunea Banatului montan.¹ Existența elitei românești și situarea în zona de confluență a două spații culturale distincte (Occidentul latin catolic și ulterior protestant, respectiv Răsăritul greco-slav ortodox cu influențe otomane), au avut ca efect dezvoltarea unei identități proprii, specifice. Nu întâmplător în această regiune se găsesc originile conștiinței naționale românești moderne, concretizate prin fenomenul umanismului bănățean, etapă premergătoare Școlii Ardelene. Este ușor de intuit în aceste condiții rolul important jucat de banatul de Caransebeș-Lugoj în istoria medievală și premodernă a României. Paradoxal însă, dată fiind anterior menționata importanță a acestei formațiuni administrative și militare, banatul de Caransebeș-Lugoj a rămas mult timp o temă insuficient abordată în istoriografia română. Cu toate că în ultimele

* Universitatea de Vest din Timișoara, bd. Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: alexandru.fodor85@e-uvv.ro.

¹ *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, eds. Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu (București: Ed. Științifică, 1970), 316; *Călători străini despre Țările Române*, vol. III, eds. Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu (București: Ed. Științifică, 1971), 105.

decenii cercetarea de specialitate dedicată banatului de Caransebeș-Lugoj a făcut progrese remarcabile, există în continuare destule aspecte care nu sunt pe deplin clarificate. Printre acestea se încadrează și problemele legate de teritoriul banatului, în special de delimitarea acestuia.

Din punct de vedere geografic, așa cum o indică de altfel și titulatura, teritoriul banatului de Caransebeș-Lugoj se suprapune în cea mai mare parte regiunii Banatului montan, fiind centrat pe culoarul Timiș-Cerna. Originile acestei structuri pot fi urmărite înapoi în timp până la vechiul banat de Severin, unitate militară de frontieră a regatului medieval al Ungariei, înființată în secolul al XIII-lea. După cum se cunoaște, banatul de Severin a avut la bază cele opt districte autonome românești din Banatul montan, ale căror privilegii au fost recunoscute de regalitatea maghiară. Această formațiune de graniță (care și-a extins temporar autoritatea și asupra Olteniei, după cum o atestă Diploma Cavalerilor Ioaniți din 1247) a avut scopul de a supraveghea frontiera cu puterile expansioniste din sud: Al Doilea Imperiu Bulgar, respectiv Imperiul Otoman începând cu secolul al XIV-lea. Intensificarea expansiunii otomane în zonă în prima jumătate a secolului al XVI-lea (odată cu venirea la putere a sultanului Soliman I), a avut ca puncte culminante cucerirea de către otomani a Orșovei (1522), Severinului (1524) și mai ales a Timișoarei (1552). Aceste evoluții au avut ca efect un proces de reorganizare a vechiului banat de Severin pe structura districtelor Caransebeș și Lugoj. Caransebeșul și Lugojul au reușit să evite ocupația otomană în 1552 în schimbul recunoașterii suzeranității Porții și a plății unui tribut. A fost doar un compromis temporar în viziunea Porții care nu a renunțat niciodată la ideea anexării Banatului montan, obiectiv atins în final în 1658. Prin urmare, în toată perioada existenței sale, proaspăt constituitul banat de Caransebeș-Lugoj s-a aflat permanent sub amenințarea anexării otomane. De altfel, frontiera cu teritoriul otoman (eyalet-ul de Timișoara) a reprezentat o sursă continuă de tensiuni și a fluctuat în permanență.

Studiul de față își propune o analiză a teritoriului și evoluției frontierelor banatului de Caransebeș-Lugoj pe perioada existenței sale de aproximativ un secol. De o importanță aparte în cadrul acestei discuții este problema frontierei otomane a banatului de Caransebeș-Lugoj și modul în care ea a evoluat pe parcursul perioadei analizate. Aici vorbim în fapt despre două tipuri de evoluții. Pe de o parte, avem fluctuațiile minore de frontieră rezultate din frecvențele conflicte mărunte cu eyalet-ul de Timișoara, materializate prin încălcări de hotar cu efecte mai mult sau mai puțin permanente. Acestea au reprezentat o realitate a vieții cotidiene în regiune, ele neconstituind obiectul principal al discuției de față. Motivul este, bineînțeles, materialul documentar insuficient care îngreunează, cel puțin în acest stadiu al cercetării, sarcina de a identifica cu exactitate fiecare modificare minoră de frontieră. Pe de altă parte, avem schimbările

majore ale limitelor teritoriale care pot fi reconstituite cu destulă precizie. Despre acestea ne propunem să discutăm în cele ce urmează. Fără pretenția de a fi exhaustiv, studiul își propune să contribuie la actualizarea rezultatelor cercetărilor anterioare și implicit la eforturile de reconstituire a situației din Banatul montan în perioada secolelor XVI–XVII. La o scară mai largă, rezultatele cercetării de față pot contribui la înțelegerea situației din alte zone de frontieră ale spațiului românesc medieval și premodern, precum cea cu teritoriul otoman din Dobrogea.

Din perspectivă metodologică, demersul de față se bazează pe analiza comparativă a informațiilor oferite de izvoarele scrise, fiind unul cu precădere calitativ. De altfel, prin natura ei, tema este una ce favorizează accentul pus pe studiul datelor furnizate de acest tip de surse, relevanța descoperirilor arheologice fiind una limitată pentru demersul nostru. La aceasta contribuie atât preponderența lemnului ca material de construcție pentru respectiva perioadă, cât și faptul că elementele de arhitectură militară din piatră relevante pentru amplasamentul frontierei provin din epoca anterioară constituirii banatului de Caransebeș-Lugoj. Un alt aspect de care trebuie ținut cont este caracterul specific al conceptului de frontieră pentru epoca medievală. Spre deosebire de antichitate, unde avem o delimitare clară a granițelor (așa cum putem observa și din existența structurilor romane de tip *limes*), în Evul Mediu natura frontierei era una mai fluidă, reprezentând o zonă de tranziție nu foarte clar delimitată și în continuă schimbare între cele două teritorii care se învecinau. Această particularitate îngreunează în mod considerabil efortul de a identifica cât mai fidel amplasamentul frontierei propriu-zise.

În ceea ce privește sursele pe care se bazează cercetarea de față, putem distinge două categorii principale: izvoarele narative și documentele. Din prima categorie, de un interes deosebit sunt impresiile unui observator contemporan precum Giovanandrea Gromo. Soldat italian în serviciul lui Ioan Sigismund între 1564–1567, Gromo a vizitat regiunea în această perioadă și a lăsat o descriere detaliată a zonei. Deși are tendința de a fi subiectiv în favoarea patronului său, informațiile oferite de Gromo sunt în general credibile. De altfel, problema subiectivității lui Gromo este puțin relevantă pentru tema abordată în acest studiu, fiind vorba despre aspecte care se pretează prea puțin eventualelor exagerări ale autorului. În ceea ce privește documentele, avem în vedere în principal acte de donație sau împărțiri de moșii. Majoritatea informațiilor relevante pentru cercetarea de față sunt furnizate de documente publicate în trecut. Menționăm în acest registru eforturile lui Pesty Frigyes²,

² Pesty Frigyes, *A Szörény Bánság és Szörény vármegye története*, vol. III (Budapest, 1878); Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1883).

Imre Karácson³, László Szalay⁴ sau colecția *Monumenta Hungariae Historica*. O parte dintre documentele editate de istoricii maghiari (lucru valabil în special în cazul lui Pesty Frigyes) au fost preluate și în colecțiile de documente românești. Mai recent s-a remarcat și istoriografia română, de o importanță deosebită în acest sens fiind culegerile de documente ale lui Costin Feneșan.⁵ Activitatea de editare de documente a lui C. Feneșan nu se rezumă la mențiunile colecții de documente, el publicând frecvent documente inedite în cadrul articolelor de specialitate semnate. De altfel, inclusiv cercetarea noastră a beneficiat de consultarea unui astfel de act editat de apreciatul istoric bănățean.

Legat de stadiul cercetării, trebuie spus că literatura de specialitate dedicată banatului de Caransebeș-Lugoj datorează mult istoriografiei pozitivistice maghiare de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. În ciuda unor inerente înclinații naționaliste (precum tendința de a trata Banatul drept o simplă componentă a Ungariei de Sud, anulându-i astfel în mare parte caracterul regional specific), grație istoricilor maghiari au fost realizate o serie de studii remarcabile pentru cunoașterea istoriei Banatului montan în perioada medievală și premodernă. Orice trecere în revistă a lucrărilor dedicate banatului de Caransebeș-Lugoj nu îl poate omite pe Pesty Frigyes și monografia sa, *A Szörény Bánság és Szörény vármegye története*.⁶ De o importanță deosebită pentru subiectul discutat în rândurile următoare este lucrarea lui Imré Lukinich dedicată schimbărilor teritoriale din principatul Transilvaniei.⁷ Cercetarea sa, ca și a lui Pesty de altfel, este încă de actualitate în multe privințe. Bineînțeles, ea are dezavantajul de a reflecta stadiul cunoștințelor din urmă cu un secol. Referitor la istoriografia română, așa cum am menționat deja, banatul de Caransebeș-Lugoj a fost o temă relativ puțin cercetată în trecut. Primele eforturi, precum *Din istoria Banatului Severin* a lui Patriciu Dragalina (publicată în trei volume la Caransebeș între 1899 și 1902), datorează mult lui Pesty Frigyes. S-au făcut totuși progrese remarcabile în ultimele decenii, predominând abordarea tematică. Printre cei care au adus contribuții notabile se numără Cristina și Costin Feneșan, ei dedicând o serie de studii schimbărilor politice din regiune de la mijlocul secolului al XVI-lea. Deși cercetările lor sunt oarecum tangențiale temei de față, ele sunt foarte utile în clarificarea circumstanțelor constituirii banatului de Caransebeș-Lugoj ca unitate politică autonomă în cadrul

³ Karácson Imre, *Török-magyar Oklevéltár (1533–1789)* (Budapest, 1914).

⁴ László Szalay, *A magyar történelemhez: Erdély és a Porta 1567–1578* (Pest, 1862).

⁵ Costin Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, vol. II (Cluj-Napoca, Mega, 2017); Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440–1653)* (Timișoara, Facla, 1981).

⁶ Frigyes Pesty, *A Szörény Bánság és Szörény vármegye története*, vol. I (Budapest, 1877).

⁷ Imré Lukinich, *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711* (Budapest, 1918).

principatului Transilvaniei și implicit a modificărilor teritoriale din regiune în amintita perioadă. Utile au fost și rezultatele muncii de geografie istorică întreprinse de Ioan Hațegan, care au facilitat localizarea unora dintre așezările de frontieră ale banatului atestate în documente. Mai recent s-au remarcat, printre alții, Adrian Magina sau Dragoș-Lucian Țigău. Ultimului îi aparține primul (și până acum singurul) efort de a realiza o monografie a banatului de Caransebeș-Lugoj. Excelenta sa lucrare, intitulată *Banatul și sangeacul de Lugoj și Caransebeș (1552–1688)* a rămas din păcate nepublicată.⁸ Progresele înregistrate în cercetarea dedicată banatului de Caransebeș-Lugoj s-au reflectat și în recenta sinteză de istorie a Banatului coordonată de Ioan Bolovan și Rudolf Grăf, la scrierea căreia au participat Livia și Adrian Magina, realizatorii secțiunii care include banatul de Caransebeș-Lugoj.⁹ După cum se poate observa din această extrem de sumară trecere în revistă, problema delimitării teritoriale a banatului de Caransebeș-Lugoj este încă insuficient tratată, de aici și actualitatea acestui studiu.

Banatul de Caransebeș-Lugoj este situat în estul regiunii istorice cunoscute sub numele de Banat. Așa cum arată și denumirea, a gravitat în jurul a două centre, Lugojul și Caransebeșul. Ca amplasare geografică, conform sistemului modern de coordonate bazat de latitudine și longitudine, Caransebeșul este situat la 45° 25' 17" N și 22° 13' 19" E. Orașul este așezat în depresiunea intramontană omonimă, rezultată din intersecția luncilor Timișului, Bistrei și Sebeșului. Este localizat la vărsarea Sebeșului în Timiș și la 8 km în amonte de confluența Bistrei cu Timișul.¹⁰ Culoarul Bistrei separă spre est Munții Poiana Ruscă de Munții Țarcu, rezultând Poarta de Fier a Transilvaniei ce face legătura cu zona intracarpatică.¹¹ În acest punct, lunca Timișului este înconjurată de dealuri și terase care ating înălțimi de 500–600 m. Amplasamentul orașului are ca efect existența unor diferențe semnificative de nivel ce variază de la 500 m (în partea sud-vestică) până la 195 m (în zona luncii propriu-zise). Rezultă o altitudine medie de 211 m cu pante line, favorabile transportului.¹² Caransebeșul se

⁸ Dorim să mulțumim pe această cale domnului Dragoș-Lucian Țigău pentru deosebita amabilitate de a ne pune la dispoziție manuscrisul lucrării sale *Banatul și sangeacul de Lugoj și Caransebeș (1552–1688)* prin intermediul domnului Adrian Magina.

⁹ Adrian Magina, Livia Magina, "Banatul medieval (1000–1715)", în Ioan Bolovan, Rudolf Grăf, eds., *O istorie a Banatului. Compendiu*, ediția a II-a revizuită și adăugită (Cluj-Napoca, Ed. Academiei Române, Ed. Școala Ardeleană, 2023).

¹⁰ Timotei Jurjica (coordonator), *Județul Caraș-Severin. Monografie* (București, Ed. Sport-Turism, 1981), 25.

¹¹ Vasile Sencu, Ioan Băcănar, *Județul Caraș-Severin* (București, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, 1976), 43.

¹² Dragoș-Lucian Țigău, *Banatul și sangeacul de Lugoj și Caransebeș (1552–1688)*, disertație de masterat, mss., (București, 1995), 25.

afă situat la extremitatea nordică a culoarului Timiș-Cerna ce separă Carpații Meridionali (reprezențați de Munții Țarcu, Cernei și Mehedinți) de Munții Banatului (Semenicului și Almăjului). Lugojul este amplasat la 45° 42' 20" N și 21° 55' 33" E, făcând parte din zona de câmpie a Banatului prin așa-numita Câmpie înaltă a Lugojului cu o altitudine medie de 124 m. Tranziția spre Munții Poiana Ruscă situați la est este asigurată de Dealurile Lugojului.¹³ Cele două orașe au ca punct comun faptul că sunt traversate de râul Timiș. Lucru care arată foarte clar că centrul de greutate al banatului de Caransebeș-Lugoj era localizat pe cursul superior al Timișului. Regiunea era plasată la intersecția unor unități geografice majore (Câmpia Banatului, Carpații Occidentali și Carpații Meridionali), lucru ce i-a permis să asigure legătura între Banatul de câmpie (și implicit Ungaria), Transilvania și cursul inferior al Dunării. Este lesne de înțeles în aceste condiții importanța strategică și economică a zonei Caransebeșului și Lugojului. Este la fel de ușor de înțeles de ce respectiva regiune a avut o istorie frământată din punct de vedere al stabilității hotarelor.

În ceea ce privește întinderea banatului de Caransebeș-Lugoj informațiile istorice din surse contemporane existenței acestei unități administrative sunt destul de rare. Unul dintre autorii din epocă ce au avut ocazia să viziteze regiunea a fost Giovanandrea Gromo. Referitor la banatul de Caransebeș-Lugoj, Gromo ne spune că:

Acest banat se mărginește, așadar, spre sud-est cu sus-amintita Orșovă, stăpânită de turci, spre răsărit cu Țara Românească stăpânită de Pătrașcu, spre miazăzi cu Timișoara, stăpânită de asemenea de turci, spre apus cu Ungaria și spre nord cu Transilvania. Are o lungime de trei zile de drum, începând de la Orșova până la Poarta de Fier și cu mult mai puțin de două zile de drum de la hotarele Transilvaniei până la ținutul Timișoarei.¹⁴

În descrierea sa, Gromo pare să amestece sistemul modern de orientare geografică bazat pe poziția polilor geografici și a direcției de rotație a Pământului cu cel bizantin în care punctele cardinale erau stabilite după alte repere, cum ar fi poziționarea în raport cu cursurile râurilor. În cazul de față, este vorba de râul Timiș. Altfel nu poate fi explicată această plasare spre sud a Timișoarei.

Lăsând la o parte greșelile de poziționare, precum respectiva învecinare *spre miazăzi cu Timișoara*, autorul trasează limita sudică a banatului în apropierea Orșovei. La est este delimitat de versanții vestici ai Munților Țarcu și Cernei până la Poarta de Fier a Transilvaniei. De aici hotarul nordic continuă

¹³ Maria Bradea, Marin Iordache, Ilie Morodan, Liviu Minda, Radu Bălan, *Județul Timiș. Monografie* (București, Ed. Sport-Turism, 1981), 24.

¹⁴ *Călători străini*, II, 329.

spre vest pe pantele sudice ale Munților Poiana Ruscă până la un punct nespecificat în aval de Lugoj. Amplasamentul frontierei vestice nu reiese foarte clar din spusele lui Gromo. Cercetările par a indica o delimitare a hotarelor banatului între versanții Munților Țarcu și Cerna de la Mehadia până la Poarta de Fier a Transilvaniei la est, Munții Poiana Ruscă de la Poarta de Fier a Transilvaniei până în aval de Lugoj la nord, iar pentru frontiera sud-vestică dealurile Sacoșului și Pogănișului și pantele estice ale Munților Semenici.¹⁵ Aceasta este, cel puțin, întinderea minimă a banatului de Caransebeș-Lugoj. Frontiera cu Țara Românească nu a ridicat în general probleme. Acest lucru este dovedit de reglementarea de hotar din 28 mai 1606, acceptată de autoritățile din Sibiu, Orăștie, Hațeg, Caransebeș și de boierii munteni. Ea prevedea rezolvarea legală și amiabilă a oricăror chestiuni ce țineau de litigii de frontieră, pășunat sau capturarea fugarilor. Reglementarea stipula și pedepse dure pentru cei care amenințau securitatea frontierelor. Banul Paul Keresztessy a participat la negocierea acestui acord în calitate de reprezentant al principelui. De altfel, înțelegerea a fost testată cu succes în 1655 cu ocazia răscoalei seimenilor, când Acațiu Barcsay a trimis 1000 de soldați împotriva tâlharilor din Valea Jiului.¹⁶

Dacă în privința granițelor cu Țara Românească și cu principatul Transilvaniei nu există dubii, frontiera cu teritoriul otoman ridică probleme de localizare. Această frontieră a fluctuat de-a lungul timpului. La momentul cuceririi Timișoarei (1552), se pare că întreaga regiune a Banatului montan a rămas neocupată. Aceasta include, pe lângă teritoriul unanim acceptat al banatului de Caransebeș-Lugoj, *Almăjul, regiunile muntoase ale Clisurei și cele de dincolo de munții almăjeni, până la împreunarea râului Caraș cu Dunărea*.¹⁷ Această extindere a teritoriului banatului spre sud-vest până la vărsarea Carașului în Dunăre pare a fi susținută și de o scrisoare a sfatului orașului Caransebeș (22 ianuarie 1552) către comitele de Timiș, Ștefan Losonczy, prin care solicita restituiră imediată a satului Ticvani. Satul fusese ocupat abuziv de către Petru Petrovici pe vremea când fusese comite de Timiș, chiar dacă aparținea de drept orașului Caransebeș.¹⁸ Pe lângă faptul că, așa cum spune și Costin Feneșan¹⁹, acest document reprezintă prima atestare certă a localității Ticvani, el sugerează că în componența banatului se afla și câmpia Carașului. Este adevărat că actul este datat cu mai bine de jumătate de an înainte de supunerea Lugojului

¹⁵ Țigău, *Banatul și sangeacul*, 26.

¹⁶ Dragoș-Lucian Țigău, "Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora (II)", *Studii și Materiale de Istorie Medie XVII* (1999): 240.

¹⁷ Patriciu Dragalina, *Din istoria Banatului Severin*, vol. II (Caransebeș, 1900), 27.

¹⁸ Costin Feneșan, "Banatul Caransebeșului și Lugojului între Habsburgi și Poartă în anul 1552", *Studii și Materiale de Istorie Medie XII* (1994): 166, 179.

¹⁹ *Ibid.*, 166.

și Caransebeșului, dar acest lucru nu exclude apartenența respectivei zone la banat și după acceptarea suzeranității otomane. Bocșa, de asemenea, este indicată într-un raport din 1552, adresat de comisarul Gheorghe Rakovszky lui Ferdinand, ca fiind sub controlul banatului.²⁰

În orice caz, această situație nu a durat mult timp. Potrivit lui Imré Lukinich, după 1554 (când Petru Petrovici ajunge ban de Caransebeș-Lugoj), pe lângă Caransebeș, Lugoj și Jdioara, atestările documentare referitoare la apartenența la teritoriul banatului sunt certe numai pentru următoarele localități: Macskás (Maciova), Tincova, Zăgușeni, Nevrincea, Rugynócz (Ruginosu), Mal (lângă Oțelu Roșu), Glimboca, Ravna, Obreja, Vercerova (Vărciorova)²¹, Apadia, Mehadia, Viszák (Vișag)²², Kuptore sau Kuptoria²³, Mehadica, Globsor (Globurău) și Cseba (Csaba).²⁴ Pe baza acestora, Lukinich a stabilit frontiera aproximativă a banatului cu otomanii după cum urmează. Pornind din sud-est de la aliniamentul Mehadia – Cuptoare – Mehadica, traversează masivul Semenici pe linia formată de vârfurile Piatra Nedeii, Semenici și Cuca până la Apadia, situată pe valea Pogănișului. De la Apadia, cursul Pogănișului servea ca graniță în direcția nord-vest până la Vermeș. Dinspre Vermeș, continua spre nord-vest pe linia formată de teritoriile localităților Silagiu și Buziaș, de unde se îndrepta spre nord-est pe aliniamentul Ficătar – Ohaba – Belinț. De la Belinț frontiera continua spre est, traversând teritoriul la sud-est de localitățile Valea Lungă și Nevrincea, apoi la sud de satele Pogănești, Jurești, Bârna, Hăizești (Hăuzești) și Luncani (în prezent Luncanii de Sus).²⁵ De aici hotarul continua până la vârful Rusca. După cum se observă, acest amplasament făcea Lugojul foarte vulnerabil în fața unor atacuri otomane, dată fiind apropierea orașului de graniță. Pe lângă așezările consemnate de Lukinich, mai putem adăuga Ezeriș²⁶, Valeadeni, Delar, Măcicașul de Sus și de Jos, Dombravicză, Secaș și Grădiște²⁷, Zorlencior²⁸, Peștere, Plugova, Brebu, Var, Cicleni, Bradul,

²⁰ Dragalina, *Din istoria Banatului*, 47.

²¹ Situată pe culoarul Timiș-Cerna.

²² În componența actualei comune Victor Vlad Delamarina.

²³ Este vorba de Cuptoare de lângă Mehadica, nu de localitatea omonimă amplasată între Reșița și Văliug.

²⁴ Lukinich, *Erdély területei*, 139–140.

²⁵ Ibid., 140.

²⁶ Atestat într-un act de vânzare-cumpărare a unei vii din Ezeriș datat din 5 noiembrie 1572, întărit de Sigismund Báthory la 31 decembrie 1583, vezi Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, 75–76, 129–131.

²⁷ Consemnate toate într-un act de zălogire din 14 noiembrie 1572, vezi Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, 76–78.

²⁸ Testamentul lui Ladislau Maciovan din 10 septembrie 1578, vezi Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, 89.

Putna²⁹, Crășma (Crâjma), Zăvoi, Valea Mare, Voislova și Cireșa³⁰, Găvojdia³¹, Măru, Mătnicu Mare, Sacu, Morencz, Zgribești, Ohaba Mătnic, Var, Czernota (Chernota), Belies, Ozestia, Nalacz, Măguri, Zlawapatak, Ozestia.³² Acestea ne permit să facem câteva completări graniței identificate de Lukinich. De interes sunt Ezeriș (atestat în 1572 și 1583), Valeadeni (1572 și 1589), Brebu și mai ales Putna (ambele consemnate în 1579, 1580 și 1584). Putna este situată pe valea râului omonim în estul depresiunii Almăjului, ceea ce presupune o modificare a graniței de pe linia Mehadia – Cuptoare – Mehadica – Piatra Nedeii spre Mehadia – Putna – Piatra Nedeii (un amplasament mai logic, inclusiv din perspectiva formelor de relief, în comparație cu o linie Mehadia – Cuptoare – Mehadica – Putna – Piatra Nedeii). Brebu și Valeadeni sunt situate la sud-vest de cursul Pogănișului, în aval de Apadia, iar Ezerișul pe cursul Tăului, afluent vestic al Pogănișului. Mai există, de asemenea, într-un document din 3 octombrie 1578 o menționare a doi locuitori din Carașova, frații Giurca și Mihai Peteu (împreună cu sora lor Marta), în legătură cu împărțirea moștenirii rămase de la ruda lor, Margareta Peteu, căsătorită cu caransebeșeanul Anton Giurma.³³ Actul sugerează apartenența Carașovei la banatul de Caransebeș-Lugoj la momentul respectiv. În aceste condiții, propunem o frontieră pe următorul aliniament: Mehadia – Putna – Piatra Nedeii – Carașova – cursul Tăului până la vărsarea în Pogăniș, de unde granița continua în configurația indicată de Lukinich, aceasta fiind situația cel puțin până în 1578. După pierderea Carașovei, hotarul se deplasează la est spre linia formată de cele trei vârfuri menționate ale masivului Semenici de unde se îndreaptă spre valea Tăului (Mehadia – Putna – Piatra Nedeii – Semenici – Cuca – cursul Tăului). La un moment ulterior, dar nu înainte de 1583, este foarte probabil să fi avut loc pierderea Ezerișului și a Putnei. În acest fel s-a ajuns la granița stabilită de Lukinich, cu amendamentul că râul Pogăniș servea ca frontieră începând de la Valeadeni (cel puțin până în 1589) și Brebu (cel puțin până în 1584) în aval, nu de la Apadia. Aceste adăugiri aduse graniței stabilite de Lukinich fac ca pierderile teritoriale ce au urmat anilor de început ai banatului de Caransebeș-Lugoj să fie mai puțin drastice decât s-a crezut inițial.

²⁹ Menționate toate într-un act de zălogire din 30 noiembrie 1579, respectiv într-o decizie a scaunului de judecată al Caransebeșului din 3 iunie 1580, vezi Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, 94–98, 100–103.

³⁰ Act de donație al lui Cristofor Báthory din 21 decembrie 1580, vezi Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, 103–107.

³¹ Act de certificare a unei tranzacții de vânzare-cumpărare a unei moșii din 5 mai 1581, vezi Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, 113–115.

³² Donație din 26 septembrie 1584 a lui Sigismund Báthory vezi Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, 138–140.

³³ Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, 90–92.

Însă chiar dacă luăm în calcul diferențele minore expuse mai sus, este limpede că vorbim despre o reducere semnificativă a teritoriului banatului în decurs de câțiva ani. I. Lukinich leagă indirect numirea lui Petru Petrovici ca ban de Caransebeș-Lugoj de pierderea teritoriilor de la sud-vest de linia de hotar identificată de el. Posibilitatea ca Petru Petrovici să fi cedat otomanilor teritoriile de la sud-vest de această linie cu ocazia numirii sale ca ban sau ca o concesiune făcută în schimbul scutirii banatului de la plata haraciului către Poartă (1554) este exclusă. Probă în acest sens o reprezintă un document emis de Petrovici la 1 mai 1555 prin care ordona împărțirea moșiilor din Bozovici și a 9 predii din districtul Almăj care aparținuseră anterior lui Lazăr Wakmer, mort fără urmași.³⁴ Totodată, este greu de crezut că Poarta ar fi condiționat numirea unuia dintre cei mai fideli aliați ai săi din regiune de cedarea unor teritorii care nu aduceau niciun avantaj strategic imediat. Dimpotrivă, numirile lui Petrovici în pozițiile de comite de Timiș (1541) și apoi ban de Caransebeș-Lugoj (1554), ambele cu titlul de *sandjakbei* (adică donație directă de la sultan cu acordarea unui steag de domnie, așa cum primeau și domnii Țării Românești și Moldovei) arată statutul privilegiat de care a beneficiat acesta din partea Porții. Fapt cu atât mai relevant în contextul în care Poarta avea nevoie de Petrovici în efortul de a recupera Transilvania aflată în acel moment sub controlul lui Ferdinand de Habsburg. Prin urmare, considerăm că după toate probabilitățile această cedare a avut loc la moartea lui Petrovici în 1557, când teritoriul Banatului montan i-a fost încredințat de Poartă lui Ioan Sigismund.

Ulterior, teritoriul banatului s-a redus și mai mult, după cum o demonstrează recucerirea de către Sigismund Báthory în 1597–1598 a satului Ruginosu, situat relativ aproape de Caransebeș.³⁵ Anexarea așezării de către otomani s-a produs destul de târziu, după 1589, dacă avem în vedere un document emis de Sigismund la 15 martie 1589 legat de transcrierea și confirmarea unui act de zălogire din 1572 a unor moșii din câteva localități, printre care Ruginosu și Valeadeni.³⁶ Nu este exclus ca cele două să fi fost ocupate de otomani în cursul aceleiași campanii militare sau chiar să fie vorba despre o acțiune ofensivă otomană din primii ani ai Războiului cel Lung soldată cu ocuparea temporară a localităților. Această ultimă variantă pare a fi sprijinită de consemnarea așezărilor Brebu (cu ocazia a două tranzacții imobiliare separate din 15 ianuarie³⁷, respectiv 7 mai 1635³⁸), Ruginosu și Valeadeni (ambele într-un document de

³⁴ Pesty, *A Szörény Bánság*, vol. III, 271.

³⁵ Dragalina, *Din istoria Banatului*, 63.

³⁶ Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, 170–172

³⁷ Ibid., 422–424.

³⁸ Feneșan, *Documente medievale*, 162–163.

citare în fața instanței de judecată a comitatului datând din 14 august 1643).³⁹ Este puțin probabil ca Poarta să fi permis revenirea sub jurisdicția banatului a unor așezări anexate anterior. Cu atât mai mult în condițiile în care, așa cum vom vedea, după Războiul cel Lung otomanii au fost preocupați în a recupera toate cuceririle făcute în precedentele cinci decenii și a obține noi capete de pod în teritoriul banatului. Însă în lipsa unor date suplimentare acestea sunt mai degrabă speculații.

Sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea a fost marcat de participarea Transilvaniei de partea Ligii Sfinte la Războiul cel Lung (1593–1606) împotriva otomanilor. Efectul acestor campanii a fost o expansiune semnificativă a banatului de Caransebeș-Lugoj, ce atinge maxima extindere teritorială în această perioadă. Printre cuceririle realizate sub domnia lui Sigismund Báthory se numără Făgetul, Surducul, Cliciova, Susani, Jupani, Paulești, Doclin, Bocșa, Biniș, Valeadeni, precum și localitățile Margina, Mănăștiur, Bujoru și Furdia (Fârdea), împreună cu zonele adiacente.⁴⁰ Conform lui Lukinich, ultimele patru făceau parte din comitatul Hunedoarei⁴¹, însă este de presupus că jurisdicția banatului de Caransebeș-Lugoj s-a extins în nord până la cursul râului Bega.

Amploarea extinderii este reflectată în acordarea de noi posesii elitei nobiliare a Banatului montan de către principele transilvănean în acești ani. Un astfel de exemplu este donația făcută la 10 septembrie 1596 de Sigismund lui Nicolae Peica din Caransebeș. Acesta primea prediile Tisovița, Rudincz, Dragozela, Zetnicza, Persipna, Lerbenicz și Petloncz.⁴² Toate aceste așezări (dispărute în prezent, cu excepția Tisoviței) erau situate în Clisura Dunării, pe teritoriul actualului județ Mehedinți. Mai mulți membri ai familiei Peica apar, de asemenea, menționați într-un document din 28 mai 1597, cu ocazia unei dispute legate de moștenirea pe linie feminină a unor moșii din districtul Carașova. Actul menționează localitățile Carașova, Gîrliște, Ciudanovița, Jitin, Agadici, Măidan (numită și Ilsawa)⁴³, Răchitova, Goruia, Greoni, Petrowecz, Zpenczuracz și Gorwicza.⁴⁴ Toate aceste localități (dintre care ultimele trei, aflate în apropierea Carașovei, sunt dispărute în prezent) sunt situate în valea Carașului și actuala zonă a Oraviței. Această dispută în cadrul descendenților familiei Peica a rămas, cel puțin în parte, fără obiect, dacă avem în vedere o dispoziție a lui Sigismund din 18 august a aceluiași an, prin care cerea Capitlului din Alba-Iulia

³⁹ Ibid., 181–183.

⁴⁰ Dragalina, *Din istoria Banatului*, 62–63.

⁴¹ Lukinich, *Erdély terüeti*, 359.

⁴² Feneșan, *Documente medievale*, 89–90.

⁴³ În prezent Brădișorul de Jos. În ceea ce privește toponimul alternativ de Ilsawa utilizat în act, acesta este similar cu numele actual al râului care traversează satul, Lișava.

⁴⁴ Ibid., 98–101.

să-l pună pe banul Andrei Barcsay de Bârcea Mare (totodată și *capitaneus praesidii Caransebesiensis*) în posesia târgului Carașova și a moșiei Goruia.⁴⁵ În plus, acest din urmă document înlătură orice dubii asupra statutului de teritorii recuperate de sub administrația otomană directă a acestor localități.

În urma cuceririlor lui Sigismund, noua frontieră otomano-transilvăneană din Banat, așa cum a fost reconstituită de I. Lukinich, pornea de la Nagylak (Nădlac) și traversa în direcția sud-est Kétfülű (Gelu), Túregyház (în regiunea Mănăstur)⁴⁶ până la Borzas. Ultima este o așezare dispărută, localizată de Ioan Hațegan în apropiere de Babșa, fiind eronat asimilată Berzoviei.⁴⁷ Ea nu trebuie confundată cu o altă localitate cu același nume, Borzas/Berzews, în privința căreia specialiștii nu au ajuns la un consens.⁴⁸ Revenind, de aici granița continua la sud pe linia Babșa – Belinț – Ohaba (Ohaba-Forgaci) – Ficătar – Szemlac (Șemlacu Mare) – Gătaia – Omor (Rovinița Mare⁴⁹) – Denta – Gai.⁵⁰ În ceea ce privește Gaiul, o problemă o reprezintă identificarea așezării, în condițiile în care Lukinich nu precizează clar la care dintre ele se referă. Există trei sate cu acest nume: Gai (Gaj în sârbă, Gálya în maghiară), Gaiu Mare (Veliki Gaj, respectiv Nagyág) și Gaiu Mic (Mali Gaj, respectiv Kiság). Dintre acestea, prima este situată pe teritoriul actual al Serbiei în apropiere de Cuvin, iar ultimele două de o parte și de alta a graniței româno-sârbe în apropiere de Moravița. Având în vedere însă că Lukinich listează Gaiul ca parte a comitatului Timiș (comitatul modern Timiș din perioada austro-ungară, nu structura administrativă cu acest nume din perioada medievală) este clar că el avea în vedere una dintre cele două localități de graniță, cel mai probabil Gaiu Mare. Desigur, nu este exclus ca la un moment dat inclusiv Gaiul din vecinătatea Cuvinului să se fi aflat sub controlul banatului de Caransebeș-Lugoj, ceea ce ar mări considerabil arealul ocupat de banat. Însă în actualul stadiu al cercetării, această variantă are un caracter

⁴⁵ Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, 191–194.

⁴⁶ Pentru mai multe detalii asupra localizării așezării Túregyház vezi Sorin Forțiu, “Despre “nomadismul” toponimic în cartografia sec. XVIII–XX. Studiu de caz: *Papi/Popin* (și *Túregyház(a)*, *Marian/Marjan*, *Servus Dei*, *Satul Bătrân Dumbrăvița–Cernăteaz*”, *Arheovest* VI, 2 (2018): 819–856.

⁴⁷ Ioan Hațegan, *Dicționar istoric al așezărilor din Banat: sec. XI–XX* (Timișoara, Ed. Artpress, Ed. Banatul, 2013), 82.

⁴⁸ S-au avansat diverse ipoteze privind amplasarea ei, spre exemplu între Prisaca și Dragomirești. Milleker consideră că s-ar fi aflat în apropiere de Jdioara, opinie căreia i se raliază și Costin Feneșan (vezi Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, 169). Ipoteza lui Milleker este susținută și de toponimul Bărzașu (Berzeusa) din hotarul Jdioarei. Suciu, pe de altă parte, o identifică între Babșa și Târgoviște, sau chiar o asimila eronat Berzoviei (vezi Hațegan, *Dicționar istoric*, 60, 82).

⁴⁹ Hațegan, *Dicționar istoric*, 276.

⁵⁰ Lukinich, *Erdély területei*, 359–360.

speculativ. În componența banatului de Caransebeș-Lugoj erau incluse și Bocșa, Biniș, Gherteniș, Fizeș, Doclin, Comorâște, precum și Vârșețul cu zona înconjurătoare. Spre sud și sud-est, se aflau sub controlul banatului întreaga regiune a Almăjului și Tisovița⁵¹, localizată pe cursul afluentului omonim al Dunării.⁵²

Recapitulând, frontierele banatului de Caransebeș-Lugoj în perioada Războiului cel Lung erau configurate după cum urmează. Granița sudică pornea de pe valea Cernei (în vecinătatea Orșovei, dar la sud de Topleț), urma Clisura Dunării (fără să atingă cursul fluviului) până în apropiere de vărsarea Carașului în Dunăre. De aici se îndrepta spre nord, trecând pe la vestul regiunii Vârșeț până ajungea la Gaiu Mare. Din acest punct urma aliniamentul Gaiu Mare – Denta – Rovinița Mare – Gătaia – Șemlacu Mare – Ficătar – Ohaba – Belinț – Babșa. Babșa reprezenta punctul extrem al jurisdicției banatului înspre nord-vest. Credem că de aici frontiera urma cursul râului Bega spre est până la intersecția cu hotarul comitatului Hunedoara (linia Tisa – Fintoag – Cosești – Holdea – Baștea – Felsőlapugy/Lăpugiul de Sus – vârful Rusca)⁵³, cel mai probabil în apropiere de Lăpugiul de Sus. La est, frontierele interne cu principatul Transilvaniei și Țara Românească rămăneau neschimbate.

Conscripția din 1603 confirmă că districtul Almăjului se afla în continuare sub controlul banatului, fapt dovedit de listarea unor localități precum Rudăria, Bozovici sau Dalboșeț în rândul celor recensate.⁵⁴ Este de la sine înțeles că instabilitatea cauzată de starea continuă de război a avut ca rezultat alternarea controlului celor două tabere asupra unor așezări. O astfel de situație este atestată în martie-aprilie 1603, când vizirul Murad Pașa, beilerbeiul Belgradului, și Mehmed Efendi, defterdarul Belgradului, îi solicită banului Paul Keresztessy să accepte stabilirea unei garnizoane otomane la Caransebeș, promițând păstrarea privilegiilor locale.⁵⁵ Cei doi demnitari otomani precizează că Mehadia și Carașova se aflau la acel moment sub ocupație otomană. În schimb, un raport adresat pe 18 mai 1605 de către același Keresztessy principelui Ștefan Bocskay (în care se plângea de atitudinea mercenarilor sârbi staționați la Lugoj ce intenționau să predea otomanilor Lugojul și Mehadia), indică revenirea între timp a Mehadii sub controlul banatului de Caransebeș-Lugoj.⁵⁶ Un caz similar îl reprezintă Bocșa, ocupată temporar de otomani în 1604.⁵⁷

Circumstanțele politice din primii ani ai secolului al XVII-lea nu numai că

⁵¹ Hațegan, *Dicționar istoric*, 364.

⁵² Lukinich, *Erdély területei*, 359–360.

⁵³ Ibid., 361.

⁵⁴ Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, 281–282, 285.

⁵⁵ Ibid., 265–267.

⁵⁶ Ibid., 289–291.

⁵⁷ Lukinich, *Erdély területei*, 360.

au făcut imposibilă păstrarea acestor cuceriri care au trebuit returnate otomanilor, dar au dus și la o micșorare a teritoriului anterior. Cea mai importantă pierdere a fost indiscutabil Mehadia. Cedarea Mehadiiei (unul dintre cei patru piloni principali ai sistemului de fortificații al Banatului montan, alături de Caransebeș, Lugoj și Jdioara) a reprezentat o grea lovitură din punct de vedere strategic, banatul de Caransebeș-Lugoj devenind acum mult mai expus unor atacuri otomane. Este greu de identificat cu precizie momentul exact al cedării unora dintre aceste teritorii. Conform lui I. Lukinich, pierderea Bocșei⁵⁸, Mehadiiei și Almăjului s-a produs în timpul domniei lui Sigismund Rákóczi (1607–1608). Este cert că intrarea acestor localități sub control otoman nu s-a produs mai devreme de 31 mai 1607, așa cum o arată o donație făcută la această dată de Rákóczi lui Simon Lodi din Győr și soției acestuia Barbara (descendentă a familiei Vaida pe linie maternă).⁵⁹ În document sunt menționate, printre altele, așezările Iabalcea (în apropiere de Carașova), Ciuchici (situată pe valea Vicinicului⁶⁰), Dalboșeț și Topleț (aflată aproximativ la jumătatea distanței dintre Mehadia și Orșova). În ceea ce privește cuceririle lui Sigismund Báthory din nord (Margina, Mănăștiur, Făget), acestea au fost pierdute abia în 1616–1617, odată cu cedarea Lipovei de către Gabriel Bethlen.⁶¹

Legat de Mehadia, trebuie menționat că există o atestare documentară datând din 1626 care precizează că principele Gabriel Bethlen ținea 200 de cavaleri și 200 de infanteriști staționați în fortăreața de aici. La prima vedere, această informație este de natură să pună la îndoială includerea Mehadiiei în teritoriul administrat direct de Poartă. Documentul respectiv menționează însă și alte localități, precum Bocșa, Moldova, Orșova sau chiar Severin, ca aparținând teritoriului banatului de Caransebeș-Lugoj. Având în vedere că toate acestea erau sub control otoman la data respectivă, credibilitatea documentului este, așa cum remarcă și Adrian Magina, îndoielnică.⁶² În opinia lui, această discrepanță poate fi explicată fie prin dorința emitentului de a evalua necesitățile de personal militar în diversele zone, fie printr-o suprapunere a unor realități din trecut momentului 1626⁶³ (de la începutul secolului al XVI-lea, dată fiind includerea unor localități ca Severin, Orșova, Timișoara sau Becicherec).

⁵⁸ Ibid. Lukinich consideră că în cazul Bocșei a fost vorba de o cedare cu titlu temporar pașei de Timișoara făcută în momentele cele mai critice din timpul domniei lui Rákóczi cu scopul de a evita capturarea de către trupele imperiale, cedare rămasă ulterior definitivă.

⁵⁹ Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, 330–332.

⁶⁰ Afluent al Carașului, în apropierea graniței actuale dintre România și Serbia.

⁶¹ Lukinich, *Erdély területei*, 360.

⁶² Adrian Magina, "Aspecte militare din istoria comitatului Severin în secolele XVI–XVII", *Tibiscum*, Serie Nouă, Istorie – Etnografie, 4 (2014): 45.

⁶³ Ibid., 46.

În orice caz, punctul de frontieră cu otomanii s-a deplasat astfel spre nord de la Mehadia la Poarta Orientală. Noua graniță se afla pe linia Rusca – Cănicea – Domașnea – Luncavița – Verendin de unde continua ca și înainte spre vârful Piatra Nedeii, Semenici și Cuca. De la vârful Cuca, hotarul vestic continua pe aliniamentul Delinești – Brebu – Scăiuș – Valea Mare – Vișag – Magyarszákoss (Sacoșul Mare) – Hodoș – Sinersig – Boldur. Amplasamentul frontierei nordice urma linia așezărilor Boldur – Szilha (Coșteiu) – Nevrincea – Valea Lungă – Hezeriș – Harmadia (Armadia, în prezent inclusă în localitatea Tapia) – Cserestemes (Cireșu) – Criciova – Badjescsucsig (în apropiere de Nădrag) – vârful Rusca.⁶⁴ Se poate remarca o pierdere semnificativă de teritoriu în comparație cu perioada anterioară Războiului cel Lung. Iese în evidență deplasarea graniței la Criciova, în imediata vecinătate a Jdioarei. Astfel, noua limită lăsa foarte expuse Lugojul și Jdioara unor atacuri otomane. În ceea ce privește deplasarea frontierei de la Mehadia spre Poarta Orientală, această stare de fapt era valabilă și la momentul expediției conduse de Bona Vaida în sprijinul lui Matei Basarab (1632).⁶⁵ Din acest moment, frontiera otomană a banatului de Caransebeș-Lugoj a rămas stabilă până la anexarea finală de către Poartă în 1658.

Așadar, analiza informațiilor furnizate de izvoarele scrise ne permite să formulăm o serie de concluzii în privința limitelor teritoriale ale banatului de Caransebeș-Lugoj. Dacă hotarele cu principatul Transilvaniei și Țara Românească au rămas neschimbate în toată această perioadă (adică versanții Munților Țarcu și Cerna de la Mehadia până la Poarta de Fier a Transilvaniei la est, respectiv Munții Poiana Ruscă de la Poarta de Fier a Transilvaniei până în aval de Lugoj la nord), frontiera cu teritoriul otoman a cunoscut schimbări spectaculoase. După cum am văzut, teritoriul inițial al banatului de Caransebeș-Lugoj avea în componența sa zona Almăjului, regiunile muntoase ale Clisurii Dunării (fără a atinge linia fluviului aflată sub control otoman), dar și valea Carașului până la vărsarea acestui râu în Dunăre. Aceasta înseamnă, practic, întreg Banatul montan și porțiuni din Banatul de câmpie, păstrându-se în acest fel majoritatea teritoriului ce a aparținut anterior vechiului banat de Severin. Ulterior, arealul banatului s-a redus drastic, amplasamentul frontierei putând fi identificat (grație cercetărilor lui I. Lukinich) pe pantele estice ale Munților Semenici (mai precis linia Piatra Nedeii – Semenici – Cuca), valea Pogănișului, dealurile Silagiului și Sacoșului până la câmpia Lugojului (în aval de Lugoj). Am arătat însă, pe baza consemnărilor documentare, că amplasarea acestei reduceri teritoriale a fost mai puțin drastică decât a considerat Lukinich, așezări ca Putna, Ezeriș și chiar Carașova făcând parte din banat până în deceniul nouă al

⁶⁴ Lukinich, *Erdély területei*, 361.

⁶⁵ Dragalina, *Din istoria Banatului*, 136-137.

secolului al XVI-lea. În ceea ce privește momentul acestor pierderi teritoriale, nu putem subscrie ipotezei lui Lukinich care le plasează în 1554, odată cu acce-derea lui Petru Petrovici în poziția de ban de Caransebeș-Lugoj. Argumentul îl reprezintă documentul privind împărțirea posesiunilor lui Lazăr Wakmer din Bozovici și Almăj, emis de Petrovici în 1555. Prin urmare, anexarea acestor teritorii de către otomani nu putea avea loc în 1554, ea producându-se cel mai probabil la moartea lui Petru Petrovici în 1557. Am arătat, de asemenea, că era puțin plauzibil ca aceste cedări să se realizeze în condițiile în care Poarta avea nevoie la acel moment de serviciile lui Petrovici, unul dintre cei mai fideli aliați, în vederea recuperării Transilvaniei de sub control habsburgic. În mare, însă, respectivul aliniament reconstituit de Lukinich a rămas granița consacrată a banatului de Caransebeș-Lugoj pentru cea mai mare parte a existenței sale. Au mai existat pierderi teritoriale minore și după acest moment, așa cum o arată cazul satului Ruginosu din relativa apropiere a Caransebeșului.

Participarea Transilvaniei de partea Ligii Sfinte la Războiul cel Lung a însemnat și maxima extindere teritorială a banatului de Caransebeș-Lugoj. Jurisdicția banatului se întindea în sud până la Clisura Dunării, inclusiv în zona râului Tisovița spre est. În vest, autoritatea banatului cuprindea întreaga regiune Vârșeț și câmpia Gătaiei până la linia formată din actualele localități Gai, Denta, Rovinița Mare, Gătaia și Semlac. Spre nord, în componența banatului intrau Mănăștiur, Margina, Bujoru, Furdia și Făget cu teritoriile înconjurătoare, ajungând până la Babșa care reprezenta extremitatea nord-vestică a teritoriului banatului de Caransebeș-Lugoj. Sfârșitul războiului și revenirea la status-quo-ul anterior a însemnat pierderea nu numai a cuceririlor lui Sigismund Báthory, dar și a unor zone neocupate anterior de otomani. Cea mai importantă pierdere este indiscutabil Mehadia, limita sudică a banatului deplasându-se în aceste condiții spre nord la Poarta Orientală. Poate fi, de asemenea, observată și apropierea graniței în imediata vecinătate a Lugojului și Jdioarei. Practic, din cele patru cetăți care formau osatura sistemului de fortificații al Banatului montan, una era pierdută, iar alte două ținute sub strictă supraveghere. Aceste evoluții reflectă foarte clar strategia Porții de a vulnerabiliza sistemul militar defensiv al banatului în eventualitatea unei invazii, proiect la care Poarta nu a renunțat niciodată. Din acest moment, frontiera banatului de Caransebeș-Lugoj cu teritoriul otoman a rămas stabilă până la 1658. Bineînțeles, pe lângă acestea, au mai existat și fluctuații minore ale graniței cu eyalet-ul de Timișoara, care sunt mai dificil de urmărit cu precizie din multiple considerente, printre care și bine cunoscutul caracter de zonă tranzitorie specific frontierelor medievale. În mare măsură, se poate considera că banatul de Caransebeș-Lugoj (și implicit principatul Transilvaniei) reprezintă un caz tipic în care ambițiile de extindere au avut în final efectul contrar, ducând la un regres pe termen lung. Însă așa cum

arată evoluția continuă a frontierei otomane a banatului, marcată de frecvente anexări otomane de teritoriu, ofensiva transilvăneană din timpul Războiului cel Lung a reprezentat răspunsul logic la această amenințare, având un pronunțat caracter de război preventiv și defensiv.

Desigur că subiectul delimitării teritoriale a banatului de Caransebeș-Lugoj este departe de a fi epuizat, în principal din cauza materialului documentar destul de lacunar. Credem însă că am reușit să oferim o analiză actualizată a delimitării teritoriale a banatului, contribuind la reconstituirea evoluției frontierei acestuia, mai ales a celei sud-vestice. În special această graniță sud-vestică a banatului merită a face obiectul unor cercetări viitoare. Nu ne rămâne decât să sperăm că viitoarele progrese în ceea ce privește documentația și cercetarea vor aduce clarificări suplimentare situației graniței otomane a banatului de Caransebeș-Lugoj.

THE BORDERS OF BANAT OF CARANSEBEȘ AND LUGOJ: DEMARCATION AND EVOLUTION

Abstract

An administrative and military unit organized on the structure of the old Severin Banat, the Caransebeș and Lugoj Banat functioned between 1552 and 1658 as an autonomous component within the Principality of Transylvania. Its location at the intersection of Western and Eastern cultural spaces, as well as the predominance of the Romanian element (both quantitatively and in terms of the composition of the local elite) gave the Highland Banat region a unique character in medieval and early modern Romanian territory. Although in recent decades specialized research has made significant progress in reconstructing various aspects of the history and society of the banat of Caransebeș and Lugoj, a number of topics remain insufficiently studied. These include the delimitation of the territory of the banat, a process significantly complicated by the transitional nature of the medieval border. This article aims to analyze the territory of banat and, in particular, the evolution of its borders, with a special focus on the evolution of the frontier between the banat of Caransebeș and Lugoj and the Ottoman territory. The border between the Ottoman territories and the banat has constantly changed, with several major developments in this regard. While initially the banat of Caransebeș and Lugoj also included the regions of Almăj and Caraș, at a subsequent point in time (most likely being the death of Peter Petrovics) these were annexed by the Ottomans. The maximum territorial extent was recorded during the time of Sigismund Báthory, when the territory of the banat extended to the Danube Gorge, respectively to the Vrșac region. The beginning of the 17th century witnessed the loss of the new territories conquered from the Ottomans, but also of Mehadia. The approach is based on a comparative analysis of information provided by written records: narrative sources and documents. The results of previous research are not neglected, the most relevant in this regard being the studies by Pesty Frigyes and, especially, Imré Lukinich.

FAMILIA RACOVITĂ (RAMURA PRIBEG) ÎN SECOLELE XV–XVII

Dragoș Lucian Țigău*

Cuvinte-cheie: Banat, Caransebeș, genealogie, nobilime

Keywords: Banat, Karansebes, genealogical table, nobility

Evoluția familiei bănățene Racoviță a intrat în sfera de interes a cercetării științifice începând cu ultimul pătrar al secolului XIX. Istoricul Pesty Frigyes, cel care a editat primele corpusuri documentare referitoare la evul mediu bănățean¹, a fost și cel dintâi specialist preocupat să reconstituie genealogiile numeroaselor familii nobiliare menționate în actele scoase la lumină. În galeria neamurilor ilustre prezentate de Pesty se află și familia Racoviță-Pribeg. Arborele schițat de istoric se prezintă coerent și dovedește că informația genealogică este suficientă pentru a reface evoluția acestui neam pe o perioadă însemnată de timp (1440–1610).² Amănuntele oferite de Pesty au rămas referințe statornice pentru mai mult de un secol, ele fiind completate cu datele cuprinse în câteva diplomatarii și repertorii importante.³ Mai recent, cercetătoarea Ligia Boldea a realizat prima investigație de amploare a familiei Racoviță, analizând nu doar încrengăturile genealogice, ci și celelalte aspecte esențiale din existența oricărui neam: onomastica, patrimoniul imobiliar, funcțiile, relațiile sociale, spiritua-litatea etc.⁴ Pe baza surselor documentare, aceasta a demonstrat convingător

* Colegiul Economic “Nicolae Kretzulescu”, bd. Hristo Botev, nr. 17, București, e-mail: dragos-lucian68@yahoo.com

¹ Frigyes Pesty, *A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története*, vol. III (Budapest, 1878); Fr. Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. III–IV (Budapest, 1882–1883).

² Pesty, *Szörényi*, I (Budapest, 1877), 474.

³ Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440–1653)* (Timișoara: Facla, 1981); C. Feneșan, *Diplome de înobilare și blazon din Banat* (Timișoara: Ed. de Vest, 2007); C. Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, vol. I–II (Cluj-Napoca: Mega, 2016–2017); Báthory Zsigmond királyi könyvei 1582–1602, Tamás Fejér, Etelka Rácz, Anikó Szász, eds. (Kolozsvár, 2005) (seria *Erdélyi történelmi adatok*, VII.3.) (în continuare: BZK); *Az Erdélyi Káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*, Zsolt Bogdándi, Emőke Gálfi, eds. (Kolozsvár, 2006) (seria *Erdélyi történelmi adatok*, VIII.1.) (în continuare: EK).

⁴ Ligia Boldea, “Evoluția familiei nobile române bănățene Racoviță de Caransebeș (sec. XV – mijlocul sec. XVI),” *Mediaevalia Transilvanica* IV, nr. 1–2 (2000): 90–105; L. Boldea, *Nobilimea*

integrarea familiei Racoviță “în rândul elitelor feudale ale Banatului medieval.”⁵ Cu toate aceste rezultate, cercetarea destinului nobililor Racoviță-Pribeg merită a fi continuată din mai multe considerente. În primul rând, baza documentară se lărgeste permanent și devine tot mai accesibilă, mai ales în mediul virtual. Noile informații au darul de a completa datele existente și de a corecta inadvertențe mai vechi. Sursele disponibile acum permit evidențierea și eliminarea erorilor din genealogiile întocmite de Fr. Pesty.⁶ De asemenea, povestea familiei Racoviță, prezentată de Ligia Boldea doar până la anul 1550, poate fi urmărită încă două – trei generații, până la stingerea acestui neam.

Numele compus al familiei, *Racoviță* și *Pribeg*, poate fi explicat cu desulă ușurință. Primul patronimic se leagă de posesia Racovița din apropierea Caransebeșului, aflată în stăpânirea familiei încă din primele decenii ale secolului XV. Cele mai timpurii informații îi amintesc pe *Christophorus filius Petri de Rakouicza* (1428), *Valentinus de Rakouicha* (1440) și *Mathya Rakowicza* (1451) în ipostaza de reprezentanți regali (*homines regis*) la diverse anchete și puneri în posesie, iar tot pe atunci apar și dovezile referitoare la statutul nobiliar al unor persoane din familie (*nobilis vir Georgius de Rakowicza*, 1448) și la stăpânirea efectivă a moșiei Racovița (1458).⁷ Din acest toponim a derivat numele de familie, prin adăugarea sufixului românesc *-eanu* sau a encliticului maghiar *-i/ -y* care au sensul de “loc de proveniență.” Statutul nobiliar este exprimat în documentele latine prin prepoziția *de* urmată de locul în care persoana își are originea sau reședința. Astfel, membrii familiei sunt individualizați în moduri variate: *Rakowychaensis*, *Rakowyczay*, *de Racowicza*.⁸ Mențiunea celui de-al doilea apelativ și legătura sa cu patronimicul inițial se află într-un document din 18 iulie 1504: *Ladislaus de Rakowicza qui nuncupatur etiam Ladislaus Pribek*.⁹ Atribuirea acestei porecle se datorează destinului nefericit al purtătorului: în copilărie căzuse în captivitatea otomanilor și fusese eliberat după o lungă perioadă (*in anno cuius iam vigesima vel citra instaret revolutio*

românească din Banat în secolele XIV–XVI (origine, statut, studiu genealogic) (Reșița: Ed. Banatica, 2002), 316–330.

⁵ Boldea, *Nobilimea*, 329.

⁶ A se compara schițele lui Pesty din *Szörényi*, I, 474 și II, 474–475.

⁷ Pesty, *Krassó*, III, 331, nr. 232 (1428); Pesty, *Szörényi*, III, 56, 62, nr. 63 și 66 (1448, 1451); Feneșan, *Documente*, 33, 40, nr. 2 și 6 (1440, 1458).

⁸ Formele *Rakowychensis* și *Rakowyczay* sunt folosite în cadrul aceluiași document, la 14 februarie 1537 (Pesty, *Szörényi*, III, 200–201, nr. 163). Sufixul *-eanu* este prezent și la alte nume românești din Banat: Gârlișteanu/ Gerlesthény, Mătniceanu, -a/ Mathnychana evidențiate de Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440–1514* (București, 2000), 193.

⁹ József Lugossy, “Két magyar köriratú pecsét 1500. évből,” *Magyar történelmi tár* I (Pesta, 1855): 177.

in etate iuvenili extitisset et per sevissimos Turcos dum partes regni nostri inferiores invassissent captus fuisset, 1485), foarte probabil în urma răscumpărării plătite de mama sa (*possessiones praefatus Ladislaus Pribek dicit genitricem suam generosam Durutheam relictam Jacobi Rakouicza dum ipse fuisset in captivitate Turcarum ... pro centum et sexaginta aureis impignorasse*, 1504).¹⁰ Evidențierea situației de fugar, hoinar sau dezrădăcinat prin termenul de pribeag (*prěbĕgŭ* în slavonă, *pribék* în maghiară) se întâlnește și în alte surse contemporane: *duos transfugas wlgo prybek* (13 iunie 1502) sau *advenam in vulgari praebeekun* (28 august 1509).¹¹ În cazul familiei studiate aici, apelativul s-a transformat în nume propriu și a fost utilizat concomitent cu patronimicul Racoviță pe toată durata secolului XVI. Chiar și târziu, la 3 februarie 1597, era pomenită *generosa domina Anna Rakouiczay alyas Pribek*.¹²

Numele *Pribegh*, *Pribek* are o frecvență destul de mare, fiind întâlnit la Caransebeș¹³, în Banatul de câmpie (unde sunt remarcate două familii originare din Lugoj și Timișoara)¹⁴, pe cuprinsul Transilvaniei istorice¹⁵ sau în comitatele ungurești.¹⁶ În aceste condiții se impune o investigare atentă a familiei bănățene Racoviță-Pribeg, pentru a elimina posibilele confuzii dintre membrii ei și alte personaje care poartă aceleași nume, dar sunt străine de acest neam.

Arborele genealogic cuprinde 26 de persoane (17 bărbați și 9 femei) care pot fi încadrate în patru generații întinse pe parcursul unui veac și jumătate (c. 1460 – după 1612). Pentru trei personaje (Grigore, Elena și Nicolae Pribeg) nu se poate stabili încă nicio legătură de rudenie cu restul familiei. Existența acestor oameni este luminată inegal de documente: peste 30 de ani – 5 persoane, între 20 și 30 de ani – 3, de la 10 la 20 de ani – alte 3, până în 10 ani – 4, iar un singur an – 11 (din care 3 cu mențiuni postume).

Prima generație este reprezentată de un singur personaj, anume Ladislau

¹⁰ Pesty, Szörényi, III, 95, nr. 94 (1485); Lugossy, “Két magyar,” 178 (1504).

¹¹ Pesty, Szörényi, III, 143, nr. 126 (1503); *Documente făgărășene*, Lukács Antal, ed., vol. I (1486–1630) (București, 2004), 10, nr. 11 (1509).

¹² Pesty, Krassó, IV, 194, nr. 490.

¹³ În 1573 este atestat negustorul grec Ladislau Pribeg, proprietar și contribuabil din Caransebeș, Adrian Magina, “Documente privind comerțul Caransebeșului în secolul al XVI-lea,” *Banatica* 28 (2018): 493–494, nr. 8–9.

¹⁴ Miklós Lendvai, *Temes vármegye nemes családjai*, vol. I (Budapest, 1896), 87.

¹⁵ Un Petru Pribek (*egregius*) și fiul său Farkas, copist în cancelaria mare princiară (1569), în János Zsigmond királyi könyve. 1569–1570, Tamás Fejér, Etelka Rácz, Szász Anikó, eds. (Kolozsvár, 2003) (seria *Erdélyi történelmi adatok*, VII.1.) (în continuare: JZK), 48, 57, nr. 92, 135. Peste ani (1589–1590), George Pribek a fost ușier (*ianitor*) al principelui Sigismund Báthori, BZK, 319, 328, 347, nr. 1176–1177, 1204, 1270.

¹⁶ Actele familiei Pribek din comitatul Ung descrise de Csátáry György, “A villei Pribék család levéltárának iratai (1346–1900),” *Acta Academiae Beregsasiensis* 12, nr. 2 (2013): 42–58.

de Racovița, zis și Pribeagul. El este menționat direct începând cu 8 februarie 1485, moment în care depășise perioadele nefericite ale copilăriei și adolescenței, petrecute în captivitatea turcească. Tatăl său se numea Iacob de Racovița și este remarcat la 26 decembrie 1458, când a încheiat o *adoptiva fraternitas* cu influentul nobil Nicolae de Bizere în privința folosirii și moștenirii reciproce a moșiilor pe care le aveau. În textul înțelegerii Nicolae de Bizere apare alături fiul său, pe când Iacob de Racovița figurează singur, semn că nu avea încă un moștenitor. Nașterea lui Ladislau s-a petrecut în anii imediat următori, fapt care corespunde cu realitatea celor 20 de ani de captivitate încheiată prin 1484–1485. La eliberare, Ladislau nu și-a mai găsit tatăl în viață, bucurându-se doar de prezența mamei care făcuse sacrificii bănești pentru răscumpărarea lui. Numele acestei doamne – Dorothea – și demersurile făcute de ea sunt amintite tardiv, în iulie 1504. După această perioadă nefastă, viața lui Ladislau Pribeg a luat o turnură favorabilă din punct de vedere material și matrimonial. El a fost căsătorit cu Caterina¹⁷ și a devenit părintele a șase copii. Viața lui Ladislau s-a sfârșit după 15 februarie 1519, dar înainte de 11 februarie 1525 când este consemnată explicit dispariția sa.¹⁸

A doua generație a ramurii Pribeg este alcătuită din copiii lui Ladislau, anume Iacob, Martin, Petru, Ladislau, Magdalena și Sofia. Băieții apar menționați simultan, pe când erau adulți (15 februarie 1519)¹⁹, și rămân în atenția documentelor între 3 și 30 de ani. Dacă șirul numelor consemnate respectă ordinea vârstelor, atunci întâiul născut a fost Iacob, botezat astfel în amintirea și onoarea bunicului său. El este și primul care dispare din acte (3 noiembrie 1522)²⁰, fără a i se cunoaște descendența. Al doilea frate, Martin, a avut o viață îndelungată, purtând constant patronimicul Racovița, cu excepția ultimei mențiuni, din 26 ianuarie 1548, când este prezentat Martin Prybek. Este posibil să mai fi trăit ceva timp după această dată, însă un act redactat la începutul lui octombrie 1560, deși nu-l prezintă decedat în chip explicit, lasă să se întrevadă această posibilitate prin faptul că nu el, ci fiii săi au fost chemați într-un proces de proprietate.²¹ Deși Martin a avut opt descendenți, totuși numele soției/nevestelor sale rămâne necunoscut. Viața celui de-al treilea băiat, anume Petru, este luminată documentar până la 13 martie 1537, când apare în ipostaza de jude primar al Caransebeșului. O însemnare intermediară, din 31 octombrie 1532, precizează că era căsătorit, numele soției sale fiind Ana.²² Petru a avut doi

¹⁷ Amănunt specificat fugitiv abia în 1537 (Pesty, *Szörényi*, III, 201, nr. 163).

¹⁸ Ibid., 163, 175, nr. 139 (1519) și 148 (1525).

¹⁹ Ibid., 163, nr. 139.

²⁰ Ibid., 172, nr. 143.

²¹ Ibid., 252, 286, nr. 191 (1548) și 216 (1560).

²² Pesty, *Krassó*, IV, 13, nr. 386 (1532); Pesty, *Szörényi*, III, 202, nr. 164 (1537).

copii, dar acest fapt este cunoscut doar din mărturii târzii (1560 și 1590). Ca și în cazul fratelui său mai mare, Petru are o prezență nominală în pomenitul act din octombrie 1560, în realitate el fiind decedat. În privința ultimului băiat, Ladislau, știrile se întind până la 26 ianuarie 1548. Unele reiterează înrudirea sa cu Martin și Petru: *Petrus Rakovychya cum fratribus suis Martino et Ladislao* (1534), *Martinus, Petrus et Ladislaus Rakowychaensis* (1537), iar altele confirmă adoptarea celui de-al doilea nume de familie și faptul că era căsătorit cu Marta Pobora: *Ladislaus Prybek et generosa domina Martha consorte sua filia condam Petri Pobora* (1544).²³ Consemnarea sfârșitul său (4 decembrie 1569)²⁴ se lasă așteptată mai mult de două decenii după ultima dovadă că s-ar fi aflat în viață. Se pare că nu a avut urmași direcți, pentru că din bunurile sale, parte au fost donate altor particulari, parte erau revendicate de fiii fratelui său, Martin.²⁵ Am lăsat la urmă cele două fete ale lui Ladislau Pribegul, pentru că ele apar în acte mult mai târziu, fără ca acest fapt să garanteze că erau mezinele familiei. Viața Magdalenei Racoviță este cunoscută din două mărturii despărțite de 35 de ani. La 11 februarie 1525, aceasta era nu doar orfană după alesul Ladislau Racoviță, ci și văduva nobilului Ioan Fiat de Armeniș, având o fiică nemăritată (*puella*) care își reclama drepturile patrimoniale în instanță. Pe temeiul acestor indicii, se poate aprecia că Magdalena se născuse în ultimul deceniu al secolului XV. Viața sa îndelungată s-a încheiat după octombrie 1560, când un act judiciar îi precizează nu doar ascendența, ci și al doilea mariaj, deja încheiat, dar binecuvântat cu un fiu: *nobilis domina Magdalena relictă quondam Nicolai Thywadar filia olim egregy Ladislai Rakowyczay alias Prybek cum filio eius Joanne Thywadar*.²⁶ Cât despre sora sa, Sofia, nu există decât o mărturie postumă – amintitul act din 1560 – care o prezintă ca fiica lui Ladislau Racoviță și mama nobilului Martin Bratovan.

A treia generație a familiei cuprinde 12 persoane din care opt descind din Martin Racoviță, două din Petru, iar alte două probabil din Iacob sau Ladislau. Urmașii surorilor Magdalena și Sofia rămân în afara investigației deoarece aparțin familiilor Fiat, Tivadar și Bratov(e)an. Cel mai prolific s-a dovedit a fi Martin Racoviță care a avut opt copii. Toți au ajuns la vârsta deplinei maturități, fapt dovedit prin menționarea lor în anii 1560, 1569 și chiar 1590. Primii intrați în atenția documentelor au fost frații Iacob, Ioan, Andrei, Mathia și Ladislau *fily Martini Rakowyczay fily sepefati Ladislai Rakowyczay*, la începutul lui septembrie 1560. Actul constituie unica mărturie despre existența lui Iacob, plasată

²³ Pesty, Krassó, IV, 12, 17, nr. 386 (1532: *germano meo*) și 388 (1534); Pesty, Szörényi, III, 200, 235, 252, nr. 163 (1537), 184 (1544: *Prybek*) și 191 (1548: *Prybek*).

²⁴ Pesty, Szörényi, III, p. 373, nr. 256.

²⁵ JZK, 60, nr. 251 (10 iulie 1569); Pesty, Szörényi, III, 373–377, nr. 256 (4 decembrie 1569).

²⁶ Pesty, Szörényi, III, 175, 286, nr. 148 (1525) și 216 (1560).

foarte probabil spre sfârșitul vieții acestuia. Sentința princiară din 4 decembrie 1569 nu-l mai amintește printre copiii lui Martin²⁷, iar însemnările ulterioare nu confirmă că ar fi avut urmași. Știrile despre Ioan Racoviță trebuie interpretate foarte prudent pentru că sub acest nume se ascund doi frați și vărul lor primar. Diferențierea lor este specificată de pomenitele acte din octombrie 1560 și decembrie 1569. În primul se face referire atât la Ioan fiul lui Martin, cât și la Ioan fiul lui Petru, ambii fiind nepoții lui Ladislau Pribeagul de la începutul secolului. După nouă ani, enumerarea *egregys et nobilibus Joanne, Petro, Matthia, Ladislao, altero Joanne et Andrea olim Martini Rakowyczay egregiorum filys* indică faptul că Martin avusese două căsnicii, în fiecare existând un băiat botezat Ioan. Cum toți figurează ca nobili aleși, diferențierea lor este și mai dificilă. Nu se poate stabili cine se află în spatele lui Ioan de Racoviță care a îndeplinit diverse funcții onorabile în răstimpul dintre 1561 și 1580, după cum nu se poate încă ști a cui nevastă a fost Dorothea Lazăr, amintită ca văduvă în perioada 1588/ 1591–1597.²⁸ Sursele sunt foarte discrete și derutante inclusiv în privința nobilului Andrei Racoviță. În 1560 el figurează al treilea în ordinea enumerării fraților săi, iar la 1569 este plasat ultimul! Sfârșitul său s-a petrecut în 1580, fapt evidențiat într-o misivă a regelui Ștefan Báthori, din 3 decembrie. Scrisoarea este importantă și pentru menționarea orfanilor lui Andrei, semn că el fusese părintele a cel puțin doi minori.²⁹ Documentele ulterioare nu-i mai păstrează amintirea și nici nu indică vreun succesor. Al patrulea frate – Mathias – are o biografie mai bogată, cu date răspândite în intervalul 1560–1590.³⁰ Două acte din 8 ianuarie 1566 și 25 octombrie 1568 arată că Mathias era al doilea soț al doamnei Adviga Fodor din Caransebeș.³¹ Din acest mariaj a rezultat o fiică, numită Barbara, fapt specificat abia în anul 1590. Legătura dintre Mathias și Adviga s-a destrămat din cauze naturale, prin dispariția primului în răstimpul dintre 25 august 1581 și 28 iunie 1588.³² Despre ceilalți trei băieți, Ladislau, Petru și al doilea Ioan, informațiile se reduc la consemnările din 1560 și 1569. Nici ampla detaliere din anul 1590, care va fi discutată mai jos, nu mai pomeneste numele lor și, cu atât mai puțin, vreun urmaș. Ultimul copil cunoscut al lui Martin Racoviță a fost o fată, pe nume Sofia. Urma ei se dezvoltă foarte

²⁷ Ibid., 373, nr. 256.

²⁸ EK, 219, nr. 580 (în 1588 se amintea doar de văduva răposatului Ioan Pribeg); Feneșan, *Documente*, 86–87, 96–98, nr. 31 și 36 (precizarea numelui în 1591, 1597).

²⁹ Endre Veress, *Báthory István Erdélyi fejedelem és Lengyel király levelezése*, vol. II (1576–1586) (Kolozsvár, 1944), 153, nr. 613.

³⁰ În 1555 un Máté Prybek servea ca mercenar în cetatea Szigetvár (*Századok* 10 (1876): 257), dar identitatea cu nobilul bănățean este puțin probabilă.

³¹ Pesty, *Szörényi*, III, 332, 367–368, nr. 236 și 252. Căsătoria s-a contractat după moartea primului soț, nobilul George Moise, dispariție amintită la 22 noiembrie 1563 (ibid., 325, nr. 231).

³² EK, 118, 210, nr. 296, 559.

târziu, abia la 24 decembrie 1590, când era deja decedată. Sofia fusese căsătorită cu nobilul Ladislau Lățug de Delinești, mai precis prima lui nevastă³³, căruia îi dăruise doi băieți, pe Francisc și Gabriel Lățug.³⁴

Frații Caterina și Ioan, copiii lui Petru de Racovița și verii nobililor amintiți mai sus, au parte de o slabă reflectare documentară. Amintita scrisoare din octombrie 1560 este unica mărturie incontestabilă referitoare la Ioan. Șirul actelor următoare oferă detalii cuprinzătoare despre cariera unui Ioan Racoviță, fără a oferi și certitudinea că este vorba de fiul lui Petru. Totuși, el a avut o viață de familie împlinită, bucurându-se de patru urmași care au ajuns cu bine la maturitate. Două reglementări patrimoniale din 12 și 24 decembrie 1590 confirmă dispariția lui Ioan.³⁵ Tot atunci apar indicii unice despre existența surorii sale, Caterina. În acel moment ea încă trăia, fiind văduva alesului Gabriel Lazăr și mama nobilului Francisc Lazăr.³⁶

Aici pot fi cuprinse și două persoane pentru care nu se poate stabili nicio legătură genealogică cu restul familiei. Integrarea lor în această generație este susținută de perioada istorică și de vârsta la care sunt atestate. Primul în ordine cronologică este Grigore Pribeg pe care trei surse sporadice (9 august 1561, februarie 1572 și 12 noiembrie 1578) îl prezintă implicat în diverse activități administrativ-judiciare.³⁷ Peste ani este remarcată și *nobila domina Helena Pribek, relictă egregii quondam Nicolai Mikanda* din Caransebeș (25 martie 1591).³⁸ Aceasta era văduvă de mult timp, indiciul fiind cuprins într-un act de delimitare a unor proprietăți din Caransebeș (20 ianuarie 1586), unde se mai arată că răposatul Nicolae Micanda avusese doi băieți și două fete care atunci se aflau la maturitate.³⁹

În a patra și ultima generație își găsesc locul șapte membri ai familiei care

³³ Fapt demonstrat de L. Boldea în studiile sale: “Aspecte din viața publică și privată a unui jude nobiliar al comitatului Severin: Ladislau Lățug de Delinești (1550–1600),” *Banatica*, 25 (2015): 65; “Date asupra patrimoniului funciar al familiei Lățug de Delinești (secolele XVI–XVII),” în Ligia Boldea, Rudolf Gräf, eds., *Vocația istoriei. Studii în memoria profesorului Nicolae Bocșan* (Cluj-Napoca, 2017), 77, apoi în cartea sa recentă *Nobili și demnitari ai Banatului montan medieval și premodern. Studii istorice* (Cluj-Napoca, 2023), 162–163.

³⁴ BZK, 366, nr. 1350; EK, 298, nr. 801.

³⁵ BZK, 367, nr. 1350; EK, 296, 298, nr. 798 și 801.

³⁶ EK, 296, nr. 798.

³⁷ Pesty, Szörényi, III, 300, 393–394, 418, nr. 221, 261 și 278. Actul din februarie 1572 este prezentat de Pesty în rezumat. Textul integral, încă inedit, se află la Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale, fond *familial Matskási*, seria 2. *Acte privind bunurile familiei* (în continuare: SJCAN-FFM), fasc. 24, nr. 788 (Grigore este înscris ca primul martor, pe fila 2 a documentului).

³⁸ Feneșan, *Documente*, 84, nr. 29.

³⁹ BZK, 204, nr. 704. Amănuntele genealogice sunt preluate în scrisoarea princiară din 23 ianuarie 1591, prin care s-a aprobat înțelegerea convenită în 1586 (Feneșan, *Documente*, 78, nr. 27).

au trăit în ultimele decenii ale secolului XVI și la începutul veacului următor. Cu excepția lui Nicolae Pribeg, pentru care nu există informații concludente, legăturile de rudenie ale acestor oameni sunt descrise amplu în cuprinsul a trei acte din decembrie 1590. Precizările de ordin genealogic s-au făcut din rațiuni practice, pentru a susține pretențiile de stăpânire asupra unui însemnat patrimoniu imobiliar. Primul document, datat 12 decembrie, prezintă toți descendenții nobilului Petru Racoviță care trăise în prima jumătate a secolului, fără a se omite mențiunea că era urmașul lui Ladislau Racoviță zis Pribegul. Se preciza căsătoria Caterinei cu alesul Gabriel Lazăr (acum dispărut) din care rezultase Francisc Lazăr (cel care a pornit acțiunea), apoi se enumerau copiii răposat alesului Ioan, fratele Caterinei. El avusese un băiat, Ladislau (deja mort și fără urmași) și trei fete care erau la casele lor: Ana (consoarta lui Nicolae Toth din Caransebeș), Sofia (măritată cu Nicolae Flore) și Caterina (nevasta lui Francisc Fodor).⁴⁰ Însemnările contemporane completează biografiile acestor personaje. Astfel, mariajul Anei Racoviță cu Nicolae Toth a durat dincolo de 3 februarie 1597⁴¹, iar Caterina Fodor a devenit mama a doi băieți și două fete. Căsnicia Caterinei cu un om deosebit s-a încheiat tragic în 1604, prin asasinarea lui Francisc.⁴² Documentul din 12 decembrie semnalează și o altă ramură a familiei care însă apare mai bine prezentată la 24 decembrie următor. Pe lângă enumerarea fiilor și nepoților lui Petru Racoviță se prezintă și câțiva dintre urmașii lui Martin, frate cu Petru. Primul personaj este Ladislau Pribeg alias Banul din Iaz, fiul lui Ioan și nepotul lui Martin. El apare ca văr primar cu Barbara, fata lui Mathia și nepoata aceluiași Martin Racoviță, care era măritată cu Gabriel de Diviciori (Devecseri) din Lugoj.⁴³ Totodată, cei doi aveau ca veri pe Francisc și Gabriel Lățug, copiii Sofiei – singura fată a pomenitului Martin. De asemenea, se reconfirmă că Andrei și Mathia fuseseră frați buni de tată (*frater carnalis*).⁴⁴ Amănuntul este foarte important deoarece arată că Andrei neavând urmași, drepturile sale au trecut la fratele său patern Mathia (și de aici la fiica lui, Barbara), iar tatăl lor, Martin, avusese copii de la neveste diferite, fapt deja sugerat prin existența a doi fii cu numele Ioan. Revenind la cei doi veri din această generație, se pot desluși și alte aspecte din viețile lor.

⁴⁰ EK, 296, nr. 798.

⁴¹ Pesty, *Krassó*, IV, 194, nr. 490.

⁴² Dragoș Lucian Țigău, "Familia nobililor Fodor în secolele XVI–XVII," *Banatica* 19 (2009): 80, 86.

⁴³ Gabriel era fiul lui Andrei *Literatus* de Diviciori, un funcționar în administrația locală, care a fost ucis în iulie 1577, la instigarea banului Ștefan Tompa. Descrierea evenimentului tragic, la A. Magina, "O crimă, un proces și o destituire. Disputele unor oficiali transilvăneni din Banatul de Caransebeș și Lugoj din a doua jumătate a secolului al XVI-lea," *Banatica* 27 (2017): 399–406, îndeosebi 403 (filiația Andrei – Gabriel).

⁴⁴ EK, 297–298, nr. 801.

Existența documentată a lui Ladislau poate fi urmărită încă de la sfârșitul lui februarie 1572, în contextul unei ascultări de martori. Printre persoanele care au mărturisit în favoarea familiei Pribeg s-au numărat și câțiva iobagi ai lui Banul din Iaz (*Jazy Banul jobagya*).⁴⁵ Deși prenumele nu este specificat, totuși, din informațiile de mai sus reiese cu claritate că acest Banul este identic cu Ladislau Pribeg alias Banul amintit mai târziu. Personajul rămâne atestat ca nobil în Iaz (*Ladislaus Pribek de Jázfalva*) până la 18 februarie 1603.⁴⁶ Despre Barbara se cunoaște că își legase destinul de un om instruit care în trecut (1577) fusese copist în cancelaria princiară mare. Ea a rămas văduvă în cursul anului 1594, situație evidențiată în acte cu ocazia separării bunurilor soțului ei (*nyhay Dewechery Gabrielne Rakowiczay Borbala*).⁴⁷ În această generație mai poate fi integrat, cu unele rezerve, nobilul Nicolae Racoviță-Pribeg. Doar trei surse foarte distanțate în timp confirmă existența unui Nicolae, fără a oferi și garanția că se referă la aceeași persoană. El apare în ipostazele de martor (*nobilis Nicolaus Rakowiczay*, septembrie 1577), partizan al taberei imperiale (*Pribek Miklós nemes*, februarie 1603) și notar al Caransebeșului (1612).⁴⁸ Apartenența sa la ramura familială discutată aici este dovedită indirect, prin faptul că locuiește în zona unde viețuiau și ceilalți membri ai familiei Racoviță, are rang de nobil și aduce servicii variate societății locale. Se poate admite, cu titlu de ipoteză până când va apărea o dovadă limpede, că Nicolae a fost unul din copiii lui Andrei, care în 1577 ajunsese la vârsta bărbăției și avea (cel puțin) doi frați mai mici, minori încă la finalul anului 1580.

Pentru alte personaje care poartă numele Pribeg nu există temeiuri pentru a fi integrate ramurii omonime a familiei Racoviță. În primul rând, este cazul nobililor lugojeni Lupu/ Wolfgang⁴⁹, George⁵⁰ și Ioan Pribek⁵¹ care au avut moșii și s-au remarcat departe de Banatul montan. Constatarea se aplică și celor aflați la mare distanță (spațială și temporală) de familia analizată aici.⁵²

⁴⁵ SJCAN-FFM, fasc. 24, nr. 788 (martorii 5 și 7).

⁴⁶ E. Veress, *Epistolae et acta Generalis Georgii Basta*, vol. II (1603–1607) (Budapest, 1914) (colecția “Monumenta Hungariae Historica”, seria *Diplomataria*, 37), 187, nr. 1216.

⁴⁷ Zsolt Trócsányi, *Erdély központi kormányzata (1540–1690)* (Budapest, 1980), 190 (1577); Pesty, *Krassó*, IV, 175, nr. 477 (1594).

⁴⁸ Magina, “O crimă,” 404 (1577); *Monumenta Comititalia Regni Transsylvaniae*, Sándor Szilágyi, ed., vol. XVII (1679–1682) (Budapest, 1894), 406 (1603); Pesty, *Szörényi*, II, 263 (1612).

⁴⁹ Amintit de la 22 decembrie 1597, este prezentat ca *nobilis Volfgangus Pribek de Magyar Endred*, în mai 1598 (Pesty, *Krassó*, IV, 210, 219, nr. 496, 500) și slujitor lefegiu al principelui în Lugoj, la 30 aprilie 1602 (Feneșan, *Diplomatarium*, II, 226–228, nr. 81).

⁵⁰ Nobil lugojean la 20 februarie 1603 (*Monumenta Comititalia*, XVII, 409).

⁵¹ Cariera lui Ioan Pribeg este descrisă amănunțit de C. Feneșan, *Diplome*, 39–40.

⁵² În cancelaria mare princiară au lucrat ca notari/ copişti: Farkas/ Wolfgang Pribek (1568–1573) și Francisc Pribek (1638–1641), Trócsányi, *Erdély*, 194. Farkas nu provenea din familia

Dispariția acestei ramuri familiale s-a petrecut lent, fiind favorizată de numărul mare de fete care, prin căsătorie, au asigurat vitalitatea altor neamuri ilustre. La hotarul anului 1600, doar doi bărbați puteau asigura viitorul familiei însă ei nu s-au dovedit a fi prolifici. Stingerea neamului este dovedită cel mai convingător prin absența numelor Racoviță și/ sau Pribeg din înscrisurile secolului al XVII-lea.

*

Integrarea familiei în elita socială este confirmată de mai multe realități: rangul nobiliar etalat și recunoscut ca atare în documente, o avere destul de însemnată, funcții dintre cele mai onorabile la nivelul administrației districtului Caransebeș. Statutul de nobil este întâlnit pentru prima dată în cadrul familiei la 1448 și va fi păstrat de către toți membrii ramurii Pribeg până la stingerea ei după anul 1600. Chiar și o absență îndelungată din mijlocul familiei, precum cea a lui Ladislau Pribegul, nu anulează calitatea de nobil. De aceeași considerație se bucură doamnele și fetele din familie: *generosa Dorothea relicta Jacobi Rakouicza* (1504), *nobili domina Magdalena filia egregy quondam Ladislai de Rakowycza* (1525, 1560), *generosa domina Anna Rakouiczay alyas Pribek*.⁵³ Prestanța socială remarcabilă este dovedită și prin integrarea nobililor Pribeg în categoria “aleșilor”, a nobililor frunțași.⁵⁴ Din exemplele prezentate mai sus reiese că acest calificativ este asociat în mod sigur de numele lui Ladislau Pribegul, nefiind exclus să-l fi onorat și pe părintele său.⁵⁵ Potrivit uzanțelor epocii, statutul de “ales” a fost atribuit tuturor descendenților masculini, direcți și colaterali. Valoarea rangului a variat însă de la o persoană la alta, fiind proporțională cu importanța funcțiilor îndeplinite. Titlul de “ales” a avut o consistență sporită în cazul lui Ioan Racoviță care a fost castelan districtual și primar al Caransebeșului, și o semnificație mai mult onorifică pentru nobilul de țară Ioan Pribeg din Iaz.

Situația materială a familiei are o bună reflectare documentară, ceea ce permite să fie analizată și apreciată corespunzător. Din datele cuprinse în anexa studiului se poate remarca faptul că patrimoniul imobiliar al nobililor Racoviță a fost concentrat numai în districtul și orașul Caransebeș. În momentul individualizării ramurii Pribeg, familia stăpânea mai multe sate aflate în

bănățeană întrucât tatăl său, Petru, trăia în 1569 (a se vedea nota 15), în timp ce Petru Racoviță/ Pribeg murise înainte de 1560.

⁵³ Lugossy, “Két magyar,” 178; Pesty, *Szörényi*, III, 175, 286, nr. 148, 216; *Krassó*, IV, 194, nr. 490.

⁵⁴ Drăgan, *Nobilimea*, 278–279 (subcapitolul *Aleșii/ egregii*).

⁵⁵ Este foarte posibil ca înfrățirea de moșie din 1458 să se fi încheiat între două persoane cu același rang: alesul Nicolae de Bizere (menționat ca atare în act) și “de asemenea” Iacob de Racoviță (Feneșan, *Documente*, 40–41, nr. 6).

bazinul râului Bistra. La 26 decembrie 1458, nobilul Iacob de Racoviță, tatăl lui Ladislau Pribegul, era proprietarul a nouă moșii: Racovița, cele două Ohabe/Zobadfalw, Sthowarcha, Slatina/ Zlagna, Var, Horzfalwa, Kezynul de Jos și de Sus.⁵⁶ Deși multe dintre ele sunt dispărute astăzi (pustiite sau înglobate în alte localități), documentele medievale atestă că amintitele așezări au rămas, total sau parțial, în proprietatea membrilor ramurii Pribeg. Un act regal din 2 iunie 1530 recunoaște drepturile de stăpânire ale fraților Martin, Petru și Ladislau Racoviță asupra părților de moșie numite Cicleni și Kyzyn, cu alt nume Var (*Cheklyen ac Kyzyn alio nomine Mezfalw*), iar înțelegerea de familie din 24 decembrie 1590, privind delimitarea părților posesionare cuvenite moștenitoarelor, în contul sfertului fetei, a avut în vedere prediile Racovița, Ohaba de Jos și de Sus, Var și Kzyn.⁵⁷ De asemenea, posesii ancestrale pot fi considerate satele Iaz și Ohaba-Zkorcza, pe care Ladislau Pribegul le revendică și le obține de la regele Mathia Corvin în mai 1485. După un secol, strănepotul său își stabilește reședința la Iaz și o etalează în documente: Ladislau Pribeg alias Banul de Iaz (1590). Conscriptia din 1603 evidențiază că posesiile Iaz și Ohaba-Zkorcza aparțineau familiei în totalitate (Ioan și Mathia Pribeg aveau câte două porți fiscale în fiecare sat), în timp ce moșia Var era stăpânită doar pe jumătate (Ioan și Mathia aveau câte o poartă din totalul de patru).⁵⁸

Averea familiei a sporit în decursul secolului XVI prin donații, cumpărări, moșteniri și zalogiri. La 15 februarie 1519, Ladislau Pribegul și cei patru fii ai săi, împreună cu frații Ioan și Francisc Fiat au primit o ghindărie (*silva glandinosa*) pe valea Lozna⁵⁹ ca răsplată pentru serviciile și sacrificiile făcute în beneficiul Coroanei. De milostivirea regală s-a bucurat și alesul Ladislau Racoviță care a primit de la regina Isabella Zápolya, în anii 40 ai secolului, două sate din Almăj.⁶⁰ Cumpărarea și moștenirea de bunuri sunt cunoscute doar din câteva surse. La 23 septembrie 1505, consiliul orașenesc al Caransebeșului a luat cunoștință de faptul că în anii precedenți, nobilul Ladislau Racoviță își amenajase o reședință pe locul stăpânit de Martin blănarul. Cum, între timp, meșterul decedase (în mod sigur, fără urmași), iar Ladislau plătise locul la prețul stabilit de o comisie, adunarea orașului a recunoscut nobilului Racoviță dreptul asupra

⁵⁶ Feneșan, *Documente*, 40–42, nr. 6.

⁵⁷ Feneșan, *Diplomatarium*, I, 319–321, nr. 96 (1530); BZK, 366, nr. 1350 (1590). Actul din 1530 conține cea mai veche atestare a satului Cicleni; până de curând, prima mențiune cunoscută era din 1572!

⁵⁸ Feneșan, *Diplomatarium*, II, 271, 276, nr. 103. Se poate observa că au fost înregistrați atât proprietarii efectivi cât și cei nominali. Dacă Ioan trăia încă în februarie 1603, Mathia murise de cel puțin 15 ani!

⁵⁹ Localizată în punctul Lozna Pleșii din satul Rusca Montană.

⁶⁰ JZK, 60, nr. 251 (mențiune târzie, din 10 iulie 1569).

reședinței construite. Peste ani, în martie 1537, frații Petru și Ladislau Racoviță au cumpărat cu 12 florini un fâneț la marginea orașului, care se învecina cu un alt loc de fân al acestora. Un act de succesiune, din 22 noiembrie 1544, arată că soții Marta Pobora și Ladislau Pribeg au beneficiat de o parte a averii lăsate de nobilul Nicolae Gârlișteanu – unchiul matern al Marthei. Ei au primit o cincime din posesiile Bolvașnița și Plesywa, o altă cincime dintr-o casă, moară și grădină aflate la Caransebeș, precum și cota parte cuvenită din suma de 650 de florini obținută de moștenitori din vânzarea părților posesionare de la Zlagna și Kopach.⁶¹ Zălogirea este întâlnită mai des, însă aceasta nu mărește decât tre-cător numărul posesiunilor familiale. Practica zălogului arată, în schimb, forța financiară a nobililor Pribeg. Astfel, în doar doi ani (1580–1582), influentul Ioan Pribeg a dat cu zălog împrumuturi care totalizează 550 de florini!

Mecanismul ieșirii din indiviziune prin separarea și schimbul proprietăților stăpânite în comun este oglindit de o mărturie rară, din 18 martie 1518. Atunci, nobilul Petru de Silvaș (Zylwasy) a convenit cu Ladislau Racoviță să-și împartă bunurile de la Caransebeș: un loc de casă pe strada Banului (*unum fundum curie in platea Banuczsa*), două fânețe (*duo fenilia*) și patru ogoare (*quatuor terras arabiles*). Pentru că Ladislau era îndreptățit la o treime din bunuri, el a cedat curtea din oraș (prețuită la 30 de florini), primind toate terenurile agricole menționate (evaluate la 14 florini).⁶²

Dacă sporirea averii a necesitat eforturi apreciabile într-un timp îndelungat, protejarea achizițiilor materiale s-a dovedit a fi o misiune cu mult mai dificilă. Bunurile familiale au fost expuse permanent la diferite pericole: rapacitatea și violențele vecinilor, voința discreționară a suveranilor, jafurile mercenarilor, ocupația otomană etc. Seria acestor abuzuri începe chiar din momentul apariției ramurii Pribeg, în a doua jumătate a secolului XV. După încheierea unei înfrățiri de moșie (*fraternalis adoptio*) între nobilii Nicolae de Bizere și Iacob de Racovița, la sfârșitul anului 1458⁶³, primul a profitat de dispariția lui Iacob și de prizonieratul fiului său Ladislau, ocupând posesiile familiei Racoviță. Abia prin 1484, Ladislau Pribeagul a scăpat din captivitatea otomană, reușind să-și recupereze moștenirea părintească în urma apelului făcut la regele Mathia Corvin și prin sentința tribunalului districtului Caransebeș (1485).⁶⁴ Reușita nu a fost chiar deplină, pentru că posesiile Akziny, Kziny și Var *alio nomine Mezvalu* au stat aproape 20 de ani în stăpânirea nobilului George de Marga. Ele fuseseră zălogite de mama lui Ladislau, pe timpul când acesta se afla încă rob la turci, cu scopul evident de a completa suma necesară răscumpărării fiului

⁶¹ Pesty, *Szörényi*, III, 235, 237–238.

⁶² Ibid., 160–161, nr. 137.

⁶³ Alte exemple contemporane de înfrățire, la Drăgan, *Nobilimea*, 136–137.

⁶⁴ Pesty, *Szörényi*, III, 94–97, nr. 94.

captiv.⁶⁵ Tentativa lui Ladislau Pribegul de a răscumpăra moșiile, plătind suma de 160 de florini, s-a lovit de opoziția lui George de Marga care a pretins 400 de florini! Instanța prezidată de banii de Severin a dat o sentință de compromis: cei doi justițiabili urmau să folosească în comun posesiile din momentul în care Ladislau plătea cei 160 de florini și până când s-ar fi probat falsitatea ori temeinicia pretențiilor nobilului de Marga (18 iulie 1504).⁶⁶ Litigiul nu și-a găsit rezolvarea nici după mai bine de 25 de ani, întrucât demersurile fraților Martin, Petru și Ladislau (fiii Pribegului) de a fi puși în stăpânirea moșiilor Cicleni și Kyzyn *alio nomine Mezfalw* au întâmpinat opreliștea neamurilor răposatului George de Marga (1530).⁶⁷

Un alt exemplu de conflict patrimonial, care s-a încheiat în favoarea celor trei frați *Rakowychaensis*, se întrevade din scrisoarea autorităților judiciare caransebeșene emisă la 14 februarie 1537. Atunci, văduva fostului ban Iacob Gârlișteanu a decis (*propria sua voluntate*) să restituie fiilor lui Ladislau Racoviță jumătățile din posesiile Bezna, Prisianul de Jos și de Sus pe care acesta le dăduse odinioară banului.⁶⁸ Actul reparatoriu al Margaretei Gârlișteanu s-a petrecut doar după dispariția fiului ei, Nicolae, care, în timpul vieții sale avusese un comportament abuziv și conflictual atât față de alți nobili, cât și în raporturile cu orașele Caransebeș și Lugoj.⁶⁹ Este foarte probabil ca întâmpinarea adresată palatinului regatului de Iacob Racoviță, în numele propriu și pentru frații săi, împotriva lui Nicolae Gârlișteanu (3 noiembrie 1522)⁷⁰ să fi avut ca obiect retrocedarea amintitelor părți posesionare. Restituirea s-a amânat cât timp a trăit acest om aprig, devenind posibilă doar datorită caracterului conciliant al Margaretei Gârlișteanu.

Nobilii Racoviță au avut neplăceri și din partea puterii princiare care face donații imprudente, în dauna bănățenilor. La 26 iulie 1561, Ioan Sigismund Zápolya a donat cancelarului său toate moșiile lui Ioan de Bizere, stins fără urmași, fapt care a provocat, la 7 august următor, opoziția hotărâtă a rudelor mai îndepărtate ale răposatului și a altor nobili bănățeni, printre care Ioan și Grigore Pribeg. Ei protestau în privința pământurilor deținute la Prisian (*Also-Pryssyeo*, *Felsew-Pryssyeo*) care, după cum s-a arătat mai sus, aparțineau

⁶⁵ Exemple similare de răscumpărare sunt prezentate de Drăgan, *Nobilimea*, 142.

⁶⁶ Lugossy, “Két magyar,” 177–178.

⁶⁷ Feneșan, *Diplomatarium*, I, 319–323, nr. 96 (ordinul regal de punere în posesie, 2 iunie) și 97 (opoziția din 26 iunie). Conflictul este prezentat de L. Boldea, “Considerații asupra familiei unui viceban al Severinului: Mărganii,” *Analele Banatului*, serie nouă, *Arheologie-istorie* XV (2007): 170–171; *Nobili și demnitari*, 232–233.

⁶⁸ Pesty, *Szörényi*, III, 200–201, nr. 163.

⁶⁹ Boldea, *Nobilimea*, 214; *Nobili și demnitari*, 23–24.

⁷⁰ Pesty, *Szörényi*, III, 172–173, nr. 143.

familiei de multă vreme. Opreliștea s-a întemeiat atât pe vechile drepturi de proprietate, cât și pe privilegiile generale ale nobilimii bănățene (*habere ipsam universitatem nobilium efficacia privilegia*).⁷¹ Localnicii au câștigat disputa abia în noiembrie 1563, prin anularea donației princiare.

Nici posesiile date în gaj sau luate cu zălog nu au adus liniște mereu, fapt confirmat de actele instanțelor de judecată caransebeșene. Astfel, în toamna anului 1532, s-a aprins un conflict violent între Ioan Măciș și frații Ladislau și Petru Racoviță. Nobilul de Măciș i-a acuzat pe cei doi de ocuparea și folosirea pământurilor de arătură aflate pe posesiile Brad și Zăguzeni, în timp ce frații Racoviță au replicat că s-au dus doar pe pământurile lor și acolo au fost atacați cu arme și pietre de iobagii lui Ioan. Altercația a prilejuit sângerarea lui Ioan Măciș, dar mai ales a lui Ladislau Racoviță care s-a ales cu un braț zdrobit. Pentru că incidentul se petrecuse pe terenurile stăpânite de Ioan Măciș, însă zălogite familiei Racoviță în schimbul a 100 de florini, instanța a hotărât despăgubirea fraților agresați (*homagium nobilium*) prin dublarea prețului pe care Ioan trebuia să-l plătească pentru răscumpărarea pământurilor (31 octombrie 1532).⁷² Raporturi conflictuale sunt atestate și la jumătatea deceniului următor, când Ladislau Racoviță l-a rănit pe Mihai de Maciova, fiind condamnat de instanțele locale. Măcinat de boala care i-a grăbit sfârșitul, Ladislau a căutat să se împace cu Mihai prin interpuși, oferind garanții materiale.⁷³ Peste ani, prin 1580, Ioan Pribeg s-a lovit de ostilitatea nobilului George Găman care i-a cerut imperativ, printr-o acțiune judiciară, să primească suma de 190 de florini și să renunțe astfel la părțile care îi fuseseră zălogite de un alt nobil în cuprinsul moșiilor Ravna, Glimboca și Mal. Găman și-a motivat pretenția intempestivă pe temeiul dreptului de preempțiune și al stăpânirii în indiviziune a terenurilor revendicate.⁷⁴

Cât de nesigură și de trecătoare era deținerea de bunuri o dovedește și documentația referitoare la cetatea Bocșa. La 4 decembrie 1534, fortificația se afla în posesia nobilului George Vrabie și a fraților Martin, Petru și Ladislau Racoviță care s-au învoit *sub illo vinculo honoris et fidei ... nulla inter eos fieret nequicia alter alterum excluderet ex castro Bokcha, vel alter alterum ex dominio alienaret*.⁷⁵ Aceste clauze arată că nobilii nu aveau un drept deplin de proprietate asupra cetății, ci, mai plauzibil, doar permisiunea de a o administra și folosi. Cert este faptul că în deceniul premergător cuceririi otomane, puternicul comite timișan Petru Petrovici a preluat fortificația, spre nemulțumirea amintiiților nobili, dar mai ales a caransebeșenilor. În martie 1552, Sfatul orașenesc a solicitat insistent

⁷¹ Ibid., 299–301, nr. 221 (citatul la 300).

⁷² Pesty, *Krassó*, IV, 11–15, nr. 386.

⁷³ Pesty, *Szörényi*, III, 374–375, nr. 256 (informație târzie din 1569).

⁷⁴ Feneșan, *Diplomatariu*, II, 109–111, nr. 29.

⁷⁵ Pesty, *Krassó*, IV, 17–18, nr. 388.

retrocedarea Bocșei de către noul comite al Timișoarei, pe motivul *quod castellum cum possessione una semper ad nos pertinet*⁷⁶, fapt care confirmă că vechii nobili nu au avut decât un drept de folosință. Istoria a dat însă un alt verdict, din vara anului 1552 cetatea Bocșa intrând în teritoriul stăpânit de otomani. După mai mult de patru decenii, fortificația a fost recucerită de viteazul căpitan George Borbely (iulie 1595)⁷⁷, dar recuperarea a deschis calea unor noi dispute patrimoniale. Astfel, pe 19 ianuarie 1597, la introducerea lui Andrei Barcsai în posesia castelului Bocșa și altor nouă moșii, nobila doamnă Ana Racoviță a formulat o împotrivire în privința fortificației și târgului Bocșa împreună cu posesiile Rawna și Ghertenis.⁷⁸ Rezultatul acestei opreliști nu este cunoscut, însă se poate admite că acțiunea de contestare s-a întemeiat pe o serie de drepturi pe care Petru Racoviță (bunicul Anei) le-a avut în anii 30 ai secolului.

Acțiuni judiciare se poartă și în privința bunurilor mobile corporale. Dispariția unor cai de pe moșia Iaz, la începutul anului 1572, a generat un amplu proces între reclamantul Ioan de Racovița și împricinatul Gaspar Birta. În fața instanței au compărut un număr impresionant de martori: 96 de partea lui Ioan (primul audiat fiind ruda sa, Grigore Racoviță) și cel puțin 52 pentru Gaspar Birta. Cu toate acestea, instanța locală nu a putut tranșa litigiul, trimițându-l Curții princiare pentru soluționare.⁷⁹

Conflictele patrimoniale cu alte familii au fost dublate de dispute similare în interiorul neamului Racoviță-Pribeg. Cauzele litigiilor au fost numeroase, însă documentele nu ilustrează decât tensiunile generate de atitudinile diferențiate ale membrilor masculini ai familiei în privința succesiunilor. Pe de o parte, bărbații au susținut sistematic dreptul soților de a participa la împărțirea unei mase sucesorale străine, aceasta fiind o modalitate de sporire a propriei averi. Astfel, pe 20 noiembrie 1544, la împărțirea moștenirii răposatului Nicolae Gârlișteanu a participat și Martha care era nepoata de soră a defunctului și soția lui Ladislau Pribeg. Partajul a fost echitabil pentru toți moștenitorii (*universa bona inter omnes predictos fratres et predicta sorores equaliter dividantur*), soții Pribeg primind atât bani (din vânzarea a două posesii), cât și bunuri imobiliare, fie sub formă de proprietate deplină (câte o cincime din Bolvașnița și Plesiwa, precum și din casa, moara și țarina de la Caransebeș), fie de zălog (jumătăți din satele Prisian de Jos și de Sus).⁸⁰

⁷⁶ C. Feneșan, "Banatul Caransebeșului și Lugojului între Habsburgi și Poartă în anul 1552," *Studii și materiale de istorie medie* XII (1994): 183, nr. VI. Prezentarea castelului, la Dumitru Țicu, *Cetăți medievale din Banat. Medieval Fortifications in Banat* (Timișoara: Cosmopolitan Art, 2009), 69–71 (descriere), 84–85 (schițe), 86–88 și 136–137 (imagini).

⁷⁷ Wolfgang Bethlen, *Historia de rebus Transsylvanicis*, vol. III (Cibinii/ Sibiu, 1783), 576.

⁷⁸ Pesty, *Krassó*, IV, 194, nr. 490.

⁷⁹ A se vedea nota 37.

⁸⁰ Pesty, *Szörényi*, III, 235–238, nr. 184.

Pe de altă parte, bărbații au urmărit ca averea familiei să nu se risipească, impunând privilegiul masculinității la succesiuni. Ei au acceptat să ofere suro-riilor și fiicelor doar bunuri mișcătoare și/ sau bani pentru darurile de nuntă (*honores nupciales*) și “sfertul fetei” (*quarta puellaris*), adică pătrimea cuvenită acesteia din moșiile familiale.⁸¹ În același timp, femeile au susținut principiul succesiunii nediscriminatorii, căutându-și dreptatea în instanță. La începutul lunii septembrie 1560, scaunul districtului Caransebeș a judecat, în primă instanță, solicitarea formulată de Magdalena Racoviță, fiica lui Ladislau Pribeagul, și de Martin Bratovan, nepotul aceluiași Ladislau prin mama sa Sofia, de a le fi recunoscut dreptul de moștenire asupra bunurilor lăsate de părintele/ bunicul lor. Ei solicitau drepturi succesoriale egale cu cele ale nepoților de fi ai Pribeagului (*tamen de bonis quae nos equali jure ac ipsos concernent*). Băieții lui Petru și Martin Racoviță au replicat că bunurile se moșteneau exclusiv pe linie masculină (*bona non sexum femininum sed duntaxat masculinum concernuntur*), afirmând că pentru sferturile de moșii cuvenite fetelor s-a plătit suma de 200 florini (*de filiali vero quartalicio genitores nostri cum ipsas emaritarunt ducentes nempe florenos dederunt*). Scaunul judiciar a audiat și depozițiile a 11 martori, însă nu a putut da un verdict, trimițând cauza la instanța superioară.⁸² Rezolvarea litigiului nu a venit prea repede, pentru că tribunalul princiar a returnat cazul scaunului de la Caransebeș, invocând motive de procedură. Totuși, instanța supremă nu a respins în mod expres egalitatea la succesiune între liniile feminine și cele masculine (6 mai 1561).⁸³ După mai mulți ani (31 ianuarie 1566), pe rolul instanței princiare s-a aflat o nouă întâmpinare formulată de aleșii Ioan și Mathia Pribeg împotriva nobililor Ioan Tivadar (fiul Magdalenei Racoviță) și Martin Bratovan (fiul Sofiei Racoviță). Reclamanții și-au susținut, din nou, dreptul de succesiune exclusiv pe linie masculină, care fusese dovedit în cadrul sedriei supreme, cu mai mulți ani înainte (*superioribus annis ... in curia et tabula nostra regia comprobatum*). Ei au acceptat doar răscumpărarea în bani a “sfertului fetei” cuvenit Magdalenei și Sofiei, nerecunoscând urmașilor celor două doamne niciun drept de proprietate și, în consecință, respingând orice tentativă a rudelor de a zălogi părți din averea strămoșească.⁸⁴ Discordia dintre neamuri pare fără sfârșit, căci vine rândul celor șase băieți ai nobilului Martin Racoviță să se judece cu trei femei din familia de Maciova. Ei s-au adresat tribunalului princiar, arătând că la moartea unchiului lor patern, Ladislau Racoviță, bunurile sale au rămas văduvei Martha Pobora. Aceasta și-a luat ca soț pe Mihai de Maciova (*Maczoway/ Machyovay*), cuplul având două fete, pe numele lor

⁸¹ Drăgan, *Nobilimea*, 205–207.

⁸² Pesty, *Szörényi*, III, 286–290, nr. 216.

⁸³ Ibid., 294–296, nr. 218.

⁸⁴ SJCAN-FFM, fascicula 21, nr. 672.

Veronica și Magdalena. La rândul său, Mihai a rămas văduv după Martha și s-a recăsătorit cu Căncea (*Kynchy*). Frații Racoviță au revendicat de la cele trei doamne rămase în viață averea unchiului lor, motivând că reținerea bunurilor de către văduva Martha le provocase o pagubă de peste 600 de florini. Ei au avut câștig de cauză pentru că tribunalul a decis să le retrocedeze toate bunurile și drepturile posesionare ale unchiului lor (4 decembrie 1569).⁸⁵

Ultimele reglementări patrimoniale s-au realizat către sfârșitul secolului, în faza de disoluție a neamului Racoviță-Pribeg. La 12 decembrie 1590, este consemnată o dispută între reprezentanții a două ramuri familiale, anume între patru veri, toți descendenți din Petru Racoviță: pe de o parte Francisc Lazăr, fiul Caterinei Racoviță (fata lui Petru), iar pe de altă parte surorile Ana, Sofia și Caterina, fiicele lui Ioan Racoviță (fiul lui Petru). Conflictul s-a aprins după dispariția fără urmași a fratelui celor trei doamne care s-au îngrijit din timp să obțină de la principele Sigismund Báthori drept de moștenire pe linie bărbătească (*in haeredes masculinos praeficeret*). Având acest avantaj, surorile Ana, Sofia și Caterina au putut încheia o înțelegere cu vărul lor secundar, Ladislau Pribeg din Iaz (nepotul lui Martin care fusese frate cu Petru – bunicul amintitelor femei) în privința stăpânirii părților care li se cuveneau din cinci sate (Ohaba de Sus, Zkorcza, Iaz, Var, Prisian) și trei predii (Ztremba, Zlatina/ Zlagna, Ohaba de Jos). Femeile l-au convins pe vărul lor din Iaz să le recunoască dreptul de moștenire, oferindu-i o recompensă generoasă: 60 de florini, zece boi, patru cai, o curte nobiliară la Iaz și o moară pe Bistra. Toate aceste acțiuni au fost contestate oficial de către Francisc Lazăr în fața capitlului de la Alba Iulia.⁸⁶ El își justifică pretențiile prin descendența din familia Racoviță și prin privilegiul masculinității la succesiuni. Rezultatul acestei opreliști nu este cunoscut, însă se poate observa că revendicările lui Francisc aveau temeiuri destul de slabe, pentru că deși se înrudea de mai aproape cu cele trei doamne, el însuși era un urmaș pe linie feminină și aparținea deja unui alt neam. În plus, drepturile mamei sale puteau fi la fel de discutabile precum cele ale verișoarelor reclamate.

Cu totul altfel se prezintă înțelegerea perfectată la 24 decembrie 1590 (tot la capitlul din Alba Iulia), din inițiativa lui Ladislau Pribeg de Iaz, pentru delimitarea drepturilor pe care membrii familiei le aveau sau urmau să le dobândească, în anumite condiții, în părțile zălogite din trei sate (Var, Ohaba de Sus, Zkorcza) și patru predii (Kzyn, Ohaba de Jos, Racovița, Ztremba). A fost și ocazia ca doamnele Barbara (nepoata lui Martin Pribeg), Ana, Sofia și Caterina (nepoatele lui Petru Pribeg – fratele lui Martin) să-și primească, în contul sferului de față, părțile cuvenite din moșiile nominalizate.⁸⁷

⁸⁵ Pesty, *Szörényi*, III, 373–377, nr. 256.

⁸⁶ EK, 296–297, nr. 798.

⁸⁷ Ibid., 297–298, nr. 801; BZK, 366–367, nr. 1350.

Documentele disponibile ilustrează nu doar raporturile de proprietate ci și alte aspecte interesante: dărnicia naturii, amenajările făcute de stăpâni, lumea supușilor etc. În cadrul posesiunilor sunt consemnate pământuri de arătură (*terras arabiles*)⁸⁸, grădini numite și țarină (*hortus videlicet czarina vocatus*)⁸⁹, ghindării (*silva glandinosa*)⁹⁰, case și curți nobiliare (*domus, fundum curie, residentia*)⁹¹, locuri pentru depozitat fânul (*fenilia, fenetum*)⁹², grajduri pentru cai (*stabulum pro equis*)⁹³ și mori (*molendini*) pe râurile Bistra și Sebeș.⁹⁴ Alte mărturii, deja evocate, se referă la numărul însemnat de animale domestice (boi, cai) și la grija purtată acestora. La fel de prețioase, prin raritatea lor, sunt știrile despre supușii nobililor Racoviță. Actele câtorva procese de proprietate îi remarcă pe iobagii lui Ladislau Pribeg, Martin Pribeg (1548), Mathias Pribeg și (Ladislau) Banul (1572) care fac depozitii în calitate de martori. Peste câțiva ani (20 mai 1581), Ioan Racoviță zis Pribeg a luat în zălog *sessiones iobagionales populosas volachales Bizerajozag vocatas*, informație care dovedește, o dată în plus, caracterul românesc al regiunii.⁹⁵

Șirul mărturiilor referitoare la proprietățile familiei devine inconsistent după anul 1590, ascunzând procesul de destructurare a patrimoniului imobiliar petrecut în deceniile următoare.

*

Un aspect important din existența familiei îl reprezintă activitățile și funcțiile îndeplinite de membrii acesteia. Investigarea lor este necesară întrucât ele au contribuit la menținerea influenței și prestigiului neamului Racoviță-Pribeg în cadrul societății locale. Primul personaj care s-a remarcat prin fapte deosebite a fost Ladislau Pribegul. Îndelungata captivitate la otomani nu l-a demoralizat ci, din contră, l-a ambiționat să se alăture altor bănațeni în luptele sângeroase cu turcii, fapt evidențiat în dania regală din februarie 1519: *cum nos attentis fidelitatem et fidelia illa servicia fidelium nostrorum egregiorum quondam Ladislai et Ludovici Fyath de Karansebes ac Ladislai de Rakowycza que ipsi huic regno nostro Hungariae et sacre corone ab ineunte etate ipsorum in confinibus contra Thurcos crucis christi inimicos fideliter et viriliter non sine copiosa sanguinis ipsorum*

⁸⁸ Pesty, Szörényi, III, 160, nr. 137 (1518); Krassó, IV, 11–12, nr. 386 (1532).

⁸⁹ Pesty, Szörényi, III, 237, nr. 184 (1544).

⁹⁰ Ibid., 163, nr. 139 (1519).

⁹¹ Ibid., 152, 160, 238, nr. 131 (1505), 137 (1518), 184 (1544); EK, 297, nr. 798 (1590).

⁹² Ibid., 160, 202, nr. 137 (1518), 164 (1537).

⁹³ Ibid., 238, nr. 184 (1544).

⁹⁴ Ibid., 237, nr. 184 (1544); EK, 297, nr. 798 (1590); A. Magina, "Pledges and debts. Prices of goods in the Banat of the 16th–17th centuries," *Banatica* 26/II (2016): 398, nr. 5 (1594).

⁹⁵ Pesty, Szörényi, III, 252, nr. 191 (1548); SJCAN-FFM, fasc. 24, nr. 788 (1572); EK, 115, nr. 282 (1581).

*effusione uti didicimus exhibuerunt ...*⁹⁶ Ladislau și-a crescut băieții în același spirit de devotament față de Coroană, aspect care este reliefat în amintitul act de donație: *et non minus considerantes eciam fidelitatem et fidelia servicia prefati Ladislai de Rakowycza nec non Jacobi, Martini, Petri et Ladislai filiorum eiusdem per eos sacre imprimis huius regni nostri Hungariae corone et deinde maiestati nostre et regno pro locorum et temporum varietate ...* Cățiva dintre urmașii Pribeagului și-au arătat preferința pentru domeniul militar, luând în administrare cetatea Bocșa și ocupând importanta demnitate de castelan al districtului Caransebeș. Această funcție colegială și-a păstrat caracterul militar dar, pe parcursul perioadelor lungi de pace, a căpătat valențe administrativ-judiciare. Astfel, în calitate de castelani, Martin, Ladislau și Ioan Racoviță au fost membri ai tribunalului districtual, îndeplinind diverse misiuni: înregistrarea de opreliști față de folosirea moșiilor (1537, 1580), a unor declarații de renunțare la bunuri zălogite (1537) și de înzestrare cu moșii a unor însurăței (1540), introducerea în posesie a nobililor (1543, 1573), instrumentarea proceselor (audierea părților și a martorilor, trimiterea pricinilor nesoluționate la curia judiciară regală) (1543, 1574, 1578), legalizarea unor zălogiri (1574, 1575, 1580). În iulie 1539, Martin Racoviță a primit ordin să comunice o citație de prezentare în fața tribunalului regal, iar peste ani, castelanul Ioan Racoviță a participat la lucrările dietei de la Cluj unde s-a decis condamnarea rebelului Gaspar Békés (25 iulie – 18 august 1575).⁹⁷

Dintre toate rudele sale, Martin Racoviță s-a arătat a fi cel mai competent în domeniul judiciar, o dovadă suplimentară fiind alegerea lui ca jude nobiliar în anul 1532. El a participat la amintitul proces purtat de Ioan Măciș cu frații Ladislau și Petru Racoviță, pentru tulburare de posesie și rănire cu armele. Atunci s-a creat o situație specială, când cel care face dreptate este rudă foarte apropiată cu una din părțile împincinate! Dincolo de aspectele legate de imparțialitate și moralitate, o asemenea practică nu este justificată decât parțial: Martin Racoviță a fost asistat de alți doi juzi nobiliari, iar ședința prezidată de aceștia nu reprezenta decât o etapă a procesului. Prezența lui Martin în completuri de judecată mai este semnalată în anii 1532 și 1535, când participă la dezbaterile și soluționarea procesului de succesiune pe linie feminină în cadrul familiei Fiat de Armeniș.⁹⁸

Ultima știre despre cooptarea unui membru al familiei în scaunul judiciar districtual provine din 16 aprilie 1568, când Ioan Pribeg cu alți opt nobili îi determină pe justițiabili să accepte un schimb de proprietăți ca soluție pentru închiderea litigiului dintre ei.

Implicarea nobililor Racoviță-Pribeg în problemele comunității locale,

⁹⁶ Pesty, Szörényi, III, 162–163, nr. 139.

⁹⁷ Referințele documentare sunt specificate în anexa studiului.

⁹⁸ Pesty, Szörényi, III, 187, 195–197, nr. 157 (23 martie 1532) și 161 (12 octombrie 1535).

prestanța și sprijinul de care s-au bucurat în societate sunt la fel de bine evidențiate în anii când au deținut demnitatea de prim-jude al orașului Caransebeș. În decursul unei jumătăți de secol, familia a dat trei primari: frații Petru și Ladislau, urmați de nepotul lor, Ioan Racoviță. Activitatea și personalitatea lor transpar din informații foarte inegale sub aspectul relevanței. În trei situații, calitatea de primar este menționată trecător, mai importante fiind ipostazele de justițiabil (1534–1535), cumpărător (1537) sau de moștenitor (1544).⁹⁹ De asemenea, rezolvarea problemelor curente nu este ilustrată, până acum, decât de scrisoarea Sfatului orășenesc din 3 octombrie 1578, cu privire la acordul de împărțire a unei moșteniri între câțiva particulari.¹⁰⁰

Mult mai interesante se arată a fi trei înscrisuri care dezvăluie conduita personală a prim-juzilor Racoviță, așteptările și ajutorul semenilor față de ei. Prima mărturie datează din 1534 și îl privește pe protojudele Petru Racoviță. El apare în corespondența episcopului transilvan Nicolae Gerendi cu regele Ferdinand de Habsburg, fiind prezentat ca o persoană de încredere care, la timpul potrivit, va servi cauza imperialilor.¹⁰¹ Disponibilitatea primarului nu s-a fructificat niciodată, pentru că Habsburgii s-au instalat târziu și efemer (1551–1552) în Banat.

Următoarea piesă documentară are o valoare istorică deosebită, cuprinzând înțelegerea încheiată, la 20 septembrie 1544, de prim-judele Ladislau Racoviță cu membrii sfatului orășenesc, cu cetățenii jurați (50 de persoane) și toți ceilalți locuitori ai orașului regesc Caransebeș (*nos... jurati judices collaterales, item jurati cives et consules ceterique universi cives et inhabitatores huius regie civitatis Karansebes*). Acordul s-a realizat după o chibzuită și liberă deliberare (*vero matura ac libera deliberacione nostra*), pentru binele general și liniștea orașului (*pro bono publico ac quiete tranquillitateque eiusdem civitatis*). Comunitatea Caransebeșului l-a asigurat pe primar că în problemele ce privesc orașul nu îl vor părăsi niciodată la nevoie. Bunurile prim-judelui vor fi apărute de localnici nu numai pe timpul cât va rămâne în funcție, ci și pentru tot restul vieții sale. La rândul său, primarul a dat garanții similare concetățenilor săi (*ad quod idemque dominus judex noster se mutuo nobis simili modo obligavit*).¹⁰² Prin clauzele sale, acordul este aproape un unicat în epocă. Motivele înțelegerii trebuie explicate prin conjunctura politică de atunci. Cu doar câțiva ani mai înainte, moartea regelui Ioan Zápolya a redeschis rivalitatea dintre habsburgi și otomani pentru

⁹⁹ A. Magina, *Acta et documenta partes Regni Hungariae inferiores concernentia/ Acte și documente privitoare la părțile de jos ale regatului ungar 1500–1552* (Cluj-Napoca: Mega, 2020), 158–160, nr. 87 (1534) și 89 (1535); Pesty, Szörényi, III, 202, 235, nr. 164 (1537) și 184 (1544).

¹⁰⁰ Feneșan, *Diplomatarium*, II, 90–92, nr. 22.

¹⁰¹ Pesty, Szörényi, I, 52–53.

¹⁰² Pesty, Szörényi, III, 233–234, nr. 183.

stăpânirea fostului regat maghiar. Criza politică s-a tranșat pe calea armelor în favoarea Imperiului otoman care a transformat Ungaria centrală în *eyalet* și a reușit să-și impună suzeranitatea asupra Transilvaniei și Banatului (1541). În decada următoare, intențiile Porții de ocupare a Banatului au devenit tot mai evidente, prin extinderea revendicărilor asupra întregului Timiș. În aceste condiții, caransebeșenii au fost printre primii care au conștientizat pericolul ocupației otomane și care s-au mobilizat pentru a-l înfrunta. Cu temei, acordul din 1544 a fost apreciat ca “un exemplu grăitor de solidarizare românească în fața vicisitudinilor epocii.”¹⁰³

A treia scrisoare datează din 26 decembrie 1580 și cuprinde un pact de prietenie și asistență mutuală între doi demnitari bănățeni, anume Ioan Racoviță și Nicolae Mixa/ Micșa. Primul avea calitate de prim-jude al Caransebeșului și, astfel, poate fi considerat exponentul intereselor locale, în timp ce al doilea, ocupantul funcției de tricesimator (vameș) al locului de tranzit omonim, apare ca reprezentantul autorității princiare. Ei au stabilit *egy másnak illien keotésel való attjafiuságott jo akaratból tellies zibeol keotnek eo kegielmek (...), hogy ketten egy mást értjk mindenek ellen és egymásnak semmit ellene nem akarnak uetnj, hanem mindenek ellen egymás mellet fognak és egymás mellet való attjafiuságból való zeretbeol egymásnak mindenek ellen akarnak zolgálny és egymás mellet lennj*.¹⁰⁴ Pactul dovedește nu doar prietenia personală a unor localnici, ci și solidaritatea asumată de doi demnitari în rezolvarea sarcinilor publice. Conlucrarea era necesară în condițiile prezenței la Caransebeș a unui număr apreciabil de negustori din Balcani, numiți generic “greci”, dornici să-și extindă afacerile în principatul ardelean. Deși aduceau mari foloase Caransebeșului, acești “greci” erau deseori opriți să intre în Transilvania pentru că intrau în concurență cu negustorii locali și încălcau monopolurile și privilegiile breslelor, nobililor și orașelor din principatul ardelean.¹⁰⁵

Nobilii Racoviță s-au arătat folositori și în funcții aparent modeste: reprezentanți regali sau princiari (*homo regius*) la introduceri în posesie, notari orașenești (*juratus notarius civitatis Caransebes*), jurați în procese (*certi probi nobiles viri*) etc. De asemenea, ei au ajuns până în Polonia unde îl servesc meritoriu pe regele Ștefan Báthori. Suveranul recunoaște calitățile lui Ioan Pribeg, om viteaz,

¹⁰³ Ioan Aurel Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) în secolele XIV–XVI* (Cluj-Napoca: Ed. Dacia, 1991), 158.

¹⁰⁴ SJCAN-FFM, fasc. 24, nr. 799. Publicat de C. Feneșan, “Despre privilegiile Caransebeșului și Căvăranului în a doua jumătate a secolului al XVI-lea,” *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca* 20 (1977): 306, nota 17.

¹⁰⁵ Problematică abordată de Samuel Goldenberg, “Caransebeșul în comerțul sud-est european din secolul al XVI-lea,” *Banatica* 1 (1971): 163–176, iar mai recent de A. Magina, “Documente,” 481–496.

dar blajin și de mare omenie (*Pribék János, ki itt ez mostani szolgálatunkban jámborul forgolódott és nagy emberséget is mívelt ...*), și cere fratelui său, principele Christofor Báthori, să se milostivească de acest credincios (14 septembrie 1579). La fel de apreciat a fost și Andrei Pribeg care a murit în timp ce își îndeplinea serviciul, fapt pentru care, la 3 decembrie 1580, regele Ștefan îi solicită lui Christofor să aibă grijă de orfanii răposatului și să le dea în fiecare an, dacă vor avea nevoie, câte șase câble de grâu și două bucăți de slănină (*miután szegény Pribék András az ő szolgálatában elhalt, kérem, adasson segítségül erdélyi árváinak, ha rá vannak szorulva, évenként hat köböl búzát és két oldal szalonnát*).¹⁰⁶

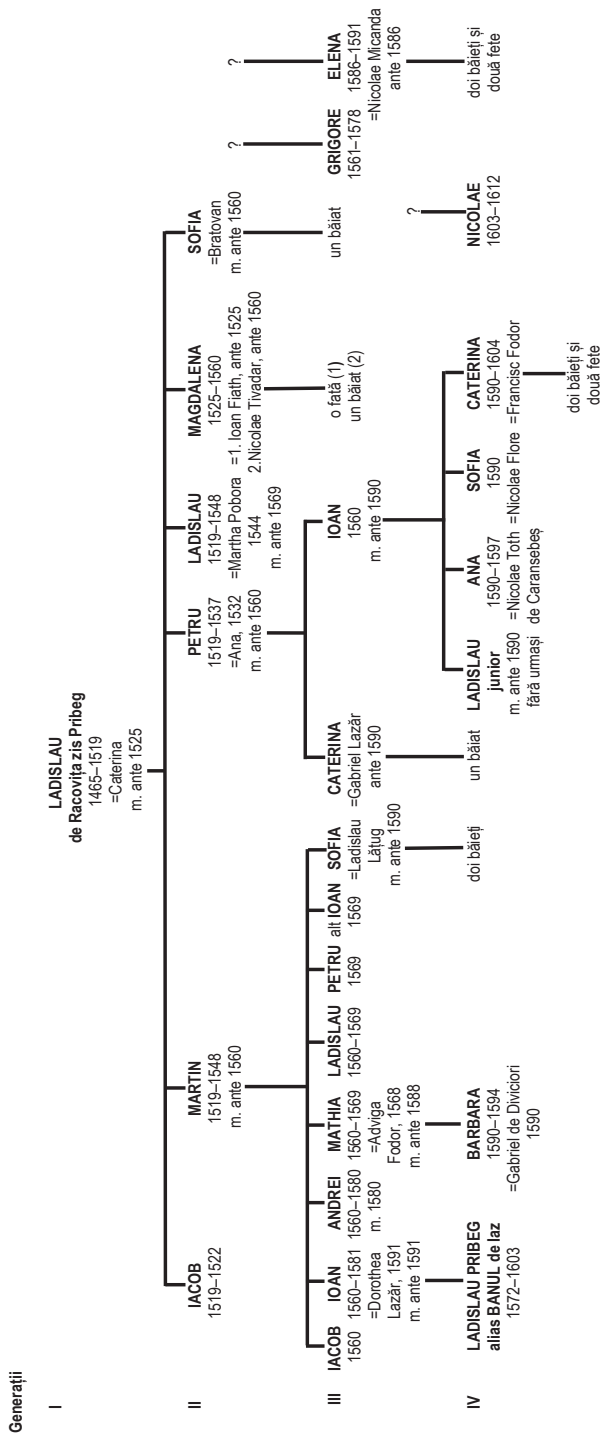
Aspectele de spiritualitate rămân într-o pronunțată obscuritate, pentru că până acum nu s-a lăsat descoperită nicio mărturie directă referitoare la confesiunea nobililor Racoviță-Pribeg. Onomastica de origine apuseană (Dorothea, Iacob, Magdalena, Martin, Mathia), ascensiunea socială și obținerea rangului nobiliar (îndeosebi a titlului de *egregius*), deținerea unor funcții publice importante sunt indicii solide în favoarea mărturisirii credinței catolice în perioada primelor două generații. Trecerea la una din confesiunile reformate este pe deplin posibilă după anul 1550, însă eventuala practicare a ei s-a limitat la cele câteva decenii premergătoare stingerii neamului. Și în privința nivelului de cultură, trebuie admis că îndeplinirea în bune condiții a funcțiilor, administrarea eficientă a moșiilor și apărarea drepturilor de proprietate nu ar fi fost posibile fără o minimă pregătire intelectuală. De exemplu, practicarea scrisului, cunoașterea legislației, deslușirea corespondenței și a socotelilor au fost aspecte certe din activitatea lui Nicolae Pribeg în calitate de *juratus notarius civitatis Caransebes* (1612).¹⁰⁷

La finalul acestei scurte investigații se poate constata că apariția ramurii Pribeg în cadrul familiei Racoviță a stat sub semnul norocului. Ladislau Pribeagul a reușit să supraviețuiască într-o lungă captivitate turcească, să redevină liber și să-și recapete posesiunile părintești. Fără vitalitatea sa, cei 25 de nobili prezentați anterior nu ar fi existat niciodată. Ei au reușit să sporească nu numai patrimoniul ci și prestigiul familiei. Rămâne remarcabil și singular în epocă succesul unui alt Ladislau Racoviță, fiul Pribeagului, de a realiza solidarizarea explicită a comunității urbane caransebeșene în jurul primarului ei. La mijlocul secolului al XVI-lea, neamul părea să aibă perspective promițătoare, însă destinul nestatornic nu s-a mai arătat favorabil. Prin lipsa descendenților masculini și numărul mare de fete care au intrat în alte familii nobile, neamul Racoviță-Pribeg a părăsit definitiv scena istoriei.

¹⁰⁶ Veress, *Báthory István*, II, 132, 153, nr. 579, 613.

¹⁰⁷ A. Magina, "Notarii Caransebeșului în secolul al XVII-lea" *Analele Banatului*, serie nouă, *Arheologie-istorie* XIX (2011): 305.

FAMILIA RACOVITĂ – RAMURA PRIBEG
în secolele XV – XVII

Patrimoniul imobiliar al familiei Racoviță-Pribeg în secolele XV–XVI
(așezările dispărute sunt însemnate cu asterisc)

I. Posesii și părți posesionare

a) districtul Caransebeș

Nr. crt.	Posesia	Data	Beneficiar	Observații
1 2 3–4 5 6 7 8 9	Racovița Zkroc* ambele Ohaba Kzyn* Iaz Herzesthe* Var Zlatynyk*	10 mai 1485	Ladislau Racovița	Posesii strămoșești (dinainte de 1458), recuperate de la Nicolae de Bizere care le ocupase abuziv pe timpul captivității lui Ladislau. (Feneșan, <i>Documente</i> , 42; Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 94–97)
10	Pădurea Lozna	15 februarie 1519	Ladislau Racovița cu cei patru fii	Donație regală pentru credință și fapte de arme; stăpânită în comun cu Ioan și Francisc Fiat. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 162–164)
11	Cicleni	2 iunie 1530	Martin, Petru și Ladislau Racovița	Regele Ioan Zápolya le recunoaște stăpânirea asupra unor părți posesionare. (Feneșan, <i>Diplomatarium</i> , I, 319–321)
12 13	Brad* Zăgujeni	Înainte de 31 octom- brie 1532	Ana și Petru Racovița	Luată în zălog pentru 100 de florini de la Ioan Măciș. (Pesty, <i>Krassó</i> , IV, 13)
14	Bocșa	4 decem- brie 1534	Petru, Mar- tin și Ladis- lau Racovița	Castel stăpânit în indiviziune cu George Vrabia. (Pesty, <i>Krassó</i> , IV, 17–18)
15 16 17	Prisian de Jos Prisian de Sus Besna*	14 februarie 1537	Martin, Petru și Ladislau Racovița	Li se restituie jumătățile de posesii date de tatăl lor lui Iacob Gârlișteanu. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 200–201)
18 19	Bolvașnița Plesywa*	22 noiem- brie 1544	Ladislau și Marta Pribeg	Obțin prin moștenire 1/5 din posesii. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 237)
20 21 22	Rawna* Glimboca Mal (Mezfalú)	c. 1580	Ioan Pribeg	Părți de sate luate în zălog (pentru 190 de florini) de la Baltazar Ciula. (Feneșan, <i>Diplomatarium</i> , II, 110)

Nr. crt.	Posesia	Data	Beneficiar	Observații
23	Bizerajozag (Ohaba Bistra)	20 mai 1581	Ioan Pribeg	Luată în zălog de la Sebastian Joffeo pentru 140 de florini. (EK, 115)
24	Găvojdia	18 aprilie 1582	Ioan Pribeg	Deținea părți posesionare, alături de nobilii Vaida. (MOL F4 <i>Cista comitatum. Zarand.</i> , Fasc. 2, nr. 24; Pesty, <i>Szörényi</i> , II, 69)
25 26 27 28 29 30 31	Calova de Jos Calova de Sus Vărciorova de Jos și de Sus Obreja Myheyencz* Ohabicza*	4 mai 1582	Ioan Pribeg	Părți de sate luate în zălog de la Baltazar Ciula, pentru 220 de florini. (EK, 125)
32 33	Ztremba* Zlatina (Zlagna)	12 decembrie 1590		Predii deja stăpânite, obiect al partajului familial. (EK, 296)
34 35 36	Pathak* Taria* Petnic	1603	Ioan Pribeg, Doamna Pribeg (Dorothea Lazăr?)	Ioan stăpânea câte o jumătate din Pathak (2 porți fiscale) și Taria (1/2 poartă), iar doamna (cu fam. Fiat) o poartă la Petnic. (Feneșan, <i>Diplomatarium</i> , II, 273–275)

b) districtul Almăj

Nr. crt.	Posesia	Data	Beneficiar	Observații
1 2	Pătaș Nagffalw*	1542 – 1551	Ladislau Racoviță	Donate de regina Isabella Zápolya. În iulie 1569 se aflau în proprietatea fiscului. (JZK, 60, nr. 251)

II. Proprietăți în orașul Caransebeș

Nr. crt.	Data	Proprietari	Bunuri stăpânite
1	Înainte de 23 septembrie 1505	Ladislau Racoviță	Și-a ridicat o reședință pe pământul lui Martin Blănarul, în perimetrul orașului, plătind apoi prețul locului. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 152–153)
2	18 martie 1518	Ladislau Racoviță	Stăpânise în indiviziune o treime dintr-un loc de casă pe strada Banului. Își cedează partea primind la schimb patru locuri de arătură și alte două pentru fân aflate în afara orașului. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 160–161)
3	13 martie 1537	Petru și Ladislau Racoviță	Ambii cumpără un fâneț aflat pe strada de Jos, lângă casele țiganilor, învecinat cu un alt fâneț stăpânit de cei doi. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 202–203)
4	22 noiembrie 1544	Ladislau și Marta Pribeg	Obțin prin moștenire 1/5 dintr-o casă, moară și grădină. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 237)
5	1592	Dorothea Lazăr	Stăpâna o casă. (Pesty, <i>Szörényi</i> , II, 238)
6	11 februarie 1594	Văduva lui Ioan Pribeg	Avea o moară pe râul Sebeș, strada Țărmurani. (Magina, <i>Pledges</i> , 398)

Funcții deținute de membrii familiei în secolele XV–XVII

Nr. crt.	Numele	Funcția	Data sau perioada
1	Ladislau Racoviță	Desemnat și participant ca <i>homo regius</i> la o introducere în posesie. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 109–110)	20 ianuarie, 1 martie 1492
2	Ladislau Racoviță	Persoană de mărturie/ jurat (cu un alt nobil) într-un proces civil. (Pesty, <i>Krassó</i> , III, 474–475)	8 august 1499
3	Martin Racoviță	Persoană de mărturie/ jurat (cu alți 7 nobili) într-un proces civil. (Magina, <i>Acte și documente</i> , 126)	22 decembrie 1524
4	Martin Racoviță	Castelan al districtului Caransebeș (Pesty, <i>Szörényi</i> , I, 319)	1531

Nr. crt.	Numele	Funcția	Data sau perioada
5	Martin Racoviță	Desemnat de rege (alături de alți opt nobili) să cerceteze litigiul dintre Ana și Francisc Fiat. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 187)	23 martie 1532
6	Martin Racoviță	Judele nobililor din districtul Sebeș. (Pesty, <i>Krassó</i> , IV, 15)	31 octombrie 1532
7	Martin Racoviță	Membru al scaunului de judecată distric-tual. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 195–197)	1534/ 1535
8	Petru Racoviță	Prim-jude al orașului Caransebeș. (Magina, <i>Acte și documente</i> , 158–160; Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 202)	24 iunie 1534, 13 ianuarie 1535, 13 martie 1537
9	Ladislau Racoviță	Desemnat <i>homo regius</i> la o introducere în posesie. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 198)	5 octombrie 1535
10	Martin Racoviță	Castelan al districtului Caransebeș. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 203–204)	26 aprilie – 31 mai 1537
11	Martin Racoviță	Comite (castelan) al districtului Caransebeș (cu Francisc Fiat). (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 212–213, 225)	18 iulie 1539 – 22 ianuarie 1540
12	Ladislau Racoviță	Castelan al districtului Caransebeș (cu Andrei Bizere). (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 228, 232)	28 iunie – 11 octombrie 1543
13	Ladislau Racoviță	Jude suprem al orașului Caransebeș. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 234–235)	20 septembrie – 22 noiembrie 1544
14	Ioan Racoviță	Desemnat și participant ca <i>homo regius</i> la două introduceri în posesie. (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 342, 346, 349)	6 februarie, 6 mai/ 3 iunie 1566
15	Ioan Pribeg	Membru în adunarea comitatensă. (Feneșan, <i>Diplomatarium</i> , II, 71–72)	16 aprilie 1568
16	Ioan Pribeg/ Racoviță	Castelan al districtului Caransebeș (cu Bona Vaida). (Pesty, <i>Krassó</i> , IV, 92, 97; <i>Szörényi</i> , III, 400–401, 403–404; <i>Monumenta comitalia</i> , II, 566)	9 iunie 1573 – 6 august 1575

Nr. crt.	Numele	Funcția	Data sau perioada
17	Nicolae Raco-viță	Persoană de mărturie (alături de alți patru nobili) într-un proces penal. (Magina, <i>O crimă</i> , 404)	septembrie 1577
18	Ioan Racoviță	Castelan al districtului Caransebeș (cu Nicolae Toth). (Pesty, <i>Szörényi</i> , III, 421)	9 august 1578
19	Ioan Racoviță	Prim-jude al orașului Caransebeș. (Feneșan, <i>Diplomatarium</i> , II, 90–92; <i>Despre privilegiile</i> , 306; Pesty, <i>Szörényi</i> , II, 258–259)	3 octombrie 1578, 26 decembrie 1580, 1581
20	Ioan Racoviță	Castelan al districtului Caransebeș (cu Bona Vaida). (Feneșan, <i>Documente</i> , 60–63)	18 februarie – 4 aprilie 1580
21	Nicolae Pribeg	Notar al orașului Caransebeș. (Magina, <i>Notarii</i> , 305)	1612

THE RACOVIȚĂ FAMILY (PRIBEG BRANCH) IN THE 15TH–17TH CENTURIES

Abstract

The Racoviță family is first documented in the vicinity of Caransebeș in 1428. The Pribeg branch emerged after 1485, founded by the noble Ladislau of Racovița. Having been held captive by the Ottomans for two decades, Ladislau earned the epithet “the wanderer” (Pribeg, Pribek). This designation evolved into a hereditary surname, employed alongside the patronymic Racoviță throughout the sixteenth century.

The genealogical reconstruction encompasses twenty-six individuals (seventeen males and nine females) across four generations spanning approximately a century and a half (c. 1460 – post 1612). For three members—Grigore, Elena, and Nicolae Pribeg—no definitive kinship connections with the remainder of the lineage have been established. Documentary evidence regarding their existence varies considerably, ranging from isolated references to continuous records extending over three decades.

The family's integration into the local elite is substantiated by several factors: the documented and recognized noble rank, substantial wealth, and the occupation of prominent offices within the administration of the Caransebeș district. The noble status was first recorded in 1448 and persisted within the Pribeg branch until its eventual extinction.

The family's property portfolio was concentrated entirely within the Caransebeș district and city. Holdings included arable land, meadows, ponds, mills, residential buildings, and gardens. Throughout the sixteenth century, the family's wealth expanded through donations, acquisitions, inheritances, and pledges. This process of accumulation was followed by gradual asset dispersion, precipitated by the absence of male heirs.

Members of the Pribeg branch held significant positions within the local governance structure, including castellanships, noble judgeships, mayoralties, and notarial appointments. These roles were reinforced by sustained support from both the local community and governing authorities.

Religious and spiritual dimensions of the family remain poorly documented, as no direct testimony concerning the faith of the Racoviță-Pribeg nobility has been identified. Nonetheless, evidence of a high cultural level is suggested in the case of Nicolae Pribeg, who served as notary of Caransebeș in 1612.

The Pribeg lineage disappeared from the historical record after 1600, as a consequence of the absence of male descendants and the integration of female heirs into other noble houses.

CĂRȚI ROMÂNEȘTI VECHI DIN SECOLUL AL XVII-LEA ÎN COLECȚIILE BIBLIOTECII RÁDAY DIN BUDAPESTA

Florin Bogdan*

Cuvinte-cheie: bibliofilie, Noul Testament, Biblia, București, Bălgrad

Keywords: bibliophily, New Testament, Bible, Bucharest, Alba Iulia

Biblioteca Ráday din Budapesta este una din cele mai importante instituții deținătoare de patrimoniu bibliofil din capitala Ungariei. Cu aproape 15000 de volume de carte veche manuscrisă și tipărită, colecția oferă numeroase perspective de cercetare.¹ Între aceste tipărituri vechi regăsim și câteva cărți românești vechi, databile în intervalul 1648–1827. Tipăriturile românești au fost cercetate în anul 2023, la fața locului.²

În două studii, publicate recent³, am abordat problematica tipăriturilor databile în secolele XVIII–XIX, în număr de 10 volume (8 titluri). Colecția cuprinde și 3 titluri de carte românească veche apărute în secolul al XVII-lea, respectiv *Noul Testament* (Alba Iulia, 1648), *Biblia* (București, 1688) și *Molitvenic* (Alba Iulia, 1689). În rândurile următoare vom încerca să prezentăm cele trei exemplare amintite, în ordine cronologică, urmând să descriem elemente ale paginatiei, legăturii, stării de conservare și a importanței documentare – calitatea de izvor istoric – prin prisma notelor manuscrise (acolo unde acestea există).

Cea mai veche tipăritură păstrată în colecția cercetată este un exemplar⁴

* Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, str. Mihai Viteazul, nr. 12–14, e-mail: bogdan_florin_reghin@yahoo.com

¹ Despre istoricul Bibliotecii Ráday vezi Anna-Mária Veres, “Aspecte din viața Institutului Ráday din Budapesta: circulația și legătura cărților din fabuloasa sa bibliotecă”, *Sargetia*, S.N., IX (2018), 305–314.

² Îi mulțumesc pe această cale doamnei Anna-Mária Veres, director al Bibliotecii Ráday, pentru sprijinul acordat! Cercetarea a fost posibilă cu sprijinul acordat de Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.

³ Florin Bogdan, “Cărți românești vechi din secolele XVIII–XIX în colecțiile Bibliotecii Ráday din Budapesta”, *Apulum series Historia & Patrimonium*, LXI (2024), 137–144 și Florin Bogdan, “Contribuția lui David Prodan la *Bibliografia Românească Veche*”, *Apulum series Historia & Patrimonium. Supplementum*, LXI (2024), 195–201.

⁴ Cota: RMK 3–22.

al *Noului Testament* (Bălgrad, 1648).⁵ Exemplarul este repertoriat, fără descriere, în cel mai recent studiu dedicat circulației *Noului Testament de la Bălgrad*.⁶ Volumul este incomplet, păstrând [1] f. (titlul, copiat sub formă manuscrisă) și f. 14–312; lipsesc [6] f. de la început și f. 1–13, respectiv 313–330. Similar, cu alte exemplare ale *Noului Testament de la Bălgrad*, și în acest caz întâlnim o serie de erori de numerotare a paginilor: f. 30 este numerotată 25, f. 94 este numerotată 95, f. 163 este numerotată 165. Cartea beneficiază de o legătură realizată din carton îmbrăcat în piele, fiind rezultatul intervențiilor de restaurare la care a fost supusă în anul 1990. De altfel, întreg volumul a fost restaurat, acesta aflându-se într-o bună stare de conservare.

Pe filele cărții se păstrează o serie de însemne de proprietate sub forma unor ștampile, precum și câteva note manuscrite. Din categoria însemnelor de proprietate amintim ștampila cu textul *A Budapesti Ref. Theol. Akadémia Ráday-Könyvtára* (prezentă pe f. [1]^r, 14^r, 40^v, 64^v, 104^v, 134^v, 175^v, 180^v, 181^v, 186^v, 189^v, 192^v, 197^r, 198^v, 200^r, 201^v, 205^v, 223^v, 239^v, 250^v, 256^r, 262^v, 267^v, 272^r, 276^v, 279^r, 283^v, 287^r, 289^v, 290^r, 302^v și 303^r); o altă ștampilă prezentă este cea cu textul *Ráday Könyvtár Budapest* (vizibilă pe f. [1]^v, 14^r și 312^v); pe ultima filă este vizibilă urma unei alte ștampile, de dimensiuni mari, indescifrabilă. Notele manuscrite păstrate au fost afectate de petele de umezeală existente la nivelul corpului cărții, astfel că încă pot fi lecturate fragmente ale acestora: *Să știe că această carte este a lui Popp David sin Popii Mateiu din Ră[...]cișăru* (f. 126^v–129^r); *David Poppovici [?] [text șters parțial]* (f. 243^r); *[1]802 Aprilie 27 [...] [text afectat de petele de umezeală] David Poppovici* (f. 288^v–289^r); *Scri-am eu Manu [...] [text mutilat la restaurarea volumului]* (f. 309^r).

⁵ Ion Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, *Bibliografia Românească Veche. 1508–1830*, I (București: Ed. Academiei Române, 1903), nr. 54, 165–170 (în continuare BRV, I); Andrei Veress, *Bibliografia română-ungară*, I (București: Cartea Românească, 1931), 80 (în continuare Bibliografia); Szabó Károly, *Régi Magyar Könyvtár. Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, II (Budapest: Kiadja a M. Tud. Akadémia, 1879), nr. 684 (în continuare RMK, II); Heltai János, Holl Béla, *Régi Magyarországi nyomtatványok*, III (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2000), nr. 2210; Eva Mârza, *Din istoria tiparului românesc. Tipografia de la Alba Iulia (1577–1702)* (Sibiu: Imago, 1998), 34–44; Dan Râpă Buicliu, *Bibliografia Românească Veche, 1508–1830. Additamenta I* (Galați: Alma, 2000), 167–173 (în continuare Additamenta); *Bibliografia Românească Veche, I (A–C)* (București: Cimec, 2004), 73–74 (în continuare BRVAC); *Noul Testament tipărit pentru prima dată în limba română la 1648 de către Simion Ștefan mitropolitul Transilvaniei*, reeditat după 340 de ani din inițiativa și purtarea de grijă a Prea Sfințitului Emilian episcop al Alba Iuliei (Alba Iulia, 1988): *passim*; Sofia Știrban, *Din istoria hârtiei și filigranului. Tipografia românească a Bălgradului (sec. XVII)* (Alba Iulia: Muzeul Național al Unirii, 2023), 51–54.

⁶ Vezi Ana Dumitran, “Moștenirea mitropolitului Simion Ștefan. Comentarii, ipoteze, reevaluări”, în Jan Nicolae, ed., *Mitropolitul Simion Ștefan. Teolog, cărturar și patriot* (Alba Iulia: Ed. Altip, 2010), 293.

Unul dintre monumentele limbii române este *Biblia* (București, 1688)⁷, un exemplar al acesteia regăsindu-se și în biblioteca din Budapesta⁸, fiind complet, cu [5] f. + 932 p. + [1] p., cu o serie de erori de numerotare a paginilor, după cum urmează: p. 99–100 sunt dublate ca numerotare, continuându-se cu 102 și apoi cu 105; p. 331 este numerotată 325; p. 487–488 sunt numerotate 482–483 și se continua cu 489, 485, 486, iar după 490 sare la 496; paginile 51–52 sunt legate după paginile 53–54. Legătura volumului este realizată din tăblii de lemn îmbrăcate în piele. Coperta 1 este decorată cu o serie de chenare din linii, completate de ornamente florale și vegetale, cu un medalion, plasat în câmpul central, cu scena Adormirii Maicii Domnului. Coperta 2 prezintă un decor similar, chenarele din linii sunt completate de ornamente florale și vegetale, iar în câmpul central sunt benzi decorative cu același tip de ornamente. Se păstrează elemente ale încuierilor, iar tranșa cărții este stropită. Având în vedere ornamentația legăturii, comparată cu alte legături de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, specifice epocii brâncovenești⁹, aceasta în sine poate fi considerată o operă de artă! Starea generală de conservare este bună, sunt vizibile urme de uzură, urme minore ale unui atac xilofag, pete de umezeală, tăbliile de lemn ale celor două coperti sunt secționate fără a afecta însă integritatea acestora.

Pe filele cărții se păstrează o serie de însemne de proprietate sub forma unor ștampile: *A Budapesti Ref. Theologia Akadémia Ráday-Könyvtára* (foaia de garda 1^r, foaia de garda 2^r, f. [1]^r) sau *Ráday Könyvtár Budapest* (p. 7, 932 și pagina nenumărată de la final).

Din registrul notelor manuscrise amintim: *Biblia Sacra, Vetus et Novum Testamentum idiomate Walachico* (foaia de gardă 1^r), *Această Sfântă și Dumnezeiască Biblie iaste a noastră adevăte a me și a neaichii Costandin și Ștefan Brâncoveanii, Să să știe că ne-au dat-o tata când ne-am mutat dă la curte aicea la casele [...] [text tăiat] mamii [...] babii [...] răposând dumneaei [...] și ne-am mutat leat 7207 [1699], martie 5 dni* (foaia de gardă 2^r).

⁷ BRV I, nr. 86, 281–291; Ion Bianu, Dan Simonescu, *Bibliografia Românească Veche. 1508–1830*, IV (București: Edițiunea Academiei Române, 1944), nr. 86, 206–207; *Biblia adevăte Dumnezeiască Scriptură a Vechiului și Noului Testament*. Tipărită întâia oară la 1688 în timpul lui Șerban Vodă Cantacuzino, Domnul Țării Românești. Retipărită după 300 de ani în facsimil și transcriere cu aprobarea Sfântului Sinod și cu binecuvântarea Prea Fericitului Părinte Teotist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române (București, 1988): *passim*; Additamenta, 194–205; BRVAC, 123–125.

⁸ Cota: O–561.

⁹ Despre legătura de carte în perioada respectivă vezi și Luminița Kövari, “Legătura brâncovenească de carte – expresie a «barocului ortodox postbizantin»”, în Cristina Bogdan, Alexandru Ofrim (coord.), *Pentru o istorie culturală a cărții și a practicilor de lectură* (București: Ed. Universității din București, 2015), 473–489.

Însemnarea păstrată pe foaia de gardă 2^r devine o sursă istorică foarte importantă, întrucât aflăm că acest exemplar s-a aflat în posesia a doi dintre fiii domnului Constantin Brâncoveanu, respectiv Constantin și Ștefan!

Cel de-al treilea titlu avut în vedere în articolul de față, din categoria lucrărilor de secol XVII păstrate în colecțiile Bibliotecii Ráday¹⁰, este cel al *Molităvnicului* (Bălgrad, 1689).¹¹ Cartea se păstrează fragmentar, într-o mapă de protecție din piele. Fragmentul conține f. 4–47, 50–100, 102–157, 188–189, lipsind restul filelor. Starea de conservare este mediocră, pe lângă urmele avansate de uzură sunt sesizabile alte deteriorări provocate de atacuri xilofage și biologice, file franjurate, file desprinse, pete de ceară, suport papetar fragilizat.

Pe filele exemplarului regăsim ștampila actualului posesor: *Ráday Könyvtár Budapest* (f. 4^r, 9^r și 188^v), dar și o a doua ștampilă care atestă proveniența cărții din colecțiile originale ale Bibliotecii Naționale Széchényi: *Országos Széchényi Könyvtár Átengedett fölöspéldány 266/62* (f. 4^r).¹²

Din același registru, al mărturiilor documentare amintim și notele manuscrise păstrate: *RMK II 1644*¹³, 10/370–1955. sz., 266/61 (interiorul mapei de protecție), *Molítvenic Gy[ulafehér]vár 1689* (f. 4^r), *Popa Solomon din Pricaz* [?] (f. 33^v), *1816 Adam [...] [text șters]* (f. 81^r). De asemenea, pe fila 5^r, mai există o notă manuscrisă ilizibilă.

Deși puține la număr, cărțile românești vechi din secolul al XVII-lea păstrate în colecțiile Bibliotecii Ráday din Budapesta, se dovedesc a fi extrem de importante. Exceptând exemplarul *Noului Testament* care este repertoriat, fără o descriere amănunțită, în bibliografia de specialitate, celelalte două exemplare sunt inedite. Introducerea acestora în circuitul științific ne aduce mai aproape de o estimare corectă a numărului de exemplare cunoscute ale acestor titluri, contribuind și la o mai bună cunoaștere a arealului circulației edițiilor respective. Nu în ultimul rând, amintim calitatea documentară a exemplarelor, în special cel al *Bibliei lui Șerban Cantacuzino*, exemplar care a circulat în familia care a contribuit decisiv la apariția ediției, Constantin Brâncoveanu fiind cel care a susținut financiar apariția acesteia, iar exemplarul aflat în atenția noastră a fost dăruit chiar de către domnitor băieților săi, Constantin și Ștefan!

¹⁰ Cota: RMK 2–182.

¹¹ BRV I, nr. 87, 291–296; Bibliografia, 130; Daniela Poenaru, *Contribuții la Bibliografia Românească Veche* (Târgoviște: Muzeul Județean Dâmbovița, 1973), 170–171; Mârza, *Din istoria tiparului românesc*, 77–82; Additamenta, 205–206; RMK II, nr. 1644; *Molităvnic, Bălgrad, 1689*. Ediție îngrijită, studiu introductiv și glosar de Ana Dumitran, Alin-Mihai Gherman și Dumitru Vanca, cu un cuvânt înainte și binecuvântarea Înaltpreasfințitului Andrei, Arhiepiscopul Alba Iuliei (Alba Iulia: Reîntregirea, 2009), *passim*.

¹² Este cunoscut faptul că Biblioteca Națională a Ungariei a transferat exemplare de carte veche – dublete – către alte instituții de profil din Ungaria.

¹³ Numărul de ordine din bibliografia lui Szabó Károly; vezi nota 10.

Fig. 1. Noul Testament (Bălgrad, 1648) – fila 14^r Fig. 2. Coperta 1 a Bibliei (București, 1688)

Fig. 3. Foaia de titlu a Bibliei (București, 1688) Fig. 4. Fila 4^r din Molitǎvnic (Bălgrad, 1689)

SEVENTEENTH-CENTURY OLD ROMANIAN BOOKS IN THE
COLLECTIONS OF THE RÁDAY LIBRARY IN BUDAPEST*Abstract*

Budapest, the capital of Hungary, has a series of institutions with reference libraries which offer numerous research opportunities. If the National Széchényi Library, the Library of the Academy of Sciences or that of the Hungarian National Museum are already known, there are also reference libraries with interesting holdings. Such a case is that of the Ráday Library, part of the Ráday Institute, which belongs to the Reformed Church of Eparchy of Dunamellék. Besides incunabula and manuscripts of exceptional value, we also encounter a few Romanian prints in the collections of the library. The present study deals with three old Romanian books kept in the remembered collection, namely the *New Testament* (Alba Iulia, 1648), the *Bible* (Bucharest, 1688) and the *Euchologion* (Alba Iulia, 1689).

RUMÂNII ȘI RUMÂNIA PRIN PRISMA CONDICII MARII LOGOFETII (1692–1714)

Șarolta Solcan*

Cuvinte-cheie: rumân, eliberare, Constantin Brâncoveanu, condica, Țara Românească, secolul al XVII-lea

Keywords: serf, liberation, Constantin Brâncoveanu, register, Wallachia, the 17th century

Deși sunt acte oficiale documentele cuprinse în *Condica Marii Logofetii*¹ oferă informații valoroase asupra situației țăranilor liberi și aserviți, despre ei și familiile lor, străduințele, greutățile cu care au fost nevoiți să se confrunte, relațiile cu boierimea în a doua jumătate a secolului al XVII-lea și în primii ani ai secolului al XVIII-lea. Documentele sunt din anii 1692–1714, dar conțin numeroase referiri la realitățile din a doua jumătate a veacului al XVII-lea.

Analiza acestor surse demonstrează faptul că în Țara Românească la sfârșitul secolului al XVII-lea era o lume în schimbare.² Boierii se depărtează tot mai mult de moșiile lor și se mută în orașe, de preferință în capitală. De exemplu, în 12 iulie 1693, viitorul mare ban, Cornea Brăiloiu, obține întărirea proprietăților sale din București “vrând ca să-și facă temei și case, precum au și alți boieri.”³

Această apropiere de oraș nu diminuează dorința boierilor de a spori numărul moșiilor, a țăranilor aserviți și a robilor. La sfârșitul secolului al XVII-lea boierii acceptă răscumpărarea rumânilor, dar fără ocină. Acest lucru era aproape de neconceput anterior, chiar și în primele decenii ale secolului al XVII-lea.⁴ În timpul lui Matei Basarab demersurile pentru răscumpărare

* Universitatea din București, Facultatea de Istorie, Strada Academiei nr. 14, e-mail: saroltasolcan@yahoo.com

¹ *Condica Marii Logofetii (1692–1714)*, ed. Melentina Bâzgan (Pitești: Ed. Paralela 45, 2009) (în continuare, *Condica*).

² *Istoria Românilor*, vol. V, *Epoca de înnoiri în spirit European (1601–1711/1716)*, coord. V. Căndea (București: Ed. Enciclopedică, 2003), 248–269, 483–487.

³ *Condica*, 109.

⁴ H.H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. II (București: Ed. Academiei, 1959), 345–347.

puteau fi periculoase. De exemplu, Neacșu din Critinești, județul Ilfov, rumân al Mănăstirii Radu Vodă, în 1634, a vrut să se elibereze, spunând că se trage din moșneni. Pentru că nu a găsit 6 jurați care să-l susțină s-a considerat că a mințit și domnul a hotărât să i se ia cei 40 de galbeni⁵, dați pentru răscumpărare, și să fie bătut cu 100 de toiege.⁶

La sfârșitul secolului al XVII-lea surprindem primii pași spre desființarea servituții fără împrumutarea ceea ce s-a întâmplat la jumătatea secolului al XVIII-lea.⁷

Atmosfera astfel creată a făcut ca viața satului să fie tot mai complexă. Documentele *Condicii Marii Logofeții* surprind existența unor sate mixte social – boieri, țărani liberi (moșneni), țărani aserviți (rumâni), robi și oameni cu învoială – în care coabitau oameni cu temeri și năzuințe diferite. Oamenii liberi, nu odată, erau nevoiți să-și apere drepturile în timp ce rumânii făceau eforturi pentru a scăpa de servitute.

Întăririle de proprietate urmate succesiunilor sau unor achiziții arată că sate precum Ulmuțel, Râmești, Ulmetu, în anii 1703–1713 aveau cca. 30–40 de familii.⁸

Populația satelor era variată și din punct de vedere economic. De exemplu, în Ninciulești la 1693⁹ suprafața stăpânită de o familie dintre cele 15 varia între 25 și 140 de stânjeni. Excepție a făcut Mitrea iuzbașa care împreună cu fiii săi avea 300 stânjeni. Astfel o familie, dintre cele 14 analizate, avea în medie 78,6 stânjeni. Între cele 14 familii au fost 4 extinse. Pe domeniile mănăstirii Hurez, conform unui act de întărire din 1713, suprafața deținută de o familie era mult mai mică, astfel cele 38 familii din Râmești aveau 678 stânjeni, revenind uneia 17,8 stânjeni în medie, iar în Ulmet cele 32 de familii aveau 299 stânjeni, una având în medie 9,34 stânjeni.¹⁰

⁵ Dragoș Ungureanu, “Monedele aflate în circulație în Țara Românească în prima jumătate a secolului al XVIII-lea – putere de achiziție și cursuri de schimb,” *Cercetări numismatice IX–XI* (2003–2005): 457.

⁶ *Documenta Romaniae Historica*, B, vol. XXIV (București: Ed. Academiei, 1974), 399.

⁷ Gh. I. Brătianu, *Două veacuri de la reforma lui Constantin Mavrocordat: 1746–1946* (București: Ed. Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, 1947); Florin Constantiniu, “Reformele lui Constantin Mavrocordat în Moldova și Țara Românească,” *Studii și articole de istorie XX* (1972): 32–34; *Istoria Românilor*, vol. VI, *Românii între Europa clasică și Europa lumii*, coord. P. Cernovodeanu (București: Ed. Enciclopedică, 2002), 506–508.

⁸ *Condica*, 375–377, 598–599.

⁹ *Ibid.*, 20.

¹⁰ *Ibid.*, 598–599.

Eliberarea din rumânie

Eliberarea din servitute se făcea ori prin “iertarea de rumânie” la inițiativa stăpânilor, de obicei prin testament, dar și dacă avea nevoie de bani, sau la solicitarea șerbilor. În ultimul caz, după cum se poate citi în zăpisețul de eliberare a lui Voinea și a fraților săi Stoica și Șerban, fiii lui Dragomir Spânul, și a vărului lor, Radu, fiul lui Petco din Cegani, județul Ialomița, din 1 iunie 1699, “ei au mersu cu mare rugămintă la Drăghici postelnic Bălăceanul de s-au rugat ca să-i răscumpere de rumânie.” Același document aruncă lumină asupra motivelor care-i determinau pe boieri să accepte să-i elibereze pe supușii lor: Drăghici postelnic Bălăceanul “au cugetat întru inima lui pentru Dumnezeu și pentru sufletul părinților lui și al lui, trebuindu-i și bani...le-au dat voie de s-au răscumpărat cu bani gata...”¹¹

Sunt cazuri în care rumânii au fost “ierțați” de servitute prin testamentul stăpânilor lor. De exemplu, Stroe stolnicul, “când au fost la moartea lui, ș-au făcut pomeană de i-au iertat multe sate de rumânie” în vremea lui Matei Basarab.¹² Mai târziu, în timpul celei de a doua domnii a lui Grigore Ghica, Bădică clucer, în momentul în care trebuia să meargă cu oastea la Hotin și “neavând feciori de trupul lui, ca să stăpânească ale lui ce ar avea în urmă” prin testament “au lăsat toate ale lui pe seama jupânesei lui Bălașei, fata lui Neagoe Săcuianul biv vel ban.” Cu acest prilej a eliberat pe Mușat și Radu din Bucșani “fără de moșie și cu diată de la mâna lui, încă și ei să-l caute pe dânsul și pe jupâneasa lui Bălașa, să-l slujească în viața lor.” Revenit din armată a reînnoit testamentul pentru că “i-au slujit acești oameni iar cu credință și cu dreptate, la toate ce le-au poruncit până la moartea lui.”¹³

Printre cei eliberați la inițiativa stăpânilor era și Dragul, poreclit Agapie, din Zlătărei, județul Vâlcea, rumân al lui Barbul Fărcășanul fost mare pitar. Pentru acesta a intervenit chiar Constantin Brâncoveanu spunând că Dragul fusese “încă mai denainte vreme de la părinții lui... și fiindu-se răzgușat el de copil mic, încă de la părinții lui, cât și de la oamenii lui, și fiindu primit în casa domnii mele den copilăria lui și dându-l domnia mea de au învățat și multe meșteșuguri, ca să fie de treabă slujbei domniei mele și tot au fost în pace și rumânie până acum. Iar când au fost acum...domnia mea am socotit, pentru multă cheltuială ce am cheltuit cu el, de am poftit pre dumnealui Barbul pitar ca să-l ierte de rumânie.” Barbul pitar a acceptat să-l elibereze “pentru sufletul lui și al părinților, cât, și pentru voia domnii mele...”¹⁴

¹¹ Ibid., 137.

¹² Ibid., 267.

¹³ Ibid., 363–364.

¹⁴ Ibid., 160–161.

În 1699 în zăpisiul de eliberare a lui Mihăilă, fiul Lupului Botul din Hubavii, județul Gorj, se arată că a fost eliberat prin testamentul lui Staico paharnic. Acesta neavând copii cu soția sa, jupâneasa Marica, a eliberat, “fără moșie” toți rumânii cumpărați, dar nu și pe cei de moștenire.¹⁵

În același an, pe 6 martie, era confirmată eliberarea lui Ștefan și a lui Dan, fiii lui Fetea pârcălabul din Filipești. “Fetea pârcălabul” a fost “rumân de moșie” a lui Dumitrașco Filipescu stolnic și al fiului acestuia Pană mare spătar până “în zilele răposatului Ducăi vodă.” Apoi după moartea lui Dumitrașco stolnic și a fiului său Pană, mare spătar, văduva acestuia din urmă, jupâneasa Marica, împreună cu fii ei, Matei stolnic și Constantin Filipescu căpitan, au hotărât să-i elibereze “pentru multă slujbă ce le-au slujit, și la bine și la rău, Fetea pârcălab, den copilăria lui, și feciorii lui, Ștefan și Dan, tot cu dreptate, până la vremea bătrâneților lor...”¹⁶

În cazul lor, ca și pentru ceilalți rumâni eliberați de membrii familiei Filipescu, eliberarea se aplica după moartea celor trei stăpâni.¹⁷

Alți boieri, precum căpitanul Necula Glogoveanu împreună cu mama sa, Vișa, văduva lui Iovan vistierul Glogoveanu¹⁸, de asemenea, i-au eliberat pe rumânii care i-au slujit vreme îndelungată, unii chiar din copilărie, cum a fost cazul lui Opra din Albești, “pentru sufletul lor și al părinților” fără a pune alte condiții (21 decembrie 1707).¹⁹

În 1694, Stanca, văduva lui Preda Tomeanu, și fiica sa Maria nevoite să-i plătească marelui logofăt Diicul Rudeanu pentru niște “scule ce au fost dat el surori-sa, jupânița Ancuțai”, prima soție a lui Preda Tomeanu, au permis să se răscumpere rumânul Pătru din Pociovaliște cu cei 3 fii ai lui pentru 120 taleri.²⁰ Banii au fost dați marelui logofăt Diicul Rudeanu.²¹

Documentul prin care era reconfirmată libertatea preotului Badea, din Plopșor, județul Gorj, arată istoricul familiei sale de la bunicul său, popa Stanciu, începând. Acesta a fost rumân al jupânesei Vlădaia și al fiului ei Gherghina din Stejariul și a fost eliberat după ce s-a popit.

Ca în toate cazurile menționate eliberarea se făcuse “fără moșie” și era valabilă pentru toți descendenții pe linie masculine. Fiicele nu sunt amintite

¹⁵ Ibid., 219.

¹⁶ Ibid., 210–211.

¹⁷ Ibid., 193–194, 215–216,

¹⁸ N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, sec. XIV–XVII* (București: Ed. Enciclopedică Română, 1971), 186.

¹⁹ *Condica*, 423–424, 442–443.

²⁰ 1 taler = 195 bani (*Instituții feudale din țările române. Dicționar*, coord. O. Sachelarie, N. Stoicescu (București: Ed. Academiei, 1988), 466).

²¹ *Condica*, 47–48.

niciodată. În 1704 era o confirmare a recunoașterii libertății popii Badea, nepotul preotului Stanciul, și a fiilor săi, Radul diaconul și Dumitrașco. De altfel se și arată “nicio bănuială n-are de către niminilea de rumânie, fără decât învechin-du-se zapisul jupânesii Vlădaei și al fii-său Gherghinii armaș, cel de iertăciune, venit-au popa Badea, sână popei, lui Ion, nepotul popei Stanciului, înaintea domnii mele cu jalbă și cu rugăciune, ca să se înnoiască zapisul cu cartea domnii mele...”²²

Cu acest prilej a fost reîntărit popii Badea dreptul de proprietate asupra moșiilor din Ploșor, cumpărate în 1686 și 1687 de la Udre, fiul lui Gherghina armaș, pentru 29 respectiv 13 ughi.²³

Un document de reconfirmare a libertății s-a păstrat și de la urmașii lui Stan Bleanghizu din Breaza, care fusese rumân la boierii din Filipești. Este o sursă importantă pentru cercetarea familiei, fiind menționați fii și nepoții lui Stan Bleanghizu. Astfel a avut doi fii, pe Radu și Ion. La rândul său, Radu a avut trei fii – Ion, Staico, Dragomir -, iar Ion a avut patru fii, Neagoe, Dragomir, Stănilav și Stan. Aceștia din urmă, pentru liniștea lor, au cerut reconfirmarea libertății moștenite de la bunic.²⁴

Eliberarea de către boier se făcea în condiții special, în general prin testamentul acestora și era limitată doar la persoane, moșiile rămânând în posesia boierilor. De asemenea, puteau fi puse unele condiții, ca de exemplu îngrijirea stăpânilor, chiar până la sfârșitul vieții lor, ceea ce însemna practic o amânare a eliberării.

Răscumpărarea din rumânie

Spre deosebire de cei care au fost eliberați la inițiativa stăpânilor erau mulți rumâni care s-au răscumpărat din servitute.

În martie 1700 erau eliberați de rumânie Radu din Pietrariul și cei doi fii ai săi, Badea și Soare, după ce s-au răscumpărat cu 40 de taleri de la Anasia, văduva lui Negoită, și fiii ei, Neacșul și Constandin. Erau rumânii Anasiei deoarece Negoită nu a putut răscumpăra satul cu 96 de taleri, iar “fămeia lui Negoită, din zestrile ei au plinit acești bani, taleri 96, de au dat lui Ilie medelnicer și au stăpânit ea moșia din Pietrari cu rumânii pre seama ei...”²⁵

În a doua jumătate a secolului al XVII-lea răscumpărarea din rumânie era destul de frecventă. Acest fenomen era urmarea sporirii numărului țăranilor aserviți în timpul domniei lui Matei Basarab. Atunci numeroși locuitorii ai

²² Ibid., 386.

²³ 1 ughi = 1,5 taleri; 300 bani (*Instituții*, 483).

²⁴ *Condica*, 181–182.

²⁵ Ibid., 257.

satelor au fugit din pricina birurilor mari, “când a ieșit seama talerului”²⁶, și la revenire s-au văzut rumânii celor care au plătit dările în locul lor, iar alții au fost aserviți pe căi diferite.²⁷ De exemplu, 15 sătenii din Coșcodia, județul Mehedinți, se vânduseră rumâni cu moșiile, pentru 80 ughi, lui Matei Basarab, pe care i-a dat ctitoriei sale, Mănăstirea Strehaia. În timpul lui Constantin Șerban “s-au sculat toate satele, câte au fost date la sfânta mănăstire de răposatul Matei vodă, ș-au mersu de s-au răscumpărat cu bani...”, dar nu și cei din Coșcodia.

Ei s-au răscumpărat în timpul lui Brâncoveanu, pe 10 aprilie 1702, în schimbul a 80 de ughi, bani “cu care au cumpărat cinci suflețe de țigani și i-au dat la sfânta mănăstire, să fie sfinții mănăstiri de ajutor...”²⁸

Pe 19 august 1704 se răscumpărau Gligorie și Paraschiv, fiii lui Ilie, rumâni ai Episcopiei Râmnicului. Povestea lor, cuprinsă în hrisov, dezvăluie soarta unor familii în anii în care foametea și epidemiile au făcut ravagii în Țara Românească. Părinții lor au fost rumânii episcopiei “și întâmplându-li-se moarte, aceștia au rămas copii mici și s-au dus care încotro au putut.” “Acum” – nu se specifica vârsta –, “ei înțelegând că sunt rumânii Episcopiei... căzut-au cu mare rugămintă la părintele episcopal, dă le-a dat voie de s-au răscumpărat” cu 60 taleri, “cu care bani să cumpere țigani Episcopiei.”²⁹

Foametea și epidemiile din deceniile opt și nouă au ucis mulți locuitori în urma cărora au rămas orfani. Aceștia adesea erau luați de rude, iar dacă erau mai mari se tocmeau slugi prin diverse locuri.

În 1710 mitropolitul Antim Ivireanul elibera pe Odor, pe fratele acestuia, Gheorghe, și pe unchiul lor Dumitru și pe Marian împreună cu rudele lui din satul Dobrișăști. Membrii acestor două familii au fost rumânii Mănăstirii Snagov, dar care au fugit de pe moșiile lăcașului de cult. În 1696, pe când Antim Ivireanul era egumenul mănăstirii i-a căutat și i-a chemat înapoi fără rezultat. De-a lungul anilor a existat o dispută între mănăstire și acești oameni. Ei pretindeau că au fost eliberați de Constantin Șerban, dar călugării aveau un act mai nou în care erau înscriși ca rumâni. În aceste condiții “au căzut cu mare rugămintă la sfântia sa și la tot săborul sfintii Mănăstiri Snagovul, ca să se răscumpere din rumânie...”

Antim Ivireanul a fost de acord cu răscumpărarea, astfel pentru libertatea lor Odor și rudele sale au plătit 120 taleri, iar Marian și rudele sale au plătit 90

²⁶ Toader Nicoară, *Sentimentul de insecuritate în soietatea românească (1600–1830)* (Cluj-Napoca: Ed. Accent, 2006), 234–242.

²⁷ Șarolta Solcan, *Pribegia în Țările Române în secolele XVI–XVII* (București: Ed. Universității, 2014), 108–134, 301–311.

²⁸ *Condica*, 350–351.

²⁹ *Ibid.*, 395–396.

taleri. Cu banii luați călugării au cumpărat vii pe Dealul Negovanilor, pe Valea Ursoaiei, de la Drăghici din Albești și fiul său Voinea.³⁰

Rumâni fugari s-au răscumpărat și de la Mănăstirea Sf. Sava. Brătan, rumân din Tâmburești, județul Ialomița a fost eliberat în timpul lui Antonie vodă, în 1670, după ce se rugase de Dosoftei, patriarhul din Ierusalim. Patriarhul a fost de acord cu eliberarea. Argumentația patriarhului dezvăluie cât de mult depindea o astfel de decizie de conjunctură, astfel printre motivele acordului au fost “întâi pentru dragostea lui Hristos...., a doua cum că nici mănăstirea Sfântul Sava niciun folos de către dâșii nu avea fiind tot fugari în țara Turcească, a treia și pentru multe supărări ce avea sfinția sa de cătră egumenii ce era la Sfântul Sava...” Aici răscumpărarea s-a făcut de către patriarh, peste capul egumenului de la mănăstirea căreia îi aparțineau, astfel în final “s-au tocmnit cu sfinția sa ... pe taleri 130, și au dat sfinții sale toți banii.”³¹

Stoica și frații lui, Ion și Vladul din Vulpeni, în 1713 se judecau cu Mănăstirea Surpatele, ctitoria doamnei Maria Brâncoveanu.³² Aceștia au fost rumânii lui Constantin pitar Corbeanu și proveneau din zestrea soției sale. Constantin pitar le-a permis să-și răscumpere libertatea dând în locul lor 4 robi rromi. În schimbul acestora Stoica și frații lui au primit zapis de eliberare “iscălit de dânsul.” După moartea fără urmași a lui Constantin pitar și a soției sale, Constantin Brâncoveanu a cumpărat satul și l-a donat mănăstirii. Aceasta “au strâns rumânii, ce au fost din Vulpeni” și printre ei i-a inclus și pe cei trei frați. În 1713 aceștia au venit în fața domnului cu “zapisul lui Constandin pitar de răscumpărare.” Brâncoveanu a recunoscut că sunt “răscumpărați și oameni slobozi” cerând ca pe cei 4 robi “de unde vor fi să-i dea la Mănăstirea Surpatele, să fie în loc acestor rumâni.”

Prin toate actele de “iertare” de rumânie cuprinse în *Condica Marii Logofeții* supusul se elibera fără moșie, iar răscumpărarea era valabilă și descendenților (cel puțin pe linie masculină).

Urmărind prețurile plătite de rumâni pentru a-și răscumpăra libertatea constatăm că acestea difereau foarte mult. În general erau consemnate sumele totale plătite de o familie. Valoarea pentru un bărbat – numai ei au fost cuprinși în zapise – varia în funcție de vârsta acestuia, așa cum rezultă dintr-un document din 1 iunie 1698 prin care postelnicul Drăghici Bălăceanul și fratele său, vâtaful Matei, au cerut lui Voinea și fraților lui, Stoica și Șerban, fiii lui Dragomir Spânul și vărului lui Radu, fiul lui Petco din Cegani, județul Ialomița, pentru fiecare adult 14 ughi, iar pentru Radu, “fiind copil mic” 12 ughi.³³

³⁰ Ibid., 489–491.

³¹ Ibid., 391–392.

³² Ibid., 584.

³³ Ibid., 137.

Încălcarea actelor de eliberare

Deși în momentul eliberării și a răscumpărării actul de slobozire arăta că acest lucru era valabil și pentru urmașii beneficiarului totuși, adesea, aceștia au solicitat înnoirea zapisului. Era o măsură de siguranță pentru a îngreuna o eventuală contestare de către rudele fostului stăpân a libertății cumpărate de unul dintre strămoșii lor.

Actele doveditoare eliberării nu garantau întotdeauna tihna pe care o doreau foștii rumâni și urmașii lor, disputele se puteau relua după moartea binefăcătorului sau al celui de la care s-au răscumpărat.

În 1709 își apăra libertatea, în fața domnului și a Divanului³⁴, “acest copil, anume Dumitru, feciorul lui Daniil călugărul, din satu den Izvorani”, din județul Muscel.³⁵ El făcea parte dintre rumânii pe care, la moartea sa, i-a eliberat logofătul Calotă Belcineanul care “neavând feciori nici fete de trupul lui, ca să stăpânească moșiile și rumânii în urma lui...au iertat pre toți rumânii câți au fost de partea lui și cu mare blestem, lăsând cu sufletul lui asupra jupânesii lui, Stancăi, de au dat în urma lui tuturor rumânilor zapise de iertăciune pentru rumânie...”

După moartea logofătului Calotă, în 1709, frații logofătului, Gligorie postelnic și Constandin, și nepotul lor, Drăghici Strâmbeanul, “priste diiata frăține-său, lui Calotă logofăt, sau sculat ca să strice pomeana frăține-său și să rumânească pre acest copil, în silă, fără de dreptate.” Cu ajutorul zapisului de iertare de rumânie Dumitru și-a salvat libertatea.

Dumitru a fost un element vulnerabil, dar au fost multe situații în care familii întregi, care și-au răscumpărat cu bani grei libertatea, după decenii și generații erau nevoite să lupte pentru respectarea ei. De exemplu, Popa Șerbu și cei doi fii ai săi Stan și Loiz din Megiașii decenii la rând, din timpul lui Matei Basarab (1632–1654) până în 1709, au fost nevoiți să lupte pentru recunoașterea libertății obținute de la Matei Basarab.³⁶ În zapisul din 29 martie 1709, prin care li se confirma libertatea, se arăta că aceștia au fost oameni liberi. În timpul lui Matei Basarab au fugit, iar birul lor a fost plătit de Bunea vistier și astfel la întoarcere au devenit rumânii lui. În scurtă vreme s-au răscumpărat de la Bunea vistier din Grădișteea.³⁷ Tuturor din satul Megiașii, care s-au răscumpărat la întoarcere, Matei Basarab le-a făcut “cărți iscălite, ca să aibă pace pentru rumânie.” După moartea lui Matei Basarab, în timpul lui Constantin Șerban, Bunea vistier le-a lepădat banii de răscumpărare, le-a luat înapoi cărțile de la

³⁴ *Istoria Românilor*, vol. V, 594–613.

³⁵ *Condica*, 456–457.

³⁶ *Ibid.*, 468–469.

³⁷ Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, 188–191.

Matei Basarab și i-a transformat în rumâni. În aceste condiții, după venirea la tron a lui Mihnea al III-lea, și după moartea lui Bunea vistier, popa Șerbu a dat banii de răscumpărare lui Nica armașul, fiul vistierului, și a luat înapoi “cărțile” de iertare de rumânie date de Matei Basarab, astfel popa Șerbu și fii săi erau iar liberi. La începutul secolului al XVIII-lea epopeea familiei popii Șerbu se redeschide cu prilejul “alegerii” hotarelor satului. Atunci Bunea comis, fiul lui Nica armaș și nepotul lui Bunea vistier, i-a trecut printre rumâni pe Stan și pe Loiz și le-a luat zapisele. Astfel, în 1709 aceștia au trebuit să demonstreze în fața domnului Constantin Brâncoveanu, cu ajutorul a 12 megieși, că s-au răscumpărat cu jumătate de secol în urmă.

Au fost și cazuri în care urmașii sau chiar cei care au eliberat rumânii, ulterior s-au răzgândit și i-au întors în servitute. În 1698 se judecau Dumitru aprodul și fiii săi, Hrizan și Dima, din Dragomirești, județul Dâmbovița, cu Mihai clucer. Dumitru aprodul fusese rumânul lui Drăghici vistierul, tatăl lui Mihai clucerul. După moartea lui Drăghici vistierul Dumitru aprodul a căzut în partea moștenită de Mihai clucerul. În timpul lui Grigore Ghica (1660–1664) acesta l-a “iertat de rumânie.... pentru sufletul părinților săi.” Peste ceva timp, în anii lui Antonie vodă (1669–1672) Mihai clucerul s-a răzgândit și “a vrut să strice pomana și să spargă zapisul” și “să-l rumânească în silă” pe Dumitru. Atunci domnul a judecat că “de vreme ce au iertat Mihai clucer pre acest om, Dumitru, nu se cade de acum să-l mai rumânească.”

După decenii, în 1698 Mihai clucerul a vrut să-i aservească pe fiii lui Dumitru, pe Hrizan și pe Dima, susținând că au fost rumânii lui care au fugit și acum i-a găsit. Mihai clucerul a negat judecata din timpul lui Antonie vodă, iar despre hrisovul domnesc a spus că “iaste cartea făcută cu meșteșuguri.” Zapisul de “iertăciune” dat lui Dumitru s-a pierdut “când au venit nemții aici, în țară, făcând multe jafuri...”

Domnul a reconfirmat libertatea lui Hrizan și Dima după ce au jurat doi oameni din Dragomirești “cum că au avut zapisul lui Mihai clucer de iertăciune pentru rumânie, întărit cu mare blestem și cu iscăliturile tuturor fraților lui Mihai clucer... și iaste cartea lui Antonie vodă bună și adevărată” dată după o judecata avută de Dumitru cu Mihai clucer.³⁸

Printr-o experiență apropiată a trecut și Pătru Bogoi din Salcea.³⁹ Acesta a fost eliberat în timpul primei domnii a lui Grigore Ghica (1660–1664) de Mihai stolnicul Argetoianul. Pe atunci încă Petru Bogoi era foarte tânăr și necăsătorit. Între timp și-a întemeiat o familie. În 1708, anul emiterii documentului, avea trei fii, Voinea, Ion și Ionașco. În timpul foametei din anii lui Șerban Cantacuzino

³⁸ *Condica*, 182–183.

³⁹ *Ibid.*, 430–431.

(1678–1688) “având copii mici, el de mare nevoie, au mers la jupâneasa Florica, ce au fost jupâneasa lui Vasile Păianul, rugându-se să-i dea bucate, să-l scoată din foamete și să fie rumân.” I-a dat zapisul de iertare de rumânie de la Mihai stolnicul Argetoianul. Jupâneasa Florica i-a dat bucate în valoare de 32 de taleri. După ce a trecut foametea Pătru a restituit datoria chiar cu ajutorul lui Dumitrașco Argetoianul, tatăl lui Vasile paharnic, care i-a dat 2 taleri și i-a iertat alți 2 taleri și a cerut “să fie slobod de rumânie, ca să nu strice pomana moșu său, lui Mihai stolnicul.” Jupâneasa Florica l-a iertat și i-a dat “zapis de iertăciune de rumânie”, în 1695, dar actul de la Mihai stolnicul a rămas la ea. Cu prilejul jafului curuților, care au trecut prin Țara Românească, zapisul de la Mihai stolnicul “împreună și cu alte cărți și scrisori ale jupănesei Floricăi...l-au băgat la foc.”

În 1708 Vasile paharnic Argetoianul pretindea că Pătru Bogoi și fiii săi îi erau rumâni. Pătru Bogoi și cu Voinea, fiul cel mare, s-au judecat cu Vasile paharnic Argetoianul în fața domnului și a Divanului. Pătru Bogoi și Voinea au fost susținuți de fiul jupănesei Florica, Ion și de nepotul ei, Căndea căpitan, care “au mărturisit pentru acel zapis a lui Mihai stolnicul Argetoianul, că s-au dat la mâna mamei lor, jupâneasa Florica, și a pierit.” De asemenea, au arătat că și Dumitrașco Argetoianul îi iertase de servitute. În aceste condiții Brâncoveanu le-a confirmat libertatea și a subliniat ca Vasile paharnic Argetoianul și descendenții lui “nici o bănuială pentru rumânie să nu mai aibă.”

Nici fiii lui Dragomir Bordea din Întorsura Mică, județul Dolj, Stoian, Marin, Vlad și Radu, nu au avut liniște deși tatăl lor își răscumpăraseră din servitute familia cu 60 de ughi, în 1666. După moartea părinților a început calvarul fiilor lui Dragomir Bordea deoarece Gheorghică postelnic, fiul lui Hrizia vistier, spunea că băieții mai mici, Marin, Vlad și Radu sunt rumânii lui fiind rezultați din căsătoria ulterioară a Minei, văduva lui Dragomir. În 1700, Stoian a fost nevoit să demonstreze în fața domnului și a Divanului, cu ajutorul a 6 megieși din Întorsura Mică, faptul că mama sa nu s-a recăsătorit și toți patru băieții erau fiii lui Dragomir Bordea.⁴⁰

Încercarea de anulare a răscumpărării nu a vizat doar indivizi ci și pe locuitorii unor sate. În actul prin care Brâncoveanu recunoștea dreptul de libertate al moșnenilor din Turcești și din Berbești, la 1 decembrie 1703⁴¹, sunt relatate sumar calea lungă spre libertate, cheltuielile mari, eternele incertitudini trăite de oamenii celor două sate din anii lui Matei Basarab până în momentul redactării cărții domnești. Au devenit rumânii Ilincăi, soția lui Irimia sluger, care a răscumpărat de la domn, cu 845 ughi, satul și “toate dăjdile, până la un an”, după ce, din cauza fiscalității apăsătoare din timpul lui Matei Basarab⁴² au fugit.

⁴⁰ Ibid., 248–249.

⁴¹ Ibid., 369–372.

⁴² *Istoria Românilor*, vol. V, 108–118, 614–631.

Irimia sluger și fratele său nu a vrut să-i răscumpere de la domn, “ci s-au lepădat denaintea lui Matei vodă, zicând cum cine se va afla să-i plătească, acela să-i stăpânească.” Ilinca, soția lui Irimia sluger “neîndurându-se de satul Turcești i Berbestii și de rumânii de acolo” și-a vândut toată zestrea – “haine și scule scumpe, firecături de argint și de aur cu adiamanturi, ce au avut de la părinții ei” – pentru a obține suma necesară răscumpărării.

La moartea sa Ilinca, care nu avea copii, i-a eliberat pe locuitorii celor două sate. Ea acceptase să-i ierte de rumânie pentru 172 ughi, deoarece oamenii erau foarte săraci.

În acest timp Mihalcea logofăt, fratele lui Irimia, “pren taină” a dat jumătate din sate zestre fiicei sale, Anca și soțului acesteia, Jipa vornic. Ilinca a obținut anularea daniei. După moartea Ilincăi, ce “nu s-a întâmplat multă vreme”, locuitorii celor două sate “pentru multe dăjdi și nevoi, iar au lipsit după pământurile lor.” În acest context, la un moment dat, cartea domnească de la Constantin Șerban și zăpăsul doamnei Ilinca dispar. Cel care le păstra a fugit în “Țara Turcească.” Soțul Ilincăi, Irimia sluger, a profit de acest lucru și a anulat eliberările, devenind “stăpân acestor doao sate.” În această calitate a vândut patru case de rumâni, iar de la alții a cerut 250 ughi pentru iertare de rumânie.

După moartea lui Ieremia sluger Anca, fiica lui Mihalcea logofăt, împreună cu cei trei copii ai ei, Matei mare căpitan, Preda din Mârșa și sora lor Safta, au “scos un zăpis” conform căruia Ilinca le dona jumătate din cele două sate în schimbul a 200 ughi. În baza lui “s-au făcut stăpâni de au stăpânit satul Turceștii i Berbeștii cu toți rumânii....până acum, în zilele noastre.” Preda din Mârșa a mai luat 92 de ughi pentru răscumpărare sătenilor.

Până la recuperarea cărții domnești de la Constantin Șerban și a zăpăsului Ilincăi locuitorii celor două sate “având multă pradă și sărăcie în urma jupănesii Ilinca. Și într-alt chip neavând cum face, fără decât cu toți au plecat în toate părțile cu colace și cu multe cheltuieli, până ce au găsit zăpăsul lor...”

Cu ajutorul actelor, după decenii de abuzuri și cheltuieli, moșnenilor din Turcești și Berbești li s-a recunoscut dreptul la libertate în 1703.

Situații în care urmașii nu recunosc actele scrise, acceptate de predecesorii lor nu doar în rândul unor familii s-au întâmplat, ci și în cadrul unor instituții. În aceste cazuri conducătorii de la un moment dat neagă valabilitatea actelor emise de cei care i-au precedat în funcție. De exemplu, în 1710, Vlad și fiii săi, Stan și Apostol, din Bărbătești au cerut domnului reconfirmarea libertății lor după ce Ghenadie, egumenul Mănăstirii Arhanghelul, a nesocotit cartea de ieșire din rumânie dată de înaintașul său, egumenul Vasile, deși oamenii au plătit suma cu care erau datori mănăstirii.⁴³

⁴³ *Condica*, 486–487.

Vlad și fiii săi au fost rumânii lui Tudor logofăt Bărbătesul care i-a zălogit în 1662 egumenului de atunci al mănăstirii, Partenie, cu condiția ca după plata a 23 taleri acești rumâni să ia cartea de zălogire și să fie liberi. Oamenii au achitat suma cu care fuseseră zălogiți în bani și în muncă: au dat 12 taleri, au dres clopotul, au mai dat 4 taleri pentru zugrăvirea bisericii și o vacă de 6 taleri. Conform înțelegerii pentru slujba lor în folosul lăcașului de cult se scădea anual 1 taler. După decenii de la achitarea sumei și obținerea libertății, Vlad și fiii săi, Stan și Apostol, erau în pericol să fie aserviți. Doar în urma judecății domnești li s-a recunoscut libertatea de către noul egumen.

Un caz asemănător a fost cel al fiilor lui Brătan din Tâmburești, județul Ialomița, Stănilav, Stanciul și Iancul și al fiii lor, rumâni ai Mănăstirii Sf. Sava din București. Aceștia s-au răscumpărat cu 130 taleri în 1669–1670 (7178), de la Dosoftei, patriarhul Ierusalimului, care era în capitala Țării Românești la momentul respectiv.⁴⁴ “Acum”, pe la 1703–1704, Rada Filipescu, văduva lui Constantin căpitan Filipescu, și fiul ei Șerban spătar, pretindeau că acești oameni sunt rumânii ei, moșteniți de la tatăl ei, Radu mare comis. Acesta ar fi făcut un schimb cu Mănăstirea Sf. Sava în urma căruia respectivii au intrat în proprietatea lui. De asemenea, ei nu au recunoscut zălogul de răscumpărare dat de patriarhul Dosoftei. Pentru a-și apăra libertatea “Stănilav....de mare nevoie făcut-au cum au putut și au venit de acolo, la Odriu⁴⁵” și acolo făcut o jalbă nouă către Constantin Brâncoveanu și fiind de față și patriarhul s-a rejudecat cazul și s-a confirmat că tatăl său, Brătan, obținuse eliberarea. Disputele cu Șerban spătar au continuat și după revenirea în țară a lui Brâncoveanu și a lui Stănilav. Trei judecăți au fost necesare pentru ca fiii lui Brătan să poată primi, pe 29 martie 1704, actul de confirmare pentru răscumpărarea plătită și să se bucure în liniște de libertate.

Încercări de aservire a moșnenilor

Dacă la rumâni constatăm o evidentă dorință de a scăpa de servitute documentele despre elite laice și ecleziastice vorbesc adesea despre grija pentru evidența și sporirea numărului de rumâni, despre presiunile, abuzurile menite să împiedice eliberarea celor care fuseseră aserviți, mergând până la nerecunoașterea sau chiar falsificarea zălogurilor date de domni și de membrii înaltului cler, dar și despre aservirea oamenilor liberi.

Dorința elitelor de a mări numărul țăranilor aserviți și a robilor de pe moșii era alimentată și de scăderea numărului lucrătorilor în a doua jumătate a secolului al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea. Războaiele, foametea,

⁴⁴ Ibid., 391–393.

⁴⁵ Adrianopole.

epidemiile, fiscalitatea aspră au secerat zeci de mii de vieți diminuând numărul forței de muncă. În aceste împrejurări era de așteptat să ajungă în fața domnului și numeroși oameni liberi care luptau pentru păstrarea drepturilor lor.

Modalitățile în care unii boieri încercau aservirea oamenilor liberi din vecinătate au variat, iar presiunile asupra familiilor vizate se repetau în timp. De exemplu, în cartea domnească din 20 iulie 1699⁴⁶, prin care se stabilea ca Mușat pârcălab din Brâncoveni, județul Romanați, “să fie în pace de rumânie” se arăta că hărțuirile din partea paharnicului Preda Brădescul au început în timpul domniei lui Grigore Ghica (1660–1664, 1672–1673). Atunci paharnicul Preda a pretins că popa Voico din Urzicuța, județul Dolj, tatăl lui Mușat, și fratele său popa Giurgiu sunt rumânii lui din Siliștiuț, județul Mehedinți, pe care i-a prins *legătura lui Mihai* aici.⁴⁷ Popa Voico și fratele lui, cu ajutorul a 6 jurați au demonstrate că nu au fost rumâni. Preda paharnic și fiul său, Ion, au vrut să-i aservească pe fiii celor doi preoți, pe Mușat și Stoica, fiii lui Voico, și pe Ionașco, Badea și Gheorghe fiii lui Giurgiu după moartea taților lor. Aceștia au adus 6 boieri jurători, printre care și pe Stepan, iuzbașa din Pleșoi, care era singurul supraviețuitor dintre jurătorii din timpul lui Grigore Ghica, “și alți boier și preoți și megiași care au știut”, demonstrând astfel în fața domnului că nu au fost niciodată rumâni în Siliștiuț.

Lupta pentru păstrarea libertății putea dura multe decenii și, după cum s-a văzut, reizbucnea periodic odată cu apariția unor noi generații și de o parte și de alta.

De un proces foarte lung au avut parte și familiile lui Radu Zmeul din Virășani și a lui Ion din Petreștii de Jos, județul Gorj.⁴⁸ Calvarul lor a început în timpul lui Gavrilă Movilă, în 1620, când Stamatie mare agă și Radu și Neagoe din Crasna și Dumitru din Fliaș i-au acuzat pe Neagul, bunicul lui Radu Zmeul, și pe Stan, părintele lui Ion, că sunt rumânii lor. Judecata s-a reluat în timpul lui Radu Mihnea. Peste decenii, în 1694, frații Mihai și Dumitrașco, fiii lui Tudor Bibescul, și ruda lor Drăghici Bircianul au pretins că numele lui Neagul și a lui Stan figurau pe lista rumânilor din Jupânești cumpărați în 1612 de bunicul lor, Vlad, de la Radul Paștea. Ascultarea martorilor a dovedit că Vlad nu a cumpărat moșie în Jupânești. Unul dintre martori a fost Dan, nepotul lui Radul Paștea din Crasna, care a mărturisit că bunicul său nu a vândut lui Vlad nici moșie, nici rumâni. Alți doi martori din sat, Lupul Fistoț și Lupul Popica “au mărturisit de față în Divan” că Radu Paștea

⁴⁶ *Condica*, 231.

⁴⁷ C. Giurescu, *Studii de istorie socială. Vechimea rumâniei în Țara Românească și legătura lui Mihai Viteazul. Despre rumâni. Despre boieri*, ed. C.C. Giurescu (București: Ed. Universul, 1943), 1–220.

⁴⁸ *Condica*, 41–43.

“nici au avut moșie, nici rumâni în sat, în Jupânești” și nici părinții lui Mihai și Dumitrașco nu i-au avut rumâni pe acești oameni.

În fața acestor dovezi domnul Constantin Brâncoveanu a considerat că includerea numelui lui Neagu și Stan printre rumânii cumpărați în 1612 de Vlad “s-au fost pus într-acea carte fără de lucru și fără de nici o treabă” și a dispus să fie șterse cu chinovar, iar pe Mihai și Dumitrașco care “umblă fără de lucru, i-am scos domnia mea cu scârbă și cu mare rușăne din Divan.”

În 1713 Oprea și Radu, fiii Albului, au fost acuzați de jupâneasa Marica Albeasca că sunt rumânii ei.⁴⁹ Aceștia “știindu-se că sunt oameni slobozi, n-au putut îngădui să-i rumânească” și au adus 12 jurători “bătrâni” în fața egumenului de Argeș, Ghenadie, și al trimisului domnesc, Alexandru șufar, care au “jurat că n-au fost rumâni nici ei, nici părinții lor, nici i-au pomenit săi fi judecit (eliberat – n.n.) cineva.”

Deși jupâneasa Marica Albeasca nu avea niciun act prin care să dovedească că acești oameni i-au fost rumâni ea a continuat judecata mergând în fața episcopului de Râmnic⁵⁰, Damaschin, susținând că n-a fost de față când au jurat în primul proces și “nici știe să fie jurat acei oameni.”

La a doua judecată episcopul Râmnicului a cerut ca fiecare dintre părți să aducă câte 6 jurători. Jurătorii aduși de jupâneasă “n-au cutezat să jure.” Oprea și Radu i-au adus pe cei 12 oameni care au jurat și înainte, dar “mai mulți au poftit să jure.” De data asta jurământul s-a desfășurat “fiind și jupâneasa Marica de față în biserică.” În urma acestor judecăți, în baza actelor primite de la cei doi înalți clerici Constantin Brâncoveanu le-a dat celor doi și “feciorilor lor” cartea sa care le confirma libertatea.

Pentru unii boieri cumpărarea unei moșii sau “alegerea” hotarelor⁵¹, cum am văzut în cazul fiilor Popii Șerbu și a celor doi fii ai săi, Stan și Loiz din Megiașii, era prilej de a ocupa moșiile unor oameni învecinați, iar pe aceștia să-i înscrie printre rumâni.

În 1700 Aldea din Dobrun, județul Romanați împreună cu fiii și nepoții lui se judecau cu Barbul vistier și verii lui, nepoții marelui vistier Ghinea din timpul lui Matei Basarab. În 1629, Stoian, bunicul lui Aldea, a vândut, lui Radu postelnic de Văleni, o treime din Dobrun “cât a avut de cumpărătoare...iar capul lui nu s-au vândut ca să fie rumân, precum adeverează și cartea lui Alexandru vodă Iliaș, leat 7137 (1628–1629).” În anii lui Matei Basarab văduva lui Radu postelnic, Grăjdana, a vândut partea ei de moșie marelui vistier Ghinea, care “fiind fost vistier mare, au fost făcut cartea lui Matei vodă, cu meșteșuguri” incluzând printre rumâni și pe Vlad, fiul lui Stoian și tatăl lui Aldea.

⁴⁹ Ibid., 579–580.

⁵⁰ Ibid., 580; *Istoria Românilor*, vol. V, 599.

⁵¹ Stahl, *Contribuții la studiul satelor*, 270–280.

În timpul lui Constantin Brâncoveanu, Barbu vistier și nepoții lui au vrut să-i rumânească pe Aldea, pe fii și pe nepoții lui. Au fost patru judecăți în fața domnului și a Divanului. De fiecare data Aldea și rudele lui și-au dovedit dreptatea și astfel în 4 martie 1700 au primi cartea domnului care le confirma libertatea.⁵²

Peste câțiva ani revine în fața domnului și a Divanului problema înregistrării printre rumâni a unor oameni liberi din apropierea unor moșii. Astfel, vătaful Matei Bălăceanul a cumpărat, cu moșie și rumâni, o treime din Zâmbrești în timpul lui Șerban Cantacuzino, “iar când au fost acum, de câțeva vreme încoace” a zis despre Vlad și frații lui, Datco, Oprea și Voico, fiii lui Stănimir din Zâmbrești că sunt rumânii lui. La judecată Matei vătaf nu a putut aduce niciun zăpis doveditor, mai mult de atât nu știa “cu adevărat să-i fi fost rumâni.” Judecata s-a încheiat “den bunăvoia” părților. Vlad cu frații săi i-au dat 30 de taleri lui Matei vătaf “pentru pace.” Domnul a dat, pe 11 mai 1713, o carte în care se confirma libertatea lui Vlad și a fraților și urmașilor lor.⁵³

Erau vizați să fie aserviți atât locuitorii de baștină din sate cât și cei care, la un moment dat, s-au mutat din târguri și orașe în mediul rural. În 1707 Albul sluger din Ionești, județul Vâlcea, și fiii lui, Badea și Preda, originari din Râmnicu Vâlcea, se străduiau să demonstreze că nu au fost rumâni în condițiile în care vornicul Grigore Băleanul pretindea că sunt rumâni de ai lui fugiți din satul Cipari (Cepari), județul Argeș. După porunca domnului au mers Albul sluger cu fiii lui “împreună cu sluga domnii mele, Ion vtori portar, la orașul Râmnicului de Sus și au strâns cei 12 megiași jurători și au mers de au jurat cu toții împreună la sfânta biserică cu mâinile pe Sfânta Evanghelie cum că ei nu au fost rumâni...”⁵⁴

Dorința de a aservi pe unii putea duce chiar la reacții extreme, de lipsire de libertate. În 1713 ajungeau în fața domnului și a Divanului Arca stegarul “cu verii lui câți să vor trage din Oprea, omul hățiganul, și...Drăghici Căpățână, cu verii lui, câți să vor trage din Pătru Mihăescul, care sunt slujitori păhărniceii” în județul Mehedinți pentru “ca să fie în pace și slobozi de rumânie de către sfânta mănăstire Strehae” după ce egumenul Sava “fără nici o judecată de i-au pus la închisoare, zicând că sunt rumânii mănăstirii.” Pentru a li se recunoaște libertatea au avut nevoie de “24 de slujitori den județul Mehedinților cum că Oprea, omul hățigan, și cu Pătru Mihăescul i moșiile lor niciodată n-au fost rumânii mănăstirii Strehaii, nici părinții lor...”⁵⁵

Elitele, pentru rumânirea unor locuitori, cum s-a văzut, erau capabile de

⁵² *Condica*, 251–254.

⁵³ *Ibid.*, 559–560

⁵⁴ *Ibid.*, 421–422.

⁵⁵ *Ibid.*, 603–604.

acuzății neîntemeiate, de a falsifica acte și de a nu recunoaște valabilitatea unor hrisoave domnești sau ale înaltului cler, de a lipsi de libertate pe cei vizați. Pe de altă parte, au existat situații în care și rumânii încercau să inducă în eroare autoritățile, să nege autenticitatea unor zapise. În 4 iunie 1702 se încheia judecata Radei Filipescu cu rumânii din Tâmburești.⁵⁶ Aceștia “au fost umblat cu meșteșuguri din zilele lui Antonie vodă, de s-au făcut că sunt rumânii Sfintei Savei” și astfel s-au răscumpărat de la patriarhul Dosoftei. În 1702 cercetându-se la Mănăstirea Sf. Sava nu au fost găsiți în hrisovul acesteia. La rândul său Șerban spătar, fiul Radei Filipescu, a prezentat un hrisov în care erau notați ca și rumâni locuitorii din satul Tâmburești din vremurile lui Matei Basarab. Astfel s-a concluzionat că rumânii din Tâmburești au obținut răscumpărarea în urma unui “meșteșug” și aceasta a fost anulată, ei redevenind țărani aserviți ai Radei Filipescu.

Un alt caz s-a judecat în 1713. Atunci Ion, împreună cu frații și nepoții lui din Iablanița, județul Mehedinți, au negat că ar fi fost rumânii lui Șerban șătrariul până când acesta a venit cu zăpisul în care scria că, în timpul lui Matei Basarab, tot satul s-a vândut, cu 40000 taleri, pitarului Dumitru Filișanul, bunicul lui Șerban șătrarul.⁵⁷

Fragilitatea libertății

Libertatea, atât de râvnită, de prețuită de locuitorii satelor, era foarte fragilă. Cel mai frecvent era pusă în pericol de vecinii hrăpăreți, dar putea fi pierdută și de pe urma demersurilor cauzate de dorința de răzbunare a unora. Chiar dacă acuzațiile pornite din ură nu erau reale, efectele lor puteau fi catastrofale: pierderea libertății, a proprietăților. Din această cauză și cei acuzați fără temei ajungeau să-și apere drepturile în fața domnilor.

În 1710 se încheia judecata în cazul lui Gheorghie și a fratelui său Stan și a lui Ștefu din Slăvitești, județul Olt.⁵⁸ Aceștia, cu prilejul “alegerii” hotarelor moșiei Mănăstirii Plăviceni au fost acuzați că ar fi fost rumânii lăcașului de cult. Acuzația se baza pe mărturiile lui Radu iuzbașa, Udriște, Neagul, Aldea și popa Ivan. Judecata a durat 6 ani și în final cei 12 jurători au jurat că Gheorghie și fratele său Stan și Ștefu “nu sunt rumâni, ci sântu oameni slobozi, numai Radul iuzbașa cu ceata lui, având pizmă pe dânșii, căci au fostu mărturisit pentru niște vii ale unor rumâni ai mănăstirii și ca să le împresoare viile și moșia, i-au năpăstuit.”

Cartea dată de domn specifica “să fie în pace de rumânie cu moșia lor de

⁵⁶ Ibid., 259–260.

⁵⁷ Ibid., 491–492.

⁵⁸ Ibid., 364–365.

către mănăstirea Plăviceni și să aibă a-ș întoarce tot venitul viilor și al moșiilor și toată cheltuiala ce or fi cheltuit în 6 ani, umblând pe la judecăți de la Radul iuzbașa cu ceata lui, pentru că s-au îndreptatu cu legea.”

În aceiași ani au ajuns în fața scaunului de judecată al domnului și Manea, fiul lui Florea împreună cu vărul său Ion, fiul lui Iane, din Tâmburești, județul Dolj.⁵⁹ Părinții lor au fost rumâni, dar s-au răscumpărat cu 200 taleri de la Barbul pitar Fărcășanul. Actul a fost recunoscut și de fiii lui Barbul pitar Fărcășanul, de Mihai spătar și de Constantin. După “câtăva vreme” Hamza, fiul popii Vlădislav, ginerele diaconului din Șăgârceanul, i-a pârât la Matei, fiul lui Pârvu logofăt, frate cu Barbu pitar Fărcășanul, cum că Manea și Ion din Tâmburești nu ar fi fiii lui Florea și Iane care sau răscumpărat “ce sunt dintr-alți rumâni ai Fărcășanilor, care nu sunt judeciți (răscumpărați – n.n.).”

Matei, după pâra lui Hamza, “s-au apucat de acești oameni cu mare gâlceavă, vrând să șii ia rumâni” și i-a dus la judecată în fața marelui ban. Aici Hamza a recunoscut că acuzația nu era adevărată, dar a născocit-o pentru că părinții lui Manea și Ion erau datori cu niște bani socrului său și “căutând el acea datorie veche de la acești oameni și neputând scoate, în pizmă au mers la Matei Fărcășanul, de i-au pârât că nu sunt din Florea și din Iane, ci sunt dintr-alți rumâni nejudiciți.”

Viața politică presărată cu numeroase crize a afectat uneori relația dintre locuitori. De exemplu, în timpul lui Constantin Șerban (1654–1658) o samă de săteni din Coșbeni s-au vândut lui Mihul vistier din Brătășani și fraților săi. Mai târziu au mers și Dămian, tatăl lui Stan, și alți trei săteni din Coșbeni “ca să ia și ei bani de la dâșii să fie rumâni”, au făcut și zapisul de rumânie care a rămas la Mihul vistier, dar nu au apucat să ia banii pentru că “Brătășenii au căzut în urgie de către domnie” și au pribegit.

Peste decenii, în timpul lui Constantin Brâncoveanu, nepoții lui Mihul au găsit zapisul și “au apucat pe Stan și pre frate-său de rumânie.” Acesta a fost nevoit, pe 20 iunie 1702, să-și apere libertatea cu jurământul a “12 megiași de acolo den Coșbeni, cum că nu sunt rumâni Brătășanilor.”⁶⁰

*

Actele din *Condica Marii Logofeții* și alte documente din secolul al XVII-lea și de la începutul secolului al XVIII-lea surprind frământările majorității oamenilor din Țara Românească. Îi găsim pe rumânii care făceau eforturi financiare deosebite pentru a cumpăra libertatea pentru ei și urmașii lor. Era o libertate prețioasă, dar fragilă în condițiile în care oricând putea fi atacată inclusiv de cel care o acordase cu ceva timp în urmă.

⁵⁹ Ibid., 472–474.

⁶⁰ Ibid., 357–358.

Starea de nesiguranță nu făcea parte doar din viața foștilor rumâni ci amenința și oamenii liberi. Drepturile lor în orice moment puteau fi puse la îndoială de boierii care aveau moșii în preajmă, dar și de consăteni mânâți de patimile răzbunării și a avariției. Printre cei mai vulnerabili erau cei nou veniți în comunitățile rurale⁶¹, ce de exemplu “Oprea, omul hățigan”, cunoscut așa și după decenii de la dispariția sa, orășeanul din Râmnicu Vâlcea (*Râmnicul de Sus*). Despre aceștia, precum și despre alții adesea se spunea că ar fi fost rumâni fugiți în timpul lui Mihai Viteazul. *Legătura lui Mihai* străbate ca un fir roșu secolul al XVII-lea și adesea e folosită ca un pretext în discursul menit să aservească un om liber.

Rumânii obțineau greu libertatea. În *Condica Marii Logofeții* nu sunt menționate cazuri ale rumânilor care au ajuns în robie la turci sau la tătari. Războaiele, răpirile locuitorilor de la hotare au avut loc frecvent. Legea prevedea că cel care reușea să se întoarcă din robia turcilor sau a tătarilor era liber.⁶² Documente din deceniile anterioare demonstrează opoziția elitelor în ceea ce privește aplicarea legii. Cazul lui Duda din Piscul lui Călin este grăitor în acest sens. A fost luat rob de tătari în timpul lui Mihai Viteazul și s-a întors în anii lui Radu Mihnea (1601–1602, 1611–1616). Pentru a i se recunoaște dreptul la libertate s-a judecat cu Mănăstirea Călușul și cu Mihai stolnic în timpul domnilor Radu Mihnea, Alexandru Iliș, Gavrilă Movilă. Deoarece hotărârile domnești erau mereu nesocotite de boierii și călugării de care aparținuse ca rumân, Duda a fost tratat ca rumân până la sfârșitul vieții. Cel care a beneficiat de drepturile lui Duda a fost fiul său, Radu Mărunțelu călăraș, care a obținut eliberarea în 1648.⁶³

Pentru cei care și-au răscumpărat libertatea starea de neliniște, de insecuritate continua și asta explică reconfirmările periodice a libertății care fusese dobândită de strămoși. Pentru a-și asigura liniștea descendenții celor care au obținut “iertarea de rumânie” au solicitat adesea recunoașterea acestui drept de la urmașii foștilor stăpâni și de la noul domn.

Documentele din *Condică* surprind contradicțiile și progresele din satele de la sfârșitul Evului Mediu din Țara Românească. Pe de o parte sunt locuitorii de rând care fac tot posibilul să scape de rumânia feudală, să obțină libertatea, chiar dacă asta se referea doar la bărbații din familie și doar ca persoane. Toate eliberările au fost “fără moșie.”

Pe de altă parte, vedem elitele laice și ecleziastice care erau duse de vârtoarea istoriei. Astfel acceptau eliberarea unora din servitute, dar fără diminuarea proprietăților funciare și după compensarea forței de muncă cu robi. Era o mentalitate ce premergea reformele sociale de la jumătatea secolului al XVIII-lea. De

⁶¹ Stahl, *Contribuții la studiul satelor*, 232–256

⁶² *Istoria dreptului românesc*, vol. I, ed. Vl. Hanga (București: Ed. Academiei, 1980), 485.

⁶³ *Catalogul documentelor Țării Românești*, vol.VI, ed. M. Ciucă (București: Ed. Arhivele Naționale ale României, 1993), 403–404.

exemplu, Episcopia Râmnicului își propunea ca pe cei 60 de taleri luați de pe urma eliberării lui Grigore și a lui Paraschiv să-i folosească pentru cumpărarea de robi.⁶⁴ Alții, precum călugării de la Mănăstirea Surpatele, cereau explicit ca cei eliberați să aducă în locul lor robi.⁶⁵

Când a venit vorba de eliberarea țăranilor de pe moșii, unii boieri, ca de exemplu Staico paharnic în testamentul său, făceau diferența dintre rumânii de moștenire, care nu erau eliberați, și cei de cumpăratură care erau eliberați.

În afara informațiilor referitoare la năzuințele pentru libertate socială ale unor importante categorii ale populației din Țara Românească din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și din primii ani ai secolului al XVIII-lea *Condica Marii Logofeții* surprinde începutul destrămării relațiilor feudale din Țara Românească. De asemenea, este o sursă valoroasă pentru istoria familiei, pentru genealogie.

SERFS AND SERFDOM THROUGH THE LENS OF THE GREAT CHANCELLERY'S REGISTER (1692–1714)

Abstract

The study examines the issue of the institution of “rumânie” (the status of serfdom) through the lens of the Great Chancellery's Register (1692–1714). Although the documents date from the end of the 17th century and the early years of the 18th century, they contain valuable information regarding the realities of the 17th century as a whole. In approaching the issue of serfdom, frequent references are made to Mihai's Charter, to fiscal policy, and to migration during the rule of Matei Basarab. Although official acts, the documents contained in the Great Chancellery's Register provide valuable information about the situation of free and enslaved peasants, about them and their families, their efforts, the hardships they faced, and their relations with the boyar class, the ruling power, and the community in the second half of the 17th century and the early 18th century. The analysis of these historical sources demonstrates that, in Wallachia at the end of the 17th century, society was undergoing change. Boyars increasingly distanced themselves from their estates and moved to cities, preferably to the capital city. This proximity to the city did not diminish their desire to increase the number of estates, dependent peasants, and serfs. By the end of the 17th century, boyars accepted the redemption of Romanians, but without granting land—a precursor to reforms in the following century. For serfs, this process meant a continual struggle to obtain and preserve freedom against the lay and ecclesiastical elites, who often sought to annul liberation acts and even subject free inhabitants to abusive servitude. Although serfs appeared to be a homogeneous group, the data in the Great Chancellery's Register reveal numerous particularities among members of this social category depending on their material status, aspirations, political context, and relations with the local elites.

⁶⁴ *Condica*, 395–396.

⁶⁵ *Ibid.*, 584.

REGIMEWECHSEL AM ENDE DES 17. JAHRHUNDERTS IN SIEBENBÜRGEN: WUNSCHVORSTELLUNGEN DER NACHGEBORENEN UND DIE PROSA DER ZEITGENOSSEN

*Edit Szegedi**

Cuvinte-cheie: Casa de Habsburg, schimbarea stăpânirii, istoriografie, răsccoală, interpretare

Schlüsselwörter: Haus Habsburg, Herrschaftswechsel, Geschichtsschreibung, Aufstand, Interpretation

Der Übergang Siebenbürgens unter habsburgische Verwaltung, die Ablösung der Herrschaft des Osmanenreiches durch die des Hauses Habsburg gehört zu jenen Themen, die in der siebenbürgisch-sächsischen historischen Literatur auf paradoxaler Weise viel und zugleich wenig bearbeitet wurde. Das Jahrzehnt 1688–1700 wird in fast jeder größeren Arbeit zur siebenbürgisch-sächsischen Geschichte erwähnt¹, eventuell erzählt, es kommt aber selten zu einer tieferen Analyse der Ereignisse. Was aber im 19.–20. Jahrhundert überwiegt, ist der Kommentar, der weniger mit den Ereignissen selbst, sondern eher mit den Wunschvorstellungen der Autoren und ihrer Zeit zu tun hat.

Die vorliegende Arbeit versucht deshalb die beiden Perspektiven, jene der Zeitgenossen und jene der Nachgeborenen, zu erfassen, bzw. ihre Unterschiede herauszuarbeiten. Die Arbeit wird aus diesem Grund in zwei Teile eingeteilt, die die Perspektive der Zeitgenossen und die der Nachgeborenen aus dem 18. und 19. Jahrhundert darstellen. Zu den Nachgeborenen zählen G.M.G. Herrmann, der im 18. Jh zwar kein Zeuge der Ereignisse mehr war, aber die Augenzeugen

* Universitatea Babeş-Bolyai Cluj-Napoca, Facultatea de Studii Europene, str. Emmanuel de Martonne, nr. 1, e-mail: edit.corona@yahoo.com

¹ Vgl. die bedeutendsten Synthesearbeiten zur siebenbürgisch-sächsischen Geschichte: Georg Daniel Teutsch, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*, Zweiter Band (fortan: G.D. Teutsch, *Geschichte II*) (Berlin: Hirzel, ²1874), 261–295; Carl Göllner, ed., *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiet Rumäniens. Erster Band: 12. Jahrhundert bis 1848* (fortan: Göllner, *Geschichte der Deutschen*, I) (Bukarest: Kriterion, 1979), 220–237; Konrad Gündisch, Matthias Beer, eds., *Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen* (fortan: Gündisch, *Siebenbürgen*) (München: Langen Müller, ²2005), 102–114.

noch erlebt und sie ausgefragt hat², Joseph Teutsch, dessen “Kurzgefasste Jahr-Geschichte von Siebenbürgen, besonders Burzenland” die Zeitspanne 1345–1748 bearbeitet³, sowie Martin Felmer, der in der Mitte des 18. Jhs schreibt und der eigentlich die Reihe der Nachgeborenen eröffnet, die keinerlei biographische Beziehung mehr zu den Ereignissen haben und auch keine Augenzeugen mehr brauchen, um sich die Meinung zu bilden. Zu den Zeitzeugen gehören auch die Mitglieder der Geistlichen Universität, die in den Protokollen der Synoden jener Zeit, die Ereignisse kommentieren und auf die Herausforderungen reagieren.⁴

1. Zeitenössische Darstellungen

1688. Wird die Comedi etliche Tage agiert, aber wieder unterlassen wegen der ankommenden Soldaten und auch böser Zeitung.⁵

Die Zeitgenossen der Ereignisse waren meist Leidende und, was überhaupt nicht irrelevant ist, Kronstädter. Das Überwiegen der Kronstädter Perspektive hat einerseits mit dem Aufstand von 1688 und dem Brand von 1689 zu tun, die beide die Geschichte der Stadt wie auch das Verhältnis der Kronstädter zu den Habsburgern grundlegend prägten, andererseits aber auch mit der gründlicheren Sammlertätigkeit der Kronstädter Historiker und Archivare, die am Ende des 19. und zu Beginn des 20. Jhs acht Bände der Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt/ Brassó/ Braşov-Kronstadt⁶ hervorbrachten.

Eine andere Perspektive ist jene der Handelnden, hier vertreten von Johann Zabanius Sachs von Harteneck, der in seinem “Referat”⁷ eigentlich einen Bericht über seine Tätigkeit in Wien erstattet.

Die Berichte der Kronstädter Zeitgenossen kreisen um den Aufstand

² George Michael Gottlieb von Herrmann, *Das alte und neue Kronstadt. Ein Beitrag zur Geschichte Siebenbürgens im 18. Jahrhundert, Band I. Von dem Uebergang Siebenbürgens unter das Haus Habsburg bis zum Tode der Kaiserin-Königin Maria Theresia (1688–1780)*, Oskar von Meltzl, ed., (Hermannstadt: Krafft, 1883), 11.

³ In *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, Bd. IV (Brassó: Zeidner, 1903), 98–153.

⁴ Mit den unmittelbaren Folgen des Herrschaftswechsels setzen sich die Synoden von 1689, 1691 und 1693 auseinander, vgl. Ulrich Wien, Martin Armgart, eds., *Die Synodalverhandlungen der evangelischen Superintendentur Bithälms 1601–1752. Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A. B. in Rumänien. Bd. 3/1 – Protokolle des 17. Jahrhunderts* (fortan: *Synodalverhandlungen III/1*) (Hermannstadt/ Sibiu: Honterus-Druckerei, 2019), 405–457.

⁵ “Tagbuch des Johannes Stamm, Gemeinen Wortmanns, wie auch Cronstädtischen Leinwebers,” in *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó, Bd. VI. Chroniken und Tagebücher dritter Band (1549–1827)* (Brassó: Zeidner, 1915), 176–214, hier 211.

⁶ Die Bände IV–VII enthalten die erzählenden Quellen. Sie erschienen in den Jahren 1903 (IV), 1909 (V), 1915 (VI) und 1918 (VII).

⁷ “Referat, was bey meiner M. Johannis Zabani Expedition merkwürdiges passiert, und

von 1688 und den Brand von 1689. Daß der Kronstädter Bürgeraufstand von 1688 sich als der unverdaute Brocken der siebenbürgischen Historiographie schlechthin – und nicht nur der sächsischen – erweist, hat mit seinem komplexen Charakter wie auch mit dem Weiterleben historiographischer wie auch nationalistischer Klischees zu tun. Kronstadt und Bistritz waren die einzigen siebenbürgischen Städte, die sich aktiv dem habsburgischen Heer widersetzen und sie taten es als sächsische und lutherische Städte.⁸ Das aber steht im völligen Gegensatz zu den ethnischen und konfessionellen Klischees, die vor allem von den Siebenbürgen Sachsen so gründlich internalisiert wurden, daß keine andere Haltung mit der siebenbürgisch-sächsischen Identität zu vereinbaren schien als Habsburgfreundlichkeit und bedingungsloser Gehorsam gegenüber jeder Obrigkeit.⁹ Somit wurde dem Aufstand von 1688 in der siebenbürgisch-sächsischen historischen Literatur wenig Aufmerksamkeit gewidmet, was auch die wenigen Autoren des 19. Jhs, die das Thema bearbeitet haben, ihren Landsleuten vorwerfen.¹⁰

Der Kronstädter Bürgeraufstand war, wie das die Historikerin Maja

vorgegangen 1692–1693,” (fortan: Zabanius, “Referat”), in Joseph Kemény, ed., *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*, I. Band (Klausenburg, 1839), 344–382.

⁸ “Es erscheint vielleicht erstaunlich, daß die Aufstände der siebenbürgischen Völkerschaften, die in den folgenden Jahrhunderten wiederholt die Herrschaft des Hauses Habsburg erschütterten gerade von einer sächsischen Stadt eröffnet wurden.”, Maja Philippi, “Die Zeit des Übergangs von der türkischen zur österreichischen Herrschaft,” in Göllner, *Geschichte der Deutschen*, I, 220–237, hier 228.

⁹ Vgl. “Die Sachsen hielten treu zum Kaiserhaus; die wirtschaftliche Unterdrückung und Erpressung, die unter krasser Beugung des Rechtes an dem sächsischen Volkskörper verübt wurden, haben ihre dynastischen Gefühle auf die Dauer nicht zu erschüttern vermocht. Als Protestanten war ihnen alle Obrigkeit von Gott, nicht allein die gütige und gelinde, sondern auch die wunderliche.”, Karl Kurt Klein, “Deutsches Schrifttum in Siebenbürgen. Seine Entwicklung bis auf die Gegenwart,” (fortan: Klein, “Deutsches Schrifttum”), in Karl Bell, ed., *Siebenbürgen* (Das Deutschtum im Ausland) (Dresden: Deutscher Buch- und Kunstverlag William Berger, 1930), 103–171, hier 131.

¹⁰ Vgl. “Der Vorfall der Uebergabe der Waffen, der Munition, der Artillerie des Bergschlosses, so auch die Hinrichtung dieser fünf Hauptleute, war ein Vorfall von so großer Wichtigkeit und mit wesentlicher Abänderung der ehemals militärisch bürgerlichen Verfassung der Sachsen so genau verbunden, daß man sich wundern muß, wie bisher die sächsischen Geschichtsschreiber Siebenbürgens über ein so merkwürdiges Ereigniß so kurz und so leicht hinübergangen sind. Kaum erwähnen sie desselben mit Gleichgültigkeit in wenigen Worten. Sächsisches Blut war es, was bei Hinrichtung dieser Bürger-Hauptleute auf dem Kronstädter Markt verspritzt ward und doch hat sich kein sächsischer Analyst, kein sächsischer Geschichtsschreiber oder Schriftsteller den merkwürdigen Vorfall, ohne Furcht noch Scheu, ohne Haß oder Vorliebe, mit philosophischer Unpartheilichkeit in genauere Erwähnung gezogen, keine das Schicksal dieser Männer zu Herzen genommen, keiner an ihrem Grabe verweilt, oder ihnen eine Thräne des Mitleids geweint. Doch was rede ich von Thränen des Mitleids, keiner ist, der ihnen nur die schuldige

Philippi, jenseits der ideologischen Zwänge der verschiedenen Spielarten des rumänischen Kommunismus, hervorgehoben hatte, eine komplexe Bewegung, die sich nicht auf eine einzige Ursache zurückführen läßt.¹¹ Innere Gründe wie Korruption und ungerechte Verteilung der Lasten waren genauso wichtig wie die äußeren, die von Johannes Stamm erwähnten "schlechten Zeitungen", die Angst vor den katholischen Habsburgern, die die städtischen Freiheiten mißachteten, schließlich hatte Siebenbürgen schon am Anfang des Jahrhunderts mit habsburgischen Söldnern zu tun gehabt.¹² Nicht zuletzt ging es auch um das, was die Nachgeborenen als Unverständnis gegenüber den neuen Zeiten nannten¹³, und zwar, daß die städtischen Freiheiten, so wie sie noch im 17. Jahrhundert existierten, in der alten Form nicht mehr galten – die Stadt, die bis dahin niemals Heere in die Stadt ließ und von der weder die Osmanen noch die Fürsten Siebenbürgens so etwas gefordert wurde, mußte auf Befehl eines fremden Generals das Stadtschloß übergeben. Die Niederschlagung des Aufstandes wie auch der Brand vom 21. April 1689 stellten somit eine Zäsur in der Geschichte der Stadt dar: sowohl architektonisch-visuell wie auch politisch-rechtlich bedeuteten beide Ereignisse das Ende der mittelalterlichen Stadt.

Der Aufstand, der sich gegen das fremde Heer wie auch die eigene Stadtohrigkeit kehrte, hatte in den Zeitgenossen verschiedenartige Gefühle geweckt und zu unterschiedlichen Haltungen geführt, die auch das Bild des

Gerechtigkeit hätte wiederfahren lassen.", Martin Schnell, *Die Sachsen in Siebenbürgen nach ihrem Herkommen und Charakter* (fortan: Schnell, *Die Sachsen*) (Kronstadt, 1844), 171.

¹¹ Philippi, "Die Zeit des Übergangs," 224, 227; Maja Philippi, "Der Bürgeraufstand von Kronstadt 1688. Ein Beitrag zur Geschichte Siebenbürgens am Ende des 17. Jahrhunderts," in Paul Philippi, ed., *Beiträge zur Geschichte von Kronstadt in Siebenbürgen* (Siebenbürgisches Archiv, Band 17) (Köln Wien: Böhlau, 1984), 226–275; in den 1960-er Jahren veröffentlichte sie zwei Artikel, in denen sie auf gewisse Aspekte des Aufstandes Bezug nimmt, idem, "Contribuție la cunoașterea răscoalei brașovenilor din 1688," *Studii și articole de istorie* VII (1965): 69–91; idem, "Un nou document despre răscoala din 1688," *Cumidava* III (1969): 179–191.

¹² Im ersten Band des *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum*, der von größtenteils Kronstädter Autoren verfaßt wurde, wird auf die Folgen einer möglichen "deutschen" d.h. kaiserlichen Herrschaft Bezug genommen und diese als das größere Übel, verglichen mit der osmanischen, betrachtet, *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum sive Annales Hungarici et Transsilvanici, opera et studio clarissimorum doctissimorumque viriorum Simonis Massae et Marci Fronii, Pastorum Coronensium, nec non Christiani Lupini et Joannis Oltard, Pastorum Cibiniensium, concinnati, quibus ex lucubrationibus Andreae Gunesch, Pastor in Districtu Bistriciensi Neovillensis. Edidit Josephus Trausch Coronensis, Pars I. Complectens annales ann. 990–1630* (Coronae, 1847), 193; über die Chronik vgl. Edit Szegedi, *Geschichtsbewußtsein und Gruppenidentität. Die Historiographie der Siebenbürger Sachsen zwischen Barock und Aufklärung* (Studia Transylvanica 28) (Köln-Weimar-Wien: Böhlau, 2002), 226–236.

¹³ "Das Verständnis der Zeit war ihrem Geist verschlossen," G. D. Teutsch, *Geschichte* II, 270; "Die Kronstädter Bürger, dem alten Prinzip verhaftet, konnten nicht begreifen, daß sie über ihre Stadt nicht mehr selber verfügen durften," M. Philippi, "Die Zeit des Übergangs," 228.

Herrschaftswechsels prägten. Die neuen Herren Siebenbürgens werden, wie erwartet, vom Heer vertreten, genauer von den Generälen Caraffa und Veterani und den gesichtslosen "Teutschen", die bei der Bevölkerung nicht beliebt waren.¹⁴ Die Beziehung zwischen der Haltung zum Aufstand und zu den Habsburgern ist jedoch alles andere als eindeutig. Die Ablehnung des Aufstandes konnte aus verschiedenen Gründen erfolgen, in der Regel ging es um die Verurteilung jeglichen Ungehorsams gegen die Obrigkeit¹⁵ oder aber, weil der Aufstand die Lage der Stadt gegenüber den neuen Herren verschlechtern konnte.¹⁶

Selbst wenn die Akzeptanz der Habsburger so barock ausgedrückt wird, wie es Simon Christophori tut¹⁷, wurden an den Herrschaftswechsel keinerlei Erwartungen geknüpft. Der Übergang unter das Haus Habsburg ist das Ergebnis

¹⁴ "Welche Worte aber bei dem unverständigen Pöbel so wenige Liebe zu der deutschen Miliz erweckten, dass man vielmehr eine Furcht und Scheu gegen dieselbe verspürte", Simon Christophori, "Wahrhafter Bericht von einem unseligen Handel, darinnen sich etliche unruhige Mitgenossen aus der ehrbaren Schuster-Zunft anno 1688 unbedächtig geflochten, wodurch Ein hochlöbl. Magistrat dieses Orts veranlasst worden, einen Schluss abzufassen, vermöge dessen die gesamte Zunft nebst aller ihrer Nachkommenschaft auf immer von der Hundertmannschaft sollte ausgeschlossen bleiben, welch Conclusum aber durch eines aufrichtigen Freundes treue Intercession der ganzen Zunft zum höchsten Vergnügen anno 1716 geändert, ja gänzlich zernichtet worden (1683–1716)," in *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, Bd. VI, *Chroniken und Tagebücher dritter Band (1549–1827)* (Brassó: Zeidner, 1915), 286–291, hier 288.

¹⁵ "Excerpta aus des Herrn Merten Schullers, Centumvirs und Bürgerlichen Riemnern in Kronstadt, Diario [1642–1691]," in *Quellen* VI, 72–76, hier 74, 75; "Alte und neue siebenbürgische Chronik [1652–1695]," in *Quellen* VI, 119–125, hier 120; Simon Christophori, "Wahrhafter Bericht," 288, 290; "Stefan Filstich's Beschreibung der Kronstädter Begebenheiten [1685–1690]," in *Quellen* VI, 291–295, hier 292, 293; "Asarela Mederi Fragmenta [1687–1689]," in *Quellen* VI, 300–311, hier 300–304; "Ex Johannis Alzneri Diario [1687–1689]," in *Quellen* VII, 579–583.

¹⁶ "Aus der Beschreibung des Lucas Seyberger und Simon Blasius [1688–1728]," in *Quellen* VII, 434–470, hier 434–436; "Continuatio (der Kirchturmknopfschrift) 1687–1705," in *Quellen* VII, 583–589, hier 585.

¹⁷ "Nachdem der allgewaltige Beherrscher Himmels und der Erden, der Herr der Heerscharen, Gott, der den Königen und Fürsten Sieg gibt auf Erden, in seinem allerheimlichsten himmlischen Staats-Kabinet und unwidertreiblichsten allerheiligsten Krieges-Rat beschlossen hatte, dem unerträglichen Stolz und weit aussehenden türkischen Trotz ein Ziel zu stecken, schickten und fügten es endlich göttliche Ordres, dass im Jahr 1683 durch königl. polnische, wie auch churfürstlich-sächsische Auxiliar-Truppen die römisch-kaiserliche Residenzstadt Wien in Oestreich von der vermessenen Ottomanischen Belagerung glücklich entsetzt und völlig befreit wurde. Worauf denn unter glorwürdigster Regierung Leopoldi des Ersten Dero Römisch-Kaiserliche Majestät siegreiche Waffen durch göttlichen Segen in einigen Jahren sich dergestalten ausbreiteten, dass selbige nebst Eroberung vieler anderer Plätze in Ungarn auch die altberühmte königliche Residenz Buda oder Ofen anno 1686 mit stürmender Hand zum gehorsam brachten. Dannenhero das benachbarte Fürstentum Siebenbürgen anno 1687 sich gleichesfalls gemüsigst sahe, vor dem römischen Zepter und zweiköpfigten Adler die Kniee zu beugen, welcher sofort seinen Flug geradeweges auf die Hauptstadt Hermannstadt richtete und diesen Platz

göttlicher Fügung und die Bewohner Siebenbürgens, also auch Kronstadts, haben sich dem Schicksal zu beugen.¹⁸ Der Aufstand ist somit Vermessenheit gegenüber den neuen Herrn und der Stadtobrigkeit, ein Verstoß gegen die noch bestehende Ordnung, wird aber keineswegs als ein Versuch gesehen, den „Anschluß an das Abendland“¹⁹ zu verhindern, so wie das im 19–20. Jahrhundert gesehen wurde. Wenn den militärischen Ereignissen des Jahres 1688 von den Kronstädter Zeitgenossen keine weltbewegende Bedeutung beigemessen wurde, ist das selbstverständlich auch auf die geringe zeitliche wie räumliche Distanz zurückzuführen. Doch im zweiten Teil des *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum*²⁰, der eine eher Hermannstädter und somit der Zentrale der Macht näherstehende Perspektive der Ereignisse bietet, ist außer der trockenen Berichterstattung – abgesehen vom Brand von Kronstadt – der militärisch-politischen Ereignisse eher das Interesse für den lokalen oder regionalen Klatsch auffallend. Dabei kommen die Habsburger wieder nicht gut davon: die Soldaten handeln willkürlich und wollen ein rumänisches Dienstmädchen vergewaltigen, sie tragen zum moralischen Verfall der Stadt bei, die Frau des Generals Veterani hat eine verdächtige Beziehung zu ihren Schoßhündchen und in der Stadt scheint sich eine apokalyptische Stimmung zu verbreiten.²¹

In keinem zeitgenössischen Bericht wird Freude und Begeisterung der sächsischen Bevölkerung, weder in Kronstadt noch in Hermannstadt, erwähnt. Die eher nüchterne Haltung wird auch von dem szeklerischen Chronisten Cserei Mihály bestätigt, der in seiner Chronik eine Anekdote erzählt, in der ein sächsischer Schuster einen kaiserlichen Soldaten fast erschlägt, weil dieser sich weigerte, auf die Gesundheit des Fürsten Apafi zu trinken.²² Was vollkommen fehlt, ist der Hinweis auf eine ethnische Gemeinsamkeit mit den „Deutschen.“ Im Gegenteil, den Bewohnern von Kronstadt wird verboten, weiterhin den

nebst andern Orten dieses Landes ausser Fogarasch und Kronstadt mit gehörigen Garnisonen besetzte“, Christophori, „Wahrhaftiger Bericht“, 287.

¹⁸ „Excerpta aus des Herrn Merten Schullers... Diario,” 74; „Aus dem Diarium des Marcus Tartler [1689–1694],“ in *Quellen* VII, 470–483, hier 471; „Ex Johannis Alzneri Diario,” 579–580; „Continuatio,” 583.

¹⁹ Klein, „Deutsches Schrifttum,” 131.

²⁰ Der zweite Teil des *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum* ist eine Fortsetzung des ersten Teils derselben Chronik, an der mehrere Autoren mitgearbeitet haben. Die Beziehung zwischen den beiden Teilen der Chronik ist aber eher locker und es stellt sich die berechnete Frage, ob die Zusammenfügung beider Teile nicht eine willkürliche Entscheidung der Herausgeber aus dem 19. Jh sei, Szegedi, *Geschichtsbewußtsein*, 226–227.

²¹ *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum*, II, 234, 253–254, 263–254, 270.

²² Mihály Cserei, *Erdélyi históriája [1661–1711]* (Budapest: Európa, 1983), 265.

Namen “M(u)oser” zu gebrauchen.²³ Eine ähnliche Haltung finden wir auch in den Synodalprotokollen der lutherischen Kirche in Siebenbürgen: die kaiserlichen Soldaten sind Störfaktoren, ihre Anwesenheit allein schafft eine dramatische Lage in Siebenbürgen.²⁴

Der Brand vom 21. April wird von den Zeitgenossen wie auch von einem Teil der Nachgeborenen als Folge des Aufstandes von 1688 betrachtet und es wird vermutet, daß es ein Racheakt der habsburgischen Soldaten war.²⁵ Es gab und gibt keine eindeutigen Beweise für solch eine Hypothese, doch war sie im Kontext der Ereignisse aus dem Vorjahr sowie die demütigende Weise, in der die Kronstädter dem Kaiser Treue schwören mußten²⁶, durchaus verständlich.

Unter den zeitgenössischen Berichten nimmt das *Diarium* von Marcus Fronius²⁷ eine besondere Stelle ein. Der Kronstädter Theologe widmete sich auch der Identitätsfrage der Siebenbürger Sachsen²⁸, wobei sein Standpunkt als radikaler Regionalist von den Nachgeborenen verworfen wurden. So beklagt er sich über den Verlust der sächsischen Identität, zuerst wegen der Nachahmung der ungarisch-adligen, dann der deutschen “Moden.”²⁹

Während die Zeitgenossen, egal ob Handwerker oder Theologen, meist Leidende waren, gibt es einen Bericht aus der Perspektive eines Handelnden, Johann Zabanius, der nobilitiert wurde und als Sachs von Harteneck in die Geschichte eingegangen ist. Als Vertreter der sächsischen Nation und als Mitglied der Delegation, die in Wien 1692 und 1693 über die ungelöst gebliebenen Fragen verhandelte, hatte er eine andere Perspektive als seine Kronstädter Zeitgenossen, die den Herrschaftswechsel über sich haben ergehen lassen. Zabanius’ Referat bezieht sich vor allem auf die Probleme der sächsischen

²³ “Alte und neue siebenbürgische Chronik,” 120.

²⁴ Synode 1689, Synode 1691, Synode 1693, in *Synodalverhandlungen* III/1, 418, 433, 437.

²⁵ “Aus dem *Diarium* des Marcus Tartler,” 470–471.

²⁶ “Excerpta aus des Herrn Merten Schullers... *Diario*,” 75.

²⁷ “Aus den Tagebüchern des Marcus Fronius [1689–1708]. Aus *Jacet in coeno* (1689),” in *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó. VII. Chroniken und Tagebücher. Vierter Band (1684–1783)* (Brassó: Zeidner, 1918), 249–250.

²⁸ “*Diaconus Barcensis*,” in *Annales ecclesiastici, Schriften des Mag. Marcus Fronius bearbeitet von Julius Gross, Quellen zur Geschichte der Stadt Braşov-Kronstadt VIII* (Kronstadt-Braşov: Zeidner, 1928), 4.

²⁹ “Sie wollen alle gewandert sein, alle Herren gescholten werden, alle an Hof ziehen, alle Academici sein, ja wohl Magistri. Daher kamen fremde Trachten, auf ungrisch musst es gehen, dass man die Kinder ehe ungrisch, denn teutsche lernete. Daher wurden wir ungrische Slaven. Familiaritas et amicitia Ungarica principio nos prodidit, dehinc sub iugum misit. Nach diesem gings ans Hochdeutsch. Sie liefen alle in Deutschland, brachten Hutmoden mit und schiefen ihren Weibern schwarze Hauben. Recht sprechen. Da haben wirs nu. Hierzu kam der Dominat”, Fronius, “*Jacet in coeno*,” 249.

Nation³⁰, aber die starke ethnische Bindung und Sympathie zwischen Zabanius und dem Wiener Hof, vor allem Kardinal Kollonich, auf die sich die Arbeiten im 19. und 20. Jh beziehen³¹, spielen im Bericht eine marginale Rolle. Erst am

³⁰ “wusste meine Hohe Principalität, die gesammte Sachsische Nation sich zu entsinnen, welchergestalt nicht allein in denen Politicis, und der künftighin einzuführende Regierungsart, und Form betreffenden Propositionibus, und Instructionibus publicis, sondern auch in der Einrichtung der Siebenbürgischen allgemeinen Wirthschaft Ihr Interesse berührt, und einerseits befördert, andererseits aber demselben zu nahe getreten werde, dannhero nützlich, vorteilhaft, ja nothwendig erachtet worden, mir anzubefehlen, dass ich neben der Religions Sache auch auf das politische, und oeconomische Designo ein wachsames Auge haben sollte, um bey der ersten Einrichtung Siebenbürgischen Königlichen Estats nichts versehen werde, wodurch der ohnedem vielen unbilligen Unterdrückungen unterworfen gewesen Nation eine spät, und hülflose Reue erwachsen könnte./ Zu welchem Ende ich nicht allein mit der sub Nro. 1 beyliegenden Instruction versehen, sondern mir auch in dem öffentlichen Hochweis-Hermannstädtischen Senaculo in des oben angeführten Herrn Comitiss Behausung über die in der inschriftlichen Instruction entworfene Angelegenheiten, die Einrichtung des ungewissenhaften Interesse, und Usuren, mithin eine sichere Precaution wegen der schweren Execution in der Sachsen Personas, und Grundstücke (dergleichen zu Reismarkt mit des gerechten Gottes durch Donner, und Blitz mit derer etlicher Executoren Pferde Verlust deutlich gezeigten Missfallen geübt worden) auszuwirken; ferner wie die armen Sachsen oft in denen Landes Diaeten wider Recht, und Privilegien überstimmt worden, cum bello modo bey Ihrer Excellenz dem Herrn Königlichen Böhmischen Obristen Hof Kanzler, unde den Siebenbürgischen Kayserlichen Hof-Conferenten Directoren Grafen, und Herrn Franzen Ulrich des K.K. Reichs Grafen Kynssky, und und Ihrer Excellenz dem weiland Hochgebornen Generalen Kriegs Commissario Antonio Grafen Caraffa, nebst unterschiedlichen Particularien wegen der Appellations Form, und Art Confirmo, und Betsättigung der Hermannstädter Königs Richter, Honorarii S. Martini Anforderung der silbernen, und vergoldeten Pokalen, Execution des 18-ten Artikels des Allergnädigst Kayserlichen Diplomatis, Ein, und Abfuhr des Zehendes, ungrisch sogenannten Bor-foglalás, Privilegirung der Wirtshäuser, Berechnung des Landes Auslagen, Ernennung eines bequemen Ortes zu den Landtagen der Stadt Hermannstadt particular Interesse, Beschwermiss, und dennoch unbonificirte Quittungen, dann auch von Art, und Manier, wie derer armen Sächsischen Stadt-und Stuhl-Amtshabern confirmierung bey dem Kayserlichen Hof anzusuchen sey, Anregung zu thun, und auf alles, so der Sachsen Aufnehmen zu befördern, ersinnen, und sehen kann, fleissigste Absicht zu haben, mündlich aufzutragen”, Zabanius, “Referat,” 345–346.

³¹ Friedrich Teutsch, *Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen*, II (Hermannstadt: Krafft, 1922), 6; vgl. “Man darf an den Ausspruch des Kardinals nicht den Maßstab unserer Zeit anlegen, in der der Gedanke nicht der Duldung, sondern vollendeter Freiheit der religiösen Bekenntnisse zum Glücke und zum Ruhme der menschlichen Gesellschaft fast überall siegreich zum Durchbruch gekommen; wenn aber ein Kirchenfürst in der unduldsamen Zeit des 17. Jahrhunderts in so versöhnlichem Tone spricht, so verdient dies reine Wohlwollen eine Stelle in der Erinnerung der späteren Geschlechter”, Ferdinand von Ziegler, *Harteneck, Graf der sächsischen Nation und die siebenbürgischen Parteikämpfe seiner Zeit (1691–1703). Nach den Quellen des Archives der bestandenen siebenbürgischen Hofkanzlei und des sächsischen National-Archives in Hermannstadt* (Hermannstadt, 1869), 90.

Ende des Berichtes, als Zabanius endlich vor den Kardinal treten kann, äußert der Kardinal seine Meinung über die sächsische Nation:

“Dann, und endlich liess Ihre Eminenz der Cardinal den 20 Junii mich zu sich beruffen, und regalierte mich mit einer Kayserlichen Gnaden Kette mit den Worten: mein lieber Herr Abgesandter, dieses Denkmal Seiner Kayserlichen Gnade anzuhängen, dass die Nation sehen möge, dass sie auch consideriert, und geliebt werde. Ihr lieben Leute, weil ihr Deutsche seyd, so zeigt auch, dass ihr Deutsche Redlichkeit, und Standhaftigkeit liebet, und bleibet auch ferner Eurem Kayser, und Könige treu.”³²

2. Die Nachgeborenen. Historiographische Aufarbeitung des Übergangs von Siebenbürgen unter das Haus Habsburg im 18.–19. Jh

“[...] sich derselbe sehr gnädig erklärte, dabei aber nicht unterließ, dem Magistrat die gewohnten Lehren von der Sr. Kaiserlichen Majestät gebührenden Treue und Standhaftigkeit auch seinerseits einzuschärfen, wenngleich die vor Augen liegenden Mißhandlungen der Distriktsortschaften, die Ausschweifungen der Mannschaft in der Stadt und so manche übertriebene Forderung an die in der Asche liegende Bürgerschaft eben keine sonderbaren Reize zur Anhänglichkeit an die neue Regierung erweckten [...]”³³

“Dadurch wurde dann wieder das sächsische Volk in den Stand gesetzt werden und die Kraft gewinnen, mit Österreich und für dasselbe den zerstörenden, der neuen Ordnung der Dinge feindlichen Mächten, die das tiefer sehende Auge im Schoße des Landes gewahrte, siegreich entgegenzutreten.”³⁴

Die nüchterne, illusionslose Haltung der Zeitgenossen wird noch in der ersten Hälfte des 18. Jhs, zumindest in den Kronstädter Quellen angetroffen. Joseph Teutsch berichtet über die Verhaftung der Führer des Aufstandes und äußert bezüglich des Brandes den verbreiteten Verdacht, daß es sich um Brandstiftung handle. Für den Autor ist der Verlust, den die Stadt erlitten hat, das eigentlich Nennenswerte:

“Der Schade ist unbeschreiblich, so die Stadt erlitten:

1. sollen bis 283 (alii: 300) Personen umkommen sein, so teils ganz, teils halb verbrannt, teils ersticket etc.

2. Ist auch die wallachische Vorstadt abgebrannt, die Blesche Burggasse ausgenommen, und also vorm Obern Thor die Zielstuben, woraus die Bruderschaften und Zunft zu schiessen pflegten.

3. Die grosse Kirche und in derselben die Orgel, der Altar, die im Chor

³² Zabanius, “Referat,” 382.

³³ Herrmann, *Das alte und neue Kronstadt*, 22.

³⁴ G. D. Teutsch, *Geschichte* II, 483.

aufgehängte schöne und alte Epitaphien, die kostbare Teppiche, zum Exempel der an der Orgel gehangen, in welchen die Wappen der Könige und Fürsten etc. eingesticket gewesen, welche zum Tempelbau etwas beigetragen hatten; wieder einen, von dem man glaubet, der Apostel Paulus habe ihn verfertigt. Item das grosse bei dem Taufstein stehende Crucifix etc. etc. die Glocken heruntergefallen und zerschmelzet. Flst.

4. Das Rathaus und der künstliche Turn etc.

5. Die von vielen raren Manuscripten angefüllte kostbare Bibliothek, welche ihresgleichen nach der Ofener nicht gehabt in Ungarn teste Reichsdorfer in Chorographia

Auch der Weisse Thurn, Johannis-und Spitalskirche. Siehe hievon die Schrift, welche im Turnknopf sein soll und von Herrn Magistro Valentino Greissing, Rectore Coronensis, verfertigt worden.”³⁵

In seinen beiden Schriften, “Abhandlung von dem Ursprung der sächsischen Nation” und “Kurzgefasste historische Nachricht von der wallachischen Völkerschaft überhaupt, und derjenigen insonderheit, die heut zu tage in dem kayserl. Königl. Erb-Fürstenthum Siebenbürgen anzutreffen ist”³⁶ paßt sich Martin Felmer dem offiziellen Diskurs an: 1688 wurde Siebenbürgen vom türkischen Joch befreit und in das Habsburgerreich aufgenommen.³⁷

Die als Motto angeführten Zitate illustrieren die Schwierigkeit des Themas für die siebenbürgisch-sächsische Historiographie im 19. und 20. Jh. Während Herrmann am Anfang des 19. Jhs³⁸ noch ganz in der Tradition der Kronstädter Zeitgenossen, zumindest für die Zeitspanne 1688–1700, steht, und deren nüchterne, illusionslose Haltung fortsetzt, befand sich Georg Daniel Teutsch als Mitglied der geistlichen wie politischen Elite der Siebenbürger Sachsen, der im Nationalitätenkampf als Bischof und Abgeordneter des Magnatenhauses des ungarischen Parlaments wirkte³⁹, in einer komplizierten Lage. Ethnische, regionale, politische und religiöse Loyalität waren schwer miteinander zu vereinbaren. Hinzu kam die Berufsethik des Historikers. Die Nüchternheit des konservativen Joseph Benigni von Miltenberg, der in seinem Lehrbuch von 1840 die Ereignisse einfach erzählt und somit Informationen vermittelt,

³⁵ Joseph Teutsch, “Auszug aus “Kurzgefasste Jahr-Geschichte von Siebenbürgen, besonders Burzenland (1345–1748),” in *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, Bd. IV (Brassó: Zeidner, 1903), 98–153, hier 110.

³⁶ In Adolf Armbruster, ed., Martin Felmer, *Schriften* (Bukarest: Kriterion, 1974), 33–169.

³⁷ Felmer, “Abhandlung,” 138; idem, “Kurzgefasste historische Nachricht,” 165.

³⁸ Herrmanns Schrift stammt vermutlich aus den Jahren 1801–1802 und wurde wegen der Zensur erst gegen Ende des 19. Jhs veröffentlicht, Oscar von Meltzl, “Einleitung,” in Herrmann, *Das alte und neue Kronstadt*, III.

³⁹ Friedrich Schuller, ed., *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen*, Bd. IV (Hermannstadt: Krafft, 1902), 457–460.

ohne Machthaber und Untertanen zu kränken⁴⁰, war für G.D. Teutsch nicht mehr machbar. Die Verbindung von Nationalismus und Liberalismus, die im Vormärz etwa von Martin Schnell vertreten wurde⁴¹, erwies sich nach dem Scheitern der 1848er Revolution als brüchig. G.D. Teutsch stand somit, wie auch sein Sohn Friedrich, der seine Arbeit weiterführte, vor der Aufgabe, den schwierigen Jahren 1688–1700 die Bedeutung des Aufbruchs in eine neue, bessere Zeit abzugewinnen und gleichzeitig auf die Schwierigkeiten, Spannungen und Konflikte dieser Zeitspanne hinzuweisen.

Die erste eingehende Darstellung des Übergangs von Siebenbürgen unter das Haus Habsburg stammt von G.M.G. Herrmann, der, wie bereits erwähnt, noch die Augenzeugen jener Zeit kannte und zugleich über die nötige zeitliche Distanz sowie über eine ausreichende Bildung verfügte, um die Zusammenhänge zu erkennen. Sein Horizont ist nicht nur auf Kronstadt

⁴⁰ „Als aber, nach dem Entsatz von Wien und dem siegreichen Feldzuge von 1684, die kaiserlichen Truppen (1685) an den Grenzen von Siebenbürgen erschienen, wandte sich der Fürst entschieden von den Türken ab und begann ernstliche Unterhandlungen mit dem kaiserlichen Hofe. Durch den Traktat mit dem Herzoge Karl von Lothringen (21. Oktober 1687) stellte der Fürst sich und sein Land, mit Beibehaltung der damaligen Verfassung, unter kaiserlichen Schutz. Am 9. Mai 1688 entsagten auch die Landesstände feierlich der Verbindung mit der Pforte und beschlossen die Einnahme deutscher Besatzungen in die festen Plätze. Kronstadt wollte die dahin beordnete Besatzung nicht aufnehmen, wurde aber durch die Gewalt der Waffen dazu gezwungen, und die Urheber des Aufstandes wurden hingerichtet. [...] Das Leopoldinische Diplom [...] Nach längeren Verhandlungen ertheilte Kaiser Leopold I. (4. Dezember 1691) dem Fürstenthum Siebenbürgen die, unter dem Namen des leopoldinischen Diploms bekannte, noch jetzt das Grundgesetz des Landes bildende Verfassungsurkunde, in welcher den drei ständischen Nationen und den vier recipierten Religionen die Aufrechterhaltung aller ihrer gesetzmässigen Vorrechte und Freiheiten zugesichert wurde. Im Jahre 1692 erfolgte die Einsetzung des k. Landesguberniums und Graf Georg Bánffy wurde zum ersten Gubernator ernannt. Eine Gesandtschaft der Landesstände, welche, unter Anführung des Protonotärs Peter Alvintzi, an den kaiserlichen Hof abgeschickt wurde, erwirkte zwey kaiserliche Resolutionen (vom 9. April und 14. Mai 1693) über die Einrichtung der Religions und politischen Verhältnisse des Landes, und im Jahre 1695 erfolgte die Errichtung der siebenbürgischen Hofkanzlei, um die Angelegenheiten des Landes am Kaiserhofe selbst zu besorgen. Der junge Fürst Apafi zog im Jahre 1696 nach Wien. Als das fortwährende Glück der kaiserlichen Waffen die Pforte zu dem Frieden von Carlowitz (26. Jänner 1699) genöthigt hatte, in welchem dieselbe auch alle ihre Ansprüche auf Siebenbürgen aufgab, trat Apafi das Fürstenthum an Kaiser Leopold, gegen den Titel eines Fürsten des heil. Römischen Reichs und ein Jahrgeld von 12,000 fl ab. Er lebte fortan in Wien, wo er (1. Februar 1713) der letzt seines Geschlechts, kinderlos starb“, Joseph Benigni von Mildenberg, *Kurze Geschichte des Großfürstenthums Siebenbürgen. Nebst einer chronologischen Übersichts-Tabelle. Zum Gebrauch der deutschen Volksschulen und Volkslehrer in Siebenbürgen* (Hermannstadt, 1840), 49–51.

⁴¹ Martin Schnell, *Die Sachsen in Siebenbürgen nach ihrem Herkommen und Charakter* (fortan: Schnell, *Die Sachsen*) (Kronstadt, 1844).

beschränkt.⁴² Was Herrmann vollbringt, ist eine Geschichte von Kronstadt im siebenbürgischen Kontext.

Wie die meisten Kronstädter Chronisten und Tagebuchautoren verurteilt Herrmann den Aufstand. Allerdings nicht weil dieser gegen die Obrigkeit gerichtet war oder keinerlei Legitimationsgrund gehabt hätte, sondern weil er eine zwar heroische aber unnötige und gefährliche Geste war.⁴³ Das erste Unterkapitel heißt nicht zufällig: "Empörung einiger unruhigen Bürger und deren traurige Folgen." Herrmann zeigt ein gewisses Verständnis für die Aufständischen, die keine fremde Herrschaft in der Stadt dulden wollten⁴⁴ oder für die Empörung wegen des harten Auftretens sowie des schlechten Rufs von Caraffa.⁴⁵

Herrmann verurteilt zwar den Aufstand von 1688, äußert aber keinerlei Sympathie für das habsburgische Heer, vor allem wegen dessen Beteiligung an dem Brand von 1689, die er nicht hinterfragt.⁴⁶ Die Grausamkeit und der Machtmißbrauch von Caraffa⁴⁷, die Verpflichtung, den katholischen Gottesdienst in der Stadt zuzulassen⁴⁸ und vor allem der Stadtbrand, der die Stadt nicht nur materiell zerstörte, sondern auch die Lebenskraft der Bewohner für lange Zeit mit einer "betäubenden Machtlosigkeit" ersetzte⁴⁹, der Zwangscharakter aller Maßnahmen und die Allgegenwart des Heeres und das noch unter dem Deckmantel der Befreiung und des Wohlwollens des Kaisers⁵⁰, machen aus der Sicht von Herrmann die Einführung der habsburgischen Verwaltung, für Kronstadt zumindest, unerträglich.

Diese kritische Haltung, die aus der Erfahrung von Kronstadt hervorgeht, wurde von den späteren Kronstädter Autoren des 19. Jhs wie Martin Schnell, Friedrich Philippi.⁵¹ Auch die Arbeiten von G.D. Teutsch und Friedrich Philippi

⁴² Die Arbeit bezieht sich gleichermmaßen auf die Vorgänge in Siebenbürgen und der Walachei, Herrmann, *Das Alte und neue Kronstadt*, 15–21, 23–55.

⁴³ "Allein nun folgten die Nachwehen des von dem tollen Pöbel so zwecklos geleisteten Widerstandes," Ibid., 5.

⁴⁴ Ibid., 2–5.

⁴⁵ Ibid., 2, 5, 6.

⁴⁶ Ibid., 11.

⁴⁷ "er schien sich zu jeder Gelegenheit Glück zu wünschen, wo er Macht und Gewalt zeigen konnte [...] Caraffa, der schon im Jahre 1688 unter dem Vorwande Aufrührer zu strafen, eine Menge von Schuldlosen seiner Grausamkeit und Habsucht aufgeopfert hatte.," Ibid., 6, 7.

⁴⁸ Ibid., 9.

⁴⁹ Ibid., 10.

⁵⁰ Ibid., 21–26, 55–57.

⁵¹ Friedrich Philippi, "Der Bürger-Aufstand von 1688 und der große Brand von 1689 in Kronstadt. Ein Beitrag zur Geschichte des Sachsen von Siebenbürgen," (fortan: Philippi, "Der Bürger-Aufstand"), in "Programm des evang. Gymnasiums A.B. in Kronstadt und der damit verbundenen Lehranstalten 1877/1878," (Kronstadt, 1878), 3–39; diese Tradition wurde von

bemühen sich um eine differenzierte Darstellung⁵², doch überwiegt bei ihnen schließlich die Einsicht, daß es für das nationale Überleben der Siebenbürger Sachsen die Herrschaft der Habsburger, trotz der anfänglichen Schwierigkeiten und Ungerechtigkeiten, wie etwa die Katholisierungsversuche, doch die einzig richtige Lösung war, so wie das auch der Großteil der sächsischen Nation verstanden hatte. Daher auch die Hochschätzung von Zabanius, der, anders als seine Kronstädter Zeitgenossen, die Zeichen der Zeit sofort erkannt habe.⁵³

Martin Schnell versucht in seiner Arbeit "Die Sachsen in Siebenbürgen nach ihrem Herkommen und Charakter" auf die Frage zu antworten, warum

der bereits erwähnten Kronstädter Historikerin Maja Philippi in einem grundlegend veränderten historisch-politischem Kontext weitergeführt. Sie widerlegt das Bild von dem begeisterten Empfang des habsburgischen Heeres durch die Siebenbürger Sachsen als romantische Erfindung und weist auf die politischen Differenzen innerhalb der sächsischen Nation hin. Nicht nur während und kurzfristig nach dem Aufstand, sondern das ganze 18. Jh hindurch war die Stimmung in Kronstadt antihabsburgisch. Trotzdem weist die Historikerin den Verdacht einer Brandstiftung durch habsburgische Soldaten ab, weil es dafür keine eindeutigen Beweise gibt. Am Beispiel des Aufstiegs und Sturzes von Harteneck weist Maja Philippi sowohl auf die nationale Momente in der Beziehung zu den Habsburgern als auch auf die Instrumentalisierung der ethnisch geprägten Haltung der Sachsen gegenüber dem Herrscherhaus hin. Harteneck stand aber über seinen Zeitgenossen, weil er einsah, daß die Schutzherrschaft Österreichs den Wiederanschluß Siebenbürgens an die abendländische Kulturwelt bedeutete, wobei der nationale Moment sicherlich eine Rolle gespielt haben mochte. Somit steht sie zwar in der Tradition von Georg Daniel und Friedrich Teutsch, doch mit der Darstellung des wirtschaftlichen und sozialen Niederganges vieler sächsischen Bauernfamilien, der Entvölkerung ganzer Dörfer auf dem Königsboden und der Begehung in die Hörigkeit in ausgewogen gelingt ihr ein ausgewogenes Bild dieser Zeit. In dem 1984 erschienen Aufsatz "Der Bürgeraufstand von Kronstadt 1688. Ein Beitrag zur Geschichte Siebenbürgens am Ende des 17. Jahrhunderts" führt Maja Philippi eine tiefeschürfende Analyse des Aufstandes durch. Inwieweit die Heranziehung der Thesen von Friedrich Engels wirklich internalisiert oder einfach angehängt wurden, bleibt dahingestellt. Bemerkenswert ist aber die Ablehnung jeglicher national-romantischer Vorstellung, vgl. Philippi, "Die Zeit des Übergangs," idem, "Der Bürgeraufstand," 274.

⁵² Vgl. "Auch den Sachsen, wiewohl sie nach der deutschen Oberhoheit verlangten, fielen noch die frischen Lasten, die Steuern und Lieferungen und was daran noch anderes sich knüpfte, schwer; die neuen Gäste nahmen selbst an ihrer Sprache Anstoß; unter Trommelschlag wurde ausgerufen, daß kein kaiserlicher Soldat mit dem sächsischen Namen "Muoser" – ursprünglich ein Geharnischer – genannt werden", Teutsch, *Geschichte* II, 267; "Das Leopoldinische Diplom wurde grundsätzlich aufrecht erhalten und tatsächlich, wenn nur möglich durchbrochen," Friedrich Teutsch, *Die Siebenbürger Sachsen in Vergangenheit und Gegenwart* (Leipzig: Koehler, 1916), 10.

⁵³ "Ein Sachse nämlich von ganzer Seele war Zabanius. Der Druck, unter dem das Volk nach allen Richtungen seufzte, lastete fast noch schwerer auf ihm. Daß es untergehen müsse, wenn die fürstlich-magyarische Adelswirtschaft noch länger dauere, erkannte er; darum hielt er so fest an Habsburg mit dem die geordneten Zustände eines christlich-europäischen Rechtsstaates kommen sollten", Teutsch, *Geschichte* II, 283.

die Einführung der habsburgischen Verwaltung in Siebenbürgen anfangs auf Ablehnung stieß. Das Ergebnis läßt sich nach dem Prinzip erarbeiten: eine gute Idee wird von einer schlechten Ausführung kompromittiert. Kaiser Leopold hatte gute Absichten und einen großartigen Plan, doch wurde die Ausführung unfähigen, d.h. willkürlichen und grausamen Personen überlassen.⁵⁴ Der Aufstand von 1688 war demnach die einzig logische Folge dieses Verhaltens, das die Würde der Bürger verletzte, für die die Freiheit das höchste Gut darstellte.⁵⁵ Der anschließende Brand hatte aus der Sicht des Autors verheerende Folgen für den gesamten sächsischen Volkscharakter und war somit eine Zäsur der gesamten sächsischen Geschichte.⁵⁶

Der Aufstand war aus der Sicht von Martin Schnell – und hier folgt er seinen Kronstädter Zeitgenossen sowie Herrmann – ein Fehler, eine zwar heroische aber unnötige Geste des Aufbegehrens.⁵⁷ Trotzdem hätte aus der Sicht des Autors der Aufstand, eben weil er eine Zäsur in der sächsischen Geschichte darstellt, mehr Aufmerksamkeit verdient.⁵⁸ Die Einführung der habsburgischen

⁵⁴ “Kaiser Leopold der Große hatte einen Plan der erhabensten Weisheit für das zukünftige Glück Siebenbürgens entworfen und es fehlte zur Vollkommenheit desselben nichts mehr, als daß ihn auch die Staatsklugheit und große Herzensgüte desselben selbst hätte ausführen können; aber unglücklicherweise kam die Ausführung desselben in die Hände eines Generalen, der, als ein plumpes, gar zu tief einschneidendes Werkzeug, ohne die schon entschiedene feste Anhänglichkeit der Sachsen an das deutsche Regentenhaus, durch sein grausames Verfahren gegen die Bürger, den Plan der Weisheit und Güte hätte vereiteln können”, Schnell, *Die Sachsen*, 161.

⁵⁵ “Die Bürger jener Zeit wünschten keinen Staatsmann, keinen Feldherrn, um bloß eine ruhige Knechtschaft für sie auszumitteln, wenn es ihnen nicht erlaubt seyn sollte, als freie Männer zu leben”, Ibid., 163.

⁵⁶ “Die sächsischen Volksvorsteher haben nicht selten des weisen und staatsklugen Cato philosophischen Grundsatz ganz verfehlt, daß man auch die Hingebung der Seele, das Vertrauen auf Gott, mit Selbstvertrauen, die Frömmigkeit mit guten Entschlüssen der Vernunft, mit der thätigen Betriebsamkeit in Ausführung derselben, mit Geist und Muth verbinden müsse. Und so haben sie dem sächsischen Charakter eine gewisse stille Betrübniß beigemischt, die ehemals dem frohen Lebensgefühl und Charakter der Deutschen ganz fremd war”, Ibid., 168.

⁵⁷ “So starben diese fünf Hauptleute, die sonst immer rechtschaffene, angesehene Bürger waren, aber jetzt bei ihrem irregeleiteten Patriotismus und Freiheitsgefühle, sich nicht in Zeit und Umstände zu fügen wußten, und der Obrigkeit nicht den schuldigen Gehorsam leisteten”, Ibid., 171.

⁵⁸ “war ein Vorfall von so großer Wichtigkeit und mit wesentlicher Abänderung der ehemals militärisch bürgerlichen Verfassung der Sachsen so genau verbunden, daß man sich wundern muß, wie bisher die sächsischen Geschichtsschreiber Siebenbürgens über ein so merkwürdiges Ereigniß so kurz und so leicht hinübergegangen sind. Kaum erwähnen sie desselben mit Gleichgültigkeit in wenigen Worten. Sächsisches Blut war es, was bei Hinrichtung dieser Bürger-Hauptleute auf dem Kronstädter Markte verspritzt ward und doch hat sich kein sächsischer Analyst, kein sächsischer Geschichtsschreiber oder Schriftsteller den merkwürdigsten Vorfall,

Verwaltung leitete zunächst eine Zeit des Niedergangs ein⁵⁹, aber schließlich setzte sich die Einsicht durch, daß Siebenbürgen als Provinz einer großen Monarchie auf seine Privilegien zu verzichten habe.⁶⁰

Friedrich Philippi übernimmt in seiner Arbeit von 1878 die Ausführungen von Martin Schnell, allerdings in einem anderen politischen Kontext. Die Hoffnungen und Illusionen des Vormärz wurden von dem Ausgang der 1848er Revolution und der nachfolgenden politischen Entwicklung weggefeht. Friedrich Philippi schreibt seine Arbeit über den Bürgeraufstand in einer Zeit der Identitätskrise der Siebenbürger Sachsen, ausgelöst von den Integrationsschwierigkeiten in den ungarischen Staat, der zwei Jahre vorher, nämlich 1876, den Königsboden aufhob. Die Loyalitätskonflikte zwischen Budapest, Wien und Berlin haben aber die Unterschiede zwischen den sächsischen Städten nicht aufheben können.

Die Schwierigkeiten des Anfangs, die von G.D. und Friedrich Teutsch keineswegs verschwiegen wurden, wiegen in der Arbeit von Friedrich Philippi mehr als die Ethnie des Kaiserhauses.⁶¹ Obwohl Friedrich Philippi viel von Martin Schnell übernimmt, gibt es einen grundlegenden Unterschied: während Martin Schnell noch ganz aus der regionalen Perspektive schreibt und sich nicht auf die Ethnie des Herrscherhauses bezieht, paßt sich Friedrich Philippi dem Zeitgeist an. Die Habsburger sind "deutsch" und die habsburgische Herrschaft wird herbeigewünscht, auch weil sie eine deutsche ist. Die Enttäuschung über die Willkür des Heeres und das Verhalten von Caraffa ist deshalb umso größer. Caraffa wird als Hauptschuldiger für die Konflikte bei der Einführung der habsburgischen Verwaltung betrachtet. Anders aber als bei Schnell, ist der General bei Friedrich Philippi der Fremde par excellence sowohl religiös als auch sozial.⁶²

ohne Furch noch Scheu, ohne Haß oder Vorliebe, mit philosophischer Unparteilichkeit in eine genauere Erwägung gezogen, keiner das Schicksal dieser Männer zu Herzen genommen, keiner an ihrem Grabe verweilt, oder ihnen eine Thräne des Mitleids geweint. Doch was rede ich von thränen des Mitleids, keiner ist, der ihnen nur die schuldige Gerechtigkeit hätte wiederfahren lassen", Schnell, *Die Sachsen*, 171.

⁵⁹ "Die Nation glich einem Körper, der ganz geschwächt und zerschlagen und mit hundert Wunden bedeckt ist [...]", Ibid., 172.

⁶⁰ Ibid., 174.

⁶¹ "Auch den Sachsen, wiewohl sie nach der deutschen Oberhoheit verlangten, fielen die neuen Lasten, die großen Steuern und Lieferungen und was sonst noch damit zusammenhing, schwer. Die neuen katholischen Gäste kannten keine Rücksicht und nahmen selbst an der Sprache der Sachsen Anstoß [...] Unter schweren Kämpfen und Rechtsverletzungen, welche die neuen militärischen Machthabe sich allenthalben im Lande erlaubten, wurde so die neue Herrschaft in Siebenbürgen begründet. Die Sachsen litten trotz ihrer Sympathien für das deutsche Herrscherhaus am meisten darunter", Friedrich Philippi, "Der Bürger-Aufstand," 10, 38.

⁶² "[...] nothwendigen Umgestaltungen der Landesverhältnisse einem Manne anvertraut, der

Die Arbeit von Friedrich Philippi ist somit ein Beispiel für die Durchsetzung der ethnisch-nationalen Perspektive in der sächsischen Historiographie des 19. Jahrhunderts, auch in der Lokalgeschichte. Das entsprach der allgemeinen Tendenz und wurde durch die Werke von G.D. und Friedrich Teutsch als kanonisch durchgesetzt. Die Entscheidung für das Haus Habsburg war die einzig richtige, auch wenn sie lange Zeit mit der Gegenreformation und dem "Kampf mit der katholischen Kirche und dem Staat"⁶³ verbunden war. Trotz der katholischen Identität des Herrscherhauses sehnten die Sachsen die Herrschaft der Habsburger herbei.⁶⁴ Daß bei den Kronstädter Zeitgenossen bei der Einführung der habsburgischen Verwaltung von solchen Wünschen nichts zu spüren ist und auch im zweiten Teil des *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum* diese Begeisterung nicht vorfindet, beweist, wie sehr sich die Historiker des 19. Jahrhunderts von Wunschvorstellungen haben leiten lassen. Die Schwierigkeiten der Anfangsjahre werden genau wie bei Friedrich Philippi auf den Gegensatz zwischen den Hoffnungen auf das "deutsche" Herrscherhaus und der Verwirklichung durch inkompetente Vertreter der neuen Herrschaft zurückgeführt.

Fazit

Das Bild des Übergangs von Siebenbürgen unter das Haus Habsburg ist derart widersprüchlich, als ginge es um zwei verschiedene Ereignisse und nicht um verschiedene Perspektiven des gleichen Ereignisses. Diese große Entfernung zwischen der Sicht der Zeitgenossen und jener der Nachgeborenen belegt die epochale Bedeutung des Nationalismus wie auch den Unterschied zwischen der vormodernen und modernen Nation. Daß die Zeitgenossen keine hohen Erwartungen an den Wechsel der Verwaltung hegten, hat nicht nur mit der fehlenden zeitlichen Distanz zu tun, sondern auch mit der noch sehr lebendigen religiösen Denkweise. Die politisch-militärischen Ereignisse, die im 19. Jahrhundert als weltbewegend dargestellt wurden, werden im 17. Jahrhundert als göttliche Strafe betrachtet, die man am liebsten über sich ergehen läßt. Die nüchterne Betrachtungsweise wurde im 18. Jahrhundert weitergeführt. Erst im 19. Jahrhundert und vor allem im Kontext der Nationalitätenkämpfe erhält

als Fremder, als Katholik, Aristokrat und Soldat ohne Verständniß und Auffassung für local bürgerliche Verhältnisse, mit demselben wie mit einer eroberten Provinz verfuhr und durch sein barsches Auftreten grausames Verfahren gegen die Bürger des Landes überall Erbitterung und Widerstand hervorrief", *Ibid.*, 12.

⁶³ So heißt das erste Kapitel des zweiten Bandes der *Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen* (Hermannstadt: Krafft, 1922).

⁶⁴ "Sie kannten kein höheres Ziel, kein heißeres Sehnen als die endliche Herrschaft des Hauses Habsburg, die den Anschluß an das Abendland verknüpfte", *Ibid.*, 4.

der komplexe Prozes der Einführung der habsburgischen Verwaltung geradezu metaphysische, wenn nicht gar religiöse Dimensionen.⁶⁵

REGIME CHANGE AT THE END OF THE 17TH
CENTURY: THE ASPIRATIONS OF DESCENDANTS
AND CONTEMPORARY NARRATIVES

Abstract

The transfer of Transylvania to Habsburg administration, replacing Ottoman domination with that of the House of Habsburg, constitutes a recurring yet paradoxically underexplored subject within Saxon historiography. The decade spanning from 1688 to 1700 is frequently mentioned in major syntheses of Saxon history and occasionally recounted in narrative form; however, it rarely receives an in-depth analysis. This study seeks to address this gap by juxtaposing two perspectives: that of contemporaries and that of later generations in the 18th and 19th centuries. The analysis draws upon historiographical works as well as the synodal protocols from 1689, 1691, and 1693. The study concludes that, although these sources recount the same historical events, their presentation and interpretation diverge not merely in nuance but in fundamental ways.

⁶⁵ Die marxistisch geprägte Geschichtsschreibung, die nach 1948 als einzig verbindliche durchgesetzt wurde, vermochte und wollte, zumindest in ihrer zumindest in Anfangsphase, nicht diese im 19. Jahrhundert entstandene und im 20. Jahrhundert ins Absurde getriebene ethnizistisch-nationalistische Dimension weiterführen – der Kronstädter Bürgeraufstand war ein gutes Beispiel des Klassenkampfes bei den Siebenbürger Sachsen und diente somit als ein Beleg “fortschrittlicher Traditionen”, allerdings auf lokaler Ebene. Als die politischen Umstände es erlaubt hätten, das Thema ohne ideologischen Zwang zu untersuchen, hörte die siebenbürgisch-sächsische Geschichtsschreibung auf zu existieren.

PROFILUL INTELECTUAL AL LUI LUIGI FERDINANDO MARSIGLI ȘI RĂDĂCINILE FAMILIEI SALE PATRICIENE

Mirela Boncea, Călin Timoc

Cuvinte-cheie: contele Marsigli, familie patriciană, formare intelectuală, matematică, astronomie, carieră militară

Keywords: Count Marsigli, patrician family, intellectual formation, mathematics, astronomy, military career

Despre contele Marsigli s-a scris foarte mult în ultima vreme. Majoritatea lucrărilor consacrate vieții și activității sale au scos în evidență geniul său intelectual precum și caracterul său de mare savant, om cu o pregătire profesională diversă, mare colecționar, cărturar, diplomat, spion și militar de carieră, tehnician și inginer hidrolog, personalitate care a militat mereu pentru cunoaștere¹, mai rar întâlnită între ofițerii imperiali ai timpului său. Cu certitudine el este omul epocii sale și chiar dacă secolul luminilor este plin de asemenea personalități care au impulsionat știința și cunoașterea, Luigi Ferdinando Marsigli are un loc aparte în istorie prin faptul că a fost între puținii învățați care a cartografiat pentru prima dată Sud-Estul Europei, arătând o atenție aproape științifică pentru întreaga vale a Dunării și a afluenților săi.²

Dincolo de informațiile biografice pe care le știm despre el și care sunt repetate de toți cei care s-au ocupat de cercetarea vieții și operei acestui savant italian, excentric prin pasiunile sale, este foarte important să înțelegem înainte de toate felul în care a ajuns el, un intelectual important al perioadei, un umanist italian cu profil tehnic, de hidrolog inovator prin metodele sale de cercetare

* Universitatea de Vest din Timișoara, Facultatea de Litere, Istorie și Teologie, b-dul. V. Pîrvan, nr. 4, e-mail: mirela.boncea@e-uvrt.ro.

** Muzeul Național al Banatului, Piața Hunyadi nr. 1, e-mail: ctimoc@litere.uvrt.ro.

¹ Manuela Ghizzoni, "La «scuola militare» e la collezione di architettura fortificata di Luigi Ferdinando Marsigli nell' Istituto delle Scienze di Bologna", în *Fortezze d'Europa. Forme, professioni e mestieri dell'architettura difensiva in Europa e nel Mediterraneo spagnolo* (Roma: Ed. Gangeni, 2004), 199.

² Silvia Ripà, *A CARTE SCOPERTE. L'archivio Marsili per la storia del limes danubiano* (Bari: Edipuglia, 2024), 27.

și misiunile sale în armata imperială în contextul Marelui război austro – turc (1683–1699). Nu în ultimul rând credem că este util de explicat pentru care motiv opera sa de bază, despre descrierea malurilor Dunării de mijloc și de jos a fost publicată într-un tiraj foarte mare pentru vremea aceea și s-a bucurat chiar de o a doua ediție, la scurt timp după moartea sa.

Calitatea muncii sale științifice a fost imediat recunoscută pe plan internațional. Conte Marsigli a fost primit, în jurul anului 1700, în cele mai prestigioase comunități academice ale lumii: Academia de Științe din Paris și Societatea academică regală din Londra.³

Dincolo de realizările sale științifice și militare, de cărturar și condotier (virtuoso) destinul excepțional al lui Luigi Ferdinando Marsigli, de patrician atașat de Bologna lui natală dar și de bărbat care a îndrăgit viața militară și aventura a fost presărat de situații complicate în relația sa cu înalții ierarhi din armata habsburgică și de controverse prin deciziile sale pe front și în relație cu inamicul.

Din această cauză este foarte important să-l privim pe celebrul conte prin natura educației sale primite din fragedă pruncie încă din familie, neamul Marsigliilor fiind unul de buni matematicieni. Atât tatăl său, Carlo Marsigli, cât și bunicul Cesare Marsigli au avut preocupări serioase de astronomie și matematică, ultimul fiind prieten bun cu Galileo Galilei, pe care l-a ajutat în perioade în care îl prigonea Biserica catolică să se ascundă și l-a ajutat să-și continue cercetările și să le publice. Familia Marsigli a fost întotdeauna una cu preocupări intelectuale.⁴ Încă de la începuturile lor, de senatori de Bologna, diverșii membri importanți ai neamului Marsigli au predat la Universitatea din localitate (cea mai prestigioasă și cea mai veche din lume, fondată în anul 1088.)⁵ Cea mai veche atestare este cea din perioada 1450–1529, când la Universitatea din Bologna preda un anume Ipolito Marsigli, avocat și doctor în drept. Tot din perioada acestuia avem informații că în anul 1483, familia Marsigli este ridicată în rang în rândul marii nobilimi, printre familiile de vază ale orașului.⁶ În cursul secolului al XV-lea urmașii, Marsigli Rossi Lombardi și Marsigli Duglioli, îmbogățindu-se din activități de cămătărie, vor construi Palazzo Marsigli (casa natală a familiei Marsigli), o clădire reper chiar și în ziua de azi în cadrul urbanismului bolognez. Edificiul monumental cu parter, curte interioară și multe

³ Vladimir Mihajlovic, *On the Frontiers of the Balkans. L.F.Marsigli and the Roman Heritage (1683–1701)* (Beograd: Ed. Institut des Etudes Balkaniques, 2018), 200.

⁴ Balla-Gyorgy Kisari, *Marsigli Tabornok Térképei / Le Mappe del Generale Marsigli, Kanizsai Nyomda Kft* (Budapest: 2005), 25.

⁵ Kisari, *Marsigli Tabornok*, 32.

⁶ Ettore Rosi, “Il secondo centenario della morte di Luigi Ferdinando Marsigli”, în *Oriente Moderno* (Anno 11, Nr. 8, 1931): 416.

încăperi distribuite pe două nivele este și astăzi deținut de urmașii familiei, ultima descendentă care mai locuiește acolo este Isabella Marsigli (stră- străne-poata fratelui contelui.)⁷

Se pare că tatăl micului Luigi F. Marsigli, dându-și seama că acesta era un copil precoce, cu o minte ageră și o memorie formidabilă l-a îndreptat spre științele naturii, un domeniu nou la vremea respectivă și în plină afirmare și care cumula pe atunci informații din mai multe științe aplicate, precum: botanica, biologia, geografia, geologia, hidrologia, anatomia și antropologia. În același timp educația copilului era influențată benefic de cea a fratelui său mai mare, Antonio Felice, care a fost îndreptat spre studii teologice, urmând cu sprijinul rudelor de pe partea mamei Margherita Ercolani să ajungă preot. De asemenea, ca orice tânăr patrician a fost crescut și în spiritul respectului faptelor de arme, L.F.Marsigli fiind mare admirator a unor predecesori bolognezi: generalul Piccolomini sau mareșalul Montecuccoli și comandantul de cavalerie din armata habsburgică N. Aeneas Caprara, cu cel din urmă fiind chiar văr primar.⁸

Școlarizarea tânărului Marsigli a fost întotdeauna una intensă. Tatăl său meditându-l la matematică și astronomie, iar mama la limba latină și teologie. Alți savanți bolognezi importanți care călcau pragul casei familiei Marsigli au contribuit și ei la formarea tânărului Luigi. Decisivă pentru orientarea copilului spre materiile exacte a fost prietenia familiei cu învățatul iezuit, Giovanni Domenico Spinola, un mare enciclopedist și medicul-chirurg, biolog și academician Marcello Malpighi (supranumit și medicul papilor de la Roma). Acesta din urmă, fiind și Președinte de onoare al Academiei regale din Londra îl va susține pe Marsigli să ajungă și el membru a acestei prestigioase instituții.⁹ Cu medicul Malpighi a petrecut foarte mult timp în perioada copilăriei sale și mulți bolognezi îl vedeau pe tânărul Marsigli ca un autentic ucenic al marelui doctor.¹⁰

Un rol important l-au jucat și relațiile de pe partea maternă a familiei Marsigli cu lumea teologică și înrudirile acesteia cu o pleiadă de cardinali din Cetatea Eternă. Așa cum am mai atras atenția într-un studiu precedent, deseale călătorii ale tânărului Marsigli la diverși unchi la Venetia, Padova sau Roma îi vor deschide orizonturile cunoașterii și îi vor facilita accesul la mai multe biblioteci bisericești importante, iar sejururile la Roma îi ofereau posibilitatea de a lua contact cu antichitatea, cu grandoarea ruinelor Romei antice. Nu întâmplător

⁷ Kisari, *Marsigli Tabornok*, 86.

⁸ Kisari, *Marsigli Tabornok*, 41.

⁹ Marie Boas Hall, "The Royal Society and Italy (1667–1795)", în *Notes and Records to the Royal Society of London* (Vol. 37, No. 1, 1982): 64, 67.

¹⁰ Lodovico Frati, "Catalogo dei Luigi Ferdinando Marsigli (conservati nella Biblioteca Universitaria di Bologna)", în Leo Olschki (ed.), *Bibliofilia* (No. XVIII–XIX, 1928), 2.

student fiind ajunge în cercul linceilor din preajma reginei Cristina Alexandra a Suediei, fiica războinicului rege Gustav al II-lea Adolf Wasa, care a preferat să renunțe a tronul lăsat moștenire de tatăl ei (mort în bătălia de la Lützen, în timpul Războiului de 30 de ani) și să se retragă la Roma, oraș al artelor și al științei. Aici își va petrece restul vieții, trăind în vila familiei Orsini, aproape de Trastevere, unde va susține financiar un cenaclu de tineri cărturari și artiști (care vor pune aici bazele viitoarei Accademia degli Arcadi) cărora le finanța cercetările. Luigi Ferdinando Marsigli reușește să ajungă și el în acest cerc de intelectuali de elită și chiar să o convingă la un moment dat pe regina Suediei să-i finanțeze publicarea cercetărilor sale științifice. Practic prima sa carte tipărită dedicată istoriei mărilor a fost tipărită din banii Cristinei-Alexandra a Suediei, căreia îi va face un frumos elogiu în prefața volumului.¹¹

Totuși, se pare, că decisivă în formarea profesională a lui Marsigli au fost anii petecuți la Universitatea din Padova. Tatăl său a aranjat ca tânărul Luigi să studieze acolo, conștient fiind de importanța calității materialului didactic în înțelegerea cunoștințelor studiate. Între anii 1674 și 1679 studiosul Marsigli lucrează aici îndeaproape cu doi mari învățați ai mediului universitar padovens: matematicianul Geminiano Montanari și botanistul Lelio Trionfetti, de cel din urmă apropiindu-se foarte mult și de la care a “furat” cel mai mult meserie, după cum avea să recunoască la un moment dat în memoriile sale. În timpul liber cât a stat la Padova, Luigi Ferdinando Marsigli se va plimba adesea prin parcul botanic al Universității și unde, ca un ambițios autodidact ce era, se străduia să determine, respectiv să clasifice, plantele și viețuitoarele pe care le întâlnea. Meseria aceasta de naturalist l-a cucerit imediat și din acest moment va fi preocupat în a confecționa ierbare, insectare și a colecționa roci și alte obiecte importante din punctul lui de vedere pentru studiile sale viitoare.¹²

Fiind un bun cunoscător de latină și limbă franceză ajunge printr-un concurs fericit de împrejurări să activeze în diplomatie. La 22 iulie 1679 se îmbarcă alături de ambasadorul venețian Pietro Crivan într-o delegație la Istanbul, cu dorința de a studia limbile orientale în timp ce îi aduce servicii de secretariat ambasadorului.¹³

Cât a stat pe malul Bosforului – în timpul liber – a strâns informații de tot felul: despre ruinele fortificațiilor antice, despre plante și minerale, a desenat hărți ale zonei și ale malurilor mării, a făcut măsurători hidrologice și a

¹¹ John Stoye, *Marsigli's Europe (1680–1730)* (New Haven & London: Yale University Press, 1994), 101.

¹² Szabolcs Sarlai, “L'importanza della figura del Marsigli”, în *Quaderni Vergeriani* (Anno II, No.2, 2006), 16.

¹³ Giuseppe Gullino, Cesare Preti (eds.), *Dizionario Biografico degli Italiani*, (Vol. 70, 2007): [https://www.treccani.it/enciclopedia/luigi-marsigli_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/luigi-marsigli_(Dizionario-Biografico)/) (acces 18.03.2022)

înregistrat date despre clima locului. Se împrietenește cu diverși funcționari otomani și cumpără de la ei cărți și diverse obiecte de artă orientală. Învață câteva elemente de bază din limba turcă și descoperă importanța cafelei și a altor mirodenii specifice culturii locale.¹⁴

Scurta experiență acumulată la Istanbul îl va recomanda mai târziu ca un specialist în chestiunile orientale în armata habsburgică în timpul *Marelui război* cu turcii.¹⁵

Luigi Ferdinando Marsigli își va da repede seama de lipsa de cunoaștere a europenilor a culturii osmane și mai ales a teritoriilor stăpânite de acestea. Situația era stringentă și campaniile militare care se desfășurau cereau date cartografice și hidrologice exacte pentru o mai bună mișcare a trupelor în terenul inamic.¹⁶ Savantul italian, alături de alți tehnicieni importanți din serviciul militar cadastral vor depune eforturi serioase în a măsura și cartografia toată zona balcanică, astfel încât să ofere împăratului Leopold I o imagine cât mai exactă asupra teritoriului otoman până la Constantinopol (inițial se credea că doar cucerirea capitalei vechiului Bizanț și eliberarea ei de către mohamedani va aduce pacea definitivă.)¹⁷

Pe tot parcursul războiului, cât a fost în misiuni pentru imperiali, contele Marsigli va profita să strângă date și informații din teren. Ajunge așa să își formeze adevărate colecții de mostre geologice, de antichități, de desene cu peștii și păsările întâlnite în campanii, de ierbare cu plante și ciuperci uscate, multe din acestea se mai păstrează și astăzi (datorită donației generoase a contelui pentru înființarea unui Institut de cercetare pe lângă Universitate) în muzeul care s-a constituit post-mortem în Palazzo Poggi și Museo Civico Bolognese.¹⁸

Fără a avea în vedere acest background educațional al lui Luigi Ferdinando Marsigli, foarte consistent și de mare ținută academică, într-o epocă în care învățământul universitar laic abia reușea să scape de încorsetarea Bisericii catolice este aproape imposibil să înțelegem valoarea cercetărilor sale.

¹⁴ Kisari, *Marsigli Tabornok*, 43–44.

¹⁵ Stoye, *Marsigl's Europe*, 123.

¹⁶ Dragoș Măndescu, *“Jidova” înainte de Danubius Pannonico-Mysicus. Luigi Ferdinando Marsigli, cartografia militară habsburgică și primele atestări ale castrului de piatră de lângă Câmpulung în Spațiul vechii Dacii în reprezentări cartografice medievale și moderne* (Ed. Ordessos, Pitești 2012), 97.

¹⁷ Sorin Forțiu, *Denumirea Banatului la cumpăna secolelor XVII–XVIII*, http://www.banat.ro/XVII_XVIII.pdf (acces 21.10.2018).

¹⁸ Anna Maria Brizzolara, *Le sculpture del Museo Civico Archaeologico di Bologna. La Collezione Marsigli*, (Bologna, 1986), 36.

Fig. 1 – Sigiliul nobilului savant L.F. Marsigli (alcătuit aproape în întregime cu însemne militare). Reprodus după *Kisari, Marsigli Tabornok*.

Fig. 2 – Blazonul Contelui Marsigli din muzeul care îi poartă numele la Palazzo Poggi din Bologna natală, așa cum și-a dorit mereu să rămână în memoria posterității, nu ca savant, nu ca diplomat ci ca militar în armură. De multe ori între învățații epocii se prezenta cu modestie și nostalgie totodată: „*ego miles sum!*” Imagine preluată de pe Internet: <https://ch.pinterest.com/pin/luigi-ferdinando-marsili-16581730-nobile-bolognese-fu-generale-dellesercito-asburgico-diplomatic-o-scienziato-e-cultore-delle-arti-e-delle-lettere--699817229575258644>

THE INTELLECTUAL PROFILE OF LUIGI FERDINANDO MARSIGLI AND THE ROOTS OF HIS PATRICIAN FAMILY

Abstract

The Bolognese scholar Luigi Ferdinando Marsigli had a destiny marked by ups and downs, influenced by the military events during the *Great Turkish War* at the end of the 17th century. Then encouraged by the „call to crusade” by Pope of Rome due to the Ottoman danger that was about to conquer Vienna, the young hydrologist L.F. Marsigli dons military garb and makes himself useful to the imperials with his topographical and cartographic knowledge. On the occasion of these events which culminate in the brilliant victory of the House of Austria over the Turks, the Italian scholar stands out for his technical knowledge but also his rich political and diplomatic culture, so that he is chosen at the time of the signing of the peace by Emperor Leopold I, as the most suitable man to preside over the bilateral commission to draw new borders between the Ottoman and Habsburg Empires.

For many historians, the success of the Italian scholar remains an enigma, given that he had many opponents and challengers at the Viennese Court. Marsigli's intellectual genius is all the more difficult to understand since he is not much remembered in the sources of the time, the studies he completed and the teachers he worked with (many of them privately).

Our opinion is that a good part of his general culture and scientific spirit, doubled by the curiosity to explore, he inherited from the family. Thus it was much easier for him to excel in the fields of exact sciences, which he would then apply in the field work required by the military campaigns of the imperials against the Turks, having as intellectual models his father and grandfather, as well as the doctor-surgeon of the Vatican, Professor Marcello Malpighi, a distant relative of his family.

All the Marsigli par excellence were prominent patricians involved in the governance of Bologna (the city that gave Europe's first university) and many of them were very good mathematicians. L.F. Marsigli's father, Count Carlo worked as a mathematics teacher, and his paternal grandfather was one of the most important Bolognese mathematicians and astronomers of the 16th century, sharing the ideas of his good friend Galileo Galilei. On the maternal line, L.F. Marsigli was related through the Ercolani family to many bishops and cardinals of the Catholic world. These relationships gave the young studious Marsigli access to the great libraries and collections of antiquities and art objects of the time, completing his intellectual universe.

ALIMENTAȚIA ÎN TIMIȘOARA HABSBURGICĂ: MĂCELĂRITUL ȘI CONSUMUL DE CARNE

Sandra Hirsch*

Cuvinte-cheie: Timișoara, alimentație, carne, măcelari, secolul XVIII

Keywords: Timișoara, food, meat, butchers, 18th century

Studiul de față a pornit de la un prilej descoperit mai demult, acela de a reda cultura materială din Timișoara secolului XVIII, pe baza inventarelor de avere. Înțelegând însă raritatea acestui tip de sursă pentru zona studiată, istoricul se vede nevoit să caute mai departe. Inventarele deja cercetate redau întotdeauna imaginea alimentației, a gătitului și a ritualului mesei în cadrul burgheziei premoderne, prin arsenalul numeros al veselei și tacâmurilor. Iar acestea nu sunt doar obiecte, ci dovezi ale unui anumit tip de alimentație și cultură. Pornind de aici, pe lângă cercetarea ritualului mesei, s-a născut ideea unor studii care să analizeze modalitățile de producere și procurare a hranei, conectând surse mai variate cu bibliografia de specialitate din sfera istoriei economice.

Banatul administrat de Casa de Habsburg după 1716/1718 a trecut printr-o serie de prefaceri din punct de vedere material și cultural. Istoria alimentației atinge ambele planuri, căci pe de o parte cercetează urmele materiale directe sau indirecte lăsate de o epocă, iar pe de altă parte întrezărește schimbări culturale și influențe gastronomice diferite față de cele din Banatul otoman. Textul de față cercetează alimentația carnivoră și rolul celor implicați în procurarea acestui tip de hrană. Încerc să redau drumul cărnii în Timișoara premodernă, de la creșterea animalelor în provincie, producția locală, actorii implicați în vânzare și măcelărit, până la preparatele de pe mesele orașenilor.

Analiza începe cu o introducere în economia Banatului după 1718, marcând modalitățile de producție și comercializare a animalelor și cărnii în provincie și în oraș. O contribuție proprie la tema aleasă o reprezintă partea centrală a articolului, dedicată măcelarilor din Timișoara. Prin fructificarea unor documente inedite se reliefează drepturile și obligațiile acestor meseriași, problemele cu care se confruntau, precum și dinamica dintre măcelarii civili și evrei. Ultima parte a studiului analizează avatarele culturale ale cărnii în cadrul celor trei

* Universitatea de Vest, Blvd. Vasile Pârvan nr. 4, sandra27hirsch@gmail.com.

comunități importante din orașul Timișoara: creștini catolici, creștini ortodocși și evrei; atenția se concentrează de data aceasta pe produsele finite, încercând să descriu în linii generale specificul gastronomiei acestor comunități.

Un element constant între perioada otomană și cea habsburgică îl reprezintă creșterea și exportul animalelor. În Banatul otoman era practică creșterea extensivă a animalelor și păstoritul, posibil fără prea multe reglementări, cu scopul principal al producerii cărnii. În plus, abundența și calitatea peștilor din zona Dunării și a afluenților săi asigurau venituri mari fiscoi otoman, statul exercitând un monopol parțial.¹

După 1718, s-a continuat creșterea animalelor, iar comerțul cu animale și materii prime (carne, piei, blănuri, lână) a avut un loc important în economia provinciei. Noua administrație a dorit să aducă îmbunătățiri în acest proces (crescătorii pentru rase mai bune de vite și de oi, controlul epizootiilor) și să diversifice rezultatele sale (animalele să fie folosite și pentru lactate sau pentru tracțiune). Dacă vorbim de exporturile către Europa centrală și de vest, bovinele erau cele mai căutate, urmate de porcine și ovine. Exportul animalelor spre alte provincii era atestat deja din vremea guvernatorului Hamilton (Raportul Hamilton, 1734). În timpul Războiului de 7 ani au fost trimise multe vite din Banat, spre uzul armatei și spitalelor militare. În anumite perioade, exportul era limitat, pentru a proteja necesarul în provincie, dar în general, vitele au adus profituri fiscoi imperial. Ramura piscicolă a rămas în continuare de interes, iar pescuitul era adesea dat în arendă; s-au stabilit noi pescării, și peștele (proaspăt sau afumat), icrele și broaștele țestoase erau trimise la export.²

De altfel, comerțul devenea un punct de interes central pentru Casa de Habsburg la cumpăna secolelor XVII–XVIII: pe de o parte, aceasta a inclus noi teritorii și puncte-cheie în rutele comerciale terestre și maritime, pe de altă parte a stabilit relații oficiale cu Imperiul Otoman după pacea de la Passarowitz. Tratatul comercial de la Passarowitz a definitivat relațiile dintre cele două mari puteri, ale cărui prevederi au rămas în mare parte neschimbate pe întreg secolul XVIII.³ Datorită poziției sale geostrategice, Banatul a jucat propriul rol în schema mai largă a planurilor Habsburgilor.

¹ Cristina Feneșan, *Vilayetul Timișoara (1552–1716)* (Timișoara: Ed. Ariergarda, 2014), 245–262.

² Sonja Jordan, *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert* (München: Verlag R. Oldenbourg, 1967), 36–39, 117–121; Raportul Hamilton publicat în Josef Wolf, *Quellen zur Wirtschafts-, Sozial- und Verwaltungsgeschichte des Banats im 18. Jahrhundert* (Tübingen: IDGL, 1995), 57.

³ Jovan Pešalj, “Making a Prosperous Peace: Habsburg Diplomacy and Economic Policy at Passarowitz”, în C. Ingrao, N. Samardžić, J. Pešalj (eds.), *The Treaty of Passarowitz: 1718* (West Lafayette: Purdue University Press, 2011), 141–142, 149–153; Jordan, *Wirtschaftspolitik*, 70; Numan Elibol, Abdullah Küçükcalay, “Implementation of the Commercial Treaty of Passarowitz

În Banatul austriac s-au format relativ rapid câteva societăți comerciale, sprijinite parțial de conducerea vieneză: Compania de predii (1720), Societatea comercială germană (1723), Compania de comerț grecească (1725), Societatea privilegiată din Timișoara (1759), devenită în 1766 Compania cezaro-crăiască privilegiată de comerț Timișoara-Triest, Noua companie bănățeană de comerț (1768). O parte din ele au avut susținere financiară de la Viena, ceea ce reflectă importanța comerțului în politica sa economică. Compania de predii (*Viehhandlungssozietät/Prädiensozietät*) a luat naștere din dorința mai multor crescători de animale și negustori de a-și spori veniturile, a fost sprijinită de guvernatorul Mercy și a fost condusă de negustorul de vite Iossim Malenicza (primar rascian al Timișoarei între 1736–1739, 1742–1747, 1750–1767).⁴ Desigur, și alte companii vindeau produse locale din Banat (animale vii, piei, carne, grâne etc.), precum Societatea privilegiată de Timișoara – ce exporta produse alimentare către litoralul adriatic sau Compania grecească – ce controla mare parte din comerțul intern al Banatului.

După 1718, orașul Timișoara devenise sediul Administrației ce guverna Banatul, precum și al Comandamentului general bănățean. Din punct de vedere jurisdicțional, orașenii catolici (coloniștii) aveau un magistrat (primar) german, iar cei ortodocși (autohtonii) se supuneau magistratului rascian, ambele primării fiind subordonate Administrației Țării. În teorie, orașul din interiorul zidurilor (Cetate) era destinat doar locuitorilor germani catolici, iar restul (români, sârbi, evrei, aromâni etc.) erau liberi să trăiască în suburbii. Rolul central al orașului se reflecta și prin organizarea sa economică, deoarece, de la început, s-a dorit transformarea sa într-o așezare prosperă, cu târguri regulate și producție satisfăcătoare (pentru a acoperi, în primul rând, nevoile proprii). În prima parte a secolului XVIII, supravegherea activității economice cădea pe umerii primarului și consiliului orașenesc, iar după 1755 această răspundere a fost transferată Comisiei de Poliție, care era datoare să supravegheze prețul și calitatea produselor, folosirea unităților de măsură oficiale și să prevină contrabanda.

Pentru că am enumerat societățile comerciale și importanța comerțului pentru Viena, mai menționez că din totalul de aproximativ 120 de negustori sau comercianți care au devenit cetățeni ai Timișoarei, 16 se ocupau de comerțul cu vite (*Viehhändler/Ochsenhändler*). Din acești 16, jumătate erau născuți în Timișoara sau Banat, iar 5 proveneau din Bulgaria. În cazul negustorilor

and the Austrian Merchants, 1720–1750”, în C. Ingrao, N. Samardžić, J. Pešalj (eds.), *The Treaty of Passarowitz: 1718* (West Lafayette: Purdue University Press, 2011), 160–161.

⁴ Costin Feneșan, “Ein Handelsversuch der ‘K. k. privilegierten Handlungskompanie zu Temeswar und Triest’ nach Siebenbürgen (1767–1768)”, *Banatica*, 28 (2018), 630; Joseph Kallbruner, “Zur Geschichte der Wirtschaft im Temescher Banat bis zum Ausgang des Siebenjährigen Krieges”, *Südost-Forschungen*, 1 (1936), 51.

de vite (de fapt, în cazul negustorilor în general) s-au făcut excepții în privința confesiunii, căci regăsim printre aceștia și ortodocși (în Cetate). O și mai interesantă excepție de la politica oficială a Habsburgilor îi privește pe evrei. Aceștia erau tolerați și, teoretic, limitați la un număr fix de familii în întreg Banatul, însă în secolul XVIII îi regăsim pe unii evrei, cu negoțuri și familii, în inima Cetății Timișoara.

Acesta a fost, pe scurt, contextul dezvoltării economice a Banatului și orașului Timișoara după 1718, cu câteva direcții legate de sfera alimentară. Următoarele paragrafe sunt dedicate în exclusivitate Timișoarei, vorbind despre activitatea și provocările măcelarilor din oraș, atât cei din comunitatea germană, cât și măcelarii evrei.

Măcelarii din Timișoara

O categorie aparte de meseriași implicați în sectorul alimentar este reprezentată de măcelari. Meseria de măcelar are o veche istorie. În Roma antică, cei care sacrificau și vindeau carne erau divizați în funcție de produs: *boarii*, *suarii* și *pecuarii*. În Evul Mediu existau măcelarii care tăiau și vindeau orice tip de carne (*maiselier/ macellaio*), fiind în același timp și birtași, roluri care s-au separat ulterior.⁵ Termenii care denumeau odinioară meseria de măcelar în spațiul germanofon erau *Fleischhacker* sau *Fleischhauer* (cuvinte compuse din *Fleisch*=carne și verbul *hacken*=a despica, a toca; sau *hauen*=a bate, a despica). *Fleischhauer* se răspândise în secolele XIII–XIV în teritoriile germane din nord și centru, înlocuit mai târziu de alte cuvinte, precum *Metzger* sau *Fleischer*, în teritoriile din centru-vest, respectiv centru-est. *Fleischhacker* provine din germana literară medievală, și a rămas un regionalism specific regiunilor bavareze și austriece.⁶ Preluând limba administrației habsburgice, în Timișoara secolului XVIII s-a perpetuat termenul *Fleischhacker*.

După asediul și cucerirea Timișoarei otomane, organizarea resurselor de bază a fost o prioritate a autorităților. Nu întâmplător, în instrucțiunile și petițiile din 1718 au apărut referiri la materiale de construcții, teren de case și de grădinărit, târguri, măcelării și ospătării. În Timișoara habsburgică existau măcelarii civili și măcelarii armatei, cu o jurisdicție stabilită de la început: personalul angajat al garnizoanei nu avea dreptul de a-și practica meseria înafara stabilimentelor armatei, iar primăria și consiliul orașenesc erau cei care supravegheau activitatea măcelarilor și cârciumarilor civili. Cât despre locuitorii timișoreni dinafara Cetății, aceștia au primit aprobare de a organiza câte două măcelării

⁵ Maguelonne Toussaint-Samat, *A History of Food* (Blackwell Publishing Ltd., 2009), 97–98.

⁶ Jakob Ebner, *Wörterbuch historischer Berufsbezeichnungen* (De Gruyter Verlag, 2018), 202–203.

și ospătării. De asemenea, dreptul de a ține târguri săptămânale, iarmaroace, dar și târguri de vite a fost negociat de către cetățenii germani și rascieni tot din anul 1718.⁷ Câțiva ani mai târziu, din 1740, s-au ridicat 5 măcelării orașenești noi în prima locație cunoscută în stadiul actual al cercetării (pe *Bischofsgasse* colț cu *Prinz-Eugen-Gasse*, azi str. A. Pacha colț cu E. de Savoya), după dărâmarea mai multor case de pe acest lot.⁸

Dintre timișorenii activi în sectorul alimentar vizat de acest studiu, pe lângă negustorii de vite menționați mai sus, în registrul cetățenilor au fost admiși între 1717–1779 următorii: 44 măcelari, 2 vânzători ambulanți de cârnați, 3 pescari și un afumător. Măcelarii erau cu toții catolici și majoritatea căsătoriți la data primirii cetățeniei. Dintre cei 44 de măcelari, 12 proveneau din Imperiul romano-german, 10 din teritoriile ereditare inițiale, 4 din Boemia, 3 din Moravia, 11 din Ungaria, 3 s-au declarat din Banat, iar unul din Transilvania.⁹ Măcelarii erau responsabili de sacrificarea animalelor, de tranșarea și pregătirea cărnii pentru vânzare, dar și de distribuirea pieilor către meșteșugarii pielari și tăbăcari sau către arendașii pielăritului.

În comunitatea evreilor, documentele îi menționează pe măcelari atât sub numele *Schächter* (*shohet*, măcelar ritualic, haham), cât și *Fleischhacker*. De fapt, cei doi termeni nu sunt sinonimi, fapt datorat în special dimensiunii ritualice a sacrificării animalelor la evrei (a se vedea ultima parte a articolului). În Timișoara, măcelarul ritualic, alături de rabin, cantorul școlii, intendentul școlii și receptorul erau meseriile considerate necesare comunității de evrei și acceptate uneori în oraș fără plata taxei de toleranță (sau pe care o plătea comunitatea pentru aceștia). Se întâmpla ca același evreu tolerat măcelar să servească ambelor comunități (spaniolă și germană).¹⁰

La nici 10 ani de la cucerirea Timișoarei, cetățenii se plângeau, pare-se, atât de calitatea pâinii din oraș, cât și de cea a cărnii. Ca urmare, primăria era atenționată că trebuia să vegheze mai cu strictețe asupra măcelăriilor și a modului de tranșare a bovinelor, în special pentru a nu se crea confuzie și a nu se vinde carne de vită în loc de vițel. Măcelarilor care ar fi comis astfel de greșeli li se confisca marfa.¹¹

⁷ SJAN Timiș, fond Primăria Municipiului Timișoara (PMT), 2/1718, 5/1718, 9/1718.

⁸ Bela Schiff, *Unser Alt Temeswar* (Timișoara: Buchdruckerei Sonntagsblatt, 1937), 15; harta cetății Timișoara la 1752, în Mihai Oprea, *Timișoara. Monografie urbanistică* (Timișoara: Ed. Brumar, 2007), 64–66.

⁹ Muzeul Național al Banatului Timișoara, *Catastrum Civium/Bürgerbuch*, 1717–1832, nr. inventar 21688.

¹⁰ SJAN Timiș, PMT, 1/1745, 3/1746, 8/1750; evreii sefarzi (spanioli) erau cei rămași în Timișoara din timpul vilaietului, iar evreii așkenazi (germani) au început să sosească după 1716/1718, din alte teritorii ale Habsburgilor.

¹¹ SJAN Timiș, PMT, 2/1727.

Reglementările privitoare la măcelarii timișoreni au continuat și în contextul sumbru provocat de epidemia de ciumă, o urmare a războiului austro-turc (1737–1739). Ca atare, în 1738 a fost emis un regulament orășenesc de carantină. Din documentul complex am extras aici doar prevederile legate de sectorul economic alimentar. Credința că bolile erau cauzate de aerul rău, de spațiile înghesuite și emanațiile de materie în putrefacție a fost suficientă pentru a afecta activitățile economice. Astfel, “Ordonanța de Carantină și Salubritate” impunea negustorilor care vindeau carne, pește sau produse murate în butoaie să fie atenți la curățenie, să nu arunce apa din butoaie pe stradă. Măcelarilor li se acorda o atenție sporită, căci ei trebuiau să cunoască originea cărnii pe care o vând, să nu taie sau să vândă vite de origine suspectă și să sacrifice animalele în afara Cetății, ulterior să nu arunce sângele și carnea stricată oriunde pe străzi. Carnea de porc era interzisă de la vânzare în acea perioadă. Meșteșugarii care lucrau cu materie primă animalieră (tăbăcarii, blănării, șelarii, curelarii, cizmarii) nu aveau voie să spele piei, blănuri sau măruntaie nicăieri în interiorul zidurilor orașului. Evident, cadavrele vitelor și păsărilor moarte trebuiau strânse rapid de pe străzi și din gospodării, iar aerul pestilențial lăsat în urmă trebuia eliminat cu ... fumigație!¹² Viața de zi cu zi a celor din sectorul economic, tranzitul de mărfuri și materii prime au fost afectate de măsurile luate la nivel local și central.

Alte discuții în jurul cărnii dezvăluie relația interesantă dintre măcelarii creștini și evrei din Timișoara secolului XVIII. Încă dinaintea perioadei moderne, comunitățile evreiești din Europa aveau fiecare cel puțin un magazin propriu de aprovizionare, precum și o măcelărie, care serveau de fapt și clienți dinafara comunității.¹³ Drepturile evreilor de a sacrifica și comercializa carne în Timișoara se reflectă în corespondența dintre comunitate, Administrația Țării Banatului și primărie.

Presiunile pentru sacrificarea necesarului de carne pentru cetățeni erau constante, din mai multe direcții. Din vara anului 1739 (după încetarea valului principal e ciumă) datează angajamentul a trei măcelari evrei, care și-au asumat sacrificarea unei vite zilnic, cu excepția zilelor de vineri și sâmbătă¹⁴, pentru comunitatea spaniolă. Cu această ocazie, evreii denunțau practic presiunile făcute de primarul german în privința numărului de animale sacrificate zilnic.

¹² *Contumaz- und Reinigungsordnung* 1738, PMT, 3/1738.

¹³ Miguel-Ángel Motis Dolader, “Mediterranean Jewish Diet and Traditions in the Middle Ages”, în M. Montanari, J. L. Flandrin (eds.), *Food – A Culinary History from Antiquity to the Present* (New York: Columbia University Press, 1999), 345–346.

¹⁴ sărbătoarea numită Sabat marchează ultima zi după Creație, ziua de odihnă a lui Dumnezeu; de vineri seara până sâmbătă seara era interzisă sacrificarea animalelor, facerea aluatului, aprinderea focului, gătitul etc.

Astfel, comunitatea evreilor spanioli amintea comandantului cetății, baronul Engelshofen, de privilegiile primite tocmai de la Eugeniu de Savoya, de vechimea lor în teritoriu, menționând și jurisdicția¹⁵ asupra lor. Răspunsul oferit de Engelshofen (guvernator interimar la acea dată) și Deschan von Hansen (consilier al Administrației) era următorul: *Este necesar să se mențină o egalitate echitabilă în toate aspectele, motiv pentru care nu li se poate permite tăierea cărnii decât în condițiile stabilite (cu excepția zilelor de vineri și sâmbătă), adică să sacrifice zilnic cel puțin două vite mari, excluzând oi și viței, conform taxelor stabilite de noi; în caz contrar, pentru fiecare vită mai puțin sacrificată, vor plăti doi ducați, care vor fi în beneficiul măcelarilor civili; dacă acest lucru se întâmplă de treizeci de ori pe an, își vor pierde complet privilegiile. De asemenea, sub pedeapsa severă, nu vor sacrifica niciun animal fără inspecția prealabilă a consilierului responsabil cu măcelăriile* [traducerea autoarei, t.a.]. Magistratul german a fost atenționat că va respecta aceste condiții în care evreii au voie să sacrifice animale.¹⁶

La un an după aceste discuții, magistratul și consiliul orașului au revenit cu plângeri, în februarie respectiv aprilie 1740, adresate Administrației Țării Banatului, privind măcelăritul și vânzarea cărnii de către comunitatea de evrei. Primarul le-au reproșat acestora că nu sacrifică destule animale, așa cum prevăd îndatoririle și drepturile repetate în 1739, precum și că măcelăriile lor nu ar fi mereu deschise. Cetățenii au observat că: [...] *de mai multe ori atât în măcelăria evreilor spanioli, cât și în cea a evreilor germani, se taie carne doar ocazional, iar cea mai bună parte este păstrată pentru carnea lor kosher, în timp ce restul, de calitate inferioară, este vândut cetățenilor; de asemenea, măcelăriile lor sunt închise timp de 3–4 zile, ceea ce înseamnă că nu au respectat deloc ordinul Excelențelor și Grațiilor Voastre. Prin urmare, solicităm respectuos ca această comunitate evreiască, care nu se supune jurisdicției noastre și nu ia în considerare îndemnurile noastre, să fie obligată să respecte ordinul emis, astfel încât să contribuie la aprovizionarea cu carne necesară în aceste vremuri costisitoare și să sprijine măcelării locale.* [t.a.]¹⁷

A doua plângere (din aprilie) relua aceeași situație. Redăm în continuare răspunsul echidistant al Administrației către primărie, semnat de această dată de contele Scotti (comandatul cetății) și baronul Viechter von Grueb (consilier al Administrației): *Este lăudabil că domnii și-au îndeplinit datoria de a face astfel de rapoarte pentru binele public și pentru protejarea cetățenilor lor. Cu toate acestea, se pare că acest raport este întâmplător, deoarece zilele în care evreii nu*

¹⁵ Spre deosebire de cetățenii germani sau rascieni, evreii se supuneau direct Administrației Țării Banatului și nu primarilor.

¹⁶ SJAN Timiș, PMT, 2/1739, citatul la f. 3v.

¹⁷ SJAN Timiș, PMT, 1/1740, f. 1.

*au tăiat carne nu sunt menționate, probabil din cauza lipsei unei supravegheri adecvate a unui consilier. Prin urmare, se recomandă insistent ca aceste ordine să fie respectate și să se informeze comunitatea evreiască că trebuie să renunțe la privilegiul de a tăia carne sau să continue să sacrifice zilnic două vite mari, conform deciziei anterioare. [t.a.]*¹⁸

Câțiva ani mai târziu, venise rândul evreilor să denunțe comportamentul măcelarilor civili. În 1746, reprezentanții sefarzilor și așkenazilor anunțau Administrația că măcelarii orășenești nu le-au mai vândut carne, că au fost nevoiți să cumpere miei din alte părți și că li s-a impus o nouă taxă discriminatorie. *Măcelarii locali nu ne-au vândut nicio singură livră*¹⁹ *de carne de vită timp de șase săptămâni întregi, nici măcar în timpul Paștelui nostru, deși am oferit plata în bani lichizi. Aceștia au aflat că unii dintre noi am cumpărat miei de la păstorii valahi care aduc turme aici și i-am sacrificat pentru nevoile noastre casnice. Totuși, acest lucru a fost întotdeauna permis și altor locuitori ai orașului, fără restricții. Acum ni se impune fie să plătim 4 creițari pentru fiecare livră de carne de vită, fie să nu primim deloc, ceea ce nu corespunde taxei anterioare. [t.a.]*²⁰ În acest caz, Administrația a ordonat primarului să investigheze și să se asigure că nicio parte nu va fi prejudiciată.

De asemenea, în anul 1748, se repeta discuția referitoare la drepturile evreilor, stabilindu-se că le era permis să cumpere și să taie miei pentru nevoile gospodăriei lor, iar partea din spate a animalului (pe care religia lor nu le permite să o mănânce) putea fi vândută mai departe. În plus, s-a hotărât că măcelarii creștinii trebuiau să sacrifice viței și pentru evrei atunci când aveau nevoie, la 6 creițari/livră, la fel ca prețul pentru ceilalți clienți.²¹

Între anii 1753 și 1756 s-au transmis noi clarificări cu privire la sacrificarea, vânzarea și prețul cărnii. Cronologic, modificările se petrec după reforma administrativă prin care trecuse Banatul între 1751–1753 (o urmare, de fapt, a reformei întregului stat austriac inițiată de Maria Terezia și planificată de contele von Haugwitz). Odată cu aceste prefaceri, Administrația Țării Banatului, inițial mixtă (cu câte un compartiment civil și militar) și condusă de un guvernator, va rămâne doar civilă, condusă mai departe de un președinte.

Prin scrisoarea din 21 mai 1753, Administrația a stabilit modalitățile de sacrificare a cărnii, precum și prețul pe livră. Pentru a acoperi necesarul de carne al orașului, dar și al garnizoanei, măcelarii civili au primit permisiune să sacrifice boi și vite. Condiția impusă era următoarea: cele două tipuri de animale nu puteau fi sacrificate și vândute în același loc. În privința prețurilor,

¹⁸ Ibid., f. 5v.

¹⁹ Pfund = livră = 560 grame.

²⁰ SJAN Timiș, PMT, 2/1746, f. 1.

²¹ SJAN Timiș, PMT, 2/1748.

carnea de bou trebuia vândută de la 1 ianuarie până la 30 iunie la prețul de 2½ creițari/livă, iar de la 1 iulie până la 31 decembrie la 2 creițari, iar cea de vită pe tot parcursul anului la 1½ creițari/livă, prețuri care vor fi aplicate din 1 iunie 1753. Se readucea în atenția primăriei faptul că trebuia să trimită un inspector al măcelăriilor (*einen gut und taug Fleischbeschauer anstellen*), rolul său fiind de a supraveghea calitatea animalelor, sacrificarea și vânzarea separată a cărnii, prețurile și unitățile de măsură corecte.²²

La începutul anului 1754, magistratul aducea la cunoștința Administrației că, începând cu data de 19 ianuarie, se va începe tranșarea cărnii de bou la prețul de 2 creițari pe livă. Se pare că, în acea perioadă, nu se mai prea găseau vaci mature potrivite pentru sacrificare. Ca urmare, Administrația a fost rugată să informeze și armata, pentru a evita eventualele neînțelegeri. Consilierii Administrației au informat Comandamentul general bănățean că măcelarii civili vor tranșa și vinde carne de bou la prețul numit. Această permisiune nu era permanentă, ci doar pentru o perioadă scurtă și cu condiția strictă ca aceștia să nu îndrăznească, sub pedeapsa unei amenzi, să tranșeze carne de vacă în același timp cu cea de bou.²³ Nu a trecut mai mult de o lună de la aceste hotărâri și autoritățile au observat că măcelarii nu ofereau spre vânzare carne de calitate, de aceea au dispus ca, începând din 10 februarie, carnea să fie din nou vândută la prețul de 1½ creițari, iar măcelarii să se aprovizioneze cu animale de sacrificiu de bună calitate și să respecte greutatea corectă la vânzare. Dacă nu vor accepta asta, li se va retrage dreptul de a practica meseria, fiind înlocuiți cu alți măcelari din districte. Pentru că măcelarii au refuzat să se conformeze, Administrația a hotărât ca, începând de a doua zi, 11 februarie 1754, tranșarea și vânzarea cărnii să fie efectuate de către locuitorii rascieni din zonă, până când se va lua o altă decizie.²⁴

Între timp, măcelarii civili căutaseră clemență la conducerea provinciei și în vara aceluiași an s-a pregătit o nouă înțelegere, un contract²⁵, al cărui text îl publicăm în traducere în Anexă. În primul rând, Administrația le-a redat dreptul de a tranșa și vinde carne pentru orașeni și pentru militari, începând din 15 iunie 1754. Apoi, celelalte puncte se refereau, ca de obicei, la calitatea animalelor, la prețurile pentru fiecare tip de carne, necesitatea unor inspectori ai măcelăriilor, precum și a unităților de măsură oficiale. Unul din puncte se referea la utilizarea reglementară a terenului de pășunat alocat special pentru nevoile orașului, adică pentru îngrijirea și hrana vitelor.

La finele anului 1755, autoritățile au revenit pentru a informa măcelarii

²² SJAN Timiș, PMT, 2/1753, f. 1–1v.

²³ Ibid., f. 3–3v.

²⁴ Ibid., f. 5–6.

²⁵ Ibid., f. 9–10.

că de la 1 ianuarie 1756 (cu excepția lunilor martie, aprilie și mai), va exista o diferență între prețurile practicate în vânzarea către populația civilă (2 creițari/livră) și cea militară (1½ creițari/livră) referitor la carnea de vită. Măcelarii orășenești aveau în continuare obligația de a aproviziona ambele categorii menționate.²⁶ Prețurile fixate pentru vânzarea cărnii erau de regulă incluse în tabelele de prețuri ale produselor de bază (făină, pâine, lumânări etc.), distribuite de Comisia de Poliție.²⁷

Autoritatea Administrației Țării Banatului a avut mereu un cuvânt de spus în gestionarea aprovizionării orașului, făcând uz de orice resursă umană era disponibilă, pentru ca, în final, orășenii și membri garnizoanei să nu ducă lipsa alimentelor de bază. Situațiile menționate mai sus sunt doar câteva exemple, care au continuat, în funcție de context, și în deceniile următoare.

Gastronomie, religie și consumul de carne

Raportat la durata lungă, în Europa, consumul de carne din perioada premodernă era în scădere începând din secolul XVI, din variate motive, precum diminuarea pășunilor în favoarea agriculturii, creșterea populației, interdicția de a ține animale în orașe etc. Carnea și dieta bogată în calorii erau un semn al claselor avute și al nobilimii. Secolul al XVIII-lea și gândirea Iluminismului au adus noțiunea de dietă vegetariană benefică, dând cărnii un rol secundar, de ignorat. Ideea se baza pe frugalitatea și lejeritatea unui consum de vegetale, iar carnea era asociată cu greutatea corpului și, ca efect, îngreunarea minții. Se păstrează, desigur, diferența între cei care aleg să nu consume carne și cei care nu au de ales.²⁸

Analiza informațiilor prezentate mai sus înlesnește o imagine parțială a alimentației din Timișoara premodernă. Documentele citate reflectă statutul special al măcelarilor și importanța acestei meserii în procurarea și distribuția cărnii într-un oraș premodern. Pe lângă acest tip de surse, consumul și vânzarea cărnii este atestat de oferta târgurilor timișorene. Listele cu taxele de la iarmarocacele din Timișoara (Cetate) și din suburbiile sale menționează vânzarea vitelor și vițelilor, porcilor, oilor, mieilor și caprelor, iar ca alimente de origine animală amintesc uneori untura și șunca. Bucătarii ambulanți și vânzătorii de cârnați din aceste târguri ofereau desigur și preparate din carne. Lista cu produsele din piețe din 1773 era și mai cuprinzătoare: pe lângă carnea sus-menționată

²⁶ Ibid., f. 11.

²⁷ de exemplu, în tabelul din ianuarie 1773, carnea de vițel și de porc costa 4 creițari/livră, iar cea de vită sau oaie 3 creițari; SJAN Timiș, PMT, 29/1773, f. 1.

²⁸ Massimo Montanari, *Foamea și abundența. O istorie a alimentației în Europa* (Iași: Ed. Polirom, 2003), 104–105, 144–146; Raffaella Sarti, *Europe at Home. Family and Material Culture 1500–1800* (New Haven&London: Yale University Press, 2002), 176–177.

se adăugau găște, găini, pește proaspăt sau uscat, melci, ouă și lapte.²⁹ Prezența melcilor în Banatul premodern nu trebuie să surprindă, căci unii gurmanzi din elita militară apreciau odinioară melcii de Caransebeș, trimiși ca delicată la Viena.³⁰ Vizitând Timișoara la sfârșitul secolului, Johann Lehmann își amintea de două piețe: una se afla pe lângă *Judenviertel* (cartierul evreiesc) și era o piață de pește permanentă, unde staționau multe care cu pește prins în Tisa; cealaltă se găsea în spatele Domului (catedrala romano-catolică), unde se vindeau săptămânal alimente și vite.³¹ În Timișoara premodernă se consuma evident și carne de pasăre, chiar dacă orăntăniile se găsesc mai rar menționate în documente. Rămășițele faunistice descoperite în nivelurile de săpături corespunzătoare perioadei premoderne sugerează că și păsările de curte făceau parte din alimentația timișorenilor.³²

Catolicii. Discuția despre consumul de carne în Europa premodernă este legată și de impunerile Bisericii în materie de post. În medie, Biserica Catolică prevedea un număr total 140–160 zile de post pe an. În zilele de post, credincioșii nu consumau carne sau grăsimi animale. Reforma secolului al XVI-lea a reprezentat o răzvrătire inclusiv împotriva dietei restrictive din post, astfel că, în regiunile trecute la protestantism, se consuma mai multă carne.³³ Relația între consumul de carne și post în Europa catolică se reflectă simbolic în etimologie. De pildă, cuvântul *carnaval* provine din latinescul *caro, carnis* (=carne) și *levare* (=a îndepărta), astfel că în latina medievală *carnelevarium* însemna îndepărtarea cărnii, reprezentând perioada dintre sărbătorile de iarnă și postul Paștelui.³⁴ În Timișoara secolului XVIII este atestat carnavalul, sub denumirea de *Fasching*, un timp aparte, în care birturile și cafenelele țineau deschis până în noapte, până la plecarea ultimilor clienți.

Gastronomia central-europeană a ajuns în Timișoara odată cu primii coloniști, care au adus cu ei gusturile și rețetele din diversele locuri de origine. Carnea și combinațiile sale (supe, paste, găluște, plăcinte) ocupau un loc central

²⁹ SJAN Timiș, PMT, 1/1736, 2/1754, 23/1773.

³⁰ Bela Schiff, "Vergessene Banater Spezialitäten. Berühmte Gourmands in unserer Stadt. Banater Leckerbissen wandern nach Wien", *Temesvarer Zeitung* 149 (1936): 12–13.

³¹ Johann Lehmann, *Reise von Pressburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen* (Leipzig, 1785), 150–151.

³² Georgeta El Susi, "Studiul resturilor faunistice de la Timișoara (sec. XVI–XVIII)", în F. Drașovean et al (eds.), *Timișoara în amurgul Evului Mediu: rezultatele cercetărilor arheologice preventive din centrul istoric* (Timișoara: Ed. Mirton, 2007), 241–327; Cristian Oprean, "Analiza resturilor faunistice descoperite în cercetările arheologice din Timișoara – str. Lucian Blaga", în A. Flutur, A. Hamat, D. Tănase (eds.), *Cercetările arheologice în centrul istoric al Timișoarei – Str. Lucian Blaga, campania 2014* (Cluj-Napoca: Ed. Mega, 2018), 239–261.

³³ Sarti, *Europe at Home*, 173–174.

³⁴ Toussaint-Samat, *A History of Food*, 96.

între rețetele alogenilor. În stadiul actual al cercetării nu am găsit cărți de bucate în puținele inventare de avere studiate din Timișoara; menționez totuși că se citeau lucrări aparținând literaturii gospodărești (*Hausväterliteratur*), un gen la modă în spațiul germanofon din secolele XVI–XVIII. Printre altele, aceste cărți includeau capitole largi despre gastronomie; de pildă, în *Allgemeiner, klug- und rechts-verständiger Haus-Vatter*, peste 20 de pagini erau dedicate preparării diverselor tipuri de carne (de la vită și vițel, porc, miel, păsări de curte sau sălbatic, vânat, până la pește, broaște țestoase, scoici și melci, cu indicații legate de conservare, fierbere, marinare, condimentare, prăjire, pregătirea aluatului pentru plăcintele cu carne etc.).³⁵ Prepararea cărnii în intimitatea bucătăriilor premoderne catolice găsește și alte dovezi documentare în Timișoara. Inventarele burgheziei includ mereu o varietate de obiecte de bucătărie. Majoritatea veselei și tacâmurilor servea de regulă mai multor scopuri, iar printre cele utilizate pentru carne se aflau: felurite tigăi, tăvi de copt, ceaune, tocătoare, cuțite și furci. În cazuri speciale găsim obiecte care erau utilizate clar în hrana carnivoră, și dintre exemplele din Timișoara menționez un proțap/frigăruie, un grătar, o seringă de umplut cârnații.³⁶ Vorbind în general despre orașul Timișoara, căruia nu-i lipsea nimic din punct de vedere al aprovizionării și comerțului, Johann Jakob Ehrler aprecia că *o parte a cetățenilor trăiește foarte dezordonat, mâncând de patru ori pe zi și bând la fel de vârtos*.³⁷

Ortodocșii. Alimentația autohtonilor ortodocși din secolul XVIII se întrevede printre mărturiile celor care au vizitat pe atunci provincia. Postul ortodocșilor (alimentația fără carne, ouă, lapte) apare în mai toate aceste însemnări. Johann G. H. Kramer (unul din primii medici activi aici după 1716) nota că rascienii și valahii consumau mai multă carne de oaie, iar de vită mai deloc. Un alt medic, Georg Tallar, scria despre postul strict al românilor și excesele (de carne de porc prăjită) din timpul sărbătorilor, cauza unor boli pe care superstițioșii le puneau pe seama vampirilor. Conform lui Francesco Grisellini, românii se hrăneau simplu, la sărbători mâncau și carne (miel de Paști, porc de Crăciun), uneori găteau păsările din ogradă la diverse ocazii (găini, găște, rațe, curcani). În restul anului se preparau mai mult mâncăruri din legume, cu ceapă și usturoi,

³⁵ Franz Phillip Florin, *Oeconomus prudens et legalis, Oder allgemeiner, klug- und rechts-verständiger Haus-Vatter* (Nürnberg/Frankfurt/Leipzig, 1705), tom 9, 140–164; această carte în 9 volume se afla într-o bibliotecă din Timișoara, vezi și Sandra Hirsch, “Lectură și cărți în Timișoara secolului al XVIII-lea. Biblioteca baronului Peuger von Buige, consilier al Administrației Banatului”, *Lecturn* 49 (2025): 2–7.

³⁶ Sandra Hirsch, “Lay the table! Food and Dining in the Urban Households of Habsburg’s Temeswar and Banat”, în M. Beer, H. Heppner, U. Tischler-Hofer (Hg.), *Stadt im Wandel. Der Donau-Karpatenraum im langen 18. Jahrhundert* (Verlag Peter Lang, 2023), 385–402.

³⁷ Johann Jakob Ehrler, *Banatul de la origini până acum (1774)* (Timișoara: Ed. de Vest, 2006), 77.

iar la prăjeli și prăjituri se folosea untură de porc. Cu ocazia nunții, din zestre făceau parte și vite, oi sau porci. Carnea era prezentă în pomana dată după înmormântări, care consta în pâine, carne de oaie sau porc și țuică. Relatările lui Johann Kaspar Steube legate de românii din Banat se aseamănă cu cele ale lui Grisellini, inclusiv în privința alimentației. Când se referă la post, Steube adaugă întâmplări comice care subliniază cât de aspru era respectat. Ehrler detaliază posturile lungi ale ortodocșilor din Banat: postul dinaintea Paștelui și cel dinaintea Crăciunului (câte 6–7 săptămâni) și cele ale Fecioarei Maria și Apostolilor Petru și Pavel (câte 3 săptămâni), perioade în care hrana de origine animală era complet interzisă, credincioșii consumând cel mai mult mămăligă, varză și fasole. Un produs din carne consumat cu plăcere de români și sârbi înafara postului era slănina afumată, alături de carnea de miel și oaie.³⁸

Evreii. Alimentația evreilor era și odinioară strâns legată de cultul mozaic și învățămintele transmise în Vechiul Testament (Geneza, Leviticul, Deuteronomul, Exodul), Tora și Talmud. Astfel, în privința mamiferelor, aceștia aveau voie să consume rumegătoarele cu copite despicate (vite, oi, capre); dintre păsări doar găinile, găștele, rațele și curcanii; dintre vietățile marine, erau permise cele cu solzi și aripioare (fără crustacee și moluște, doar pești: ton, crap, somon și hering). Carnea animalelor, sacrificarea și consumul ei trebuiau să îndeplinească anumite standarde, conform cu aceste legi. Carnea se împărțea în *kosher* (curat, sacrificat și pregătit conform ritualului) și *terefah* (opusul lui *kosher*, aliment deteriorat, impur). Taierea animalelor era făcută de o persoană special pregătită, *shohet*, un măcelar cu studii rabinice. Carnea destinată consumului nu trebuia să conțină sânge, de aceea era atent scursă. Tot la tranșare se separau părțile interzise: untura și seul de la ovine și bovine sau părțile din spate nu erau destinate hranei (unele se foloseau la altar). De asemenea, vesela implicată în prepararea și servirea mesei era atent separată, în funcție de hrana pe care o conținea. Din rețetarul evreiesc de altădată, cele mai frecvente preparate din carne erau felurite tocănițe, plăcinte cu carne, chiftele sau vinete umplute. De exemplu, de Sabat se gătea *hamin/adafina* (o tocană din carne, ouă fierte, năut, varză, condimente). Anul nou evreiesc (*Rosh Hashanah*), în luna septembrie, reprezenta debutul a 10 zile de post. De *Yom Kipur*, cina care încheia postul era o masă ușoară, cu carne de pasăre, pește, vinete, ouă, fructe. Cât despre

³⁸ Anton Peter Petri (Hg.), *Beiträge zur Geschichte des Heilwesens im Banat* (Sammelweis-Vereinigung Banater Heilberufer e. V., 1988), 29–30; Valeriu L. Bologa, “Raportul din 1756 al unui chirurg german despre credințele românilor asupra moroilor”, *Anuarul Arhivei de Folclor III* (1935): 159–168; Francesco Grisellini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei* (Timișoara: Ed. de Vest, 2006), 165, 169, 173–174, 178; Ehrler, *Banatul*, 40, 46, 57; Johann Kaspar Steube, *Nouă ani în Banat (1772–1781)* (Timișoara: Ed. de Vest, 2008), 98–99, 104–105.

evenimentele importante din viață, la nuntă, pe lângă numeroasele dulciuri și aluaturi, unele familii încheiau sărbătoarea cu o zi a peștelui, făcând un ritual al fertilității. După înmormântare, cei apropiați care țineau doliu aveau grijă și la restricțiile alimentare, căci consumau în această perioadă doar ouă, pește și legume, iar evreii ortodocși doar ouă și lapte, fără carne.³⁹

Concluzii

Studiul de față a pornit de la ideea de a descrie un anume nivel al alimentației, descoperind procesele din spatele măcelăritului și consumului de carne în Timișoara habsburgică. Chiar dacă la nivel european, comparat cu alte secole, consumul de carne era în scădere, importanța sa și a actorilor din spatele procesului de procurare și vânzare (negustori, măcelari) nu era de neglijat. Pentru cercetarea de față am folosit bibliografia de specialitate care tratase deja istoria comerțului și producției în Banat și Timișoara, apoi am completat cu informații punctuale referitoare la producerea, sacrificarea, procurarea, vânzarea și gătitul cărnii în Timișoara, extrase din documente de arhivă și mărturii de epocă.

În secolul XVIII, orașul Timișoara făcea parte dintr-o provincie cu resurse economice considerabile, în care statul a investit în îmbunătățirea creșterii animalelor și a sprijinit exportul acestora sau a materiilor prime derivate. Organizarea personalului implicat în alimentație (ospătari, berari, măcelari, brutari) a fost una din prioritățile de care s-au ocupat conducătorii orașului Timișoara, imediat după asediu. Așa cum au demonstrat documentele citate, aprovizionarea cu carne (în speță bovine) trebuia gestionată cu grijă, pentru ca orașenii să aibă mereu la dispoziție o cantitate suficientă. În acest demers nu au fost epuizate toate documentele inedite relative la problema măcelăritului în Timișoara, temă ce poate fi continuată, adăugând noi surse care vorbesc despre soluțiile găsite pentru aprovizionare, evoluția prețurilor etc.

Prin prisma documentelor folosite am observat cum a răspuns conducerea provinciei nevoii constante de aprovizionare cu carne a orașului și care erau pretențiile impuse măcelarilor. Criteriile de bază pe care trebuiau să le respecte actorii din sectorul alimentar erau: igiena, disponibilitatea, prețul și unitățile de măsură, pe vreme de război, epidemie sau pe timp de pace. Neîndeplinirea acestor pretenții se solda cu amenzi, confiscarea mărfii sau pierderea temporară a dreptului de a-și exercita meseria. Controlul exercitat de autorități (prin stabilirea prețurilor fixe și prin trimiterea inspectorilor) era specific guvernării vieneze, indiferent de regiune. Am mai putut observa și natura relațiilor dintre măcelarii creștini și evrei, ce reflectă tensiuni sociale și economice, dar și

³⁹ Motis Dolader, "Mediterranean Jewish Diet", 332–339, 345–349; Paul Johnson, *O istorie a evreilor* (București: Ed. Humanitas, 2019), 237–238.

eforturile Administrației de echilibrare a drepturilor și obligațiilor. Fiecare din cele două entități erau conștiente de statutul lor în oraș și încercau să-și apere drepturile.

Partea finală a studiului mută accentul de pe resursa umană din spatele alimentației pe produsele în sine. Astfel, se face o trecere în revistă a tipurilor de carne consumate de orășenii catolici, ortodocși și evrei, conectându-le și cu repere culturale generale ale acestora, cum ar fi obiceiuri de sărbători sau pretențiile fiecărei confesiuni relative la post. Un studiu mai aprofundat al gastronomiei ar necesita o plajă mai largă de surse, de pildă cărți de bucate și inventare de avere comparabile ca număr și dimensiuni pentru fiecare confesiune din Timișoara. Momentan, listele cu taxele de târg, tabelele de prețuri și obiectele din gospodăriile studiate prilejuiesc o imagine fragmentată a detaliilor culinare din orașul premodern.

ANEXA

Prevederile contractului cu măcelarii civili din Timișoara (1754)⁴⁰

Din partea Administrației stabilite aici de către Maiestatea Sa Imperială și Regală Romană, se comunică magistratului orășenesc german următoarele:

Ca urmare a cererilor repetate și a rugăminților măcelarilor civili locali, s-a decis să li se permită din nou, începând cu 15 iunie, să tranșeze carne de vită și alte tipuri de carne, atât pentru militari, cât și pentru populația civilă. În acest scop, s-a hotărât inițierea unui contract formal cu aceștia, în următorii termeni:

1. Măcelarii se obligă să furnizeze în mod constant garnizoanei staționate aici, precum și întregii populații, carne de bou și vacă (galter Kuh⁴¹), iar la momentul potrivit și alte tipuri de carne, în cantități suficiente și de calitate bună și sănătoasă, sub amenințarea revizuirii contractului.

2. Pentru a preveni sacrificarea animalelor bolnave sau nesănătoase, vor fi desemnați doi inspecitori ai cărnii, din rândul cetățenilor orașului, care vor primi instrucțiuni speciale din partea Comisiei de Poliție⁴²; fără prezența acestora, măcelarii nu vor avea voie, sub pedeapsa confiscării și a unei amenzi plătite la casa săracilor, să sacrifice, tranșeze sau vândă niciun animal, indiferent de specie. În fiecare an, de la 1 ianuarie până la 31 martie, carnea de bou va fi vândută cu 2 creițari pe livră, iar de la 1 aprilie până la 31 decembrie cu 1½ creițari pe livră,

⁴⁰ SJAN Timiș, PMT, 2/1753, f. 9–10.

⁴¹ Galtkuh = vaca în perioada în care nu dă lapte.

⁴² a se vedea explicațiile din introducerea articolului referitoare la autoritățile care supravegheau activitatea comercială.

la fel și cea de vacă, ambele să fie tranșate în calitate corespunzătoare; carnea de vițel tânăr și bun de consum va fi furnizată pe tot parcursul anului la 3 creștări pe livră; carnea de oaie și miel, atunci când este sezonul, va fi vândută la prețurile obișnuite de 1½, respectiv 3 creștări.

3. Măcelarilor civili li s-a alocat un teren (*Praedium*) pentru întreținerea vite-
lor lor, obligându-se să folosească acest teren exclusiv în interes public, pentru
pășunat și îngreșarea vitelor, și nu ca în trecut, să vândă în mod organizat cei
mai bine hrăniți boi în afara orașului; aceste vite trebuie să fie destinate exclusiv
serviciului public, iar în caz contrar, vor fi confiscate fără excepție.

4. Carnea trebuie vândută conform greutateii standard a orașului, în mod egal
pentru bogați și săraci; sub cea mai severă răspundere și sub amenințarea unei
amenzi exemplare, nu este permisă vânzarea de carne cu greutate falsificată sau
redușă; în cazul unor plângeri, pentru fiecare lot (*Loth*⁴³) în minus de carne se
va aplica o amendă de un gulden.

În final, măcelarii civili s-au obligat să acopere prejudiciul cauzat între timp
prin încăpățânarea lor și să plătească suma datorată, în termen de doi ani, în opt
rate trimestriale în numerar, către casieria camerală, răspunzând solidar pentru
această sumă, cu toate bunurile lor mobile și imobile.

Prin urmare, magistratul orașului este informat cu privire la această deci-
zie și este obligat să ia măsuri pentru ca, după stabilirea exactă a prejudiciului
și după notificarea oficială, întreaga sumă să fie înregistrată pe numele fiecărui
măcelar civil, actual sau viitor, și să fie pusă sub interdicție judiciară ca prioritate
și ipotecă, până la achitarea completă a sumei datorate.

Timișoara, 14 iunie 1754.

Graf von Perlas und Rialp⁴⁴

J. F. Peuger von Buige⁴⁵

Johann Fr. Kostka⁴⁶

⁴³ Lot = aprox. 17 ½ grame.

⁴⁴ Francesco de Paula Raimund, conte de Vilana-Perlas, marchiz de Rialpo: primul președinte civil al Administrației după reforma din anii 1751–1753, în funcție 1753–1768.

⁴⁵ Johann Ludwig Franz Boyger/Peuger, baron von Buige und Raitzenschlag: prim consilier al Administrației, în funcție din 1751 până la decesul în Timișoara în 1759.

⁴⁶ Johann Franz Kostka von Liebinsfeld, consilier al Administrației, în funcție din 1751 până la decesul în Timișoara în 1761.

FOOD IN HABSBURG TIMIȘOARA: BUTCHERING AND MEAT CONSUMPTION

Abstract

The present text aims to research food in Timișoara in the 18th century, in the context of the transformations introduced by the Habsburg administration, with an emphasis on meat consumption. The study starts from the thematic bibliography, adding unpublished documents to reconstruct the route of meat, from animal husbandry, slaughter, and sale to consumption in households. It highlights the role of butchers, both Christian and Jewish, in the urban economy, as well as the strict regulations imposed on them regarding hygiene, quality, quantity, and prices of products. Butchers were an important professional category in early modern cities, with precise duties and an organization carefully supervised by the authorities, as can be seen from the examples chosen. Secondly, the dynamics of the relationships between German and Jewish butchers in Timișoara become visible, caught between trying to prove their loyalty to the authorities and the well-being of their own community. In addition to studying the human resources behind food, the article also offers a perspective on material culture; thus, we have added information about fairs and available products, as well as household items used in meat preparation, considering them a beneficial addition in the absence of other more relevant sources such as cookbooks. Moreover, cultural differences in meat consumption between the three communities in the town, Catholics, Orthodox Christians, and Jews, are briefly mentioned to complete the still fragmentary picture of everyday life in 18th-century Timișoara, located at the intersection of Central European and Balkan influences.

VISUAL CONSTRUCTIONS OF THE HISTORICAL PAST: ICONOGRAPHIC AND ICONOLOGICAL READINGS OF JOHANN (JAN MEINE) DOMINIK DEMETZ ALTAR SCULPTURE IN THE MILLENIUM CHURCH, TIMIȘOARA

*Mihaela Vlăsceanu**

Cuvinte-cheie: sculptură de altar, biserica Milenium, Dominik Demetz, ateliere tiroleze, fabrici ale devoțiunii

Keywords: altar sculpture, Millenium Church, Dominik Demetz, Tyrolean workshops, factories of devotion

Situated within the church's liturgical environment, the altarpiece occupies both a physical and symbolic centrality. It is here, within the spatial and ceremonial heart of the church that layers of historical memory, religious ideology, and national identity converge. The sculptural ensemble not only frames devotional practice but also inscribes broader ideological messages into the architectural and ritual fabric of the church. The historicist altars embody a synthesis of forms and mentalities, with programmatic content reflective of a society striving to redefine and individualize its values within the pluralistic framework that characterized Europe in the timeframe mentioned.

This study examines the altarpiece sculpture of the Millennium Church in Timișoara as a site where visual narratives unfold in complex layers, either historical, ideological, and theological. Considered not merely as an object of devotion, the altarpiece emerges as a richly articulated visual text, in which religious doctrine, national identity, and historical memory intersect and mutually shape one another, offering insight into the ways imagery participates in the construction of collective remembrance.¹

Situated at the intersection of empire, confession, and ethnicity, the Banat

* West University of Timișoara, Bd. Vasile Pârvan, no. 4, e-mail: mihaela.vlasceanu@e-uvt.ro

¹ The study constitutes a fragment of the investigation into the religious heritage of Banat during the nineteenth and twentieth centuries. It is situated within the thematic framework of the international project *Unita Conflicts of Memory – Memory of Conflicts: An Interdisciplinary Approach to Cultural Heritage – Conservation, Development, Valorisation (2024–2025)*.

region developed a distinctive artistic profile at the turn of the twentieth century, shaped by the diverse traditions of its inhabitants.²

In order to analyze these forms and meanings, our first step will be to examine the deeper ideological functions and historical subtexts inherent in this example of sacred art, with particular attention to its role in shaping narratives of 'instruments of piety and power'. This investigation further benefits from an interdisciplinary framework that treats monuments as primary sources of historical inquiry. Such an approach is necessitated both by the scarcity of written documentation and by the tendency of historians to neglect these works on account of their overt ideological content. By reattributing meaning to them, the case studies demonstrate how sacred monuments participated in the resemantization of borders during the period under consideration.

The Millennium Church in Timișoara, built to mark the 1896 celebrations of one thousand years since the Hungarian conquest of the Carpathian Basin³, represents one of the

Fig. 1. Postcard of the Millennium Catholic Church, Fabric District, Timișoara. Image source: <https://spotlight-timisoara.eu/pf/biserica-romano-catolica-millennium/>

Fig. 2. Postcard of the Millennium Catholic Church, Fabric District, Timișoara. Image source: <https://spotlight-timisoara.eu/pf/biserica-romano-catolica-millennium/>

² See, Ioan-Aurel Pop & Thomas Năgler, eds. *The Banat and Beyond: Religion and Identity in a Multi-Ethnic Region*, (Cluj: Presa Universitară Clujeană, 2014).

³ Szekernyés János. *Temesvári templomok*, (Timișoara: Helicon, 1994); Mihai Opriș, Mihai

most significant ecclesiastical monuments of the period. Designed by the Budapest architect Ludwig von Ybl (1855–1934) and executed by local contractor Josef Kremer, the monument represents a significant architectural undertaking. The cornerstone was ceremonially laid on October 4, 1896, by Bishop Alexander Dessewffy de Csernek et Tarkeő (1834–1907), Bishop of Cenad and a member of a distinguished Hungarian noble family with deep regional ties.⁴ (Figure 1,2)

On the occasion of the Hungary's Millennium celebrations in 1896, Pope Leo XIII sent an encyclical letter to the Hungarian nation, granting permission for Hungarian Catholics to celebrate the feast of their patroness saint. In the main altar iconography to the right and to the left of the Virgin Mary, Saint King Stephen and Saint Ladislaus are placed as a representation of the "Regnum Marianum"/ "Dominion Maria" concept. This case exemplifies how the function of the image transcended mere illustration to participate in what Hans Belting describes as a "symbolic exchange of power," wherein religious images not only represented doctrine but actively enacted it through their liturgical use and spatial positioning within ecclesiastical settings. Within this framework, the image functions simultaneously as *imago* and *verbum Dei*, its efficacy rooted not in static depiction or didactic clarity, but in its performative capacity to "construct a conceptual attitude toward history, as images happen."⁵

A central concern of this study is the observation and analysis of the discourse surrounding sacred art, with particular emphasis on Historicism.⁶ This discourse opened polemics on style and artistic approach which standing in counterpoint to Modernism, proved remarkably enduring, yet has remained insufficiently examined in both regional and national scholarship. This inquiry also addresses the long-standing critical disparagement of Tyrolean woodcarving, the predominant form of Catholic sacred art in the late nineteenth and early twentieth centuries, often dismissed as repetitive, derivative, and lacking both authenticity and aesthetic refinement. Set against the backdrop of recent regional and international reassessments of Historicist art, we argue for a re-evaluation of such judgments, foregrounding the artistic significance of

Botescu, *Arhitectura istorică din Timișoara*, (Tempus: Timișoara, 2014); Josef Geml, *Vechea Timișoară în ultima jumătate de secol 1870–1920*, (Timișoara: Cosmopolitan Art, 2016).

⁴ Koloman Juhász, Adam Schicht, *Das Bistum Timișoara-Temesvár. Vergangenheit und Gegenwart*, (Timișoara: Typografia "Sonntagsblatt", 1934); Szmidá Lajos, *A Temesvár-Gyárvárosi Milleniumi R. K. Templom Története*. Temesvár, (1900): 27–33;

⁵ Hans Belting, "Image, Medium, Body: A New Approach to Iconology", in *Critical Inquiry* 31, no. 2 (2005): 302. Accessed 10 March 2025 <https://doi.org/10.1086/430962>.

⁶ Markus Hörsch, *Historismus und Katholizismus: Kirchenbau und Kirchenausstattung im 19. Jahrhundert*. (Regensburg: Schnell & Steiner, 2010).

practitioners who expanded the medium beyond mere craftsmanship, as exemplified in the case under consideration.

When examining the historiography of the subject, it becomes evident that even Arnold Schoen (1887–1973), an otherwise enthusiastic scholar of the Baroque, displayed a marked aversion toward sacred works of Historicism. In his discussion of the side altars of St. Anne's Church in Budapest, completed in 1917, he dismissed them with the following remark:

*"The new side altars, which stand out from the overall impression of the church due to their lack of taste, are typical monuments of that series of Tyrolean altars and sculptures which, as a result of the incompetence of responsible circles, destroyed numerous valuable altars, and which-owing to the poor taste of those in charge-have flooded our churches nationwide with their mass-produced works. This happened not least because our own artists showed neither the skills for such work nor any interest in it. A second flood of mass-produced items reached us from the Mayer Art Institute in Munich."*⁷

Schoen's judgment is representative of a broader critical tendency in early and mid-twentieth-century scholarship, which often relegated Historicist church furnishings to the margins of art history. This bias not only reflected a valorization of the Baroque as a period of artistic vitality but also revealed the persistent discomfort of scholars when faced with Historicism's eclectic borrowings, devotional functionality, and resistance to the aesthetic values of Modernism.⁸ The significance of these artistic traditions becomes fully evident only when non-iconic determinants are considered. Applied to the present study, W. J. T. Mitchell's framework⁹ of image analysis enables these Tyrolean altars to be read not only as devotional artworks but also as ideological and cultural texts embedded in the dynamics of Catholic revivalism and national identity.

To trace the evolving artistic phenomenon in the Banat region at the turn of the nineteenth to twentieth century, the study combines

⁷ Zsuzsanna Tóth, "Grödner Holzschnitzereien in ungarischen Kirchen. Ein Forschungsbericht", in *Ladinia* XXVIII (2004): 41. Accessed 13 August 2025 <https://www.micura.it/upload-ladinia/files/389.pdf>.

⁸ Arnold Schoen, *A barokk Magyarországon*, (Budapest: Hungarian Academy of Sciences, 1930). While acknowledging Tyrolean sacred art, Henrik Fieber (1873–1920) and Konrad Divald (1872–1931) wrote critically about the influx of Tyrolean and other foreign sacred art in Hungary. They acknowledged the technical proficiency of these imported works but considered them tasteless, overly mechanized, and detrimental to Hungarian artistic tradition, apud Tóth, "Grödner Holzschnitzereien", 41. Accessed 13 August 2025 <https://www.micura.it/upload-ladinia/files/389.pdf>.

⁹ W. J. T. Mitchell, *Iconology: Image, Text, Ideology* (Chicago: University of Chicago Press, 1986). Accessed 25 June 2025 <https://www.jstor.org/stable/10.2307/430568>; Idem, *Picture Theory: Essays on Verbal and Visual Representation*, (Chicago: University of Chicago Press, 1994).

historical-documentary research with formal, comparative, iconographic, and iconological analysis. This methodology enables a rigorous evaluation of the genre within its historical and cultural context in an era marked by a European revival of historical styles.

Building on what I previously termed “manifest iconography,” the study opens new avenues for examining the object in relation to the world or, more precisely, “the world within the object” considering all that lies within its visual purview. By analyzing the formal iconography and its wider iconological implications, this study reveals how the altarpiece functions as a vehicle for shaping and transmitting collective memory. In this specific sacred setting, the visual language of the altar transcends decorative purpose to become a medium through which dynastic sanctity and Marian sovereignty are visually asserted. In doing so, it fosters a narrative of ecclesiastical and national unity, functioning, in effect, as a form of political catechism. Moreover, an analysis of the names of sculptors active within the Austro-Hungarian Monarchy, particularly in the Banat and Transylvania, reveals not only the expansion of these workshops but, more importantly, the emergence of an altar-specific stylistic language distinctive to each atelier. At this stage of the research, these regions are treated as discrete case studies; however, they are situated within a broader comparative framework that contextualizes their development alongside analogous phenomena elsewhere in the empire.

As the title suggests, the notion of ‘onstructions’ lies at the core of this investigation. The altars are not fixed or singular representations of the past but dynamic visual formulations shaped by theology, ideology, and cultural memory. The altar sculpture in the Millennium Church, Timișoara, is treated here not merely as a devotional object, but as a visual text through which multiple meanings are produced and negotiated.¹⁰ In order to decipher these constructions, we engage in an analysis through artistic vs. political symbolism, a dual-level analysis grounded in the complementary methodologies of iconography and iconology, as developed in the foundational work of Erwin Panofsky¹¹, and further extended by scholars such as Michael Baxandall¹² and

¹⁰ Cristina Pakucs-Willcocks, “Religious Art and Identity in Multiconfessional Banat (18th–19th Centuries)”, in Olaf Blaschke ed., *Religion and Nation in Modern Europe*, (Frankfurt: Campus Verlag, 2010):159–178; Robert Born & Sabine Haag, eds. *Kunst und Nation: Zentral- und Südosteuropa im 19. Jahrhundert*. (Vienna: Böhlau, 2013).

¹¹ See, Erwin Panofsky, *Studies in Iconology: Humanistic Themes in the Art of the Renaissance*. (Oxford: University Press, 1939).

¹² This discussion draws on the relationship between visual style, social context, and the “period eye”; for a detailed examination, see Michael Baxandall, *Painting and Experience in Fifteenth-Century Italy: A Primer in the Social History of Pictorial Style*, 2nd ed. (Oxford: Oxford University Press, 1988); Monuments often embody particular narratives or values that a society

David Freedberg. On the iconographic level, we identify and interpret the figures, gestures, attributes, and spatial arrangements within the sculptural program. This involves tracing the visual motifs¹³, such as representations of Saint Stephen, Saint Ladislav, and the Virgin Mary within established typologies and liturgical contexts.

Drawing on Alois Riegl's concept of *Kunstwollen* and Jan Assmann's theory of cultural memory¹⁴, we consider how visual forms participate in shaping collective identity and legitimizing political or religious authority. This is why we ask: What do these images reveal about how the past was constructed within the world they represent? How does the imagery reflect and reinforce concepts such as *Regnum Marianum*, national sanctity, or Catholic imperial identity in a multi-ethnic region like Banat, at the turn of the centuries?

To address these questions, we also draw on Hans Belting's theories of image anthropology and the social function of sacred images¹⁵, as well as Peter Burke's work on historical representation¹⁶ as main conceptual guidelines. These perspectives position the altarpiece as an active cultural agent, participating in the production of meaning rather than passively reflecting it. Accordingly, the Millennium Church constitutes a significant case study within the field of visual culture, wherein art, theology, and power converge through an interdisciplinary methodology.

Integral to this construct is also the reflexive approach that incorporates these aforementioned rhetorical questions and give an objective account of the altars function, symbology and use. Significantly, these altars depart from the developmental trajectory of their eighteenth-century counterparts, exhibiting notable differences in scale, architectural articulation, and scenographic

chooses to preserve, for details see, David Freedberg, *The Power of Images: Studies in the History and Theory of Response* (Chicago: University of Chicago Press, 1989).

¹³ Attribution of these sculptures relies primarily on parish archives, which are scarce, particularly for Tyrolean woodcarving. While personal workshop archives, such as those of Stuffer studied through correspondence with the current owner of *Ars Sacra*, provide additional insight, overall documentation remains limited. Moreover, research in the archives of the Roman Catholic Diocese of Timișoara may uncover contracts between patrons and Tyrolean workshops, along with other significant information.

¹⁴ In his view, monuments are not just passive relics but active participants in the construction and maintenance of cultural identity, for such a development of ideas refer to Jan Assmann, "Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität", in Jan Assmann and Tonio Hölscher eds., *Kultur und Gedächtnis*, (Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1988).

¹⁵ Hans Belting, *Likeness and Presence: A History of the Image before the Era of Art*, (Chicago: University of Chicago Press, 1993).

¹⁶ Peter Burke, *Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence*, (London: Reaktion Books (Picturing History series), 2001).

configuration, even as certain visual (iconographic) or performative conventions are retained.

While Tyrolean altars have been thoroughly investigated within the historiography of the former Austro-Hungarian Empire¹⁷, Romanian scholarship has yet to apply a systematic art-historical methodology to their typological and iconographic classification. Representing a corpus of monuments that shaped the stylistic landscape of the late nineteenth and early twentieth centuries, these works warrant comparative analysis with counterparts from neighboring regions where the same academically trained sculptors were active. This study advances such a framework, situating the altars within broader artistic networks and considering the role of collective memory in integrating diverse social, cultural, and ethnic communities into a shared regional identity. Interpreting sacred monuments as historical evidence proves particularly valuable in contexts where written documentation is sparse or absent. As Burke¹⁸ suggests, studying monuments allows researchers to “eyewitness” the past, since each artistic object carries its own rhetoric: “images can bear witness to what is not put into words.”¹⁹

By reassessing these monuments through an art-historical and interdisciplinary lens, the study advances a new attribution of meaning, as each case reflects processes of resemantization of both sacred and socio-political boundaries during the investigated period. (Fig. 3)

A close reading of the iconographical topos and its layered semantic associations is indispensable for understanding the visual programme of the main and secondary altars. At the core of this study lies a sculptural ensemble that portrays the *Sancti Reges Hungariae*: Stephen, Ladislaus, and Emeric, embedded within a larger iconographic narrative informed by the concept of *Regnum Marianum*²⁰, or “the Kingdom of Mary,” which has historically underpinned Hungary’s self-understanding as a Catholic nation under the Virgin’s protection.

A critical overview of the Marian iconographic type situates its development within the historical and devotional traditions of the Archdiocese of Cenad founded by Bishop Gerard, a Benedictine monk, where the cult of the

¹⁷ I will not reiterate these published sources, as they form the foundation of the comparative analysis developed throughout this study and are cited appropriately wherever relevant to our discussion.

¹⁸ Burke, *Eyewitnessing*, 31.

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ Gabór Tüskés, “Regnum Hungariae-Regnum Marianum”, in *Hercules Latinus, Acta colloquiorum minorum anno MMIV Aquis Sextiis, sequenti autem anno Debrecini causa praeeparandi grandis eius XIII conventus habitorum, quem Societas Internationalis Studiis Neolatinis Provehendis diebus 6–13 m. Aug. a. MMVI in Hungariae finibus instituet Debrecini MMVI*, 231. Accessed 12 August 2025 at <https://real.mtak.hu/111712/1/260RegnumHungariae-RegnumMarianum.pdf>

Virgin Mary can be traced to 1023, when an altar was dedicated to her. This devotion has persisted uninterrupted and continues to shape the region's ecclesiastical identity being powerfully reflected in monumental works such as the *Porta speciosa* of Esztergom Cathedral.

From the fourteenth century onward, the title *Patrona Hungariae* became entwined with the veneration of Hungary's holy kings, producing a sacred-political synthesis: according to tradition, Saint Stephen I offered his crown and kingdom to the Virgin, placing the realm under her protection, a consecration renewed in the seventeenth century by Emperor Leopold I during the Ottoman wars. These acts of royal dedication established the theological and political precedent for depicting the iconography of Mary enthroned and crowned, often holding the regalia of sovereignty, consolidating her role as both spiritual and national guardian.

During the Counter-Reformation, *Patrona Hungariae* became a potent emblem of Catholic resilience and a strategic instrument in the re-Romanisation of the Hungarian Church. Marian imagery of this period was deliberately imbued with a militant and sovereign character, portraying the Virgin as triumphant over the infidel and as guarantor of territorial unity. Following the expulsion of the Turks, her image crystallized into a symbol of national cohesion, linking dynastic legitimacy with religious devotion. This iconographic strategy was part of a wider European pattern, and was reflected in dedications to Mary as *Patrona Poloniae*, *Patrona Bavariae*, and *Patrona Galliae*.²¹

The repeated deployment of a shared symbolic vocabulary, where crowns, sceptres, orbs, coats of arms, and protective mantles appeared, did more than adorn churches: it shaped collective memory, codified political theology, and inscribed the Virgin's guardianship into the very visual and devotional culture of the realm. In the Millennium Church, Mary appears crowned and richly robed, holding the Christ Child in her left arm and the sceptre of sovereignty in her right. At her feet, two putti once displayed the Hungarian coat of arms²², explicitly referencing her role as the kingdom's heavenly ruler. This heraldic detail was deliberately covered during the communist period, leaving the putti clutching

²¹ Ibid.

²² Associated with the Árpád dynasty, the alternating white and red stripes have long been interpreted as emblematic of Hungary's royal lineage. In a recent study, I examined the singular heraldic-charged altar in the Banat as an instrument of authority and identity, situating it within the conceptual framework of dissonant heritage developed in the research project. For a complete analysis, see Mihaela Vlăsceanu, "Novelty Perspectives on Art and Heraldic Display of Nineteenth Century Historicist Retables in the Temes Banat", in Miguel Metelo de Seixas ed., *Eikon/Imago, Heraldry. A System of Visual Communication in Renewal from the Middle Ages to the Present Day*, vol. 14/(2025): 1–12. Available at <https://revistas.ucm.es/index.php/EIKO/article/view/96792/4564456571962>

Fig. 3. Dominik Demetz Art Studio, high altar of the Millenium Catholic Church, 1902, Timișoara. Image source: Roman Catholic Diocese Archive, Timișoara, courtesy of Claudiu Călin.

an empty or unreadable emblem, a visual scar that silently testifies to twentieth-century attempts to erase the political dimensions of Marian devotion. Stylistically, the image synthesizes post-Leopoldine Regina Hungariae iconography with elements drawn from Renaissance and Baroque Marian court imagery.

The votive painting on the high altar, together with the two secondary paintings in the nave -The Crucifixion and The Sacred Heart of Jesus – are attributed to György Vastagh the Elder, who signed each at the bottom left. The main altar depicts the Blessed Virgin Mary as Mother of God and protector of Hungary (*Patrona Hungariae*), reflecting the previously commented concept of Hungary as *Regnum Marianum*.

Born in 1854, Vastagh studied at the Academy of Fine Arts in Vienna, where he came under the influence of Carl Rahl and Friedrich von Amerling. In 1857, he settled in Kolozsvár (Cluj-Napoca), sharing a studio with his friend, the photographer Ferenc Veress, and primarily producing portraits and religious works. For nearly three decades, Vastagh served as court painter to Archduke Joseph Karl Ludwig. Among his notable commissions, he contributed to the ceiling fresco in the foyer of the Hungarian State Opera in 1883 and painted altarpieces across Budapest, Szeged, Arad, and Temesvár.²³ Furthermore, portrait painters within Austria-Hungary often adhered to official prototypes that idealized their subjects, celebrating the authority of the imperial family and the prestige of the empire's regional aristocracy. Among them, György Vastagh distinguished himself for his remarkable technical skill and the elegance of portraits, earning commissions from both the Habsburg court and the elite of the Banat. Before undertaking the altar paintings for the Millennium Church, he completed a series of portraits, including in 1885 the Portrait of Zsigmond Ormós, prefect of Timișoara, a work that reflects both the character's official dignity and the refined image cultivated by the ruling class of the period.²⁴

Starting in the early seventeenth century, the Jesuits skillfully aligned the cult of Hungarian saints with the prevailing national priorities of the era—above all, the Counter-Reformation and the struggle against the Ottoman Empire. Visual representations, supported by a flourishing literary tradition, emphasized the shared image of Hungarian saints, the theme of angelic coronation, and the symbolic consecration of the nation to the Virgin Mary.²⁵ Thus, in order

²³ László Barla-Szabó, *A Vastagh Művészcsalád*, (Budapest: Kiadóként/Ernst Múzeum, 2004), 26–27.

²⁴ Elena Miklósi, “Portretul de înalt demnitar în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Model central și model local în părțile bănățene ale Austro-Ungariei”, in *Analele Banatului*, S.N, XVI, (2008): 419, 429 (13).

²⁵ Knapp, Tüskés, “Regnum Hungariae-Regnum Marianum”, 270; Eva Knapp, Gábor Tüskés, “The Iconography of King Saint Stephen I in Prints 1450–1700”, in György E. Szőnyi, Csaba

to understand the relationship between art and ideology during this period, we will highlight the complex interactions between artistic creations and their historical context, emphasizing the importance of critique and interpretation within a temporal sequence defined by the idea of national rebirth. In the Austro-Hungarian region of Banat, this notion acquires distinctive nuances through the resemanticization of concepts with visual impact, directing the viewer, whether devout or detached observer, toward the glorious past of medieval Hungary²⁶, where altars were conveyed as dynastic signs.

For worshippers in 1902, this altar would have communicated multiple layers of meaning: the reaffirmation of a centuries-old vow, the memory of the realm's dedication by Stephen I, reenacted by Leopold I and Franz Joseph I, and the insertion of the local community into a broader European tradition of Marian sovereignty. King Saint Stephen I, as the founding monarch and Hungary's first canonized ruler, dominates this iconographic program on the left side of the main structure. He embodies both symbol and symbolic agent, his cult having spread across the Carpathian Basin from the twelfth century onward. Yet Stephen is part of a larger ensemble: all the saints depicted perform a dual function, manifesting theological virtues while simultaneously serving as instruments of political and cultural affirmation. Standing at a height of 13 meters, the main altar dominates the apse and asserts its narrative authority, fulfilling its intended *Zeitgeist* role. With a commission valued at 10,800 korona, the altar serves as a testament to its liturgical function, while simultaneously reflecting the broader symbolic and celebratory context of its realization. Both the high altar and the side altars are made of oak wood. Relics of Saints Gerhard, Lawrence, Laurian, and Verecundus were placed within the altars, further enhancing the spiritual and historical significance of the church.

The depiction of the three Árpadian kings in the artistic traditions of Upper Hungary, Bosnia, and Croatia has been the subject of substantial scholarly investigation. Within this corpus of literature²⁷, particular attention has been

Maczelka, eds., *Centers and Peripheries in European Renaissance Culture. Essays by East-central European Mellon Fellows* (Szeged: Jatte Press, 2012), 255–273; For visual and comparative study of Hungarian saint-kings see, Dragoș Gheorghe Năstăsioiu. “Between Personal Devotion and Political Propaganda: Iconographic Aspects in the Representation of the *sancti reges Hungariae* in Church Mural Painting (14th Century – Early 16th Century).” (PhD Dissertation) Budapest: Department of Medieval Studies of the Central European University, 2018. Accessed 10 August 2025 at https://www.etd.ceu.edu/2018/nastasoiu_dragos-gheorghe.pdf.

²⁶ Gábor Klaniczay, “The Cult of the Holy Kings: Saint Stephen and Saint Ladislaus,” in Gábor Klaniczay ed, *Saints of the Christianization Era of Central Europe (Tenth–Eleventh Centuries)*, Budapest: CEU Press (2013): 275–308.

²⁷ See, especially Danko Šourek: “Árpadian Royal Cult in the Zagreb Cathedral: From Gothic to Baroque”, in *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 41 (2017): 47–58.

paid to the ways in which these royal figures are embedded within broader narrative frameworks. According to Năstăsoiu²⁸, their iconography consistently aligns with specific traits associated with their historical and legendary personas. The geographic focus in our case- the Banat region, was defined by fluid and contested borders, areas now part of modern Eastern, Central, and Southeastern Europe. Over the centuries, these territories were shaped by the expansion and conflict of various empires, resulting in spaces characterized by layered sovereignties, intersecting jurisdictions, and complex cultural entanglements, often described as “spaces-in-between.” This is why Mary’s role as the Mother of Christ functioned as a profound point of emotional and spiritual connection for viewers, particularly because the maternal figure was both relatable and accessible. For early modern audiences, many of whom were illiterate, such images offered a powerful form of visual catechesis, where meaning was conveyed primarily through symbolic and affective visual language rather than through text.²⁹ Artistic and literary depictions of King Saint Stephen I are generally adapted to reflect the dominant ideals of sanctity and monarchy of the era, as well as to serve contemporary religious or political agendas. In medieval representations, he is primarily shown as a pious, wise, and militarily capable sovereign. The diversity of his iconography is surpassed only by that of King Saint Ladislav, and exceeds that of any other medieval Hungarian ruler, as he was ‘a figure symbolizing the whole country’. In addition to commonly depicted attributes, numerous unique qualities have also been associated with him. Altarpieces likewise demonstrate regional, chronological, and stylistic variations in the approach to visual representation. Furthermore, due to the unique characteristics of this artistic genre, we are able to explore the dissemination of

²⁸ Dragoș Gheorghe Năstăsoiu, *Sancti Reges Hungariae in Mural Painting of Late-Medieval Hungary* (MA thesis in Medieval Studies, Central-European University, Budapest, 2009). Accessed 2 August 2025 http://www.etd.ceu.hu/2009/nastasoiu_dragos-gheorghe.pdf

²⁹ Elizabeth G. Holt, “The Council of Trent in Religious Art”, in *Literary Sources of Art History* (Princeton: Princeton University Press, 1947), 242; Salvador González, José María, and Miguel Ángel Elvira Barba, “The Rhetoric of the Image: Between Persuasion and Coercion”, in *Eikón / Imago* 7 (2018): 7–12. Available at <https://doi.org/10.5209/eiko.73565>; Mihaela Vlăsceanu, “Considerations on the iconography of Mary in the Baroque sculpture from Timișoara”, in *Banatica*, 28, (2018): 849–855. Available at <https://www.banatica.ro/media/b28/849-855.pdf>; Eadem, “Martyrdom as Visual Propaganda in the Art of Eighteenth Century Banat. Public Space Monuments to St John of Nepomuk”, in Michela Catto / Eleonora Rai eds, *REFO 500 Academic Studies, From Europe to Overseas. Saints, Martyrs, Heroes, Models and Soft Power in an Early Modern Global Perspective*, vol. 105, Gottingen: Vandenhoeck & Ruprecht Verlag, (2025): 231–255. Available at <https://doi.org/10.13109/9783666502057.231>; Eadem, “Tradition versus Individualism as Key Traits of Jacov Orfelin’s Style”, *Ishodista/ Originations*, 9, Niš- Timișoara: Izdavacki Centar Filozofski Fakultet u Nišu & Ed. Universității de Vest, (2023): 391–407. Available at <https://doi.org/10.46630/ish.9.2023.26>

mass-replicated imagery, efforts to innovate altar and sculptural configurations, the development of relationships between visual content and textual elements, and the nuanced roles that images play within the iconographic framework of a single historical figure.³⁰ The *pater patriae* hypostasis reflects king's Stephen dedication to his people.³¹ (Fig. 4)

Fig. 4. Holy King St. Stephen “the founder of the state”, detail of the high altar in the Millenium Church, Timișoara. Source image: Mihaela Vlăsceanu

The *Annales Ecclesiastici Regni Hungariæ* by Jesuit scholar Melchior Inchofer highlights the Árpád dynasty's exceptional contribution to Hungarian sainthood. Saint Stephen I (r. 997–1038), Hungary's first king and canonized in 1083, was crowned with a royal crown and apostolic cross, symbols of his role as founder and Christianizer of the kingdom. He was revered as *rex iustus*, legislator, and apostle. His son, Saint Emeric (canonized 1083), noted for his chastity and piety, served as a model of virtue. Saint Ladislav I (r. 1077–1095), canonized in 1192, reinforced his predecessors' political and religious legacies,

³⁰ Eva Knapp, Gabor Tüskes, “The Iconography of King Saint Stephen I in Prints 1450–1700”, in György E. Szönyi & Csaba Maczelka eds, *Centers and Peripheries in European Renaissance Culture. Essays by East-central European Mellon Fellows*, Szeged: JATEPress, (2012): 255–256.

³¹ *Ibid.*, 271.

celebrated as an ideal Christian knight and protector against heathen invaders, particularly Cumans. His legendary victory at the Battle of Chiraleș and the rescue of a kidnapped maiden became iconic themes frequently depicted in fourteenth and fifteenth-century church murals, patronized by nobles who identified with his chivalric ideals. (Fig. 5)

Thus, these hagiographic and heroic motifs are central to the iconographical tradition surrounding the Árpád dynasty's holy kings.³²

The study of the image as a historical document and argument provides researchers with the opportunity to confirm hypotheses regarding the dissemination, interpretation, use, reception, and translation of the ideas that generated and shaped these images. The exemplar must surpass reality; form must animate space, endowing it with meaning and allowing it to proliferate.³³ The building of continuity with the Middle Ages and the affirmation of the current political status of the Banat at the beginning of the twentieth century was one of the utmost importance for the clerics and urban administration alike. A late Romanticism transposed images of the medieval past when Timișoara was capital of the kingdom of Hungary and Carol Robert of Anjou established its seat of power and raised the first citadel under Italian architects' supervision. Besides historical documents as written evidence, art has equal if not greater rhetorical power. Thus, in the Millenium Church, altars were a channel of communication, placing the medieval theme in a contemporary political moment in the Austro-Hungarian Monarchy. Hence in the public discourse the holy kings were increasingly identified as a Hungarian nationalistic topos.

While the aforementioned iconographic motifs are prevalent in mural painting throughout Transylvania, they are notably scarce in the Banat region. This study seeks to map their occurrence in altarpiece sculpture and to examine their relationship to key patrons, primarily the Catholic Church, and the artists or craftsmen responsible for their production, with particular attention

Fig. 5. Holy King Saint Ladislav "the preserver", detail of the high altar in the Millenium Church, Timișoara. Source image: Mihaela Vlăsceanu

³² Apud Elena Dana Prioteasa, *Medieval Wall Paintings in Transylvanian Orthodox Churches*, (București-Cluj-Napoca: Ed. Academiei Române/ Ed. Mega, 2016), 65.

³³ Salvador González, José María, and Miguel Ángel Elvira Barba, "The Rhetoric of the Image: Between Persuasion and Coercion." *Eikón / Imago* 7 (June 11, 2018): 7–12. <https://doi.org/10.5209/eiko.73565>; Mihaela Vlăsceanu, "Considerații teoretice privind barocul în artă – scop sau mijloc al persuasiunii?", in *Banatica*, 29–2, (2019): 477–485.

to Tyrolean workshops dissemination. The primary objective of the scholarly approach is to contribute new data, stylistic and iconographic analyses, and contextual insights that will support the reconstruction of a broader network of altars and workshops which expanded their reach globally following the increased visibility and opportunities brought about by the Industry Exhibition of All Nations of London in 1851.

In the visual construction, the high altar culminates in a statue of triumphant Christ represented as *Salvator Mundi*. While the iconography preserves the essential attributes characteristic of this typology of religious imagery, its formal language reveals a debt to Nazarene aesthetics, visible as a general trait in the construction of Demetz's work. The iconographic repertoire is further enriched by angels set within niches and by the symmetrical pairing of martyr-bishops around Saint Anthony of Padua, thereby reinforcing the theological program and expanding the altar's communicative scope. As Peter Burke has suggested, the very "consumption" of such *paradis en boutique* constituted a distinctive mode of cultural communication. The present analysis therefore develops along these axes, tracing both the rationale behind the iconographic program of the altars and the overall visual impression they produce, an intentional act of communication, precisely in the sense articulated by Burke.³⁴ (Fig. 6)

The two bishops paired with Anthony of Padua at the top of the main altar are martyrs: Adalbert of Prague (left) a missionary to the Hungarians, Poles, and Prussians, celebrated as the "patron saint of the spiritual unity of Europe" and Marcellinus (right), "the first bishop of the West", the same presences as in the case of the Catholic cathedral in Timișoara on the altar dedicated to Saint Gerard. In that particular case, dating from 1856, the author was a Viennese sculptor-Joannes Müller.³⁵ In iconography, they are typically depicted in episcopal attire, wearing a pallium as a sign of their metropolitan authority and holding a crozier as a symbol of their pastoral office and spiritual guidance. The middle register features St. Gerard and St. Emeric, depicted according to their traditional iconographic attributes and set within edicules. The largest statues, the canonized Hungarian kings St. Stephen and St. Ladislaus, both in armor, received a special place in separate niches, which flank the altar.³⁶ The iconographic choice highlights the traditional authority of Hungarian rulers to

³⁴ Peter Burke, "Conspicuous consumption in seventeenth-century Italy", in *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej Warszawa* 30.1 (1982): 43–56.

³⁵ Vlăsceanu, "The Creation": 682 (il. 3).

³⁶ The work by Demetz is marked by a clear hierarchical structure, with figures diminishing in size toward the top, as in all the cases aforementioned, prominently featuring the large representations of the holy kings Stephen and Ladislaus. Furthermore, the altar bears the inscription of Dominik Demetz's name and the execution date, on its reverse side as in other cases mentioned

Fig. 6. Roman -Catholic Church Millenium, Fabric District, Timișoara, 1902, detail of the top. Image source: <https://spotlight-timisoara.eu/pf/biserica-romano-catolica-millenium/>

govern the Church and appoint ecclesiastical officials within their domains, as exemplified by Gerhard. Towards the top, the statues diminish in scale and are overshadowed by the large Salvator Mundi presiding above.

The main altar incorporates all the standard architectural elements – the predella (angels bearing the instruments of Passion) (Fig. 7), tabernacle, and panels, which together form a vertically oriented retable. Classified as ‘*Rundegebodestil*’, this style, typical of late medieval and Baroque altars, emphasizes both stability and a harmonious transition to the vertical elements above, while directing visual focus to the central panel and tabernacle.

The altars paired in the apse were architecturally constructed to resonate stylistically with the ones crafted by Demetz’s Art Studio. However, different illustrations (taken in different periods) reveal variations in the placement of the statues in the central section as well as in the niches on the mensa. Moreover, the quality of these statues is inferior when compared with the works executed by Demetz. The schematic linear treatment of the folds and the rusticized expressiveness

Fig. 7 Left side detail of the predella with angels bearing the instruments of Passion. Image source: <https://spotlight-timisoara.eu/pf/biserica-romano-catolica-millennium/>

suggest either an execution by a secondary member of the master's workshop, or perhaps a later replacement of the statues in the originally empty niches-possibly during the Communist period, when the main altar painting was also altered by covering the medieval Hungarian coat of arms?, or by Karl Wagner who furnished the church with the pulpit and the Via Crucis pannels. (Fig. 8)

Fig. 8. Secondary altars of the apse. Saint Christophor (left) and Saint Therese of Avilla (right). Image source: <https://spotlight-timisoara.eu/pf/biserica-romano-catolica-millennium/>

Of particular significance is the treatment of the lateral altars, which, though scaled to the dimensions of the side naves, nonetheless preserve a clear architectural consonance with the Neo-Romanesque idiom of the high altar. The same stylistic repertoire is evident: openwork gilded ornamentation, polychrome figural sculpture, and deliberately conceived angelic attendants in attitudes of veneration flanking the tabernacle. The latter functions simultaneously as a liturgical focal point and a reliquary, housing the remains of Saints Gerhard, Laurentius, Laurian, and Verecundus. The altar where the votive panel depicts the Sacred Heart of Christ, is accompanied by dynastic female saints-Elisabeth of Thuringia, and Joseph of Nazareth, patron saint of craftsmen, holding a blooming branch, all set within round-arched aediculae. In the absence of archival sources or inscriptions attesting to the exact date of creation, attribution rests primarily on formal and iconographic analysis. The rendering of the saints, particularly their physiognomy, drapery arrangement, and devotional gestures, bears the hallmarks of Demetz's established style, allowing for a confident identification of his authorship, confirmed on the high altar. (Fig. 9)

Fig. 9. Dominik Demetz Art Studio, Side altar of the Sacred Heart of Jesus, 1902 (?) Image source: Mihaela Vlăsceanu

The paired altar is dedicated to the Passion of Christ and centers on the scene of the Crucifixion. Flanking statues of the Virgin Mary and Saint Joseph, rendered with the contemplative restraint frame the central votive composition signed by Georg Vastagh. (Fig. 10)

Fig. 10 Dominik Demetz Art Studio, Side altar of Crucifixion, 1902 (?)

Image source: Mihaela Vlăsceanu Image source: Mihaela Vlăsceanu

Up to the present, no preparatory drawings or sketches attributable to the authors of these altars have been identified, although in comparable commissions such drawings were frequently published to inform the faithful of the object of their donations, or to encourage wider community participation in financing the Tyrolean workshops. A paradigmatic case in this respect is that of

Friedrich von Schmidt (1825–1891), architect, restorer, and leading authority on sacred architecture at the Academy of Fine Arts in Vienna. While working on the project for St. Nicholas Church in Innsbruck, he produced the design for the main altar, which was subsequently executed by the Tyrolean sculptor Josef Andergassen. The result stands as a model work and a paradigmatic example of the Tyrolean Neo-Gothic altar, integrating both predella and tabernacle. His students³⁷ of his architectural school at Viennese Academy worked similarly to Schmidt; they spread then-current academical and architectural thought across the Monarchy by designing sacral structures and their interiors. Alongside models produced by prominent sacred art sculptors such as Josef Gasser, Franz Erler, and Josef Knabl, these templates were instrumental in shaping Tyrolean sculpture, instilling what has been described as an “anti-individualized typicality.” This manifested in polychromed reliefs and statues characterized by rigid frontality, clearly defined contours, restrained gestures, and contemplative expressions of the saints—entirely devoid of emotive or expressive qualities that might reveal the artist’s personal hand. The resulting style reflects a synthesis of Nazarene aesthetic principles and the disciplined craftsmanship of Tyrolean workshops.³⁸

As data from the *Historia Domus* are often incomplete, particularly for Timișoara after 1918, or due to the displacement of artworks during the communist period, we are confronted with the impossibility of assessing authorship, especially since the names of artists or workshops are frequently missing from altars and sculptures. Original signatures or labels were often overlooked, painted over during renovations, or, in some cases, removed upon import into Hungary by intermediary art dealers and

Fig. 11 Dominik Demetz’s signature on the high altar. Image source: Mihaela Vlăsceanu

³⁷ Dragan Damjanović, “Bečka akademija likovnih umjetnosti i hrvatska arhitektura historizma. Hrvatski učenici Fridricha von Schmidta”, in *Exhibition catalogue*, (HAZU, Zagreb, 2011).

³⁸ Andrea Baotić-Rustanbegović, “Tyrolean Sculpture and Altar-Making in Bosnia and Herzegovina”, *Contemporary Perception of the Austro-Hungarian Cultural Heritage in Bosnia and Herzegovina*, Conference Proceedings, ICOMOS, Sarajevo, (2016): 127–135; Eadem, “Historicizam u arhitekturi na primjeru katoličkih sakralnih objekata u Sarajevu 1878–1918”, *Zbornik radova s međunarodne konferencije Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918*, Sarajevo: Filozofski fakultet, (2011): 537–559.

replaced with their own. In this case, Demetz's signature exemplifies another construction, that of authorship. (Fig. 11)

Another research inquiry will be directed toward visualizing the corridors from Gröden to parishes across the monarchy, knowing that the acquisition of mass-produced religious sculptures was not carried out solely through the manufacturers themselves. The structure of the commercial offer combined catalog-driven workshop production, represented by firms such as J. Runggaldier, F. Stuflesser, and D. Demetz, with an extensive network of intermediaries, so-called *Kirchenornamentenhändler* ("church ornament merchants"), who disseminated these goods across Europe. They served as intermediaries between the manufacturers and the clients, either parish priests, parish councils, or private individuals, allowing the manufacturers to extend their network and reach customers on all continents. Some of these merchants presented themselves as manufacturers, and it can sometimes be difficult to determine the precise nature of their activity (production or resale), especially since they could affix their own signature to the statues they resold, occasionally removing the manufacturer's mark.³⁹

Tyrolean workshops may be understood as 'factories of devotion,' or, in the terms of Pauline Carminati's seminal *Paradis en boutique*, as a pre-industrial manifestation of Marian piety. This devotional economy, grounded in artisanal production, has been illuminated through the meticulous examination of letters, orders, and preparatory drawings, which collectively construct a coherent corpus attesting to this distinct strand of religious and artistic heritage in France.⁴⁰

A useful comparison in our research can be drawn from a case study that illustrates Demetz's evolution: at the close of the nineteenth century, South Tyrolean ecclesiastical workshops exerted notable influence in the mining towns of southern Spiš and Gelnica in Slovakia. Despite being part of the Diocese of Rožňava, local financial constraints limited episcopal involvement in altar acquisitions, so renewal was driven primarily by civic initiative and municipal pride. Between 1894 and 1898, Gelnica, enriched by centuries of mining, undertook an ambitious renovation of its parish church, supported by the State Monument Commission and largely funded by the town itself with additional support from the Ministry of Culture and Education. The centerpiece of the

³⁹ Ibid.

⁴⁰ For details, see the corpus of Tyrolean altar statues in France, Pauline Carminati, *À la recherche de catalogues commerciaux*. Raffl & Cie., 2015. Consulté le 9 août 2025 à l'adresse <https://doi.org/10.58079/t80d>; Eadem, "L'industrie au service de la Vierge. Lourdes et la statuaire de série", in *Revue d'histoire de l'Église de France*, t. 102, (2016): 319–341; Eadem, "Le Paradis en boutique." *L'édition de sculptures religieuses au XIXe siècle*, (Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2024).

renovated interior was a seventeen-meter-high altar, costing 5,200 florins, dominated by the *Maria in coelos assumpta* statue by Franz Demetz, son of Dominik and a Munich-trained sculptor. The statue, its composition inspired by Guido Reni's renowned Munich painting, became emblematic of the Demetz atelier and was featured in their promotional materials. (Fig. 12)

Fig. 12 Promotional material of Demetz's workshop. Image source: Marta Herucová, *Spišské altäre 19. Storočia*, 117 (il. 155).

Demetz's style is evident in the altar statues created for the St. Ulrich church in Gröden, representing a synthesis of the finest artistic influences. (Fig. 13)

Demetz likely received his artistic training in Munich at the *Akademie der Bildenden Künste*, where he honed his skills in the fine arts. He later collaborated with the *Institut für Christliche Kunst*, founded in 1847 by Joseph Gabriel Mayer. This private school of arts and crafts, operating under the royal supervision of Ludwig I, played a significant role in promoting Christian-themed art. The institute garnered international recognition, receiving the Great Medal from Pope Pius IX, the 1st Prize for "Products of Christian Art" at the Rome art exhibition, and the prestigious Order of Gregory the Great. The advertising front-page cover of the Mayer's School of Christian Art in Munich exemplifies the strategic self-presentation of nineteenth-century religious art

Fig. 13. Johann Dominik Demetz, 1890, St Ulrich, bishop of Augsburg, patron saint of the church in Gröden, paired with St. Wolfgang. Image source: <https://www.pluaniarttjei.it/die-pfarrkirche-von-st-ulrich-groeden-zur-erscheinung-des-herrn/>

workshops. Such promotional material functioned not only as advertisement but also as a visual manifesto, aligning the firm's production with contemporary demands for historicist styles and the global dissemination of ecclesiastical art. (Fig. 14)

Fig. 14. Advertising front page cover of the Mayer's school of Christian Art in Munich.
Image source: <https://mayersche-hofkunst.de/en/history/geschichte-generation-1>

In the eighteenth century, artistic styles functioned as a communicative medium that linked Banat to the broader European cultural evolution, whereas in the nineteenth century, characterized by a stylistic diversity, one can discern trans-regional expressions that are emblematic of a society in a continuous state of redefinition from various national viewpoints. These altar ensembles present novel scenographic solutions, inclined toward visual formulas that draw upon the historical period's artistic vision, and a profound anchoring in Old and New Testament sources, above all. The establishment of the Produktiva in 1910, the first consortium dedicated to the production of sacred church art in Ortisei, Val Gardena, marked a turning point in the region's artistic and economic history. This region long known for its tradition of woodcarving, became a distinguished center of ecclesiastical art during this period, uniting skilled artisans and sculptors whose work combined devotional purpose with refined craftsmanship. Stuflesser was among the artists commissioned as part of the broader recatholicization effort. Pope Pius X designated the Stuflesser firm as a pontifical supplier, and its founder, Ferdinand Stuflesser I, was awarded the *Pro Ecclesia et Pontifice* distinction by the Holy See.⁴¹

⁴¹ Olga Maruševski, "O vrednovanju i čuvanju neostilske crkvene opreme – u povodu obnove u ratu oštećene župne crkve Sv. Križa u Sisku", in *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 20

Another leading figure of this flourishing era was Ferdinand Demetz, who not only contributed through his artistic output but also founded his own school of arts in 1872, a state-supported workshop and training school in St. Ulrich (“Cademia”), pioneering practical and theoretical wood sculpture training in the region. Trained in Munich and at the Vienna Academy, he was awarded the Golden Cross of Merit for a sculpture of God the Father inspired by Donatello’s Holy Trinity. Among his disciples, Franz Tavella, Valentino Somnavilla, and others who carried on the Grödner sculpture tradition, must be mentioned. The firms, including those of Engelbert Demetz and F. Stuflesser, were actively promoted in the 1907 issue of *Gewerbeblatt*⁴² in Innsbruck, thus reflecting their recognized status within the regional artisan industry. Archival photographs, preserved workshop models, and printed pamphlets⁴³ from this period reveal the remarkable scale and diversity of production that defined the local sacred art industry in the early twentieth century. It was the outbreak of the First World War and the subsequent collapse of the Austro-Hungarian Monarchy that brought this era of prosperity to a sudden end. Economic instability and shifting political borders led to the dissolution of many workshops, while only a few, distinguished by their resilience, entrepreneurial foresight, and adaptability, managed to survive. In response to the crisis, these enduring studios sought new markets and patrons, focusing particularly on the construction and refinement of wooden altars and other liturgical furnishings as a means of sustaining their craft. Among the most notable of these are the historic workshops of Ferdinand Stuflesser *Ars sacra* 1875⁴⁴ and the Demetz Art Studio, both of which continue to operate today.

We have reached the point where the guiding analytical question becomes: How did elite image-makers and ecclesiastical patrons adapt their visual language to create persuasive “devotional” images capable of conveying complex social, political, and theological messages? Addressing this question requires not only a close reading of the visual strategies already examined, such as compositional choices and iconographic programs, but also careful attention to the historical conditions of reception and to the evolving role of sacred imagery within the processes of confessional identity formation and territorial restructuring.

(1996):142–157; Irena Kraševac, “Kipar Ferdinand Stuflesser. Doprinos tirolskom sakralnom kiparstvu druge polovine 19. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj”, in *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 27 (2003): 231–239.

⁴² *Tiroler Gewerbeblatt*, 1907, Innsbruck, XX Jahrgang, nr.1, p. 8.

⁴³ See, Herbert Schindler, *Nazarener. Romantischer Geist und christliche Kunst im 19. Jahrhundert*, (Regensburg: Friedrich Pustet Verlag, 1982).

⁴⁴ Mihaela Vlăsceanu, “Considerații privind creația sculptorului Ferdinand Stuflesser și a atelierului *Ars sacra* 1875- studiu de caz biserica romano-catolică Sf. Maria din cartierul Mehala, Timișoara”, *Quaestiones Romanicae*, XII/3, (2025): 156–172.

The Hungarianized form Demeter Domonkos, corresponding to Dominik Jan Meine de Demetz or Jan Meine Demetz de Sule (1847–1916), is consistently used in Hungarian sources. This uniform transcription reflects both the adaptation of personal names to local linguistic conventions and the historiographical practices of Hungarian art documentation.⁴⁵ This individual is likely Dominik Janmeine de Demetz who established his own workshop in 1880 and worked in a similarly eclectic style as his predecessor. The Gröden workshop of Dominik Demetz also created the altar and statues in Zipser Neudorf, Kirchdrauf, and Göllnitz in Slovakia.⁴⁶

By critically engaging with the conceptual dilemmas posed by this case study, one can discern a deliberate process of resemantization, manifested in both formal and iconographic choices, that negotiates the interpretive tensions evoked by its visual vocabulary.⁴⁷ In doing so, it opens new avenues for exploring the intersection of history, art, iconography and semantics within the framework of Catholic early twentieth century devotional culture. Commissions were executed in accordance with the imperative of propaganda, intended to complement other genres within the scenography of Catholic church interiors. Through the mediation and recommendations of the Archdiocese Ordinariate, parish priests ordered independently and for their own needs works from larger workshops in St. Ulrich from the Gröden valley.

Attribution of the Via Crucis panels, the pulpit, and the secondary altars of the apse to Karl Wagner is supported by their particular formal qualities, volumetric modeling, and manner of presentation, which distinguish them from the surrounding ensemble. (Fig. 15)

The attribution of these works to prominent artists of the Tyrolean region is grounded in a multifaceted methodological framework combining material, documentary, and comparative evidence. Key indicators include the identification of workshop labels and inscriptions, most notably the signature of Johann Dominik Demetz preserved on the reverse of the main altar corroborated through targeted archival research and systematic stylistic analysis in relation to cognate works. Particular scholarly attention is directed toward recurrent formal and technical markers: an emphatically naturalistic mode of representation, the conception and execution of preparatory sketches as integral stages of the creative process, the circulation and influence of *Münsterbuchen*, and distinctive treatments of polychromy. Collectively, these elements articulate a coherent

⁴⁵ The earliest contemporary source to cite the authorship is Szmidá Lajos, *A Temesvár-Gyárvárosi*, 98.

⁴⁶ <https://karpatenblatt.sk/tiroler-holzschnitzkunst-in-unseren-kirchen/>, p. 2.

⁴⁷ David Freedberg, *The Power of Images: Studies in the History and Theory of Response*, (Chicago: University of Chicago Press, 1989).

Fig. 15. The pulpit, Karl Wagner. Image source: <https://spotlight-timisoara.eu/pf/biserica-romano-catolica-millennium/>

artistic language characteristic of the Val Gardena workshops, here exemplified with particular clarity in the altars signed Johann Dominik Demetz.⁴⁸

Tyrolean woodcarving was primarily shaped by the requirements and principles of sacred art⁴⁹, closely aligned with the ecclesiastical aesthetic ideals of the period. Although neo-Gothic, neo-Romanesque, Renaissance, and Baroque

⁴⁸ Such comparisons are particularly instructive when examining other workshops active in the Banat region toward the end of the nineteenth century, notably through two case studies characterized by distinct typological, iconographic, and stylistic features. These aspects were previously outlined in the broader introduction to the genre presented in my earlier publications. For a discussion of J. Runggaldier's work, see Mihaela Vlăsceanu, "Novelty Perspectives on Art and Heraldic Display of Nineteenth-Century Historicist Retables in the Temes Banat", in Miguel Metelo de Seixas ed., *Eikon/Imago: Heraldry. A System of Visual Communication in Renewal from the Middle Ages to the Present Day*, vol. 14 (2025): 1–12. Available at: <https://revistas.ucm.es/index.php/EIKO/article/view/96792>; Mihaela Vlăsceanu, "Notes on the Agency of Historicism- A Case study on the Bulgarian Catholic Church in Vinga (Arad County)", in Michal Franko, Atilla Varga, Thomas Lorman eds., *Settlement of Romanian Territory with regard to the Banat and Transylvania from the 18th to the 20th century, South-East European History series*, Peter Lang Publishing House (accepted for publication 10 May 2024, forthcoming 2025); Mihaela Vlăsceanu, "Considerații privind creația sculptorului Ferdinand Stuflesser și a atelierului Ars Sacra 1875. Studiu de caz: Biserica romano-catolică Sf. Maria din cartierul Mehala, Timișoara", in *Quaestiones Romanicae* vol. XII, no. 3 (2025): 156–172.

⁴⁹ Critical for analyzing the shift from Baroque immediacy to Romantic introspection, see Gabriele Ecker, *Altäre des Historismus: Kunst und Liturgie im 19. Jahrhundert* (Vienna: Böhlau, 2001).

revival altars differed in architectural form, their accompanying Tyrolean sculptures consistently drew upon medieval models inflected with Renaissance idealization. Strongly influenced by Nazarene painting⁵⁰, highly valued in Catholic contexts for its archaic, linear, and legible forms, these works embodied an “anti-individualized typicality,” characterized by rigid frontality, closed contours, restrained gestures, and contemplative expressions. Artistic individuality and emotional expressiveness were consciously suppressed in favor of a collective style that reflected Catholic doctrinal principles. Academic training, acquired in Vienna, Munich, and Rome, as well as transmitted through artistic institutions in St. Ulrich, secured the continuity of these stylistic conventions, allowing Tyrolean craftsmanship to exert a far-reaching influence across the Austro-Hungarian Monarchy.

The realignment of artistic paradigms, shaped notably by the Modernist movement and informed by the decrees of the Second Vatican Council⁵¹, ultimately fostered a critical stance toward facets of Austro-Hungarian artistic heritage. Intention of the paper is also to point at those aspects of the Tyrolean artistic craft which actually bear witness to the inclusion of the Banat into then-current trends of sacral art within the Austro-Hungarian Monarchy.

Although many nineteenth-century altars retained Baroque or Neo-Baroque stylistic vocabularies⁵², featuring Corinthian columns, acanthus-leaf capitals, volutes, and other dynamic classical ornamentation, their iconographic programs often shifted. Instead of the traditional Marian coronations or Passion cycles, greater emphasis was placed on dynastic saints and national martyr figures. Baroque altars responded to Counter-Reformation theology and liturgical programming, often arranged in multimodal dialogue with the liturgical calendar and saints’ feast days. Nineteenth-century nationalist altars, while often using similar architectural and decorative vocabularies, placed the royal saints

⁵⁰ Cordula Grewe, “Historicism and the Symbolic Imagination in Nazarene Art”, in *The Art Bulletin*, Vol. 89, No. 1 (Mar., 2007), 82–107; Michael B. Farrell, *The Nazarenes: A Brotherhood of German Painters in Rome (1809–1830)* (London: National Gallery, 1984); Cordula Grewe, *Painting the Sacred in the Age of Romanticism* (Farnham: Ashgate, 2009).

⁵¹ The Second Vatican Council affirmed the Church’s authority to evaluate sacred art, promoting noble beauty over opulence, encouraging removal of works contrary to faith and morals, supporting traditional images used with moderation, and entrusting local bishops with oversight and preservation of sacred artistic heritage, for further reading see Sacrosanctum Concilium [Constitution on the Sacred Liturgy]. December 4, 1963. Available at: https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19631204_sacrosanctum-concilium_en.html

⁵² For an overview of altar functions, including nineteenth-century historicist reinterpretations, with typological and functional grounding, see Rudolf Preimesberger, *Das Altarbild: Funktionen und Formen vom Mittelalter bis zur Gegenwart* (Munich: Beck, 2005).

Stephen, Ladislav, Emeric, and female dynastic saints Elizabeth of Thuringia at the center, as embodiments of national identity, lineage, and unity, concepts reiterated visually. Within the South Tyrolean liturgical sculpture workshops, this conceptualization of sacred imagery was materialized through a formulaic, yet ideologically potent artistic vocabulary. The selection, composition, and placement of the sculptural figures, produced by Tyrolean workshops known for their international reach, must be understood within the broader framework of turn-of-the-century Catholic revivalism, Austro-Hungarian nationalism, and even local patronage dynamics. Recatholicization in the Banat region was articulated through liturgical art, with visual culture mediating between universal Catholic themes and local-national identities. The *Regnum Marianum*⁵³, as theological framework and artistic motif, demonstrates the fusion of piety, power, and political symbolism within ecclesiastical spaces. This case study situates Central European altarpieces, iconography, patronage, and identity debates at the turn of the twentieth century, while showing how historicist altars, through their austere aesthetics and resemanticized symbolism, mark a conscious departure from late Baroque expressiveness and participate in broader processes of spiritual, cultural, and ideological redefinition within what was labelled at that time as a pluralist era.

**CONSTRUCȚII VIZUALE ALE TRECUTULUI ISTORIC:
LECTURI ICONOGRAFICE ȘI ICONOLOGICE ALE SCULPTURII
ALTARULUI LUI JOHANN (JAN MEINE) DOMINIK
DEMETZ DIN BISERICA MILLENNIUM, TIMIȘOARA**

Rezumat

Studiul continuă investigarea unui subiect inovator: altarele tiroleze din bisericile catolice din Banat, într-o perioadă în care această regiune făcea parte din Imperiul Austro-Ungar. Analiza propusă explorează dimensiunea vizuală ca instrument de documentare istorică, evidențiind particularitățile unui patrimoniu situat la intersecția dintre meșteșug și artă. În centrul cercetării se află ansamblul a trei altare realizate de Johann (Jan Meine) Dominik Demetz din Gröden în 1902—altarul principal și cele două altare secundare din navă—supuse examinării stilistice și contextualizării formelor și simbolurilor iconografice. Abordarea analitică este strâns corelată cu semnificațiile clădirii și contextul istoric al construcției acesteia, realizată între 1896 și 1901 sub coordonarea arhitectului budapestan Ludwig von Ybl și a constructorului Josef Kramer, cu scopul de a celebra un mileniu de la creștinarea Regatului Ungariei. Altarele sunt interpretate ca agenți culturali activi, relevanți pentru procesul de recatolizare a regiunii, iar analiza integrează perspective teoretice inspirate de Hans Belting și Peter Burke. Studiul de caz evidențiază modul în care

⁵³ Krisztina Tóth, *A magyar királyszentek ikonográfiája*, (Budapest: Balassi Kiadó, 2001).

arta, teologia și puterea converg, folosind historicismul ca trăsătură distinctivă a altarelor tiroleze, prin integrarea figurilor regilor sfinți ungari Ștefan, Emeric și Ladislau ca mediatori ai discursului politic. În acest context, atelierile tiroleze pot fi conceptualizate ca adevărate „fabrici ale devoțiunii”, iar semnătura lui Dominik Demetz pe altarul principal al Bisericii Millenium din Timișoara reprezintă una dintre expresiile reprezentative ale acestui fenomen în producția de artă religioasă de la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX. Aceasta ilustrează modul în care altarele historiciste, prin estetica lor sobră și simbolismul re-semantizat, marchează o distanțare deliberată de exuberanța barocului târziu și se integrează în procesele mai ample de redefinire spirituală, culturală și ideologică, specifice unei epoci caracterizate de pluralism și afirmare națională.

SAINTS IN THE VINEYARDS: HOW ST. URBAN AND ST. DONATUS SHAPED POPULAR RELIGION IN THE MULTICULTURAL ARAD WINE REGION

Sorin Pribac*

Cuvinte-cheie: religiozitate populară, patrimoniu religios, identitate culturală, solidaritate comunitară, coloniști germani

Keywords: popular religiosity, religious heritage, cultural identity, community solidarity, german colonists

In the 18th–20th centuries, vernacular religiosity had a major impact on the life and work of the Catholic communities (farmers, winegrowers and wine-makers) in the Arad Wine Region. The local religious practices were linked, like in other regions of Central Europe, to the natural cycles of agriculture and found expression in the placement of boundary crosses and icons in the vicinity of agricultural land.¹ The erection of aediculae or chapels reflected the popular belief of the Catholic communities (present in the area since the early Middle Ages) in the divine protection of these fields and of the crops and could also be seen as a form of sacralization of the space in which they worked.² The patron saints played an essential role in the life of Catholic communities, exercising their patronage over certain trades (e.g. St. Barbara for miners, St. Joseph for carpenters and craftsmen, St. Florian, for firemen, St. Isidor for land workers, and St. Wendel – patron saint of country people and herdsmen, etc.), and special attention can be observed, to this day, through processions or the erection of monuments or votive statuettes with the role of attracting divine goodwill or that of the saints.

From a sociological perspective, studying the topic helps to understand the role of religion as a shaper of collective behaviors and the way it influences

* Universitatea de Vest din Timișoara, Departamentul de Sociologie, Bd. Vasile Pârvan nr. 4, sorin.pribac@e-uvr.ro.

¹ Sabine Tischhöfer, *Marteln und Feldkreuze in der Pfarrei Hemau* (Th. Feuerer, 2021), 68.

² Thomas Kirchhoff, “Landschaft und religionsexterne Sakralisierung“, in *Handbuch Landschaft. RaumFragen: Stadt – Region – Landschaft*, ed. O. Kühne, F. Weber, K. Berr, K. and C. Jenal, (Springer VS, 2024), 512.

social and cultural relations in a rural environment marked by ethnic diversity, but also in an environment such as the Catholic one, in which sacraments, rituals and the veneration of patron saints were part of everyday life.³ Religious festivals, rituals and the invocation of saints also served as an instrument of social cohesion, regulating both agricultural work and the dynamics within local communities. From the perspective of the anthropology of religion, the theme is relevant because it explores the symbolic dimension of human-nature interaction, reflected through rituals and popular beliefs. The study of these practices allows for a deeper understanding of how people make sense of the natural world through religion, as well as the connections between the sacred and the everyday in traditional rural life.

Among the most important patron saints of winegrowers in Catholic Central Europe are Saint Urban and Saint Donatus. The former, a pope (222–230) and martyr, became an important figure for the Catholic winemaking communities of the Habsburg and later Austro-Hungarian Empires, being venerated as the protector of vineyards and winemakers. The cult of Saint Urban became increasingly popular in the 18th–19th centuries and was adapted to the specifics of each region of the Habsburg Empire, integrating into local religious traditions. His feast day (May 25) is often linked to other saints of the Catholic calendar (St. Mamert – May 11, St. Pancratius – May 12, St. Servatius – May 13 and St. Boniface – April 14), saints known as the *Ice Saints* (Germ. *Eisheilige*/Hung. *Fagyosszentek*), their support being invoked at an important moment of crisis in the agricultural year, when crops and vineyards were vulnerable to late frosts.

In regions where viticulture was an essential economic activity, the invocation of Saint Urban also had a significant impact on the identity of local professional communities of winegrowers and winemakers, especially in the context of the symbolic links between wine and the Christian faith. Within the Christian liturgy, wine plays a central role in the transubstantiation, symbolizing the blood of Christ, which makes the entire viticultural practice also acquire a profound sacred significance.⁴

Therefore, the erection of monuments in the vineyard (chapels, *aediculae* or representations of saints – in our case of St. Urban) indicates concerns about the sacralization of the workspace⁵ of local Catholic winegrowers and

³ Birgit Mayer, “Catholicism and the Study of Religion”, in *The Anthropology of Catholicism. A Reader.*, ed. Kristin Norget, Valentina Napolitano and Maya Mayblin (University of California Press, 2017), 306.

⁴ Victor Turner, *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure* (Aldine Transaction, 2011), 96.

⁵ Walter Puchner, “Zu Typologie und Symbolik Sakraler Begehungen. Komparative

winemakers. On the occasion of the saint's feast, believers carried out processions with the statuette of the saint, adorned with vine leaves.⁶ At other times, processions took place in the vineyards, where statues and chapels were dedicated to the saint where special services and rituals of blessing the vineyards took place. The entire local Catholic community took part in these celebrations, thus strengthening social cohesion⁷, especially in multi-ethnic areas.

In the Catholic communities of Hungary and Serbia, processions of St. Urban are still practiced. In South Banat, in the territory of today's Serbia, at Bela Crkva/ Weißkirchen/Fehértemplom, Catholic believers regularly carry out processions to the statue of the saint placed in the vineyard, the tradition remaining alive. The emergence of the cult of St. Urban at Bela Crkva coincides with the founding of the settlement by German colonists in 1717. Viticulture was one of the main occupations of the inhabitants here, and as such they erected a statue of the saint on the hill, among the vineyards, to protect the vineyards, but also the winegrowers, winemakers, coopers and innkeepers. After 1945, the ethnic Germans from White Church were expelled⁸ and the statue of the saint was vandalized, in revenge for the atrocities during the war. However, the statue of St. Urban at Bela Crkva has been restored in recent years, through a private initiative, and gathers around it, during times of celebration, members of several denominations, becoming a social bond.

In terms of iconography, St. Urban is depicted in papal vestments, with a tiara on his head, and most often holding a triple cross (*ferula*) in his right hand.⁹ Starting approximately in the 15th century, the attributes of St. Urban in figurative representations include bunches of grapes.¹⁰ As examples of attestation of the veneration of St. Urban south of Mureş, the chapels of Recaş and Vârşet

Überlegungen zu Naturräumlichen Konsekrationsriten", in *Sakralisierung der Landschaft. Inbesitznahme, Gestaltung und Verwendung im Zeichen der Gegenreformation in Mitteleuropa*, ed. W. Telesko and Th. Aigner (Diözesanarchiv St. Pölten, 2019), 43–44.

⁶ Michael Prosser-Schell, "St.-Urban-Flurdenkmäler in Weinbaugebieten des Karpatenbeckens. Neuere Befunde zu ihrer Erforschung in Vergangenheit und Gegenwart aus Ungarn", *Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde*, no. 48 (2006): 155.

⁷ Dániel Bárh, "An der Grenze von westlichem und östlichem Christentum: Koexistenz und Konflikte der Religionen im südungarischen Bácska-Gebiet im 18. Jahrhundert", in *Populäre religiöse Kultur, Konflikte und Selbstvergewisserung in multiethnischen und multikonfessionellen Einwanderungsgebieten. Ausgewählte neuere Forschungen und Dokumentationen mit einem Schwerpunkt auf dem Mittleren Donaauraum*, ed. Michael Prosser-Schell (Waxmann, 2016), 20–21.

⁸ Gerhard Seewann and Michael Portmann, *Donauschwaben. Deutsche Siedler in Südosteuropa* (Deutsches Kulturforum östliches Europa e.V., 2020), 273.

⁹ Prosser-Schell, "St.-Urban-Flurdenkmäler", 159.

¹⁰ Michael Prosser-Schell, "Das Fest Sancti Urbani. Neue Befunde unter besondere Berücksichtigung Ungarns", *Jahrbuch für Europäische Ethnologie* 3, no. 1 (2006): 33.

(both in wine-growing areas) can be mentioned. The latter, most likely built around 1926, no longer existed in the early 1980s.¹¹

Complex research on the significance of the cult of St. Urban for the Catholic communities in Banat is quite sporadic, the only relevant contribution in this regard being the study of Felix Milleker, from the interwar period.¹² The latest studies and systematic research on the veneration of St. Urban in Banat, but especially in Central and South-Eastern Europe, were made by Prof. Michael Prosser-Schell from the University of Freiburg.¹³

Saint Donatus (Donatus of Münster-eifel), celebrated on June 30, is venerated as a protector against storms, lightning and natural calamities and is an important figure in Catholic devotion, especially in the German regions, being linked to the town of Münster-eifel, where his relics are kept.

From the hagiography of St. Donatus, we note that he was a Christian Roman soldier, martyred in the 4th century, at a time when persecutions against Christians were still active in parts of the Roman Empire.¹⁴ His cult had developed since the Middle Ages, when his relics were brought to the Eifel region and became a focal point of pilgrimages. It spread to Germany and Austria, the cult being later carried by communities of Catholic settlers and to the various regions of Hungary. The Balaton wine-growing area, for example, has numerous attestations of chapels and monuments under the patronage of St. Donatus, preserved and/or restored to the present day.¹⁵

In religious art, Saint Donatus is often depicted in Roman soldier's garb, holding a sword or a cross, symbols of his unwavering faith and martyrdom. Sometimes, his image includes elements that refer to his role as a protector against lightning, such as clouds or lightning bolts. At other times, he is

¹¹ Prosser-Schell, "St.-Urban-Flurdenkmäler", 160.

¹² Felix Milleker, *Verehrung des hl. Urbans bei den Banater Deutschen* (Banater Deutsche Kulturhefte V, 1931).

¹³ See Michael Prosser-Schell, "Sankt Urban – Patron der Winzer und Weinberge. Ein Problemumriss mit Beispielen aus dem Donaugebiet und Regensburg", *Regensburger Land*, no. 2, (2009): 171–182; Michael Prosser-Schell, *Vom "dies sancti Urbani" zum "Orbán-napi Borrűnnep" in Hajós. Geschichte und Transformationen des Urbanfestes aus volkskundlicher Perspektive* (Johannes-Kűnzig-Institut für ostdeutsche Volkskunde, 2009); Michael Prosser-Schell, "Schutzpatronat und Brauchformen der Winzer am St.-Urban-Tag. Phänomene des Mittelalters und der Frühen Neuzeit mit einem Ausblick auf die Gegenwart in Franken", in *Die Geschichte des fränkischen Weinbaus. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, ed. Andreas O. Weber and Jesko Graf zu Dohna, (Volk, 2012): 381–407.

¹⁴ Hiltgard L. Keller, *Lexikon der Heiligen und biblischen Gestalten. Legende und Darstellung in der Bildenden Kunst* (Reclam, 2019): *Donatus von Münster-eifel*.

¹⁵ Gergely Kabai, *A bari-hegyí Szent Donát káporna története* (Hollád Község Önkormányzata, 2022).

depicted holding a bolt of lightning, a palm leaf (symbol of martyrdom) or a vine, reflecting his protective role over agricultural communities in the face of extreme weather phenomena (hail, lightning, etc.). These iconographic representations had a significant impact on the propagation of his cult, as they conveyed the message of divine protection in a visual language accessible to all Roman Catholic believers.

The veneration of Saint Donatus in a viticultural context is also attested in Lugoj. Here, at the foot of the vineyard hill, there was a chapel dedicated to the saint, built by local Catholic faithful, as evidenced by a document dated during the colonization period, the foundation stone being laid on July 9, 1758.¹⁶ For two centuries the chapel went through more or less favorable periods, but it is certain that after the establishment of the new power after 1948, decline had become inevitable. The chapel had become a ruin by the mid-1970s, and in the 1980s the foundation could barely be seen.¹⁷

The Arad Wine Region (a wine-growing area located east and northeast of Arad, bounded by the localities of Radna and Pâncota) is extremely interesting and important from both cultural-historical and spiritual points of view. Starting with the second half of the 12th century¹⁸, then in the 14th–15th centuries¹⁹ here, in addition to the cultivation of the hills with vines, numerous Romanesque and Gothic churches and abbeys are attested, built by Benedictine monks, at Pâncota, Mâsca, Gașa, Șiria, Cuvin, Covăsânt, but also in nowadays disappeared medieval settlements.²⁰ The papal tithes mention a number of (most likely Hungarian-speaking) priests in the area who served the aforementioned Roman Catholic communities. During the Ottoman rule (1552–1699) numerous Roman Catholic religious buildings were destroyed, others deteriorated over time, and the communities dispersed. However, after the Habsburgs managed to push the Ottomans south of the Mureș, the entire area recovered quickly, the Court of Vienna colonizing a German-speaking population, necessarily Catholic, but also an administrative apparatus recruited from all corners of the Empire. At Pâncota (German/Hung. Pankota) – the northernmost point on the right bank of the Mureș River where Germans were colonized in the 18th and 19th centuries – 46 families were colonized in 1776, totaling

¹⁶ Heinrich Lay, “Die Donatus Kapelle – ein verschwundenes Symbol von Lugosch”, *Lugoscher Heimatblatt*, no. 4 (1997): 6.

¹⁷ *Ibid.*, 21.

¹⁸ Suzana Móré-Heitel, *Abația de la Pâncota și vestigiile ei* (Mega, 2006).

¹⁹ Adrian A. Rusu and George P. Hurezan, *Biserici medievale din județul Arad* (Complexul Muzeal Arad, 2001), 80.

²⁰ Maria A. Pantea and Sebastian-Dragoș Bunghez, *Vin, istorie și mit în podgoria Aradului* (Centrul Municipal de Cultură Arad, 2019).

178 people, from different regions of the empire (Bohemia, Moravia, Palatinate, etc.). Later, in 1817, another 11 families arrived from Gosheim (Tutlingen, Baden-Württemberg), totaling 78 people.²¹ The same happened in the other settlements of the Arad Wine Region (Gaşa, Şiria, Ghioroc, Păuliş, etc.). Thus, at the beginning of the 19th century, the entire area transformed into a prosperous multi-confessional and multicultural area, inhabited by Orthodox Romanians, Hungarians, Germans and Roman Catholic Slovaks, a fact also supported by demographic statistics.²²

Agricultural work undertaken in recent years in the vineyards of Pâncota (Bocrita Hill) has brought to light a stone block bearing an inscription located at the base of the aedicule erected by the local Roman Catholic winegrowers' community in the mid-19th century in honor of Saint Urban. In this context, we are offered the opportunity to bring back to the attention of the scientific community a religious monument considered permanently lost and to better understand the way in which the spirituality of the German Roman Catholic community here was expressed.

Currently, the inscription is placed on the ground in front of the Pâncota Cultural Center, on Tudor Vladimirescu Street.

As can be seen from the figure above, the piece has suffered damage over time, presenting a vertical-oblique crack through the field of the inscription, later the piece was intervened on, with the intention of repairing it. Probably on the same occasion the year 1872 was scratched into the cement used as adhesive, above the border that frames the inscription.

As the piece currently appears, it can easily be seen that the six lines of the inscription are offset and that the piece has been incorrectly repaired/restored. We believe that the original form looks as shown below (Fig. 2).

In this new context, we propose the following reading and analysis of the inscription conceived in German, which runs on seven lines framed by a well-defined border.

The first line contains the word GOTT (God). Its placement in the field of the inscription leads us to believe that in the missing portion there would have been other letters GOTT(ES?) (i.e. (of) God). The second line contains

²¹ Helga Pless, "Pankota", in *Städte und Dörfer. Beiträge zur Siedlungsgeschichte der Deutschen im Banat. Das Banat und die Banater Schwaben*, 5, ed. Elke Hoffmann, Peter-D. Leber. and Walter Wolf (Landsmannschaft der Banater Schwaben e.V., 2011): 479–480.

²² Árpád E. Varga, *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. III. Népszámlási adatok 1850 és 2002 között. Arad, Krassó-Szörény és Temes megye* (Pro-Print, 2011).

Fig. 1: Votive inscription dedicated to St. Urban, Pâncota (Photo: Ștefan Varga)

Fig. 2: Proposed reconstruction of the votive inscription dedicated to St. Urban, Pâncota

the words: UNGARN U(?) [] NT, undoubtedly referring to the Kingdom of Hungary, and can be interpreted as a public expression of the loyalty of local (German) Catholics towards the state amid the process of Magyarization of German communities.²³ Lines 3 to 6 contain the following text: UBER ALL UNSER VA-/TERLAND DER HEILI- / GER URPAN SEGNE / UNSER(E?) (W?)EINGERT, in translation – “over our entire homeland, may St. Urban bless our vineyards.” The seventh line contains the year in which the monument was erected, namely 1842.

It is worth noting that all the letters N were written in mirror image. We believe that at the end of the third line the ligature between V and A was made, probably to save space. Also interesting is the fact that the author of the inscription phonetically transcribes (in the local dialect) the name of the saint, appearing written as Urpan, instead of Urban. This fact does not surprise us, since in the Swabian idiom and that of the German communities north of the Mureș, some sonorous consonants of literary German alternate with their softened pair (Prot instead of Brot, Pruder instead of Bruder, Putter instead of Butter, etc.).

The inscription was placed at the base of an *aedicula* erected in the vineyards on the Bocrita/Bokréta hill in Pâncota and was probably consecrated by the parish priest Pálfi József, who served at the Roman-Catholic church in the town between 1836–1849.

A postcard published by the merchant Beamter Ödön from Pankota (datable 1899–1912), currently kept in the collection of the Zemplén Museum (Szerencs, Hungary) (inv. no. 79007)²⁴, allows us to identify the place where the *aedicula* of St. Urban (implicitly the inscription) was erected. The postcard contains the Hungarian text *Üdvözlét Pankotáról. Szőlőhegy az Urbán szoborral* (Greetings from Pankota. Vineyard Hill with the statue of St. Urban) (Fig. 3).

The *aedicula* was in the vineyard, at the highest point of the Bocrita Hill, between the bell (which marked the beginning/breaks/end of the work in the vineyard) and a building, which during the interwar period had become the property of Lazăr Palcu, a local wine exporter who, having gone bankrupt, would sell them in 1944.²⁵

The monument had a square plan, was probably made of brick, was provided with a niche in which the statue of St. Urban was placed and with a hipped roof with a curved profile and painted sheet metal covering (?). A semicircular window in the upper part covered the niche, thus protecting the representation of the saint from the elements.

²³ Seewann and Portmann, *Donauschwaben*, 107–108.

²⁴ Used with permission.

²⁵ Traian Stepan, “Personalități ale orașului: Palcu Lazăr”, *Informația de Pâncota*, no. 7, (2019): 3.

Fig. 3: Postcard illustrating the aedicula of St. Urban in Pâncota

More written or oral information regarding the origin, the material from which it was made or where the statue of St. Urban was purchased is not available. Also, for the moment there is no documentary information that would answer the question: who erected the monument of St. Urban in the vineyard at Pâncota? Certainly, the presence of the monument in the vineyard is due to Roman Catholic believers. According to the text of the inscription, we can deduce that it was German-speaking Catholics who lived in Pâncota, but also possible German Catholics from Sântana (Sanktanna). The latter had leased plots of the chamber vineyards here, as is evident from a map and a list drawn up in 1820 in Pâncota, which attests ethnic Germans from Pâncota and Sântana.²⁶

The only reference to St. Urban in the documents of local the Roman Catholic parish dates from 1935. In the *Historia Domus* it is recorded that on May 25 a small procession took place, with a smaller participation of the faithful.²⁷

²⁶ *** *Elenchus über die im Cameral-Promontorium Pankota befindiger Weingärten*, (Magyar Nemzeti Levéltár, S 11 Kamarai térképek 1747–1882, S Kormányhatósági fondokból kiemelt térképek 17. sz.–20. sz., S – Térképtár, 1820): <https://maps.hungaricana.hu/en/MOLTerkeptar/2369>.

²⁷ *** *Historia domus Pankota Tomus II*, (Roman-Catholic Parish Fund Pâncota, 1935), unpublished manuscript, through the kind permission of Pr. Daniel Lunic, Parish Priest, Roman Catholic Parish of Pâncota, 1.

With the new communist paradigm (collectivization, ideological transformations and the struggle of atheist activists to suppress traditions and de-Christianize local communities)²⁸, the monument went on decline. Local oral tradition does not mention anything about the fate of the statue of the saint, and in the Roman Catholic church of Pâncota there is no statuary representation of him.

Although in other former socialist states (Hungary and Serbia) the monuments dedicated to St. Urban were restored and rebuilt after the fall of communism, this did not happen in Pâncota. This is most likely due to the decrease in interest in viticulture in the area by private owners, but especially to the constant decrease in the number of Roman Catholic believers in the last 35 years, the demographic decline, but also the emigration of most German families from Pâncota to Germany.

The second representation of St. Urban (Fig. 4) comes from Ghioroc. Here, in the Roman-Catholic Church, at the base of the pulpit steps, there is a very interesting wall painting depicting St. Urban framed in a Baroque-inspired border. It depicts him wearing a beard, also a *triregnum* (papal tiara) on his head and a golden *mantum* on his shoulders. His right hand is positioned in the gesture of *benedictio latina*, and with his left hand he is leaning on a *baculum* (episcopal crutch – probably in the idea of the bishop of Rome). The *baculum* is adorned with a bunch of grapes and three vine leaves, oriented with the tips upwards, left and right. The presence of this vegetal element (grapes and vine leaves) is common to several representations of the saint in wine-growing areas of Western and Central Europe²⁹ and attests to the saint's character as protector of vineyards and winegrowers in Ghioroc as well. In addition, the Roman Catholic church in Ghioroc is under the patronage of St. Donatus, a fact that we do not consider to be accidental, especially since it is in the middle of the Arad wine-region, in the immediate vicinity of the hills with vineyards. The church was built between 1779 and 1781, but the existence of the parish is older, having been founded in 1736. For the moment, we do not have enough concrete evidence to establish an exact date of the painting in Ghioroc.

Also here, the painting on the central altar of the Roman Catholic church depicts St. Donatus in a posture of adoration before the Trinity. The saint is seated above clouds threatening a town (probably Ghioroc), wearing Roman military garb and a centurion helmet. The painting also depicts the saint's attributes: a sword, a palm leaf and lightning, the latter most likely symbolizing his protective character against extreme weather phenomena, typical of Donatus of Münster-eifel.

²⁸ Gábor Barna, *Saints, Feasts, Pilgrimages, Confraternities/Heilige, Feste, Wallfahrten, Bruderschaften* (Szeged Department of Ethnology and Cultural Anthropology, 2014), 72.

²⁹ Prosser-Schell, "Das Fest Sancti Urbani", 33.

Fig. 4: St. Urban (Roman Catholic Church of St. Donatus, Ghioroc) (Photo: S. Pribac)

Fig. 5: St. Donatus (Roman Catholic Church of St. Donatus, Ghioroc) (Photo: S. Pribac)

St. Urban played a central role in the life of the Catholic winegrowing communities of the Habsburg Empire, revered as the protector of the vineyards and a symbol of community solidarity. The beliefs and rituals associated with him profoundly influenced the religious and economic life of these communities, strengthening the link between nature, agriculture and religion. The cult of Saint Urban is a clear example of the intersection between religion, agriculture and the social life of Catholic wine-growing communities.

The cult of St. Urban has functioned as a social bond in rural Catholic communities, especially in regions where viticulture is a traditional occupation, uniting people who practice it. Through the rituals and celebrations dedicated to this saint, a context is created in which winegrowers and their families reaffirm their religious and cultural identity through a collective religious experience.³⁰ Thus, local celebrations dedicated to St. Urban also have a dimension of *communitas*, in the Turnerian sense, that is, a collective experience of solidarity and equality that transcends ethnic, linguistic, social, and even occupational barriers.³¹

³⁰ Catherine Bell, *Ritual: Perspectives and Dimensions* (Oxford University Press: 2009), 84.

³¹ Turner, "The Ritual Process", 132.

As in the wine-growing areas of Hungary³², the cult of saints Urban and Donatus penetrated the Wine Area of Arad through the German settlers, who settled here after the removal of the Ottoman domination. As it can be seen from the text of the Pâncota inscription, the local German community, in addition to venerating the saints, was also trying to show its loyalty to the state by mentioning the Kingdom of Hungary.

The decline of the veneration of St. Urban in the Wine Region of Arad reflects the dramatic transitions of the region in the 20th century, marked by the decline of the Roman-Catholic population and the economic and political changes brought by the communist regime. This process emphasizes the vulnerability of religious and cultural heritage in the face of ideological and economic transformations, but also the opportunity to revalorize it in a contemporary context, to preserve community cohesion, historical memory or to transform the Arad Wine Region into an interesting area for religious and wine tourism.

SFINȚII DIN PODGORII: CUM AU MODELAT SF. URBAN ȘI SF. DONAT RELIGIA POPULARĂ ÎN REGIUNEA VITICOLĂ MULTICULTURALĂ ARAD

Rezumat

Acest studiu își propune să exploreze cultul Sfântului Urban și al Sfântului Donat în regiunea podgoriei Arad între secolele XVIII și XX, evidențiind impactul profund pe care acești sfinți l-au avut asupra comunităților catolice locale, în special printre viticultori și podgoreni. Cercetarea combină analiza istorică a documentelor și a inscripțiilor epigrafice cu o perspectivă socio-antropologică asupra relației dintre religie și viața rurală. Sfântul Urban, papă și martir, a devenit un simbol esențial al identității viticultorilor în Imperiile Habsburgic și Austro-Ungar. El era invocat în timpul procesiunilor anuale și prin ridicarea de monumente votive pentru protecția viilor. O descoperire recentă—o inscripție votivă în Pâncota—oferă noi dovezi privind continuitatea acestui cult în zonă. Studiul examinează, de asemenea, reprezentările artistice ale Sfântului Urban și modul în care acestea au influențat peisajul spiritual local. Sfântul Donat, venerat ca protector împotriva furtunilor și a altor fenomene meteorologice extreme, este studiat în legătură cu viticultura și credințele populare. Lucrarea evidențiază modul în care aceste tradiții religioase au contribuit la consolidarea solidarității comunitare. Odată cu schimbările economice și demografice care au marcat secolul XX, cultul Sfântului Urban a intrat în declin, fiind influențat și de ideologia comunistă. Cu toate acestea, redescoperirea monumentelor pierdute oferă o oportunitate valoroasă de revitalizare a acestui patrimoniu religios și cultural, consolidând identitatea locală și deschizând noi perspective pentru turismul viticol și spiritual.

³² Tivadar Petercsák, "Egy új szőlővédő szent kultusza Tokaj-Hegyalján. Szent Orbán tisztelete a 21. Században", *Ethnographia*, 129, no. 2, (2018): 184.

MODALITĂȚI DE COAGULARE A PROFESORILOR ÎN EPOCA MODERNĂ. ASOCIAȚIILE DIDACTICE DIN ROMÂNIA

Cristina Gudin*

Cuvinte-cheie: asociație, profesori, statut, informare, solidarizare

Keywords: association, teachers, statute, information, solidarity

Învățământul reprezintă un domeniu a cărui însemnătate a crescut considerabil în epoca modernă când i s-a proiectat o structură mai complexă, a fost mai bine legiferat și i s-au alocat cu regularitate resurse din bugetele locale și din cel central.

În secolul al XIX-lea învățământul și-a dobândit principiile de funcționare care, într-o măsură deloc de neglijat, și-au păstrat valabilitatea până astăzi, așa cum este cazul cu: organizarea pe trepte a sistemului (preșcolară, primară, secundară și universitară), utilizarea limbii române ca limbă de predare, diferențierea pe secții a învățământului liceal, selectarea cadrelor didactice prin concurs național, asigurarea de către stat a salariilor profesorilor și a materialelor școlare, accesul neîngrădit la educație independent de gen și originea socială, plasarea domeniului sub autoritatea statului.

Pe fondul preocupării pentru creșterea gradului de cultură în rândul locuitorilor, perioada modernă a coincis cu demersurile de lărgire și diversificare a rețelei și a ofertei școlare, de îmbunătățire a metodelor și mijloacelor didactice, de profesionalizare a corpului didactic ș.a.

În privința corpului profesoral, acest interval istoric s-a caracterizat prin reușita de a defini profilul dascălului ideal de la care *legea cere foarte mult, iar opiniunea publică încă și mai mult*. În consecință, acesta trebuia să posede *calități cu totul rare și daruri divine*, neputând oricine să fie ca un părinte pentru elevii săi, judecătorul lor cel drept, dar și amicul cel mai sincer și devotat, *icoană de virtute, onestitate și moralitate*, etalon în respectarea legilor țării, a religiei, opiniilor și naționalităților celorlalți.¹ De asemenea, în epocă au fost fixate

* Facultatea de Istorie, Universitatea din București, Bulevardul Regina Elisabeta, nr. 4–12, sector 5, cod poștal 030018, București, cristinagudin@yahoo.fr

¹ *Buletinul Instrucțiunii publice* (1865, nr. 5), 239–240.

îndatoririle școlare și extrașcolare, s-a reglementat formarea, perfecționarea și salarizarea corpului pedagogic, aspecte materializate cu precădere în a doua jumătate a veacului.

Referitor la cadrele didactice, prezentul material se oprește asupra coagulării lor sub forma societăților și a asociațiilor, indiciu al consolidării sentimentului de apartenență la o categorie profesională care resimțea tot mai mult nevoia de solidarizare, de într-ajutorare și de o mai bună reprezentare în raport cu autoritățile. Cum se va vedea, asociațiile de profil au răspuns și necesității dascălilor de a-și ameliora propria condiție prin conectarea la realitățile din școală sau la tendințele din domeniu, ceea ce a permis comunității didactice să se edifice asupra aspectelor nevralgice existente la nivelul fiecărui palier educațional și să propună soluții pentru reducerea sau eliminarea lor.

Din aceste considerente, au fost avute în vedere obiectivele, organizarea și direcțiile de acțiune ale societăților respective, scop în care, în încercarea de a le stabili relevanța, au fost valorificate variate surse primare (de pildă statutele asociațiilor, rapoarte ale Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, articole din publicațiile timpului, ca: *Revista generală a învățământului*, *Voința națională*, *Revista învățătorilor și învățătoarelor din România*, *Convorbiri didactice* și *Învețământul primar* etc.).

Înainte de a expune detaliile privitoare la societățile didactice, precizăm că materialul de față nu a intenționat să se oprească în mod special asupra organizațiilor în componența cărora se regăseau deopotrivă profesori și membri cu alt profil ocupațional. Fără îndoială, acestea au existat, uneori având o activitate laudabilă și îndelungată, așa cum a fost cazul Societății pentru învățătura poporului român, fondată în 1866, cu sprijinul material al lui Carol I și din inițiativa unor intelectuali precum: I.H. Rădulescu, Gr. Sc. Rosetti, V.A. Urechia, Al. Papiu Ilarian, C. Esarcu, Gh. Sion, P. Poenaru ș.a. Denumită inițial Societatea amicilor instrucțiunii, Societatea pentru învățătura poporului român urmărea *a instrui și a educa nu o clasă sau o parte restrânsă a societății, ci întregul popor român, fără distincție de provincie, având mai cu seamă în vedere clasele de jos*.² Ca atare, au fost preconizate cursuri de alfabetizare a adulților și ajutoare pentru elevii săraci, sens în care au fost sprijiniți decenii la rând câte 500–600 de copii anual. Totodată, s-a decis deschiderea unor școli normale pentru formarea învățătorilor, necesare deoarece societarii constataseră că: *Nu vom avea școli bune decât cu condiția de a avea mai întâi învățători capabili și la înălțimea chemării lor*. Eforturile au fost răspătite prin

² M. Ștefan, *Începuturile Societății pentru învățătura poporului român* (București: Ed. Didactică și Pedagogică, 1967), 8; vezi și M. Stoica, "Contribuția unor oameni de cultură de la mijlocul secolului XIX, cu preocupări și în domeniul școlii, la realizarea unității naționale și culturale a poporului român", în *Revista de pedagogie* (1967, nr. 2): 70.

inaugurarea la 24 noiembrie 1867, la București, în fostele case mănăstirești de la biserica Sf. Ecaterina, situate în strada Bibescu-Vodă, a școlii normale primare de învățători “Carol I”³ care se alătura instituției similare de la Iași.⁴ Implicarea Societății pentru învățătura poporului român nu s-a limitat la fondarea așezământului, societatea îngrijindu-se și de buna sa funcționare prin stimularea donațiilor de la particulari.⁵ Mai mult, sesizând că *atât prețuiește o școală cât prețuiește învățătorul ce este pus într-însa* și că *dacă vom avea învățători buni, vom avea școli, [iar dacă] nu vom avea învățători buni, nu vom avea școli*⁶, cum observa Petru Poni, membrii societății au contribuit la fondarea de institute pedagogice la Ploiești, Focșani, Bârlad, Romanai, Dolj, Gorj, Teleorman și Mehedinți.

Revenind la formele de asociere exclusivă a cadrelor didactice, precizăm că cele dintâi datează din deceniul al șaptelea.

Spre ilustrare, menționăm Societatea Corpului didactic din România care merită reținută, între altele, pentru inițierea congreselor didactice. Respectând tipicul întrunirilor didactice din Occident, cele autohtone au fost organizate anual în vacanța de Paște începând cu 1884 și au fost găzduite alternativ la București și Iași între 1884–1890, pentru ca din 1891 să fie alese și alte orașe (Craiova, Galați, Ploiești, Brăila, Focșani, Constanța sau Piatra Neamț).⁷ Congresele se conformau unui program unde se regăseau atât subiecte generale (direcția viitoare a învățământului; recrutarea cadrelor didactice primare; organizarea școlilor normale, a învățământului primar și secundar; aplicarea obligativității instrucției elementare; tipărirea manualelor și selectarea celor mai bune cărți școlare; modificarea programelor de studiu din școlile primare ș.a.), cât și chestiuni punctuale (metodele de învățământ necesare în predarea materiilor din așezămintele primare; aplicarea metodei intuitive în instrucția elementară; oportunitatea înființării clasei de tranziție între cursul primar și cel secundar, cu scopul de a pregăti absolvenții ciclului elementar pentru cerințele gimnazi-

³ Gh. Ghibănescu, *Școlile normale primare (din inițiativă particulară)* (Iași, Tipografia Dacia: 1906), 8–9; vezi și Ctin I. Angelescu, *Învățătorul. Pregătirea și perfecționarea lui* (București: Ed. Tiparului universitar, 1941), 31; D. Berindei, *Societatea românească în vremea lui Carol I (1866–1876)* (București: Ed. Militară, 1992), 212.

⁴ Școala normală primară “Vasile Lupu.”

⁵ Așa cum a fost cazul cu Lucia Negri (care ceda institutului de educație câte 50 de galbeni anual vreme de 5 ani) ori cu Constantin Arion și Vasile Hiotu (care promiteau că vor întreține până la terminarea studiilor câte un elev) cf. P. Gârboviceanu, *Societatea pentru învățătura poporului român din București cu școalele ei (1866–1906)* (București: Institutul de Arte grafice Carol Göbl, 1906), XXXIV.

⁶ *Proiectul de lege asupra instrucției publice. Discurs pronunțat în Senat în ședințele din 17–18 ianuarie 1891 de P.Poni, senator al Universității din Iași* (Iași: Tipografia Națională, 1891), 20.

⁷ *Convorbiri didactice* (1895, nr. 1), 59; vezi și *Convorbiri didactice* (1898, nr. 4), 167.

ilor și liceelor; modalitățile potrivite pentru menținerea disciplinei în unitățile de educație.)⁸

Reîntorcând-ne la considerațiile privind organizațiile didactice, se observă că, după etapa preliminară care a presupus forme de coagulare cu participarea largă a profesorilor proveniți din întregul spectru educațional, către sfârșitul secolului au apărut alte preferințe.

Astfel, pe măsură ce diferențele dintre pedagogi decurgând din gradul calificării, complexitatea muncii, salarizare, statut și prestigiu au fost mai bine conștientizate, asistăm la înființarea asociațiilor specifice fiecărei trepte de învățământ, mai numeroase fiind cele ale învățătorilor, institutorilor și ale profesorilor secundari.

Între organizațiile profesorilor din gimnazii și licee, ne oprim asupra Societății profesorilor secundari din România, constituită la București, la 24 ianuarie 1897⁹, țelul său fiind evoluția domeniului prin reformarea programelor de studiu (pe atunci *simple enumerații de capitole distribuite pe clase, neînsoțite de niciun fel de indicațiune care să conducă profesorul, să-l facă să înțeleagă spiritul programei ce e chemat să aplice*) și a manualelor. Se adăugau inițiativele în vederea *dezvoltării sentimentului național în generațiile tinere*¹⁰ ori avansarea de proiecte pentru reformarea învățământului secundar (cum a fost cazul celui din 1897 unde, printre altele, se recomanda calcularea salariilor nu în funcție de profilul liceului, ci de numărul orelor predate într-o lună sau recrutarea personalului didactic prin concurs național, cu respingerea plurispecializării profesorilor care ar fi condus, în opinia lor, la diminuarea profesionalismului.)¹¹ Evident, nu erau omise dintre obiective nici cele relative la reprezentarea intereselor membrilor în relație cu autoritățile și la asigurarea ajutoarelor în caz de nevoie.

Societatea era condusă de un comitet cu reședința în București, ales pe 3 ani și alcătuit din 9 membri (responsabili de soluționarea problemelor administrative curente), cărora li se adăugau delegații din provincie (solicitați în chestiunile mai ample). Legătura între membri era ocazionată de întruniri lunare și bianuale, ultimele reclamând o prezență mai consistentă deoarece în cadrul

⁸ *Școala pedagogică* (1892, nr. 7), 6; vezi și *Școala și familia* (1889, nr. 12), 369; *Revista Societății Tinerimea română* (1884, nr. 3), 110–111; *Convorbiri didactice* (1896, nr. 7–8), 471; I. Dorin, “Al XII-lea congres al corpului didactic. Note și impresiuni”, în *Învățământul primar* (1895, nr. 1), 146.

⁹ *Actele societății profesorilor secundari din România pe anul 1897. Partea I. Planul reorganizării școlilor secundare* (București: Tipografia Corpul Didactic, f.a.), 127.

¹⁰ Spiru Haret, *Raportul general anual asupra învățământului prezentat d-lui Ministru al Instrucțiunii Publice și Cultelor de Spiru C. Haret* (București: Tipografia Academiei Române, 1884), 16.

¹¹ *Actele societății profesorilor*, 64.

uneia se prezenta raportul de activitate al organizației pe anul precedent, iar cealaltă era practic un congres unde se dezbăteau pe larg aspectele problematice ale domeniului.

Ca o particularitate a societății, remarcăm lipsa precizărilor statutare relative la președinte, existând doar funcțiile de casier și secretar, acesta din urmă responsabil cu redactarea actelor, administrarea arhivei și a bibliotecii și cu organizarea corespondenței.

Fondurile asociației proveneau din *subscripțiile voluntare*, cotizațiile membrilor (un leu pe an) și serbările școlare organizate de simpatizanți în orașele unde activau. Eliminarea din organizație era decisă de adunarea generală la cererea a minim trei membri în cazul în care se întârzia plata cotizației vreme de un an sau societatea era compromisă *în orice chip*.¹²

Societatea profesorilor secundari din România, datorită apariției sale într-un moment când se discuta aprins pe marginea reformării învățământului secundar la propunerea lui Spiru Haret, a acționat cu precădere în spațiul legislativ, prin intermediul propunerilor de reformare adresate comisiei însărcinate de minister cu elaborarea noii legi.

Uneori, apariția organizațiilor a fost dictată de contextul politico-militar, așa cum s-a întâmplat în primul război mondial când, după ocuparea de către armatele germano-bulgaro-otomane a părții sudice a țării, profesorii Universității din București s-au refugiat în Moldova unde, împreună cu omoologii lor ieșeni au pus bazele Asociației profesorilor universitari din România. Constituită la 3 aprilie 1917, asociația își proiectase ca ținte: strângerea legăturilor de colegialitate între profesorii din învățământul superior românesc, cercetarea și soluționarea aspectelor vulnerabile din domeniu, participarea la dezvoltarea științelor, apărarea intereselor și prestigiului universităților din țară, cultivarea sentimentului național în rândul studenților.¹³ Pe lângă obiectivele generale, universitarii au urmărit și obiective specifice, adaptate momentului, precum trimiterea în Franța a unei delegații formată din 10 persoane mandate să susțină cauza românilor în țările Antantei, decisă în august 1917. Exemplul lor a fost preluat și de alți profesori care au dat naștere în străinătate altor grupări, precum: Misiunea universitară română (apărută la Paris la finele anului 1917 din inițiativa a 30 de profesori), Societatea anglo-română (inițiată la Londra în 1917 de N. Lupu și G. Moroianu), comitetul franco-român (ianuarie 1918), comitetul pro-romeni și Comitetul de acțiune al românilor din Transilvania, Banat și Bucovina (constituite la Roma în primăvara anului 1918), Consiliul național al unității române (format la 3 octombrie 1918 și plasat sub președin-

¹² Ibid., 126, 129, 143.

¹³ Eufrosina Popescu, "Din istoricul Universității din București în timpul ocupației germane (1916–1918)", în *Analele Universității București. Istorie* (1963): 128.

ția lui Take Ionescu¹⁴), Liga națională română și Asociația pentru ajutor de război condusă de juristul Paul Negulescu (ambele apărute în S.U.A. în 1918). Acțiunea universitarilor a presupus publicarea de articole în presa occidentală (*Le Temps*, *La Victoire*, *L'Éveil*, *La petite République*), dar și redactarea de lucrări (Ctin. Kirițescu, *Istoria războiului pentru întregirea României*; N. Iorga, *Histoire des relations entre la France et les roumains* și *Pages roumaines*; N. Ursu, *Pourquoi la Roumanie a fait la guerre*; N. Basilescu, *La Roumanie dans la guerre et dans la paix*; Traian Lalescu, *La problème ethnographique du Banat*; G.G. Mironescu, *Aperçus sur la question roumaine*; O. Trafali, *La Roumanie transdanubienne*). S-au adăugat conferințele susținute de universitarii români la Paris, Marsilia, Nantes, cursurile de la École des Hautes Études Sociales din Paris ale lui Th. Ionescu, D. Hurmuzescu ș.a., dar și memoriile adresate unor înalte oficialități (de exemplu *Calvarul naționalităților din Ungaria* elaborat de Em. Antonescu, semnat de toți universitarii români din Paris și înaintat în ianuarie 1918 președintelui Woodrow Wilson). Nu puteau lipsi întâlnirile cu personalitățile timpului (universitari occidentali, parlamentari, miniștri) facilitate de legăturile anterioare ale profesorilor români cu mediile culturale, științifice și politice din afara țării.¹⁵

Continuând observațiile pe marginea criteriilor de coagulare, se impune precizarea că, în lumina particularităților enunțate mai sus, departajarea organizațiilor profesionale în funcție de tipul școlii se justifica prin dorința de conlucrare cu asemănătorii, cu cei care aveau aceleași preocupări, același nivel de competență și se confruntau cu aceleași provocări la catedră. Astfel, apare ca firească prezența asociațiilor dedicate doar profesorilor din gimnazii și licee, respectiv din universități, precum și a altora pentru cei care deserveau învățământul elementar.

Nu la fel de naturală pare a fi fondarea unor societăți care îi departajau pe slujitorii așezămintelor primare rurale, de aceia din institutele educaționale omoloage deschise în mediul urban. Altfel spus, chiar între cadrele didactice din învățământul primar existau deosebiri care favorizau încheierea unor parteneriate distincte.

Pentru a clarifica și a evidenția particularitățile corpului pedagogic elementar, trimitem la *Legea instrucțiunii publice* din anul 1864 unde se prevedea un grad superior de competență pentru institutorii recrutați dintre foștii normaliști sau absolvenți ai școlilor secundare. Era, așadar, vorba despre o diferență de calificare atât timp cât de la învățători era solicitată inițial numai finalizarea

¹⁴ Între membrii comitetului se regăseau: O. Goga, V. Lucaciu, G.G. Mironescu, C. Sipson, N. Titulescu, Th. Ionescu etc.

¹⁵ Silvia Ioanid, "Contribuțiile universităților din București și Iași la unirea Transilvaniei cu România", în *Analele Universității București. Istorie* (1969): 51–61.

ciclului primar. Între elementele care i-au distanțat pe institutori de învățători se numărau și: confruntarea cu realități variate atât în comunitățile unde activau (nivel de trai mai scăzut, reticență sporită a adulților față de trimiterea copiilor la școală în comunele rurale), dar și în cadrul școlilor (rezultate din însăși alcătuirea așezămintelor, deoarece: în orașe erau preconizate școli pentru fete, respectiv băieți, în schimb la sate era încurajată înființarea școlilor mixte; la orașe fiecărui an de studiu îi erau repartizate o sală de clasă și un institutor, iar la sate procesul de predare-învățare se realiza simultan pentru toți elevii, indiferent de anul de studiu în care se aflau și sub supravegherea unui singur învățător).¹⁶ Diferită era și remunerarea, *Legea pentru fixarea și gradarea remunerațiilor membrilor corpului didactic* din 1883, inițiată de P.S. Aurelian, indicând un salariu de încadrare de 80 lei pe lună pentru un învățător absolvent al școlii pedagogice și 180 lei pentru un institutor.

Între organizațiile aparținând cadrelor didactice elementare, semnalăm existența Societății institutorilor și institutoarelor din București care își propunea în 1887 să acționeze în sensul lărgirii cercului de cunoștințe pedagogice și al unificării metodelor didactice prin conferințe, înființarea unei biblioteci și a revistei *Convorbiri didactice*. Dincolo de creșterea competenței dascălilor din Capitală, societatea urmărea ridicarea nivelului cultural al populației prin cursuri duminicale pentru adulți și conferințe populare în care, pe lângă cunoștințele de bază ale scrisului, cititului și socotitului, se transmiteau și noțiuni de igienă, economie și sociologie.¹⁷ Nici componenta socială nu era neglijată, asigurându-se suport financiar membrilor în caz de boală sau deces din fondul de rezervă provenit din: cotizația lunară de un leu, donațiile benevole ale societărilor, profitul revistei și loteriile organizate în numele asociației.¹⁸ Totodată, membrilor activi și fondatori cu o vechime în societate de minim 2 ani care se aflau în dificultate le erau avansate împrumuturi în limita a 200 de lei, de ajutoare beneficiind și moștenitorii ale căror studii în școlile publice erau subvenționate. Valoarea preconizată a fondului de rezervă era de 100.000 de lei, la atingerea sumei 1/3 trebuind să fie direcționată către construirea unui sediu al societății.

Din statutul asociației reținem și alte detalii, între care clasificarea membrilor în 4 categorii: fondatori, activi (persoane care îi împărtășeau obiectivele), corespondenți (pedagogi din școlile primare din țară care achitau o taxă de 3 lei anual și se abonau la revistă) și onorifici (foști institutori care sprijineau îndeplinirea scopurilor). Apartenența la societate era comunicată președintelui de

¹⁶ *Antologia legilor învățământului din România* (București: Institutul de Științe ale Educației, 2004), 27–28.

¹⁷ *Convorbiri didactice* (1895, nr. 8), 509.

¹⁸ Paul E. Ghenea, "Cum s-a recunoscut revista "Convorbiri didactice" ca organ al Societății institutorilor și institutoarelor din București", în *Convorbiri didactice* (1895, nr. 1): 52.

către viitorii membri activi și corespondenți printr-o cerere scrisă și se decidea în cadrul adunărilor lunare, generale și extraordinare, iar calitatea de membru onorific era acordată doar de adunarea generală, la propunerea comitetului de administrație sau la recomandarea a cel puțin 9 membri ai comitetului prezenți în adunarea respectivă.¹⁹

Încadrarea în societate nu era ireversibilă, neplata cotizației vreme de 6 luni conducând la excludere, la fel depunerea unei cereri de demisie, renunțarea la cariera didactică ori acțiunile contrare principiilor statutare.

Administrarea societății revenea unui comitet ales anual prin vot secret în cadrul adunării generale, iar cei 16 membri ai comitetului monitorizau respectarea prevederilor statutului de la nivelul a două secțiuni cu atribuții distincte. Una (cuprinzându-i pe președinte, cei doi vice-președinți, casier, secretarul contabil, bibliotecarul arhivar și trei secretari) se îngrija de administrarea financiară a revistei și de colaborarea cu alte instituții de învățământ, în vreme ce alta (compusă din 7 consilieri²⁰, un secretar și președintele sau un vicepreședinte) răspundea de concretizarea scopului cultural al asociației prin tipărirea revistei și înființarea conferințelor lunare, a bibliotecilor și a școlilor de adulți. Pentru un plus de transparență, comitetul era la rândul său supravegheat de o comisie de inspecție alcătuită din 3 persoane.

Întrunirile societărilor variau ca amploare și frecvență, distingându-se adunările generale (anuale sau extraordinare) și lunare (ordinare sau extraordinare). Adunările generale anuale presupuneau convocarea membrilor în două ședințe. Prima ședință avea loc în cea dintâi duminică din luna martie, în prezența comitetului de conducere și a minim 15 membri²¹, ocazie cu care se prezenta raportul anual de activitate și se înregistrau propunerile pentru conferirea titlului de membru onorific. Cea de-a doua era programată la distanță de o săptămână și se axa pe expunerea raportului comisiei de inspecție, votarea bugetului și alegerea unui nou comitet de administrație.

Adunările generale extraordinare aveau o frecvență mai redusă, modificarea statutului o dată la trei ani la nevoie fiind principala atribuție. Și în cazul lor cvorumul de prezență trebuia îndeplinit, ceea ce presupunea participarea a minim 15 membri care se alăturau comitetului de administrație, la ședințele ulterioare considerându-se suficientă participarea a minim 9 membri din afara conducerii.²²

¹⁹ Ibid.

²⁰ Între aceștia era obligatorie prezența a cel puțin 2 institutoare.

²¹ În eventualitatea în care condiția nu era îndeplinită, ședința se organiza în duminica următoare, indiferent de numărul participanților.

²² "Statutele Societății institutorilor și institutoarelor din București" în *Convorbiri didactice* (1895, nr. 8): 513–514.

Adunările lunare ordinare²³ aveau drept de decizie în privința obiectivelor culturale, iar cele extraordinare răspundeau de admiterea sau demiterea membrilor și de discuțiile pe marginea resurselor financiare ale asociației.

Desființarea organizației survenea în eventualitatea diminuării sub 15 a numărului adepților ori la dorința a 2/3 dintre membrii fondatori și activi.²⁴

Departe de a fi în pericol de dezintegrare pe fondul lipsei simpatizanților, asociația a evoluat rapid, în doar câteva luni de la înființare numărul lor ajungând de la 16 la 80. Cu toate acestea, s-a confruntat cu greutate în procurarea resurselor, motiv pentru care materializarea obiectivelor a trenat, până în 1895 activitatea reducându-se la conferințe și publicarea revistei, amenajarea bibliotecii dovedindu-se un plan himeric.

Convorbirile didactice au reprezentat, probabil, acțiunea cea mai vizibilă și constantă a Societății institutorilor și institutoarelor din București, publicația având o existență care s-a prelungit de-a lungul mai multor ani. Mensuală și disponibilă pe bază de abonament, revista a generat pentru membrii fondatori îndatorirea de a achiziționa cel puțin o acțiune și de a furniza articole cu conținut divers. Predominante erau, totuși, materialele cu profil pedagogic (în mod special lecții practice de unde institutorii puteau afla despre metodele și instrumentele didactice cele mai potrivite pentru optimizarea predării). În cele patru pagini ale revistei se găseau, deopotrivă, și informații despre situația societății, portrete ale oamenilor de școală remarcabili, recenzii și traduceri. Nu în ultimul rând, aici erau aduse la cunoștința cititorilor subiecte precum necesitatea de a fi respectat accesul la instruire al persoanelor cu dizabilități, sens în care era oportună formarea unui așezământ pentru copii hipoacuzici.

Un eveniment special în istoricul asociației a avut loc în anul 1899 când s-a procedat la ajustarea substanțială a statutului prin: eliminarea precizărilor privitoare la membrii corespondenți; cointeressarea membrilor în alfabetizarea populației mature prin susținerea de conferințe și cursuri pentru adulți; extinderea comitetului de administrație de la 16 la 22 de persoane; acceptarea în structurile de conducere a cel puțin 6 institutoare. Noul statut a plasat ședințele generale la începutul anului calendaristic și le-a modificat ordinea de zi, în prima ședință consiliul de administrație și comisia de control prezentându-și rapoartele, iar în cea de-a doua fiind aleasă noua administrație. Și fondurile aveau să fie administrate mai riguros, ajutoarele oferite membrilor fiind condiționate de acumularea unei vechimi minimale de 5 ani și transmiterea unor certificate medicale concludente.²⁵

²³ Desfășurate în prezența a cel puțin 9 societari.

²⁴ "Statutele Societății institutorilor și institutoarelor din București", 513.

²⁵ "Statutele Societății institutorilor și institutoarelor", în *Convorbiri didactice* (1899, nr. 1): 52–53, 60–61.

Preocuparea de a îmbunătăți învățământul elementar se menținea vie printre componenții asociației, așa cum o demonstrează implicarea în administrarea cantinelor școlare din București²⁶, dar și admiterea între membri a învățătorilor, salutară în contextul dispariției principalei asociații a acestora. Primirea lor era posibilă dacă cel puțin 160 de cadre didactice din mediul rural își exprimau intenția²⁷, caz în care și denumirea asociației avea să se schimbe în Societatea corpului didactic primar. Cu alte cuvinte, tendința era de a încorpora în asociație cât mai mulți dascăli din învățământul elementar, indiferent de mediul unde activau, ceea ce reflecta convingerea că numărul sporit al membrilor era direct proporțional cu influența pe care organizația se aștepta să o exercite.

Pentru atingerea obiectivului s-a derulat o campanie de sensibilizare a învățătorilor găzduită de revista *Convorbiri didactice* unde au apărut apeluri la solidarizare și promisiuni de intervenție la Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice în vederea obținerii egalizării salariilor din învățământul primar, al dotării cu materiale și al împrumutării școlilor rurale cu terenurile indispensabile practicii agricole.

Campania a stârnit ecouri, la scurt timp de la lansarea ei 120 de învățători fiind dispuși să intre în societate.²⁸

Cât despre organizațiile care i-au reunit exclusiv pe învățători, precizăm că acestea au activat atât la nivel județean, cât și național, pentru prima categorie putând fi amintită Asociația învățătorilor buzoieni constituită în anul 1894 cu scopul de a stimula *luminarea prin noi înșine și de a culege prin membrii săi ceea ce va interesa istoria și literatura populară*.²⁹ Formele de manifestare predilecte ale societății erau cercurile culturale și *Revista asociațiunii învățătorilor buzoieni*.

O adresabilitate mai mare a avut-o Societatea învățătorilor din România, apărută cu prilejul Congresului învățătorilor de la Ploiești din anul 1898. Obiectivul său declarat era *înviorarea, deșteptarea corpului didactic rural, de care unii au idei atât de rele și greșite*³⁰, altfel spus dinamizarea învățătorilor,

²⁶ Înființate începând cu anul 1899 din inițiativa lui Spiru Haret, care le considera "cel mai mare așezământ de binefacere" la care lucrase, cantinele școlare au fost gândite ca soluție pentru reducerea abandonului școlar și au venit în întâmpinarea nevoilor copiilor, oferindu-le celor care locuiau la distanțe considerabile de școală, precum și celor săraci, masa de prânz la prețuri adaptate stării materiale a familiei. cf. G. Simionescu, "Cantinele școlare", în *Revista generală a învățământului* (1915, nr. 10): 525.

²⁷ Onița Gligor, *Organizațiile profesionale ale cadrelor didactice din România între 1865–1944* (București: Ed. Didactică și Pedagogică, 1969), 23.

²⁸ "Apel către toată dascălimea primară din țară", în *Convorbiri didactice* (1899, nr. 5–6): 230.

²⁹ I.G. Dumitrașcu, *Înainte mergătorii. Din istoricul asociației generale a învățătorilor din România*, vol. I (București: Tipografia Cooperativă Școala Poporului, 1940), 56.

³⁰ Ibid., 280.

profesionalizarea acestora și corijarea percepției în legătură cu ei. Și această societate dispunea de un organ de presă, *Școala viitoare*, de la care se aștepta să sporească coeziunea în rândul oamenilor de școală din lumea satului și să le crească competența profesională prin articolele publicate.

Speranțele investite în Asociația învățătorilor buzoieni și în Societatea învățătorilor din România s-au risipit relativ repede, ambele încheindu-și existența în 1899. Fără a avea pretenția de a fi surprins toate cauzele care le-au provocat prematur sfârșitul, reținem pasivitatea membrilor lor, dar mai ales plata neregulată a cotizațiilor, ceea ce a privat organizațiile de fondurile necesare supraviețuirii. Cu toate acestea, așa cum am precizat anterior, eșecurile înregistrate de cadrele didactice primare rurale în încercările de coagulare nu i-au lipsit pe aceștia de șansa de a fi reprezentați, în anul 1899 Societatea institutorilor din București extinzându-se pe seama învățătorilor și transformându-se în Societatea corpului didactic primar.

În lumina celor indicate, nu trebuie, însă, concluzionat că învățătorii au renunțat definitiv la intenția de a se organiza pe cont propriu. Dimpotrivă, la scurt timp după dezagregarea Societății învățătorilor din România, dascălii buzoieni au avut o altă tentativă de asociere, de data aceasta a tuturor învățătorilor din țară. Reușita s-a datorat publicității realizată în paginile *Revistei învățătorilor și învățătoarelor din România*, apărută în iunie 1900 la Buzău și plasată din punct de vedere redacțional în seama lui I.G. Dumitrașcu. Ca și alte publicații pedagogice, *Revista învățătorilor și învățătoarelor* a pus în legătură dascălii din așezămintele primare rurale și a detaliat noțiunile de didactică și metodologie, făcându-le accesibile celor interesați atât sub aspectul stilului de expunere, dar și al prețului abonamentului.³¹

Campania de responsabilizare și-a produs efectele în iulie 1902 prin înființarea Asociației învățătorilor și învățătoarelor din România ca expresie a apelului adresat abonaților revistei de a se întâlni la București, în localul școlii normale a Societății pentru învățătura poporului român, ocazie cu care i-a fost redactat statutul. Fără a exagera, se poate afirma că organizația a datorat enorm periodicului care i-a devenit organ de presă și al cărei comitet redacțional i-a furnizat primii membri.

În titulatura asociației atrage atenția distincția de gen învățători-învățătoare care ne-ar îndreptăți să sperăm la o prezență feminină consistentă. În realitate, însă, femeile erau puține³² și aproape inexistente în forurile de conducere,

³¹ Din al doilea an de existență, *Revista învățătorilor și învățătoarelor* se procura pe bază de abonament la prețul de doar un leu. cf. *Revista învățătorilor și învățătoarelor* (1901, nr. 5): 161.

³² Rezultat al numărului lor mic în școlile primare rurale unde erau concurate consistent de bărbați pentru care îmbrățișarea carierei preoțești sau a celei didactice reprezentau aproape singurele opțiuni de depășire a statutului economic și social.

excepția reprezentând-o învățătoarea Atena Gregoriu, implicată în redacția revistei. Ea a fost prezentă și în delegația care în 1902 i-a prezentat ministrului Spiru Haret proiectul pentru înființarea orfelinatelor destinate copiilor cadrelor didactice, asupra cărora ne vom opri mai jos.

Componenta socială a organizației era subliniată prin asumarea sarcinii de *ajutorare reciprocă a membrilor asociațiunii*³³, necesară în condițiile salarizării insuficiente a învățătorilor. De altfel, remunerarea a fost o temă care a apărut recurent în dezbaterile cotizanților, așa cum s-a întâmplat cu prilejul Congresului didactic din anul 1905 de la Galați când, pe lângă retribuirea identică a învățătorilor și a institutorilor, s-a avansat și ideea creșterii salariale până la nivelul lefei unui suplinitor din Bulgaria sau Turcia.³⁴

Perfecționarea societărilor, prin intermediul *Almanahului învățătorului*, al *Revistei învățătorilor și învățătoarelor* și al întrunirilor periodice se număra printre misiunile importante ale organizației, stimulată de constatările Consiliului permanent potrivit căruia: *una din relele care bântuie școlile noastre primare, e slăbiciunea în care se găsesc unii din învățători, institutori și institutrice, fie din cauza bătrâneților, fie aceasta provenită din cauza puținei îngrijiri ce au avut de a se alimenta de știința zilei, spre a-și înmulți cunoștințele ce sunt chemați a transmite școlarilor, așa că, deși odată au avut un capitol suficient de cunoștințe necesare vieții uzuale, însă astăzi este învederat că nu le mai au și, prin urmare, oricari ar fi obligațiunile ce li s-ar impune, nu se va putea ajunge la nici un rezultat, întrucât se cere învățătorilor a arăta cunoștințele ce ei înșiși nu le posedă, plus că în așa caz nu pot cunoaște nici mijlocul de a transmite pe o cale folositoare și înlesnicioasă copiilor aceste cunoștințe.*³⁵ Situația era cu atât mai gravă, cu cât la unii dascăli era observabilă *lipsa de cunoștințe gramaticale și neglijența în ortografie.*³⁶

Între obiective figurau inevitabil și unele cu adresabilitate extinsă, acționarii luându-și angajamentul de a lucra la alfabetizarea populației rurale prin ședințe, șezători populare și broșuri. De asemenea, aspecte din viața țăranilor aveau să fie analizate și prezentate publicului sub formă de studii și articole.

Diferențierea membrilor se făcea în funcție de contribuția la fondul asociației, și anume: membri activi (plătitori, pe lângă abonamentul revistei, ai unei contizații anuale de 3 lei), fondatori (care donaseră organizației cel puțin 60 de lei) și membri de onoare (persoane generoase din afara corpului didactic).

³³ "Statutele Asociației Învățătorilor și Învățătoarelor din România" în *Revista învățătorilor și învățătoarelor* (1902, nr. 3-4): 124.

³⁴ M. Timuș, *Luminarea sateanului și starea învățătorilor lui. Cuvântare rostită în Congresul de la Galați la 29 decembrie 1905* (București: f.e., 1906), 41.

³⁵ Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 1/1881, fila 2.

³⁶ Ibid., dosar 59/1864, fila 4.

Ca și în cazul altor societăți, pierderea calității de adept era decisă de adunarea generală pentru abateri grave sau neplata contribuției timp de un an și jumătate.

Conducerea revenea unui comitet general (compus din 5 membri din județul de reședință al asociației și câte un delegat din fiecare județ), cu rol determinant în trasarea direcțiilor de dezvoltare a asociației. Din sânul comitetului amintit era desemnat delegatul general care cumula funcțiile de administrator al resurselor organizației și director al revistei, însărcinat cu alcătuirea comitetului central de redacție și a celui de administrație. Trei persoane din același comitet general aveau drept de control asupra registrelor de contabilitate, efectuând verificări lunare ale căror concluzii se publicau în paginile revistei, dar, pentru un plus de transparență, la cerere, orice cotizant putea consulta documentele privind starea financiară a asociației.

Modificarea statutelor era posibilă doar în cadrul întrunirilor generale, la solicitarea a 50% din numărul delegaților județeni sau a 10% dintre membri.³⁷

Cu prilejul constituirii asociației a fost ales și comitetul general care îngloba 29 de reprezentanți județeni și 5 învățători din Buzău (I.G. Dumitrașcu, I. Begu, Z. Săndulescu, P.N. Șerdinescu, Al. Raiciu). Poziția de director al revistei și delegat general al asociației a fost ocupată de I.G. Dumitrașcu, fiindu-i astfel onorate strădaniile de unificare a corpului didactic primar rural.

Statutele asociației au suferit la scurt timp schimbări, în 1903 fiind prevăzute modalități de sporire a numărului simpatizanților, și anume: diminuarea cotizății anuale la un leu (corelată cu inițierea de serbări, loterii și donații pentru a nu surveni oscilații substanțiale în veniturile organizației) și amenajarea unor secții sau filiale județene cu condiția de a se fi grupat minim 12 învățători. În plus, s-a insistat asupra menirii dascălilor de a contribui la *îndrumarea lucrurilor spre o civilizație cu un caracter mai românesc*, sens în care aceștia trebuiau să fie mai prezenți în comunitățile din care făceau parte.³⁸

În continuare, considerăm oportună indicarea câtorva aspecte privind activitatea asociației, între care întemeierea orfelinatelor rezervate pentru copiii dascălilor. Modelul pentru un atare tip de așezământ l-a reprezentat orfelinatul inaugurat în 1889 în departamentul Seine et Marne, responsabil de preluarea minorilor tuturor membrilor corpului didactic primar din Franța, lipsiți de suport parental.³⁹

Primul a fost Orfelinatul pentru copiii învățătorilor primari din România care a funcționat începând din 1 octombrie 1903 și a fost plasat sub administrarea

³⁷ "Statutele Asociației Învățătorilor", 124–126.

³⁸ Ibid., în *Revista învățătorilor și învățătoarelor* (1903, nr. 3–4): 69.

³⁹ J. Cambier, "Orfelinatul", în *Revista învățătorilor și învățătoarelor* (1902, nr.10–11): 330.

unui consiliu compus din 14 învățători, președintele de onoare fiind Spiru Haret, ministru al Cultelor și Instrucțiunii Publice în acel moment.⁴⁰

Finanțat din fondurile Asociației învățătorilor și învățătoarelor din România, stabilimentul trebuia să asiste și eventual să adune și să crească pe orfanii de ambele sexe, rămași în urma părinților lor, membrii ai asociațiunii care achita-seră o cotizație lunară minimală de 0,50 lei.⁴¹ Cunoscând importanța mediului asupra copiilor, societarii favorizau menținerea lor în sânul familiei, situație în care li se avansau cu regularitate sume fixe, doar în cazuri deosebite, *când administrațiunea se va convinge că îngrijirile orfanilor sunt nepărintești*, aceștia fiind preluați în institut până la împlinirea vârstei de 15 ani. Copiilor aflați în responsabilitatea orfelinatului le erau satisfăcute nevoile esențiale, li se dădea o educație ca și părintească, care să le permită a-și croi în urmă singuri calea în viață și erau încurajați prin burse să studieze. Instruirea beneficiarilor corespundea nivelului elementar, dar pentru băieți apărea și posibilitatea de a se iniția în practicarea agriculturii și a meseriilor. Chiar și după etatea de 15 ani, deși nu mai primeau suport material regulat, orfanii cadrelor didactice erau în continuare protejați și supravegheați de asociație, prin intermediul unora dintre membrii săi.

Administrația orfelinatului era dependentă de cea a revistei, sediul primului stabilindu-se în funcție de sediul celei de a doua. Mai mult, *Revista învățătorilor și învățătoarelor* servea și ca organ de publicitate pentru orfelinat, în paginile sale publicându-se toate donațiile⁴², precum și raportul anual al încasărilor și cheltuielilor orfelinatului. Totodată, pentru înlăturarea oricăror suspiciuni, exista un corp de control care verifica activitatea administratorului așezământului.

Încă de la debut, proiectul a fost unul de succes, fapt demonstrat de cei 40 de băieți pe care orfelinatul a reușit să îi ajute, pentru fete fondându-se în septembrie 1904 un stabiliment similar distinct cu 50 de rezidente.⁴³

Un alt aspect din activitatea organizației l-a constituit redactarea broșurilor destinate oricărui sătean cunoscător de carte.⁴⁴ Gândite ca modalitate de educare morală, civică, patriotică, estetică a populației, prin aceste broșuri se dorea ca *tinerimea să iubească țara în care s-a născut, ca ea să se formeze către virtuțile civice*.⁴⁵ Un ghid pentru întocmirea broșurilor populare a apărut în *Revista*

⁴⁰ "Proces-verbal no.3", în *Revista învățătorilor și învățătoarelor* (1902, nr. 12): 403.

⁴¹ "Statutele Orfelinatului pentru copiii învățătorilor primari din România", în *Revista învățătorilor și învățătoarelor* (1902, nr. 12): 404–405.

⁴² Prima donație a aparținut unui fost revizor școlar, Serafim Ionescu, și a constat în 500 de cărți.

⁴³ I.G. Dumitrașcu, *Înainte mergătorii*, 249.

⁴⁴ *Revista învățătorilor și învățătoarelor* (1901, nr. 3–4), 126.

⁴⁵ Zoe Tănăsescu-Referendaru, "Încercare asupra patriotismului în școală", în *Învețământul primar* (1895, nr. 8): 345.

învățătorilor și învățătoarelor în numărul din iunie-iulie 1901 unde se menționa selectarea prioritară printr-un concurs organizat chiar de revistă de a acelor cărțile care, prin conținutul lor, deveneau *mijloacele pentru vindecarea bolilor de care suferă săteanul*.⁴⁶

Tematica broșurilor era variată incluzând noțiuni de morală și economie rurală, dar și producții literare necesare studiului în școală. Totuși, un loc aparte l-au deținut cele care se aplecau asupra viciilor și încercau să le combată. Între broșurile care s-au bucurat de încurajarea ministrului Spiru Haret reține atenția în mod deosebit cea contra alcoolismului, alcoolul fiind considerat *vrăjmaș al sănătății, al averii, al liniștii, al familiei omului, mai ales a omului sărac; vrăjmaș al neamului, pe care îl face să degenereze; vrăjmaș al patriei, pe care o umple de ruină și de jale*.⁴⁷ Inițiativa nu era nouă, între precedente numărându-se circulara din septembrie 1908 prin care revizorii școlari și învățătorii erau invitați să se implice în acțiunea de informare a populației în legătură cu efectele nocive ale consumului excesiv de băuturi alcoolice.⁴⁸

Asemenea concursuri pentru selectarea și premiera broșurilor au avut loc începând din august 1901, broșurile⁴⁹ tratând despre teatrul popular, sfaturi practice pentru țărani, cultivarea plantelor textile. În marea lor majoritate, însă, broșurile s-au subordonat recomandării organizatorilor de a se înscrie în lupta contra alcoolismului, așa cum reiese din titlul lor, și anume: *N-am niciun lucru. Piesă antialcoolică într-un act, Ce noroc. Piesă antialcoolică în versuri, pentru copii, în trei acte și-un tablou, Cântece poporane potrivnice beției*.⁵⁰

Asociația generală a învățătorilor și învățătoarelor din România a fost o altă organizație a salariaților din învățământul elementar, din ale cărei statute din anul 1911 am extras informații privind obiectivele și organigrama. Ceea ce se observă este orientarea atât către satisfacerea nevoilor profesionale, sociale și materiale ale adepților și copiilor acestora, cât și către segmente populaționale mai largi, motiv pentru care societatea intenționa: să îi solidarizeze pe membrii corpului didactic primar rural și urban; să contribuie la *ridicarea stării morale, economice și sociale a locuitorilor de la sate și orașe*; să sprijine prin burse formarea profesională a membrilor sau a copiilor lor; să deschidă școli pentru fiii

⁴⁶ C. Dobrescu, "Cum trebuiesc scrise broșurile populare?", în *Revista învățătorilor și învățătoarelor* (1901, nr. 1-2), 51.

⁴⁷ Spiru Haret, *Societatea corpului didactic primar și liga învățământului* (București: Institutul de Arte Grafice "Carol Gobl", 1902), 23.

⁴⁸ Spiru Haret, *Raport adresat M.S. Regelui asupra activității Ministerului Instrucțiunii Publice și al Cultelor* (București: Institutul de Arte Grafice "Carol Gobl", 1903), 103.

⁴⁹ Din cele 6 broșuri înscrise la concurs, a fost declarată câștigătoare cea a lui P. Gheorgheasa din Suceava, *Cântece poporane potrivnice beției*, apreciată pentru stilul accesibil.

⁵⁰ "Rezultatul concursului pentru broșuri populare", în *Revista învățătorilor și învățătoarelor* (1902, nr. 8), 267.

membrilor și biblioteci; să organizeze congrese anuale și să adreseze ministerului de resort rapoarte unde să semnaleze problemele și dezideratele membrilor; să tipărească lucrări pedagogice și științifice; să acorde suport material societărilor aflați în dificultate; să amelioreze condiția morală și profesională a învățătorilor.

Calitatea de membru era condiționată de apartenența la corpul profesoral primar și de achitarea cotizației anuale de 2 lei. La nivel local, simpatizanții erau încadrați în asociațiile județene, subordonate asociației generale care era condusă de un comitet central, unul al cenzorilor și de adunarea generală, aceasta din urmă având calitatea de organ decizional suprem. Comitetul central⁵¹ punea în execuție hotărârile adunării generale, inspecta filialele județene, păstra corespondența și evidența societărilor, organiza congresul anual și îi stabilea ordinea de zi. Pentru evitarea abuzurilor și transparență, comitetul central dădea socoteală trimestrial în privința gestionării fondurilor organizației în fața comitetului de cenzori.⁵²

Organele de publicitate ale organizației, *Revista asociației generale a învățătorilor din România* și *Tribuna învățătorilor*, erau editate de redacții ale căror sedii se aflau în școlile unde funcționau directorii lor și numerele publicate parveneau doritorilor în baza unui abonament a cărui valoare se fixa anual. Importanța acordată publicațiilor era sugerată de includerea din oficiu a directorilor lor în comitetul central.⁵³

Prin activitatea derulată în cadrul societăților menționate, dascălii primari au demonstrat nu doar interes pentru propria situație, ci și empatie față de cei defavorizați (orfani, săraci, abrutizați de muncă sau cu dizabilități). Procedând astfel, ei și-au câștigat aprecierea din partea oamenilor politici și de cultură, Spiru Haret, pentru a ne opri doar la acest exemplu, recunoscându-le în repetate rânduri importanța, așa cum reiese și din următoarea luare de poziție: *Învățătorii de orice grad au o cultură care lipsește în mare parte organelor obișnuite ale puterii centrale. Ei pot lucra ca organe inteligente care știu ce vor și își dau seama de însemnătatea scopului ce sunt chemați să realizeze. Învățătorii pot pune ca principal mobil în serviciul cauzei pentru care vor lucra sentimentul iubirii de aproape, căci nimic nu îndulcește inima ca contactul cu copiii. Misiunea la care chem învățătorii este un adevărat apostolat; întocmai ca modeștii tovarăși ai lui Christos, care au schimbat fața lumii, ei trebuie să-și ia sarcina de a semăna vorba cea bună pentru cei săraci și ignoranți, să aducă sfat și îndemn celor mici și slabi.*⁵⁴

⁵¹ Format din 9 membri din sânul cărora erau aleși pe 3 ani președintele, vicepreședintele, casierul și secretarul asociației.

⁵² Alcătuit din 6 membri aleși anual.

⁵³ Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 647/1911, filele 72–75.

⁵⁴ Spiru Haret, *Societatea corpului didactic*, 9–10.

Concluzionând, considerăm că asociațiile cadrelor didactice au fost expresia apariției și consolidării conștiinței profesionale în rândul membrilor corpului pedagogic și au reprezentat o dimensiune a modernizării domeniului, rezultată din necesitatea de a furniza decidenților, din postura de parteneri în procesul de reformare și nu doar de simpli executanți ai legilor și regulamentelor, o imagine mai clară asupra situației de la nivelul fiecărei trepte a învățământului.

Conlucrarea cadrelor didactice cu titularii Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice s-a tradus în adoptarea în perioada modernă a unor măsuri adecvate, consecință a nevoii acut resimțite de către dascăli de a-și preciza mai clar statutul, pronunțându-se în legătură cu drepturile și obligațiile lor, cu procedurile de selecție, perfecționare și formare, cu programele de studiu și conținutul manualelor școlare etc. În plus, rezolvările avansate de corpul profesoral în urma întrunirilor din cadrul organizațiilor, pertinente în majoritatea cazurilor, prezentau avantajul de a fi formulate chiar de către aceia care cunoșteau realitățile din teren, care ani la rând încercaseră de la catedră să amelioreze componentele activității de predare-învățare și să îi sporească atractivitatea, astfel încât rata abandonului școlar să se diminueze, la fel cea a eșecului la examene.

Dincolo de constatarea problemelor și de imaginarea modalităților de surmontare a acestora, asociațiile didactice au înaintat propuneri ministerului de resort, au lucrat în sensul fluidizării relației cu autoritățile locale, au desfășurat campanii susținute în cadrul cărora, cu aportul primarilor și al preoților, au intenționat să lămurească populația asupra beneficiilor derivate din frecvențarea școlii, din aplicarea regulilor de igienă, din renunțarea la vicii.

Totodată, sesizând limitările financiare din epocă, aceste societăți au preluat, nu o dată, din responsabilitățile statului îngrijindu-se, grație implicării cotizanților și a societății civile, de deschiderea de școli, organizarea de cursuri, editarea unor publicații cu rol semnificativ în informarea dascălilor.

Nu poate fi omisă nici angajarea organizațiilor în ajutorarea propriilor membri, utilă atât timp cât salarizarea dascălilor era un punct nevralgic atât din pricina valorii retribuției, dar și din cauză că existau sincope în plată (în primii ani după intrarea în vigoare a legii din 1864 institutorii reclamând întârzieri și de câte 3 luni, iar, odată cu aplicarea actului normativ din 1893 care prevedea aportul egal al statului și al autorităților locale la asigurarea remunerațiilor învățătorilor, acestea s-au redus la jumătate, cea achitată din bugetul central).

WAYS AND MEANS OF BRINGING TEACHERS TOGETHER IN MODERN TIMES: TEACHING ASSOCIATIONS IN ROMANIA

Abstract

This material draws attention to an aspect concerning the teaching staff in Romania during the modern period, namely their organization in the form of societies and associations. Emerging in the second half of the 19th century, the formation of teacher associations corresponded to the need for solidarity felt by educators in general or at each level of education. The desire for unity was accompanied by the necessity felt by teachers to stay informed about school realities and educational trends. Furthermore, the associations contributed to enhancing professional competence among teachers through professional development activities initiated by members, which took the form of educational congresses, courses, or articles published in various specialized journals issued by the organizations. By connecting educators with one another, these societies enabled them to debate issues of interest and to participate in educational reform by submitting relevant proposals to decision-makers. Equally important, the organizations played a significant role in consolidating the status of teachers and provided members with much-needed financial support during difficult times. Without aiming to exhaust the subject, this analysis seeks to highlight several of the teaching associations whose objectives, organization, development, and activities are outlined. To this end, reference was made to specialized press articles, archival documents from the Ministry of Religious Affairs and Public Instruction, as well as to educational laws, school regulations, and the statutes of the respective societies.

SOCIETATEA NIKOLA & FEHÉR – O FILĂ DIN ISTORIA COMERCIALĂ A REȘITEI ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI XX

*Minodora Damian**

Cuvinte-cheie: societatea *Nikola & Fehér*, județul Caraș, Reșița, secolul XX, materiale plastice

Keywords: *Nikola & Fehér* company, Caraș county, Reșița, tweenty centhury, plastics

Definită ca o colaborare între două sau mai multe entități economice, asocierea antreprenorială a fost concepută pentru a atinge scopuri convergente, pentru a facilita dezvoltarea unei afaceri, prin împărțirea resurselor sau reducerea riscurilor în demararea unei activități comerciale.

Acest tip de parteneriate implică o structură organizată, caracterizată de îndeplinirea obiectivelor comune, atunci când participanții urmăresc un scop bine definit, în care fiecare parte contribuie cu resurse, care pot include capital, expertiză, echipamente sau rețele de contacte. De asemenea, în cadrul acestor colaborări responsabilitățile și beneficiile erau partajate conform unui acord stabilit între părți, totuși fiecare entitate comercială își putea păstra o anumită autonomie în propriile afaceri.

Relațiile comerciale în România interbelică au fost influențate de noile condiții economice, de dezvoltarea infrastructurii și de integrarea țării în economia europeană, generându-se diverse tipuri de colaborări în mediul de afaceri românesc. Unul dintre acestea îl constituie societățile anonime, care cuprindeau întreprinderi comerciale și industriale care s-au constituit pentru a atrage capital de la investitori privați. Alt tip de asociere comercială era cooperativa, întâlnită preponderant în sectorul agricol și de consum, creată în special pentru sprijinirea micilor producători și reducerea intermediarilor costisitoare.

Totodată, pentru a-și consolida pozițiile pe piață și pentru a coordona activitățile economice, marile firme din România interbelică au format trusturi, exemple notabile fiind cele din industria petrolieră sau cele din industria

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: damianminodora@yahoo.com

alimentară. Nu în ultimul rând, de remarcat sunt asociațiile profesionale fondate pentru a oferi un cadru organizat de cooperare și promovare a intereselor antreprenorilor proveniți din aceeași breaslă.

Prezența acestor relații comerciale în economia României a adus contribuții esențiale, producând efecte notabile, precum: industrializarea accelerată, creșterea exporturilor datorită investițiilor și colaborărilor internaționale, modernizarea agriculturii (ce a condus la eficientizarea producției), dezvoltarea sistemului bancar (favorizând serviciile financiare prin creditarea rentabilă atât pentru întreprinderi, cât și pentru consumatori), și nu în ultimul rând, creșterea investițiilor în infrastructura orașelor, ce a prilejuit consolidarea unui mediu urban activ economic.

Proiectând analiza relațiilor antreprenoriale spre Reșița interbelică se constată că după înfăptuirea Marii Uniri din decembrie 1918, în spațiul Banatului Montan se continua accelerat procesul de urbanizare generat implicit de dezvoltarea industrial-economică a metalurgiei reșițene.

În realitatea interbelică reșițeană, în arealul activităților economice, au fost identificate diverse tipuri de colaborări comerciale, atât la nivel microeconomic, prin felurite asocieri caracterizate în special pe infuzii semnificative de capital, dar și la nivel macroeconomic, în special pe ramura industrial-metalurgică.

Entitatea comercială emblematică din Reșița interbelică rămâne fără doar și poate Uzinele de Fier și Domeniile Reșița (UDR). Colosul metalurgic din Banatul montan ia ființă în vara anului 1919, când prin Decretul de lege nr. 2455 din 8 iunie Ministerul Industriei și Comerțului i se încredința să formeze o societate românească pe acțiuni ce avea ca scop exploatarea uzinelor, domeniilor și minelor, proprietăți ale Societății privilegiate Cezaro-Crăiești Austriacă de Căi Ferate de Stat¹, cunoscută și sub acronimul de StEG.

Capitulul financiar s-a stabilit la 125.000.000 lei, acesta fiind divizat în două etape: 75.000.000 lei, dintre care 74.200.000 lei era contribuția societății StEG (148.400 acțiuni a câte 500 de lei bucata), la care se mai adăugau 800.000 lei împărțiți la ceilalți 8 membri fondatori (C. Caragea, Dr. V. Bontescu, D. Brătianu, M. Sc. Pherekide, Gr. Duca, Manole Diamandi, I. Boambă, Adalbert Veith). Diferența de 50.000.000 lei s-a constituit în octombrie 1919 prin emisiunea a 100.000 de acțiuni a câte 500 lei bucata.²

De asemenea, aportul imobiliar al noi societăți înființate a fost transferat în întregime de la StEG, pornindu-se cu un fond funciar de aproape 115.000

¹ Silviu Bogdan, George C. Bogdan, eds., *200 de ani de construcții de mașini la Reșița 1771–1971* (Reșița, 1971), 94.

² Ibid., 96; Ion Păsărică, *Monografia Uzinelor de Fier și Domeniilor din Reșița și frumusețea naturală a împrejurimilor* (București: Imprimeria Centrală, 1936), 62–63.

hectare iar, prin diferite contracte perfectate, UDR-ul ajungea în 1929 să dețină un patrimoniu latifundiar de aproximativ 112.023 hectare.³

Deși în istoriografia românească există lucrări care s-au axat pe activitățile aferente Uzinelor și Domeniilor de Fier Reșița, acest fapt conduce către o provocare, aceea de a cerceta aspecte din viața economică a societățile comerciale create în urma parteneriatelor antreprenoriale din urbea de pe malurile Bârzavei, în prima jumătate a secolului XX.

Prin urmare, înclinăm să credem că este interesantă o abordare obiectivă a unei tematici ce are ca obiect evidențierea activităților desfășurate de comercianții din Reșița interbelică, punând accentul în special pe componenta afacerilor de familie. Sursele de informare provin, în cele mai multe cazuri, din documentele de arhivă extrase din fondurile Serviciului Județean Timiș a Arhivelor Naționale.

Entitățile economice create în urma unor asocieri comerciale nu au întâmpinat sincope în inițierea și menținerea afacerilor la nivel microeconomic, chiar dacă aceste afaceri erau desfășurate într-o zonă economică aflată exclusiv într-un spațiu puternic industrializat, deoarece expandarea demografică a condus, implicit, la o creștere semnificativă a numărului de clienți. Acest fapt a constituit unul dintre principalii factori pentru care unii antreprenori reșițeni au hotărât să adopte calea colaborărilor comerciale.

În prima jumătate a secolului al XX-lea, în Reșița s-au regăsit atât asocieri de tip familial, asocieri bazate pe principiul acționariatului, cât și asocieri mixte în care nu toți acționarii făceau parte din aceeași familie.

Una dintre importanțele descoperiri ale secolului al XIX-lea care a revoluționat industria materialelor a fost celuloidul, unul dintre primele materiale plastice sintetice, fabricat din celuloză, un polimer natural care se găsește în plante. Istoria plasticului începe odată cu descoperirea celuloidului în 1869, John Hyatt inventând atât procesul de fabricare a celuloidului, cât și utilajul de prelucrare a acestuia. Pe de altă parte, în 1907, Leo Baekeland a inventat bachelita, primul plastic sintetic termorigidabil. Bachelita a fost fabricată din gudron de cărbune și a fost utilizată într-o varietate de aplicații, inclusiv bile de biliard, aparate de radio și prize electrice. La sfârșitul anilor 1880, celuloizii au fost dezvoltati pentru filmul fotografic, care înlocuiește placa fotografică. Ca termoplastice, celuloidul a avut o mare varietate de întrebuințări în secolul al XIX-lea și în prima jumătate a secolului al XX-lea, având un impact economic semnificativ în această perioadă. Articole precum mânerele cuțitelor, corpurile pixului, gurile și manșetele, dar și jucăriile erau fabricate din celuloid.

³ 255 de ani de siderurgie la Reșița. *Schiță monografică (1771–1996)* (Reșița: Ed. Timpul, 1996), 156.

Firma *Nikola & Fehér* a fost înființată de către Iosif Nicola, cetățean român de naționalitate germană, și Ioan Rogovits Fehér, cetățean român de naționalitate maghiară⁴, în data de 15 iulie 1921, având ca obiect de activitate producția de articole din celuloid. Sediul era închiriat⁵, imobilul fiind pe strada Carmen Sylva nr. 44, locație aflată la o distanță de aproximativ 2 km față de Gara Reșița. Terenul imobilului avea suprafață de 1000 m², dintre care suprafața construită era de 400 m².⁶ Capitalul de pornire era de 200.000 lei, care a fost suplimentat cu încă 100.000 lei de-a lungul următorilor doi ani.⁷

Între 1921–1925 produsele au fost fabricate manual, iar din 1925 s-a achiziționat un motor pe benzină de 5 cai putere⁸, echipament fabricat la 1908 la Dresda, în Germania.⁹ Toate aceste utilaje au fost amplasate într-o clădire compusă din șase săli.

În sala 1, denumită sala de mașini, se află motorul M pe benzină de 5 cai putere în patru timpi. Transmisiunea forței motrice s-a realizat prin console de 7 metri suspendate pe tavanul sălii. Acest motor era separat de celelalte echipamente printr-un perete de sârmă, astfel că accesul să fie posibil doar pentru personalul în a căruia gestiune se afla. În aceeași sală erau și 3 mașini de lustruit, cu câte două discuri fiecare, o mașină de freza universală, un polizor, o tobă de lustruit și o mașină de găurit. Sălile 2 și 3 sunt destinate pentru prelucrarea materiei prime, sălile 4 și 5 sunt folosite pentru depozitare și împachetarea, iar sala 6 este utilizată ca birou de lucru.¹⁰

Timpul efectiv de lucru în decursul anului 1927 era de 250 zile. Remunerația zilnică era de 40 lei (valoarea minimă), 65 valoarea medie și 90 valoarea maximă. Cheltuielile salariale ajungeau la suma de 140.000 lei/an.¹¹ Flota de echipamente era compusă din 3 mașini de lustruit mici, 1 mașină de tocat mică, 1 mașină de găurit mică, 1 strung de dimensiuni mici și un fierăstrău circular. Acestea erau folosite pentru lustruitul și tăiatul celuloidului. Materia primă folosită era celuloidul adus din Germania în valoare de 240.000 lei/an și tocuri de damă din lemn aduse din România în valoare de 200.000 lei/an.¹² La finalul lui 1927 fabrica producea: doze de săpun, doze de pudră, tăietor de săpun,

⁴ Serviciul Județean Timiș a Arhivelor Naționale (în continuare SJTAN), *Inspectoratul Industrial al Regiunii a VIII-a Industriale Timișoara*, nr. inv. 1665, dosar nr. 334/1924–1948, f. 25.

⁵ Valoarea chiriei era de 100.000 lei pe an (Ibid., f. 8).

⁶ Ibid., f. 7–8, 12, 25.

⁷ Ibid., f. 8.

⁸ Ibid.

⁹ Ibid., f. 13.

¹⁰ Ibid., f. 4.

¹¹ Ibid., f. 8.

¹² Ibid., f. 15.

mingi, zdrăngănele pentru copii, limbă pentru încălțăminte, tocuri de damă, gulere și manșate în valoarea de 840.000 lei.¹³

În decursul anului 1928 societatea comercială *Nikola & Fehér* a dobândit Brevetul industrial nr. 432 pentru fabricarea produselor de celuloid și galalit. Timpul efectiv de lucru în 1928 era de 210 zile, valoare diminuată față de anul precedent, înregistrându-se și 90 de zile de șomaj.¹⁴ Valorile salariale se mențin ca și în 1927, dar cheltuielile salariale cresc la valoarea de 150.000 lei/an. Totuși, numărul de angajați la finele lui 1928 rămâne constant, modificându-se doar raportul numeric al personalului bazat pe criteriul etnic, în acel moment existând doar o angajată de naționalitate română și 9 angajate de naționalitate germană.¹⁵ (vezi Anexa I) Activitatea firmei s-a desfășurat mecanizat și în 1928, procesul de fabricare a articolelor bazate pe celuloid fiind realizat cu ajutorul a 3 mașini de lustruit¹⁶, o presă de mână¹⁷, o mașină de strung liliput¹⁸ și o mașină de găurit.¹⁹ Materia primă folosită era adusă din Germania în valoare de 165.000 lei/an și din România în valoare de 196.000 lei/an.²⁰ De asemenea, valoarea totală de vânzare a articolelor produse în 1928 era de 750.000 lei²¹, diminuată cu 90.000 lei față de anul precedent. La finalul anului 1928 profitul net era de 53.507 lei.²²

În analiza asupra activității firmei *Nikola & Fehér* din 1929 s-a constatat că valoarea capitalului a crescut cu 25% față de 1928.²³ Din punct de vedere al resursei umane, numărul de personal necalificat se mărește la 14 femei, dintre care o angajată de etnie maghiară și 13 de etnie germană, prin urmare au crescut și cheltuieli salariale, ajungând la valoarea de 170.000 lei/an. Față de anii precedenți, indemnizațiile salariale se modifică semnificativ, salariu minim fiind de 30 lei/zi, cel mediu de 58 de lei/zi, iar cel maxim ajunge la 85 lei/zi.²⁴ Acest fapt conduce implicit și la suplimentarea flotei de echipamente, prin urmare, față de anul precedent se mai pun în funcțiune încă o mașină de lustruit, 4 prese de mână, o mașină de strung liliput, o mașină de găurit și încă o

¹³ Ibid., f.10.

¹⁴ Ibid., f. 25, 29.

¹⁵ Ibid., f. 26.

¹⁶ Instalată în 1925, având o productivitate de circa 10–30 duzini pe zi (Ibid., f. 27).

¹⁷ Instalată în 1925, având o productivitate de circa 40 duzini pe zi (Ibid.).

¹⁸ Instalată în 1925, având o productivitate de circa 1000 obiecte mici pe zi (Ibid.).

¹⁹ Instalată în 1925, având o productivitate de circa 50–1000 găuri pe zi (Ibid.).

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid., f. 28.

²² Ibid., f. 21.

²³ Ibid., f. 32.

²⁴ Ibid., f. 33.

mașină polizor. Constante rămân însă valorile de achiziție a materiilor prime.²⁵ În ceea ce privește valoarea mărfurilor vândute, aceasta crește în 1929 cu doar 0,65% față de 1928.²⁶

În 1930, infrastructura societății comerciale *Nikola & Fehér*, se sesizează anumite modificări, motorul cu benzină de 4,5 cai putere era înstrăinat, iar în locul acestuia se achiziționa un motor electric trifazic de 5,5 cai putere la 380 de V (Volți). Mai mult, în fondul echipamentelor apăreau încă 2 mașini, un strung mic și o mașină de polizat având o capacitate de 3000–3500 de piese executate zilnic (vezi Anexa II). Astfel, valoarea capitalului investit era 36.000 lei pentru instalații aferente puterii motrice și 360.000 lei pentru celelalte echipamente. Întreprinderea rămânea specializată în fabricarea produselor de celuloid și galalit, având un capital social de 250.000 lei. Totuși, din cauza crizei financiare, o singură echipă de angajați a lucrat doar 180 de zile câte 8 ore pe zi, valoare mult diminuată față de anii precedenți. În cadrul firmei, forța de muncă era asigurată în unanimitate de personal feminin calificat, dintre care 10 de etnie germană, 2 de maghiară și doar una de naționalitate română (vezi Anexa III). În statistica financiară referitoare la fondul destinat indemnizațiilor salariale se constată și aici un mic regres, astfel că salariul minim a ajuns la valoarea de 25 lei/zi, cel mediu la 50 lei/zi, iar cel maxim la 68 de lei/zi, totuși valoarea totală a cheltuielilor salariale a crescut la 177.481 lei/an.²⁷

La nivelul lui 1931, ca proprietar și unică persoană cu drept de semnătură legală era consemnat Ioan Rogovits Fehér, iar ca director executiv era desemnat Ludovic Rogovits Fehér, fratele lui Ioan Fehér. Mici modificări survin în suma alocată pentru mentenanța instalațiilor, respectiv 405.000 lei/an și la numărul de zile lucrate, prin urmare activitatea în cadrul fabricii a fost efectuată de o singură echipă timp de 190 de zile, a câte 8 ore pe zi. În cadrul resursei umane s-au sesizat modificări, numărul personalului ajungea la 15 angajați, în unanimitate de gen feminin, 12 de etnie germană și 3 de etnie maghiară. Totuși, din analiza situației referitoare la cheltuielile salariale se identifică un trend descendent astfel, salariul minim era de 25 lei/zi, cel mediu era de 40 lei/zi, iar cel maxim era de 50 lei/zi, diminuându-se și suma anuală dedicată plăților salariale, valoare ce scădea la 111.108 lei. Un aspect de noutate l-a reprezentat cooptarea unui ucenic de naționalitate germană, al cărui salariu mediu anual era de 821 lei, iar suma totală a salariilor plătite pentru acesta era de 11.550 lei.²⁸

Un moment de răscruce l-a constituit anul 1932. Modificări esențiale se produc din punct de vedere administrativ. Din decembrie 1932 firma preia

²⁵ Ibid., f. 34.

²⁶ Ibid., f. 35.

²⁷ Ibid., f. 38–40.

²⁸ Ibid., f. 50–52, 71.

numele de *Frații Fehér*²⁹, sediul firmei a fost mutat pe strada Regina Maria, nr. 23, la circa 500 m de Gara Reșița, iar ca proprietari și persoane cu drept de semnătură legală în cadrul societății apăreau Ioan și inginer Ludovic Fehér. Pe parte economică, capitalul social al firmei aproape s-a dublat, ajungând la valoarea de 424.795 lei, totalul cheltuielilor de întreținere a echipamentelor s-a menținut în creștere, suma investită fiind de 462.505 lei. Pe de altă parte, situația indicilor salariali rămâne aproape constantă, modificându-se doar salariul maxim, care ajunge la 55 lei/zi, precum și suma totală a cheltuielilor salariale, care a scăzut la valoarea de 105.218 lei/an. În cadrul firmei mai activau și 2 ucenici de etnie germană, ce aveau același salariu mediu lunar ca și în anul precedent, respectiv 821 lei, modificându-se doar cheltuielile salariale anuale ce ajung la valoarea de 15.593 lei. Fondul utilajelor folosite în fabricație a ajuns la 17 echipamente, dintre care strungul mic, mașina de polizat combinat și doaga de frecat (putină) au fost achiziționate de la inginerul Ludovic Fehér.³⁰

În vederea evitării importului soluțiilor folosite în prelucrarea celuloidului și, totodată, pentru a reutiliza rațional resturile de celuloid, în cursul anului 1932 în fabrica societății *Frații Fehér* s-au dat în producție lacuri de nitro și acetilceluloză. Cantitatea fabricată era în medie de circa 15 kg/lună pentru uz propriu și circa 50–80 kg/lună pentru comercializare.³¹

Pentru desfășurarea în condiții optime și de siguranță a fabricii de celuloid deținută din cadrul firmei *Frații Fehér*, în vara anului 1933, primăria Reșița admite cererea privind autorizația de stabiliment nr. 2624/1933. Prin acest act, autoritățile locale impun respectarea anumitor norme.

Prin urmare, societatea comercială *Frații Fehér* se obliga să instaleze rețeaua electrică cu țevi Bergman, să amplaseze sobele, astfel încât acestea să fie alimentate în afara incintelor de lucru. Ușile și ferestrele trebuiau să aibă deschizătura spre exterior și să fie dispuse astfel încât să permită evacuarea în timp util, în caz de incendiu. Încăperile destinate depozitării de celuloid trebuiau să fie prevăzute cu uși și ferestre îmbrăcate în tablă metalică. Ventilatorul de absorbție a prafului de celuloid sau a gazelor toxice trebuia instalat în camera mașinilor.³²

La intrarea în atelierul de lucru era necesar să se afișeze un regulament prin care erau stabilite anumite aspecte precum: accesul interzis persoanelor străine, interzicerea cu desăvârșire a fumatului în zonele unde era prelucrat celuloidul, interzicerea surselor de lumină cu foc deschis, interzicerea depozitării celuloidului lângă sursele de căldură, resturile de celuloid trebuiau înlăturate zilnic,

²⁹ Ibid., f. 35.

³⁰ Ibid., f. 62–65.

³¹ Ibid., f. 69.

³² Ibid.

angajații care erau angrenați în prelucrarea celuloidului erau obligați să poarte îmbrăcăminte fără buzunare.³³

Stabilimentul aflat pe strada Regina Maria nr. 23, era încadrat la nord de domiciliul domnului Primpretor și la sud de locuința directorului societății *Reșițeană S.A.*, iar în parte din spate locația se învecina cu grădina domnului Kurath și cu grajdurile hotelului *Ferdinand*. În suprafață de aproximativ 913 m², imobilul era compus dintr-o clădire principală aflată la frontul stradal, o curte, o anexă de lemne și, în partea inferioară, era amplasată fabrica propriu-zisă. În clădirea principală se afla biroul firmei, magazia, trei camere de locuit și o bucătărie. Anexa de lemne, cu o suprafață de 22,4 m², se afla în curte fiind amplasată în imediata apropiere a clădirii principale. În spatele stabilimentului era construită clădirea unde se afla fabrica propriu-zisă, fiind compusă din camera mașinilor (33 m²), atelierul de lucru (99 m²) și camera de presă (13,5 m²) (vezi Anexele IVa și IVb).

Tot în 1933, în cadrul firmei *Frații Fehér* crește, față de anul anterior, numărul utilajelor cu 2 prese de mână, echipamente susținute prin 3 motoare electrice de 4,6 cai putere, investiție ce a costat 40.000 lei. Pe plan financiar, capitalul social crește la valoarea de 707.530 lei, de asemenea în trend ascendent fiind și cheltuielile legate de întreținerea utilajelor, sumă ce va ajunge la valoarea de 501.614 lei, dintre care 127.441 lei pentru instalații aferente puterii motrice și 374.173 lei pentru restul de utilaje. Resursa umană, la nivelul anului 1933, a fost formată din 36 de angajați, 1 persoană încadrată ca personal de conducere, restul angajaților fiind clasificați ca lucrători necalificați, printre care se regăseau și doi ucenici de gen masculin (vezi Anexa V). Totuși, față de anii anteriori, activitatea a fost prestată de o singură echipă ce lucra 8 ore/zi în fiecare zi lucrătoare a anului, fiind realizate și 2 concedieri din cauze lipsei de comenzi. Modificări au fost sesizate și în situația cheltuielilor cu salariații, astfel, pentru personalul de conducere s-au alocat anual 30.000 lei, pentru lucrătorii necalificați 224.163 lei și pentru ucenici 21.984 lei. De asemenea, în 1933 revin importurile de materii prime din străinătate, fiind adusă din Germania, Elveția și Olanda o cantitate de 1645 kg de celuloid la un preț mediu de 200 lei/kg. Costurile de achiziție a materiilor prime s-a ridicat la valoarea de 860.669 lei, dintre care 510.169 lei erau de proveniență autohtonă, iar 350.500 lei din străinătate. Valoarea totală a mărfurilor vândute în de cursul anului 1933, calculată la prețurile din fabrică, a ajuns la suma de 2.534.275 lei.³⁴

Dezvoltarea economico-industrială a entității comerciale continuă pe o pantă ascendentă, cunoscând un avânt exponențial în 1934. Cu un capital de

³³ Ibid., f. 70.

³⁴ Ibid., f. 76–81.

763.267 lei, firma începea în iulie 1934 prelucrarea produselor de bachelită, aprobată prin decizia 1022/1934 a Direcțiunii Energiei – Regiunea 8 Industrială Timișoara din cadrul Ministerului Industriei și Comerțului.

În susținerea noii activități s-a procedat la alocarea sumei de 178.000 lei, fonduri destinate în procesul de modernizare a fabricii. Flota de utilaje a firmei se mărește cu 6 echipamente, achiziționate prin co-proprietarul Ludovic Fehér (3 prese de bachelit de 22 t. cu o capacitate zilnică cuprinsă între 300 și 3000 de bucăți, 1 presă de bachelită de 40 t. cu o capacitate zilnică cuprinsă între 300 și 1000 de bucăți, 2 prese de bachelită de 10 t. cu o capacitate zilnică cuprinsă între 300 și 3000 de bucăți, 2 prese de mână cu o capacitate zilnică cuprinsă între 1000 și 10.000 de bucăți) ajungându-se la un număr total de 27 utilaje. Puterea motrică a fabricii era asigurată de 4 motoare electrice trifazice 50/380 volți, cu o capacitate totală de 7,4 cai putere. Pentru întreținerea acestor echipamente s-a alocat suma de 679.478 lei, dintre care 26.500 lei pentru forța motrice și 652.278 lei pentru celelalte instalații. Efectuarea de noi activități a impus și modificări în cadrul resurselor umane.

Forța de muncă era asigurată de 79 de angajați dintre care 4 persoane în compartimentul administrativ (1 bărbat și 3 femei), 5 persoane încadrate ca lucrători calificați (toți bărbați), 68 lucrători necalificați (17 bărbați și 51 de femei) și doi ucenici (ambii bărbați). Suma totală a fondurilor salariale la nivel anual se ridica la 561.408 lei, dintre care 46.050 lei pentru compartimentul administrativ, 165.330 lei pentru lucrătorii calificați, 340.338 lei pentru lucrătorii necalificați și 9.690 lei pentru ucenici. Activitatea era desfășurată de-a lungul întregului an de 2 echipe, una având programul de lucru de 8 ore/zi, iar cealaltă echipă doar 7 ore/zi, nefiind efectuată nicio concediere. Totodată, datorită extinderii sferei de activitate, a crescut și valoarea importurilor de materie primă, suma alocată ridicându-se la 1.267.848 lei, dintre care 493.480 lei importuri din Germania și 774.368 lei importuri din țară. Suma obținută din vânzări în decursul anului, raportată la prețurile din fabrică, ajungea la valoarea de 2.813.293 lei.³⁵

În 1935 societatea comercială continuă producția de produse din celuloid, galalit și bachelită, sesizându-se o creștere remarcabilă a indicilor tehnico-economici. Capitalul social era de 1.643.277 lei, iar valoarea investițiilor în infrastructură se ridica la suma de 946.218 lei, din care 41.600 lei pentru puterea motrică și 904.618 lei pentru celelalte instalații. Producția realizată în cadru fabricii era susținută de 30 de utilaje, trei dintre acestea fiind achiziționate în 1935 (compresor cu cazan de aer, compresor pentru mașina de stropit și turnat, mașina de stropit și turnat). Aceste instalații erau susținute de 5 motoare

³⁵ Ibid., f. 82–91.

electrice cu o putere totală de 15,4 cai putere, din care un motor de 8 cai putere fiind achiziționat în 1935.

În ceea ce privește resursa umană, în cadrul societății erau 115 angajați, dintre care 5 persoane figurau ca personal de conducere (3 femei și un bărbat în aparatul administrativ, un bărbat în compartimentul tehnic inferior), 8 persoane, toate de gen masculin, încadrate ca lucrători calificați, 100 de lucrători necalificați (20 de bărbați și 80 de femei) și 2 ucenici bărbați. Programul de lucru a rămas neschimbat în raport cu anul precedent. În schimb, a crescut semnificativ suma anuală alocată fondului salarial, valoarea ridicându-se la 1.246.087 lei, dintre care 90.149 lei pentru personalul de conducere, 204.720 lei pentru lucrătorii calificați, 936.533 lei pentru personal necalificat și 14685 lei pentru ucenici. O situație diametral opusă față de anii anteriori o regăsim la valoarea de achiziție a materiilor prime. Din totalul de 3.490.533 lei, 2.559.660 lei reprezentau importuri de materie primă din Germania și doar 930.873 lei erau achiziții autohtone. Totuși suma obținută din vânzări în decursul anului, raportată la prețurile din fabrică, aproape se dubla, ajungând la valoarea de 5.502.424 lei.³⁶

În premieră, în 1936, aproape toți indicii economico-industriali se mențin constanți. Singurele diferențe sunt sesizate atât în valoarea de achiziție a materiilor prime (4.003.928 lei, dintre care 1.284.038 lei reprezentau importurile din străinătate și 2.719.890 lei materii prime autohtone), cât și în valoarea totală a vânzărilor, sumă ce s-a ridicat la 7.460.818 lei.³⁷ Pe de altă parte, fondul de echipamente al firmei a fost extins prin achiziționarea a trei utilaje, o mașină de tipărit cu o capacitate de 300–2000 imprimări/zi, o mașină Shepping și o mașina de șlefuit Multi-Biax folosite în prelucrarea uneltelor.³⁸

Anul următor, în infrastructura fabricii s-a achiziționat un exhauster, dispozitiv care evacuează forțat gaze, vapori, particule solide sau alte substanțe dintr-un spațiu închis, evaluat la valoarea de 10.500 lei. Referitor la forța de muncă, numărul de angajați se diminuează, ajungându-se la un efectiv de 91 de salariați (8 în sectorul administrativ, 5 lucrători calificați, 76 lucrători necalificați și 2 ucenici). Suma anuală alocată pentru fondul salarial era de 1.343.697 lei, repartizată astfel: 255.2027 lei pentru personalul administrativ inferior, 167.878 lei pentru lucrătorii calificați, 857.272 lei pentru lucrătorii necalificați și 63.340 lei pentru ucenici. Activitatea fabricii în 1937 s-a desfășurat timp de 234 zile, aceasta fiind divizată în 2 echipe, una la secția de bachelită și cealaltă la secția de celuloid, fiecare echipă lucrând câte 8 ore pe zi. În continuare, fabrica se baza pe materii prime aduse atât din țară cât și din

³⁶ Ibid., f. 92–97.

³⁷ Ibid., f. 114.

³⁸ Ibid., f. 110.

străinătate, în special celuloid și galalit procurat din Germania. Valoarea de achiziție a materiilor prime era de 3.050.839 lei, dintre care 1.544.937 lei pentru materii prime autohtone și 1.505.902 lei pentru cele importate. La nivelul lui 1937, producția firmei, clasificată după materia primă din care erau confecționate articolele, a fost valorificată obținându-se un venit de 7.506.960 lei, reprezentând valoarea totală a mărfurilor, raportată la prețul de vânzare al fabricii.³⁹

Spre deosebire de anul precedent, în 1938 în fondul de echipamente nu au fost realizate noi achiziții, numărul de echipamente menținându-se constant. De evidențiat este faptul că valoarea capitalului social a rămas aceeași ca și cea din 1935, adică 1.643.277 lei. Pe de altă parte, în repartitia sarcinilor de muncă din cadrul fabricii au intervenit mici modificări, 3 echipe de muncitori își desfășurau activitatea în secția de bachelită și 2 echipe în secția de celuloid și galalit, fiecare echipă având stabilită ziua de muncă la 8 ore. Schimbări esențiale au survenit și în cadrul forței de muncă, în societate fiind angajați 69 de persoane, dintre care 4 ca personal administrativ inferior, 3 muncitori calificați, 61 muncitori necalificați și 1 ucenic. Resursa umană era remunerată dintr-un fond salarial anual în valoare de 1.025.869 lei, dintre care 172.042 lei pentru personalul administrativ inferior, 120.505 lei pentru lucrătorii calificați, 689.652 lei pentru lucrătorii necalificați și 43.670 pentru ucenici. Valori în scădere față de 1937 au fost înregistrate și la achiziția de materie primă. Suma de 2.170.850 lei era formată din: 1.321.794 lei materii prime din țară (Reșița, Bocșa, Oradea, Timișoara, Sibiu, Cluj, Arad, Săcuieni, București), 810.396 lei materii prime aduse direct din Germania sau Italia (în special celuloid) și 38.660 lei materii prime de proveniență străină, dar achiziționate din piața internă. Chiar dacă valoarea totală a mărfurilor vândute, raportată la prețul de vânzare al fabricii, era de 6.446.841 lei, inferioară celei din 1937, totuși profitul net era în creștere față de anul anterior.⁴⁰

În activitatea firmei *Frații Fehér* din anul 1939, se constată modificări esențiale la achiziționarea materiilor prime. Din totalul de 3.952.177 lei, o mare parte, respectiv 2.983.773 lei, era repartizată pentru importul de materii prime din Germania, mai precis 1898 kg de celuloid și 13.887,6 kg rășină artificială pentru bachelită. Restul sumei era folosită pentru achiziția materialelor aflate pe piața internă. Un aspect pozitiv l-a constituit creșterea exponențială a sumei rezultate din vânzarea produselor obținute în fabrică, respectiv 9.191.181 lei, valoare cu 30% mai mult față de 1938.⁴¹ O noutate față de anul premergător

³⁹ Ibid., f. 116–120.

⁴⁰ Ibid., f. 125–130, 133.

⁴¹ Ibid., f. 138–140.

este achiziția unei prese hidraulice de 250 tone, cu un motor de 10 cai putere⁴², precum și fabricarea în propriul atelier a unei prese de bachelită de 40 tone.⁴³

În plin război mondial, în 1940 societatea comercială *Frații Fehér* își mărește capitalul la 2.000.000 lei. În acel moment flota de echipamente era formată din 36 de utilaje susținute de 6 motoare cu o putere instalată de 25,48 cai putere. Resursa umană rămâne aproape constantă, în fabrică activând 70 de angajați dintre care: 7 persoane personal administrativ (fond salarial anual alocat 226.757 lei), 4 muncitori calificați (fond salarial anual alocat 228.757 lei) și 59 muncitori necalificați (fond salarial anual alocat 898.081 lei). Importurile de materii prime din Germania constituie partea dominantă din fondul total de 4.614.407 lei, aproape trei sferturi (adică 3.457.093 lei) au fost redirecționați către achizițiile de celuloid și rășină artificială. Aflată pe un trend ascendent, valoarea totală a mărfurilor vândute, raportată la prețul de vânzare al fabricii ajungea la 9.303.500 lei, având un profit de 10%, fapt ce confirm dezvoltarea economică a societății.⁴⁴

Pentru a ține pasul cu cerințele concurențiale ale pieței, erau necesare unele investiții care aveau menirea de a reduce costurile de producție, în special cele referitoare la consumul de curent electric. La începutul lui 1941, conducerea firmei decide construirea unui agregat electric de tip Diesel electric. Noul proiect cuprindea o clădire, unde era instalat agregatul și sistemul de distribuție. Valoarea totală a investiției s-a ridicat la suma de 405.500 lei. Clădirea avea amprenta la sol de 35,5 m², dintre care 15,3 m² reveneau halei în care erau amplasate mașinăriile. Acoperișul era format din beton, carton grudonat și pietriș, având o grosime de 25 cm. Agregatul era format dintr-un motor Ganz-Jendrascsik de 41 de cai putere, fără compresor, cu 4 cilindri verticali în 4 timpi și un generator sincron trifazic, cu montaj stas de joasă tensiune. Atât motorul cât și generatorul erau fabricate în 1940 de către *Ganz & CO S.A.* Budapesta, iar montarea acestora era realizată pe aceeași placă de fundație. Acționând prin 3 electromotoare de 22,5 cai putere, agregatul furniza energie electrică pentru patru polizoare, două mașini de găurit, două bănci de șlefuit, un strung, o mașină Sheping, un compresor de aer de la mașina de turnat prin stropire și o pompă de la presa hidraulică.⁴⁵

Din punct de vedere financiar, raportat la luna ianuarie 1941, balanța dintre vânzări și cheltuieli se menținea pozitivă, fapt ce a condus către un profit net de 352.578 lei.⁴⁶

⁴² Ibid., f. 146.

⁴³ Ibid., f. 150.

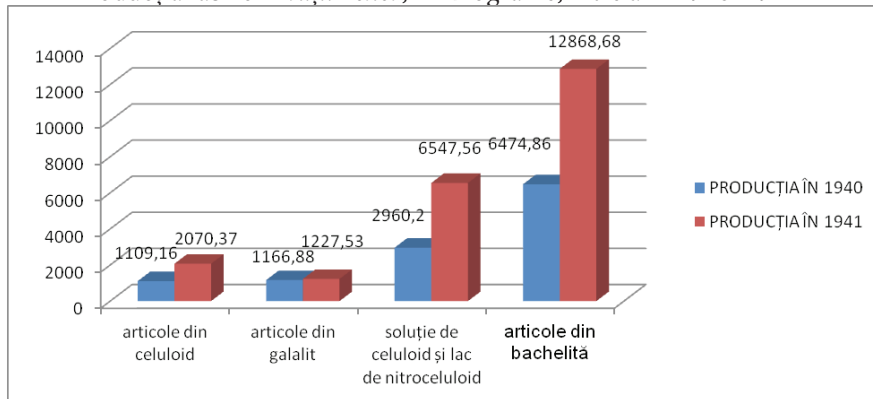
⁴⁴ Ibid., f. 146–152.

⁴⁵ Ibid., f. 153–154.

⁴⁶ Ibid., f. 154–155.

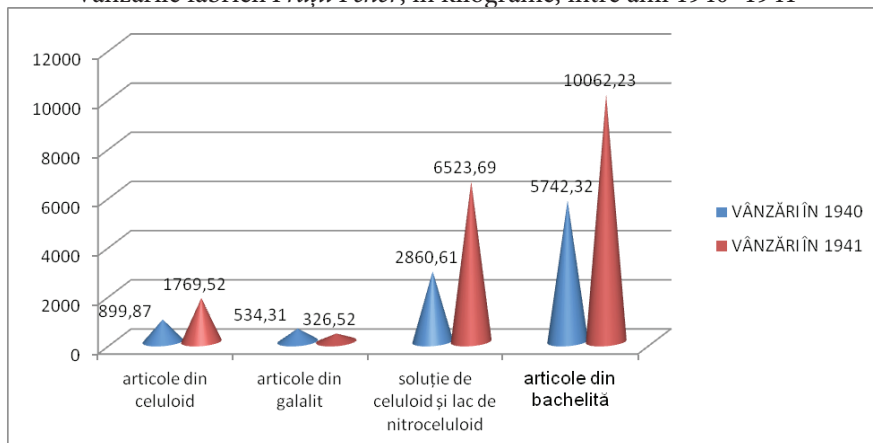
Adiacent proiectului ce viza agregatul electric, s-a mai alocat suma 493.737 lei pentru întreținerea mașinărilor, dintre care 204.441 lei pentru unelte și matrițe, 254.296 lei pentru mașini și 35.000 lei pentru diferite reparații.⁴⁷

Producția fabricii *Frații Fehér*, în kilograme, între anii 1940–1941⁴⁸

Situația producției, în cadrul fabricii, la nivelul lui 1941 era în creștere față de anul anterior. Toți indicatorii de producție, pe fiecare articol în parte, sunt superiori în 1941 față de 1940. Cea mai mică diferență o sesizăm la articolele din galalit, în schimb la articolele din celuloză și bachelită producția a fost dublată, iar la soluția de celuloză și lacuri de nitroceluloză chiar depășește dublu producției anterioare.

Vânzările fabricii *Frații Fehér*, în kilograme, între anii 1940–1941⁴⁹

⁴⁷ Ibid., f. 159.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Ibid., f. 159.

Analiza vânzărilor pe articole prezintă caracteristici asincrone. Cel mai mare procentaj de articolele vândute a fost la soluțiile de celuloid și lacuri de nitroceluloid, la cele din celuloid procentul vânzărilor a fost de 85,47% în 1941 față de 81,13% în 1940. Pe de altă parte, produsele din galalit au înregistrat o scădere în vânzări, de la 45,79% în 1940, la 26,6% în 1941.

Creșterea producției a fost datorată, într-o anumită măsură, și modificărilor sesizate la nivelul resursei umane. În 1941 compartimentul administrativ avea 7 angajați, dintre care doar unul de etnie română, la fel ca în 1940. Situația prezintă modificări în ceea ce privește efectivul de lucrători, în 1940 erau 59 de lucrători, dintre care doar 5 calificați, pe când în 1941 erau 74 de lucrători, dintre care 6 calificați.⁵⁰

La finalul lui 1941 în balanța economică a societății comerciale *Frații Fehér*, valorile indicatorilor financiari indicau un rulaj monetar ridicat, din suma totală rezultată din vânzări de 16.040.668 lei, se reducea valoarea totală a cheltuielilor efectuate – 15.699.569 lei, dintre care 7.007.800 lei valoarea materiilor prime, 2.470.148 lei fondul total de salarii, 481.763 lei valoarea curentului electric consumat, 2.390.278 lei suma plătită pe impozite și 3.349.580 lei alte cheltuieli ale firmei.⁵¹

În 1942 firma *Frații Fehér*, cu un capital crescut la valoarea de 3.300.000 lei, a continuat investițiile în infrastructura fabricii prin construirea unui nou atelier de lucru. În noua clădire au fost relocate secțiile de prelucrare manuală și atelierul de lăcătușărie, în aceeași locație fiind amplasat și un strung din vechiul atelier.⁵²

În același an au fost constatate esențiale mișcări în cadrul resursei umane, atât în sectorul administrativ, cât și în efectivul forței de muncă. În primele două luni ale anului 1942, numărul angajaților rămâne constant, 84 de persoane activând în cadrul firmei (7 în sectorul administrativ, 77 încadrați ca lucrători). În luna martie numărul lucrătorilor se mărește la 83 persoane, iar aprilie contingentul lucrătorilor se mărește cu încă 2 angajați. Începând cu luna mai și până în luna iulie, numărul lucrătorilor scade lunar cu câte 2 angajați, astfel că, la finalul lunii iulie, în firma activau 86 de angajați. În luna august 1942, în cadrul societății comerciale erau angajați 18 lucrători, iar 2 lucrători au fost disponibilizați, contingentul resursei umane ajungând la valoarea de 98 de persoane. În septembrie 1942, firma își mărește numărul de angajați la 104 persoane, fiind cooptate 2 persoane în compartimentul administrativ și 5 persoane în efectivul de muncitori. Până la finalul anului efectivul de angajați ajunge la valoarea de 113 persoane, 10 în sectorul administrativ și 103 persoane încadrate ca și lucrători.⁵³

⁵⁰ Ibid., f. 160.

⁵¹ Ibid., f. 176.

⁵² Ibid., f. 188.

⁵³ Ibid., f. 161–166, 179–182, 185.

Evoluția producției și a vânzărilor în 1942⁵⁴

	Celuloid (kg)		Galallit		Bachelită		Soluție din celu- loid	
luna	fabri- cate	vândute	fabri- cate	vân- dute	fabri- cate	vândute	fabri- cate	vândute
ianuarie	38,75	69,63	21,6	27,59	984,19	989,48	1455	1463,06
februarie	95,91	104,2	9,73	15,43	950,94	1103,6	316	322,2
martie	142,98	161,46	0	22,3	1053,27	1101,04	2967	2669,24
aprilie	172,11	140,91	0	42,47	944,39	859,62	1891,45	1939,15
mai	151,34	142,11	0	19,13	948,12	750,29	3383,05	3564,27
iunie	196,23	198,46	10	5,88	735,97	646,93	2446,95	2817
iulie	87,46	137,55	0	44,97	644,31	424,33	1473	1455,65
august	164,51	169,42	19,35	49,05	930,59	658,03	910	748,95
septem- brie	179,96	170,74	8,8	13,42	1295,84	1248,75	3191	3193,89
octombrie	181,48	249,24	38,58	32,84	1548,68	2134,48	3416	3192,7
noiembrie	174,45	237,21	5,2	17,33	1245,83	1333,72	312,65	491,91
decembrie	205,57	230,66	12	12,55	754,27	857,12	483	601,26
total 1942	1790,75	2011,59	116,46	302,96	12036,4	12107,39	22245,1	22459,28

Indicatorii de producție din 1942 conduc spre ipoteza unui regres în fabricarea produselor din galalit și o creștere a producției aferente fabricării soluțiilor din celuloid. În schimb, pe toate palierele de producție, vânzările erau în creștere, depășind producția în fiecare caz, fapt ce a condus la vânzarea articolelor aflate în stocurile de marfă ale firmei.

Din analiza economico-comercială pe la finele lui 1942 s-a constatat că suma totală rezultată din vânzări a fost de 23.932.197 lei, din care se reducea suma totală a cheltuielilor efectuate în valoare de 23.932.197 lei, dintre care 9.515.484 lei valoarea materiilor prime, 5.002.530 lei fondul total de salarii, 616.983 lei valoarea curentului electric consumat, 3.356.106 lei suma plătită pe impozite și 5.190.656 lei alte cheltuieli ale firmei.⁵⁵

Producția fabricii continuă în anul 1944 cu același capital social de 3.300.000 lei ca și în anii precedenți, în schimb capacitatea de producție a crescut cu 79%. Pentru realizarea acestei creșteri de producție s-a achiziționat materie primă în valoare totală de 21.394.3331 lei, cu 32% mai mult decât în 1943. Totuși, în 1943 erau achiziționate materii prime din Germania la valoarea totală de 11.725.754 lei, pe când în 1944 valoarea a scăzut la 6.303.805 lei. Pe de altă parte, materiile

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Ibid., f. 196.

prime din piață autohtonă au fost procurate în 1943 la valoarea de 4.145.070 lei, iar în 1944 acestea ajungeau la suma de 14.551.904 lei.

Chiar dacă activitatea industrială a cunoscut o creștere substanțială, în schimb resursa umană a fost ușor diminuată, în cadrul firmei activând 108 angajați, dintre care 10 persoane în compartimentul tehnic-administrativ, 7 lucrători calificați, 86 lucrători necalificați și 5 ucenici. Fondul anual alocat pentru plata salariilor a crescut de la 9.679.973 lei în 1943 la 13.202.750 lei în 1944.

Organizați în 3 echipe pentru fabricarea produselor din bachelită și 2 echipe pentru fabricarea produselor din celuloid și galalit, în cadrul fabricii, la nivelul lui 1944, au fost confecționate 1163,3 kg de articole din celuloid, 147,45 kg articole din galalit, 16.701,34 kg articole din praf de bachelită și 4035,95 kg de soluții din celuloid și nitroceluloză. Marele beneficiu în 1944 al societății *Frații Fehér* a fost realizat în domeniul vânzărilor, valoarea totală acestora ridicându-se la suma de 51.580.037 lei.⁵⁶ Acest rezultat a fost influențat în mare măsură și de majorarea prețurilor la aproape toate produsele.

Prețuri de fabricare a articolelor produse de societatea Frații Fehér⁵⁷

Articole din celuloid	Anul	Preț	Anul	Preț
Mingi ping-pong B	iulie 1942	1344 lei/gros	decem- brie 1944	
Mingi ping-pong Chembrige		1730 lei/gros		291 lei/duzină
Mingi ping-pong Oxford		2120 lei/gros		366 lei/duzină
Port perii de dinți (pătrate, ovale, rotunde)		212 lei/duzină		
Savoniere pătrate nr. 4		530 lei/duzină		
Savoniere pătrate nr. 11		329 lei/duzină		
Savoniere rotunde nr. 4		367 lei/duzină		
Capace pentru borcane de cremă calitate I-a 30 mm.		1,85 lei/buc.		3 lei/buc.
Tacâmuri de salată special		73 lei/grt.		155 lei/grt.
Articole din galalit				
Tacâmuri de salată nr. 140 superior	iulie 1942	41 lei/grt.	decem- brie 1944	108 lei/duzină
Tacâmuri de salată nr. 290 superior		69 lei/grt.		
Încălțătoare mari		1458 lei/gros		
Linguri de medicamente mari		26,50 lei/buc.		
Încălțătoare Liliput				291 lei/duzină

⁵⁶ Ibid., f. 200–209.

⁵⁷ Ibid., f. 180, 212.

Articole din praf de bachelită				
Savoniere din trolitan pătrat	iulie 1942	413 lei/duzină	decem- brie 1944	890 lei/duzină
Savoniere din Pollopas		511 lei/duzină		1057 lei/duzină
Pahare mari		334 lei/duzină		690 lei/duzină
Tacâmuri de salată nr. 280 pollopas		106 lei/grt.		170 lei/grt.
Tampoane rotative trolitan		91 lei/buc.		160 lei/buc.
Solnițe de ciuperci format mici		218 lei/duzină		409 lei/duzină
Garnitură de ras completă de trolitan		341 lei/duzină		732 lei/grt.
Montaj de biberoane nr. 1		835 lei/gros		1794 lei/grt.
Montaj de biberoane nr. 2		768 lei/gros		1592 lei/grt.
Montaj de biberoane nr. 3		708 lei/gros		1410 lei/grt.
Soluții de celuloid				
Lipituri de bombeuri	iulie 1942	138 lei/kg.	decem- brie 1944	384 lei/kg.
Soluție de lipit talpă Ago		138 lei/kg.		354 lei/kg.

În 1944 prețurile practicate la anumite produse precum: capace pentru borcane de cremă calitatea I-a de 30 mm, tacâmuri de salată, savoniere din Pollopas, solnițe de ciuperci format mic, lipituri de bombeuri, s-au majorat, ajungând la o valoare aproape dublată față de cele din 1942.

Începând cu 1945, importurile de materii prime din străinătate s-au sistat, în special la articolele produse din celuloid provenite din Germania. În prima lună din 1945, în stocurile firmei nu au fost înregistrate intrări referitoare la materiile prime. Acest aspect a condus implicit la scăderea producției, în ianuarie fiind produse doar 273 kg de articole din bachelită. Pe același trend se aflau și vânzările, înregistrându-se valori scăzute: 13,66 kg de articole din celuloid, 0,30 kg de articole din galalit, 56,16 kg de articole din bachelită și 182,5 kg de soluții de celuloid și lacuri de nitroceluloză au reușit să fie vândute.⁵⁸

Situația în ceea ce privește achizițiile de materii prime rămâne neschimbată și la începutul trimestrului II din 1945, în depozitul fabricii fiind înregistrate doar 627 kg de acetona și diluant. Referitor la producție, în cadrul fabricii au fost confecționate 50,4 kg de articole din celuloid, 4 kg de articole din galalit și 163 kg de articole din bachelită. Pe altă parte, valorile indicatorilor aferente vânzărilor au înregistrat o creștere față de începutul anului. În luna mai 1945 au fost vândute 22,72 kg de articole din celuloid, 1,96 kg de articole din galalit,

⁵⁸ Ibid., f. 221.

322,21 kg de articole din bachelită, singurul regres fiind la soluțiile de celuloid și lacuri de nitroceluloză unde s-au vândut doar 6,4 kg.⁵⁹

La începutul ultimului trimestru din 1945 aprovizionarea cu materii prime rămâne precară, stocurile fabricii fiind completate cu 1372,5 kg galalit și 25 kg de diluant. La fel, situația producției era în declin, fiind produse 26,2 kg de articole din celuloid și 257,7 kg de articole din bachelită. Totuși, vânzările raportate la luna septembrie 1945 se aflau în plin avânt față de celelalte perioade ale anului, fiind vândute 111,9 kg de articole din celuloid, 14,25 kg de articole din galalit, 1378,56 kg de articole din bachelită și 26,6 kg de soluții de celuloid și lacuri de nitroceluloză.⁶⁰

Chiar dacă în aria productivității au survenit modificări esențiale, în cadrul resursei umane nu s-au sesizat mișcări esențiale. Față de anul anterior, la finele anului 1945, în cadrul societății comerciale *Frații Fehér* activau 103 angajați, dintre care 10 în compartimentul tehnic-administrativ, 5 lucrători calificați, 82 lucrători necalificați și 6 ucenici, remunerați dintr-un fond salarial anual în valoare de 68.910.234 lei.⁶¹

În ianuarie 1946 stocurile de materii prime continuă să scadă, fapt cauzat atât de lipsa achizițiilor, cât și de vânzarea exclusivă a materiilor prime. Din depozitele firmei au fost date spre vânzare 53,68 kg de plăci brute de celuloid, 18,65 kg plăci brute de galalit și 109 kg de rămășițe de celuloid. Pentru menținerea firmei activitatea trebuia să continue, însă deseori producția nu a acoperit solicitările la care societatea se angajase, apelându-se din ce în ce mai mult la stocurile existente. La începutul anului, pentru articole din celuloid producția a fost de 63,78 kg, iar cantitatea vândută era de 150,96 kg, pentru articole din bachelită producția a fost de 104,88 kg, iar cantitatea vândută era de 514,84 kg, pentru soluții din celuloid și lacuri de nitroceluloză producția a fost 22,10 kg, iar cantitatea vândută era de 26,80 kg. La articolele din galalit producția a fost sistată, totuși s-au vândut 123,40 kg.⁶²

Diminuarea stocurilor de materii prime se sesizează și în aprilie 1946. Chiar dacă, după o perioadă îndelungată, sunt suplimentate materiile prime de celuloid cu 41,50 kg, iar în depozite au mai fost aduse încă 500 kg de bachelită, firma a fost nevoită să facă vânzări și din stocul de materii prime, fiind vândute 80,70 kg de celuloid brut și 2,34 kg de rămășițe de celuloid. În continuare producția la nivelul fabricii era net inferioară față de cerințele pieții. Astfel, în aprilie 1946 fabrica producea 35,97 kg articole din celuloid, 2,60 kg articole din galalit și 223,2 kg articole din bachelită. În ceea ce privește cantitatea vândută,

⁵⁹ Ibid., f. 222.

⁶⁰ Ibid., f. 224.

⁶¹ Ibid., f. 230.

⁶² Ibid., f. 235.

această era cu mult superioară față de producția fabricii. În aceeași perioadă au fost vândute 149,92 kg articole din celuloid, 61,60 kg articole din galalit, 521,07 kg articole din bachelită și 11,70 kg soluții din celuloid și lacuri de nitroceluloză. Pentru susținerea activității, în decursul lunii aprilie 1946 în firmă au mai fost angajați încă 1 personal tehnico-administrativ și 3 lucrători, resursa umană ajungând la un contingent de 106 salariați.⁶³

Activitatea fabricii se păstrează pe un trend descendent și în august 1946. Fără suplimentarea stocurilor de materii prime, fabrica a produs doar 54,49 kg articole din celuloid și 258,85 kg articole din bachelită. Cu toate acestea societatea a reușit să producă venituri prin vânzarea a 155,12 kg de articole din celuloid, 10,05 kg de articole din galalit și 208,12 kg de articole din bachelită. Diminuarea producției a condus însă, implicit, la disponibilizări, 2 lucrători părăsind firma în decursul lunii august.⁶⁴

Lipsa aprovizionării cu materii prime afectează producția și în luna următoare. În luna septembrie 1946 fabrica a produs 34,90 kg de articole din celuloid și 222,82 kg de articole din bachelită. Regresul societății era resimțit și în domeniul vânzărilor, 60,12 kg de articole din celuloid, 126,82 kg de articole din bachelită și doar 30 g de articole din galalit au produs venituri în septembrie 1946. Implicit, resursa umană a scăzut, un muncitor reziliându-și relațiile contractuale cu firma *Frații Fehér*.⁶⁵

În noiembrie 1946, în depozitul firmei erau aduse noi cantități de materii prime: 140 kg de bachelită, 350 kg de acetona și diluanți, 35 kg de rășină artificială. În cadrul fabricii au fost finalizate articole din toate categoriile specifice firmei, producția cuprinzând 59,59 kg de articole din celuloid, 4 kg de articole din galalit, 380,26 kg de articole din bachelită și 242 kg de soluții de celuloid și lacuri de nitroceluloză. De asemenea, și veniturile erau în ușoară creștere, fiind vândute 81,71 kg de articole din celuloid, 41,71 kg de articole din galalit, 623,01 kg de articole din bachelită și 205,75 kg de soluții de celuloid și lacuri de nitroceluloză. După o perioadă de indisponibilizări, în luna noiembrie 1946 societatea reușea să-și păstreze constant numărul de angajați.⁶⁶

Finalul lui 1946, constituia un moment prielnic pentru suplimentarea depozitelor cu materii prime. În decembrie 1946 au fost achiziționate 176 kg de galalit, 1095 kg praf de bachelită, 59 kg rămășițe de celuloid, 200 kg acetona și diluant. Producția rămânea la capacități reduse, fiind produse doar 52,65 kg de articole din celuloid, 1,6 kg de articole din galalit, 235,90 kg de articole din bachelită și 7,6 kg de soluții de celuloid și lacuri de nitroceluloză. Pe de altă

⁶³ Ibid., f. 237.

⁶⁴ Ibid., f. 239.

⁶⁵ Ibid., f. 240.

⁶⁶ Ibid., f. 243.

parte, în continuare vânzările depășeau cu mult cantitățile de articole produse. În decembrie 1946 societatea vindea 52,06 kg de articole din celuloid, 14,77 kg de articole din galalit, 352,42 kg de articole din bachelită și 29,7 kg de soluții de celuloid și lacuri de nitroceluloză. În cadrul resursei umane au fost sesizate mici modificări, 2 persoane fiind disponibilizate (1 muncitor și 1 funcționar administrativ) și doar un lucrător a fost angajat, forța de muncă fiind formată 97 de persoane, 10 funcționari administrativi și 87 de muncitori.⁶⁷

La începutul lui 1947, situația societății devine din ce în ce mai precară, activitatea fiind considerabil redusă, fiind achiziționate doar 135 kg de praf de bachelită, iar producția se rezuma la 144,25 kg de articole din bachelită. Chiar și vânzările se plasau pe aceeași pantă descendentă, doar 7,20 kg de articole din celuloid, 2,58 kg de articole din galalit, 94,78 kg de articole din bachelită și 2,8 kg de soluții de celuloid și lacuri de nitroceluloză, au produs venituri în ianuarie 1947.

Luna următoare firma achiziționa 73 kg de rămășițe de celuloid și 155 kg acetonă și diluant, iar producția fabricii conținea 10,9 kg de articole din celuloid, 8,65 kg de articole din galalit și 239,45 kg de articole din bachelită. În ceea ce privește vânzările, acestea erau în ușoară creștere: 7,85 kg de articole din celuloid, 4,23 kg de articole din galalit, 164,23 kg de articole din bachelită și 2,25 kg de soluții de celuloid și lacuri de nitroceluloză fiind vândute în februarie 1947. Contingentul forței de muncă era în continuă scădere, încă un lucrător și-a întrerupt relațiile de muncă cu firma *Frații Fehér*.⁶⁸

Achizițiile de noi materii prime s-au redus semnificativ, în luna martie 1947 fiind aduse în depozit doar 50 kg de acetonă și diluanți. Cu toate acestea, prin aportul a 10 funcționari administrativi și a 85 de lucrători, fabrica a reușit să producă 6,23 kg de articole din celuloid, 29,70 kg de articole din galalit, 111,36 kg de articole din bachelită și 38,95 kg de soluții de celuloid și lacuri de nitroceluloză. Cele mai multe articole vândute au fost cele toaletă, menaj sau sport, în total 225,76 kg de articole din bachelită. Au mai fost vândute și 28,40 kg de soluții de celuloid și lacuri de nitroceluloză și 1,55 kg de articole din celuloid.⁶⁹

În luna mai 1947 stocul de materii prime era completat doar cu 200 kg de acetonă și diluanți, iar producția s-a compus din 13,60 kg de articole din celuloid, 6,60 kg de articole din galalit, 19,10 kg de articole din bachelită și 5,70 kg de soluții de celuloid și lacuri de nitroceluloză. Majoritatea produselor vândute au fost articolele din bachelită, în cantitate de 52,91 kg. Veniturile firmei mai erau suplimentate din vânzarea a 12,62 kg soluții de celuloid și lacuri de

⁶⁷ Ibid., f. 245.

⁶⁸ Ibid., f. 248.

⁶⁹ Ibid., f. 250.

nitroceluloză. De sesizat cantitățile infime ce au fost vândute la celelalte articole: 740 g la cele din celuloid și doar 9 g la cele din galalit.⁷⁰

După încetarea ostilităților celui de-al doilea Război Mondial, prețurile la majoritatea articolelor produse în fabrică a fost în continuă creștere.

Prețuri de fabricare a articolelor produse de societatea *Frații Fehér*⁷¹

Articole din celuloid	Anul	Preț	Anul	Preț	Anul	Preț
Mingi ping-pong Chem-brige	1945	243 lei/ duzină	1946	2016 lei/ duzină	1947	2200 lei/ buc.
Mingi ping-pong Oxford		306 lei/ duzină				
Port perii de dinți nr. 2		351 lei/ duzină		4212 lei/ duzină		6776 lei/ buc.
Port perii de dinți nr. 1		558 lei/ duzină		7200 lei/ duzină		15620 lei/ buc.
Savoniere pătrate nr. 4		845 lei/ duzină		9612 lei/ duzină		14390 lei/ buc.
Savoniere pătrate nr. 11		521 lei/ duzină		5868 lei/ duzină		8937 lei/ buc.
Savoniere ovale		940 lei/ duzină		11232 lei/ duzină		17520 lei/ buc.
Savoniere pătrate nr. 5		1187 lei/ duzină		14616 lei/ duzină		23082 lei/ buc.
Capace pentru borcane de cremă calitatea I-a 30 mm.		2,80 lei/ buc.		27 lei/buc.		
Tacâmuri de salată special				129 lei/grt.		
Articole din galalit						
Tacâmuri de salată special superior	1945	90 lei/grt.	1946	1229 lei/ grt.	1947	13510 lei/ buc.
Încălțătoare Liliput		243 lei/ duzină		3564 lei/ duzină		2618 lei/ buc.
Articole din bachelită						
Savoniere din trolitan pătrat	1945	742 lei/ duzină	1946	8604 lei/ duzină	1947	12650 lei/ buc.
Savoniere din Pollopas		881 lei/ duzină		8604 lei/ duzină		

⁷⁰ Ibid., f. 252.

⁷¹ Ibid., f. 234, 249.

Pahare mari		576 lei/ duzină		6156 lei/ duzină		7344 lei/ buc.
Tacâmuri de salată nr. 260 pollopas		722 lei/grt.				9140 lei/ buc.
Tampoane rotative tro- litan		134 lei/ buc.		1245 lei/ buc.		13960 lei/ buc.
Solnițe ciuperci mici		722 lei/ duzină		3384 lei/ duzină		3430 lei/ buc.
Garnitură de ras completă trolitan		612 lei/grt.		7512 lei/ grt.		63500 lei/ grt.
Montaj de biberoane nr. 1		1440 lei/ gros.		19008 lei/ gros.		3102 lei/ buc.
Montaj de biberoane nr. 2		1332 lei/ gros.		14256 lei/ gros.		2377 lei/ buc.
Montaj de biberoane nr. 3		1170 lei/ gros.		11664 lei/ gros.		1797 lei/ buc.
Soluții de celuloid						
Lipituri de bombeuri	1945	288 lei/kg.	1946		1947	
Soluție de lipit talpă Ago		288 lei/kg.		6915 lei/ kg.		
Lac nitroceluloză				10854 lei/ kg.		126750 lei/kg.
Diluant pentru lac nitro- celuloză				6876 lei/ kg.		62440 lei/ kg.

Ca exemplu edificator al majorării exponențiale a prețurilor, putem considera tampoanele rotative trolitan, care erau comercializate cu 134/bucată în 1945, 1245 lei/bucată în 1946 și cu 13960 lei/ bucătă în 1947.

În vederea suplinirii lipsei acute de materie primă și pentru a reduce costurile de import, conducerea firmei a luat inițiativa, în februarie 1948, de a crea o secție aparte pentru fabricarea prafurilor de bachelită și a rășinii artificiale. Secția era instalată într-o clădire separată, în care funcționau o moară pentru făină de lemn, o moară cu ciocane pentru rășină artificială, un valț de omogenizare a prafului de bachelită, un rezervor, un condensator de rășină artificială, un aparat de distilare a fenolului și a rășinii artificiale, un cazan de aburi cu 3 atmosfere și o pompă de mână pentru cazan. Pe lângă acestea, s-a mai instalat și un laborator compus dintr-o instalație de distilație în capacitate de 5l, o pompă vacuum acționată de un motor de 0,5 cai putere și o presă de mână cu pârghie pe ax cotit de 5 tone. Capacitatea motrică totală a instalațiilor era de 65 cai putere, energia electrică necesară era furnizată de către agregatul electric

construit în 1941. În afara de sticlărie, tot acest proiect s-a realizat în regim propriu, valoarea totală a investiției ridicându-se la suma de 1.500.000 lei.⁷²

Pentru producerea prafurilor de bachelită și a rășinii artificiale, ca materii prime erau folosite substanțe precum fenol, crezol și formol, acestea putând fi fabricate chiar de către firma *Margina Reșița*. În acest sens, *Direcțiunea Desvoltării Producției Industrial – Serviciul Regiunea 4 Industrială Timișoara* vine în sprijinul inițiativei societății comerciale *Frații Fehér* și înaintează o adresă către *Direcțiunea Generală a Industriei* din cadrul *Ministerului Industriei și Comerțului* prin care se îndeamnă la dispunerea unor măsuri pentru demararea producției prafurilor de bachelită și a rășinii artificiale. În acest sens fabrica *Margina Reșița S.A.* trebuia să înceapă producția de fenol, crezol și formol, în acest scop fiind necesar ulei mediu (furnizat de *Societatea Petroșani S.A.*) și fenol brut de la *Societatea Concordia din Ploiești*. Firmele *Mundus Borlova S.A* din Caransebeș și *Frații Strasny* din Lugoj și Arad trebuiau să ofere făina de lemn necesară. Totodată, mai trebuia livrat negrul de fum de la firma *Gaz-Metan S.A.* din Mediaș, acidul sulfuric de la firma *Phönix* din Baia Mare și soda caustică de la *Uzinele Solvay* din Mureș.⁷³

În ultimul an de activitate, societatea comercială *Frații Fehér* s-a confruntat cu o acută criză de materii prime, în special celuloidul și rășina artificială. Acest fapt a influențat și activitatea în cadrul fabricii, reducându-se drastic producția de articole de celuloid. Prin urmare, datorită aprovizionării optime cu praf de bachelită, în această perioadă, fabrica a fost concentrată în special pe confecționarea și vânzarea articolelor din bachelită.

Materii prime achiziționate în ultimul an de activitate (mai 1947 – mai 1948)⁷⁴

Luna	Celuloid	Galalit	Praf de bachelită	Rămășițe celuloid	Acetona diluanți	Rășină artificială
01.05.1947		52			300	
01.06.1947		71,5				
01.07.1947			1245		600	
01.09.1947		14,5	220		97	
01.10.1947						
01.11.1947						
01.12.1947	166		6	48,9		
01.01.1948	68,8		1909	26,94		
01.02.1948	106,11		414			
01.03.1948				28,67	354	

⁷² Ibid., f. 277.

⁷³ Ibid., f. 273.

⁷⁴ Ibid., f. 254–282.

Luna	Celuloid	Galalit	Praf de bachelită	Rămășițe celuloide	Acetona diluanți	Rășină artificială
01.04.1948					46	
01.05.1948			2390		96	

În perioada mai 1947–mai 1948, suplimentarea stocurilor de materii prime a fost realizată asincron. Fără intrări de celuloid sau rămășițe de celuloid, timp de aproape șase luni producția a trebuit să se orienteze către rezerva aflată în depozite.

Producția în ultimul an de activitate (mai 1947 – mai 1948)⁷⁵

Luna	Celuloid	Galalit	Bachelită	Soluție celuloid
01.05.1947	5			306,9
01.06.1947	35,7		149	472,39
01.07.1947	74,67	1004,92	310,65	468,87
01.09.1947	18,99		232,35	
01.10.1947	8,2		125,7	
01.11.1947	12,8		373,45	
01.12.1947	95,03		330,74	
01.01.1948	16,43		174,07	
01.02.1948	35,62		608,42	
01.03.1948	45,6	3,33	279,11	8,55
01.04.1948	22,55	0,7	176,64	176
01.05.1948	5,48	1,4	464,58	115,5

Planul de muncă lunar al fabricii, din ultimul an de activitate a fost orientat constant pe producția de articole din celuloid și bachelită. Foarte rar, dar în cantități semnificative, au fost produse soluții de celuloid și articole de galalit. De remarcat este faptul că în luna iunie 1947 fabrica reușea să producă cu puțin peste o tonă de articole din galalit.

Vânzări în ultimul an de activitate (mai 1947 – mai 1948)⁷⁶

Luna	Celuloid	Galalit	Bachelită	Soluție celuloid
01.05.1947	1,04	1,12	31,88	304,25
01.06.1947	0,18		57,03	1,25
01.07.1947	9,52	7,42	247,81	406,8
01.09.1947	2,15	1,63	66,55	2

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Ibid.

Luna	Celuloid	Galalit	Bachelită	Soluție celuloid
01.10.1947	29,5	10,3	249,11	15,5
01.11.1947	116,5	47,26	721,96	15,3
01.12.1947	83,01	20,19	312,38	22,5
01.01.1948	13,55	2,83	37,42	10,5
01.02.1948	49,26	9,44	394,45	3,5
01.03.1948	64,76	121,94	513,44	8,55
01.04.1948	18,05	13,15	1163,85	76
01.05.1948	19,16	12,24	654,16	155,2

Pe de altă parte, activitatea aferentă vânzării s-a efectuat fără întreruperi, lunar firma a reușit să comercializeze marfă din fiecare categorie în parte, marea majoritate a articolelor vândute fiind cele din bachelită și soluții din celuloid. Chiar spre final, în luna aprilie 1948, se vindeau aproximativ 1164 kg de articole din bachelită.

Resursa umană în ultimul an de activitate (mai 1947 – mai 1948)⁷⁷

Luna	Administrativ	Lucrători	Total
01.05.1947	11	83	94
01.06.1947	11	82	93
01.07.1947	11	82	93
01.09.1947	11	82	93
01.10.1947	11	81	92
01.11.1947	12	81	93
01.12.1947	12	78	90
01.01.1948	12	78	90
01.02.1948	12	78	90
01.03.1948	12	78	90
01.04.1948	12	70	82
01.05.1948	12	70	82

Diminuarea personalului era previzibilă, fapt cauzat de reducerea activității în cadrul firmei. Aproape lunar resursa umană a scăzut cu câte un angajat. Totuși, în aprilie 1948, s-a constatat o reducere consistentă a forței de muncă, 8 lucrători încetându-și activitatea în cadrul fabricii, contingentul de angajați ajungând la nivelul lui martie 1942.

La 11 iunie 1948 societatea comercială *Frații Fehér* și-a încetat activitatea, aceasta intrând sub incidența *Legii cu privire la naționalizarea principalelor*

⁷⁷ Ibid.

întreprinderi industriale, miniere, bancare, de transport și asigurări. La aceea dată, mai exista materie primă în depozite, fiind stocate 1721,35 kg celuloid, 1149,80 kg galalit, 6460,60 kg praf de bachelită, 226,72 kg rămășițe de celuloid, 871,60 kg acetona și diluanți și 47,50 kg rășină artificială. De asemenea, firma încă mai deținea marfă pe stoc, în gestiune: 256,56 kg de articole din celuloid, 771,21 kg de articole din galalit, 1253,40 kg de articole din bachelită și 79,7 kg de soluții de celuloid și lacuri de nitroceluloză.

*

Perioada de după Primul Război Mondial a fost marcată de o restructurare a industriei românești. Autoritățile decidente ale acelor vremuri au încurajat dezvoltarea industrială prin diverse legi și facilități fiscale, contribuind la creșterea numărului de fabrici, inclusiv a celor din sectorul maselor plastice.

Firma *Nikola & Fehér*, înființată în 1921, a pornit ca o afacere de familie axată pe producția manuală de articole din celuloid, având la început un capital social de 200.000 lei. De-a lungul anilor, societatea a cunoscut o dezvoltare constantă, caracterizată prin trecerea la producția mecanizată, prin investiții continue în utilaje și modernizare, reușind prin seriozitate și tact economic să avanseze către o fabrică bine articulată din punct de vedere economico-industrial. Deși inițial funcționa într-un spațiu modest, firma a investit continuu în utilaje, inclusiv mașini de ștanțat, presat, perforat și polizat, ceea ce a dus la o creștere semnificativă a productivității.

Un moment decisiv în istoria companiei a fost anul 1932 când, după retragerea lui Nikola Fehér, societatea a fost redenumită *Frații Fehér S.A.* și și-a extins activitatea. Pe lângă articolele de celuloid, au început să producă lacuri pe bază de nitro și acetilceluloză, iar din 1934 au adăugat și produse din bachelită, cum ar fi articole de electricitate și butoane. Această strategie de diversificare a contribuit la o creștere exponențială a afacerii, acest fapt fiind justificat prin creșterea atât a capitalului de la 200.000 lei în 1927, la 2 000.000 lei în 1940, cât și a vânzărilor de la 840.000 lei la peste 5 000.000 lei, în aceeași perioadă.

Mai mult, societatea a pus accent și pe promovarea națională, existând o colaborare cu fabrica de telefoane și radio *Standard București S.A.*, care și-a deschis în 1943 o secție de bachelită, fapt pentru care firma a pus la dispoziție utilaje, matrițe, precum și îndrumări tehnice cu privire la fabricarea produselor din bachelită.⁷⁸

La începuturi, forța de muncă era predominant feminină și de etnie germană și maghiară, firma reușind să se adapteze la provocările economice, menținând un profit chiar și în perioade de criză. Numărul angajaților a crescut de

⁷⁸ Ibid., f. 201.

la 10 persoane în 1927, la 151 în 1935, aceștia fiind repartizați pe secții specializate, cum ar fi prelucrarea celuloidului, lăcuirea și producția de bachelită. Pentru a stimula cât mai mult resursa umană, societatea comercială *Frații Fehér* a pus la dispoziție două încăperi în cabana deținută pe muntele Semenice, pentru ca angajații să-și petreacă concediul de odihnă, aceștia beneficiind și de o masă gratuită.⁷⁹

În concluzie, istoricul firmei *Frații Fehér* arată cum o afacere de familie a putut să se transforme, prin viziune și investiții, într-o societate industrială modernă, capabilă să supraviețuiască și să prospere în condițiile economice fluctuante ale interbelicului reșițean.

⁷⁹ Ibid.

ANEXA III

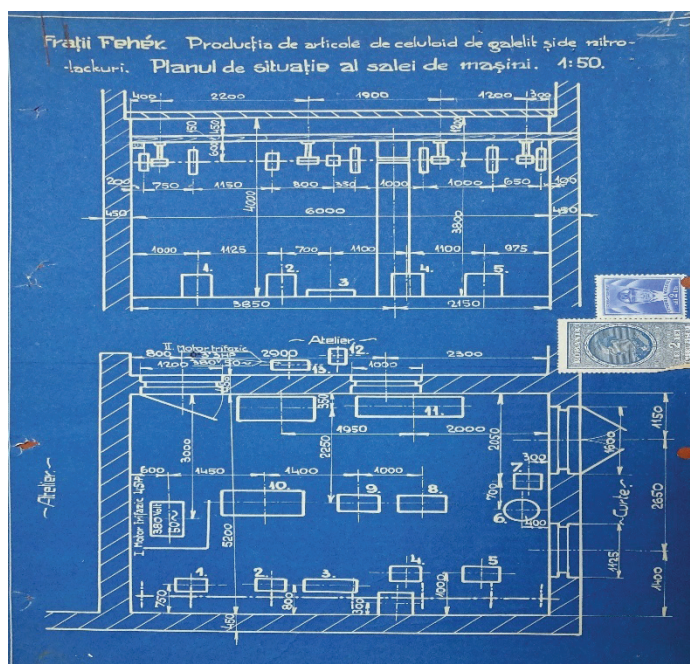
Tabel cu personalul din cadrul fabricii *Nikola & Fehér* din 1930⁸²

Nr. crt.	Numele si prenumele	Localitatea	Naționalitate	Cetățenia
1.	Kindich Maria	Reșița	germană	română
2.	Stubna Amalia	Reșița	germană	română
3.	Tremmel Maria	Reșița	germană	română
4.	Zöchling Hermina	Reșița	ungară	română
5.	Tiefenbeck Gizella	Reșița	germană	română
6.	Knisner Josefina	Reșița	germană	română
7.	Fischer Maria	Reșița	română	română
8.	Falbizona Terézia	Reșița	germană	română
9.	Stieger Klementine	Reșița	germană	română
10.	Hrabach Anna	Reșița	ungară	română
11.	Fischer Katarina	Reșița	germană	română
12.	Fischer Maria	Reșița	germană	română
13.	Adam Anna	Reșița	germană	română

⁸² Ibid., f. 44.

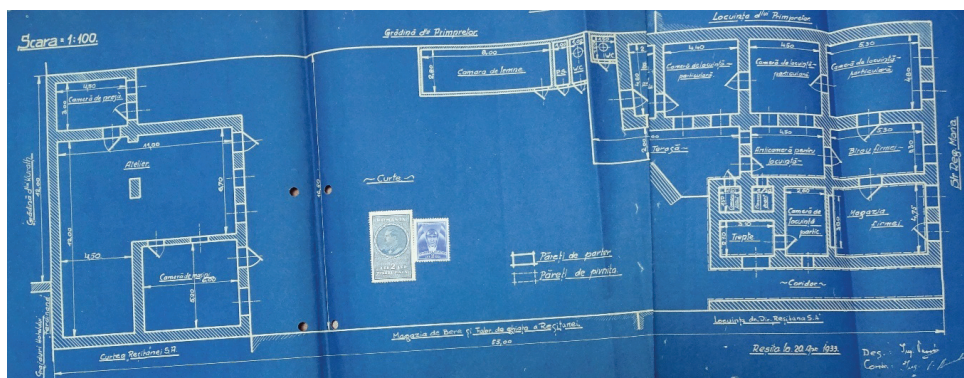
ANEXA IVa

Planul de situație al sălii de mașini a societatea *Frații Fehér* din 1933⁸³

ANEXA IVb

Planul amplasament și delimitare aferent fabricii *Frații Fehér* din 1933⁸⁴

⁸³ Ibid., f. 73.

⁸⁴ Ibid., f. 74.

ANEXA V

Tabel cu personalul din cadrul fabricii Nikola & Fehér din 1933⁸⁵

Nr. crt.	Numele și prenumele	Calificat/necalificat	Naționalitate	Cetățenia
1.	Demian Luiza	necalificat	ungară	română
2.	Novy Elena	necalificat	germană	română
3.	Bauer Elisabeta	necalificat	germană	română
4.	Kartaly Victoria	necalificat	ungară	română
5.	Kniesner Maria	necalificat	germană	română
6.	Ulvöczky Anna	necalificat	ungară	română
7.	Wachlinger Maria	necalificat	germană	română
8.	Schweitzer Johanna	necalificat	germană	română
9.	Tellin Francisca	necalificat	germană	română
10.	Stubna Amalia	necalificat	germană	română
11.	Schreiber Irina	necalificat	germană	română
12.	Andres Maria	necalificat	germană	română
13.	Gerber Emilia	necalificat	germană	română
14.	Virag Anna	necalificat	ungară	română
15.	Welcsov Elena	necalificat	germană	română
16.	Miko Elisabeta	necalificat	germană	română
17.	Fischer Maria	necalificat	germană	română
18.	Lafflör Matilda	necalificat	germană	română
19.	Dudas Gizeka	necalificat	ungară	română
20.	Hrabach Anna	necalificat	ungară	română
21.	Vot Johanna	necalificat	germană	română
22.	Schch Anna	necalificat	germană	română
23.	Döbrödy Erika	necalificat	germană	română
24.	Krasnek Frida	necalificat	germană	română
25.	Klumpfner Anna	necalificat	germană	română
26.	Mikete Jolianna	necalificat	ungară	română
27.	Potocean Viorica	necalificat	română	română
28.	Varga Elisabeta	necalificat	germană	română
29.	Kolnik Maria	necalificat	germană	română
30.	Adam Josefina	necalificat	germană	română
31.	Wratny Angela	necalificat	germană	română
32.	Pasule Florica	necalificat	română	română
33.	Börzsényi Friderica	necalificat	germană	română
34.	Dasinger Irma	calificat	germană	română
35.	Libal Adalbert	ucenic	germană	română
36.	Maigard Ludovic	ucenic	germană	română

⁸⁵ Ibid., f. 75.

NIKOLA & FEHÉR COMPANY: A PAGE FROM THE COMMERCIAL HISTORY OF REȘIȚA IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

Abstract

The trading company *Nikola & Fehér*, one of the most significant entrepreneurial partnerships in Reșița during the first half of the twentieth century, was established on July 15, 1921, by Iosif Nicola and Ioan Rogovits Fehér. The firm specialized in the production of celluloid items, one of the earliest synthetic plastics, discovered in 1869. Its initial headquarters was located at 44 Carmen Sylva Street, encompassing a built area of 400 m², which also included the factory premises. Operations commenced with manual production, supported by a capital of 200,000 lei. Beginning in 1925, production was partially mechanized through the introduction of a 5-horsepower gasoline engine. In 1930, this was replaced with an electric motor, and the firm diversified its activity by producing galalith items alongside those made of celluloid. In December 1932, the company was rebranded as *Frații Fehér* (Fehér Brothers), and the headquarters was relocated to 23 Regina Maria Street, with ownership passing to Ioan and Ludovic Fehér. By 1934, production expanded further to include bakelite articles, while the machinery stock increased to 27 units. The number of employees fluctuated, rising from 10 to 115 in 1935, the majority being women. Initially, the workforce consisted exclusively of individuals of Hungarian or German ethnicity, later complemented by Romanian employees. Wage expenditures increased proportionally with the expansion of activity, reaching approximately 9.7 million lei in 1944. The firm imported celluloid and galalith primarily from Germany; however, with the conclusion of the Second World War, the acquisition of these raw materials declined sharply. The company ceased its activity on June 11, 1948, when it was nationalized under the Law on the Nationalization of Major Industrial, Mining, Banking, Transport, and Insurance Enterprises. At the time of its dissolution, substantial stocks of raw materials and finished products were still available. The trajectory of the company illustrates its capacity for adaptation to economic circumstances, as evidenced by the transition from manual to mechanized production, the diversification of its product range, and its responsiveness to market fluctuations.

ÎNCEPUTURILE VIEȚII ȘI ACTIVITĂȚII UNUI JURIST DIN TRANSILVANIA. VASILE MEȘTER (1875–1965), AVOCAT LA SASCA MONTANĂ ȘI VÂRȘET

Răzvan Mihai Neagu*

Cuvinte-cheie: Vasile Meșter, avocat, Banat, viață politică, elită intelectuală, mișcare națională.

Keywords: Vasile Meșter, lawyer, Banat, political life, intellectual elite, national movement.

Scopul acestui material este aducerea în atenția publicului a unei personalități uitate a istoriei Maramureșului, Banatului și orașului Turda. Din păcate, Vasile Meșter este azi un nume aproape necunoscut, dar care prin viața și activitatea sa, considerăm că merită un loc de cinste în galeria personalităților istoriei spațiului intracarpatic. Născut în Maramureșul voievodal, Vasile Meșter s-a format ca intelectual la Brașov, București, Budapesta și Cluj, devenind un renumit avocat, iar apoi notar public. El și-a început activitatea în Banat, a continuat în Maramureș și la Turda, unde a cunoscut deplina realizare profesională prin dobândirea unor funcții cu relevanță și răspundere (prefect, vicepreședinte al filialei județene a Partidului Național Liberal și senator). În perioada comunistă a suferit prigoana declanșată de autoritățile statului român comunist și sovietizat. Nu a cunoscut sistemul carceral stalinist, dar a făcut cunoștință cu marginalizarea și nenumărate șicane din partea regimului. Relevanța în istorie a lui Vasile Meșter este dată de activitatea sa și mai ales de funcțiile pe care le-a îndeplinit în perioada interbelică. Considerăm demersul nostru de a readuce în atenția publicului această importantă personalitate, de bun augur, dorind a arăta că viața și activitatea sa sunt relevante pentru perioadele pe care acesta le-a traversat. În prezentul material, avem în vedere formarea sa intelectuală, precum și începuturile activității sale în Banat. Menționăm faptul că o parte a datelor despre Vasile Meșter provin din dosarul care se păstrează la arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității, unde există la Fondul Informativ dosarul cu nr. 6.594, care conține 116 file. Autorul acestui material îi mulțumește pentru ajutor domnului Liviu Pleșa de la C.N.S.A.S.

* Colegiul Tehnic Turda, Piața Basarabiei, nr. 48, e-mail: neagumihai20@yahoo.com

Istoriografia dedicată lui Vasile Meșter este foarte săracă. Nu există un studiu, material sau articol amănunțit dedicat vieții și activității sale. Numele său este menționat succint în istoriografia locală turdeană de profesorul Valentin Vișinescu.¹ De asemenea, un mic medalion biografic dedicat lui Vasile Meșter a fost realizat de autorii Ioan Ciupea și Virgiliu Țărău într-o lucrare despre liberali clujeni.²

Originea și începutul pregătirii intelectuale

Vasile Meșter s-a născut la 21 decembrie 1875 în localitatea Ieud din Maramureș³, situată pe Valea Izei între Sighetu Marmăției, Vișeu de Sus și Borșa. Localitatea Ieud este atestată documentar în anul 1365⁴ și a fost posesiune a voievodului Balc, nepotul lui Dragoș Vodă. Părinții lui Vasile Meșter au fost Alexa și Ileana (născută Kindriș) de confesiune greco-catolică. Despre formarea sa educațională, se cunoaște că a studiat la Gimnaziul Romano-Catolic din Sighetu Marmăției, având o bursă din partea Asociației Române pentru Cultura Poporului Român din Maramureș. Ulterior, va trece la Gimnaziul Ortodox din Brașov pe care îl absolvă în anul 1896. A fost coleg cu o serie de personalități, dintre care îi amintim pe poetul slovac Ivan Krasko (pseudonim literar Ján Botto 1876–1958), pe Constantin Dimian (1876–1959), originar din Brețcu (jud. Covasna), absolvent al Facultății de Teologie Ortodoxă din București (1906), care a între anii 1908–1956 a fost preot la Petrovăsăla (azi Vladimirovac, Serbia) și lider al comunității românești din Banatul Sârbesc, pe Ilie Hociotă (1876–1966) originar din Săliște, absolvent al Seminarului Andreian de la Sibiu (1899) și al Facultății de Teologie Ortodoxă din cadrul Universității din Cernăuți (1903), preot militar în Armata Austro-Ungară și ulterior în Armata Română și pe Iosif Popovici (1876–1928), originar din Cliciova (jud. Timiș), cu studii filologice la Graz, Leipzig, Viena, Zagreb și Paris, profesor la universitățile din Budapesta (ante 1918) și Cluj (post 1918), participant la Marea Adunare Națională din 1 decembrie 1918 de la Alba Iulia, care a decis unirea Transilvaniei cu România.

Gimnaziul Ortodox din Brașov, fondat de mitropolitul Andrei Șaguna, a fost un focar de educație națională și un mediu cultural efervescent în care erau

¹ Valentin Vișinescu, Tudor Ștefănie, *Primari și prefecți ai Turzii după Marea Unire de la 1 decembrie 1918* (Turda, 2005), 39–40.

² Ioan Ciupea, Virgiliu Țărău, *Liberali clujeni. Destine în marea istorie*, vol. II, Medalioane (Cluj-Napoca: Ed. Mega, 2007), 240.

³ Arhiva Consiliului Național pentru Studiarea Arhivelor Securității, Fond Informativ, dosar nr. 6.594, f. 2 (în continuare A.C.N.S.A.S.).

⁴ Coriolan Suci, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. I, A-N (București: Ed. Academiei Republicii Socialiste România, 1967), 305.

promovate valorile românismului autentic, fiind o școală în care s-au format numeroase personalități. Vasile Meșter a fost membru al Societății de lectură “Ioan Popasu” a elevilor români din Brașov. Conform unei știri din presa anului 1895, a fost ales membru în comisia literară.⁵ În cadrul acestei asociații a elevilor, Vasile Meșter s-a remarcat și prin susținerea de comunicări pe diverse teme. Astfel, în cadrul ședinței publice a asociației din 5 februarie 1896, el a prezentat auditoriului studiul literar “Miorița Lae.”⁶ Elaborarea acestei lucrări arată aplecarea tânărului maramureșean spre învățătură, studiu și lectură. Tema aleasă este una semnificativă, balada Miorița, cea mai importantă creație folclorică românească.

Între 17–18 iunie 1896, Vasile Meșter a susținut examenul de maturitate (bacalaureat) la Gimnaziul Ortodox din Brașov, președintele comisiei a fost arhimandritul și vicarul episcopal de la Sibiu, Ilarion Pușcariu, reprezentantul autorităților guvernamentale budapestane fiind Putnoky Miklós, directorul Gimnaziului de Stat din Lugoj. Calificativul obținut de Vasile Meșter a fost “bine.”⁷

Carieră universitară, activitate extrașcolară și implicare socială

Absolvirea ciclului liceal și promovarea examenului de maturitate, i-a deschis tânărului maramureșean oportunitatea de a continua cu studiile universitare. A avut o *peregrinatio academica* interesantă, care a cuprins trei centre academice majore. Vasile Meșter a ales să studieze dreptul la Universitatea din București, însă nu stat aici decât un semestru (1896–1897).⁸ Ulterior, se transferă la Facultatea de Drept și Științe Politice din cadrul Universității Regale Maghiare din Budapesta, unde studiază între anii 1897–1901. Vasile Meșter și-a finalizat studiile juridice la Universitatea din Cluj (unde se transferă începând cu semestrul al II-lea al anului universitar 1900–1901).⁹ iar la 25 octombrie 1902, Vasile Meșter devine doctor în drept al universității clujene.¹⁰

A fost un student foarte implicat social. A interacționat cu multă lume și a început o frumoasă carieră gazetărească, care l-a pus și în fața unor momente

⁵ *Familia*, anul XXXI, nr. 40 (Oradea, 1 octombrie/13 octombrie 1895): 478.

⁶ Eugenia Glodariu, *Asociațiile culturale ale tineretului studios român din monarhia habsburgică 1860–1918* (Cluj-Napoca, 1998), 217, nota 1227.

⁷ A XXXII Programă a Gimnaziului Mare Public Român de Religiuina Gr. Orientală din Brașov, A Școalei Comerciale și Reale și a Școalelor Centrale Primare pe anul școlar 1895–96, publicată de Virgil Onițiu directorul școalelor medii (Brașov: Tipografia “A. Mureșianu”, 1896), 164.

⁸ Szögi László, Varga Júlia, *Magyarországi Diákok Francia, Belga, Román, Szerb és Orosz Egyetemeken 1526–1919 I* (Budapest: 2018), 131, nr. 1178.

⁹ A Kolozsvári “Ferencz-József” Magyar Királyi Tudomány-Egyetem Almanachja és tanrendje, az MCMI–II-ik tanév, I felére (Kolozsvárt: Ajtai K. Albert (magyar polgár) könyvnyomdája, 1901), 112.

¹⁰ *Familia*, anul XXXVIII, nr. 42 (Oradea, 20 octombrie/2 noiembrie 1902): 503.

mai puțin obișnuite, pe lângă satisfacțiile oferite. Astfel, la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea a avut loc un conflict ideatic între ziarurile *Tribuna* (Sibiu) și *Tribuna Poporului* (Arad), iar un episod al acestei dispute a fost legat și de persoana studentului Vasile Meșter. În nr. 73 din 1/13 aprilie 1897 al *Tribunei* (Sibiu), Vasile Meșter dă o declarație din care rezultă că a fost atacat în ziarul rival *Tribuna Poporului* (Arad) cum că ar fi agentul lui Jeszensky Géza (avocat și ziarist), omul de încredere al primului-ministru al guvernului ungar, Bánffy Dezső, pentru că s-a angajat ca traducător de limba română la un ziar din Budapesta. Vasile Meșter dezmente acuzațiile aduse și spune că s-a angajat la acel ziar pentru a câștiga un ban în plus deoarece este student. El a fost pus la zid, fiind acuzat că este în slujba ziarului *Magyarország* (ziar șovinist) deținut de Bartha Miklós și Ugron Gábor, fiind acuzat că a scris articole defăimătoare la adresa românilor în acea gazetă.¹¹ Meșter răspunde în *Tribuna* (Sibiu) afirmând că nu a scris articole defăimătoare. Subiectele sale au fost Fondul pentru monumentul lui Avram Iancu, necrologul lui Alexandru Lahovari și colecta grecilor din România. Studentul jurist face afirmația conform căreia unele articole le-a văzut și Ilarie Chendi, care nu a găsit nimic nepotrivit în ele.¹²

Între Vasile Meșter și Ilarie Chendi¹³ va izbucni un conflict deschis, care ar fi putut să ducă la o tragedie, fiind invocat un posibil duel pentru apărarea onoarei. Astfel, din presa epocii aflăm detalii interesante despre acest conflict. Vasile Meșter îl provoacă la duel pe Chendi în 1897 pentru vătămarea onoarei deoarece într-un articol apărut în *Tribuna Poporului* (Arad) și atribuit lui Chendi, s-au folosit expresii ofensatoare contra sa. Provocarea se face prin împruterniciții Tóth Edmund și Eugeniu Mezei (ambii studenți mediciști). Împruterniciții lui Chendi, Ghită Măcelariu (student la drept) și Vasile Virgil Moisil (student medicinist) afirmă că nu el a scris acel articol, ci altcineva, iar Chendi nu poate primi duelul pentru că este cleric.¹⁴ Reprezentanții lui Chendi îl acuză pe Meșter că este colaborator la ziarul *Magyarország*. Cuvântul cu care Chendi l-ar fi gratulat pe Meșter este embrion, iar într-un cerc de prieteni, l-ar fi făcut copil. Reprezentanții lui Chendi spun că aceste cuvinte nu pot fi considerate ofensatoare, iar acel articol invocat de Meșter, nu l-a scris Chendi. Deoarece cuvântul copil nu poate fi socotit ofensator, Chendi nu are pentru ce da satisfacție, în plus este și cleric. Măcelariu și Moisil consideră afacerea încheiată (24 aprilie 1897).

¹¹ *Tribuna Poporului*, anul I, nr. 66 (Arad, 6/18 aprilie 1897): 304.

¹² *Tribuna*, anul XIV, nr. 82 (Sibiu, 11/23 aprilie 1897): 327.

¹³ Ilarie Chendi (1871–1913) a fost un critic literar, adept al Sămănătorismului. A absolvit Seminarul Teologic Andreian de la Sibiu (1894) și Facultatea de Litere și Filosofie a Universității Regale Maghiare din Budapesta (1898). Trece în România și devine bibliotecar la Biblioteca Academiei Române. A fost bun prieten cu poetul Ștefan Octavian Iosif.

¹⁴ *Tribuna*, anul XIV, nr. 87 (Sibiu, 20 aprilie/2 mai 1897): 347.

Ziariștii de la *Tribuna Poporului* adaugă faptul că între Meșter și Chendi există mari diferențe de opinie, lui Chendi nu-i plac cei ce scriu în gazetele maghiare și nici pe cei din jurul ziarului *Tribuna* de la Sibiu-semnează Măcelariu și Moisil 4 mai 1897.¹⁵ În legătură cu acest conflict, Măcelariu și Chendi trimit o lămurire cu data de 9 mai 1897, în care spun că deși au trimis *Tribunei* de la Sibiu explicația din 4 mai, aceasta nu a fost publicată, ei doar au primit un răspuns scurt.¹⁶ Din punctul nostru de vedere, conflictul Vasile Meșter/Ilarie Chendi ascunde o ruptură profundă în cadrul mișcării naționale românești din Transilvania, care arată sciziunea între tabăra de la Sibiu și cea de la Arad, fiecare având propriul ziar. La sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, în cadrul mișcării naționale a românilor din Transilvania existau două viziuni diferite legate de implicarea politică. Un curent de opinie pasivist susținut în general de la Sibiu și un curent activist promovat de părțile vestice, în special la Arad. Așadar, considerăm disputa Vasile Meșter/Ilarie Chendi ca o fațetă a acestei dispute.

În perioada studenției, Vasile Meșter și-a început activitatea gazetărească inițial la Budapesta, unde a fost traducător de limba română pentru ziarul *Magyarország*, iar apoi între anii 1901–1902, el a fost redactor la *Tribuna* (Sibiu). Colaborarea cu presa maghiară i-a adus lui Vasile Meșter numeroase deservicii, fiind deseori taxat și stigmatizat, mai ales în presa arădeană a vremii. În *Tribuna Poporului*, nr. 25 din 8/21 februarie 1901, ziariștii se întrebau cu subînțeles: “Este lucru frumos ca un român să colaboreze la foile politice unguerești? Am constatat pe baza argumentelor nerăsturnabile că unui Român bun nu-i este iertat să contribuie la întărirea presei maghiare care are menirea a ne lovi pe noi. Întrebăm pe dl. Vasile Meșter, colaborator intern al “Tribunei”: este de acord în chestia asta cu noi.”¹⁷

De asemenea, în perioada studenției, el s-a implicat în viața extrașcolară și a participat la diverse evenimente publice în calitate de reprezentant al studenților români sau de ziarist. Astfel, la 25 noiembrie 1900, Vasile Meșter, alături de un alt coleg de studii, Lazăr Triteanu (viitorul episcop ortodox al Romanului), a participat în calitate de reprezentant la tinerimii române studioase din capitala ungară, la sfințirea Capelei românești din Budapesta din strada Holló, nr. 8 (Casele Gojdu), oficiată de episcopul Aradului, Iosif Goldiș, vicarul de la Oradea, Vasile Mangra (viitor mitropolit ortodox al Transilvaniei) și protosinghelul Ioan Ignatie Papp (viitor episcop al Aradului).¹⁸ Alături de Ioan Giurgiu, la 23 aprilie 1901, Vasile Meșter a luat parte, în calitate de delegat al studenților români din Cluj, la Graz, unde s-a dezvelit monumentul poetului Gheorghe

¹⁵ *Tribuna Poporului*, anul I, nr. 81 (Arad, 29 aprilie/11 mai 1897): 388.

¹⁶ *Tribuna Poporului*, anul I, nr. 82 (Arad, 30 aprilie /12 mai 1897): 397.

¹⁷ *Tribuna Poporului*, anul V, nr. 25 (Arad, 8/21 februarie 1901): 2.

¹⁸ *Telegraful Român*, anul XLVIII, nr. 128 (Sibiu, 16/29 noiembrie 1900): 527.

Candrea, decedat în capitala Stiriei în anul 1899.¹⁹ În 21–22 septembrie 1901, Vasile Meșter și Silvestru Moldovan, ambii ziariști la *Tribuna* (Sibiu) au participat la adunarea generală a asociațiunii ASTRA de la Sibiu, ocupând un loc la masa presei.²⁰ Încă din această perioadă, Vasile Meșter a desfășurat o bogată activitate caritabilă, care va fi o constantă în viața sa. În 1902, a donat patru coroane pentru masa elevilor meseriași din Sibiu.²¹

Conflictul ziarului arădean *Tribuna Poporului* cu Vasile Meșter a continuat și în anul 1902, aruncându-se cu acuzații și invective asupra tânărului jurist și gazetar. Astfel, gazeta din Arad îl admonestează pe Meșter din cauza faptului că acesta i-ar fi criticat într-un articol din *Tribuna* (Sibiu) pe doi fruntași ai românilor, Basiliu Podoabă din Cluj și profesorul Ștefan Albu de la Brad: “De când un Vasile Meșter, pripășit prin redacția “Magyarország”-ului a ajuns stăpân pe coloanele “Tribunei” din Sibiu, organul acesta “autorizat” se face tot mai năzdrăvan.” Se afirmă faptul că Meșter și-a luat acuzațiile contra profesorului Albu din ziarul maghiar *Hunyadvármegye* și că dascălul a trimis o scrisoare-replică ziarului sibian, care nu a fost publicată integral. În *Tribuna Poporului* se afirmă că Podoabă și Albu sunt oameni și români model, iar Vasile Meșter este denigrat: “Un Meșter, care și-a început cariera ziaristică în redacția și în serviciul unei foi ungurești și care nu putea fi primit în serviciul unui ziar românesc, se ține azi îndreptățit a da testimoniu de slabi Români bărbăților îmbătrâniți în serviciul românismului.”²² Ziarul de la Sibiu este acuzat de pasivism.

În cadrul unui concert cu dans organizat de tinerimea română universitară din Cluj în 1 martie 1903, la sala mare a Redutei orășenești, Vasile Meșter a fost ales membru al comitetului extern al evenimentului.²³ Scopul manifestării a fost colectarea de bani pentru crearea unei biblioteci a tinerilor universitari.

Activitatea lui Vasile Meșter ca avocat în zona Banatului la Sasca Montană și Vârșeț

După absolvire și după obținerea doctoratului, Vasile Meșter și-a construit treptat o solidă și frumoasă carieră de avocat în Banat. Facem precizarea că exercitarea acestei profesii în Ungaria a fost reglementată de Legea XXXIV din 1874. Pentru a putea fi avocat, aspirantul la această profesie trebuia să îndeplinească o serie de condiții. În primul rând, trebuia să dețină cetățenia ungară, să fie absolventul unei facultăți juridice, să efectueze un stagiu de trei ani pe lângă

¹⁹ *Foaia Poporului*, anul IX, nr. 2 (Sibiu, 7/20ianuarie 1901): 17; *Patria*, nr. special (Cluj, 1 decembrie 1936): 48.

²⁰ *Unirea*, anul XI, nr. 39 (Blaj, 28 septembrie 1901): 317.

²¹ *Tribuna*, anul XIX, nr. 70 (Sibiu, 14/27 aprilie 1902): 279.

²² *Tribuna Poporului*, anul VI, nr. 143 (Arad, 4/17 august 1902): 1.

²³ *Familia*, anul XXXIX, nr. 5 (Oradea, 2/15 februarie 1903): 57.

un avocat care avea deschisă o *cancelarie advocațională* (*pracsă*), după care urma un examen (*censura*) în fața unei comisii la Tabla Regească (Curtea de Apel) din Budapesta (în cazul lui Vasile Meșter); tinerii juriști din Transilvania aveau posibilitatea să susțină acest examen și la Tabla Regească din Târgu Mureș. În cazul în care candidatul promova acest examen, el primea o diplomă de avocat și putea să-și deschidă propria *cancelarie advocațională*. De asemenea, el se putea înscrie în Camera avocaților (Baroul de avocați) din regiunea în care profesa.²⁴

Din datele noastre rezultă faptul că Vasile Meșter și-a efectuat stagiul de practică cerut de lege la un avocat român din Radna.²⁵

În anul 1904, alături de o altă personalitate a românilor din Turda, Liviu Cigăreanu, Vasile Meșter a depus *censura* de avocat la Tabla Regească din Budapesta.²⁶ Dobândind astfel dreptul de liberă practică, în același an (1904), Vasile Meșter își deschide propria *cancelarie advocațională* la Radna (azi parte a orașului Lipova, jud. Arad).²⁷ Nu va sta mult pe meleaguri arădene pentru că în același an, Vasile Meșter se va muta în Banat, la Sasca Montană (comitatul Caraș-Severin), unde va activa în perioada 1904–1911, iar ulterior la Vârșeț (1911–1912). A fost un membru activ al mișcării naționale din Banat, devenind în scurt timp un lider al comunității românești de acolo, fapt care reiasă din activitatea pe care a desfășurat-o și care a fost pe larg reflectată de presa vremii.

La scurt timp de la venirea la Sasca Montană, Vasile Meșter a interacționat cu comunitatea locală, fiind prezent la diverse evenimente, care aveau atât scop caritabil, cât și de socializare. Astfel, la 30 decembrie 1904 în cadrul unui concert organizat de tinerimea română din Sasca Montană, Vasile Meșter dăruiește suma de patru coroane și 80 de fileri.²⁸ În 27 februarie/12 martie 1905, Vasile Meșter participă la o petrecere populară organizată de *Reuniunea de citire și cântări din Sasca Montană*, donând șapte coroane și 20 de fileri.²⁹ Distinsul avocat va fi un apropiat al acestei asociații și va participa constant la manifestările ei. La 17/30 aprilie 1905, respectiva reuniune a organizat o ședință festivă, în cadrul căreia, Vasile Meșter a ținut un discurs.³⁰

Anul 1905 a marcat un moment important la nivelul comunității românești din Ungaria, deoarece Partidul Național Român decide să abandoneze tactica

²⁴ Mirel Ionescu, Greta-Monica Miron, *Istoria Baroului Cluj* (Cluj-Napoca: Ed. Argonaut, Ed. Mega, 2012), 22.

²⁵ A.C.N.S.A.S., Fond Informativ, dosar nr. 6.594, f. 27.

²⁶ *Foaia Poporului*, anul XII, nr. 46 (Sibiu, 7/20 noiembrie 1904): 598.

²⁷ *Familia*, anul XL, nr. 45 (Oradea, 7/20 noiembrie 1904): 539.

²⁸ *Drapelul*, anul V, nr. 6 (Lugoj, 15/28 ianuarie 1905): 3.

²⁹ *Drapelul*, anul V, nr. 30 (Lugoj, 12/25 martie 1905): 3.

³⁰ *Drapelul*, anul V, nr. 45 (Lugoj, 16/29 aprilie 1905): 3.

pasivistă, să reia lupta politică și să participe din nou la alegerile parlamentare. În cadrul acestor evoluții și Vasile Meșter a avut rolul său. Astfel, în Cercul electoral Sasca Montană din comitatul Caraș-Severin, pentru un loc în dietă, a candidat avocatul Aurel Novac din Biserica Albă. Alegerile au avut loc la 26 ianuarie 1905, candidatul român reușind să câștige mandatul de parlamentar, fiind ajutat în acest demers, printre alții, și de Vasile Meșter.³¹ Distinsul avocat a fost implicat și în alegerile dietale din anul 1906. Candidatul românilor pentru un fotoliu de parlamentar la Budapesta a fost tot avocatul Aurel Novac. Adunarea populară pentru depunerea candidaturii a avut loc în 17 aprilie 1906 la Răcășdia, iar președinte al adunării a fost ales avocatul Vasile Meșter din Sasca Montană.³² Cu ajutorul acestuia și al altor compatrioți, Aurel Novac a fost ales din nou deputat la Budapesta, reprezentând Cercul electoral, Sasca Montană.

Remarcăm faptul că, în scurt timp, Vasile Meșter ajunge o personalitate respectată la nivel local, iar prezența sa la evenimentele sociale ale comunității în mijlocul căreia activa era o regulă. Astfel, în 29 iulie 1906 Vasile Meșter și George Vodă (ambii avocați) au fost aleși președinți ai petrecerii de vară organizată de tinerimea română din Sasca Montană la Hotelul “S. Waluzan.”³³ La scurt timp, în 11 august 1906, a avut loc altă petrecere a tinerimii române din Oravița, la care Vasile Meșter donează zece coroane.³⁴

Avocatul Vasile Meșter a fost un apropiat al Bisericii Ortodoxe din Banat, deși era de confesiune greco-catolică. Această realitate dă măsura spiritului său ecumenic și atașamentului profund față de valorile naționale, indiferend de confesiune. Astfel, la 5/18 noiembrie 1906, Vasile Meșter participă la instalarea noului protopop al Vârștului, Traian Oprea, eveniment desfășurat la biserica din Nicolințu Mare, în prezența unor personalități precum Aurel Novac (deputat dietal), Ioan Russu-Șirianu (redactor la ziarul *Tribuna* din Arad), Dimitrie Cioloca (referent consistorial), Octavian Proștean (medic).³⁵

Vasile Meșter a fost propus în 28 noiembrie 1906 pentru un loc în Congregația generală a comitatului Caraș-Severin (cu sediul la Lugoj) din partea Partidului Național Român, alături de preotul Nicolae Balmez din Vrani.³⁶

Precum alți frunțași ai românilor și Vasile Meșter a avut o frumoasă activitate economico-financiară. El a fost unul din întemeietorii Băncii “Astra” din Sasca Montană. În noiembrie 1906, o știre din presa locală informa publicul

³¹ Ioan Tomole, *Românii din Banat în luptele național-electorale de la începutul secolului al XX-lea* (Baia Mare: Ed. Gutinul S.R.L., 2000), 77–78.

³² *Ibidem*, p. 79.

³³ *Foaia Poporului*, anul XIV, nr. 29 (Sibiu, 16/29 iulie 1906): 395.

³⁴ *Drapelul*, anul VI, nr. 99 (Lugoj, 9/22 septembrie 1906): 4.

³⁵ *Telegraful Român*, anul LIV, nr. 126 (Sibiu, 16/29 noiembrie 1906): 531.

³⁶ *Drapelul*, anul VI, nr. 123 (Lugoj, 4/17 noiembrie 1906): 3.

că cei care au primit prospectele de la Banca “Astra” din Sasca Montană să le retrimită cu subscrierile aferente avocatului Vasile Meșter, urmând ca adunarea generală de constituire să se țină în luna decembrie a anului 1906.³⁷ Banca “Astra” va fi înființată în anul 1907, iar Vasile Meșter a fost primul ei director executiv.³⁸ Își va păstra această funcție, precum și locul în direcțiunea băncii până, cel puțin, în anul 1910.³⁹

Un alt palier al activității sale a fost cel cultural. Cea mai importantă și relevantă formă de asociaționism cultural din Transilvania a fost asociațiunea ASTRA, iar Vasile Meșter a fost membru al acesteia. În 1907, se decide crearea unui nou despărțământ ASTRA prin divizarea Despărțământului Oravița, sediul noului despărțământ urmând să fie Sasca Montană. Cu crearea acestuia a fost însărcinat avocatul Vasile Meșter.⁴⁰

În anul 1907, ministrul instrucțiunii publice din guvernul maghiar, contele Apponyi Albert a efectuat o reformă a sistemului educațional, care lovea puternic în școlile confesionale susținute și finanțate de biserici, pe baza principiului autonomiei cultelor. În mod absolut firesc, comunitatea românească din Transilvania și Banat a protestat contra acestei noi legislații educaționale, prin vocea reprezentanților săi. Astfel, în martie 1907, are loc o adunare populară la Oravița, la care participă și deputații dietali români Aurel Novac și Aurel Vlad. Vasile Meșter a fost ales unul dintre vicepreședinții adunării, secretar fiind Liviu Cigăreanu. Vasile Meșter “inimosul avocat din Sasca”, cum era descris în presa epocii, critică proiectul legii Apponyi privind reforma educației în Ungaria.⁴¹

O altă acțiune în sensul dezaprobării legii Apponyi, a avut loc la 12/25 aprilie 1907 în cadrul sinodului protopresbiterial al tractului Biserica Albă. Se discută chestiunea legată de proiectul legii educației, mai ales de problema salarizării învățătorilor confesionali, iar la propunerea avocatului Vasile Meșter (membru al sinodului) s-a decis elaborarea unui protest contra proiectului de lege pentru că știrbește autonomia bisericii ca susținătoare materială a școlilor confesionale. De asemenea, se exprimă împotrivirea contra introducerii limbii maghiare ca obiect de studiu în aceste școli, dreptul exclusiv de a stabili programa de studiu în aceste instituții avându-l biserica și nu guvernul budapestan. Protestul este semnat de protopopul Bisericii Albe, Filip Adam.⁴²

O mare parte a activității lui Vasile Meșter a fost alocată politicii naționale.

³⁷ *Drapelul*, anul VI, nr. 127 (Lugoj, 14/27 noiembrie 1906): 3.

³⁸ *Anuarul Băncilor Române*, anul IX 1908 (Sibiu: Tiparul Tipografiei Arhideicezane, 1907), 30.

³⁹ *Anuarul Băncilor Române*, anul XI 1910 (Sibiu: Tiparul Tipografiei Arhideicezane, 1909), 12–13.

⁴⁰ *Transilvania*, nr. 1 (Sibiu, ianuarie-martie 1908): 10.

⁴¹ *Tribuna*, anul XI, nr. 71 (Arad, 28 martie/10 noiembrie 1907): 4.

⁴² *Drapelul*, anul VI, nr. 46 (Lugoj, 21 aprilie/4 mai 1907): 2.

El era membru al Partidului Național Român. Vasile Meșter s-a implicat profund în domeniul politic muncind în ritm susținut pentru binele comun. În 19 octombrie/1 noiembrie 1908, la Broșteni (azi parte a orașului Oravița) are loc o adunare a fruntașilor din Oravița și Sasca Montană, la care, printre alții, participă și Vasile Meșter, alături de Liviu Cigăreanu. Meșter a susținut un discurs.⁴³ O altă adunare populară are loc la 8 noiembrie 1908, în Răcășdia cu participarea deputatului Aurel Novac, a lui Coriolan Brediceanu, dar și a lui Vasile Meșter, care susține o alocuțiune.⁴⁴

În cadrul campaniei electorale din 1909, candidatul național, Gheorghe Pop de Băsești ajunge și la Oravița împreună cu Vasile Lucaciu, Ștefan Cicio-Pop, Aurel Novac și alții, iar printre cei care vorbesc la adunarea populară de acolo a fost și Vasile Meșter. De asemenea, el ține un discurs și la Gârbovăt.⁴⁵

După cum aminteam mai sus, deși era greco-catolic, Vasile Meșter a fost un apropiat al Bisericii Ortodoxe din Banat și membru în forurile acesteia. La 8 martie 1909, avocații Vasile Meșter din Sasca Montană și Petru Cornean din Oravița sunt aleși membrii ai Sinodului Episcopiei Caransebeșului.⁴⁶

Astrist convins și mare susținător al cauzelor sociale și culturale, Vasile Meșter donează zece coroane pentru Muzeul ASTRA, ca răscumpărare a felicitărilor de Anul nou 1910.⁴⁷

Ultimele alegeri parlamentare din Ungaria, înainte de Primul Război Mondial au avut loc în anul 1910. Spre deosebire de scrutinele anterioare (1905, 1906), la aceste alegeri nu a existat un candidat român în Cercul electoral Sasca Montană. Cu toate acestea, în presa din acea vreme au existat zvonuri că Vasile Meșter ar candida cu program guvernamental pentru un fotoliu de deputat în dieta budapestană. Acest neadevăr era un avatar al mai vechiului conflict între el și ziarul *Tribuna* din Arad. La 17 martie 1910, el trimite ziarului amintit o declarație în care dezmente zvonurile de presă că va candida pentru dietă în cercul electoral Sasca Montană sau altundeva, cu niciun program, el afirmând că nu este membru vreunui partid guvernamental vechi sau nou.⁴⁸

În anul 1910, Vasile Meșter face un gest de mare noblețe. El a trimis direcțiunii Gimnaziului Ortodox din Brașov suma de 100 de coroane ca restituire a scutirilor de taxe școlare de care a beneficiat cât a fost elev acolo. Banii erau destinați mesei elevilor.⁴⁹

⁴³ *Tribuna*, anul XII, nr. 235 (Arad, 22 octombrie/4 noiembrie 1908): 4.

⁴⁴ *Tribuna*, anul XII, nr. 242 (Arad, 30 octombrie/12 noiembrie 1908): 4.

⁴⁵ *Drapelul*, anul IX, nr. 16 (Lugoj, 10/23 februarie 1909): 3.

⁴⁶ *Drapelul*, anul IX, nr. 28 (Lugoj, 10/23 martie 1909): 3.

⁴⁷ *Tribuna*, anul XIII, nr. 284 (Arad, 30 decembrie 1909/12 ianuarie 1910): 7.

⁴⁸ *Tribuna*, anul XIV, nr. 51 (Arad, 6/19 martie 1910): 5.

⁴⁹ *Telegraful Român*, anul LVIII, nr. 43 (Sibiu, 22 aprilie/5 mai 1910): 181.

Fidel activității sale caritabile, pe care a început-o de timpuriu, în anul 1911, avocatul din Sasca Montană a donat opt coroane la Fondul “Petru Șpan” destinat ajutorării fiilor de moți care doreau să învețe o meserie, deschis de *Reuniunea sodalilor români din Sibiu*.⁵⁰

Între anii 1911–1912, Vasile Meșter a fost avocat la Vârșeț (oraș aflat atunci în comitatul Timiș, azi în Serbia), continuând să practice avocatura în Banat. Și în acest oraș este un lider al comunității românești, având o bogată implicare la nivel social și cultural. La scurt timp după ce se stabilește acolo, în anul 1911, Vasile Meșter participă la adunarea generală a Despărțământului Vârșeț a ASTRA, desfășurată la Gătaia, în prezența protopopului Traian Oprea (directorul despărțământului) și a altor notabilități.⁵¹

La Vârșeț, Vasile Meșter și-a desfășurat activitatea de avocat în două locații. Pe prima nu o cunoaștem, dar pe cea de-a doua o știm. La începutul toamnei anului 1911, el anunța în presa vremii că și-a mutat *cancelaria advocațională* în casele proprii, cumpărate de la familia fostului avocat Czocics din strada Rezidenței, nr. 23, lângă catedrala sârbească, peste drum de Hotelul “Paris.”⁵²

Vasile Meșter a avut și inițiative în domeniul economic, ceea ce arată spiritul său întreprinzător, capacitatea mare de muncă și deschiderea spre modernitate. Astfel, în 1911, alături de Caius Brediceanu, Liviu Cigăreanu și alții, Vasile Meșter s-a numărat printre fondatorii unei noi întreprinderi românești din Gătaia, “Furtuna”, moară cu aburi, societate pe acțiuni.⁵³

În 25 decembrie 1911, el participă la petrecerea de Crăciun organizată de meseriașii români din Arad, în scop caritabil (cumpărarea de haine pentru elevii săraci), avocatul din Vârșeț donând trei coroane.⁵⁴

Conflictul deschis între Vasile Meșter și ziarul arădean *Tribuna Poporului* a continuat până la părăsirea de către avocat a Banatului. În anul 1912, ziaristi arădeni, arătau că la ultimele alegeri dietale (1910), Vasile Meșter a fost acuzat de trădare, afirmându-se că acesta s-a înțeles cu Constantin Burdia (politician român, sprijinitor al guvernelor de la Budapesta), iar împreună cei doi s-au dus la Budapesta cu trenul pentru a se întâlni cu primul ministru contele Khuen-Héderváry Károly. Potrivit ziarului arădean, acesta din urmă s-a înțeles cu Valeriu Braniște pentru respectivul cerc electoral, astfel că Vasile Meșter a rămas în afara dietei. Este adevărat că în anul 1910 au existat negocieri între guvernul maghiar și români, dar acestea s-au soldat cu un eșec. Ziarul din Arad afirmă că oameni precum Vasile Goldiș, Valeriu Braniște și Vasile

⁵⁰ *Telegraful Român*, anul LIX, nr. 40 (Sibiu, 14/27 aprilie 1911): 179.

⁵¹ *Foaia Poporului*, anul XIX, nr. 42 (Sibiu, 16/29 octombrie 1911): 4.

⁵² *Gazeta Transilvaniei*, anul LXXIV, nr. 205 (Brașov, 20 septembrie/3 noiembrie 1911): 3.

⁵³ *Gazeta Transilvaniei*, anul LXXIV, nr. 220 (Brașov, 7/20 octombrie 1911): 6.

⁵⁴ *Tribuna*, anul XVI, nr. 17 (Arad, 21 ianuarie/3 februarie 1912): 7.

Meșter trebuie scoși din viața publică românească și din rândul luptătorilor naționali.⁵⁵ Acuzațiile și aluziile arădenilor împotriva lui Vasile Meșter nu au încetat. Gazetarii se întrebau malițios: “Sau e să fie d. Dr. Vasile Meșter, care a redevenit naționalist după ce guvernul unguresc nu i-a primit candidatura cu program guvernamental?”⁵⁶

Vasile Meșter a rămas un apropiat al tinerimii române. Cu ocazia jubileului de 40 de ani al Societății academice “România Jună” de la Viena, care îi reunea pe studenții români din capitala austriacă, în 15 ianuarie 1912 au fost organizate serbări, printre invitați numărându-se Vasile Meșter, alături de Teodor Mihali, Ștefan Cicio-Pop, Alexandru Vaida-Voevod, Vasile Goldiș, Tiberiu Brediceanu și alții. Cu această ocazie, avocatul din Vârșeț, a donat zece coroane.⁵⁷ La 10 februarie 1912, el a participat la petrecerea tinerimii universitare române din Cluj și donând cinci coroane.⁵⁸ La scurt timp, în 12 februarie 1912, Vasile Meșter participa la un bal, care a avut loc la Blaj în scopul colectării de fonduri destinate *Fondului pentru ajutorarea elevilor săraci și bolnavi*, făcând o donație de patru coroane.⁵⁹

În anul 1912, Vasile Meșter părăsea definitiv Banatul pentru Maramureșul natal, anunțând publicul că și-a deschis *cancelaria advocațională* la Vișeu de Sus.⁶⁰ A participat la Primul Război Mondial, cunoscând rigorile frontului. Reușește să supraviețuiască și revine în Maramureș. În perioada interbelică, devine prefect al județului Maramureș (1920–1921). În anul 1921, se mută definitiv la Turda, unde abandonează avocatura pentru profesia de notar public. În scurt timp, Vasile Meșter devine o personalitate a orașului de pe Arieș. În anul 1924 (pentru câteva luni), ajunge prefect al județului Turda-Arieș, iar ulterior, senator în Parlamentul României (1933–1937), acesta fiind apogeul carierei sale politice.

Considerații finale

Vasile Meșter poate fi inclus în cadrul elitei intelectuale românești din spațiul intracarpatic. El a avut o foarte bună pregătire intelectuală de factură juridică dobândită la universitățile din București, Budapesta și Cluj. Începuturile activității sale sunt legate de zona Banatului, el activând ca avocat la Sasca Montană și Vârșeț. A reușit, prin muncă și profesionalism, să se impună ca o voce importantă și relevantă a românilor bănățeni, membru activ al comunității

⁵⁵ *Tribuna*, anul XVI, nr. 13 (Arad, 17/30 ianuarie 1912): 5.

⁵⁶ *Tribuna*, anul XVI, nr. 15 (Arad, 19 ianuarie/1 februarie 1912): 3.

⁵⁷ *Gazeta Transilvaniei*, anul LXXV, nr. 3 (Brașov, 4/17 ianuarie 1912): 3; *Tribuna*, anul XVI, nr. 11 (Arad, 14/27 ianuarie 1912): 8.

⁵⁸ *Românul*, anul II, nr. 36 (Arad, 15/28 februarie 1912): 8.

⁵⁹ *Unirea*, anul XXII, nr. 24 (Blaj, 5 martie 1912): 5.

⁶⁰ *Unirea*, anul XXII, nr. 96 (Blaj, 14 septembrie 1912): 5.

locale și luptător pentru drepturile conaționalilor, puse sub semnul întrebării de guvernul budapestan. Activitatea sa a fost una plurivalentă.

**THE BEGINNINGS OF THE LIFE AND ACTIVITY OF A
TRANSYLVANIAN LEGAL ADVISER: VASILE MEȘTER (1875–1965),
LAWYER IN SASCA MONTANĂ AND VÂRȘEȚ**

Abstract

The purpose of this material is to bring to the public's attention a forgotten personality. Unfortunately, Vasile Meșter is today an almost unknown name, but who, through his life and work, we believe deserves a place of honor in the gallery of personalities of the history of the intra-Carpathian space. Born in Maramureș, Vasile Meșter trained as an intellectual in Brașov, Bucharest, Budapest and Cluj, becoming a renowned lawyer. He began his activity in Banat. Vasile Meșter was active in the Romanian national movement, which fought for political rights with the government in Budapest. His activity also included a journalistic side, as well as an economic one, Vasile Mester being the founder of „Astra” Bank in Sasca Montană. He also stood out as a defender of Romanian confessionnal schools attacked by hostile legislation in 1907. During the time he lived and worked in Banat, Vasile Mester was an important voice of the Romanian community.

ORGANIZAREA “NOII GRĂDINI BOTANICE” LA UNIVERSITATEA DIN CLUJ (1919–1925)

Florin Nicolae Ardelean*

Cuvinte-cheie: botanică sistematică, cercetare, universitate, interbelic, schimb internațional

Keywords: systematic botany, research, university, interwar, international exchange

Introducere

Grădinile botanice moderne sunt instituții complexe (cercetare, educație, agrement), caracteristice societăților în care cunoașterea științifică este privită ca o resursă fundamentală (*knowledge-based society*).¹ Majoritatea cercetătorilor interesați de evoluția în timp a grădinilor botanice au identificat numeroase antecedente antice și medievale, însă apariția primelor instituții moderne de acest fel se leagă de individualizarea botanicii ca domeniu științific și are loc în mediul universitar italian al secolului XVI. Încă din anul 1546, universitățile din Pisa, Padova și Florența aveau grădini botanice destinate în special studiului plantelor medicinale dar și cercetării plantelor cu valoare economică. Chiar și în această etapă timpurie de dezvoltare, grădinile de plante de pe lângă universități îndeplineau și funcția de “spații de recreere estetică.”² În perioada următoare, în special în secolele XVIII–XIX, grădinile botanice au devenit o expresie a politicii mercantiliste și a colonialismului.³ Susținerea statului, inte-

* Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, Strada Mihail Kogălniceanu, nr. 1, e-mail: florinardelean1@yahoo.com

¹ Lukas Rieppel, “Museums and Botanical Gardens,” în Bernard Lightman (ed.), *A Companion to the History of Science*, (Chichester: John Wiley & Sons 2016), 238–251.

² Alan Gilbert Morton, *History of botanical science: an account of the development of botany from ancient times to the present day* (London: Academic Press, 1981), 120–121; Florike Egmond, “Sixteenth-Century University Gardens in a Medical and Botanical Context,” în Fabrizio Baldassarri, Fabio Zampieri (eds.), *Scientiae in the History of Medicine* (Roma: L’Erma di Bretschneider, 2021), 89–120.

³ Această evoluție este strâns legată de dezvoltarea relațiilor de schimb internațional. Spre exemplu, Grădina Botanică Regală din Kew (Londra) a devenit centrul unei rețele globale care cuprindea instituții similare din posesiunile coloniale britanice, Zaheer Baber, “The Plants of

resat de dezvoltarea sectorului agricol, a impulsionat dezvoltarea botanicii ca știință și implicit dezvoltarea grădinilor botanice universitare. Tot începând cu această perioadă are loc și un proces de extindere a centrelor de cercetare botanică în afara arealului inițial de dezvoltare (Europa de Vest).⁴ În acest context a fost organizată și prima grădină botanică universitară la Cluj, în anul 1872.

În anul 1919, odată cu preluarea Universității din Cluj de către autoritățile românești, a început o nouă etapă în istoria grădinii botanice clujene și a cercetării botanice în acest centru universitar. Primii șase ani de după încheierea războiului (1919–1925) coincid cu organizarea unei noi grădini botanice, într-un spațiu care fusese achiziționat încă din anul 1910. Astfel, un proiect început în timpul Universității Ferenc József a fost continuat și extins după 1919 de către Alexandru Borza, directorul Institutului de Botanică Sistematică, al Muzeului și Grădinii Botanice a Universității din Cluj. Etapele organizării grădinii, lucrările de amenajare precum și activitățile desfășurate de angajații acestor instituții sunt cunoscute prin intermediul unor publicații și rapoarte semnate chiar de către profesorul Borza.⁵ De asemenea, aceste informații au fost în general reluate în sintezele de istorie universitară și lucrările de specialitate dedicate vieții și activității profesorului clujean.⁶

Acest studiu își propune să ofere o imagine detaliată asupra procesului de organizare a “Noii Grădini Botanice” printr-o analiză calitativă și cantitativă a documentelor din fondul documentar al Grădinii Botanice, păstrat în Arhiva Istorică a Universității Babeș-Bolyai. Din totalul de 1,187 documente din perioada 1919–1925, 568 (47,85%) se referă parțial sau în întregime la Grădina Botanică, în timp ce restul de 619 (52,15%) au în vedere Institutul de Botanică Sistematică, Muzeul Botanic sau alte activități științifice și didactice. Corespondența oficială expediată sau primită de Alexandru Borza în calitate de conducător al departamentelor menționate mai sus constituie o sursă istorică esențială pentru analiza amănunțită a mecanismelor instituționale care au

Empire: Botanic Gardens, Colonial Power and Botanical Knowledge,” *Journal of Contemporary Asia*, (2016):1–21.

⁴ Morton, *History of Botanical Science*, 448–449.

⁵ Alexandru Borza, “Dare de semă despre starea Grădinii botanice din Cluj în anii 1919–1922,” *Buletinul de Informații al Grădinii Botanice și al Muzeului Botanic dela Universitatea din Cluj*, vol. III, nr.3 (1923): 88–95; Alexandru Borza, “Dare de seamă despre starea muzeului Botanic și a Grădinei Botanice dela Univ. Din Cluj în anii 1923 și 1924,” *Buletinul de Informații al Grădinii Botanice și al Muzeului Botanic dela Universitatea din Cluj*, vol. IV, nr.4 (1924): 106–116.

⁶ Marcela Sălăgean “Universitatea din Cluj între 1919–1944,” în Ovidiu Ghitta (ed.), *Istoria Universității “Babeș-Bolyai”* (Cluj-Napoca: Ed. Mega, 2012), 127–184; Ioan Răsmeriță, Ion T. Tarnavski, Alexandru Borza: *Biolog român ctitor al Grădinii botanice din Cluj-Napoca* (București: Ed. Litera, 1976); Vasile Cristea, Alexandra Șuteu, Mihai Pușcaș eds., *Alexandru Borza* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2021).

făcut posibilă realizarea acestui proiect de mare anvergură. Aceste documente reflectă, într-o mai mare măsură decât rapoartele oficiale, numeroasele dificultăți și obstacole întâmpinate de cei care au fost implicați în activitățile de organizare, permițând în același timp o ierarhizare a diverselor aspecte care țineau de acest proces complex.

De la “vechea” la “noua” Grădină Botanică

Istoria Grădinii Botanice clujene începe în anul 1856, când contele Imre Mikó a donat Societății Muzeului Ardelean vila sa din actuala stradă a Clinicilor. Grădina acestei vile a fost transformată treptat în prima grădină botanică a orașului.⁷ În anul 1872, odată cu întemeierea Universității Ferenc József la Cluj, grădina respectivă a fost dată în grija profesorului Ágost Kanitz, șeful Catedrei de Botanică din cadrul Facultății de Matematică și Științe Naturale.⁸ Gyula Istvánffy a preluat conducerea catedrei și a grădinii în anul 1897. În timpul mandatului său grădina a fost modernizată și extinsă semnificativ după cum remarcă chiar profesorul Borza într-un articol publicat în anul 1923: *Directorul Istvánffy a făcut eforturi considerabile pentru ridicarea acestei grădini văduvite la nivelul celor din Apus. În broșura “Une visite au Jardin botanique de l’Universite royale hongrois de Kolozsvár, 1900” poate prezenta expoziției internaționale dela 1900 din Paris și congresului internațional de botanică ținut tot atunci, o grădină modernizată, lărgită, prevăzută cu o rețea de apeduct, înzestrată (la 1896 – 7) cu o stâncărie bogată în plante alpine și subalpine (350 specii), complectată cu alte câteva grupe și formațiuni phytogeografice interesante: Fânețele și sărăturile ardelenene, mlaștinile noastre, stepele rusești, vegetația Carstului etc. S-au construit trei bazine de beton. Aproape 2000 specii de plante au fost luate în cultură.*⁹

Proiectul organizării unei noi grădini botanice îi aparține profesorului Aladár Richter, cel care a condus catedra de botanică în anii 1901–1913. Tot el a fost cel care a avut inițiativa construirii unei sere de fier moderne (palmariul) și a reorganizării herbarului adăpostit în clădirea vechiului teatru. Deoarece o parte din parcelele Grădinii Botanice au fost atribuite altor facultăți și institute, directorul Richter a solicitat autorităților un nou spațiu care să fie destinat

⁷ Donația contelui Mikó, la fel ca alte donații importante destinate acestei instituții, a fost făcută înainte de întemeierea oficială a Societății Muzeului Ardelean în anul 1859, Alexandru Borza, “Problema Muzeului Național al Ardealului,” *Buletinul de Informații al Grădinii Botanice și al Muzeului Botanic dela Universitatea din Cluj*, vol. V, nr. 1–2 (1925), 8; József Lukács, Claudia Septimția Sabău, *Patrimoniul arhitectural al Universității Babeș-Bolyai. O incursiune în istoria orașului*, (Cluj-Napoca: Ed. Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, 2023), 29–30.

⁸ Borza, “Dare de semă 1919–1922,” 88; István Csucsua, “Universitatea “Ferenc József” între anii 1872–1919,” în Ghitta (ed.), *Istoria Universității “Babeș-Bolyai”*, 117.

⁹ Borza, “Dare de semă 1919–1922,” 88–89.

exclusiv culturilor de plante. O primă cerere în acest sens a fostă făcută în vara anului 1906, urmată de un memoriu adresat guvernului în anul 1908. Abia în anul următor (1909) a fost prevăzută în bugetul universității o sumă pentru pentru acest proiect, iar în perioada următoare a fost achiziționat un teren în zona Hajongard ce cuprindea grădini, livezi dar și imobile precum vilele Holdampf și Davida. Cele două vile și grădinile aparținătoare au constituit cea mai mare parte a perimetrului viitoarei grădini botanice, la care s-au mai adăugat câteva parcele achiziționate după 1919.¹⁰

Reorganizarea vieții universitare la Cluj după 1919 și proiectul „noi Grădini Botanice”

Numele lui Alexandru Borza apare adesea în sursele istorice care descriu începuturile Universității românești din Cluj. În 1919, viitorul director al Grădinii Botanice a făcut parte din Comisia specială care a preluat universitatea de la vechea conducere și apoi a fost cooptat, în calitate de consilier, în Comisia de reorganizare a acestei instituții. Mai apoi, în primul an universitar 1919–1920, a îndeplinit funcția de prodecan al Facultății de Științe.¹¹ Profesorul Borza se afla, fără îndoială, într-o poziție de autoritate, fiind astfel în măsură să susțină continuarea proiectului de amenajare a “Noii Grădini Botanice.” De altfel, în cadrul proiectului general de reorganizare propus în anul 1920, Facultatea de Științe solicita cel mai mare buget, printre obiectivele sale numărându-se și amenajarea grădinii¹² care s-a dovedit a fi unul dintre cele mai ambițioase și costisitoare proiecte de infrastructură, într-o perioadă marcată de dificultăți economice.

Încă din anul 1920, Alexandru Borza împreună cu șeful de culturi Cornel Gürtler au alcătuit un proiect amplu de organizare a Grădinii Botanice care a fost înaintat spre analiză autorităților.¹³ Datorită susținerii lui Onisifor Ghibu, Consiliul Dirigent a aprobat un buget de 100,000 lei pentru pentru acest pro-

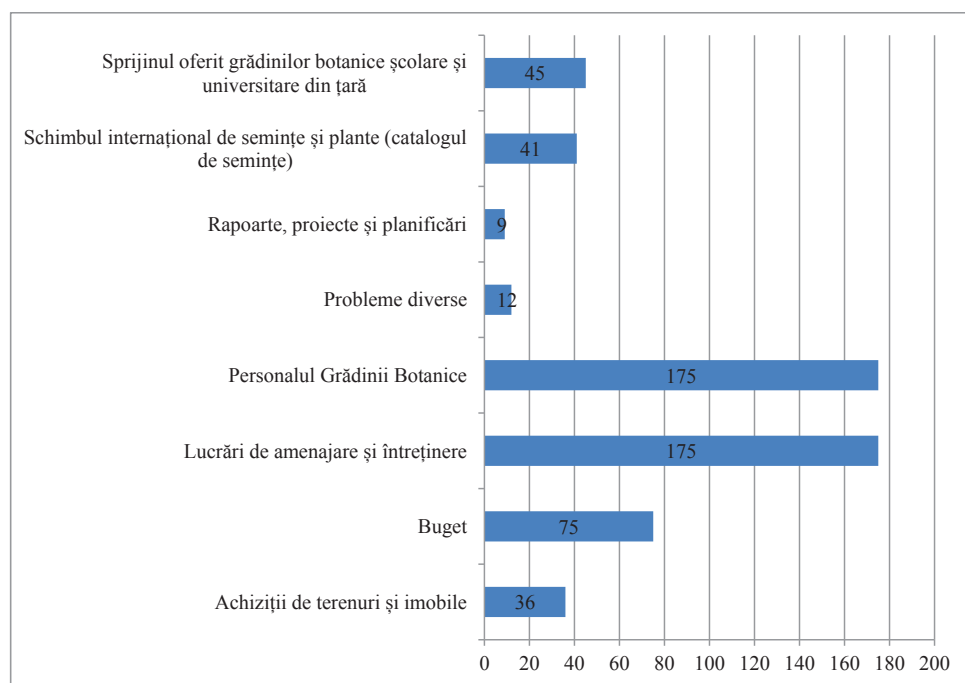
¹⁰ Alexandru Borza, “Prof. Dr. Aladar Richter: Schiță Biografică,” *Buletinul de Informații al Grădinii Botanice și al Muzeului Botanic dela Universitatea din Cluj*, vol. VII, nr.1–2, (1927): 54–57; Csucsuj, “Universitatea «Ferenc József» între anii 1872–1919”, 118; Lukács, Sabău, *Patrimoniul arhitectural*, 30–31.

¹¹ Vasile Pușcaș, *Universitate, societate, modernizare: organizarea și activitatea științifică a Universității din Cluj, 1919–1940* (Cluj-Napoca: Ed. Eikon, 2003), 171–178; Ana-Maria Stan, “Alexandru Borza și începuturile Universității românești din Cluj (1919–1925),” în Vasile Cristea, Alexandra Șuteu, Mihai Pușcaș (eds.), *Alexandru Borza* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2021), 57–61; Rășmeriță, Tarnavschi, *Alexandru Borza*, 38–40.

¹² Sălăgean “Universitatea din Cluj între 1919–1944”, 140.

¹³ Borza, “Dare de semă 1919–1922,” 90; Alexandra Șuteu, “Ctitor al Grădinii Botanice și al Institutului Botanic,” Vasile Cristea, Alexandra Șuteu, Mihai Pușcaș eds, *Alexandru Borza* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2021), 83.

iect. Desigur, această sumă s-a dovedit a fi insuficientă și, în consecință, lucrările de amenajare și întreținere au beneficiat de alocări de fonduri extraordinare pe parcursul anilor următori.¹⁴ Procesul de organizare, dar și activitățile obișnuite specifice acestui tip de instituții, au captat o mare parte din timpul și energia profesorului Borza după cum o indică și ponderea ridicată a acestor aspecte în corespondența oficială. Aproape jumătate (47,85%) din documentele întocmite în perioada 1919–1925 au în vedere problemele Grădinii Botanice: lucrările de amenajare și întreținere, achiziția de terenuri și imobile, personalul grădinii, probleme financiare (buget), rapoarte și planificări, relațiile cu instituții partenere la nivel național și internațional, precum și sprijinul oferit grădinilor botanice școlare din țară.

Distribuția tematică a documentelor referitoare la Grădina Botanică în perioada 1919–1925¹⁵

¹⁴ Sălăgean "Universitatea din Cluj între 1919–1944", 152–153.

¹⁵ După cum am menționat în partea introductivă, corespondența oficială a profesorului Alexandru Borza în calitate de Director al Institutului de Botanică Sistematică, al Muzeului Botanic și al Grădinii Botanice se păstrează în *Arhiva Universității Babeș-Bolyai, fond Grădina Botanică* (citată în continuare AUBB, fond *Grădina Botanică*).

Lucrările de amenajare și întreținere

Din rapoartele oficiale reiese că lucrările de amenajare la noua Grădină Botanică au început abia în toamna anului 1920.¹⁶ Corespondența oficială a directorului Alexandru Borza indică însă faptul că planificarea lucrărilor a început încă de la finalul anului 1919. Un prim demers inițiat de directorul grădinii a fost solicitarea unor oferte pentru diverse servicii și materiale necesare acestui proiect. În mod surprinzător, cea mai veche cerere (14.11.1919) păstrată în colecțiile arhivei universității este adresată firmei Löblich & Co. Kessel-und Apparatebau KG din Viena, specializată în lucrări de fierărie.¹⁷ Corespondența cu reprezentanții Löblich & Co., dar și cu alte firme din străinătate (Eisenwerke M. G. Schott din Breslau, Rudolf Otto Meyer din Hamburg și Ed. Zimmermann din Hamburg – Altona), a continuat și în perioada următoare. Nu s-au păstrat însă contracte sau alte documente care să ateste efectuarea unor lucrări de către acești furnizori străini.¹⁸

În perioada care a urmat, până în anul deschiderii oficiale a grădinii pentru marele public (1925), planificarea și executarea lucrărilor de amenajare și întreținere a reprezentat o problemă dominantă în corespondența oficială a profesorului Borza. Un procent de 30,81% din documentele privitoare la Grădina Botanică abordează acest subiect. Majoritatea scrisorilor sunt trimise către sau primite de la diverse departamente din cadrul Ministerului Instrucțiunii (Directoratul General, Secretariatul General, Casa Școalelor și a Culturii Poporului, Direcția Generală a Contabilității, etc.). De asemenea, directorul Grădinii Botanice corespundea direct și cu reprezentanții autorităților locale precum Consiliul Municipal și Serviciul Edil. Mai puțin frecvente au fost în această perioadă adresele interne către Decanatul Facultății de Științe, Rectoratul, Senatul și Oficiul Administrativ al Universității.

Un schimb epistolar intens s-a făcut și cu diverse firme locale, care au efectuat în cele din urmă principalele lucrări în cadrul grădinii. Dintre acestea se remarcă firma Moldovan și Niman care a câștigat o primă licitație pentru construcția unei florării și a unui grajd în anul 1921.¹⁹ În următorii doi ani, această firma a mai construit florării, răsadnițe pentru iernare, camere de înmulțire și alte dependențe în perimetrul grădinii.²⁰ De asemenea, în anul 1923 a efectuat o

¹⁶ Borza, "Dare de semă 1919–1922," 90; *Anuarul Universității din Cluj, anul 1919–1920* (Cluj: Tipografia Institutului de Arte, 1921), 21.

¹⁷ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1919/29, f. 68.

¹⁸ Florin Nicolae Ardelean, "Alexandru Borza și cercetarea botanică la Universitatea din Cluj: stabilirea rețelei de cooperări internaționale (1919–1924)," în Cecilia Cârja, Ioana-Mihaela Bonda (eds.), *Universitari și universități în spațiul românesc (secolele XIX–XX): studii și interpretări* (Cluj-Napoca: Ed. Mega, 2023), 57–58.

¹⁹ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1921/14, f. 24–27.

²⁰ Printre documentele care atestă activitatea acestei firme întâlnim: oferte de preț, aprobări

lucrare de împrejmuire a grădinii dinspre Strada Regală și a mutat "portalul" de la vechea grădină la cea nouă.²¹ Costuri semnificative a implicat și amenajarea instalațiilor hidraulice ale grădinii (canalizarea, turnul de apă, bazinele de colectare, barajele etc.) Principalele lucrări au fost inițiate pe parcursul anului 1922 și au fost finalizate, în mare parte, până la finalul anului următor.²² De execuția lor s-a ocupat filiala clujeană a firmei Tors & Ormai din Budapesta.²³

O problemă majoră care a necesitat eforturi financiare însemnate dar și găsirea unor soluții alternative a fost construcția serelor. Încă din toamna anului 1920, Alexandru Borza a adresat o cerere oficială Senatului Universitar și Consiliului Facultății de Științe privind organizarea noii grădini. Construcția unor noi sere, considerate "absolut indispensabile", era menționată printre priorități, alături de achiziționarea noilor terenuri și construcția instalației de apă.²⁴ Prin eforturi susținute și alocări bugetare extraordinare, Grădina Botanică dispunea până la finalul anului 1923 de: 6 răsadnițe adânci de beton, 12 răsadnițe de lemn, 2 florării de zid și lemn, o casă mare de iernat pentru plantele mediteraneene (seră mare) și o seră mică de fier adusă din vechea grădină botanică.²⁵ Încă din anul 1921 a fost achiziționată sticlă de la Fabrica de Sticlă din Mediaș, atât pentru noile construcții cât și pentru reamenajarea celor vechi.²⁶ În vechea grădină se mai afla o seră mare de fier (palmariu), ridicată la începutul secolului XX, în mandatul directorului Aladár Richter. În anul 1924, Alexandru Borza a început demersurile pentru mutarea și renovarea acestei sere care se afla într-o stare avansată de degradare.²⁷ Fondurile extraordinare pentru această lucrare de amploare au fost aprobate pe parcursul anului 1925 iar renovarea a fost finalizată abia în anul următor, după deschiderea noii grădinii pentru publicul larg.²⁸

din partea Ministerului Instrucțiunii și contracte, AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1922/187, f. 589–590; GB1922/192, f. 605–612; GB1922/224, f. 703–704; GB1923/7, f. 18–20; GB1923/45, f. 79–80; GB1923/66, f. 112; GB1923/90, f. 166–167.

²¹ *Anuarul 1923–1924*, 169; AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1923/156, f. 330–331; GB1923/191, f. 400–401.

²² Borza, "Dare de semă 1923–1924," 112; *Anuarul Universității din Cluj, anul școlar 1922/23*, (Cluj: Imprimeria Dr. Bornemisa, 1924), 133, 151.

²³ Lucrările la conducta de apă și sistemul de canalizare au început în 1922, AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1922/186, p. 587–588; construcția castelului de apă și alte lucrări la instalațiile hidraulice s-au defășurat pe parcursul anului 1923, AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1923/30, 58–59, GB1923/155, f. 329.

²⁴ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1920/138, f. 348–360.

²⁵ Borza, "Dare de seamă 1919–1922", 90.

²⁶ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1921/16, f. 30–33, GB1921/22, f. 42.

²⁷ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1924/202, f. 445.

²⁸ *Anuarul Universității din Cluj pe anul școlar 1924–25* (Cluj: Institutul de Arte Grafice "Ardealul", 1926), 142; *Anuarul Universității din Cluj pe anii școlari 1925/26 și 1926/27* (Cluj: Institutul de Arte Grafice "Ardealul", 1927), 217.

Tot în anul 1925, profesorul Borza a început un schimb de scrisori cu diverse autorități publice pentru a obține o seră care aparținuse Comitetului Regional al Orfanilor de Război și fusese ulterior donată Școlii de Arte și Meserii din Cluj.²⁹ În cele din urmă, eforturile lui Alexandru Borza au fost răsplătite și la finalul perioadei interbelice, Grădina Botanică din Cluj avea 11 sere funcționale.³⁰

Organizarea secțiunilor tematice a reprezentat o altă activitate importantă pentru personalul Grădinii Botanice în această perioadă. Mai multe asemenea secțiuni, grupate pe criterii morfologice dar și geografice, au fost finalizate până în anul 1924. Tot în acest an a început și organizarea secțiunii est-asiatice.³¹ Amenajarea “grădinii japoneze”, o parte emblematică a Grădinii Botanice din Cluj, a fost un proces de lungă durată. Felinarele de piatră, care decorează și astăzi această secțiune, au fost realizate de elevii și profesorii Școlii de Arte și Meserii din Zlatna. Alexandru Borza a trimis o primă solicitare direcțiunii din Zlatna în primăvara anului 1923³² iar produsele finalizate au fost livrate în anul următor.³³ Proiectul nu a fost însă terminat până la deschiderea publică din 1925.³⁴ Pavilionul, spre exemplu, a fost construit mai târziu. În anul 1927, Alexandru Borza a solicitat sprijin financiar de la Consiliul Orașului pentru construcția unui pavilion de lemn³⁵ însă a fost refuzat din lipsă de fonduri.³⁶ Demersurile au fost reluate în 1934, de această dată cu o solicitare adresată direct rectoratului universității.³⁷ Doi ani mai târziu, grădina japoneză, considerată atunci “unică în România și în sud-estul Europei”, era aporape terminată.³⁸

²⁹ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1925/92, f. 92.

³⁰ Ion Breazu, *Universitatea românească “Regele Ferdinand I” din Cluj*, ed. Vasile Pușcaș (Cluj-Napoca: Ed. Școala Ardeleană, 2023), 87.

³¹ *Anuarul 1924–25*, 142.

³² AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1923/72, f. 123.

³³ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1924/26, f. 49–50; GB1924/146, f. 321–322; GB1924/182, f. 409.

³⁴ Într-un articol publicat la scurt timp după deschiderea oficială a grădinii pentru marele public era menționat faptul că, grădina japoneză urma să fie completată cu un bazin oval, “O vizită la Grădina Botanică a Universității din Cluj,” *Cuvântul*, 03.07.1925, Anul 2, nr. 195, 2; Câteva ani mai târziu, în 1928, când grădina a fost vizitată de abatele Zavoral, bazinul nu era încă finalizat, “Clujenii și Abatele Zavoral,” *Patria*, 20 mai 1928 (Anul 10, nr. 110), 6.

³⁵ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1927/84, f. 143–147.

³⁶ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1927/245, f. 401.

³⁷ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1934/97, f. 123.

³⁸ “Grădina Botanică din Cluj: O instituție la un nivel apusean, dar care nu este ajutată de stat,” *Dimineața în Ardeal*, 17 august 1936, 12.

Personalul Grădinii Botanice

Problemele de personal ocupă o pondere importantă (30,81%) în corespondența oficială a directorului Grădinii Botanice. Dinamica angajaților, veniturile și beneficiile acestora precum și activitățile în care erau implicați, constituie principalele subiecte abordate în aceste documente.

Odată cu preluarea Universității din Cluj de către autoritățile românești, o mare parte a profesorilor dar și a personalului științific și didactic auxiliar a părăsit instituția. Printre cei care au decis să își continue activitatea la Cluj și după 1919 se numără și șeful de culturi al Grădinii Botanice, Cornel Gürtler.³⁹ În urma unor studii și specializări efectuate la grădinile botanice din Breslau și Berlin⁴⁰, Gürtler a fost angajat “grădinar definitiv” la Grădina Botanică a Universității Ferenc József în data de 15 noiembrie 1904. În anii 1919–1920 a rămas singurul angajat cu pregătire de specialitate care se îngrijea de cele două grădini botanice ale universității.⁴¹ La intervențiile insistente ale noului director, Gürtler a fost numit inspector (șef de cultură) al grădinii încă din 28 aprilie 1919. Un an mai târziu (1 mai 1920), această numire a fost aprobată și de Ministerul Instrucțiunii și Cultelor.⁴² Până la pensionarea sa în septembrie 1939⁴³, Gürtler a rămas cel mai important colaborator al lui Alexandru Borza în procesul de organizare a noii Grădini Botanice dar și în publicarea regulată a catalogului de semințe care însoțea principala publicație științifică a acestei instituții. Meritele sale au fost recunoscute și la nivel național prin acordarea medaliai “Răsplata muncii pentru învățământ” în anul 1929.⁴⁴

Angajarea unor grădinari cu pregătire de specialitate⁴⁵ a constituit o prioritate pentru Alexandru Borza încă din anul 1919. În adresa oficială de deschidere a concursului pentru aceste posturi (un grădinar și două ajutoare de grădinar),

³⁹ *Anuarul 1919–1920*, 33; Răsmeriță, Tarnavschi, *Alexandru Borza*, 40.

⁴⁰ Studiile efectuate în cele două centre universitare germane, Berlin și Breslau (Wrocław), au reprezentat o etapă fundamentală și în formarea directorului Borza, vezi Alexandru Borza, *Amintirile unui botanist din Alba Iulia* (eds.), Emilia Cismaș, Ovidiu-Emil Iudean, Florin Nicolae Ardelean (Cluj-Napoca: Ed. Mega, 2023), 144–154; Ardelean, “Alexandru Borza și cercetarea botanică”, 45–46.

⁴¹ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1920/69, f. 181–182.

⁴² AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1920/75, f. 194.

⁴³ *Monitorul Oficial*, nr. 112, din 17 Mai 1939, 3214.

⁴⁴ *Monitorul Oficial*, nr. 227, din 12 Decembrie 1929, 9457.

⁴⁵ În grădinile botanice universitare moderne, grădinarii se ocupau de managementul activităților practice, supervizau personalul auxiliar și îngrijeau colecțiile de plante. De asemenea, erau implicați și în activități științifice, în special în alcătuirea cataloagelor de semințe destinate schimburilor, Heldur Sander, Toivo Meikar, Anita Magowska, “The Learned Gardeners of the Botanical Gardens of the University of Tartu and Their Activities (1803–1918),” *Acta Baltica Historiae et Philosophiae Scientiarum*, Vol. 2, No. 1 (Spring 2014): 54–58.

directorul grădinii menționa faptul că urmau să fie favorizați candidații “cari au făcut practica în vre-o grădină botanică universitară din străinătate și cei cari vorbesc românește.”⁴⁶ Găsirea unor persoane potrivite s-a dovedit a fi însă un proces anevoios. Abia în vara anului 1920 au început negocierile cu un candidat care îndeplinea o parte din criteriile solicitate de Alexandru Borza, grădinarul Gheorghe Filip de la Institutul Botanic din București. Deși îi lipseau studiile de specialitate în domeniu, Filip acumulasese o experiență practică de 20 de ani la București. Pe lângă activitățile practice, specifice poziției pe care a ocupat-o, acesta participase și la alcătuirea catalogului de semințe pentru schimb internațional.⁴⁷ Convinș de abilitățile practice și cunoștințele teoretice ale candidatului, Alexandru Borza a început demersurile oficiale pentru transferul acestuia de la București la Cluj. Ministerul Instrucțiunii Publice a aprobat numirea oficială a lui Gheorghe Filip în funcția de grădinar-șef al Grădinii Botanice universitare din Cluj începând cu data de 1 Septembrie 1920.⁴⁸

Numărul de angajați ai grădinii botanice a crescut treptat, în contextul lucrărilor de amenajare desfășurate în anii 1920–1925. În anul 1922, pe lângă director, șeful de culturi și grădinarul-șef, personalul acestei instituții mai includea: doi grădinari, un grădinar stagiar, doi paznici, un vizitiu, doi lucrători permanenți și un elev stagiar.⁴⁹ O mare parte dintre acești angajați ai universității beneficiau, pe lângă salariile obișnuite, de locuințe de serviciu în perimetrul Grădinii Botanice și lemne de foc pe durata iernii.⁵⁰

La începutul anului 1924, Alexandru Borza a înaintat o adresă Ministerului Agriculturii și Domeniilor, prin care solicita trimiterea a 1–2 elevi de la școlile de agricultură și horticultură din țară, în stagii de pregătire la Grădina Botanică a Universității din Cluj. Directorul grădinii susținea că în instituția sa elevii puteau dobândi cunoștințe practice, foarte utile în viitoarea lor carieră.⁵¹ Direcția Învățământului Agricol, din cadrul ministerului, a răspuns prompt acestei solicitări și a detașat doi elevi practicanți la Grădina Botanică a Universității din Cluj.⁵² În anul următor, au fost acceptați alți doi stagiaari, de această dată elevi ai Școlii de Horticultură din Turda.⁵³

⁴⁶ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1919/18, f. 46.

⁴⁷ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1920/37, f. 102–107.

⁴⁸ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1920/109, f. 273.

⁴⁹ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1922/292, f. 831.

⁵⁰ În 1920, astfel de beneficii erau acordate atât unor angajați ai Grădinii Botanice cât și ai Institutului de Botanică Sistematică, AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1920/106, f. 267; Șeful de culturi și grădinarul-șef primeau din fondurile universității sprijin financiar pentru încălzire și iluminat, AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1920/116, f. 288–290.

⁵¹ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1924/10, f. 23–24.

⁵² AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1924/39, f. 79–80.

⁵³ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1925/20, f. 36; GB1925/116, f. 200–202.

Achiziția de terenuri și alte aspecte financiare

O componentă importantă în procesul de organizare a “noii Grădini Botanice” a fost extinderea spațiului dedicat acesteia, prin achiziția unor noi terenuri, pe lângă cele obținute în anul 1910. Într-un proiect realizat pe parcursul anului 1920, Alexandru Borza a enumerat mai multe terenuri învecinate care urmau să fie cumpărate în totalitate sau parțial pentru a întregi suprafața necesară Grădinii Botanice: o grădină aflată în proprietatea lui Békéssy Károly, cu o casă care urma să fie oferită ca locuință angajaților; grădina Episcopului Ferencz József, necesară pentru amenajarea arboretum-ului și foarte utilă deoarece era străbătută de un pârau; un colț din grădina Școlii Normale; două parcele (Hirschfeld și Kraft) necesare pentru amenajarea arboretum-ului și o bucată din terenul unei clinici universitare învecinate (Clinica de infantile). Costurile exproprierilor erau estimate la suma de 350,000 lei. Îngrădirea acestui perimetru lărgit urma să coste 90,000 lei.⁵⁴

În corespondența oficială a directorului Grădinii Botanice se găsesc o serie de cereri și adrese referitoare la achiziția de terenuri, reprezentând 6,34% din totalul documentelor privitoare la Grădina Botanică în intervalu cronologic 1919–1925. Acestea reflectă, în primul rând, dificultățile întâmpinate de universitatea clujeană în obținerea proprietăților respective. Încă din septembrie 1920, rectoratul a apelat la serviciile avocatului Teodor Moisil pentru a începe demersurile de expropriere pe cale judiciară, deoarece majoritatea proprietarilor solicitau sume de bani mult prea mari față de valoarea reală a parcelelor vizate.⁵⁵ În aceste condiții au fost obținute două terenuri pe parcursul anului 1921: o suprafață de 1820 m² deținută anterior de episcopul unitarian Ferencz József⁵⁶ și o parcelă de 225 m² aflată în proprietatea lui Adam Kraft.⁵⁷ Negocierile cu ceilalți proprietari au fost însă mai îndelungate și nu întotdeauna încununate cu succes. În februarie 1924, Ministerul Instrucțiunii intervenea pentru a doua oară pe lângă Ministerul Lucrărilor Publice în chestiunea exproprierii terenului deținut de Békéssy Károly și solicitat de Grădina Botanică cu patru ani în urmă.⁵⁸

Deși a implicat sume considerabile, lărgirea perimetrului nu a reprezentat cel mai costisitor aspect al organizării “noii Grădini Botanice.” După ce în anul 1920, Consiliul Dirigent aprobase un fond de 100,000 lei pentru acest proiect,

⁵⁴ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1920/186, f. 519.

⁵⁵ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1920/94, f. 236; GB1920/114, f. 285.

⁵⁶ În data de 29 iunie 1921, fostul proprietar emitea o adeverință privind primirea unei sume de bani reprezentând prețul terenului vândut universității, AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1921/7, f. 10–12.

⁵⁷ Fostul proprietar a trimis Grădinii Botanice o înștiințare a efectuării plății în data de 7 iulie 1921, AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1921/7, f. 13–15.

⁵⁸ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1924/36, f. 71.

bugetul anual (ordinar) al Grădinii Botanice a fost redus treptat, ajungând la 27,000 lei în anul universitar 1922–1923.⁵⁹ În acest context, la sfârșitul anului 1920, directorul grădinii solicita pentru următorul an universitar, pe lângă bugetul obișnuit de 45,000 lei, fonduri extraordinare în valoare de: 2,800,000 lei pentru construirea primelor sere, 400,000 lei pentru mutarea plantațiilor și împrejmuire, respectiv 240,000 lei pentru exproprierea terenurilor învecinate.⁶⁰

Fondurile Grădinii Botanice, atât cele din bugetul obișnuit cât și cele extraordinare, erau adesea epuizate în prima jumătate a anului. În iulie 1922, spre exemplu, Alexandru Borza solicita insistent o subvenție consistentă (100,000 lei) pentru a nu întrerupe lucrările care se desfășurau atunci în grădină (amenajarea secțiunilor tematiche). Suma era necesară în primul rând pentru plata muncitorilor zilieri angajați pentru efectuarea acestor lucrări.⁶¹ O lună mai târziu, Ministerul Instrucțiunii a aprobat solicitarea și a dispus ordonanațarea sumei.⁶² O soluție alternativă pentru acoperirea cheltuielilor urgente a fost vânzarea de fructe din partea încă neamenajată a grădinii. În anul 1922, această sursă de venit a adus în bugetul Grădinii Botanice suma de 21,483.30 lei, întrebuințată pentru: publicarea “Buletinului de Informații”, achiziționarea săculeților pentru semințele destinate schimbului intern și internațional, precum și pentru plata muncitorilor zilieri.⁶³ În anul 1923, fondurile Grădinii Botanice au fost cheltuite în întregime până la mijlocul lunii septembrie. Și de această dată, profesorul Borza a înaintat o cerere de suplimentare Ministerului Instrucțiunii, solicitând în același timp permisiunea de a comercializa surplusul de plante al grădinii.⁶⁴ Trebuie menționat că în această perioadă (1922–1923) Grădina Botanică din Cluj beneficiase de fonduri considerabile (1,500,000 lei) pentru construcția instalațiilor hidraulice.⁶⁵ Au fost și momente în care solicitările lui Alexandru Borza au fost respinse de reprezentanții guvernului. O astfel de situație s-a ivit în vara anului 1924, când cererea de suplimentare a bugetului grădinii cu 48,000 lei a fost refuzată de Ministerul Instrucțiunii, în condițiile în care Grădina Botanică beneficiase în acel an de un fond ordinar de 50,000 lei și un fond extraordinar de aceeași valoare.⁶⁶

Documentele privitoare la situația financiară a Grădinii Botanice (13,2% din totalul corespondenței analizate) indică, cu regularitate, insuficiența

⁵⁹ Borza, “Dare de seamă 1919–1922,” 94–95.

⁶⁰ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1920/179, f. 466.

⁶¹ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1922/177, f. 566–568.

⁶² AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1922/199, f. 613–632.

⁶³ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1923/75, f. 131–132.

⁶⁴ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1923/186, f. 389.

⁶⁵ Borza, “Dare de seamă 1919–1922,” 90.

⁶⁶ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1924/135, f. 294–295; GB1924/142, f. 311.

fondurilor provenite din bugetul de stat. Comercializarea de fructe și plante asigura un venit anual suplimentar, însă sumele modeste obținute în acest fel nu ajungeau pentru acoperirea cheltuielilor mari din această fază inițială de organizare. Această situație l-a determinat pe Alexandru Borza să caute sprijin financiar extern. Conștinet de rolul important pe care grădina avea să îl ocupe în viața comunității urbane, profesorul Borza a luat în 1925 inițiativă organizării unui grup al “Patronilor Grădinii Botanice.” În scrisoarea deschisă adresată potențialilor candidați pentru acest statut, directorul susținea că grădina era: “o instituție nouă și modernă, care este pusă – pe lângă cercetările științifice și nevoile didactice – în măsură largă în serviciul culturii generale și a marelui public.”⁶⁷ În același an au răspuns pozitiv acestei propuneri câteva instituții precum: Banca Națională care a oferit un sprijin de 20,000 lei⁶⁸, Camera de Comerț și Industrie Cluj cu o donație de 5,000 lei⁶⁹, Consiliul Orașului a contribuit cu 1,000 m³ de nisip pentru amenajarea aleilor din interiorul grădinii⁷⁰ iar Industria Sârmei SA a oferit un ajutor bănesc în valoare de 2,000 lei.⁷¹ Această rețea de sponsori externi s-a extins, mai ales după deschiderea oficială a grădinii pentru marele public.

Sprijinul oferit grădinilor botanice școlare și universitare din țară

În perioada în care a predat la Gimnaziul greco-catolic din Blaj (1911–1919), Alexandru Borza a reorganizat și a extins grădina botanică de acolo. Aceasta era una dintre cele mai vechi grădini botanice școlare românești, inaugurată în anii 1881–1882.⁷² Preocupările profesorului Borza pentru învățământul biologic secundar au continuat și după ce și-a început cariera universitară la Cluj. După 1919 a participat adesea la inspecții școlare și a susținut cursuri de formare pentru cadrele didactice din școli și licee, susținând activ organizarea de grădini botanice școlare în diverse părți ale țării.⁷³ Rapoartele oficiale realizate de profesorul Borza menționează adesea, semințele și plantele vii trimise altor școli și universități din țară. În anul 1922–1923, spre exemplu, opt grădini botanice școlare și grădina Universității din Iași au beneficiat de sprijin din par-

⁶⁷ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1925/154, f. 261.

⁶⁸ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1925/34, f. 57–59.

⁶⁹ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1925/38, f. 63–66.

⁷⁰ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1925/41, f. 71–72.

⁷¹ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1925/43, f. 74.

⁷² Borza, *Amintirile unui botanist*, 127–129; Oana Roșca-Casian, “Contribuția profesorului Alexandru Borza la organizarea învățământului secundar biologic românesc,” Vasile Cristea, Alexandra Șuteu, Mihai Pușcaș, eds, *Alexandru Borza* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2021), 70–71.

⁷³ Roșca-Casian, “Contribuția”, 73.

tea instituției clujene.⁷⁴ În următorul an universitar (1923–1924), pachete cu semințe au fost expediate în 12 școli.⁷⁵ De asemenea, în acest an s-a realizat și un schimb de plante cu Grădina Botanică a Universității din Cernăuți.⁷⁶

În corespondența oficială a Grădinii Botanice clujene se găsesc mai multe documente care atestă o preocupare constantă pentru expedierea de semințe și plante către alte instituții de învățământ universitar și pre-universitar, chiar și în perioada în care prioritatea direcțiunii era organizarea și amenajarea noii grădini (1919–1925). Încă din toamna anului 1919, Alexandru Borza pregătise o listă provizorie cu plante vii care puteau fi oferite ca și material didactic școlilor secundare din Cluj.⁷⁷ Tot în această perioadă au fost inițiate legăturile de schimb cu celelalte centre universitare din țară. Schimbul epistolar cu profesorul Mihail Gușuleac, directorul Grădinii Botanice a Universității din Cernăuți, indică planificarea primelor schimburi încă de la începutul anului 1920. În acest context, Alexandru Borza l-a invitat pe profesorul Gușuleac să participe la colectarea și pregătirea plantelor pentru proiectul *Flora Romaniae Exsiccata*, care urma să cuprindă specimene reprezentative pentru întreaga vegetație a României.⁷⁸ O invitație similară a fost trimisă și Muzeului Botanic din Chișinău.⁷⁹

Legături strânse s-au format între Grădina Botanică a Universității din Cluj și școlile secundare din oraș. Profesorii și elevii clujeni aveau acces cu ușurință la vastul material didactic pus la dispoziție de profesorul Borza, fie sub forma semințelor și a plantelor vii oferite pentru grădinile botanice școlare, fie prin accesul gratuit în noua grădină a universității, chiar și înainte de deschiderea oficială pentru marele public.⁸⁰ O altă modalitate prin care s-a încercat diseminarea cunoștințelor botanice (bazate pe cercetări recente) în mediul școlar secundar, a fost distribuirea “Buletinului de Informații al Grădinii Botanice și al Muzeului Botanic de la Universitatea din Cluj.” În anul 1924, profesorul Borza a apelat atât la direcțiunile școlilor interesate cât și la Ministerul Instrucțiunii pentru a facilita răspândirea acestei publicații științifice într-un număr cât mai mare de școli românești.⁸¹

⁷⁴ *Anuarul 1922/23*, 133, 151; sprijinul pentru Universitatea din Iași a constat atât în semințe, o ladă cu plante de seră și un vagon cu arbori și arbuști, Borza, “Dare de seamă 1919–1922,” 92.

⁷⁵ *Anuarul 1923–1924*, 169.

⁷⁶ Borza, “Dare de seamă 1923–1924,” 114.

⁷⁷ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1919/24, f. 55–56.

⁷⁸ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1920/20, f. 53–55.

⁷⁹ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1920/182, f. 485–490.

⁸⁰ Încă din anul 1923, grupurile organizate de elevi aveau acces în anumite părți ale grădinii botanice pentru efectuarea unor lecții demonstrative, AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1923/113, f. 208–209.

⁸¹ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1924/2, f. 3–4; GB1924/30, f. 56–58.

Schimbul internațional de semințe și plante

Încă din primii ani de funcționare în cadrul universității românești, direcțiunea grădinii botanice a inițiat publicarea unui catalog de semințe prin intermediul căruia s-au stabilit relații de schimb cu mai multe instituții partenere din străinătate.⁸² Profesorul Borza și colaboratorii săi au reușit, în doar câțiva ani, să se integreze într-o vastă rețea internațională de schimburi științifice. Până în anul 1923 au fost expediate 5,685 pachete cu semințe către 102 grădini botanice din 21 de țări europene, două de pe continentul American (SUA și Canada), două din Asia (Japonia și Vietnam) și una din Australia. De asemenea, în aceeași perioadă au fost primite 4,008 pachete cu semințe din 72 de grădini botanice din întreaga lume.⁸³ În anul universitar 1923–1924 au fost efectuate schimburi cu 122 instituții partenere din întreaga lume, fiind primite 4,108 pungi de semințe și expediate 8,227.⁸⁴ În următorul an universitar s-au menținut relații de schimb cu 115 grădini botanice, spre care au fost expediate 6,757 pungi de semințe față de doar 3,866 pungi primite.⁸⁵ Deși grădina era în plin proces de organizare, Alexandru Borza nu a neglijat deloc stabilirea relațiilor de cooperare internațională, reușind să expedieze un număr impresionant de semințe și să primească, la rândul său, semințe din întreaga lume care au îmbogățit culturile de plante ale grădinii clujene.

Stabilirea acestei vaste rețele de cooperare internațională este surprinsă, într-o oarecare măsură, și în corespondența oficială a directorului Grădinii Botanice. O parte din solicitările de colaborare, primite sau trimise, sunt păstrate în Arhiva Istorică a Universității Babeș-Bolyai. Cea mai veche scrisoare referitoare la acest subiect datează de la începutul anului 1920 și a fost expediată din Belgrad. Autorul scrisorii, Nedeljko Košanin – directorul Grădinii Botanice din Belgrad⁸⁶, solicita semințe și plante pentru reorganizarea grădinii pe care o conducea și care suferise distrugereri mari în timpul Primului Război Mondial.⁸⁷

⁸² Primul catalog de semințe a fost pregătit de Alexandru Borza (director), Cornel Gürtler (șef de culturi) și Gheorghe Filip (grădinar șef), fiind publicat în decembrie 1921 în cadrul primului număr din *Buletinul de Informații al Grădinii Botanice și al Muzeului Botanic de la Universitatea din Cluj*, vol. I, Appendix., (1924):1–14;

⁸³ Borza, "Dare de seamă 1919–1922," 93.

⁸⁴ Borza, "Dare de seamă 1923–1924," 114.

⁸⁵ *Anuarul 1924–25*, 142.

⁸⁶ Nedeljko Košanin a ocupat funcția de director al Institutului și Grădinii Botanice Jevremovac, din cadrul Universității din Belgrad, până la decesul său survenit în anul 1934. Începând cu anul 1928 a coordonat și o publicație științifică care a avut o largă circulație internațională, Branka Stevanović, "History and tradition of the oldest Botanical Journal in Serbia "Glasnik Instituta za Botaniku i Botaničke Bašte Univerziteta u Beogradu", now re-named as "Botanica Serbica", *Botanica Serbica*, 33 (1) (2009): 5–11.

⁸⁷ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1920/6, f. 16.

Tot în anul 1920 au fost stabilite contacte cu Grădina Botanică din Nossen (Germania), condusă de profesorul Otto Leonhardt⁸⁸ și cu Grădina Botanică din Amsterdam.⁸⁹

Correspondența internațională s-a intensificat pe parcursul anilor următori și a avut în vedere, cel mai adesea, schimbul de plante, semințe și publicații (inclusiv catalogul de semințe.)⁹⁰ O parte din scrisorile referitoare la acest subiect sunt adresate unor autorități românești, și reprezintă de obicei solicitări de sprijin financiar. În 1923, spre exemplu, Grădina Botanică din Cluj primea un colet cu semințe expediat de Grădina Botanică din Ottawa (Canada). Având în vedere costurile vamale ridicate, Alexandru Borza a adresat autorităților o cerere de scutire de taxe.⁹¹ După aproape două luni de așteptare, profesorul Borza a primit un răspuns negativ din partea Direcției Generale a Vămirilor (Ministerul de Finanțe.)⁹² Schimburile de semințe și materiale științifice erau gestionate de obicei, în mod direct și din fonduri proprii, de conducerea grădinii botanice. În anumite situații, aceste schimburi erau intermediare de Biroul pentru schimb științific internațional, care funcționa pe lângă Institutul Meteorologic Central din București. Directorul Grădinii Botanice din Cluj apela la această instituție pentru a efectua expedieri în țări mai îndepărtate precum Japonia sau Statele Unite ale Americii, dar și pentru expedierea de plante în alte țări europene precum Regatul Sârbo-Croato-Sloven, Grecia, Bulgaria și Elveția.⁹³

Concluzii

După șase ani de pregătiri intense (1919–1925) și la mai bine de 25 de ani de la inițierea proiectului, noua Grădină Botanică a Universității din Cluj își deschidea porțile pentru marele public în data de 25 iunie 1925.⁹⁴ În scurt timp a devenit unul din principalele puncte de atracție ale orașului, raportând 19,000 de vizitatori în anul universitar 1926–1927.⁹⁵ Astfel, după o lungă așteptare, grădina a ajuns să îndeplinească cele trei funcții specifice unei astfel de instituții: funcția didactică, cea de cercetare și funcția de spațiu de agrement și educație pentru publicul larg.⁹⁶ Directorul grădinii, Alexandru Borza, a înțeles de la bun început rolul complex al instituției pe care o conducea. De

⁸⁸ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1920/100, f. 250–254.

⁸⁹ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1920/140, f. 363.

⁹⁰ Ardelean, "Alexandru Borza", 53–55.

⁹¹ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1923/79, f. 140–141.

⁹² AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1923/127, f. 240–241.

⁹³ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1923/78, f. 136–139.

⁹⁴ AUBB, fond *Grădina Botanică*, GB1923/75, f. 117–120.

⁹⁵ *Anuarul 1925/1926 și 1926/1927*, 220.

⁹⁶ Alexandru Borza, "Grădina Botanică din Cluj," *Boabe de grâu*, anul I, nr. 8 (1930): 476.

altfel, el era un admirator al modelului universitar american, în care cercetarea științifică se îmbina cu evoluția de ansamblu a societății și ținea cont de necesitățile acesteia.⁹⁷

Organizarea noii Grădini Botanice a fost un proces bine documentat chiar de Alexandru Borza, atât prin rapoartele și publicațiile care rezumau principalele etape ale procesului, cât și prin documentele oficiale păstrate tot din inițiativa sa. Ambele tipuri de surse, dar într-o mai mare măsură documentele oficiale, indică dificultățile întâmpinate de direcțiune în găsirea resurselor umane și materiale necesare finalizării acestui proiect ambițios. Planificarea și executarea lucrărilor de amenajare, solicitările regulate de suplimentare a fondurilor, găsirea soluțiilor alternative de finanțare (vânzarea de plante și fructe sau sponsorizările primite de la “patronii Grădinii Botanice”), precum și activitățile obișnuite ale angajaților grădinii constituie elemente definitorii în reconstituirea trecutului acestei instituții.

Un alt aspect important care reiese din analiza surselor menționate mai sus este rolul important al întregului colectiv al grădinii botanice în acești ani dificili de organizare. Alexandru Borza și-a îndeplinit cu succes rolul de coordonator, demonstrând pe deplin capacitatea de a gestiona sarcini administrative și financiare, pe lângă cele științifice și didactice. Trebuie însă subliniată și contribuția semnificativă a celor care au alcătuit “personalul Grădinii Botanice” și implicarea lor directă, într-o măsură mai mare sau mai mică, în îndeplinirea celor trei funcții care definesc și astăzi universitățile.

THE ORGANIZATION OF THE “NEW BOTANICAL GARDEN” AT THE UNIVERSITY OF CLUJ (1919–1925)

Abstract

The aim of this article is to offer a detailed account of the organization of a new botanical garden at the University of Cluj, during the first years of the interwar period. The wide range of activities involved by this complex process are reflected in the administrative documents issued or received by Professor Alexandru Borza, as director of the Botanical Garden, Botanical Museum and Institute of Systematic Botany. In addition to the already published official reports, these archival records, kept in the Archive of the Babeș-Bolyai University, offer new insights on the scientific and educational priorities

⁹⁷ Participarea în 1926 la Congresul Internațional de Botanică din Ithaca (New York) a avut un impact semnificativ asupra profesorului Alexandru Borza, Ovidiu-Emil Iudean, “O mobilitate academică peste Ocean în perioada interbelică: Participarea profesorului Alexandru Borza la Congresul Internațional de Botanică din Statele Unite ale Americii”, în Cecilia Cârja, Ioana-Mihaela Bonda eds., *Universitari și universități în spațiul românesc (secolele XIX–XX): studii și interpretări* (Cluj-Napoca: Ed. Mega, 2023), 61–93.

of the university and the obstacles faced by those who were involved in the completion of this ambitious project.

For a better understanding of the complex institutional mechanism behind the organization of the botanical garden, the primary sources have been analysed from both a quantitative and qualitative perspective. The documents referring to the organization of the botanical garden have been divided in several groups, based on their particular subject such as: building and maintenance activities, employees of the Botanical garden, budget and financial documents, acquisitions of new terrains and buildings, general activity reports, international exchange of seeds and plants and, last but not least, the support offered to the development of botanical gardens in Romanian schools.

AROMÂNII ȘI STATUL ELEN. PROVOCĂRILE SUPRAVIEȚUIRII (1915–1925)*

Emanuil Ineoan*

Cuvinte-cheie: Balcani, Grecia, Aromâni, Salonic, minoritate, drepturi

Keywords: Balkans, Greece, Aromanians, Thessaloniki, minority, rights

Desfășurarea primei conflagrații mondiale, dar mai ales faptul că linia frontului trecea prin zone cu populație aromână (avem în vedere zona de nord a Greciei de astăzi), a avut desigur un impact major asupra vieții acestor comunități, schimbările dese de autoritate (sârbească, bulgară, franceză, greacă) forțând la acțiune elita locală interesată de a-și proteja comunitatea de rigorile războiului, dar și de vexațiunile întreprinse de oficialitățile din epocă dornice de a-și întări și consolida autoritatea asupra unei minorități considerate problematică pentru coeziunea unui stat. Studiul de față își propune să investigheze chestiunea mai sus menționată având ca bază primară documente de arhivă ce reflectă realitățile din teren așa cum erau ele percepute de către notabilii aromâni prin memorii/scriseori/telegrame ori de către oficiali diplomatici români acreditați la posturile diplomatice din regiune. Între chestiunile ce merită menționate sunt și actele de pactizare și sprijin aduse de elementele aromâne efortului militar francez dislocat pe frontul macedonean.

Încă din anul 1917, Statul Major Francez a apelat la diplomații români din Grecia pentru a le fi recomandați aromâni de încredere în vederea unor diverse activități informative. Trebuie menționat că guvernul Venizelos cu reședința la Salonic a pactizat cu forțele Antantei în zonă fiind debarcate în special detașamente franceze ce au deschis un nou front de operațiuni militare împotriva armatelor Triplei Alianțe.

* Pentru o mai bună înțelegere a realităților balcanice și a istoriei aromânilor: Țovaru Simion, *Problema școalei românești din Balcani*, (București, 1934); Peyfuss, Max. Demeter, *Chestiunea Aromână*, (București, Ed. Enciclopedică, 1994); Zbucnea, Gheorghe, *O istorie a Românilor din Balcani*, (București, Ed. Biblioteca Bucureștilor, 1999); Anca Tanașoca și Nicolae Șerban Tanașoca, *Unitate romanică și diversitate balcanică. Contribuții la istoria romanității balcanice*, (București, Ed. Fundației Pro, 2004).

** Cercetător la Centrul European de Studii în Probleme Etnice, Academia Română, contact e-mail: iemanuil@yahoo.com

În 12 aprilie 1917, consulul de la Salonic G.C. Ionescu anunța că în regiunea Vodenei-Veria-Florina încă de la intrarea în război a Bulgariei acționa o bandă de comitagii bulgari “a lui Caramiciu.” Serviciul de informații francez din Vodena nereușind să captureze formațiunea paramilitară s-a adresat consulatului român din Salonic pentru a primi numele unor aromâni dispuși să ajute autoritățile franceze în chestiunea urmăririi bandelor de comitagii. Consulul român a recomandat ofițerului francez de informații Glavany din Vodena pe Gh. (Gogu) Celea. Acesta a reușit să captureze banda bulgară cu ajutorul unor păstori neînarmați în data de 29 martie, membrii bandei fiind predați autorităților franceze și grecești. Jandarmeria greacă intrigată de amestecul unor civili, care mai erau și aromâni, i-a cerut lui Celea să declare că aceștia au fost prinși de ei. În final, francezii i-au executat în piața orașului Vodena pe trei dintre comitagii, după ce le-au luat o serie de declarații care atestau faptul că banda bulgară fusese sprijinită în mai multe rânduri de către diferitele posturi locale ale jandarmeriei elene cu care erau “în bună înțelegere.” Recompensa autorităților franceze pentru capturarea bandei bulgare se ridica la suma de 8000 de drahme, pe care însă Celea a refuzat să-i ridice, solicitând în schimb dreptul ca păstorii aromâni să poată purta arme pentru apărare, arătând francezilor că ei “și-au făcut datoria de români nu pentru bani, ci pentru că iubesc România care este aliata Franței...”¹

Consulul de la Salonic anunța centrala Ministerului Afacerilor Externe de la București, în ianuarie 1918, că patru aromâni din regiunea Megleniei au fost împușcați de autoritățile sârbești fiind acuzați de spionaj. Din cercetările oficialului român a rezultat că aceștia au fost executați de un fost șef de bandă sârbească, un anume Iovan Babunski.² Acuza, ce se va dovedi ulterior neînteimeată, adusă aromânilor că ar fi sprijinit iridenta bulgară a fost clamată și de partea greacă, ce practic găsea un bun motiv de a-și justifica politica anti-aromână din teritoriu. Documentele atestă o multitudine de cazuri în care armata greacă a uzat de violență extremă în fața unor aromâni ce, nu întâmplător, erau elemente de vază în comunitate. Reținem cazul institutorului Stoe Pampori din Oșani, maltratată cu sălbăticie de mai mulți subofițeri greci: Nicolaidis, Anaianis, Tsiruhos. Deși inițial acuza era de filobulgarism, militarii eleni devoalează mobilul acțiunii represive prin următoarea acuzație făcută public: “Câte rele ne-ați făcut voi românii și clică voastră din care faceți parte, nu ne-au făcut nici bulgarii, ... auzi! Cu 2 școli și jumătate românești vrea să-mi aducă România aici. Să înțelegi că aici este țara grecească...” În urma celor întâmplate nu se iau niciun fel de măsuri, deși cazul este înaintat și autorităților militare franceze

¹ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (în continuare-A.M.A.E.), Fond 71/1914 E.2, Vol. 19, f. 23–24.

² A.M.A.E., Fond 71 /1914 E2, vol 265, f. 78.

din Ienige³ în iunie 1918.⁴ În luna următoare, institutorul Pampori este din nou amenințat și tras la răspundere de aceeași agresori.

Consulul român G.C. Ionescu se arăta deosebit de îngrijorat de asemenea acte ce vor determina în toamna următoare o teamă generală printre dascălii școlilor române de a se mai prezenta la post.⁵ Situații similare, amenințări și represalii la adresa familiilor ce nu înțelegeau să renunțe la frecventarea școlilor și bisericilor românești regăsim în toate localitățile aromâne, total sau în parte negrecomane. Mesajele de intimidare ori acțiunile violente din vara lui 1918 au fost puse în practică de jandarmeria greacă pentru care aromânii reprezentau un element minoritar considerat neloial grecismului.⁶

Un fapt inedit surprins în rapoartele diplomatice face referire la o ipostază nouă pentru aromânii din zonă. Spre exemplu, Nicolae G. Nicea, aromân din Veria, era la acea dată supus român încorporat în armata franceză din Salonic ca soldat român și însărcinat cu serviciul de informații din regiunea lacului Prespa.⁷ Este cunoscut faptul că odată cu intrarea României în război mai mulți aromâni din zona Pindului s-au înrolat ca români voluntari în armata franceză debarcată în regiunea Salonicului cu gândul de a putea ajunge mai apoi să lupte “pe frontul din țară” (n.n. din România).⁸

La începutul lunii mai 1918, ministrul plenipotențiar de la Atena, Nicolae Filodor, a trimis la București o listă cu zece aromâni arestați din ordinul comandamentului militar elen. Diplomatul român nu a primit informații oficiale despre motivul arestării lor, însă pe cale particulară a aflat că aceștia sunt bănuți că ar fi ajutat cetele de comitații bulgari. Informându-se despre cazul acestora la consulatul general din Salonic, Nicolae Filodor reda concluziile investigației lui G.C. Ionescu: “Acestea însă sunt simple supoziții fără temei, neavând nicio dovadă pentru a le susține, afară numai poate de denunțările grecomanilor.”⁹

³ Αζι Γιαννιτσά/Giannitsa-Grecia.

⁴ A.M.A.E., Fond 71 /1914 E2, vol 265, f. 105.

⁵ A.M.A.E., Fond 71 /1914 E2, vol 265, f. 109.

⁶ A.M.A.E., Fond 71 /1914 E2, vol 265, f. 110–113.

⁷ A.M.A.E., Fond 71 /1914 E2, vol 265, f. 78.

⁸ Memoriile lui Christea Geagea aflate în pregătire pentru tipar.

⁹ Așa-numiții grecomani sau renegații erau aromânii ostili efortului cultural întreprins de București la sud de Dunăre, care au pactizat cu propaganda elenă din diverse motive: în principal, cele datorate lungului proces de elenizare exercitat asupra aromânilor, fenomen ce le-a sădit timp de secole o mentalitate elenofilă impregnată atât pe canal școlar, confesional, economic, precum și prin alte mijloace coercitive, din ce în ce mai violente odată cu răspândirea școlilor și bisericilor susținute de statul român în arealul balcanic. Practic, efortul cultural al Regatului Român a fost inițiat la solicitarea unor aromâni ajunși în funcții de decizie ale statului român ce au sprijinit înființarea Comitetului Macedo-Român în anul 1863. În fapt, așa zisa “propagandă românească” oferea aromânilor metode de rezistență la tot mai intensul proces de

În aprilie 1918, Poliției Franceze din Gumengea îi era înaintată o listă cu mai mulți notabili români din Livezi-Meglenia suspectați de filo-bulgarism arestați de comandantul armatei elene încartiruit acolo. Autoritățile franceze nu i-au considerat vinovați, mai ales că majoritatea au adus servicii informative francezilor. Șeful poliției franceze, locotenentul Ciacaldi, arăta superiorilor săi că după ancheta întreprinsă asupra lui Nicola Hristu, primar și președinte al comunității române din Livezi se constata că acesta a refuzat să își trimită copii la școala greacă din localitate. După mărturia ofițerului francez, Nicola Hristu a fost asasinat alături de nepotul său (bun cunoscător al limbii franceze, de mare ajutor pentru misiunea franceză în zonă) în data de 21 aprilie 1918, de către mai mulți soldați greci la ordinele generalului Zimbrakakis. Vina acestuia era adeziunea sa la propaganda română.¹⁰ Controlul Centralei Ministerul Afacerilor Străine de la București era unul extrem de riguros, solicitându-se la fiecare nouă arestare intervenția la “locul competent spre a obține ca aromânii arestați să fie puși în libertate”, precum și detalii despre măsurile ce se impuneau.¹¹ Înalții oficiali eleni au atins un grad de psihoză generală cu privire la aromâni, documentele de epocă acreditează această situație din multiple surse – cazul guvernatorului general al Epirului, Sterghiadis convins “că toți românii completează împotriva statului, că se sustrag de la serviciul militar și că chiar însuși Consulatul Regal Român ar fi complice la aceasta...”¹²

Pe 12 iunie 1919, consulul român de la Salonic trimitea președintelui Consiliului de Miniștri de la București un raport asupra situației aromânilor arestați. Pentru că toți aceștia erau supuși greci, îi sfătuia să adreseze petiții autorităților militare locale și guvernatorului general al Salonicului. În același timp, consulul intervenea personal la aceleași instituții ca respectivii să fie puși în libertate. Toți au fost eliberați în urma intervențiilor consulatului român și legației regale conform anunțului oficial făcut de autoritățile. La scurtă vreme însă, anunțul era infirmat de realitate deoarece unii dintre deținuții decedaseră în închisoare, iar alții erau încă arestați. Diplomatul român de la Salonic preciza în corespondența oficială că, mai ales după pacea de la București din 1918, comunitățile aromâne au avut mult de suferit din partea autorităților

asimilare lingvistică, și în final etnică a aromânilor, oferind o alternativă de supraviețuire identitară în fața tăvălugului elenizator. Tot acest aport cultural implementat prin răspândirea rețelei de școli și biserici de după 1864 a pus la dispoziția comunității aromâne instrumentele necesare formării unei literaturi dialectale proprii și, nu în ultimul rând, a formării unei elite negrecizate; A.M.A.E., Fond 71 /1914 E2, vol 265, f. 87.

¹⁰ A.M.A.E. Fond Atena, vol. 235, f. 293.

¹¹ A.M.A.E., Fond 71 /1914 E2, vol 265, f. 88

¹² Adina Berciu Drăghicescu, *Școli și biserici românești din Peninsula Balcanică*, (București: Ed. Universității din București, 2004), 319, Documentul 109.

elene. Numeroase persoane au fost acuzate neîntemeiat că ar fi sprijinit bandele comitagiilor bulgari.¹³ După consulul Ionescu, adevăratul motiv al tuturor arestărilor a fost dorința autorităților elene de a ajunge la anularea Convenției din 1913 referitoare la funcționarea școlilor și bisericilor române din Macedonia grecească, prin terorizarea populației aromâne și renunțarea din partea ei la aceste școli. Autoritățile civile elene neputând să dea, cel puțin în aparență, un motiv al persecuțiilor îndreptate împotriva aromânilor, au lăsat sarcina pe seama autorităților militare, care și-au îndeplinit rolul, sprijinindu-se pe puterea ce le-o dădea proclamarea stării de asediu și luarea măsurilor “de siguranță” prilejuite de starea de război în care se afla regiunea. Desigur, măsurile represive (arestări, deportări, maltratări etc.) s-au aplicat atât aromânilor, cât și bulgarilor ori turcilor, etc. În ciuda intervențiilor energice ale consulului român pe lângă autoritățile civile locale pentru curmarea abuzurilor, răspunsul guvernatorului general a fost unul deja clasic, acela al neputinței, pasând răspunderea pe umerii autorităților militare ce lucrau “în interesul Siguranței Statului”, asupra cărora el nu avea nicio autoritate. În replică, autoritățile militare promiteau că vor examina cazul, dar “continuau cu arestările.” Totuși, intervențiile diplomatice pentru eliberarea celor arestați nu erau în van, în multe cazuri, după o lună sau două de privare de libertate aceste persoane erau eliberate, ca mai apoi să fie din nou arestate după care, se revenea cu intervențiile pentru reeliberarea lor. Autoritățile locale elene urmăreau probabil și transmiterea unui semnal ce avea ca efect inocularea sentimentului de teamă și insecuritate în rândul aromânilor ce nu se manifestau în sensul dorit de autorități. Cât timp frontul macedonian era controlat cu precădere de trupe anglo-franceze demnitarul acreditat la Salonic a obținut protecția comunităților aromâne din partea Statului Major Francez în ciuda intrigilor de tot felul urzite de autoritățile și agenții statului elen. După retragerea trupelor franceze și înlocuirea lor cu cele grecești “a început adevărata goană în contra elementului românesc.” Obiectivul autorităților elene era ca locuitorii creștini din Macedonia grecească să se declare greci, fără a pomeni originea lor română ori bulgară. Guvernul de la Atena nu a dorit să recunoască ca elemente de origine străină decât pe evrei, turci și armeni.¹⁴

Obiectivul urmărit la nivel oficial consta în suprimarea activității școlare în rândul comunităților aromâne, prin teroarea la care erau supuși notabilii locului – cazul lui Toli Hagigogu, fruntaș al comunității din Veria, deținător al unei averi impresionante căruia i se intenta un proces penal în august 1918. Persoana în cauză, în etate de 75 de ani, s-a dovedit a fi pentru statul grec un element extrem de periculos, dat fiind respectul deosebit de care se bucura printre

¹³ A.M.A.E., Fond 71 /1914 E2, vol 265, f. 97–98.

¹⁴ A.M.A.E., Fond 71 /1914 E2, vol 265, f. 98–99.

congenerii săi din regiunea Veriei. Pentru a lovi în acest personaj, un adevărat simbol în epocă prin activitatea sa în sîajul cauzei aromâne, a fost pus la cale un întreg rechizitoriu bazat pe mărturiile acuzatorilor săi, elemente oficiale elene: maiorul Papavasiliu, director al biroului de recrutare din Veria, învățătorul grec din Xirolivad și jandarmii postului din Veria. Declarațiile acestor persoane făcute în fața tribunalului militar din Salonic erau caracteristice pentru mentalitatea și percepția statului grec asupra modalităților și procedurilor ce aveau ca țel “distrugerea comunităților aromâne.” Acuza oficială asupra distinsului celnic Toli Hagigogu era aceea de “partizan înfocat al propagandei românești.” Hagigogu a fost deținut timp de 11 zile în închisoarea de maximă siguranță din Salonic, alături de criminali deja condamnați. Intervenția hotărâtă a consulului Ionescu a dus la achitarea sa. Cazul lui Hagigogu a fost adus la cunoștința premierului elen Venizelos, aflat în Salonic în aceea perioadă. Aceasta, luând act de dosarul procesului, a recunoscut netemeinicia acuzelor atrăgând atenția judecătorilor ce urmau să decidă soarta bătrânului celnic. Implicarea lui Venizelos în achitarea unui nevinovat nu a făcut decât să dovedească încă o dată duplicitatea forurilor elene de conducere. Prin arestarea unei persoane de vază a comunității aromâne a fost transmis un mesaj clar în privința repercusiunilor ce vor fi implementate asupra oricui nu înțelegea să renunțe la a-și manifesta marca identitară alta decât cea filoelenă.¹⁵ Pe de altă parte, forurilor superioare de la Atena li s-a atras atenția pe canal diplomatic de aceste noi cazuri flagrante de persecuții. Puși în fața acestei situații, oficialii eleni au trebuit să dovedească în fața României intenția de a aplană “neînțelegerile locale” de care se făceau vinovați, în viziunea acestora, doar slujbașii inferiori caracterizați ca având un exces de zel și considerați culpabili pentru situațiile tensionate apărute.

Pentru a putea percepe cât mai aproape de realitate, în contextul epocii, multiplele pârghii și mijloace ce au tins să modeleze cheștiunea cultural-identitară pentru o minoritate din statul grec, aromânii, ingerința oficialităților din epocă nu s-a răsfrînt doar asupra sectorului ecleziastic-cultural-diplomatic, ci a cuprins și sectorul economic, punând astfel o presiune completă asupra comunităților aromâne din regiune.

În acest sens, prezentăm și un alt tip de presiune la adresa elementului aromân, cheștiunea proprietății asupra întinselor păduri montane din vecinătatea localităților aromâne, cele mai multe aflate în zone alpine. Drepturile comunelor aromâne asupra fondului silvic fuseseră respectate timp de secole în toată perioada otomană,¹⁶ între 1914–1915 guvernul elen le-a recunoscut vechiul statut, însă în 1916 acestor păduri li s-a contestat apartenența la proprietatea

¹⁵ A.M.A.E., Fond 71 /1914 E2, vol 265, f. 99.

¹⁶ A.M.A.E., Fond Problema 18, vol. 5, nepaginat.

comunală, cazul intrând în litigiu. Dacă în 1914 prețul per metru cub de lemn era socotit la circa 4 lei, în 1918, odată cu etatizarea fondului forestier aflat până atunci în litigiu, prețul a explodat, ajungând la 40 de lei/metru cub. Acest fapt a dus la ruinarea unui însemnat număr de familii aromâne care se ocupau cu industria cherestelei, fiind astfel determinate să emigreze.¹⁷ Practic, se ajunge la o nouă situație ce dădea un bun prilej autorităților de a discrimina micile întreprinderi aromâne prin noile taxe impuse unor bunuri ce le reveneau de drept și cu titlu cvasi-gratuit până în 1916. Pe de altă parte, vizate nu erau doar pădurile, ci și celelalte categorii de terenuri, în special pășunile vitale pentru întreținerea numeroaselor turme de animale ale proprietarilor aromâni.

Această chestiune este legată intrinsec de începutul procesului de colonizare în nordul Greciei a refugiaților greci din afara granițelor statului elen. Acest proces începe mult mai repede decât am fi tentați să credem, în condițiile în care încă din 1914 în zona Salonicului erau înregistrați oficial circa 52.000 de transfugi originari din zona Traciei Orientale.¹⁸ Nevoia de pământ pentru stabilirea acestora, mai ales după 1920 când încep să vină și migranții pontici ori caucazieni, a determinat administrația greacă să uzeze de o serie de stratageme ce vor lovi în însăși dreptul de proprietate al unor mari celnici aromâni, deținători legali de întinse suprafețe funciare. Astfel, mai multe titluri de proprietate au fost contestate și nerecunoscute de Ministerul Agriculturii sub diverse motive arbitrare, cazul moșiei Selia de peste 100.000 de stremate,¹⁹ moșia Dragomir a unor aromâni din Livezi în suprafață de 477 de ha a fost și aceasta împărțită unor refugiați greci etc.²⁰ La Vodena, comunitatea românească a cumpărat un local de școală de la un proprietar musulman. Mai târziu, actul de vânzare-cumpărare nu a mai fost recunoscut de oficialitățile grecești sub motivația unor schimbări legislative ce declarau actul nul.²¹ De asemenea, în regiunea Megleniei, conform unui raport din 10 iunie 1925 situația locurilor de școală, dar și a imobilelor bisericești era una extrem de sumbră. Pe lângă situația deplorabilă a edificiilor școlare și bisericești, au fost întreprinse și o serie de arestări, precum cele din martie 1919 în frunte cu Ghiuși Ciulli, președintele comunității din Liumnița și a altor zece notabili din localitățile vecine: Ghimani Tanase, Tașa Pogonce, Peteu Jara, (toți din Liumnița), Vani Vuca, Piti Giorta, Piti Vrizu, Giogi Mirce, Hrista Ghionce, Mitri Tanas (toți din Oșani) și Mihail Merca (Livezi).²² La sfârșitul lui aprilie 1919, Ghiușa Ciulli a

¹⁷ A.M.A.E., Fond Atena, vol. 226, f. 59–63.

¹⁸ A.M.A.E., Fond Atena, vol. 253, f. 186.

¹⁹ A.M.A.E., Fond Problema 18, vol. 5, nepaginat. Circa 10.000 ha.

²⁰ A.M.A.E., Fond Atena vol. 236, p. 51.

²¹ A.M.A.E., Fond Atena vol. 236, p. 222.

²² A.M.A.E., Fond Atena, vol. 235, f. 340.

murit în închisoarea din Larissa.²³ În aceeași lună, și la Salonic erau arestați trei călugări români fără un motiv anume.²⁴ Ca urmare a intervențiilor consulului din Salonic, o parte dintre arestați au fost eliberați în primele zile din mai 1919 (Vani Vuca, Piti Giorta, Hrista Giance, Mitri Tanas).²⁵

În fața acuzelor de arestări arbitrare, fără bază juridică, aduse guvernatorului Macedoniei, Adosides, acesta răspundea consulului român că asemenea acte de privare de libertate trebuiesc privite drept “o chestiune de suveranitate a Greciei, iar în afacerile ei interne nu se poate amesteca nimeni.” G.C. Ionescu era de părere că felul în care înțelegeau autoritățile elene această suveranitate era vizibil în arestările arbitrare, modul în care erau tratați membrii comunităților române, devastarea schitului Prodromu, etc.²⁶

Tabloul descris mai sus, aparținând Megleniei, era caracteristic și altor regiuni din Grecia. Prezentăm pe scurt o acțiune de desant a autorităților elene într-o localitate “problemă” de lângă Veria. În 9 august 1920, subprefectul din Veria, însoțit de poliția din Naoussa, au descins în localitatea Selia solicitând preotului, sub pedeapsa arestării, să predea cheile bisericii și școlii românești, acestea urmând a fi înmânate episcopilor partidei grecomane numiți de către autoritățile oficiale. Tot atunci a fost confiscată averea financiară a bisericii în valoare de 10.984 de drahme (parte din această sumă era destinată clădirii unui local nou pentru școala română din localitate).²⁷ În luna aprilie 1919, consulatul a primit informația că Sterie Pupi, director al școlii din Breaza și institutorul Pispă din aceeași localitate au fost internați în lagărul din insula Zachintos încă de la mijlocul lui martie.²⁸ În fața presiunii tot mai mari constatate la fața locului, consulatele românești din Grecia au primit o nouă lovitură ce afecta direct canalul de comunicare cu centrala Ministerului Afacerilor Străine. Încă din martie 1919, concomitent cu valul de noi arestări, serviciul poștal grec a înștiințat oficial refuzul de a mai primi scrisori de la consulate Regatului Român de pe teritoriul elen către guvernul de la București, pe motiv că nu le mai puteau trimite din cauza sigiliului de ceară, etc.²⁹

Starea de ostilitate la adresa României în Grecia era una vădită încă de la sfârșitul războiului, pe tot parcursul anului 1919 adaugându-se noi și noi elemente ce lezau practic relația bilaterală dintre cele două țări balcanice. Consulul Ionescu se arăta intrigat de faptul că la diversele serbări din zonă se aveau

²³ A.M.A.E., Fond Atena, vol. 235, f. 338.

²⁴ A.M.A.E., Fond Atena, vol. 235, f. 366.

²⁵ A.M.A.E., Fond Atena, vol. 235, f. 339.

²⁶ A.M.A.E., Fond Atena, vol. 235, f. 372.

²⁷ A.M.A.E., Fond Atena, vol. 133, f. 16.

²⁸ A.M.A.E., Fond Atena, vol. 235, f. 362.

²⁹ A.M.A.E. Fond Atena, vol. 235, f. 360.

atât drapelul grecesc, cât și celelalte drapele ale statelor aliate, mai puțin al României. Același lucru se petrecea și în privința imnului României: dacă în Regatul Român atât drapelul, cât și imnul grec apăreau în cadrul serbărilor publice, nu exista în acest aspect și o reciprocitate în Grecia. De asemenea, în Grecia a fost interzisă corespondența în limba română.³⁰ În fața situației tot mai apăsătoare pentru elementul aromân, apăreau numeroase cereri ale localnicilor ce solicitau cetățenia română pe baza certificatelor eliberate de ministerul de justiție de la București, care atestau că persoanele în cauză erau “de origine română din Macedonia.” Consulul Ionescu solicita intervenția expresă pe lângă autoritățile elene pentru a fi date instrucțiuni guvernatorului din Salonic ca să fie recunoscuți ca supuși români persoanele în chestiune.³¹ În anii următori, se înregistrează o mulțime de cazuri în care pașapoartele românești ale unor aromâni aflați în vizită la rude nu erau recunoscute de către autoritățile elene,³² deși în multe cazuri aceștia dețineau cetățenia română mult înainte de 1912.³³ La fel era și cazul unor elevi aromâni de la liceele din România nevoiți să plătească mari sume de bani (1000 drahme) pentru a-și putea continua studiile, practic pentru a fi lăsați să plece din Grecia.³⁴ În fapt, interesul autorităților elene era acela de restrânge libertatea de mișcare și implicit legăturile cu România ale aromânilor din Grecia. Cazurile de persecuții brutale s-au înmulțit și au ajuns până la amenințări cu arestarea din partea autorităților militare la adresa locuitorilor comunelor aromâne până și pentru cazul în care vor mai folosi în conversațiile lor altă limbă decât cea greacă.³⁵ Pentru vina de a vorbi în propriul idiom, la Lugunța, un maior al armatei elene a dat citire în biserica satului unui ordin prin care cei ce se făceau vinovați de această culpă, ori își vor mai trimite copii la școala română vor fi “spânzurați.”³⁶

În septembrie 1919, mare parte dintre institutorii de la școlile românești au fost mobilizați în armată, deși legea elenă prevedea ca personalul didactic nu era mobilizabil. Desigur, legea se aplica cu strictețe când era vorba de personalul de la școlile grecești.³⁷

Percepția elenă asupra relațiilor cu România era extrem de sugestiv reliefată

³⁰ A.M.A.E. Fond Atena, vol. 235, f. 365.

³¹ A.M.A.E. Fond Atena, vol. 235, f. 385.

³² A.M.A.E., Fond Atena, Vol. 133, f. 50.

³³ Conform legislației elene (Legea 140 din 1914), toți cetățeni originari în teritoriile devenite grecești ce s-au naturalizat în străinătate fără a fi obținut în prealabil autorizația specială a guvernului elen erau considerați supuși eleni și revendicați ca atare de autoritățile grecești. A.M.A.E., Fond Atena, Vol. 133, f. 50.

³⁴ A.M.A.E., Fond Atena, Vol. 133, f. 20.

³⁵ A.M.A.E., Fond Atena, vol. 235, f. 395–396.

³⁶ A.M.A.E., Fond Atena, vol. 235, f. 397.

³⁷ A.M.A.E. Fond Atena vol. 236, p. 8.

într-un interviu acordat ziarului *Patris* din 28–11 mai 1919 de către ministrul plenipotențiar al Greciei la București, Psichas: “deși în principiu guvernul român admite că nu are cu Grecia nici un interes politic contrar cu toate acestea până acum nu se întâlneau la el dorință și zel spre aplicare a principiului de strângere a relațiilor între cele două țări... Pentru o simpatie reală între cele două popoare se cere educația poporului românesc de către clasele conducătoare și presă, căci trebuie să mărturisim că în România există în continuare anumite animozități împotriva grecilor, ele sunt istorice și datează din epoca loțiitorilor sultanilor care de obicei erau greci, unii din aceștia din cauza cunoscutelor împrejurări erau nevoiți spre a putea obține administrația Provinciilor Dunărene să plătească celor din jurul Sultanului sume colosale și fiindcă știau bine că perioada administrării lor era foarte scurtă, erau siliți să exercite aici diferite mijloace ca să reentre în posesia sumelor ce le plătiră la Constantinopol și să aibă și ei folos personal. Din motivele acestea administrația țării a fost sub unii din ei nu așa de mulțumitoare pentru populația locală. Un alt motiv al animozităților contra noastră este că mulți greci veniți în Principate au câștigat averi prin asiduitatea lor la lucru prin spiritul întreprinzător și prin inteligența lor averi însemnate, și cu devotamentul particular al națiunii noastre către Mama Patrie după ce se înavuțeau lăsau prin testament cea mai mare parte din averile lor stabilimentelor din capitala Greciei, acest lucru cam nemulțumea pe români care erau de părere că averile acestea fiind câștigate aici nu trebuiau să înavuțască statul grecesc, nu este locul aici ca să discutăm dacă și întru cât concepția aceasta este dreaptă sau nu, faptul însă nediscutabil este că niciodată grecii nu fură populari în România. [...] Astăzi la înțelegerea dintre cele două popoare va contribui nevoia prea evidentă în care se găsește România de a aplica în mod real strângerea relațiunilor cu Grecia ceea ce până acum s-a aplicat numai teoretic. România este înconjurată pretutindeni de dușmani [...] trebuie spus că sperăm că România a pierdut orice așteptare că pot să se sprijine pe ei, deci singura combinație ce va oferi României siguranță în viitor este combinația cu Grecia și Serbia...”³⁸ Chestiunea românilor macedoneni și epiroți din Grecia nouă, Psichas o considera definitiv rezolvată prin stipulațiile tratatului de la București, dând apoi un certificat de purtare leală față de Grecia tuturor guvernelor române care au cârmuit țara de atunci. În final, același insinua că dacă mai există oarecare agitație în sânul românilor macedoneni, aceasta s-ar datora unor “scopuri de propaganda străină.”³⁹

La București, Grecia, prin vocea diplomatului său, se erija într-o poziție de victimă a unei percepții greșit sădite în mentalul opiniei publice datorate

³⁸ A.M.A.E., Fond 71/1914 E.2 VOL.19, f. 209.

³⁹ A.M.A.E., Fond 71/1914 E.2, Vol.19, f. 207.

unei istorii trecute în care “mitologia grecului” avea conotații negative. Totuși, România era cea de la care se aștepta implementarea unei punți de legătură cu Atena. În schimb, la Salonic, noul guvernator general al Macedoniei, G. Alexandropulos (instalat în mai 1921) se arăta deosebit de interesat de relația cu România, asigurând oficialul diplomatic român din Salonic de cele mai bune intenții în rezolvarea chestiunilor litigioase din Macedonia “cunoscând bine interesul pe care România îl manifestă pentru aromânii din regiune.”⁴⁰ Deși politica manifest brutală a funcționarilor eleni din Macedonia ocupată continua, se înregistra și un act de clemență la orizontul anului 1921 la adresa lui Foti Furfoli, originar din Korcea, “român neaoș macedonean”, după cum însuși declarase. Acesta a luptat împreună cu alți tovarăși români macedoneni contra bandelor grecești care amenințau viața familiilor lor. După ce, pe capul său fusese pusă o recompensă de nu mai puțin de 16.000 de drachme, a fost capturat în 15 mai 1913 și condamnat la moarte. Prin intervenția Legației României din Atena pedeapsa a fost comutată în închisoare pe viață și mai târziu în 16 ani muncă silnică. Intervenția energică a ministrului Trandafir Djuvara, dar și Alteței Sale Regale Prințul Moștenitor în contextul căsătoriei cu Principesa Elena a fost obținută grațierea lui Furfoli din partea regelui Greciei la 8 martie 1921, acesta fiind eliberat la 15 mai 1921, după opt ani de detenție. Acesta emigrează imediat în România deoarece tot avutul său fusese confiscat.⁴¹ În țară, Furfoli informa Societatea de Cultură Macedo-Română de existența a încă șapte aromâni membri ai unor “bande românești” de apărare din Epir și Macedonia ce erau închiși în Grecia (Stefa și Nacu Tața în Eghina, Vari Tața în Corfu, Alexi Dalmanga și Anton Lița în Palamida, Panu Saban și Ion Griva la Tricala).⁴²

Actul de mai sus a rămas cvasi-singular, deoarece în fața noilor măsuri punitive membrii de seamă ai comunității aromâne au luat inițiativa de a solicita ajutorul guvernului român spre a fi strămutați în România. Astfel, în data de 31 martie 1923, ministrul plenipotențiar român de la Atena, Trandafil Djuvara informa Bucureștiul de petiția adresată de către o delegație din Veria în care îi era solicitată intervenția pe lângă guvernul regal pentru a li se satisface și înlesni emigrarea în țară. Diplomatul arăta în adresa sa către ministrul de externe faptul că această “chestiune e gingașă și aștept instrucțiuni pentru a ști ce răspuns să dau [...] nu cunosc numărul exact al românilor din Veria, care doresc să plece din Grecia. E însă de prevăzut că în cazul când dorința lor ar fi satisfăcută, românii din toată Macedonia, în mare număr, ar cere un tratament identic...”⁴³ Poziția lui Djuvara demonstrează că în spatele emigrării aromânilor la

⁴⁰ A.M.A.E., Fond Atena, Vol. 133, f. 78.

⁴¹ A.M.A.E., Fond Atena, Vol. 133, f. 102.

⁴² A.M.A.E., Fond Atena, Vol. 133, f. 119.

⁴³ A.M.A.E., Fond Atena, Vol. 133, f. 188.

nord de Dunăre nu a stat o strategie pornită din partea Bucureștiului, ci condițiile tot mai vitrege de viață la care erau supuși aromânii negrecomani de către puterea politică elenă.

Mărturia Mitropolitului Primat, Miron Cristea, față de acest proces de strămutare indică o receptare extrem de realistă a situației, dar și înțelegerea faptului că acești aromâni trebuiau să rămână în teritoriile lor de baștină în calitatea lor de autohtoni, iar statul român trebuia să-i protejeze în continuare la locul lor de origine. Înaltul ierarh punea o rezoluție extrem de concisă la o nouă solicitare de sprijin pentru emigrare, sperând într-o îmbunătățire a situației pe viitor și arătând la 9 mai 1923 că “Românii-Macedoneni unde sunt compacți trebuie lăsați acolo. Mizeriile de azi cu refugiații cu timpul se vor mai domoli și astfel iarăși vor veni timpuri mai bune. De emigrare în România ar putea fi vorba numai de mici pâlcuri răslețe expuse desnaționalizării....”⁴⁴

În cadrul ședințelor de guvern, situația tot mai critică din Grecia de nord a adus o tot mai accentuată iritare și îngrijorare, o analiză a stării din regiune fiind remisă Ministerului Afacerilor Străine în 9 noiembrie 1923 de către Iuliu Valaori.⁴⁵ Memoriul sublinia agresiunile cărora aromânii trebuiau să le facă față, solicitându-se o intervenție diplomatică pe măsură. Concret, Valaori se arăta îngrijorat de planul de colonizare a refugiaților din Asia Mică ce erau masați “în proporții neobișnuite prin satele românești, și mai ales prin locurile care servesc de izlazuri ale acelor sate, făcându-le astfel imposibilă menținerea numeroaselor turme de oi care constituie pentru români esențiala și unica lor sursă de existență. [...] Uzul violenței, precum și complicitatea organelor de ordine, făceau ca această strategie de colonizare să lovească întâi în românii partizani ai cauzei noastre culturale. Acesta reieșea și din faptul că satele românești câștigate cauzei culturale grecești, au fost cruțate de toate aceste neajunsuri.”⁴⁶

Dacă la nivel înalt declarațiile de prietenie și înțelegere ale solicitărilor României erau recunoscute de omologii eleni, în schimb, pe teren se înregistrau noi succese ale fenomenului asimilaționist de elenizare, impulsionându-se consacrată teorie conform căreia aromânii erau “valahi.”⁴⁷ La vârful relațiilor bilaterale, partea greacă dădea dovadă, prin declarațiile sale, de o deschidere “verbală” ce nu avea alt rol decât să eludeze și să ascundă realitatea dureroasă a unui proces elenizator pe care Atena îl considera vital pentru coeziunea statului

⁴⁴ A.M.A.E., Fond Problema 18, vol. 5, nepaginat. Document datat în 9 mai 1923.

⁴⁵ Iuliu Valaori, aromân de origine, era secretar de stat cu rang de ministru în cadrul Ministerului Instrucțiunii Publice, membru al Comisiei pentru Românii din Balcani, un specialist avizat asupra problemelor culturale politice de la sud de Dunăre, factor determinant al strategiei guvernamentale în ceea ce îi privește pe aromâni.

⁴⁶ A.M.A.E., Fond Atena, Vol. 133, f. 215.

⁴⁷ A.M.A.E., Fond Atena, Vol. 133, f. 369.

grec. Astfel, într-un raport din 10 decembrie 1924, noul șef al Legației României la Atena, Nicolae Langa Rașcanu relatează convorbirea avută cu premierul elen, A. Michalakopoulos, în care acesta îi declară faptul că în ședința de guvern din ziua precedentă “a făcut elogiu populației aromâne din Grecia arătând sentimentele ei pacifice și filoelene.” Membrii guvernului elen erau asigurați de faptul că această populație aromână “e singura care nici nu e influențată și nici nu face vreo propagandă politică.” În urma unor asemenea asigurări, premierul elen a solicitat miniștrilor să trimită instrucțiuni autorităților respective din noile teritorii în sensul celor date de către ministrul de interne și anume de a: “pune la adăpost pe aromâni de orice vexațiune sau prigonire și a le da tot sprijinul grație căruia să poată duce un trai liniștit pe teritoriul elen.”⁴⁸ Cu asemenea asigurări “oficiale”, ba chiar cu hotărâri de guvern publicate în monitorul oficial prin care se ordona funcționarilor eleni o tratare corectă și nediscriminatorie a elementului aromân, oficialii români nu puteau decât să spere la o îmbunătățire a situației. În contrapartidă, alternativa unei rușeri a relațiilor diplomatice cu Grecia era greu de luat în calcul, dată fiind și situația internațională în care România, realist vorbind, nu putea să-și asume un rol destabilizator în zonă, mai ales că aceasta ar fi fost percepția Marilor Puteri în cazul unei asemenea evoluții.

La un secol de la stabilirea aromânilor în Regatul Român, studiul de față și-a propus să articuleze contextul, condițiile sociale și provocările în materie de supraviețuire identitară ce au prefăcut acest fenomen de efervescentă mobilitate demografică.

THE AROMANIANS AND THE GREEK STATE: THE CHALLENGES OF SURVIVAL (1915–1925)

Abstract

The unfolding of the First World War, but especially the fact that the front line passed through areas with an Aromanian population (we are referring to the northern part of present-day Greece), certainly had a major impact on the lives of these communities. The frequent changes in authority (Serbian, Bulgarian, French, Greek) marked by the passage of the front invariably led to the local elite seeking to protect their community from the rigors of war, but also from the harassment of the officials of the time, who were eager to strengthen and consolidate their authority over a minority considered problematic for the cohesion of the state.

⁴⁸ A.M.A.E., Fond Atena, Vol. 133, f. 253.

**“DUȘUL RECE” AL ALEGERILOR DIN NOIEMBRIE 1946:
ASPECTE DIN ACTIVITATEA REGIONALEI P.C.R.
BANAT ÎN PRIMA JUMĂTATE A ANULUI 1947,
REFLECTATE ÎN DOCUMENTELE DE ARHIVĂ.
STUDIU DE CAZ: STATISTICI ȘI RAPOARTE
ALE BIROULUI ȘI SECRETARIATULUI
REGIONALEI BANAT A P.C.R.**

*Eusebiu Narai**

Cuvinte-cheie: Comisia Aliată de Control, alegeri, Partidul Comunist Român, Blocul Partidelor Democratice, Banat

Keywords: Allied Control Commission, elections, Romanian Communist Party, Bloc of Democratic Parties, Banat

Introducere

Noua alianță electorală, intitulată *Blocul Partidelor Democratice* (mai 1946) era alcătuită din: Partidul Comunist Român, Partidul Social-Democrat (de fapt, aripa Rădăceanu-Voitec, procomunistă, care înlăturase gruparea din jurul avocatului Constantin-Titel Petrescu, de la conducerea formațiunii politice, obligându-l pe acesta și pe susținătorii săi înfocați să fondeze un nou partid, denumit Partidul Social-Democrat Independent), Frontul Plugarilor (formațiunea politică a președintelui Consiliului de Miniștri, dr. Petru Groza), Partidul Național Liberal-Gheorghe Tătărescu, Partidul Național Țărănesc-Anton Alexandrescu și Partidul Național-Popular.¹

În urma fraudării alegerilor, Blocul Partidelor Democratice a obținut 68,70% din voturi (347 sau 348 de mandate), la care se adăugau cele primite de aliatul său principal din zona Transilvaniei (Uniunea Populară Maghiară) – 8,20% din voturi (29 de mandate), în vreme ce principalele partide de opoziție, P.N.Ț.-Maniu și P.N.L.-Brătianu, întruniseră “numai” 12,70% din opțiunile electoratului (32 sau 33 de mandate), respectiv 3,70% (3 mandate). Oricum, pe

* Universitatea de Vest Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: eusebiu.narai@e-uvv.ro.

¹ Pentru detalii vezi Ioan Scurtu, *Istoria românilor de la Carol I la Nicolae Ceaușescu. Culegere de studii* (Iași: Ed. TipoMoldova, 2011).

fondul nrecunoașterii acestor rezultate viciate și al absenței lor de la lucrările acestui nou Parlament, unicameral în conformitate cu prevederile Legii electorale din mai 1946 (prin desființarea Senatului), cei 35 sau 36 de deputați ai forțelor autentic democratice au fost decăzuți din poziția lor de parlamentari.²

Merită amintit faptul că data alegerilor legislative generale (19 noiembrie 1946) coincidea cu a patra aniversare a *Operațiunii Uranus*, în cadrul căreia forțele armate române și germane au suferit o înfrângere aproape catastrofală pe Frontul de Est, generalul Constantin Sănătescu (șeful Casei Militare Regale, premier în două rânduri, în intervalul august-decembrie 1944, adversar declarat al comuniștilor și al lui Petru Groza) considerând, în însemnările sale, că această opțiune a fost, în realitate, un gest sfidător.³

După toate estimările, B.P.D.-ul nu a reușit să se impună în fiefurile țărâ-niste sau liberale, mai ales în mediul rural. În schimb, în mediul urban, B.P.D.-ul a obținut voturile funcționarilor publici și a unei părți însemnate din clasa de mijloc.⁴

Din păcate, reprezentanții anglo-americani din Comisia Aliată de Control s-au limitat la proteste oficiale și la nrecunoașterea rezultatului alegerilor, invocând fraudă electorală. Statele Unite încercau, din răspuțeri, să modereze pretențiile sovietice în Europa, iar Marea Britanie își manifesta interesul pentru căile de comunicație maritimă din Marea Mediterană, fapt ce implica menținerea Greciei și Turciei în sfera sa de influență.⁵

Remanierea cabinetului Groza (29 noiembrie 1946), prin excluderea P.N.Ț.-Anton Alexandrescu și a Partidului Național-Popular (care trădaseră masiv B.P.D.-ul sau desfășuraseră o activitate foarte slabă în timpul campaniei electorale din vara aceluiași an), dar și prin mărirea numărului mandatelor deținute de P.N.L.-Gheorghe Tătărescu (prin prisma găsirii de soluții pentru gravele probleme economice cu care se confrunta țara noastră, dar și a perspectivei semnării Tratatului de Pace, la Paris), era urmată de momentul

² Informații suplimentare pot fi găsite în lucrările: Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *Istoria românilor în secolul XX* (București: Ed. Paideia, 1999); Ioan Scurtu, *Istoria românilor în timpul celor patru regi: 1866–1947*, vol. 4 (*Mihai I*) (București: Ed. Enciclopedică, 2001).

³ Pentru amănunte trebuie consultate lucrările: Mariana Pîrnac, Iulian Liviu Pîrnac, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri și până în anul 1989: crestomație* (Alexandria: Ed. Tipoalex, 2006); Ioan-Aurel Pop, *Istoria ilustrată a românilor pentru tineri* (București: Ed. Litera, 2018).

⁴ Alte informații pot fi identificate în lucrările: Dinu C. Giurescu (coord.), *Istoria românilor*, vol. IX (*România în anii 1940–1947*) (București: Ed. Enciclopedică, 2008); Ovidiu Pecican, *Istoria românilor*, vol. 2 (*Din 1690 până în prezent*) (Cluj-Napoca: Ed. Casa Cărții de Știință, 2011).

⁵ Despre aceste probleme se relatează și în lucrările: Ion I. Nistor, *Istoria românilor*, vol. 2 (București: Biblioteca Bucureștilor, 2003); Marcela Nica, *Istoria românilor: perioada antică, medie, modernă și contemporană* (București: Ed. Mondan, 1994).

deschiderii lucrărilor noului Parlament (1 decembrie 1946), de către Regele Mihai I, care, din păcate, prin gestul său, legitima fraudarea alegerilor, însă experiența eșecului grevei regale (august 1945-ianuarie 1946) îl marcase profund pe tânărul suveran.⁶

Comuniștii dăduseră cuvânt de ordine celor pe care îi considerau aliați, într-o anumită măsură, să-și “primenească” rândurile și să-și reafirme fidelitatea atât față de cabinetul “democrat”, cât și față de B.P.D. Era cazul Frontului Plugarilor și, parțial, al U.P.M.-ului.⁷

Unii oportuniști au găsit terenul fertil pentru a-și oferi “serviciile” noului regim, care-și consolidase pozițiile în urma alegerilor. Astfel, la 3 ianuarie 1947, Constantin Argetoianu, omul “de casă” al Regelui Carol al II-lea, cel care schimbase partidele “precum ciorapii” (neavând, cel puțin până atunci, calitatea de membru al Partidului Țărănesc din Vechiul Regat, condus de Ion Mihalache în intervalul decembrie 1918-octombrie 1926), a fondat *Uniunea Națională Muncă și Refacere*, pregătit să conlucreze, îndeaproape, și cu Partidul Comunist Român. Deposedat de avere în primii ani ai regimului comunist, “boierul de la Breasta”, diplomat, medic și jurist, format la școala pariziană, a fost arestat în “noaptea demnitarilor” (5/6 martie 1950), decedând în închisoarea de la Sighet, la data de 6 februarie 1955.⁸

Arestările, sub diverse pretexte, ale unor lideri locali ai opoziției au debutat în primăvara anului 1947, afectând chiar foști senatori și deputați, extinzându-se în lunile următoare.⁹

Se pregătea, în mod febril, desființarea P.N.Ț.-Maniu și începeau atacuri, tot mai dure, la adresa P.N.L.-Tătărescu, după memoriul, presărat de critici la adresa guvernului și a B.P.D.-ului, adresat de către Gheorghe Tătărescu în luna mai 1947.¹⁰

⁶ Alte detalii pot fi regăsite în lucrările: Paul Munteanu, *Dicționar cronologic al istoriei românilor*, vol. 4 (*Istoria românilor în perioada 10 februarie 1938–30 decembrie 1947*) (Brăila: Proilavia, 2017); Gheorghe Iulian Ioniță, *Istoria românilor de la 23 august 1944 până în prezent* (București: Universitatea din București, 2001).

⁷ Informații interesante ne oferă și lucrările: Keith Hitchins, *România: 1866–1947*, trad.: George G. Potra, Delia Răzdolescu, ediția a 6-a (București: Ed. Humanitas, 2023); Dinu C. Giurescu, *Istoria ilustrată a românilor* (București: Ed. Sport-Turism, 1981).

⁸ Merită consultate și următoarele lucrări: Titu Georgescu, *Istoria românilor*, ediția a 2-a (București: Fundația “România de Măine”, 2000); Vlad Georgescu, *Istoria românilor de la origini până în zilele noastre*, ediția a 2-a rev. și adăug. (Los Angeles (SUA): ARA Publications, 1989).

⁹ Alte lucrări, extrem de detaliate, sunt următoarele: Catherine Durandin, *Istoria românilor* (Iași: Institutul European, 1998); Adrian Cioroianu, *Cea mai frumoasă poveste. Câteva adevăruri simple despre istoria românilor*, vol. I (București: Ed. Curtea Veche, 2013).

¹⁰ Detalii despre aceste evenimente pot fi regăsite și în lucrările: Oltea Râșcanu Gramaticu

Rezultatul alegerilor parlamentare din 19 noiembrie 1946, profund viciat, a demonstrat faptul că funcționarea, fără cusur, a coaliției guvernamentale era un simplu mit.

Aspecte din activitatea Regionalei Banat a P.C.R. în primele luni ale anului 1947, oglindite în documentele de arhivă

De un interes deosebit pentru istorici se dovedesc statisticile, care demonstrează creșterea exponențială a numărului de membri și în primul semestru al anului 1947, atât în rândurile Partidului Comunist Român, cât și ale formațiunilor etichetate drept organizații de masă.

În luna ianuarie 1947, de pildă, adică la scurt timp de la “câștigarea” alegerilor, de către B.P.D., alianța inițiată și controlată de P.C.R., Regionala Banat a formațiunii politice amintite număra 49.045 de membri, în creștere cu 1,83% față de luna precedentă. Cei mai mulți membri erau înregistrați în județul Timiș-Torontal (19.966) și Arad (13.505), iar la polul opus se situau județele Caraș (8.532) și Severin (7.042). Numărul de membri din Timiș-Torontal și Arad poate fi explicat prin populația mult mai numeroasă și prin prezența a numeroase fabrici și uzine. Deși mai redus ca populație și mai sărac decât județul vecin (Severin), cu o mortalitate infantilă îngrijorătoare (locul 2 pe țară), județul Caraș, cu reședința la Oravița, avea un centru industrial renumit, Reșița, unde mulți muncitori aderaseră la partidele de stânga, unii chiar la Partidul Comunist, încă din perioada interbelică.¹¹

Pe categorii sociale, Regionala Banat a P.C.R. era alcătuită din: muncitori – 24.612 (50,18%); țărani – 16.798 (34,20%); mici meseriași și mici comercianți – 3.161 (6,44%); intelectuali – 1.159 (2,36%); funcționari – 3.076 (6,27%); militari – 239 (0,48%).

Se constată un procent destul de ridicat al muncitorilor, care s-au raliat acestui partid din mai multe considerente: multe sindicate, care jucau, încă, un rol decisiv în negocierea contractelor colective de muncă, erau în mâinile comuniștilor; guvernul Groza, condus, din umbră, de P.C.R., le acorda o serie de facilități; propaganda Partidului Comunist le inocula ideea că acesta reprezintă “clasa muncitoare”, ale cărei interese le va apăra, întotdeauna, în fața patronatului, etc. Și țăranii, amăgiți de lozincile reformei agrare din 1945, se

(coord.), *România de la război la pace* (Iași: Ed. PIM, 2023); Radu Pistică, *Adevărul despre alagerile din 19 noiembrie 1946 (analiză de presă)* (București: Ed. Fiat Lux, 1996).

¹¹ Arhivele Naționale, Serviciul Județean Timiș (în continuare A.N., S.J.T.), fond *Partidul Comunist Român – Comitetul Regional Banat (1944–1947)* (în continuare *P.C.R.-C.R. Banat (1944–1947)*), d. 26/1945, f. 18.

îndreptau, în număr tot mai mare, spre Partidul Comunist. Micii meseriași și micii comercianți, precum și funcționarii (atât cei publici, cât și cei particulari), preferau să se înscrie, în prima fază, în formațiunile politice aliate cu Partidul Comunist sau subordonate acestuia. Cei mai reticenți se dovedeau intelectuali, care înțelegeau falsitatea propagandei oficiale, dar și militarii, destul de atașați de regimul politic din perioada interbelică (unii chiar de regimul autoritar monarhic și de regimul dictatorial din perioada septembrie 1940-august 1944) și, mai ales, de monarhie.¹²

Pe sexe, statisticile demonstau, și în Regionala Banat a Partidului Comunist Român, preponderența bărbaților – 39.035 (79,58%). Și procentul femeilor era în creștere, fiind înregistrate 10.010 membre (20,42%), însă ritmul de augmentare a acestuia era destul de lent, determinat, în mare măsură, și de menținerea vechilor mentalități privind neimplicarea femeilor în politică sau, cel puțin, tentativa de a nu apărea în prim-plan, cu toate că existaseră, și în perioada interbelică, o serie de femei care “ieșiseră” în față sau preferaseră să-și influențeze soții în luarea unor decizii politice de maximă importanță.¹³

Pe naționalități, Regionala Banat a P.C.R. era formată din: români – 23.591 (48,10%); maghiari – 12.497 (25,48%); evrei – 3.150 (6,42%); slavi – 7.355 (14,99%); germani – 1.824 (3,71%); alții – 628 (1,28%). Ponderea elementului românesc (sub 50%) se poate explica atât prin neîncrederea în veridicitatea lozincilor oficiale, cât și prin convingerea că P.C.R. ar reprezenta, în continuare, o simplă “anexă” a formațiunii similare din Uniunea Sovietică, un “braț” al Moscovei, care dorea să controleze întreaga societate. Numărul consistent de maghiari era determinat, pe de o parte, de impactul prezenței câtorva etnici maghiari (unii cu nume românizate, pentru inducerea – în eroare – a opiniei publice) în structurile centrale de conducere ale P.C.R., precum și de internaționalismul proletar, definitoriu pentru formațiunea politică menționată, iar, pe de altă parte, de necesitatea ascunderii trecutului antisovietic, anticomunist, fascist sau horthyst, etc. Slavii se regăseau, în număr destul de semnificativ, în rândurile P.C.R., din mai multe motive: același internaționalism proletar, afișat de acest partid politic; rolul substanțial jucat de mișcarea de partizani, condusă de comunistul Iosip Broz Tito (fost membru al Cominternului), în eliberarea Iugoslaviei de forțele Axei, în anii 1944–1945; convingerea că I.V. Stalin (“teribilul georgian”) și U.R.S.S.-ul, considerat “patria comunismului mondial”, reprezintă “viitorul luminos” al întregii omeniri. Germanii, inclusiv cei de orientare social-democrată și comunistă, își pierduseră, în mare măsură, încrederea în P.C.R., după ce fuseseră martorii deportării, în masă, a șvabilor în Uniunea

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

Sovietică sau a internării lor în lagăre de muncă de pe cuprinsul României, fără a se ține cont de atitudinea antifascistă a unora dintre ei. Și alte naționalități începeau să se înscrie, în număr tot mai mare, în Regionala Banat a P.C.R., convinge că această formațiune politică le va trata, cu adevărat, pe picior de egalitate cu românii.¹⁴

La nivelul Regionalei Banat, Partidul Comunist Român părea destul de bine organizat: 120 de *comitete*, dintre care 4 comitete județene (Timiș-Torontal, Arad, Caraș și Severin), 39 comitete de plasă, 10 comitete de sector, 26 comitete locale și 41 comitete de organizații. La o privire mai atentă, însă, reiese faptul că, în județul Timiș-Torontal, lipseau comitetele locale, în vreme ce, în județele Caraș și Severin, nu erau consemnate comitete de sector. De altfel, reședințele ultimelor două județe, Oravița (Caraș) și Lugoj (Severin) nu erau împărțite în sectoare, datorită numărului mai redus de locuitori comparativ cu capitalele județelor Timiș-Torontal (Timișoara) și Arad (Arad).¹⁵

De asemenea, Regionala Banat a P.C.R. avea 1.231 de *celule*, dintre care: 322 de întreprindere, 90 de instituție, 103 de cartier și 716 de stat. Celulele de întreprindere, de exemplu, erau mai numeroase în județele Timiș-Torontal (135) și Arad (84) și mult mai puține în județele Caraș (58) și Severin (45), în funcție de numărul întreprinderilor și de profilul acestora.¹⁶

În cadrul Regionalei Banat, Partidul Comunist Român avea 60 de *sedii*, cele mai multe în județele Caraș (27) și Timiș-Torontal (19), în timp ce, în județul Arad, nu era semnalată existența niciunui sediu al acestei formațiuni politice, fără a se oferi nicio explicație pentru acest fapt.¹⁷

Nici la capitolul *școli de cadre*, Comitetul Regional Banat al P.C.R. nu stătea bine, fiind consemnată o singură asemenea școală, în județul Arad, cu 43 de elevi. De altfel, aceasta va fi o problemă spinoasă și în cursul anului 1948, în contextul instituționalizării regimului comunist.¹⁸

Cu toate că numărul *instructorilor* era în continuă creștere, în ianuarie 1947, la nivelul Regionalei Banat a P.C.R. fiind înregistrați 135 de instructori (4 de la Comitetul Central, 35 de la Regională, 90 de la organizațiile județene și 6 de la organizațiile de plasă), se constata faptul că cei proveniți de la C.C. ajunseseră doar în județul Arad, Regionala preferase să trimită instructori numai în celelalte trei județe (Arad, Caraș și Severin), iar instructorii de la plăși fuseseră “expediați” doar pe raza județului Severin.¹⁹

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid., f. 19.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid.

O statistică, întocmită, de data aceasta, de către organizația județeană Timiș-Torontal a Partidului Comunist Român, pe luna ianuarie 1947, venea cu clarificări suplimentare privind numărul membrilor de partid. De pildă, în municipiul Timișoara erau consemnați 9.110 *membri P.C.R.*, în creștere cu 1,7% față de luna precedentă. Pe *categorii sociale*, situația se prezenta în felul următor: muncitori – 5.834 (~64,04%); țărani – 62 (0,68%); mici meseriași și mici comercianți – 1.285 (14,10%); intelectuali – 534 (5,86%); funcționari – 1.324 (14,53%); alții – 71 (0,77%). Afluxul muncitorilor se explică la fel ca la nivelul Regionalei Banat, iar numărul destul de semnificativ al micilor meseriași, micilor comercianți și funcționarilor poate fi explicat și prin presiunile administrative exercitate asupra lor. Pe de altă parte, intelectualii (mulți de factură liberală, unii chiar simpatizanți ai regimurilor din intervalul 1938–1944) nu se “înghesuiau” să intre în rândurile P.C.R., deși forurile decizionale de la nivel central și local încercau să-i “momească” cu diferite promisiuni, iar țăranii, oricum puțini în zona Timișoarei, se temeau de o eventuală colectivizare în viitorul apropiat.²⁰

Aidoma Regionalei Banat a P.C.R., în Timișoara se poate constata, cu ușurință, preponderența *bărbaților* (6.760, adică 74,20%), în rândul membrilor de partid, în detrimentul *femeilor* (2.350, reprezentând 25,80%).²¹

Pe *naționalități*, situația membrilor de partid înregistrați în orașul de pe malurile Begăi era următoarea: români – 3.971 (~43,59%); maghiari – 2.410 (26,45%); evrei – 1.786 (19,60%); slavi – 379 (4,16%); germani – 449 (~4,93%); alții – 115 (1,26%). Alături de motivele enumerate în cazul Regionalei Banat, numărul relativ redus al românilor înscriși în organizația Timișoara a P.C.R. poate fi explicată și prin ponderea elementului etnic românesc în populația totală a orașului, de aproximativ 37,16% (46.466) în anul 1941 (raportată la o populație totală de 125.052 locuitori). Prezența consistentă a maghiarilor și evreilor comportă aceleași explicații. De teama persecuțiilor colective, unii germani au preferat să adere la P.C.R. Slavii timișoreni, influențați de propaganda iugoslavă, încercau să evite, în mare măsură, înscrierea în această formațiune politică.²²

Din punct de vedere organizatoric, situația era mult mai bună în cazul P.C.R. Timișoara: 16 comitete (5 de sector și 11 de organizații); 212 celule (121 de întreprindere, 38 de instituție, 49 de cartier și 4 de stat); 6 sedii de partid; 13 instructori (3 de la Regională și 10 de la organizația județeană Timiș-Torontal).²³

În cele 13 plăși ale județului Timiș-Torontal erau înregistrați, în aceeași lună, 10.856 *membri P.C.R.* Se constată că numărul membrilor la nivelul plășilor

²⁰ A.N., S.J.T., fond *Partidul Comunist Român – Comitetul Județean Timiș-Torontal (1944–1947)* (în continuare *P.C.R. – C.J.T.-T. (1944–1947)*), d. 6/1947, f. 6.

²¹ Ibid.

²² Ibid.

²³ Ibid.

îl depășea, cu puțin, pe cel înregistrat în municipiul Timișoara, fapt ce demonstrează, fără putință de tăgadă, neîncrederea sporită în această formațiune politică și în propaganda sa.²⁴

Pe *categorii sociale*, situația se prezenta în modul următor: muncitori – 2.415 (~26,51%); țărani – 7.618 (70,17%); mici meseriași și mici comercianți – 437 (4,02%); intelectuali – 128 (~1,18%); funcționari – 248 (2,28%); alții – 10 (0,09%). Nici în mediul rural, micii meseriași, micii comercianți, intelectualii sau funcționarii nu “băteau”, insistent, la “ușile” Partidului Comunist, pentru a se înscrie, cel puțin din aceleași considerente enumerate mai sus.²⁵

Pe *sexe* avem următoarele date: bărbați – 9.411 (86,69%); femei – 1.445 (13,31%). Așadar, prejudecățile referitoare la “locul” femeii erau mult mai pregnante în satele și comunele județului Timiș-Torontal.²⁶

Pe *naționalități*, statisticile indicau următoarele cifre: români – 4.285 (39,47%); maghiari – 3.120 (28,74%); evrei – 47 (0,43%); slavi – 2.556 (23,54%); germani – 492 (4,53%); alții – 356 (~3,28%). Deci, în mediul rural al județului Timiș-Torontal, românii nu erau prea încântați să adere la P.C.R., germanii încercau, într-o anumită măsură, să scape de culpabilizarea colectivă, maghiarii și slavii se dovedeau, în general, entuziaști să participe la construirea unei noi societăți egalitariste, în care doar lupta de clasă era permisă, iar naționalitățile beneficiau chiar de o discriminare pozitivă. Numărul redus al evreilor din mediul rural al județului Timiș-Torontal înscriși în rândurile P.C.R. se poate explica prin ponderea scăzută a acestora în satele și comunele județului, prin prisma meseriilor practicate majoritatea fiind stabiliți în municipiul Timișoara.²⁷

Sub aspect organizatoric, în plășile de pe raza județului Timiș-Torontal (Plasa Centrală/Timișoara, Buziaș, Chizătău, Ciacova, Deta, Gătaia, Giulvăz, Jimbolia, Lipova, Periam, Recaș, Sânnicolaul Mare; Vinga), situația se prezenta în felul următor: 34 de comitete, dintre care 13 de plasă și 21 de organizație (4 comitete de organizație în plasa Jimbolia, câte 3 comitete de organizație în plășile Giulvăz, Lipova și Vinga, câte două comitete de organizație în Plasa Centrală și în plășile Deta și Gătaia, câte un comitet de organizație în plășile Periam și Sânnicolaul Mare, acest tip de comitete lipsind complet în plășile Buziaș, Chizătău, Ciacova și Recaș); 281 de celule, dintre care 14 de întreprindere (câte 6 în plășile Jimbolia și Sânnicolaul Mare și câte una în plășile Buziaș și Vinga), 8 de instituție (3 celule în plasa Jimbolia și 5 celule în plasa Sânnicolaul Mare), 8 de cartier (3 celule în plasa Jimbolia și 5 celule în plasa Sânnicolaul Mare) și

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid.

251 de stat (24 în Plasa Centrală, 21 în plasa Buziaș, 18 în plasa Chizătău, 14 în plasa Ciacova, 19 în plasa Deta, 17 în plasa Gătaia, 23 în plasa Giulvăz, 16 în plasa Jimbolia, 21 în plasa Lipova, 20 în plasa Periam, 15 în plasa Recaș, 19 în plasa Sănnicolaul Mare și 24 în plasa Vinga); 13 sedii de partid; 15 instructori de la județ.²⁸

Statistica privind organizațiile P.C.R. din întreg județul Timiș-Torontal, incluzând cifrele privind municipiul Timișoara și cele 13 plăși ale județului amintit, reliefa următoarele aspecte:

- a) 19.966 *membri de partid*, în creștere cu 1,3% față de luna precedentă.
- b) pe *categorii sociale*: muncitori – 8.249 (42,2%); țărani – 7.680 (38,8%); mici meseriași și mici comercianți – 1.722 (9,3%); intelectuali – 662 (3,6%); funcționari – 1.572 (7,6%); alții – 81 (0,4%).
- c) pe *sexe*: bărbați – 16.171 (81%); femei – 3.795 (19%).
- d) pe *naționalități*: români – 8.256 (40%); maghiari – 5.530 (27,8%); evrei – 1.833 (9,8%); slavi – 2.935 (15,3%); germani – 941 (4,4%); alții – 471 (2,6%).
- e) *comitete*: 13 comitete de plasă; 5 comitete de sector; 32 comitete de organizație (în total – 50 de comitete).
- f) *celule*: 135 celule de întreprinderi; 46 celule de instituții; 57 celule de cartier; 255 celule de stat (în total – 493 de celule).
- g) *sedii de partid*: 19.
- h) *instructori*: 3 instructori de la Regională și 25 instructori de la județ (în total – 28 de instructori).²⁹

În ședința Biroului Comitetului Regional Banat al P.C.R., desfășurată în data de 5 ianuarie 1947, au fost prezentate 5 rapoarte, elaborate după aceleași tipare.

În raportul “tovarășului” Ivanici Toma (județul Timiș-Torontal) se insista asupra mai multor puncte. Primul și cel mai arzător, de altfel, era cel privind *starea de spirit a populației* după alegerile parlamentare din 19 noiembrie 1946, care, “în multe părți s-a îmbunătățit, iar în alte părți reacțiunea a început să treacă la atac, să terorizeze”; existau o serie de critici legate de colectări, jandarmeria asigurând suportul “logistic” în această acțiune, și se recunoștea faptul că “nemulțumirea a venit din partea oamenilor care au dat, deja, cotele obligatorii la început, cu prețul mai mic, iar acum au rămas acei care, la timpul său (lor – *n.n.*), nu au dat cota obligatorie și, acum, primesc prețuri mai mari.” Deși propaganda oficială sublinia, de fiecare dată, faptul că aceste *cote obligatorii* erau menite să salveze, de la foamete, populația orașelor, se constatau numeroase

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

abuzuri în sistemul de plată, care puneau sub semnul întrebării onorabilitatea intenției autorităților.³⁰

O altă temă abordată, în mod prioritar, de “tovarășul” menționat mai sus era cea a *reacțiunii*, care nu ar mai fi atât de vocală ca altădată, mai ales în mijloacele de transport în comun (de exemplu, în tramvai). Singurul subiect sensibil pe care îl putea lansa aceasta, în spațiul public, era “problema colhozului la țară.”³¹

Acest subiect înfricoșa, pe drept cuvânt, pătura țărănească din județul Timiș-Torontal, din Banat și din întreaga țară, profund legată de terenurile agricole deținute și dotată cu un acut simț al conservării, într-o vreme în care începea să se clădească, “bucată cu bucată”, o societate nouă, în care aceste valori erau blamate, iar frica și delațiunea erau subiecte la ordinea zilei.

Un alt subiect analizat de către Ivanici era *situația din fabrici*: “Muncitorimea nu se agită decât în unele locuri; am putut să avem un mare succes în urma *căderilor* date muncitorilor cu ocazia sărbătorilor, în urma intervenției C.G.M.-ului (Confederația Generală a Muncii – *n.n.*). Este *lipsă de materii prime*; fabricile de textile le au, dar nu s-a mărit producția din cauza lipsei de conștiinciozitate și anarhismului între muncitori, plus că social-democrații vin cu propuneri să nu se lucreze, să stea muncitorii acasă, iar, pe de altă parte, noi nu am reușit să mobilizăm syndicatele la repararea mașinilor; fabricanții spun că nu au lemne și muncitorii să se ducă acasă, cum era la FILT, unde s-a intervenit, prin sindicat, ca să aprovizioneze fabrica cu lemne.

Disciplina în muncă nu a progresat cu nimic; noi am prelucrat instrucțiunile date, de aici, cu tovarășii noștri din Birourile de Sector și Birourile de celulă, unde am explicat necesitatea disciplinei și măririi producției, arătând rolul important pe care îl are Partidul nostru în urma luării Departamentului Economiei Naționale, conform instrucțiunilor date de tov. Rangheț.

Aprovizionarea nu se poate face în condiții mulțumitoare; de exemplu, fabrica de ulei nu are bidoane în care să pună ulei și, pe de altă parte, economatele noastre nu au untdelemn (ulei – *n.n.*); la C.F.R., deși au fost aprovizionați cu atâtea, totuși vin și se agită.”³²

Deci, structura sindicală acaparată, în mare parte, de comuniști (Confederația Generală a Muncii) intervenise pentru a “cumpăra” liniștea în fabrici. Bineînțeles, slaba aprovizionare a întreprinderilor cu materii prime era datorată unui sabotaj mascat al patronilor și era folosită, în scop pur propagandistic, de către social-democrați, cel puțin în viziunea comuniștilor. Era criticat, pe un ton destul de aspru, nivelul scăzut al disciplinei în muncă

³⁰ A.N., S.J.T., fond P.C.R. – C.R. Banat (1944–1947), d. 1/1947, f. 1.

³¹ Ibid.

³² Ibid.

și se sublinia rolul foarte important pe care urma să-l joace Departamentul Economiei Naționale, preluat de comuniști, în întărirea disciplinei în fabrici și în eforturile de mărire a producției. Nici la capitolul aprovizionare, fabricile din județul Timiș-Torontal nu stăteau deloc bine, cu excepția C.F.R.-ului (sectorul “de suflet” al viitorului lider al Republicii Populare Române, “tov.” Gheorghe Gheorghiu-Dej).

Oratorul se simțea dator să ofere explicații privind *modul de funcționare al Frontului Unic Muncitoresc*, alianță formată din comuniști și social-democrați, oficializată, în chip simbolic, la 1 mai 1944: “În urma goanei după posturi, social-democrații vin numai cu problema aceasta... F.U.M.-ul nu e consolidat nici până acum, din cauză că muncitorii văd unele lucruri mărunte și comuniștii, în loc să îndrepte, din contră, încep să pălăvrăgească și să critice pe social-democrați; dacă, în fabrici, e o oarecare ameliorare în această privință, la sate nu am reușit să facem o apropiere și să trăiască F.U.M.-ul la plase, cu toate că am dat instrucțiuni speciale în această privință. În fabrici s-a început o reorganizare, acolo unde nu au trăit Comitetele de F.U.M.; urmează ca problemele ridicate de Partid să le introducem în F.U.M. și ca disciplina, de ambele părți, să fie continuată mai departe. S-a prelucrat Rezoluția celor două Comitete Centrale în aproape toate fabricile, cu excepția sectorului III, unde nu s-a putut face pentru că tov. social-democrat a plecat la Orșova.”³³

Era evidențiată reticența și chiar opoziția unei părți însemnate a țărănimii timișene față de această alianță, iar funcționarea sa defectuoasă în mediul urban era pusă, în majoritatea cazurilor, pe seama social-democraților, învinuți de carierism și oportunism, cu alte cuvinte de abaterea de la “misiunea clasei muncitoare.”

Potrivit informațiilor furnizate de același vorbitor, noua alianță controlată de comuniști, intitulată *Blocul Partidelor Democratice*, era preocupată, și în județul Timiș-Torontal, de problema primarilor social-democrați, unii dintre aceștia dovedindu-se extrem de ostili față de comuniști. Organizația timișeană a B.P.D.-ului urma să trimită echipe pentru lămurire în mediul rural, la inițiativa P.C.R., Consiliul Politic Județean (alcătuit din reprezentanții locali ai formațiunilor politice din “arcu” guvernamental) desfășurând o activitate mai intensă în ultima perioadă.³⁴

Problema națională era intens dezbătută în discursul acestui vorbitor: “Șovinismul se menține accentuat; mai ales antisemitismul a crescut pe urma propagandei reacțiunii și în urma lipsei noastre pe teren (din cauza defecțiunii mijloacelor de transport); se ridică problema că evreii colectează grâul și îl trimit în Palestina.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid.

Ungurii spun că vor să lucreze numai la U.P.M. (Uniunea Populară Maghiară, fostul Madosz – *n.n.*) și acolo spun că vor să lucreze numai la Partid (Partidul Comunist Român – *n.n.*) și nu lucrează în nicio parte. U.P.M., în loc să trimită pe teren oameni verificați, a trimis oameni la întâmplare, care nu sunt membri de partid și trebuie să vedem ca nu cumva să ia ființă, la noi, Partidul Micilor Agrarieni.

Șvabii se mențin pasivi și spun că sunt mulțumiți; ei au pământ de la coloniști și au însămânțat sfecla de zahăr și au câștigat sume mari cu muncă relativ mică. Cei mai bogați au fost exceptați și sunt mari nemulțumiri; propunem o organizare de reeducare a nemților.”³⁵

Cu toate că și opoziția lansa astfel de zvonuri la adresa etnicilor evrei de pe raza județului Timiș-Torontal, nici partidele din coaliția guvernamentală, cu precădere Partidul Comunist, nu erau străine de un asemenea demers, căutându-se vinovați “de serviciu” pentru lipsa grânelor. “Tovarășii” comuniști erau terifiți de perspectiva constituirii unui partid agrarian în rândurile maghiarilor din România, după modelul celui din Ungaria, care ar fi reușit să câștige încrederea unei mari părți a electoratului de etnie maghiară din țara noastră și ar fi devenit un concurent primejdios pentru U.P.M., formațiune politică aflată, într-o anumită măsură, sub controlul P.C.R. Se întrevădea, în acest discurs, și o amenințare pentru șvabii care încercau să-și croiască un destin mai bun, desigur cei ce evitaseră, chiar și în ultima clipă, deportarea în Uniunea Sovietică sau internarea în lagărele de muncă din diferite colțuri ale României, propunându-se reeducarea acestora, termen care ne duce cu gândul la calvarul prin care a trecut conglomeratul de popoare din spațiul sovietic în timpul lui Stalin.

“Tov.” Ivanici vorbea, pe un ton foarte virulent și, în egală măsură, critic, despre *coloniști*: “În urma instrucțiunilor primite, vom da sprijin de revizuire a coloniștilor, care sunt niște *oameni foarte periculoși* (ei au făcut diferite tabere, care se ciocnesc între ei); vechiul aparat, în loc să scoată pe turbulenți din județ, a scos pe oamenii noștri, pe membrii noștri de partid, dar acum coloniștii vor fi revizuiți de aparatul nou; ei nu se ocupă cu lucrarea pământului.”³⁶

De fapt, acești coloniști veniseră, în mare parte, imediat după punerea în aplicare a reformei agrare din martie 1945, decretată de cabinetul “de largă concentrare democratică”, prezidat de Petru Groza, având, ca scop declarat, cultivarea pământurilor rămase de la absenteiști, de la cei care plecaseră din țară împreună cu forțele Wehrmacht-ului în retragere, de la șvabii deportați sau internați, precum și de la alte categorii. Era deplănsă epurarea insuficientă a aparatului administrativ și a organelor polițienești, fiind sesizată, de asemenea,

³⁵ Ibid., f. 1–2.

³⁶ Ibid., f. 2.

comportarea abuzivă și, de multe ori, reprobabilă a coloniștilor proveniți din alte regiuni ale României și dintr-un mediu social care îi plasa pe mulți, până în momentul respectiv, la periferia societății. Era exprimată speranța că noile organe administrative și polițienești vor face “ordine” în rândul coloniștilor, dar și că guvernul va realiza o amplă revizuire a categoriilor de coloniști, pentru îmbunătățirea climatului social.

Oratorul aducea, în atenția celor prezenți, și anumite aspecte privind *funcționarea aparatului administrativ*: “Prefectul trebuie să fie schimbat și pus un om cu mai multă inițiativă; ar fi bine să avem un alt *primar*, ceea ce nu putem discuta aici.”³⁷

Valeriu Novacu, prefect al județului Timiș-Torontal în perioada 16 iulie 1945–2 aprilie 1947, reprezenta Uniunea Patrioților (din ianuarie 1946 – Partidul Național Popular), activând în cadrul învățământului superior.³⁸

Așadar, un fruntaș comunist timișean îl cataloga pe V. Novacu, exponentul unui aliat politic al P.C.R. (considerat, la un moment dat, chiar organizație de masă a acestei formațiuni politice), drept ineficient și insuficient de combativ față de “reacțiune.”

La aceeași dată, primar al Timișoarei era Iosif Petric³⁹, afiliat politic Partidului Social-Democrat (de fapt, aripa procomunistă a acestuia, condusă de Lothar Rădăceanu și Ștefan Voitec), însă nici acesta nu se bucura de încredere din partea comuniștilor, care nu vor reuși să-l schimbe din funcție decât în cursul anului 1948, probabil după așa-zisa unificare a celor două partide (21–23 februarie), care a dus la formarea Partidului Muncitoresc Român.

În discursul lui Ivanici erau prezentate și anomalii sesizate în cadrul sectorului feroviar: “La C.F.R. s-a ridicat *problema încrucișărilor de cărbuni*: cărbunii din Silezia, care intră în Curtici, sunt dirijați în interiorul țării și cărbunii care sosesc prin Moldova vin aici; primim cărbuni din Silezia, venind din altă direcție. O altă problemă e că vagoanele care trebuie să aducă grâu din Iugoslavia sunt trimise, necurățate, direct la Jimbolia și atunci trebuiesc duse la Timișoara, ca aici să fie curățate, adică *revizuirea vagoanelor de calitate inferioară*.”⁴⁰

Întârzierile în livrarea cărbunilor, indispensabili în funcționarea a numeroase ramuri industriale și a serviciilor, trebuiau remediate, iar birocrăția și proasta gestionare a vagoanelor destinate importului de grâu din țara vecină generau pagube însemnate, la care se adăugau, fără îndoială, produsele preluate de sovietici în contul reparațiilor de război.

În finalul alocuțiunii, vorbitorul aducea, din nou, în discuție, *problema*

³⁷ Ibid.

³⁸ <https://tm.prefectura.mai.gov.ro>, consultat la data de 02.05.2025.

³⁹ <https://ro.wikipedia.org>, consultat la data de 02.05.2025.

⁴⁰ Ibid.

coloniștilor: “Din partea *Prefecturii* ni se semnaleză că vin *coloniști* cu recomandări din partea deputaților; de exemplu, din Moldova a venit un colonist, cu recomandare de la Brătfăleanu.”⁴¹

Victor Brătfăleanu era un social-democrat destul de vocal, care se va alia, ulterior, comuniștilor și va deveni membru P.M.R., în februarie 1948. Faptul că a semnat o recomandare pentru un colonist sosit de pe plaiurile moldave nu va genera ostilitate din partea “tovarășului” Ivanici, pentru că Brătfăleanu devenise, între timp, deputat pe listele B.P.D.-ului și un membru marcant al Parlamentului unicameral dominat de comuniști.

Potrivit oratorului, situația din cadrul administrației locale era net defavorabilă Partidului Comunist și Blocului Partidelor Democratice: “La *Primărie* sunt mulți *titeliști* (adepti ai Partidului Social-Democrat Independent, constituit în martie 1946, sub conducerea avocatului Constantin-Titel Petrescu – *n.n.*) care au sabotat în timpul alegerilor; aceștia trebuie revizuiți.”⁴²

Spre disperarea comuniștilor, chiar și aripa pro-comunistă a Partidului Social-Democrat era “garnisită” cu simpatizanți ai lui Titel Petrescu, care își exprimaseră opțiunea pentru democrație, în timpul alegerilor parlamentare din noiembrie 1946, și care urmau să fie înlăturați din funcțiile deținute în cadrul Primăriei municipiului Timișoara, în pofida pregătirii lor profesionale adecvate posturilor pe care le ocupau.

În continuare a luat cuvântul “tovarășul” Dalea Mihai, reprezentantul județului Caraș, cu reședința la Oravița, unitate administrativă ce includea un “gigant” industrial al acelor vremuri – Uzinele și Domeniile Reșița (prescurtat, U.D.R.).

Și acesta semnala faptul că, “după alegeri, *activitatea reacțiunii* a scăzut foarte mult.”⁴³

Era o reacție firească, determinată, în mare parte, și de frustrarea și dezamăgirea provocate de atitudinea anglo-americanilor față de falsificarea alegerilor din România.

Colectările provocau unele critici și la nivelul județului Caraș: “Nemulțumiri au fost în ceea ce privește *colectările*, însă situația s-a schimbat; *colectările* continuă, dar nu vor ieși din județ, pentru că județul Caraș nu e excedentar (cum a fost privit în trecut).”⁴⁴

Dalea făcea aluzie, fără îndoială, și la cota de pește solicitată, pe un ton ultimativ, de sovietici forurilor de conducere ale județului Caraș, în baza prevederilor Convenției de Armistițiu, în toamna anului 1944.

⁴¹ Ibid.

⁴² Ibid.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Ibid.

Vorbitorul insista și asupra *epurației aparatului administrativ*: “În ultimul timp, datorită faptului că Blocul (B.P.D.-ul – *n.n.*) nu a trecut la acțiuni de a sancționa oamenii din *diferite posturi ale aparatului administrativ*, ei au anunțat că vor lua măsuri, dar nu au făcut nimic. *Reacțiunea*, care a fost intimidată, după alegeri a început să lucreze; această situație se datorește faptului că, atunci când s-a pus chestiunea curățirii și pedepsirii oamenilor din aparatul de stat și din fabrici, social-democrații n-au fost de acord, au izbucnit certuri și, astfel, tovarășii noștri nu au mai îndrăznit să pună această chestie în fața social-democraților... *social-democrații* încearcă să pună mâna pe sindicat, să pună un președinte social-democrat și un vicepreședinte social-democrat și vor să-l înlăture pe tov. Puvak, pentru că el e singurul pe care nu-l pot duce de nas (în urma discuțiilor, am spus că nu sunt de părere să cedăm postul de președinte social-democraților, pentru faptul că ei sunt în majoritate); s-a amânat discutarea chestiunii președintelui, până când C.G.M. (Confederația Generală a Muncii – *n.n.*) nu trimite pe cineva pentru discutarea acestei chestiuni; pe de altă parte, ei nu sunt deloc dispuși să sancționeze pe cei care s-au manifestat ca titeliști în campania electorală.”⁴⁵

Din cele relatate mai sus deducem că B.P.D.-ul nu reușise să pună în aplicare “planul” de epurări al aparatului administrativ. De asemenea, social-democrații timișeni se opuseseră valului de epurări anunțat în administrația locală și în anumite întreprinderi, “făcând jocul” reacțiunii. Pe de altă parte, era “înfierată”, “cu mânie proletară”, tentativa social-democraților de a impune un președinte, din rândurile proprii, în fruntea sindicatului din administrație, cu toate că dețineau o majoritate absolută, omițându-se, în mod voit, faptul că Partidul Comunist preluase conducerea Confederației Generale a Muncii, în ianuarie 1945, prin Gheorghe Apostol, un fidel colaborator al lui Gheorghe Gheorghiu-Dej, fără a avea nici măcar o majoritate relativă în momentul respectiv.

Și acest vorbitor își exprima nemulțumirea în privința *prefectului județului* pe care îl reprezenta, Caraș, Iuliu Strein, fruntaș al Partidului Social-Democrat.⁴⁶

Această atitudine este explicabilă prin disputele frecvente dintre social-democrați și comuniști, semnalate la nivelul întregului județ Caraș și, cu precădere, la Reșița.

De altfel, problema raporturilor cu Partidul Social-Democrat este abordată, pe larg, de “tovarășul” Dalea: “*Chestiunea cu social-democrații* e foarte grea la județul Caraș; tovarășii noștri din partid și sindicat nu sunt capabili să facă față sforărilor trase de Hromadka⁴⁷, să facă față discuțiilor; tov. Popeți imediat se

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Născut la data de 6 iulie 1911, în localitatea Lupeni, Georg Hromadka a fost un “social-democrat convins, jurnalist, editor, om de cultură”, care a încetat din viață în ziua de 12 aprilie

înfurie și se ceartă; social-democrații îi duc pe tovarășii noștri de nas; se pune chestiunea ca noi, acolo, să întărim Partidul (Partidul Comunist Român – *n.n.*), să trimitem oameni capabili ca să poată face față; în ultimul timp, prestigiul Partidului scăzuse, însă, în urma opunerii noastre să se pună social-democrații în fruntea sindicatului, s-a văzut, totuși, tăria noastră; comuniștii din sindicat nu se consultă între ei, nu sunt de părere unanimă când merg la Comitetul sindical și acolo, de multe ori, se contrazic; tov. Popeți și Puvak⁴⁸ nu consultă pe ceilalți, nu e înțelegere între ei și sunt anumite invidii, legătura cu Partidul e inexistentă, ei acuză pe tovarășii din Partid că nu sunt capabili să dea instrucțiuni precise; o situație gravă e în sindicat, în urma faptului că social-democrații tind la o

1985, în orașelul vest-german Singen/Hohentwiel. Secretar al organizației Reșița a Tineretului Socialist, în anul 1929, Hromadka a devenit, ulterior, secretar al aceleiași organizații a Partidului Social-Democrat. În intervalul 1932–1933, el s-a implicat în publicarea săptămânalului reșițean *Freies Wort* (*Cuvântul liber*), care mobiliza, în vremea respectivă, “toată stânga socialistă din Banatul Montan.” Desființarea tuturor sindicatelor și formațiunilor politice, în martie 1938, i-a determinat pe majoritatea tinerilor socialiști să adere la Partidul Comunist, aflat în ilegalitate încă din decembrie 1924. Însă, instabilitatea celulelor comuniste a facilitat descoperirea și neutralizarea lor de către organele Siguranței Statului, G. Hromadka fiind arestat, pentru prima dată, în anii 1940–1941 și, apoi, în 1942. Aflat în închisoarea din Arad, în 1943, și anchetat de o comisie a Wehrmacht-ului, acesta a refuzat intrarea sa în trupele SS. Odată cu lovitura de stat de la 23 august 1944, Georg Hromadka a revenit în cadrul Partidului Social-Democrat, însă, în cursul anului 1948, a fost arestat, alături de alți frunțași social-democrați, “în baza unor acuzații false, și condamnat la 20 de ani” de închisoare. Grațiat cu sprijinul foștilor colegi de partid, în anul 1956, el va deveni jurnalist la redacția ziarului *Neuer Weg* (*Drum nou*) din Capitală, ajungând, în scurt timp, editor al acestuia, datorită talentului său jurnalistice de neegalat. Trebuie amintit faptul că, “după o scurtă perioadă petrecută ca pensionar în Reșița, la sfârșitul anului 1980, emigrează în Republica Federală Germania.” (<https://uzprcarasseverin.org>, consultat la 04.05.2025)

⁴⁸ Etnic slovac, vorbitor de limbă germană, Josef Puvak s-a născut la Reșița, în ziua de 13 iulie 1913, la vârsta de 15 ani devenind ucenic la Uzinele și Domeniile Reșița (sectorul metalurgic). Inițial, s-a înscris “în organizația locală de tineret catolic, apoi în organizația de tineret socialist și, apoi, în cea a tineretului comunist.” A devenit membru al Partidului Comunist, în 1933. Arestat și condamnat pentru trădare, datorită sabotajului organizat la uzinele reșițene, în anul 1942, la scurt timp a fost exclus din Partidul Comunist și reprimat, în rândurile sale, abia în octombrie 1947. Președinte al sindicatului din Reșița, care număra 24.000 de membri, în anul 1947, J. Puvak “a fost ales în Comitetul Central al Sindicatelor din România.” Membru al Comitetului Antifascist German, Puvak a avut o ascensiune remarcabilă în plan profesional și politic: director general adjunct al companiei “*Sovrom Metal*” din București (1948–1951); ministru adjunct al Metalurgiei (1951–1954); director general al Combinatului Siderurgic Reșița (1954–1956); ambasador al Republicii Populare Române în Republica Democrată Germană (1956–1960); director al Uzinei “*Autobuzul*” București și student, vreme de trei ani, la Facultatea de Metalurgie din Capitală; director al Atelierelor CFR “*Grivița*” din București, “în ultimii ani până la pensionare.” A decedat la București, la data de 5 iulie 2008, la vârsta de aproape 95 de ani. (www.ro.m.wikipedia.org, consultat la 04.05.2025)

independență a sindicatului din Reșița (aici trebuie atrasă atenția C.G.M.-ului ca să-i pună la punct.)”⁴⁹

Deși se recunoșteau anumite slăbiciuni ale organizației reșițene a Partidului Comunist Român, social-democrații erau considerați, în mare parte, responsabili de relațiile defectuoase dintre cele două formațiuni politice. Una din cauzele esențiale ale acestor raporturi, marcate de neîncredere reciprocă, era lupta acerbă pentru controlul asupra sindicatelor locale, în special a celui din cadrul U.D.R.-ului, neținându-se cont de simpatia cvasi-generală a muncitorilor reșițeni față de P.S.D.

Vorbitorul relatează și despre alte măsuri menite să atenueze conflictele cu partenerul P.C.R. din Frontul Unic Muncitoresc: “În vederea *Congresului social-democrat*, am repartizat pe câțiva care vor sta de vorbă cu social-democrații, am convocat foștii tineri socialiști...”⁵⁰

Planificat pentru toamna anului 1947, acest congres al Partidului Social-Democrat urma să pregătească “unificarea” cu Partidul Comunist Român. Nesiguri de rezoluțiile ce trebuiau adoptate la acest înalt for de debateri social-democrat, comuniștii cărășeni apelau la întreg “arsenalul” posibil, inițiind discuții cu frunțași P.S.D. și “chemându-i la ordine” pe unii foști membri ai Tineretului Socialist (mai mult ca sigur, pe Hromadka și Puvak, neavând date suplimentare legate de Popeți).

“Tovarășul” Dalea a atins și problema aprovizionării populației de pe raza județului: “*Situația alimentară* nu e gravă la Caraș, mai ales că ei (social-democrații – *n.n.*) au făcut un *memoriu* la minister să nu se ridice cereale din județ; în general, muncitorimea e mult mai bine alimentată decât în restul țării.”⁵¹

Așadar, social-democrații cărășeni se erijau, în continuare, în autentici apărători ai intereselor muncitorimii locale, fapt recunoscut, totuși, de reprezentantul P.C.R., M. Dalea. Problema aprovizionării populației, în primul rând cu alimente, putea deveni “o piatră de încercare” în raporturile dintre social-democrați și comuniști, generând și conflicte de muncă, întreruperea temporară a lucrului accentuând dificultățile economice.

Pe de altă parte, vorbitorul se referea, în discursul său, și la problema aprovizionării cu materii prime în principalele centre industriale din județul Caraș: “*Situația producției*, în Reșița, a ajuns la un punct mort, din cauza *cărbunii*; am primit ceva *magnezit*⁵²; vor putea pune în funcțiune 5 cuptoare S-M

⁴⁹ Ibid., f. 2–3.

⁵⁰ Ibid., f. 3.

⁵¹ Ibid.

⁵² *Magnezitul* reprezintă un mineral din clasa carbonaților anhidri, pe care îl întâlnim, destul de frecvent, în natură. El face parte din grupa calcitelor și “poate fi întâlnit sub forme de cristale

(Siemens-Martin – *n.n.*) (acum merg numai două, din cauza lipsei de cărbuni); trebuie aduși cărbuni din Petroșani (cărbunele de Anina e inexistent).

La Bocșa, față de 1943, *randamentul pe oră* a scăzut cu 50%. În mine, *randamentul pe oră* este cu 10% sub nivelul anului 1943; producția a scăzut, din lipsă de oameni.”⁵³

Și acest reprezentant al P.C.R. se temea să prezinte motivele reale ale producției scăzute de cărbune, care afecta, destul de grav, diverse ramuri industriale din județul Caraș. Erau trecute sub tăcere mai multe cauze ale acestei situații aproape disperate: livrările către Uniunea Sovietică, în contul Convenției de Armistițiu; rolul real al Sovrom-urilor, de spoliere a economiei românești; deportarea germanilor cărășeni (care avuseseră o pondere importantă în calitate de muncitori, tehnicieni și chiar ingineri la U.D.R. până în ianuarie 1945) în U.R.S.S. sau internarea lor în lagăre de muncă de pe cuprinsul României, fapt cu un impact negativ profund asupra unităților industriale din localitățile Reșița, Steierdofanina și Bocșa.

De un interes aparte se dovedea și *problema etnicilor germani* de pe raza județului: “Germanii sunt foarte agitați, prin faptul că s-a lansat zvonul că vor fi transportați în Germania (eu am combătut acest zvon).”⁵⁴

Deci, același fruntaș comunist care condamnase, în august 1944, apariția manifestului organizației bănățene a Blocului Național Democrat și în limba germană (etichetată, în mod eronat, drept “limba lui Hitler”) și care îi îndemna, în ianuarie 1945, pe germanii din județul Caraș să plece, plini de încredere, pentru a reconstrui Uniunea Sovietică (adică, să îndeplinească o anumită datorie morală), de data aceasta îi asigurase pe aceștia din urmă că nu vor împărtăși soarta confrăților din Ungaria, Iugoslavia, Cehoslovacia sau Polonia, care fuseseră depuși, prin legi speciale, de cetățenia statelor respective, mulți fiind obligați să se refugieze în Germania, împărțită, la rândul ei, în patru zone de ocupație (americană, britanică, franceză și sovietică).

Vorbitorul era nemulțumit și de *primarul din Reșița*, care “a început să facă afaceri”, neprecizând, însă, despre ce fel de afaceri era vorba. Dalea menționa că, “dacă nu se vor face alegeri de primari în scurt timp, vom aduce chestiunea în fața FUM-ului.”⁵⁵

Cu toate că nu se precizează numele primarului acestei localități, putem deduce, destul de rapid, faptul că vorbitorul se referea la Petru Bârnau (P.S.D.), cel care, în aceeași calitate, întâmpinase, în mod elogios, Armata Roșie intrată

transparente, prismatice, romboedrice sau forme masive de agregate de culoare albă, gălbuie și cu nuanțe mai închise de brun.” (www.ro.m.wikipedia.org, consultat la 04.05.2025)

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Ibid.

în oraș la 10 septembrie 1944, sau un alt “tovarăș” social-democrat. Vremea organizării de alegeri locale trecuse, rămânând o singură soluție, în opinia lui Dalea: discutarea “cazului” în cadrul Frontului Unic Muncitoresc și “supunerea” acestui primar “problematic.”

Specula era o altă problemă abordată, pe un ton tăios, de fruntașul comunist cărășean: “Deși avem o cantitate mică de *oțel*, acesta, în loc să meargă acolo unde e dirijat, ia drumul bursei negre, în cantități enorme. Direcția U.D.R.-ului, pe lângă faptul că comenzile de la ODESFER⁵⁶ se primesc cu protecție, mai falsifică și aceste ordine și trimit *oțelul* în altă parte.

Fierul laminat pentru Armistițiu e sabotat; am date concrete.

Se face *speculă* cu *fierul lat*; 3.000 kg fier lat a fost pus în locul fierului rotund; fac o grămadă de deșeuri, declară fierul bun ca rămășițe... rămășițele vândute vor depăși rămășițele fabricate; vagonul de fier lat costă 17 milioane lei și ei îl vând cu 80 milioane lei; muncitorii scot fier sub palton, se înțeleg cu portarul și, astfel, scot zilnic fier din uzină...”⁵⁷

Cea mai gravă era *specula* cu fierul laminat care trebuia livrat în contul Convenției de Armistițiu. De multe ori, se recurgea la astfel de metode pentru că inflația era galopantă, iar salariile nu mai puteau “ține pasul” cu prețurile. Dalea pretindea faptul că descoperise “circuitul” *speculei* cu fierul lat, însă nu se arăta, încă, dispus să dezvăluie identitatea speculanților sau apartenența lor politică. Cu siguranță, dacă i se cereau nume, ar fi oferit, pe loc, câteva aparținând “tovarășilor” social-democrați.

A urmat, la microfon, “tovarășul” Budescu Ștefan, fruntaș comunist din județul Severin.

Și acesta avea privirile ațintite asupra *forțelor de opoziție* care mai activau pe raza județului pe care îl reprezenta: “În județul Severin, unde, în timpul alegerilor (din 19 noiembrie 1946 – *n.n.*), am văzut că *reacțiunea* era foarte agresivă, după alegeri a urmat o zăpăceală oarecare în rândurile reacțiunii și, în urma plecării tovarășilor noștri, până la plasă și mai jos, s-a văzut că țăranii s-au convins că ceea ce s-a lansat – din partea reacțiunii – în legătură cu colhozul era minciună și a făcut o impresie bună că, în primăvară, se vor face lucrări de betonare a drumurilor...”⁵⁸

Așadar, partidele tradiționale (P.N.Ț. și P.N.L., cărora li se asociase, din martie 1946, și P.S.D.I.), aflate în opoziție, din nou, după alegerile parlamentare din noiembrie 1946, erau ușor debusolate, iar comuniștii și aliații lor negau, pe un ton vehement, că ar intenționa să procedeze la colectivizarea agriculturii,

⁵⁶ ODESFER sau “Oficiul pentru desfacerea produselor laminate de fier” s-a constituit la data de 1 martie 1941. (<https://razboiulpentrutrecut.wordpress.com>, consultat la 04.05.2025)

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Ibid.

inspirându-se din modelul sovietic, și anunțau măsuri edilitare în beneficiul populației din mediul rural al județului Severin, menite să îi câștige încrederea.

Deficiențele semnalate în *producție* reprezentau un alt subiect delicat, abordat de “tovarășul” Budescu: “În ceea ce privește *producția* sunt lipsuri mari la fabrici de textile, în special unde au lipsă de bumbac, de fire și fuse; *fabricile mici textile* au stagnat cu ocazia sărbătorilor și vor reîncepe lucrul, numai la 10 ianuarie; *fabrici mai mari* lucrează, dar se vede că nu au materii prime decât maximum pentru două luni; la Topleț se regresează cu lucrul, producția scade; e *lipsă de materii prime*, nu primesc *oțel* de la Reșița (același lucru e la Nădrag, Ferdinand, etc.)”⁵⁹

Se putea vorbi despre un “cerc vicios”, care nu putea fi “spart” decât printr-o atitudine fermă a autorităților locale, “presate” de comuniști și sprijinite de cercurile guvernamentale.

Aprovizionarea populației cu alimente și combustibil era, pe alocuri, deficitară, după cum rezultă din discursul lui Budescu: “În ceea ce privește *aprovizionarea*, în Severin (județul Severin, cu reședința la Lugoj – *n.n.*) nu e o *lipsă de alimente*, dar se simte la Lugoj. Se resimte *lipsă de combustibil* la Lugoj și Caransebeș, în urma blocării lemnului.”⁶⁰

Nu se ofereau explicații suplimentare, ceea ce putea da naștere la o serie de zvonuri, unele rău intenționate, legate de motivele blocării lemnului, într-un județ care dispunea de un relief variat, bogat în păduri.

Comunitatea de Avere, cu sediul în Caransebeș, înființată încă din ultima parte a secolului XIX, era un alt punct sensibil pe ordinea de zi a vorbitorului amintit mai sus: “O problemă e a *Comunității de Avere*”⁶¹, cu care va trebui să ne ocupăm serios, pentru că în luna martie (1947 – *n.n.*) se pregătesc *alegerile de grăniceri* (până atunci va trebui să fie schimbat Popovici Bujor, care deține

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ *Comunitatea de Avere* s-a constituit în temeiul legilor din anii 1871 și 1873, în urma desființării Regimentului de graniță româno-bănățean nr. 13, “pentru administrarea, în formă colectivă, a domeniului primit – jumătate din domeniul forestier și alpin al statului – ca o răscumpărare a serviciilor grănicerilor din zonă”, iar “cealaltă jumătate a trecut în proprietatea statului austro-ungar, fiind naționalizată după Unirea din 1918.” Această instituție a primit o suprafață de 251.919 jugăre, adică 145.483, 2225 ha. (1 jugăr = 0,5775 ha)

Primul președinte al Comunității de Avere a fost generalul Traian Doda. “Instituție de mare solidaritate”, Comunitatea de Avere a reprezentat “obștea a peste 30.000 de familii curat românești, țărani liberi, prin legi și toate tradițiile, liberi admiși la posesiuni de bunuri imobile în graniță, constituind o stavilă permanentă acțiunilor de deznaționalizare.” Vreme de 81 de ani, adică până în 1960, Comunitatea de Avere a sprijinit “locuitorii așezați în arealul cuprins între Valea Bistrei, Valea Timișului, Valea Cernei și Valea Almăjului”, în 94 de sate și comune. (<https://www.muzeul-caransebes.ro>, consultat la 06.05.2025)

două posturi, plus că e deputat); până acum sunt 14 candidați la acest post și se fac mari eforturi (eforturi – *n.n.*), în această privință, din partea tătărescienilor; politicește, nu putem face nicio treabă la graniță, dacă nu se va schimba directorul (care e conducătorul tehnic.)”⁶²

Așadar, se încerca politizarea excesivă a Comunității de Avere, controlul asupra acesteia devenind un nou subiect de dispută între comuniști și liberalii lui Gheorghe Tătărescu. De altfel, cei din urmă pretindeau tot mai multe posturi în Consiliul de Administrație al Băncii Naționale a României, dar și în forurile de conducere ale diferitelor instituții financiar-bancare și de pe cuprinsul județului Severin, mizând pe cunoștințele lor în domeniu.

Vorbitorul se referea și la *relațiile din cadrul organizației județele Severin a Frontului Unic Muncitoresc*: “În general, tovarășii noștri colaborează la Lugoj, se țin ședințe regulate, se înțeleg, însă problema lui Negrea (social-democrat – *n.n.*) e nerezolvată; el a trimis corespondența în care a îndemnat împotriva Blocului (Blocul Partidelor Democratice – *n.n.*) și a avut o atitudine anticomunistă, dar și tovarășii noștri au comis greșeli, în frunte cu Prudner; acum, e o tendință a social-democraților de a-l înlătura pe Negrea; el ațâță muncitorimea – la Nădrag – ca să nu participe la mărirea producției.”⁶³

Reprezentantul P.C.R. Severin avea o atitudine împăciuitoare, recunoscând și greșelile formațiunii sale politice față de partenerii social-democrați din cadrul F.U.M. și mizând pe o moderare a tonului unor elemente social-democrate care criticaseră vehement, în ultima vreme, atât Frontul Unic Muncitoresc, cât și Blocul Partidelor Democratice.

“Tovarășul” Budescu descria și situația din *B.P.D. Severin*: “*B.P.D.* e aproape inexistent; după alegeri, s-a destrămat, a rămas cu o datorie de peste 60 milioane lei; de la Centru nu primesc bani...; se întrunesc din săptămână în săptămână, dar acolo discută numai și nu fac nimic; e absolut necesar ca Blocul (*B.P.D.*-ul – *n.n.*) să devină, peste tot, organul de colaborare, iar datoriile trebuie lichidate.”⁶⁴

Deși nu se indicau motivele acumulării unei asemenea datorii, era indubitabil faptul că ea provenea, în cea mai mare parte, din cheltuielile făcute atât cu materialele publicitare, cât și cu mijloacele de transport, în timpul campaniei electorale din vara și toamna anului precedent.

Constituit în vederea alegerilor parlamentare din 19 noiembrie 1946, Blocul Partidelor Democratice nu acționase unitar și coerent nici pe parcursul îndelungatei campanii electorale, “tovarășii” comuniști identificând, ulterior, o serie de trădări și abandonuri. La ultimul capitol se “afirmaseră” mai mulți

⁶² Ibid.

⁶³ Ibid., f. 3–4.

⁶⁴ Ibid., f. 4.

reprezentanți ai Partidului Național-Popular și ai P.N.Ț.-Anton Alexandrescu. Trădările erau, însă, răspândite în rândurile majorității aliaților P.C.R., neocolind nici măcar Frontul Plugarilor, al cărui președinte conducea, din 6 martie 1945, un guvern “de largă concentrare democratică”, denumire bombastică menită să ascundă caracterul procomunist pronunțat al acestuia și dependența cvasi-totală față de Partidul Comunist Român și față de “farul” său “călăuzitor”, generalisim-ul Iosif Vissarionovici Stalin, temutul dictator sovietic.

Vorbitorul aducea, în atenția colegilor săi de partid, *problema națională* din județul Severin: “la Lugoj nu se ridică; *ungurii* sunt puțini, colaborează foarte bine; *rutenii* sunt puțini și sunt asimilați maselor române; însă, e o *problemă evreiască* la Lugoj, pentru că nu colaborează și ei înșiși sunt cei care tind la nemulțumiri și nu colaborează în cadrul C.D.E. (Comitetul Democratic Evreiesc – *n.n.*); problema evreiască a fost neglijată în județul Severin și va trebui să refacem tot ce a fost neglijat pe linia C.D.E.-ului (antisemitism există și acolo.)”⁶⁵

Aflați în vizorul autorităților române, și maghiarii din județul Severin, pentru a scăpa de acuzația de colaborare cu regimul horthyst, de atitudine filogermană sau antisovietică, de aderare la fascism, etc., preferaseră să se înroleze, în număr destul de mare, în Madosz, organizație aliată cu P.C.R. și transformată, în toamna anului 1945, în Uniunea Populară Maghiară.

Comuniștii din județul amintit mai sus aflaseră, cu stupefacție, faptul că evreii aderaseră, în mod formal, la una din organizațiile de masă ale P.C.R., intitulată Comitetul Democratic Evreiesc, pretențiile lor de repunere în funcții și de impunere în fruntea unor instituții fiind considerate exagerate. Din păcate, la fel de neîntemeiată, chiar grotescă, era aprecierea că s-ar fi strecurat evrei antisemiți în cadrul acestei formațiuni, în condițiile în care antisemitismul, devenit politică de stat în Al Treilea Reich (1933–1945), fusese la baza Holocaustului.

Budescu trata și *problema speculei* din județul Severin: “E o nemulțumire din punct de vedere al *Organului de Control al speculei*, și mai ales la atelierele și fabricile de pălării, unde așa-ziși tovarăși ai noștri, care sunt acolo, fac mari porcării (Ursu, Gal au luat mită de 30 milioane lei); din această cauză s-a creat un spirit împotriva Partidului nostru.”⁶⁶

În mod paradoxal, câțiva din exponenții unui partid care acuzase, în repetate rânduri, “reacțiunea” de speculă și sabotaj economic, procedaseră exact ca și cei “arătați cu degetul”, fabricile de pălării, unde acționaseră aceștia, fiind faimoase încă înainte de Marea Unire. În documentele interne nici nu se mai folosea denumirea completă sau sigla acestei formațiuni politice, utilizându-se doar termenul <Partidul>, prima literă fiind majusculă și inducând, în subsidiar,

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Ibid.

senzația că ar fi vorba despre unicul partid de pe scena politică, dominând întreaga societate românească.

O altă problemă invocată era cea a *aprovizionării fabricilor* de pe raza județului Severin: “Fabricile mai mici (fabrica de sticlă de la Tomești, Margina) duc lipsă de materii prime; era un conflict din cauza *lemnului*, din care cauză Margina produce doar *oțet*; la Nădrag se lucrează cu un randament mai mic, din cauza lipsei de materii prime (la Ferdinand – la fel)...

... Aprovizionarea, la Ferdinand, ulterior, s-a completat și spiritele, în jurul sărbătorilor, s-au calmat.”⁶⁷

Deducem faptul că aprovizionarea unităților industriale din județul Severin era o altă problemă stringentă, lemnul, în primul rând, fiind deficitar într-o zonă cu multe păduri, situație determinată, în mare parte, de aplicarea prevederilor Convenției de Armistițiu.

Și în *aparatură administrativă* al județului Severin erau semnalate o serie de probleme: “Aici ar urma să se facă *schimbări* și e una dintre greșelile lui Ionescu⁶⁸ (deși e iubit de mase) că nu poate să schimbe *notarii* și *pretorii* și asta se cere mereu, însă nu are cu cine să-i schimbe.”⁶⁹

Deci, până la începutul anului 1948, prefecții, reprezentanți ai guvernului în teritoriu, erau absolvenți de studii superioare, în multe cazuri juridice, și, cu toate că reprezentau interesele Partidului Comunist Român și ale aliaților acestuia sau, uneori, ale “tovarășilor de drum”, evitau să procedeze, fără niciun discernământ, la epurarea aparatului administrativ, solicitată, în mod repetat, de conducerea cabinetului Groza și de fruntașii formațiunilor politice din care făceau parte, preferând să pună accent pe pregătirea profesională a pretorilor și notarilor, cu precădere, în detrimentul opțiunilor politice ale acestora. Evident, în toate documentele P.C.R. se sublinia, cu emfază, simpatia “maselor populare” față de prefecții instalați de guvernul “de largă concentrare democratică.”

Comuniștii încercau să se impună și în fruntea unor structuri economice de o importanță deosebită de pe raza județului Severin. Astfel, “tovarășul” Budescu afirma că, “la *Comunitatea de Avere* se propune că Ștefănuți ar fi bun ca *președinte*.”⁷⁰

Ținând cont de semnificația acestei structuri, în mod cert Ștefănuți era

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ Titus Ionescu, născut în ziua de 2 septembrie 1913, la Brăila, “a urmat cursurile Facultății de Drept din Oradea, devenind doctor în științe juridice, și, în paralel, a fost student al Academiei Teologice.” În ianuarie 1947, T. Ionescu era prefect al județului Severin, în data de 2 aprilie 1947 fiind desemnat în funcția de prefect al județului Timiș-Torontal, pe care a ocupat-o până la 15 iunie 1948. (<https://tm.prefectura.mai.gov.ro>, consultat la data de 10.05.2025)

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Ibid.

reprezentantul Partidului Comunist sau al uneia din organizațiile sale de masă, iar, în această calitate, putea implementa viziunea formațiunii politice respective.

În continuare, a urcat – la tribună – “tovarășul” Emil Stanciu, un important membru al Biroului Regionalei Banat a P.C.R., care s-a referit, în mod special, la situația din județul Timiș-Torontal.

Acesta monitoriza, cu mare atenție, “*reacțiunea*” timișeană: “În județul Timiș-Torontal se observă *trecerea maniștilor, în masă, în organizațiile din Bloc* (Blocul Partidelor Democratice – *n.n.*); după alegeri au primit instrucțiuni de a trece, în masă, în cadrul organizațiilor din Bloc, și aceasta se observă la sat (delegații maniștilor la secțiile de votare au fost puși în conducerea Frontului Plugarilor.)”⁷¹

Fără îndoială, existau numeroase asemenea situații, acesta fiind unul din pretextele pentru care s-a procedat la reorganizarea Frontului Plugarilor, în primăvara anului 1947, în sensul transformării sale într-o organizație doar a țăranimii sărace. De altfel, comuniștii se temeau, tot timpul, de “trădarea” aliaților lor, mai precis de tentativele de insubordonare a acestora.

Stanciu aborda și *problema șvabilor*, dar și cea a *cetățenilor iugoslavi*: “*Șvabii* au început să se organizeze sub influența popilor și a foștilor SS-iști; sunt, în județ, 1.000–1.500 cetățeni germani, șvabi SS-iști, care, când au plecat în Germania, au renunțat la cetățenia română și acum s-au reîntors; în afară de aceștia, sunt *cetățeni germani* camuflați, ascunși și *cetățeni iugoslavi*.”⁷²

La nivel european și, cu precădere, în centrul și Sud-Estul “bătrânului continent”, zonă intrată în sfera de influență sovietică, începuse “vânătoarea de naziști”, foștii membri S.S. fiind vizați, în primul rând. Din motive extrem de variate, o serie de șvabi din județul Timiș-Torontal și din întregul Banat aderașeră la S.S. și la Grupul Etnic German, se înrolaseră în Wehrmacht (armata celui de-Al Treilea Reich) sau în formațiunile Waffen SS, care acționau în spatele frontului. Îngroziți de pătrunderea trupelor sovietice în Banat, în septembrie 1944, ca un preambul pentru continuarea operațiunilor militare în nord-vestul Transilvaniei (ocupat de Ungaria în baza celui de-al doilea Diktat de la Viena, din data de 30 august 1940), șvabii din regiune au preferat să plece, împreună cu Wehrmacht-ul în retragere, abandonându-și pământurile, casele, uneltele, animalele și mașinile agricole. Constatând că, și pe teritoriul Germaniei, împărțit în patru zone de ocupație (sovietică, americană, britanică și franceză), destinația lor era nesigur, mulți dintre șvabi au preferat să se întoarcă în Banat, lor alăturându-li-se și alți cetățeni germani, care evitaseră Polonia, Cehoslovacia, Ungaria și Iugoslavia, unde li se retrăsese cetățenia prin lege.

⁷¹ Ibid., f. 5.

⁷² Ibid.

Printre cetățenii iugoslavi figurau numeroși foști partizani din armata lui Tito, țara vecină formulând, inițial cu “binecuvântarea” Moscovei și cu acordul lui I.V. Stalin, pretenții teritoriale asupra Banatului românesc, însă, la finele anului 1946 și începutul lui 1947, apele se liniștiseră și aceste pretenții nu mai erau exprimate decât în cercuri restrânse, fără a mai dispune nici de sprijinul explicit al Belgradului și nici de cel al “generalisimului” Stalin, “farul călăuzitor” al popoarelor.

“Tovarășul” Stanciu s-a implicat, în mod direct, și în *problema coloniștilor*: “Am discutat să dăm 7 oameni pentru *revizuirea coloniștilor*.”⁷³

Comportamentul coloniștilor dădea mari “bătăi de cap” autorităților locale din județul Timiș-Torontal, ca și în alte părți ale țării, afectând imaginea guvernului dr. Petru Groza și, implicit, cea a Partidului Comunist Român și a Blocului Partidelor Democratice. În consecință, Regionala Banat a P.C.R. a decis rezolvarea situației și îmbunătățirea imaginii sale în ochii țăranilor, principalii vizați de chestiunea amintită.

“Tovarășul” Emil Stanciu constata, cu o bucurie nedisimulată, faptul că “s-a făcut *epurarea în fabrici, de titeliști și maniști*.”⁷⁴

Maniștii, adică membrii P.N.Ț.-Maniu (numiți astfel atât pentru derutarea populației, cât și pentru prefațarea dispariției lor de pe scena politică a țării, în cel mai scurt timp posibil), aveau o influență mai mică în orașe, însă dominau comunele timișene și cele bănățene, în general, reprezentând principala forță de opoziție față de comuniști.

Titeliștii, cu alte cuvinte membrii P.S.D. Independent, condus de către Constantin-Titel Petrescu, format în martie 1946, deveniseră, după modelul liderului lor, inamicii “numărul 1” ai “mișcării comuniste mondiale”, potrivit secretarului general al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, I.V. Stalin.

Înlăturarea celor două categorii indicate mai sus, din toate fabricile de pe raza județului Timiș-Torontal, reprezenta o victorie politică a Partidului Comunist, însă lăsase unitățile industriale respective cu un număr restrâns de specialiști, apropiați ideologic de P.C.R., fapt ce va avea efecte negative aproape imediate.

De asemenea, vorbitorul relata despre *epurarea administrativă*: “Prefectul, în ceea ce privește *notarii și oamenii administrativi, agenții comunale*, i-a cam schimbat; pentru pensionare a făcut un tablou (tabel – *n.n.*) și l-a trimis la București.”⁷⁵

Din cele expuse rezultă faptul că prefectul de Timiș-Torontal, Valeriu Novacu, ar fi fost destul de eficient în epurarea aparatului administrativ, dictată

⁷³ Ibid.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Ibid.

de la centru, iar problema pensionărilor a “pasat-o” la guvern, nedorind să-și asume rezolvarea ei în mod explicit.

În continuare, Emil Stanciu semnala și alte probleme stringente: “E necesară înființarea școlilor de cadre (sindicaliști) și școlilor de tractoriști; pentru aceasta din urmă e nevoie de fonduri din partea Ministerului Agriculturii.”⁷⁶

Ambele chestiuni, suficient de presante și care puteau pune, într-o lumină proastă, Partidul Comunist, necesitau sume însemnate de bani, însă guvernul se arăta dispus să faciliteze obținerea acestora. Nu trebuie să uităm faptul că, în decembrie 1946, primele tractoare românești produse la Brașov erau puse la dispoziția cabinetului Groza, gestul având o latură propagandistică foarte relevantă.

Și Em. Stanciu aducea *problema speculei* de pe raza județului Timiș-Torontal în atenția membrilor Biroului Regionalei Banat a P.C.R.: “Așteptăm instrucțiuni pentru funcționarea Organelor de Control Cetățenesc.”⁷⁷

În acest mod se inducea iluzia că fiecare cetățean al României, în primul rând cei “cu origine socială sănătoasă”, poate ajunge să facă parte din aceste organisme destinate stăvilirii speculei și sabotajului, de care erau acuzați cei avuți sau legați de fostul regim, aflați într-o pretinsă complicitate cu “cercurile imperialiste anglo-americane.” Era doar “praf în ochii” populației, încercând să se abată atenția acesteia de la principalul motiv al speculei: aplicarea Convenției de Armistițiu, “după standardele sovietice”, adică produse cu valori diminuate și într-un procent extrem de variabil, la discreția organelor de resort. Era un cerc vicios care determina deficiențe în aprovizionarea cu materii prime, inflație, deprecierea monedei naționale, speculă și dezvoltarea unei economii paralele ce submina economia legală, oficială.

Ședința Biroului Regionalei Banat a P.C.R. se încheia cu discursul unui alt membru marcant al acestuia, Ilie Drăgan, care descria situația din județele Caraș, Severin și Arad.

Pentru prima dată, un fruntaș comunist vorbea despre *creșterea calitativă a numărului membrilor de partid*: “... În primul rând, se impune organizarea și întărirea – în adâncime – a Partidului nostru; nu se pune accentul de a aduna oameni, de a face mase, fără să spunem că nu mai primim oameni în Partid; îi primim pe oamenii cinstiți, dar acești oameni pe care îi avem să fie puși pe bază sănătoasă și de educație, ca să ajungem ca pe oamenii aceștia să-i putem întrebuința.”⁷⁸

Așadar, augmentarea numărului de membri P.C.R., până la sfârșitul anului 1946, permisesse aderarea a numeroși oportuniști, oameni de o calitate

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Ibid.

îndoielnică, fără o pregătire ideologică și politică adecvată, fapt care se reflecta și la nivelul Regionalei Banat a acestei formațiuni politice. Se propunea o limitare a intrării de noi membri în P.C.R. și o atentă verificare a profilului moral și a trecutului politic al acestora, selecția care să permită reorganizarea și creșterea calității membrilor de partid, în viitorul apropiat.

Vorbitorul se arăta preocupat, în mod deosebit, și de *raporturile în cadrul Frontului Unic Muncitoresc și al Blocului Partidelor Democratice*, în primul rând la nivelul județelor Severin și Caraș, fără a neglija nici județul Timiș-Torontal: “Problema a doua și care trece, deja, într-un domeniu politic, e *problema F.U.M. și relațiile în Bloc* (Blocul Partidelor Democratice – *n.n.*). În privința *F.U.M.-ului* stăm prost: la Severin (județul cu reședința la Lugoj, constituit la începutul anului 1926 – *n.n.*) a, făcut, și noi, greșeli (de exemplu, cu Negrea am fi putut lucra, cu el am lucrat foarte bine înainte de a fi venit Prudner acolo); la Reșița situația e gravă de tot (într-adevăr, grija principală a Comitetului Regional trebuie să fie aceasta, ca, zilnic, să fie acolo cineva și să cunoaștem problemele); va fi neapărat nevoie ca, și de la Centru, să primim un ajutor, eu chiar o să pun chestiunea acolo și problema de la Reșița o vom ridica și în ședința comună pe care o vom avea cu ei (social-democrații – *n.n.*). E destul de precară situația, din acest punct de vedere, la Timișoara, pentru că nu putem spune că am reușit să avem o colaborare serioasă cu ei (social-democrații – *n.n.*) nici sus, nici jos.”⁷⁹

Așadar, în privința relațiilor în cadrul Frontului Unic Muncitoresc, Ilie Drăgan recunoștea mai multe lucruri și părea a avea o poziție mult mai echilibrată decât antevorbitorii săi: la nivelul județului Severin, reprezentantul P.C.R., Prudner, se dovedise inflexibil în raporturile cu social-democrații, determinând ostilitatea omologului său, Negrea; în județul Caraș, cel puțin în orașul Reșița, relațiile în cadrul F.U.M.-ului erau “înghețate”, între cele două formațiuni politice manifestându-se grave divergențe în aproape toate problemele majore, de la ajutoarele de scumpete și contractele colective de muncă până la deportarea etnicilor germani în Uniunea Sovietică sau internarea lor în diverse lagăre de pe cuprinsul României; și în județul Timiș-Torontal, cu precădere în municipiul Timișoara, colaborarea dintre comuniști și social-democrați era destul de dificilă, marcată de multiple sincope.

“Tovarășul” Ilie Drăgan venea cu o serie de precizări suplimentare despre *producția industrială și agricolă* de pe raza de activitate a Regionalei Banat a P.C.R.: “Problema a doua politică importantă, și unde C.C. (Comitetul Central – *n.n.*) cred că va aduce hotărâri de importanță mare, e *problema producției*, problemele economice în general, *colectările, îmbunătățirea producției agricole, producția în fabrici*; de exemplu, la Reșița – la ce sabotaj am

⁷⁹ Ibid., f. 5–6.

ajuns din partea patronului și a muncitorilor, care urlă și cer bocancio, etc., și, pe urmă, fură fier.”⁸⁰

Cele două probleme enumerate mai sus fiind interdependente, Ilie Drăgan solicita intervenția directă a Comitetului Central al Partidului Comunist Român, în condițiile în care această formațiune politică deținea o serie de ministere și de structuri guvernamentale care controlau viața economică a țării, însă, în egală măsură, aducea în discuție situația excepțională de la Uzinele și Domeniile Reșița, unde furturile de materii prime, catalogate drept sabotaj, pe de o parte, și corupția și birocrăția din cadrul economatului întreprinderii respective, pe de altă parte, generau amplasarea conducerii și angajaților pe poziții diametral opuse.

În final, “tovarășul” Ilie Drăgan sublinia faptul că “trebuie să mergem cu hotărâre și perseverență în această muncă, *munca politică în mase pentru lămurirea legilor economice* și, mai ales, combaterea minciunilor reacțiunii, și acolo unde reacțiunea își ridică capul în mod obraznic, banditesc, cum a fost în Arad.”⁸¹

În viziunea acestui vorbitor, păturile largi ale populației trebuiau convinse de faptul că implicarea organismelor statului în întreaga economie le este benefică și că partidele de opoziție lansează zvonuri nefondate, menite să decredibilizeze atât guvernul, cât și B.P.D.-ul, în primul rând P.C.R.-ul de la nivelul Regionalei Banat, îndemnând, în subsidiar, la “zdrobirea reacțiunii” care începuse, cel puțin în orașul Arad, să se manifeste în mod plener, fără a aduce, însă, precizări suplimentare în acest sens.

La data de 27 ianuarie 1947, Secretariatul Comitetului Regional Banat al P.C.R. întocmea un raport privind situația politică din județul Timiș-Torontal.

În preambulul acestuia se vorbea despre problemele cu care se confrunta populația județului, insistându-se asupra stării de spirit a acesteia și asupra activității “reacțiunii”: “În județul Timiș-Torontal, *situația politică e încă neclarificată*. Fiind vorba de un județ excedentar, unde se fac *colectări masive de cereale*, satele din Timiș sunt frământate de aceste colectări. În general, *predomină problemele cu caracter economic*, chiar problemele politice fiind judecate prin prisma economicului. Județul Timiș-Torontal are o mulțime de probleme generale pentru toată țara (*scumpetea, specula, lipsa de produse industriale și agricole*), la care se adaugă problemele locale (*reforma agrară, coloniștii și, temporar, problemele colectărilor*). *Spiritul, în județ, e relativ liniștit*; totuși, *lipsurile* de mai sus sunt foarte abil folosite, de reacționari, în propaganda lor, căutând, astfel, să izoleze guvernul de popor. După alegeri a fost o oarecare pauză în activitatea politică, dar acum se observă o revenire și în tabăra reacționară.”⁸²

⁸⁰ Ibid., f. 6.

⁸¹ Ibid.

⁸² A.N., S.J.T., fond P.C.R. – C.R. Banat (1944–1947), d. 1/1947, f. 11.

După enumerarea problemelor reale cu care se confrunta populația de pe cuprinsul județului Timiș-Torontal, opoziția era învinuită de propagandă mincinoasă, de culpabilizare – pe nedrept – a cabinetului condus de Petru Groza, președintele Frontului Plugarilor. Se exprima și îngrijorarea privind “reactivarea” opoziției la scurt timp după alegerile parlamentare falsificate, inițial debusolată și deziluzionată de reacția, pur formală, a statelor occidentale față de încălcarea gravă a democrației românești, restabilită de curând.

Un pasaj consistent al raportului se referă la *autorități*:

“1. *Prefectul județului* (dr. Valer Novacu – P.N.P.): e membru de partid vechi, devotat, cinstit; nu e iubit de populație, fiind arțăgos și nu e serveabil; nu e bun gospodar; probabil va fi recent schimbat.”⁸³

Se recunoaște, în mod deschis, faptul că un membru important al Partidului Național-Popular (noua denumire a Uniunii Patrioților, constituit în ianuarie 1946, cuprinzând intelectuali de marcă, unii legați de regimurile autoritare și dictatoriale din intervalul februarie 1938-august 1944) era, în paralel, și membru al Partidului Comunist, chiar din ilegalitate, însă anumite trăsături de caracter și lipsa unor abilități reale de conducător îl făceau impopular și îl “recomandau” pentru înlocuirea din această funcție, ceea ce s-a și întâmplat, de altfel, la data de 2 aprilie 1947.

“2. *Subprefectul județului* (Pepelea): e un funcționar de carieră, nu e încadrat în (niciun – *n.n.*) partid politic, dar îndeplinește serviciul conștiincios; se ocupă cu munca de colectări de cereale; personalul subaltern, șefi de servicii și pretorii corespund profesional, dar politic s-au încadrat numai în grad mic.”⁸⁴

Deci, subprefectul județului Timiș-Torontal a preferat să rămână apolitic, exemplu urmat de majoritatea subalternilor săi, puțini dintre aceștia optând să se înscrie în formațiunile politice din cadrul Blocului Partidelor Democratice, mizând pe prestigiul lor profesional. Încă mai era permisă, într-o anumită măsură, o astfel de situație, însă instituția prefectului și organisme din subordine vor fi complet politizate la începutul anului 1948.

“3. *Primarul municipiului Timișoara* (Petric I.): e avocat, membru P.S.D.; om cu vederi reacționare, simpatizant al lui Titel Petrescu, care a rămas în P.S.D. pentru a-și păstra postul de primar; slab gospodar; nepopular.”⁸⁵

După scindarea Partidului Social-Democrat, în urma Congresului Extraordinar din martie 1946, primarul – de atunci – al Timișoarei, social-democratul Traian Novac, apropiat de fostul președinte P.S.D., avocatul Constantin-Titel Petrescu, a fost înlăturat din funcție și înlocuit cu I. Petric, un alt social-democrat care a preferat să rămână în rândurile formațiunii conduse,

⁸³ Ibid.

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵ Ibid.

acum, de pro-comuniștii Ștefan Voitec și Lothar Rădăceanu. Potrivit raportului de față, Petric era un “titelist” mascat, un “trădător” al “cauzei” clasei muncitoare, lipsit de popularitate și de abilități în plan administrativ. Cu toate acestea, nu se va reuși schimbarea sa decât după așa-zisul Congres de unificare din februarie 1948.

“4. *Ajutori de primar (Timișoara)* sunt Rada P., muncitor, comunist (om cinstit, dar moale și împins – din umbră – de Petric) și prof. Grivu C., liberal, demisionar. Din personalul primăriei, cei mai mari au fost schimbați și nici atmosfera politică nu e bună. Cei mici s-au încadrat în diferite partide politice.”⁸⁶

În raportul amintit, unul din ajutorii de primar ai municipiului Timișoara, Rada, cu origine socială “sănătoasă” (muncitor), înscris în P.C.R., era considerat un om slab de caracter, influențat de primarul social-democrat I. Petric. Celălalt ajutor de primar, C. Grivu, profesor, liberal tătărescian, preferase să demisioneze, iar raportul nu preciza nici motivele demisiei sale, nici trăsăturile sale de caracter sau abilitățile administrative.

În pofida epurății întreprinse la nivelul primăriei timișorene existau, încă, destui “reacționari” sau opozanți “camuflați”, funcționarii de rang inferior văzându-se obligați să adere la partidele din B.P.D., pentru a-și păstra posturile în acele vremuri de restriște.

“5. *Poliția*: La Timișoara avem Inspectorat Regional de Poliție și *Chestură*.⁸⁷ Inspectorul (la Poliție – *n.n.*) e col. Popa, membru de partid, care caută să facă față situației; în Inspectorat avem câțiva subinspectorii și comisari, membri de partid.

Chestura e condusă de prim-chestorul cpt. Lazăr Petru, membru de partid; e un om energic, care face față situației, dar e orgolios și, câteodată, dictatorial. În Chestură a fost schimbat, în special, personalul de la Serviciul de Siguranță.”⁸⁸

Așadar, un număr redus de subinspectorii și comisari de la Inspectoratul Regional de Poliție Timișoara urmaseră exemplul șefului lor, colonelul Popa, înscriindu-se în Partidul Comunist Român, pentru a evita eliberarea lor din funcție și înlocuirea cu “oameni noi”, “constructori” de nădejde ai noii orânduiri.

În cadrul Chesturii de Poliție Timișoara, prim-chestorul, cpt. Lazăr, comunist, reușise să înlocuiască aproape tot personalul Siguranței, foarte bine pregătit din punct de vedere profesional, însă legat de “regimul burghezo-moșieresc”, procedând, în anumite situații, în mod dictatorial, “fără mânuși”, însă “în interesul clasei muncitoare” și a “detașamentului său cel mai avansat”, P.C.R.

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ *Chestura* reprezenta, până în anii 1947–1948, un “organ polițienesc, imediat superior unui comisariat.” (<https://dexonline.ro>, consultat la data de 11.05.2025)

⁸⁸ Ibid.

“6. *Jandarmeria*: Inspectoratul Regional de Jandarmi e comandat de colonelul Cichindel, venit nu demult la Timișoara; se arată un om democrat, totuși nu e verificat și mai trebuie supravegheat. Comandamentul Legiunii (de Jandarmi – *n.n.*) e maiorul Damian, membru de partid, care, cu ocazia alegerilor, s-a arătat om de încredere. Din personalul subaltern sunt multe plângeri, în special împotriva șefilor de post, atât din punct de vedere politic, cât și al corupției.”⁸⁹

În vreme ce șeful Inspectoratului Regional de Jandarmi Timișoara, colonelul Cichindel, părea a avea convingeri “democrate”, adică de stânga ori chiar de extremă stângă, solicitându-se verificarea “dosarului” său și supravegherea activității desfășurate, maiorul Damian, comandantul Legiunii de Jandarmi Timiș-Torontal, comunist, își făcuse datoria la alegerile parlamentare din 19 noiembrie 1946, cu alte cuvinte, îi “îndemnase” pe subalternii săi să voteze cu B.P.D.-ul, aceștia “convingându-i” pe prietenii, rudele și vecinii lor în aceeași direcție. Delațiunea era la ordinea zilei, fiind înregistrate o serie de plângeri contra șefilor posturilor de jandarmi.

“7. *Agricultura*: Inspectorul Regional Agricol e inspectorul Măzgăreanu, membru de partid, activist din ilegalitate, devotat, activ, dinamic; are de luptat cu greutăți mari și, mai ales, cu lipsă de cadre. Directorul Camerei Agricole e inginerul Timariu, membru de partid, dar e în curs de demoralizare; nu cuprinde munca serviciului său.”⁹⁰

Din raport deducem faptul că Partidul Comunist preluase și conducerea organelor agricole principale din județul Timiș-Torontal, Inspectoratul Regional Agricol și Camera Agricolă, însă directorul Camerei Agricole nu se dovedea la fel de eficient, comuniștii punând accent pe dinamism, implicare și devotament maxim.

“8. *Armata*: Comandantul Corpului VI Armată e generalul Popescu; nu face greutăți formale, e un om constant, reprezentativ, neîncadrat politic; dă numai ajutor formal regimului; nu a aderat, în fond.

Comandantul Garnizoanei e generalul Costescu, democrat, devotat regimului, care activează intens în A.P. (*Apărarea Patriotică*⁹¹ – *n.n.*) și C.A.R.S. (Comitetul de Ajutorare a Regiunilor Secetoase⁹² – *n.n.*).

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ *Apărarea Patriotică*, formată în anii celui de-Al Doilea Război Mondial, reprezenta o interfață a Partidului Comunist, care va contribui, în intervalul august 1944-mai 1945, la ajutorarea familiilor militarilor români care luptau pe Frontul de Vest, cu alimente, îmbrăcăminte, încălțăminte și medicamente, mai rar cu anumite sume de bani. (<https://arhivelenationale.ro>, consultat la data de 11.05.2025)

⁹² C.A.R.S.-ul, organism guvernamental înființat la 31 august 1946, avea scopul de a limita efectele secetei prelungite, de circa trei ani, “care a adus populația, secătuită de datorii către stat,

În corpul ofițeresc, după cadrul disponibil, sunt mulți democrați, dar, mai sus, (există – *n.n.*) și elemente dușmănoase.”⁹³

Comuniștii încercau să se infiltreze și în eşaloanele superioare ale Armatei Române, strâns legată de monarhie și de regimurile politice anterioare. Ei se arătau, într-o anumită măsură, îngrijorați de faptul că generalul Popescu, comandantul Corpului VI Armată, nu se înscrisese, încă, nici în rândurile P.C.R. și nici ale aliaților săi, planând suspiciunea că ar sprijini, pur declarativ, guvernul Groza și că, în realitate, ar putea, oricând, face “un pas în spate”, devenind ostil acestuia.

În schimb, generalul Costescu, comandantul Garnizoanei Timișoara, trecuse, “cu arme și bagaje”, în așa-zisa tabără “democrată”, susținând, pe un ton ferm și în mod repetat, cabinetul “de largă concentrare democratică.”

Disponibilizările efectuate în cadrul armatei, în intervalul martie

în pragul inaniției.” Seceta afectase întreaga Moldovă (“regiunea cea mai oropsită”), o parte a Munteniei și Olteniei și, în mai mică măsură, Transilvania și Banatul.

Specula era în floare, fapt ce determina o creștere constantă a inflației. Situația sinistrală din zonele afectate de secetă și foamete devenise dramatică încă din vara anului 1946, birocrăția și corupția înăsprirea condițiile de viață ale acestora: “În primăvara și vara anului 1946, pe post de hrană zilnică se serveau de orice iarbă ce avea culoarea verde; în lipsa acesteia, de apă cu sare. După dispariția vegetației, în toamnă târziu și în lunile de iarnă, apelau la simulacre de hrană precum huma de pe pereții zugrăviți, lipici, clei, accesorii din piele și harnașamentul cailor.”

Foametea afecta, în primul rând, copiii, în vara anului 1946 fiind înregistrate și primele decese oficiale din acest motiv. Totuși, “lipsurile alimentare și agricole au fost puse pe seama sabotajelor, speculei și rezistenței fățișe ale membrilor opoziției politice și simpatizanților săi.”

Vestea despre foametea din țara noastră a depășit, destul de rapid, granițele țării: “Din vara anului 1946, comunitatea internațională a sesizat situația dezastruoasă din România și a oferit ajutoare umanitare în cereale, grâu și porumb, cartofi, și alte produse alimentare de bază, dar și îmbrăcăminte și dulciuri. Crucea Roșie Internațională, Elveția, Olanda, Belgia, Bulgaria, Suedia, SUA au trimis ajutoare în România.

Pentru același scop, organizații creștine catolice și neoprotestante au facilitat trimiterea de ajutoare pe timpul secetei.

<The American Jewish Joint Distribution Committee>, o organizație a evreilor din toată lumea, a furnizat ajutoare, în limita posibilităților, cetățenilor români de etnie evreiască afectați.

54.000 de copii din regiunile sărace ale României au fost mutați în alte zone ale țării, mai puțin afectate de calamitate. Subnutriți, bolnavi, zdrențăroși, copiii au fost ținuti benevol de familii din Transilvania, Banat, Oltenia ori în instituții și în cămine. Unii dintre ei au fost găzduiți temporar în familii din Polonia ori din Bulgaria.

Românii donaseră 52 de miliarde lei și peste 200.000 de persoane mâncau, zilnic, în cele 1.800 de cantine C.A.R.S.

Nu se cunoaște, cu precizie, numărul celor care au murit de foame în timpul secetei din anii 1945–1946, însă importul masiv de cereale din Statele Unite, aprobat de guvern, în cele din urmă, la 11 martie 1947, a redus semnificativ procentul celor decedați.” (George Popescu, *Seceta din anii 1945–1946*, pe site-ul <https://www.romania-actualitati.ro>, consultat la data de 11.05.2025)

⁹³ Ibid., f. 11–12.

1945-decembrie 1946, îi “convinseseră” pe mulți ofițeri să renunțe la atitudinea apolitică și să se “înregimenteze” în Partidul Comunist sau în formațiunile aliate cu acesta.

Raportul cuprindea și o multitudine de informații despre partidele politice de pe raza județului Timiș-Torontal.

Referitor la *Partidul Comunist Român*, aflăm câteva detalii despre structurile sale de conducere: “Comitetul Regional Banat a fost condus de secretarul regional Drăgan Ilie, recent ales deputat”, care, în clipa de față, “e înlocuit de Stanciu Emil, muncitor ceferist”, iar “Comitetul Județean (Timiș-Torontal – n.n.) e condus de secretarul Ivanici Toma, tot fost ceferist.” Aflat în plin proces de reorganizare, P.C.R. Timiș-Torontal “se ocupă de curățirea cadrelor sale și de probleme de ordin economic (mărirea producției); are, în județ, cca. 10.000 membri recrutați din muncitorime, mai ales (50–60%), și are aderență puternică în minorități (unguri, sârbi, evrei).⁹⁴

Așadar, și la nivelul județului Timiș-Torontal, dar și al Comitetului Regional Banat al P.C.R., se impuseseră muncitori ceferiști, după modelul lui Gheorghe Gheorghiu-Dej, secretarul general al acestei formațiuni politice. Și în organizația județeană Timiș-Torontal a P.C.R. se pregăteau epurări, iar muncitorimea era foarte bine reprezentată în structurile de bază. Numărul tot mai mare de membri era determinat, într-o măsură semnificativă, de faptul că Partidul Comunist conducea, în mod efectiv, guvernul, avea un cuvânt hotărâtor în deciziile Băncii Naționale a României, controla sindicatele și era în grațiile Moscovei. Pe de altă parte, internaționalismul proletar, promovat de P.C.R., a determinat apropierea minorităților maghiară și evreiască, iar minoritatea sârbă din județ privea, cu un ochi, și spre țara vecină, Iugoslavia, condusă de cominternistul Tito, erou al rezistenței împotriva Axei în timpul celui de-Al Doilea Război Mondial.

Și activitatea *Partidului Social-Democrat* de pe raza județului Timiș-Torontal era atent analizată în raportul menționat mai sus:

“a) are forțe aproximativ egale cu P.C.R.”;

“b) pe lângă muncitori, a obținut adeziunea unei părți din mica burghezie orășenească; s-au înscris și mulți funcționari publici, pentru a fi acoperiți politic; P.S.D. cuprinde și foarte mulți germani, care caută, astfel, să se pună la adăpost”;

“c) n-au conducere formată, căci cea aleasă s-a descompletat după sciziunea titeliștilor”;

“d) recent se fac lucrări de pregătire a Congresului PSD, care va avea loc în aprilie 1947”;

“e) din conducere remarcăm: Daskal Iuliu (om pregătit și viclean, intrigant,

⁹⁴ Ibid., f. 12.

nu e partizantul F.U.M.); primarul Petric; Cotoșman S. (om venal, afacerist, protectorul nemților); Cinghiță Emil (deputat, ceferist, cel mai dispus la colabore); Cocoș Moise (ceferist, retras în umbră din cauza trecutului pătat.)”⁹⁵

Numărul de membri al P.S.D. Timiș-Torontal nu era prezentat cu exactitate și nici raportul de forțe dintre P.S.D. și P.C.R. la nivelul județului amințit. Se recunoștea faptul că organizația timișeană a P.S.D.-ului reușise să atragă, alături de muncitori, și alte categorii socio-profesionale care agreau discursul moderat al social-democraților. Chiar dacă se strecuraseră și unii foști membri ai G.E.G.-ului sau legați de formațiunile S.S., majoritatea germanilor care aderaseră la P.S.D. Timiș-Torontal aveau asemenea convingeri politice încă din perioada interbelică și erau intimidați de culpabilizarea colectivă a congenerilor lor, la care proceda conducerea județeană și regională a Partidului Comunist.

Alegerea unei noi conduceri, și la nivelul județului Timiș-Torontal, după scindarea P.S.D., era preconizată în luna aprilie 1947, cu ocazia unui congres local. Până atunci, însă, singurul membru al conducerii P.S.D. Timiș-Torontal, pe care se puteau baza comuniștii, părea a fi Emil Cinghiță, un muncitor ceferist, care devenise și deputat pe listele B.P.D.-ului. Ceilalți membri ai conducerii provizorii a P.S.D. Timiș-Torontal nu inspirau încredere comuniștilor, care le găseau numeroase deficiențe în comportamentul moral și în atitudinea politică.

Comuniștii timișeni descoperiseră o multitudine de nereguli și în activitatea *Frontului Plugarilor*. Cu toate că reunea, cel puțin declarativ, țărănimea și intelectualitatea din mediul rural, această formațiune politică “n-a reușit să formeze cadre sănătoase și să aibă, la sate, organizații viabile”, oferind informații false privind numărul de membri. Mai mult, “în unele locuri, organizația a încăput pe mâna chiaburilor, căci o izolează de popor”, comuniștii nefiind la curent cu activitatea Frontului Plugarilor din județul Timiș-Torontal. În această unitate administrativ-teritorială, conducerea Frontului Plugarilor era asigurată de patru persoane, cărora li se făcea o scurtă caracterizare: “Sfeta Dănilă (membru de partid, dar element anarhic, nedisciplinat, afacerist, bea); Hanga Petru (secretarul organizației, tot membru de partid, dar e orgolios și îndepărtează oamenii de la el); Bulzu Gheorghe (deputat, țaran chiabur, foarte urât în satul său, fiind un mic satrap); Seleacu Gheorghe (învățător, om de încredere, dar nu prea activ.)”⁹⁶

Potrivit raportului, Frontul Plugarilor nu reușea să fie un sprijin real pentru P.C.R. în satele și comunele timișene, deoarece nu inspira încredere populației. Chiar și fruntașii săi, cu mici excepții, nu întruneau cele mai înalte standarde morale, ci dimpotrivă, deși doi dintre ei erau și membri ai Partidului Comunist

⁹⁵ Ibid.

⁹⁶ Ibid.

Român. Deci, Frontul Plugarilor Timiș-Torontal nu se dovedea capabil să diminueze și, în niciun caz, să anuleze influența P.N.Ț.-Maniu în mediul rural din județul menționat.

Raportul critica, pe un ton aspru, activitatea *P.N.L.-Tătărescu* din județul Timiș-Torontal. Cu toate că grupa “mica burghezie de la sate și orașe și o parte din funcționarii de stat”, această formațiune politică avea “elemente afaceriste din intelectualitatea satelor prin posturile economice” și era formată doar din “grupuri de aderenți, fără viață organizatorică intensă.” Liberalii tătărescieni timișeni erau conduși de profesorul Ilie Toma, deputat, domiciliat în Capitală, care nu părea “un om prea apropiat” și era catalogat drept oportunist. Raportul identifica două grupuri antagoniste din cadrul P.N.L.-Tătărescu Timiș-Torontal: “grupul Grivu-Table (nemulțumit pentru pierderea posturilor economice) e contra colaborării cu B.P.D. și n-a activat nici în campania electorală; grupul Suci-Șteblea e pentru colaborare; primul grup a reușit să grupeze pe toți afaceriștii din P.N.L.; nu s-a ajuns, însă, la ruptură.”⁹⁷

Bineînțeles, tătărescienii timișeni, nefiind apropiați, din punct de vedere ideologic, de Partidul Comunist, nu puteau fi, în optica acestuia, decât oportuniști, carieriști, profitori, etc., fiind susținut grupul care pleda pentru continuarea colaborării în cadrul Blocului Partidelor Democratice.

Și *Partidul Național-Popular* din județul Timiș-Torontal era destul de inactiv. În pofida faptului că “partidul trebuia să devină organul miciei burghezii și a intelectualilor de la orașe”, nu a reușit să-și atingă, decât în foarte mică măsură, obiectivul, confruntându-se și cu o lipsă acută de cadre. Președintele organizației timișene a P.N.P. era generalul în rezervă Șerb, “om cinstit, cu oarecare prestigiu și devotat regimului actual”, sprijinit, în conducerea acestei organizații, de trei persoane (prefectul Valeriu Novacu, I. Papastelatu și Pandlele), “toți democrați verificați.” Datorită excluderii P.N.P.-ului din cabinetul dr. Petru Groza, după alegerile parlamentare din 19 noiembrie 1946, “o mulțime de elemente, venite pentru căpătuială, s-au retras”, iar, “în prezent, sunt lucrări de reorganizare.”⁹⁸

P.N.P.-ul timișean întâmpina, la rândul său, două mari probleme: lipsa cadrelor și incapacitatea de a mobiliza anumite grupuri socio-profesionale. Cu toate că elementele din conducerea organizației erau “democrați convinși”, care mergeau pe “linia” colaborării cu P.C.R., nici această formațiune politică n-ar fi fost scutită de carieriști și oportuniști, care ar fi subminat partidul, din acest motiv procedându-se la reorganizarea sa, pentru revenirea “la matcă.”

Raportul constata, cu o oarecare tristețe, faptul că, și în județul Timiș-Torontal, *Partidul Național Țărănesc-Alexandrescu* avea “organizație

⁹⁷ Ibid.

⁹⁸ Ibid.

slabă, din lipsă de cadre.” Totuși, “licărea” o speranță, deoarece această formațiune politică era condusă de “prof. Apostolescu, deputat, și Metea Octavian, ambii democrați verificați.”⁹⁹

Lipsa cadrelor era o caracteristică aproape unanimă a formațiunilor care compuneau B.P.D.-ul, și la nivelul județului Timiș-Torontal, dovedindu-se specifică și pentru P.N.Ț.-Anton Alexandrescu, care nu depusese niciun efort semnificativ pentru votarea “listei guvernamentale” la alegerile parlamentare din 19 noiembrie 1946 și, în consecință, fusese remaniat din cabinetul Petru Groza, având, ca misiune, sprijinirea acestui guvern procomunist doar de pe băncile Parlamentului unicameral.

Același raport era foarte bine documentat în ceea ce privește *Partidul Național Țărănesc-Maniu* de pe raza județului Timiș-Torontal:

“a) e cel mai puternic partid din opoziție.”

“b) are cadre relativ bune în chiaburimea satelor și între intelectuali.”

“c) adăpostește, în sânul său, toți foștii legionari și alte elemente reacționare.”

“d) are o secție de tineret, formată – mai ales – din studenți legionari.”

“e) polarizează, în jurul său, toate elementele reacționare din aparatul de stat, precum și din mica burghezie orășenească.”

“f) nu depune activitate organizată sistematică, dar duce o propagandă abilă de la om la om, exploatând greutățile momentane politice și economice.”

“g) conducătorul organizației e Sever Bocu, care, însă, e numai o figură reprezentativă, fiind bătrân; e un element compromis sub Antonescu, afacerist și, fiind din Lipova, vine numai câteodată la Timișoara.”

“h) conducerea efectivă o are av. Liviu Iuga, om venos (venal – *n.n.*) și afacerist, dar energic, capabil; e sufletul P.N.Ț., are postul de secretar general al partidului; e devotat lui Maniu și are organizațiile de la sate în mână.”

“i) celălalt secretar e avocatul Subțire Ion, om slab, mărginit, dar cu bune relații în anturajul lui Maniu; nu depune activitate intensă și nu are nici prestigiu, nici popularitate.”

“j) alt activist de bază e Trifu Ruian, fost comisar de poliție, în prezent milionar, mare comerciant de textile; e un om activ și dinamic, afacerist, venos; popularitate nu prea are; îndeplinește misiunea organizării echipelor de șoc.”

“k) din cadrele țărănești, rol mai mare joacă Florea Minda (Saravale) și Mișu Vasiescu (Lipova), amândoi tipi de chiaburi; Minda e mai deștept și energic, are puternice poziții economice în regiunea sa.”

“l) conducătorul tineretului e studentul Bacic.”

“m) tinerii sunt, în mare majoritate, studenți și deschis legionari.”¹⁰⁰

⁹⁹ Ibid., f. 12–13.

¹⁰⁰ Ibid., f. 13.

Raportul recunoștea forța și popularitatea de care se bucura P.N.Ț.-Maniu în județul Timiș-Torontal, chiar și printre intelectuali, o categorie pe care comuniștii încercau, din răspuțeri, să o atragă de partea lor. Bineînțeles, acest partid era acuzat că ar reprezenta “refugiul” ideal pentru “reacționari”, pentru păturile sociale care nu înțelegeau “chemarea” momentului și, cu precădere, pentru legionari, deși un număr însemnat de legionari, în frunte cu secretarul general al Mișcării, Nicolae Pătrașcu, trecuse în rândurile P.C.R., prin medierea Anei Pauker și cu “avizul” lui Stalin. Fruntașii P.N.Ț.-Maniu erau considerați, în documentul respectiv, impopulari, puși pe căpătuială, cu trăsături de caracter negative, recunoscându-se, totuși, energia și abilitățile lor de conducere.

În schimb, raportul surprindea dificultățile organizatorice cu care se confrunta, în județul Timiș-Torontal, *Partidul Național Liberal-Brătianu*:

“a) n-are forță de masă.”

“b) grupează un grup (sic!) de intelectuali și, mai ales, avocați, precum și oameni de afaceri.”

“c) nu prea are cadre, iar tineretul e format din studenți legionari camuflați.”

“d) conducătorul organizației e av. Nistor I., fost ministru, care are ceva legături în satele bănațene, dar nu prea activează.”

“e) mai activ e avocatul Fărcășanu, avocat de vază, om foarte inteligent, energic, om afacerist, dar nu afacerist în stil mare.”

“f) în general, partidul depune o slabă activitate.”¹⁰¹

Spre deosebire de P.N.Ț.-Maniu, P.N.L.-Brătianu Timiș-Torontal se bucura de o popularitate mult mai redusă și nu era prea bine organizat. Deși cuprindea câțiva prestigioși intelectuali, “baza” era reprezentată, potrivit raportului, tot de către legionari (o exagerare menită să decredibilizeze complet forțele de opoziție, care puteau fi catalogate, astfel, drept antidemocratice, fasciste, profasciste, etc.), iar conducerea formațiunii politice era asigurată de doi avocați, cu trăsături de caracter destul de diferite.

În raport, organizația Timiș-Torontal a *Partidului Social-Democrat Independent*, condus de Constantin-Titel Petrescu, era prezentată drept un adversar foarte slab:

“1) e format din elemente scindate de la P.S.D.”

“2) are o foarte mică influență între muncitori, precum și între șvabii din Banat.”

“3) conducătorul e fostul primar Novac Traian, element reacționar, dar om activ; popularitate nu are, însă e finanțatorul partidului său.”

“4) din cadrele de conducere poate fi menționat Manciu Petru, fost secretar al Comisiei Locale a Sindicatelor, angajatul Primăriei, epurat după alegeri, și av. Trifu, de la Camera de Muncă.”

¹⁰¹ Ibid.

“5) partidul nu are bază de masă între muncitori.”¹⁰²

Raportul susținea că P.S.D.I. Timiș-Torontal nu reușise să influențeze, decât în mică măsură, muncitorii de diverse naționalități, precum și șvabii din acest județ, cu toate că, în alte unități administrativ-teritoriale bănățene, precum Caraș și Severin, această formațiune politică ajunsese la “sufletele” celor două categorii amintite. Propaganda comunistă căuta să minimalizeze impactul partidului condus de Constantin-Titel Petrescu asupra unor categorii socio-profesionale și a unor minorități etnice. În egală măsură, fostul primar social-democrat al Timișoarei, Traian Novac, care se implicase atât în rezolvarea unor probleme sociale cu care se confruntau locuitorii municipiului, cât și în împiedicarea sosirii a mii de sârbi înarmați la o întrunire a Frontului Antifascist Slav din România-Filiala Timiș-Torontal, pentru a proclama alipirea Banatului românesc la Iugoslavia, devenise “persona non grata” pentru noile autorități locale, procomuniste, și etichetat drept reacționar. “Titeliștii” timișeni erau conduși, în continuare, de două persoane care se străduiau să rezolve problemele curente ale timișorenilor, cu precădere cele cu care se confruntau muncitorii din oraș.

Potrivit raportului de mai sus, “în general, *partidele de opoziție* nu duc viață organizată sistematică, menționând numai cadrele de conducere, iar contactul țin prin propagandă de la om la om, pe care o fac foarte abil; partidul lui Maniu, acum, așteaptă instrucțiuni de reorganizare și putem sconta pe creșterea activității lor; probabil că, odată cu creșterea greutăților de aprovizionare, vor crește și încercările reacțiunii de a căpăta aceste nemulțumiri și a le exploata pentru a provoca căderea regimului.”¹⁰³

Evident, raportul nu oferea explicații pentru restrângerea activității politice și a propagandei partidelor de opoziție, lăsând să se înțeleagă impactul “zdrobitor” pe care îl avusese rezultatul oficial (falsificat grosolan) al alegerilor parlamentare din noiembrie 1946 asupra moralului membrilor acestor formațiuni politice. Totuși, se recunoștea, până la un punct, dinamismul Partidului Național Țărănesc (inclusiv al organizației sale din județul Timiș-Torontal) condus de Iuliu Maniu și se făceau predicții privind direcțiile sale de acțiune în perioada imediat următoare.

Un segment considerabil din acest raport era alocat organizațiilor așa-zis democratice, în primul rând organizațiilor sindicale de pe raza județului Timiș-Torontal:

“*Sindicatele* sunt cele mai puternice organizații democratice.

Sindicatele Unite au fost constituite prin colaborarea celor două partide muncitorești și grupează, în prezent, un număr de aproximativ 45.000 muncitori, deci aproape totalitatea muncitorilor.

¹⁰² Ibid.

¹⁰³ Ibid.

Luptă cu mari greutăți, căci salariile muncitorilor sunt mici, economatele nu funcționează cum trebuie și ei trebuie să facă față nemulțumirii clasei muncitoare.

Conducerea e formată astfel: Ionescu Nicolae (comunist) – președinte; Pirovski Carol (social-democrat) – vicepreședinte; Georgescu Constantin (comunist) – vicepreședinte; Cinghiță Emil (social-democrat) – secretar; Jurca Damian (comunist) – secretar; 34 membri; Cinghiță și Pirovski sunt deputați. Comisia Locală e condusă, de fapt, de Ionescu și Jurca, comuniști devotați.”¹⁰⁴

Din raport deducem faptul că Sindicatele Unite, dominate de F.U.M., reușiseră să controleze, aproape complet, muncitorimea din județul Timiș-Torontal, concentrată în municipiul Timișoara, dar se confruntau cu problema salarială, în contextul unei inflații galopante, și cu aparatul birocratic “stufos” al economatelor. Deși, pe hârtie cel puțin, figura o pondere aproximativ egală a comuniștilor și social-democraților în forurile de conducere ale Comisiei Locale Sindicale, în realitate majoritatea deciziilor erau luate de comuniști, social-democrații fiind aleși, pe listele B.P.D.-ului, în noul Parlament unicameral al României, rezultat din alegerile desfășurate la 19 noiembrie 1946.

Pe locul 2, în cadrul organizațiilor pretins democratice, se situa A.P.-ul:

“Apărarea Patriotică e o organizație democratică pentru ajutorarea victimelor de război (orfani, invalizi, etc.).

Recent, activează pentru ajutorarea regiunilor din Moldova.

Depune activitate destul de meritorie; suferă, însă, de lipsă de cadre de conducere și activiști.

Organizația e îndrumată, în calitate de instructor al C.C. al A.P., de conf. univ. Lupașcu Gheorghe; secretar regional e Bănuță Ioan, iar secretarul județenei e Lucaci Maria, toți membri de partid.”¹⁰⁵

Din raport reiese faptul că Apărarea Patriotică, organizație controlată, în mod deplin, de P.C.R., se implicase, la îndemnul acestuia din urmă, în sprijinirea zonelor afectate de secetă, cu precădere de pe cuprinsul Moldovei, pentru a determina o creștere a popularității sale. Organizația menționată se confruntau, și pe raza județului Timiș-Torontal, cu un deficit major de lideri și de activiști.

Locul trei pe “podiumul” organizațiilor democratice timișene era ocupat de către A.R.L.U.S.:

“A.R.L.U.S. are, ca scop, întărirea prieteniei sovieto-române.

Până în prezent, organizația a depus o foarte slabă activitate.

Recent a fost reorganizat, fiind pus – ca președinte – prof. Murgulescu și s-a atras, în muncă, un grup de profesori universitari.

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ Ibid., f. 14.

După aceasta, probabil, va lua avânt; noua conducere nu e formată definitiv.”¹⁰⁶

Și la nivelul județului Timiș-Torontal exista, în continuare, o atitudine rezervată, potențial ostilă, față de Uniunea Sovietică, fapt explicabil atât prin “vânătoarea” pornită, de către Armata Roșie și autoritățile române, împotriva etnicilor germani și maghiari, care aveau o pondere însemnată, cel puțin în Timișoara, cât și prin abuzurile întreprinse de trupele sovietice, sub masca aplicării prevederilor Convenției de Armistițiu din 12/13 septembrie 1944 și a continuării operațiunilor militare contra forțelor Axei. Ca atare, nu trebuie să ne uimească activitatea extrem de redusă a A.R.L.U.S.-ului în zonă. Conducerea provizorie, preluată de Ilie Murgulescu, lider local al Partidului Național-Popular și, concomitent, membru P.C.R. (care fusese, însă, în anii ‘20, un simpatizant al forțelor de dreapta și chiar de extremă dreaptă, după cum se va descoperi în anii 1948–1949), sprijinit de alte cadre universitare timișorene, părea să repună lucrurile pe făgașul lor “normal.”

Organizațiile de femei de pe raza județului Timiș-Torontal erau, la rândul lor, atent monitorizate: “Femeile sunt organizate în *Federația Femeilor Democrate*, în care sunt federalizate mai multe organizații feminine; președinte e d-na dr. Constanța Brătianu, apropiată partidului, și vicepreședinte e d-na col. Popa.

Organizațiile de bază ale Federației sunt *U.F.A.R.*-ul (Uniunea Femeilor Antifasciste din România – *n.n.*), organizație apropiată partidului, condusă de tov. Costinschi Livia (secretar regional), Lucia Proșteanu (fata prim-ministrului dr. Groza, președinte județean) și Bădin Agnița (secretar județean), și *U.F.M.* (Uniunea Femeilor Muncitoare – *n.n.*) (social-democrată).

Organizațiile femeiești se ocupă, mai ales, cu plasarea copiilor aduși din Moldova și cu colecte pentru ajutorarea regiunilor secetoase.

Influența, în masele de femei, a organizației e destul de redusă.”¹⁰⁷

Se constată că și organizațiile de femei “democrate” erau controlate, îndeaproape, de P.C.R. și P.S.D. (mai precis, aripa pro-comunistă, condusă de către Ștefan Voitec și Lothar Rădăceanu). În conducerea Uniunii Femeilor Antifasciste din România, de pildă, se strecurase chiar fiica premierului de atunci, făcând, și ea, jocul comuniștilor. Rezolvarea gravelor probleme legate de secetă reprezenta o nouă oportunitate pentru o propagandă deșănțată în favoarea celor două “partide ale clasei muncitoare.” Se recunoștea, totuși, influența destul de scăzută a F.D.F.R.-ului în cadrul populației de sex feminin de pe cuprinsul județului Timiș-Torontal, ceea ce înseamnă că o serie de femei erau fie apolitice, fie simpatizante sau chiar membre ale altor partide, cu precădere ale celor de opoziție (P.N.Ț.-Maniu, P.N.L.-Brătianu și P.S.D. Independent sau P.S.D.-Titel Petrescu).

¹⁰⁶ Ibid.

¹⁰⁷ Ibid.

Comuniștii timișeni încercau să atragă, de partea lor, și un segment semnificativ al tineretului:

“Tineretul e organizat în *Federația Democrată – Tineretul* (de fapt, Federația Națională a Tineretului Democrat din România – *n.n.*), având – ca organizație de bază – *Tineretul Progresist* și *U.T.S.* (Uniunea Tineretului Socialist – *n.n.*). *Tineretul Progresist* e o organizație aflată sub controlul partidului (P.C.R. – *n.n.*); *U.T.S.* e organizația tineretului social-democrat.

Aceste organizații cuprind o parte importantă din tineretul muncitoresc, dar au o foarte slabă influență la studenți și elevi.

Studenții democrați sunt organizați în *Tineretul Democrat Universitar* (în realitate, Frontul Democrat Universitar – *n.n.*), care, însă, nu e destul de tare.

Organizațiile de tineret ale celorlalte partide sunt foarte slabe și contează numai pe hârtie.

Tineretul legionar e organizat și activează sub masca partidelor istorice, în special P.N.Ț.-Maniu.”¹⁰⁸

Deci, și în județul Timiș-Torontal, tineretul așa-zis democrat era încadrat în organizații aflate sub “îndrumarea” comuniștilor și social-democraților. Studenții și elevii, spre deosebire de tinerii muncitori, preferau să se orienteze spre partidele democratice din opoziție, mai ales spre P.N.Ț.-Maniu, care începuse să înglobeze, într-o anumită măsură, tineri legionari ce s-au dezis de ideile radicale de odinioară, însă legionarii pătrunseseră, în egală măsură, și în formațiunile din arcul guvernamental, în special în P.C.R., cu girul tacit al Moscovei și al generalisimului Stalin.

Raportul respectiv cuprindea și o serie de informații privind activitatea depusă de organizațiile minorităților naționale de pe raza județului Timiș-Torontal. Se preciza faptul că *Uniunea Populară Maghiară* (fostul Madosz) includea, “aproape în totalitate, maghiarimea din Timiș (de fapt, Timiș-Torontal – *n.n.*)”, conducerea sa fiind alcătuită, “în majoritate, din comuniști.” Era vorba, în primul rând, despre președintele (Kiss Pavel) și vicepreședintele (Lazar Iosif) formațiunii politice sus-amintite. Potrivit acestui raport, cu toate că “reacțiunea” maghiară întreprindea “încercări serioase de a pătrunde în conducerea U.P.M.”, rezultatele sale erau catalogate drept slabe.¹⁰⁹

Deci, organizația timișeană a Partidului Comunist domina și Uniunea Populară Maghiară și bloca, din fașă, toate opiniile contrare ce puteau fi exprimate la nivelul conducerii, precum și tentativele de a ieși de sub tutela comuniștilor. De altfel, în repetate rânduri, atât președintele Consiliului de Miniștri, dr. Petru Groza (concomitent, și președintele Frontului Plugarilor), cât și Vasile

¹⁰⁸ Ibid.

¹⁰⁹ Ibid.

Luca, unul din liderii grupării moscovite din cadrul Partidului Comunist Român, își afirmaseră susținerea față de programul U.P.M.-ului și încrederea în angajamentul acestei formațiuni de a contribui la construirea unei “noi Românii.”

În raport sunt furnizate informații și despre o formațiune procomunistă a etnicilor evrei, care funcționa și pe cuprinsul județului Timiș-Torontal:

“*Comitetul Democrat Evreiesc* grupează mai multe organizații evreiești” și “influențează aproape totalitatea evreilor.” Deși conducerea C.D.E.-ului se afla “în mâna comuniștilor”, prin Eduard Boros și Olly Deutsch, “organizațiile sioniste depun activitate intensă și fac serioase greutăți.”¹¹⁰

Ținând cont de faptul că guvernul Groza adoptase o serie de măsuri reparatorii față de evrei sau că pusese în aplicare legi decretate de cabinetele anterioare, prezidate de generalii Constantin Sănătescu și Nicolae Rădescu, Federația Comunităților Evreiești din România își declarase, în mod public, sprijinul pentru B.P.D. la alegerile parlamentare din noiembrie 1946, astfel încât nu trebuie să ne surprindă atitudinea procomunistă a Comitetului Democratic Evreiesc, infiltrat de elemente din P.C.d.R. și considerat o simplă organizație de masă a acestei formațiuni politice. Se recunoștea rolul important al organizațiilor sioniste, care militau pentru plecarea evreilor români spre Palestina, aflată, încă, sub mandat britanic, pentru a înființa un stat propriu, însă I.V. Stalin devenise ușor reticent față de mișcarea sionistă internațională, iar comuniștii români, inclusiv cei timișeni, îi “cântau în strună.”

În raport era analizată și activitatea organizațiilor slave din județul Timiș-Torontal:

“*Asociația Culturală Democrată a Slavilor* depune activitate între sârbii și bulgarii din județ. Este condusă de comuniștii: Popovici Bora, Bosco Lațici, Iovanovici Dobrivoi, etc. Au, sub influență, aproape totalitatea sârbilor.”¹¹¹

După “stingerea” pretențiilor Iugoslaviei asupra Banatului românesc, având, ca “țintă” precisă, județul Timiș-Torontal și municipiul Timișoara, Frontul Antifascist Slav din România s-a transformat într-o asociație cu profil cultural, care era atent controlată, și la nivelul unității administrativ-teritoriale sus-menționate, de către comuniști, grupând, în primul rând, sârbi și bulgari. “Titoismul” nu se ivise, încă, la orizont, iar relațiile dintre liderul comuniștilor iugoslavi, mareșalul Josip Broz Tito, și dictatorul de la Kremlin, generalissimul Iosif Vissarionovici Stalin, erau cordiale, cel puțin în aparență, însă finalul anului 1947 și primele luni ale lui 1948 vor dovedi exact contrariul.

¹¹⁰ Ibid.

¹¹¹ Ibid.

Finalul raportului cuprindea câteva concluzii relativ liniștitoare privind organizațiile minorităților naționale de pe cuprinsul județului Timiș-Torontal:

"1) în general, *problema națională* nu e atât de încordată la noi, ca în Nordul Ardealului."

"2) se observă, totuși, mici manifestații de *șovinism* și, în ultimul timp, un *antisemitism* crescând, ca urmare a propagandei reacționare, conform căreia evreii sunt cei care colectează cerealele și, apoi, le speculează; incidente, totuși, nu s-au produs."¹¹²

Problema națională generase, într-adevăr, o serie de tensiuni între români și maghiari, în nord-vestul Transilvaniei, cel puțin până la începutul anului 1947, ameliorate vizibil după semnarea Tratatului de Pace de la Paris (10 februarie 1947). În Banat și, în speță, în județul Timiș-Torontal, șovinismul nu era un fenomen îngrijorător, însă colportajul și situația economică dificilă din zonă ducea la un antisemitism mocnit, speculat de toți factorii politici.

Concluzii

Pregătindu-și asaltul decisiv pentru preluarea întregii puteri politice, atât la nivel local, cât și la nivel central, comuniștii din organizația regională Banat își intensificau activitatea organizatorică și propaganda, impunându-și controlul asupra tuturor alianțelor din care făceau parte (Frontul Unic Muncitoresc și Blocul Partidelor Democratice), suspectându-și "țovarășii de drum" și chiar unii aliați declarați de trădare, infidelitate și pactizare cu "reacțiunea", și, în consecință, pedepsind, cu toată asprimea, asemenea "derapaje."

Procesele-verbale și rapoartele Secretariatului și Biroului Regionalei Banat a P.C.R. surprindeau, cu destul de multă transparență, însă folosind un limbaj de lemn care se va generaliza și se va "îmbunătăți" în anii următori, toate aceste realități, trăgând semnale de alarmă atunci când situația părea foarte gravă.

THE "COLD SHOWER" OF THE NOVEMBER 1946 ELECTIONS:
ASPECTS OF THE ACTIVITY OF THE BANAT REGIONAL R.C.P.
IN THE FIRST HALF OF 1947, REFLECTED IN ARCHIVAL
DOCUMENTS. CASE STUDY: STATISTICS AND REPORTS OF THE
BANAT REGIONAL OFFICE AND SECRETARIAT OF THE R.C.P.

Abstract

Preparing their decisive "assault" to take over all political power, both at the local and central levels, the communists in the Banat regional organization intensified their

¹¹² Ibid.

organizational activity and propaganda, imposing their control over all the alliances they were part of (the United Workers' Front and the Bloc of Democratic Parties), suspecting their "fellow travelers" and even some declared allies of betrayal, infidelity and collusion with "reaction", and, consequently, punishing, with all severity, such "slippages." The minutes and reports of the Secretariat and the Banat Regional Office of the Romanian Communist Party captured, with quite a lot of transparency, but using a "wooden language" that would generalize and "improve" in the following years, all these realities, raising alarm bells when the situation seemed very serious.

POLITICI SOCIALE DE TINERET ÎN ROMÂNIA SOCIALISTĂ: O PERSPECTIVĂ DE ANSAMBLU

Emanuel Copilaș*

Cuvinte-cheie: tineret, politici sociale, familie, ideologie, demografie

Keywords: youth, social politics, family, ideology, demography

Introducere: Contururile unei sociologii a tineretului în România socialistă

Înainte de a trece la analizele sociologice propriu-zise ale tineretului RSR și la principalul rezultat al acestora, și anume conceptul de juvenologie, se impune o constatare. Și anume că, în ultimii ani ai regimului, limita de vârstă a tineretului este extinsă până la patruzeci și cinci de ani, pentru a edifica probabil o imagine cât mai convingătoare a României ca țară tânără și a regimului ca unul puternic și legitim.¹ De asemenea, psihologii atrăgeau atenția, în lucrări ale unor conferințe care nu erau destinate marelui public, asupra faptului că discernământul pe care documentele de partid și lucrările politice și propagandistice îl solicitau cu asupra de măsură tineretului nu reprezenta ceva palpabil, o unitate de măsură verificabilă empiric, ci o abstracție care, dimpotrivă, risca să producă efecte adverse: “tânărul se manifestă de cele mai multe ori ostil față de mesajele educative ostentativ moralizatoare și față de controlul prea riguros pe care unii educatori îl exercită asupra conduitei sale.”²

Foarte important, se observă de asemenea, spre finalul anilor 1980,

* Universitatea de Vest din Timișoara, Facultatea de Științe Politice, Filosofie și Științe ale Comunicării, b-dul. V. Pîrvan, nr. 4, e-mail: emanuel.copilas@e-uvt.ro; acest articol reprezintă, într-o formă extinsă, un capitol dintr-o lucrare mai amplă, intitulată *Politici de tineret în România socialistă*, care urmează să fie publicată în viitorul apropiat la editura clujeană Tact.

¹ Ion Moraru, “Tineretul – populației cu potențial optim de creație” în *Tineret, Participare, Progres Social*, vol. I (Sinaia: Uniunea Tineretului Comunist, Comitetul Județean Prahova; Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, Filiala Prahova; Uniunea Asociațiilor Studenților Comuniști din Institutul de Petrol și Gaze Ploiești, 1987), 29.

² Sorin Rădulescu, “Funcții și disfuncții ale educației moral-juridice a tineretului” în *Tineret, Participare, Progres Social*, vol. I (Sinaia: Uniunea Tineretului Comunist, Comitetul Județean Prahova; Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, Filiala Prahova; Uniunea Asociațiilor Studenților Comuniști din Institutul de Petrol și Gaze Ploiești, 1987), 89.

reactivarea concepției asupra tineretului ca agent activ al procesului transformărilor sociale, agent având sarcina de a îi inspira, educa sau chiar ridiculiza pe adulții formați în perioada “obsedantului deceniu” (aproximativ 1948–1958). Dacă tineretul din perioada Gheorghiu-Dej îi ironiza și dădea lecții de morală socialistă adulților formați în perioada interbelică, tineretul de la finalul anilor 1980 era chemat să îi ironizeze și să le ofere lecții de morală adulților formați în prima etapă a socialismului românesc: “(...) realizând studii aprofundate privind personalitățile actualilor subiecți care s-au format (au avut vârsta 20–25 de ani) în perioada «obsedantului deceniu», pot fi, în maniera probabilistică, reconstituite liniamentele generale ale climatului socio-politic de atunci. Este o concretizare a relației – de continuitate, dar și de discontinuitate – trecut, prezent, viitor, o formă prin care trecutul se infiltrează, parțial, în prezent, și, de aici, în forme potrivite, parțial, în viitor; o formă prin care trecutul mai trăiește odată, probabil, ultima dată.³ Tineretul redevine din obiect, subiect al istoriei, în cadrul unei rupturi generațional-culturale care eludează, din nou, transformările culturale existente în cadrul clasei muncitoare, utilizând astfel metodologii utilizate preponderent de către sociologii occidentali bazate pe sublimarea metamorfozelor și a conflictelor de clasă în favoarea unor interpretări culturale-generaționale. Lupta de clasă este înlocuită acum de “lupta pentru caracter.”⁴

În această direcție avansau și studiile referitoare la omogenizarea progresivă a tineretului în socialism, deja amintite. Omogenizarea socială nu era însă o trăsătură doar a tineretului, se argumenta, ci a întregii societăți socialiste, fiind favorizată, printre altele de către dezvoltarea productivității muncii și a organizării acesteia, de repartizarea cât mai echilibrată a forțelor de producție la nivel național, de perfecționarea învățământului, de procesul de sistematizare din mediul rural, deja discutat, de avansul tehnologic din toate domeniile de activitate, de avansul urbanizării și, nu în ultimul rând, de “perfecționarea formelor și modalităților de participare a maselor la conducerea societății.” Spre deosebire de resul societății, tineretul trecea printr-un proces de omogenizare dual, adică atât orizontal (strict la nivelul tineretului), cât și vertical, în cadrul relației tineri-adulți. În primul caz, omogenizarea era dată de orientările valorice și culturale, de modul de petrecere a timpului liber, respectiv de “intellectualizarea” profesională, deja amintită, tinerii alegând profesii superioare

³ Mihai Pîrlog, “Mediul valoric și maturizarea socială a personalității: reciprocitatea reconstituirii, diagnoze, prognozei lor”, în *Dezvoltarea Societății Socialiste Românești și Formarea Personalității Comuniste a Tinerei Generații*, vol. II (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1989), 37–38.

⁴ Ștefan Buzărnescu, “Este necesară o redefinire a culturii?”, în *Tineretul și Cultura* (Timișoara: Uniunea Tineretului Comunist, Comitetul Județean Timiș, Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului Filiala Timiș, 1987), 30.

părinților.⁵ În al doilea caz, omogenizarea rezidă în apartenența, împreună cu adulții, la grupuri și categorii sociale diverse. Foarte important, atrăgeau atenția sociologi ca Liliana Mihuț, omogenizarea socială a tineretului și a societății per ansamblu nu este absolută, ci are loc în cadrul unui proces de diferențiere socială complementar; altfel spus, societatea socialistă nu este nici pe departe lipsită de contradicții și de inegalități, inclusiv de clase sociale, în ciuda faptului că acestea nu mai întrețin aceleași raporturi “antagonice”, cum le numea liderul chinez Mao Zedong, ca în trecut. O constatare care susține omogenizarea socială a tineretului și creșterea specializării profesionale care contribuie la aceasta este dată de reproducția claselor sociale, intelectualii având aici cea mai bună rată, urmați fiind, de la distanță, de către muncitori și, pe ultimul loc, de către țărani, aceștia având cel mai scăzut nivel al reproduției de clasă, în conformitate, de altfel, așa cum am constatat, cu politicile agrare și de dezvoltare a mediului rural ale regimului.⁶

Omogenizarea socială, în sensul de edificare a unei clase de mijloc tehnocrate similară oarecum celor existente în cadrul deocrațiilor liberale occidentale, dincolo de factualitatea sa indiscutabilă, avea de asemenea rolul de a încadra potențialele tendințe centrifugale ale tineretului și de a le readuce sub controlul societății. Altfel spus, tineretul, deși reacționează mai rapid și mai intens la contradicțiile sociale existente, atitudine critică lăudabilă, atâta timp cât nu pune în discuție ordinea politică dată, este nevoit, mai devreme sau mai târziu, să își exercite rolul care i-a fost alocat în cadrul societății.⁷

Cercetătorii CCPT erau perfect conștienți de schimbarea accelerată a naturii muncii în societățile industrializate, de tehnologizarea progresivă a acesteia, pe care am mai adus-o în discuție. Tineretul și societatea ca atare trebuiau să se adapteze acestei evoluții inevitabile. Munca, pe cât posibil, trebuia transformată în ceva creativ, cât mai plăcut, iar profesiile ca atare, în mijloace de formare

⁵ Sorin Mitulescu, “Admiterea în învățământul superior, mobilitate și selectivitate socială”, în *Tineret, Educație, Participare. Două decenii de cercetare științifică și acțiune socială*, vol. III (Bușteni: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1988), 200–201.

⁶ Maria Iurescu, “Dialectica unor factori și elemente noi în procesul de omogenizare socială”, în *Tineret, Participare, Progres Social*, vol. I (Sinaia: Uniunea Tineretului Comunist, Comitetul Județean Prahova; Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, Filiala Prahova; Uniunea Asociațiilor Studenților Comuniști din Institutul de Petrol și Gaze Ploiești, 1987, 40; Mitulescu, “Admiterea în învățământul superior”, 200–201; Liliana Mihuț, *Tineretul, Omogenizare și Diferențiere* (Cluj-Napoca: Ed. Dacia, 1985), 12, 67–68, 105, 138, 141–142, 145, 154–155, 191–194, 197–198, 201; Petre Datculescu, *Tineretul și Universul Științei* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1987), 75–76.

⁷ Ana Bazac, “Tineretul și inovația socială”, în *Dezvoltarea Societății Socialiste Românești și Formarea Personalității Comuniste a Tinerei Generații*, vol. II (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1989), 246.

flexibile și permeabile. Munca “clasică”, mecanică, repetitivă, sterilă, nu mai avea loc în acest context.⁸ Nici, așa cum am văzut deja, siguranța profesională care o însoțea. Asta nu însemna luarea în calcul a șomajului cât precarizarea progresivă a forței de muncă tinere și accentuarea caracterului relativ fluctuant al acesteia, asupra căruia ne-am oprit deja într-un capitol anterior.

Noua filosofie politică a muncii, mult mai individualistă și mai dinamică, venea la pachet cu o reevaluare pozitivă a intereselor particulare, acestea făcând tranziția între interesele individuale, perfect legitime la rândul lor, și interesele colective. Deși RSR nu a experimentat reformele gorbacioviste în anii 1980, tendințele tot mai numeroase în această direcție devin cât se poate de vizibile. Binele comun, interesul general, chiar și în societatea socialistă, este redus astfel la o metafizică găunoasă care ar pierde din vedere interesele concrete ale grupurilor concrete de lucrători tineri. Interesele specifice clasei nu sunt abandonate, iar încercările de a o transforma într-o “cochilie goală”, tot mai firești în acest context, sunt repudiate. Noul centru de greutate al socialismului este dat astfel de individ, care stă la baza oricărui grupuri și colectivități, nu de către acestea din urmă, așa cum s-a întâmplat în perioada “dogmatismului stalinist.”⁹ “În primii ani ai construcției socialiste, această concepție a avut efecte negative atât asupra psihologiei maselor, cât și asupra organizării instituționale și dezvoltării democrației. Pe de o parte, mulți oameni ajunseseră să se rușineze de faptul că mai au și interese personale, fiind tentați să disimuleze extirparea oricărui interese individuale – lucru, de altfel, irațional, imposibil, incompatibil cu natura umană.”¹⁰

Trecem peste lipsa de istoricizare a conceptului de natură umană și mergem mai departe. Această mutație ideologică profundă – este de discutat totuși în ce măsură a fost realmente o mutație și nu mai degrabă o dezvăluire – se făcea simțită din plin și la nivel de partid.¹¹ Se considera, acum, de către unii sociologi, că interesele societății nu trebuie să greveze asupra celor individuale, dar nici să fie abandonate unei metafizici a istoriei, unui transcendental kantian care, în practică, era redus la birocrăția anostă și la umanismul steril și convolut existent în

⁸ Sibil Marin, “Contexte sociale și dimensiuni prognostice privind problematica tineretului în procesul dezvoltării sociale intensive”, în *Tineret, Educație, Acțiune Socială*, vol. IV (Sinaia: Uniunea Tineretului Comunist, Comitetul Județean Prahova; Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, Filiala Prahova, 1988), 13–14; Doina Dragomirescu, “O nouă dimensiune a asigurării progresului – pregătirea pentru mobilitate”, în *Tineret, Educație, Acțiune Socială*, vol. IV, 41–42; Dumitru Borțun, “Locul intereselor de grup în sistemul de interese al societății socialiste”, în *Tineret, Educație, Acțiune Socială*, vol. IV, 138.

⁹ Borțun, “Locul intereselor de grup”, 133–138.

¹⁰ Ibid., 138.

¹¹ *Rolul și locul omului în construirea societății socialiste multilateral dezvoltate* (București: Ed. Politică, 1978), 117.

documentele de partid. “Atunci când se întrupează în practica politică, această viziune devine birocratică, antidemocratică și antiumanistă, legitimând manipularea indivizilor în numele unei «rațiuni superioare».” Departe de a fi o piedică în calea înfăptuirii intereselor colective ale societății, interesele individuale, personale, reprezintă, de fapt, “o parte constitutivă a acestora. Fiind mobilurile cele mai directe ale acțiunii individuale, ele condiționează realizarea intereselor de grup, de clasă, a oricăror interese colective.”¹²

În continuare, anumite concepții sociologice occidentale referitoare la tineret (conservatoare, liberale și post-marxiste) erau criticate de către sociologii români deoarece ar fi pendulat între două extreme, prima insistând asupra rolului eminamente tranzitoriu al acestuia, în timp ce ultima afirma caracterul activ și, în alianță cu alte forțe sociale, inclusiv revoluționar al tineretului. Problema primului tip de analiză, al cărui reprezentant principal era identificat în persoana filosofului heideggerian Jacques Ellul, rezultă din faptul că tineretul are o contribuție mai mare la dezvoltarea socială, motiv pentru care nu poate fi considerat drept o simplă paranteză în cadrul acesteia, în timp ce problema ultimului tip de analiză era aceea că tineretul nu reprezintă în sine o clasă socială, ci un mănunchi de clase care se diferențiază social în primul rând, și cultural de abia în al doilea rând; astfel, fără a reprezenta o clasă socială al cărei potențial politic transformator să fie canalizat în mod adecvat de către un partid politic de inspirație marxistă, rolul tineretului în transformările sociale din cadrul societăților capitaliste târzii nu este și nici nu are cum să devină unul atât de decisiv pe cât considera, de exemplu, Herbert Marcuse. Fiind mai mult decât o cantitate neglijabilă în cadrul dialecticii sociale, fără a deveni însă o forță revoluționară organizată, tineretul pendulează permanent între “pregătire pentru participare” și participare efectivă la dezvoltarea socială, în funcție de un cumul de factori diversi, care variază atât în timp, cât și de la caz la caz.¹³

Mai departe, sociologii care se ocupau cu sociologia tineretului socialist nu ezitau să recurgă la paralele filosofice în încercarea de a schița genealogii ale tineretului “în timp și spațiu.” Astfel, Fred Mahler ne poartă printr-un periplu istoric și intelectual, care începe, odată absentă efectivă a copilăriei din societățile arhaice explicitată pe baza inutilității acesteia în cadrul modului de producție existent, cu Platon și Aristotel, pentru care, nedispunând încă de uzul rațiunii, umanitatea tânărului nu este formată pe deplin, și ajunge apoi, după un salt de aproximativ un mileniu, la perioada medievală unde, datorită

¹² Borțun, “Locul intereselor de grup”, 139.

¹³ Mihut, *Tineretul, omogenizare și diferențiere*, 86–88; Andrei Roth, “Tineretul și mișcările sociale în capitalismul contemporan”, în Ioan Aluș et. al. (coord.), *Probleme sociologice ale tineretului* (Cluj-Napoca: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, Filiala Interjudețeană Cluj, 1979), 53–59.

schimbărilor economice și sociale care necesitau perioade mai lungi de instruire înainte de a se fi integrat în societate, vârsta majoratului era amânată considerabil. Intrarea în lumea adulților se făcea preponderent prin trei căi de acces: cavarerie, bresle meșteșugărești și universități. Mai departe, analiza se oprește asupra lui Rousseau, care încheia practic o veche tradiție educațională care vedea în copil un adult în miniatură și care făcea tranziție de la idealul antic grecesc al paideei, al dezvoltării armonioase, la crizele specifice societăților moderne, în care valoarea supremă este acum cea a libertății, libertate care se cucerește tocmai împotriva civilizației moderne care a înrobit spiritual, moral și material umanitatea. Urmează Hegel, în scrierile căruia tinerețea reprezintă momentul de negație a dialecticii sociale, și care se deschide totodată înspre o multitudine aproape inepuizabilă de posibilități. Momentul înțelegerii libertății ca necesitate este momentul în care tânărul a devenit adult, abandonând astfel reveriile universaliste subiective în favoarea unui optimism matur, concret, al participării responsabile și prospective la viața socială. Urmează apoi Marx, care se axează asupra potențialului revoluționar al tinerelor generații, respectiv de la caracterul lor istoric determinat în cadrul unor moduri de producție la fel de istoric determinate. De la robustețea colectivă a tineretului ca sursă a prefacerilor sociale viitoare în scrierile lui Marx, Mahler ajunge la individualismul romantic, exaltat și ocazional cinic al tânărului din perspectiva lui Nietzsche, cinism provocat de inconfortabilitatea existenței în cadrul unei societăți corupte și bolnave, în care slăbiciunile ridicate la rangul de virtuți sufocă adevăratul germen ale evoluției, și anume creativitatea descătușată, impenitentă și oresponsabilă a tânărului, singura capabilă de a asigura avansul unei societăți capabile de a se reinventa și de a ieși de sub povara exasperantă și indignarea morală autosabotantă în care creștinismul și mai apoi ideologiile socialiste au aruncat lumea. În sfârșit, mai aproape de perioada noastră, existențialismul sartrian detestă copilăria ca invenție mitologică având rol social profilactic, în sensul de a contribui la regenerarea lumii de mult depășite a adulților, iar secolul XX instituie adolescența ca etapă specifică a tinereții.¹⁴ Foarte interesant și lăudabil la Mahler, care face notă singulară printre sociologii români ai epocii, acesta asumă deschis limitele propriei cercetări, bazată pe un eurocentrism rafinabil, dar în ultimă instanță ireductibil.¹⁵

După invocarea ritualică a societății socialiste ca singura aptă de a valorifica în mod echilibrat și în perspectivă potențialul creativ al tineretului, Mahler face trimitere la mitologizarea tinereții, deja amintită pasager în această carte. Procesul are loc în special în societățile occidentale și este gândit pentru a edulcora

¹⁴ Fred Mahler, *Introducere în Juventologie* (București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1983), 25, 28–33, 35–36, 38–39, 40–43, 112–117, 281–283; Fred Mahler, *Tinerețea în timp și spațiu* (București: Ed. Albatros, 1986), 223–244, 247–253, 279–280, 288–290, 291–292.

¹⁵ Mahler, *Introducere în Juventologie*, 12.

sonflicte sociale mult mai ample, de a preveni descifrarea acestora în termeni de clasă. Tot acolo se manifestă și așa-numitul fenomen al meta-tineretii, starea de dependență consumeristă și non-productivă indusă tineretului și dublată de o infantilizare aparent benignă care dezorientează și depolitizează tineretul occidental, dar care nu este de nedepășit. Mahler numește metaforic această stare de fapt “sindromul Peter Pan”, argumentând, alături de Liliana Mihuț, că principala carență a societăților capitaliste în ceea ce privește tineretul este prezența considerabilă a șomajului, descurajarea sindicalizării și a participării politice, dar recunoscând, în același timp, că și societățile socialiste se confuntă, la finalul anilor 1980, cu o lipsă de forță de muncă tot mai mare, cuplată cu dificultățile crescânde de repartizare echilibrată a acesteia la nivel național. În sfârșit, odată cu întinerirea biologică a lumii, proces care s-a accentuat în a doua jumătate a secolului XX, șansele pentru întinerirea politică, revoluționară, a acesteia, cunoșteau un reviriment deloc neglijabil. Mahler mai amintea, la sfârșitul lucrării sale despre evoluția conceptului de tineret, așa-numitul “sindrom Telemah”: Telemah, fiul lui Ulise în mitologia greacă, nu reușește să se maturizeze la timp datorită plecării tatălui său de acasă pentru a lupta în războiul troian. De abia când se apropia de patruzeci de ani, Telemah, cu ajutorul tatălui său întors între timp de la război, după numeroase aventuri spectaculoase, reușește să devină un adult responsabil. Astfel, sindromul cu același nume se referă la asumarea condiției marginale a unor segmente ale tineretului și la transformarea acesteia într-un motiv de diferențiere ostentativă față de restul societății, așa cum procedează subculturile de tineret, de exemplu, care pot deveni astfel un balast și pentru societățile socialiste, nu numai pentru cele capitaliste.¹⁶

Mahler consideră de asemenea că, înainte de existența societăților socialiste, modelele anterioare de raportare la socialism au fost, prin comparație gerontocratice.¹⁷ Nu este poate o coincidență faptul că RSR investea atât de mult în studiul științific al gerontologiei și a geriatriei prin intermediul institutului de profil fondat de către celebra Ana Aslan. Așa cum am amintit deja, tinerețea reprezenta, dincolo de o metaforă a recunoașterii concrete a noului model socialist de către Occident și dincolo de obsesia personală a anumitor lideri socialiști referitoare la încetinirea sau chiar oprirea procesului de îmbătrânire, o preocupare socială legată de integrarea unor categorii de populației din ce în ce mai mari și, în perioada postbelic, din ce în ce mai independente financiar, și astfel atrăgătoare, atât pentru piața capitalistă, cât și pentru planificarea

¹⁶ Mahler, *Tineretea în timp și spațiu*, 319, 327–328, 330–331, 336–337; Mahler, *Introducere în Juventologie*, 250; Mahler, *Generația anului 2000. Scenarii de juvenologie prospectivă* (București: Ed. Politică, 1988), 47–50, 148–150, 166, 169–170, 241–247; Mihuț, *Tineretul, omogenizare și diferențiere*, 89–96.

¹⁷ Mahler, *Introducere în Juventologie*, 43.

sau semi-planificarea socialistă; dincolo de aceste aspecte, tinerețea reprezenta, iată, în RSR, și o preocupare biologică și medicală concretă.¹⁸

Conceptul de juventizare, principala contribuție a lui Mahler la sociologia tineretului, este diferit și în același timp complementar cu acela de socializare: în timp ce socializarea tineretului echivalează cu integrarea socială a acestuia, juventizarea societății reprezintă procesul fix invers, acela de dinamizare și de întinerire a societății per ansamblu. Juventologia devine astfel înțelegerea tinereții ca totalitate dinamică și contradictorie, condiționată social și istoric. Aflată la intersecția dintre demografie, fiziologie, psihologie, sociologie, economie, drept, politologie, pedagogie, axiologie și antropologie, juventologia încearcă să ofere o pondere echilibrată a factorilor sociali (clasa), respectiv a celor culturali (generația) în analiza tineretului într-o societate și într-o perioadă dată.¹⁹ Fiind prin definiție prospectivă, tinerețea are un tip de relația aparte cu viitorul, care se lasă investigată și în cadrul conceptului auxiliar al juventologiei, acela de teleonomie, știința atingerii scopurilor. Astfel, scopul tineretului este societatea în procesul juventizării acesteia, iar scopul societății este tineretul în procesul socializării acesteia. Tineretul este socializat anticipativ, iar societatea este juventizată prospectiv.²⁰ Ambele laturi dialectice se află în echilibru, cu un bemol inevitabil asupra societății, întotdeauna logic anterioară tineretului, dar nu și politic superioară acestuia, cu excepția, desigur, a societăților socialiste, în care, așa cum ne amintim, tineretului îi este imposibil să inoveze în afara liniilor directoare trasate de către partid. Exagerarea uneia sau a celeilalte laturi conduce la disfuncționalități sociale, producând un tineret fie anomic, fie ultrarevoluționar.²¹

Dacă socializarea tineretului era tratată cu asupra de măsură în literatura de specialitate, juventizarea societății era prezentată mai rar și mai puțin convingător. Nuanțele erau de asemenea importante: nu toți tinerii erau progresiști, așa cum nu toți adulții sau bătrânii erau reacționari.²² Însă, per ansamblu, socializarea coercitivă a tineretului se manifesta și prin necesitatea educabilității tineretului în funcție de aptitudinile individuale în verea eliminării, în perspectivă, a oricărui “rebut uman.”²³ Neglijarea vizibilă a juventizării în

¹⁸ Mircea Dumitru, *Ana Aslan și timpul său. O luptă de idei* (București: Ed. Medicală, 1997).

¹⁹ Mahler, *Introducere în Juventologie*, 95, 122–123, 131; Dumitru Bazac, “Lectura cărților în universul preocupărilor tinerilor”, în *Tineretul – Puternică Forță Socială. Caiet Documentar*, nr. 1, 1983, 151–153.

²⁰ Mahler, *Introducere în Juventologie*, 132–133.

²¹ Roth, “Tineretul și mișcările sociale”, 54–59.

²² Ibid., 53.

²³ Mihai Iordănescu, “O nouă strategie educativă: «Niciun rebut uman!»”, în *Tinerețea. Vârsta Opțiunilor* (București: Ed. Politică, 1980), 36–42.

raport cu socializarea era observată de către cercetătorii CCPT, care atrăgeau atenția în această privință, argumentând că tinerilor le este proprie căutarea, îndrăzneala, nemulțumirea, acestea fiind traductibile și prin contestarea “structurilor normative” existente în societate. Iar societatea socialistă fiind, așa cum am argumentat anterior, una de tranziție, discursurile sociale care o compuneau erau ele însele supuse unor metamorfoze și unor tensiuni hermeneutice la a căror problematizare tinerii erau invitați să participe fără rețineri. În general, tineretul se manifestă circumspect față de ceea ce percepe ca fiind “obligatoriu”, având tendința să forțeze “structurile normative și mai ales pe acelea care manifestă o mai slabă rezistență și prezintă un pericol mai slab de sancționare. O asemenea structură normativă este ansamblul de limbaje. Tineretul caută forme noi, proprii de exprimare. Prin artă, muzică, dans, vestimentație, decor, gesturi etc., tineretul exersează strategii de abordare a structurilor obiective. Pentru aceste motive standardizarea limbajelor și mai ales impunerea administrativă a unor stiluri elementarizate de exprimare sărăcesc societatea în resurse de schimbare.”²⁴ Cu cât ritmul schimbărilor sociale este mai mare, cu atât aspirațiile tineretului spre inovare cresc. Dacă aceste aspirații nu găsesc debușee corespunzătoare în în cadrul instituțiilor existente, interesul tinerilor pentru participare la procesul schimbărilor socio-economice scade. “E de remarcat că în teoria și practica politică a comunismului ori de câte ori s-a vorbit de creșterea rolului factorilor subiectivi s-a înțeles sporirea capacității acestora de a genera schimbări. Se impune atunci admiterea și a reciprocei: ori de câte ori un factor subiectiv accelerează ritmul schimbărilor rolul său social crește.”²⁵

În concluzie, ipoteza avansată de către sociologul Septimiu Chelcea cum că sociologia își păstra funcția socială critică inclusiv în socialism, se confirmă. Așa cum s-a observat, critica nu era însă una sistemică, nici nu putea fi, într-un regim coercitiv – ci se axa mai degrabă pe reliefaarea unor neajunsuri punctuale, dar deranjante, care aduceau totuși atingere pretențiilor ideologice ale PCR în ceea ce privește respectul și grija față de protejarea și dezvoltarea clasei muncitoare: “ne făceam portavoce a celor ce munceau. Am fi putut face mai mult?”, se întreabă retoric Chelcea.²⁶ Probabil că nu.

²⁴ Ilie Nica, “Tineretul – o provocare a obiectivității sociale”, în *Tineret, Educație, Acțiune Socială*, vol. IV, 224.

²⁵ Ibid., 225.

²⁶ Septimiu Chelcea, *Așa a fost? Așa îmi aduc aminte, 1945–2015* (Iași: Ed. Universității “Alexandru Ioan Cuza”, 2017), 165.

Politici familiale și de gen. Anii 1970–1980

Am amintit deja câteva idei referitoare la reconsiderarea rolului economic, social și cultural al familiei în mediul rural al RSR. Spre deosebire de familiile tradiționale, familia “socialistă” – o versiune a familiei moderne, nucleare²⁷ – este mai redusă din punct de vedere numeric, deoarece mecanizarea agriculturii și plasele de siguranță socială asigurate de către stat îi scutesc pe copii de necesitatea extinderii cantitative a gospodăriei sau de a avea grijă de părinți la bătrânețe, cel puțin în măsura în care vârstnicii erau îngrijiți în cadrul familiilor tradiționale. Totodată, deoarece familia modernă nu mai reprezintă o unitate economică în sine, iar tinerii au un acces mult mai larg la mijloace de informare diverse, respectiv la locuri de muncă asigurate, aceștia au tendința să fie mai independenți în raport cu părinții decât în trecut.²⁸ În același timp, datorită timpului liber extins, copilul se află mai mult decât în trecut în centrul preocupărilor familiale. De asemenea, familia – iar aceasta se va dovedi una dintre principalele sale funcții în RSR – asigura un microcosmos cu rol în mare măsură defensiv în raport cu societatea înconjurătoare.²⁹ Rolul defensiv și izolator al familiei nu reprezintă însă o particularitate a regimurilor socialiste, ci poate fi întâlnit inclusiv în regimuri democratice, ale căror cultură politică o afectează însă prin neîncrederea în instituții și reticența la socializare și participare politică. Într-o lucrare clasică, apărută în 1963, politologii Gabriel Almond și Sidney Verba argumentau că Italia și Germania Federală reprezintă exemple elocvente în acest sens, dincolo de memoria unui trecut fascist apropiat.³⁰

În RSR, familia trecea printr-o perioadă de tranziție destul de turbulentă, care putea fi echivalată practic cu o criză valorică. Procesul masiv de urbanizare și de transformare a țăranilor în muncitori contribuia la erodarea și dezorganizarea familiei tradiționale, fără a consolida în aceeași măsură familia modernă. Rezultatul era, deseori, unul dezorganizat și contradictoriu.³¹ Influențele destabilizatoare ale transformărilor economice și sociale se resimțeau atât în mediul rural cât și în cel urban, dar erau mai intense în mediul rural, tinerii de aici

²⁷ Dan Banciu, Sorin Rădulescu, Marin Voicu, *Adolescenții și familia. Socializare morală și integrare socială* (București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1987), 37–38.

²⁸ Ovidiu Bădina, Fred Mahler, “Funcțiuni și tendințe ale familiei contemporane”, în Petre Bărbulescu, Costin Ștefănescu, Leon Țopa, (eds.), *Tineretul și familia. Coordonate principale ale pregătirii tineretului pentru viața de familie*, (București: Ed. Politică, 1970), 45; Costin Ștefănescu, “Conflictul dintre generații în grupul familial”, în *Tineretul și familia*, 80.

²⁹ Banciu, Rădulescu, Voicu, *Adolescenții și familia*, 28–29.

³⁰ Gabriel Almond, Sidney Verba, *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations* (Newbury Park: Sage Publications, 1989).

³¹ Ovidiu Bădina, Fred Mahler, “Funcțiuni și tendințe ale familiei contemporane”, în Bărbulescu, Ștefănescu, Țopa (eds.), *Tineretul și familia*, 46; Constantin Schifirneț, *Cultură, Tineret, Mass-Media, Educație* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1986), 238.

fiind mai dezinteresați de dimensiunea etică și romantică a familiei și încheiând astfel căsătorii pe criterii extrem de pragmatice.³²

Publicațiile oficiale încercau însă să atenueze imaginea familiei ca fiind una în criză. Strategia, des utilizată și foarte confortabilă de altfel, era aceea de a extrapola criza familiei moderne exclusiv în cadrul societăților capitaliste.³³ Însă existau și rapoarte de cercetare ale CCPT care aveau un circuit restrâns și care argumentau că, la nivel global, modelul familial nu este amenințat de nicio criză sau proces de disoluție, ci trece, ca întotdeauna, prin perioade de reconfigurare, tinerii având acum un rol mai pronunțat decât în trecut în cadrul propriilor familii. Temerile “conservatoare” în această privință, amintite și în capitolele anterioare, nu sunt justificate, acestea postulând mai degrabă conflicte ireconciliabile între generații în loc să înțeleagă și să asume dialectica familială în funcție de contextul social și istoric în care producea efecte.³⁴ Dacă aceste transformări ale familiei și ale tineretului nu trebuie hiperbolizate în cheie conservatoare, asta nu înseamnă că nu produceau efecte sociale importante și preponderent centrifugale, într-o perioadă în care, în RSR cel puțin, familia tradițională era în plin proces de disoluție iar cea modernă nu fusese încă pe deplin configurată.

La nivel global, evoluțiile familiei constatau o socializare predilectă a tinerilor în favoarea îndrăgostirii și a romantismului, dar și limitarea ocazională a posibilităților de socializare ale tânărului.³⁵ Acestea erau cu atât mai importante în RSR, politica familială oficială fiind bazată pe o repartizare cât mai echilibrată economic și spațial a forței de muncă la nivel național, care venea, așa cum am constatat, deseori în contradicțiile cu aspirațiile pe care le aveau părinții în privința viitorului profesional al copiilor, cercetătorii CCPT identificând chiar o adevărată “hegemonie parentală” în privința orientării profesionale, fără șanse prea mari ca aceasta să fie demantelată în viitorul apropiat.³⁶ Ca peste tot în

³² Paul Kirmaier, “Instituțiile de cultură rurală și pregătirea tineretului pentru viața de familie”, în Bărbulescu, Ștefănescu, Țopa (eds.), *Tineretul și familia*, 390–391.

³³ Banciu, Rădulescu, Voicu, *Adolescenții și familia*, 36–37.

³⁴ Fred Mahler, Cătălin Mamali, “Obiective și metodologie”, în Fred Mahler (coord.), *Imaginea Reciprocă a Părinților și Copiilor în Cadrul Familiei* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1973), 2–3; v. și Ciprian Stan, “Rockul, istorie și memorie: comparații, biografii, tendințe”, în Andi Mihalache, Adrian Cioflâncă, (coord.), *Istoria recentă altfel. Perspective culturale* (Iași: Ed. Universității “Alexandru Ioan Cuza”, 1987), 787.

³⁵ William Goode, “Sociologia familiei”, în *Tineretul și Familia* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1970), 24.

³⁶ Alexandru Bejan, Petre Datculescu, Doina Buruiiană, “Rolul Familiei și al Grupului de Vârstă în Integrarea Tinerilor în Societate” (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1985), 71–72, 97, 99; Doina Buruiiană, “Sistemul de valori al tinerilor. Ierarhie și clasificare”, în George Basiliade, (coord.), *Atitudini ale Tinerilor față de Valorile Moral-Politice ale Societății Socialiste* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1980), 80–83;

societățile moderne, natalitatea era în scădere și divorțurile în creștere. Dintre toate statele socialiste, Uniunea Sovietică a fost cea mai afectată de aceste evoluții demografice, pe care însă nu le-a îngrădit, așa cum s-a întâmplat în perioada stalinistă, ci a încercat să le plaseze pe un traiect cât mai puțin destabilizator din punct de vedere social.³⁷ Așa cum s-a întâmplat și în România unde, începând cu 1966, avortul a fost efectiv interzis, iar politicile de planificare familială, gândite din perspectiva industrializării, erau axate în jurul creșterii aproape cu orice preț a natalității. Într-o lume în care forța de muncă era tot mai scăzută și tot mai educată, cel puțin în cadrul Nordului global, consolidarea demografică echivala cu dezvoltarea economică și cu creșterea influenței politicii externe românești la nivel regional și inclusiv la nivel global. Consolidarea demografică s-a produs, dar ea nu a fost dublată de creșterea economică anticipată – din motive atât interne, cât și externe, asupra cărora urmează să ne oprim mai târziu – ci de o încălcare flagrantă și scandaloasă a drepturilor femeilor asupra propriilor corpuri: mii de femei au murit între anii 1960 și 1980 datorită unor chiuretaje ilegale.³⁸

Din perspectiva politicilor anti-religioase ale regimului, augmentarea nivelului cultural al familiei echivala cu o diminuare a influenței religioase asupra tânărului, fapt dezirabil și îmbucurător. Numai că această ridicare a nivelului cultural general avea loc într-o direcție predilect tehnologică, așa cum am observat, diminuând constant capacitatea politicilor ideologice de a influența cu adevărat tineretul. O altă consecință apreciabilă din punctul de vedere al autorităților legată de nivelul educațional și cultural tot mai crescut este aceea, menționată deja, că tinerii devin astfel mai independenți în raport cu părinții, deși această independență nu este translatată, așa cum se spera, și pe plan profesional. În rest, autoritatea familiei era din ce în ce mai scăzută în ceea ce privește opțiunile intelectuale și ideologice ale tinerilor, în privința participării politice, a relațiilor sexuale, a religiei, respectiv a intenției de a întemeia o nouă familie. Se spera că, pe viitor, datorită creșterii nivelului de școlarizare, tinerii să devină și mai independenți în raport cu părinții. În ceea ce privește grupul de prieteni, important din perspectiva subculturilor de tineret, așa cum vom vedea mai încolo, se constata că acesta are o influență mai redusă asupra tinerilor decât familia.³⁹

v. și Fl. Cațan, “Centura de siguranță”, în V. Ghica et. al., *Dirigenții despre educație* (București: Ed. Didactică și Pedagogică, 1978), 207, 213; Mihai Stoian, “Redescoperă fiecare focul, reinventează roata?”, în Nicolae Tue (coord.), *Cartea Băieților* (București: Ed. Politică, 1975), 69–72.

³⁷ V. Perevedencev, “Meditațiile unui demograf”, în *Tineretul și Familia* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1970), 52–54, 59–63.

³⁸ Gail Kligman, *Politica duplicității. Controlul reproducerii în România lui Ceaușescu*, traducere de Marilena Dumitrescu (București: Ed. Humanitas, 2000).

³⁹ Alexandru Bejan, Petre Datculescu, Doina Buruiană, *Rolul Familiei și al Grupului de Vârstă în Integrarea Tinerilor în Societate* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1985), 12, 40, 71–74, 97–102; Fred Mahler, “Valorile și imaginea intergenerațională

În cadrul analizelor efectuate de către specialiști ai CCPT se constata că un motiv important de tensiune în cadrul familiilor tinere îl reprezintă locuitul cu părinții, motiv pentru care politicile locative trebuie să fie adaptate pentru a face față acestei situații. Mai departe, se constata că absența copiilor nu reprezenta un motiv de tensiune major în cadrul cuplurilor, spre deosebire de cuplurile care aveau copiii. Petrecerea timpului liber reprezenta, în schimb, o problemă mai ales pentru cuplurile fără copii, la fel ca gelozia sau infidelitatea. Absența afecțiunii afecta mai degrabă cuplurile care aveau copii, la fel și scăderea frecvenței raporturilor sexuale. Per ansamblu, tânăra familie socialistă avea un nivel de toleranță destul de ridicat față de adulter, dar păstra și trăsături patriarhale specifice, cum ar fi toleranța ridicată față de comportamentul sexual masculin premarital. În general, tinerii, care se cunoșteau de obicei la locul de muncă, afirmau că nu erau pregătiți în mod corespunzător pentru viața de familie atunci când s-au căsătorit.⁴⁰ Probabil și din cauza faptului că, în vederea încurajării natalității, vârsta legală pentru aprobarea căsătoriei în RSR era de optsprezece ani pentru bărbați și de șaisprezece ani pentru femei. În cazuri “temeinice”, vârsta femeilor putea fi și de cincisprezece ani.⁴¹ Dincolo de vârsta legală, vârsta medie reală a căsătoriilor în RSR era de douăzeci și doi de ani pentru femei și douăzeci și șase de ani pentru bărbați.⁴² Față de generațiile precedente, vârsta medie a căsătoriei era în creștere, datorită nivelului educațional tot mai ridicat și a avansării procesului de urbanizare-industrializare, iar numărul de copii în scădere, fapt care conducea, spre îngrijorarea autorităților, așa cum vom vedea imediat, la stabilizarea unui model de familie cu puțini copii.⁴³

a acestora”, în Fred Mahler (coord.), *Imaginea Reciprocă a Părinților și Copiilor în Cadrul Familiei* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1973), 41–42; George Basiliade, “Legalitatea socialistă – mijloc de ocrotire și promovare în viața socială a valorilor noii societăți”, în George Basiliade, (coord.), *Atitudini ale Tinerilor față de Valorile Moral-Politice ale Societății Socialiste* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1980), 235–236; Dan Banciu, Sorin Rădulescu, Marin Voicu, *Adolescenții și familia. Socializare morală și integrare socială* (București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1987), 289.

⁴⁰ Alexandru Bejan, “Tineretul în contextul unor fenomene demografice”, în *Tineret, Educație, Participare. Două decenii de cercetare științifică și acțiune socială*, vol. I (Bușteni: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1988), 17; Petre Datculescu, “Caracteristici ale evoluției personalității tinerilor în societatea noastră socialistă”, în *Tineret, Educație, Participare. Două decenii de cercetare științifică și acțiune socială*, vol. I (Bușteni: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1988), 48–49; Sanda Faur, “Unde și cum ne cunoaștem”, în *Familia tânără* (București: Ed. Politică, 1974), 41.

⁴¹ Ioan Comănescu, Ioan Mihuță, Raul Petrescu, *Ocrotirea Familiei în Dreptul Socialist Român* (București: Ed. Politică, 1989), 16, 253–254.

⁴² Bejan, “Tineretul în contextul unor fenomene demografice”, 11.

⁴³ Alexandru Bejan, “Familia tânără și pregătirea tineretului pentru viața de familie”, în *Tineretul – Puternică Forță Socială* (nr. 1, 1978), 53–54.

În ciuda politicilor ideologice, familia modernă socialistă avea tot mai multe în comun cu familia modernă capitalistă: în fruntea listei era, de departe, orientarea consumeristă, generată de politicile de industrializare în principal, pe lângă rolul jucat de mirajul occidental – astfel că nivelul de educație morală și civică a tineretului, la care vom ajunge puțin mai încolo, trebuia, pe cât posibil, întărit.⁴⁴ De asemenea, familiile din mediul rural erau mai patriarhale și mai autoritare decât cele din mediul urban, unde relațiile dintre membri erau mai permissive. Familia putea avea deci și un rol conservator, încetinind emanciparea culturală și contribuind la persistența valorilor și practicilor religioase. Pe termen lung, se considera în analizele CCPT, procesul de urbanizare va contribui de asemenea la modernizarea și democratizarea relațiilor intrafamiliale. Referitor la acestea din urmă, se observa că, în general, tinerele fete sunt educate mai conservator și mai patriarhal decât băieții, respectiv că, datorită integrării în producție, mamele sunt suprasolicitate în cadrul familiei socialiste, în timp ce tații au tendința de a își neglija atribuțiile.⁴⁵ Rezultă că, în conformitate cu criteriul marxist care postulează emanciparea femeii drept barometru general al emancipării sociale⁴⁶ în RSR, în ciuda unor politici de gen considerabile și lipsite de precedent, la care vom ajunge puțin mai încolo, mai erau încă multe de făcut în această privință. Per ansamblu, se observa, în cadrul tinerei familii existente în RSR, faptul că “relațiile de cooperare sunt predominante pentru orientarea școlară și profesională, relațiile de dependență pentru deciziile asupra cheltuielilor, iar cele de independență pentru alegerea prietenilor și pentru activitățile social-culturale.” Ca propunere generală adresată decidenților politici în vederea îmbunătățirii relației dintre tineri și familiile lor, respectiv dintre tineri și societate, se sugera creșterea implicării acestora în problemele care îi priveau; altfel spus, de la a acționa pentru tineret, trebuia să se ajungă la a acționa împreună cu tineretul.⁴⁷

Educat de mic în spiritul valorilor științifice, tânărul trebuia să devină de

⁴⁴ Fred Mahler, “Valorile și imaginea intergenerațională a acestora”, în Fred Mahler (coord.), *Imaginea Reciprocă a Părinților și Copiilor în Cadrul Familiei* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1973), 40.

⁴⁵ Mahler, Mamali, “Zonele de acord și de conflict dintre părinți-copii și deciziile în familie”, în Mahler (coord.), *Imaginea Reciprocă a Părinților și Copiilor în Cadrul Familiei*, 96; v. și Vasile Izdrăilă, *Buna-Cuviință și Comportamentul Civilizat* (Timișoara: Ed. Facla, 1988), 19; Mihut, *Tineretul, Omogenizare și Diferențiere*, 171.

⁴⁶ Petre Bărbulescu, “Cercetarea Științifică a Familiei și a Rolului ei Educativ”, în Petre Bărbulescu, Costin Ștefănescu, Leon Țopa, (ed.), *Tineretul și familia. Coordonate principale ale pregătirii tineretului pentru viața de familie* (București: Ed. Politică, 1970), 25.

⁴⁷ Mahler, Mamali, “Zonele de acord și de conflict dintre părinți-copii și deciziile în familie”, în Mahler (coord.), *Imaginea Reciprocă a Părinților și Copiilor în Cadrul Familiei*, 88, 99–100; Sanda Faur, “Momentul critic. Știm oare să-l depășim?”, în *Familia tânără* (București: Ed.

asemenea un familist convins. Imoralitatea, orice ar fi putut însemna aceasta, nu cadra cu principiile PCR, astfel că umanismul socialist, dreptul la o existență relativ decentă, simplu spus, nu era aplicabil celor care încălcau normele existente.⁴⁸ Un exemplu în acest sens, pe plan extern, era dat de familiile extinse din cadrul comunităților hippie americane, considerate ca fiind promiscue, lipsite de responsabilitate, neigienice, neglijente față de copii, pe care i-ar atrage chiar în orgii sexuale potențate cu ajutorul substanțelor halucinogene; rousseauism-ul pe care acestea pretindeau că îl încarnează nu era de fapt decât primitivism de cea mai joasă speță, astfel că spiritualismul hippie era asemănător, până la urmă, prin izolarea față de societate, cu cel al comunităților neoprotestante, la care vom ajunge în scurt timp.⁴⁹ Din contră, familia și morala socialistă, se argumenta filosofic, au la bază ethosul kantian al omului înțeles în calitate de scop suprem și nu de mijloc, și pe care îl duc de altfel până la capăt, ceea ce era imposibil în societatea conservator-liberală în care a apărut filosofia kantiană. Mai departe, divorțul este un alt fenomen care intră în contradicție cu morala socialistă și, deși nu este scos în afara legii, este restricționat.⁵⁰ Așa cum nu reușește să se disocieze suficient și în mod convingător de avansul tehnologic global, desfășurat în parametri preponderent capitaliști, de influențele consumériste și culturale occidentale, socialismul românesc nu reușește nici pe plan filosofic să se despartă de matricea ontologică a alterității sale.

Suntem foarte departe, astfel, de interpretările sexualității și ale familiei din perioada pre-stalinistă a Uniunii Sovietice, deja amintite. Deși familia tradițională fusese în bună măsură înlocuită în procesul modernizării socialiste, politicile familiale ale statelor socialiste est-europene preiau, pe filieră stalinistă și, ulterior, în moduri mai mult sau mai puțin autonome, interpretări din ce în ce

Politică, 1974), 96–97; Valentina Liciu, *Pregătirea pedagogică a adolescenților pentru viața de familie* (București: Ed. didactică și pedagogică, 1975), 44–46, 59–60.

⁴⁸ Nicolae Ceaușescu, *România pe Drumul Desăvârșirii Construcției Socialiste. Rapoarte, Cuvântări, Articole*, Vol. I (București: Ed. Politică, 1968), 272; Gheorghită Fleancu, Ion Stanciu, *Copii, Familie, Educație Științifică* (București: Ed. Științifică, 1964); Tudor Olaru, “Comuniștii – promotori ai celor mai înalte idealuri morale ale epocii noastre”, în Ionel Achim, Tudor Olaru (coord.), *Cetățean, societate, familie. Dezbateri etice* (București: Ed. Politică., 1970, 316–317; Vasile Constantin, “Socialismul și valorile morale”, în Achim, Olaru (coord.), *Cetățean, societate, familie*, 27.

⁴⁹ Liciu, *Pregătirea pedagogică a adolescenților*, 21–23; Stan, “Rockul, istorie și memorie: comparații, biografii, tendințe”, 790–791; Petru Berar, “Sectele religioase în epoca contemporană”, în Petru Berar, Matei Șimandan, (coord.), *Tineret, educație, cunoaștere. În sprijinul educației materialist-științifice a tineretului* (București: Comitetul Central al Uniunii Tineretului Comunist, 1979), 70–71.

⁵⁰ Ursula Șchiopu, Ionel Achim, “Trăsăturile morale ale vieții de familie în socialism”, în *Comportament, Atitudini, Idealuri. Culegere de Materiale pe Teme de Educație Moral-Cetățenească* (București: Ed. Politică, 1968, 130–132.

mai conservatoare asupra familiei, al cărui rol central nu mai este acela de a se disocia de vechiul model de societate, accentuând diferența, ci de a contribui la construcția modelului socialist, pe baza unui efort coordonat prin intermediul unor politici centralizate; acum, ceea ce conta era sinergia, determinarea și spiritul de sacrificiu; a face notă discordantă, în acest context, începea să semene din ce în ce mai mult cu o formă de insubordonare.

Politicile de gen din RSR merită la rândul lor o discuție aparte. Socialismul românesc a contribuit în mod categoric la acordarea a numeroase drepturi femeilor în raport cu epocile anterioare; în același timp însă, a făcut cel mai puțin în raport cu celelalte regimuri socialiste din regiune pentru emanciparea reală a femeilor de sub tutela unei culturi patriarhale extrem de apăsătoare.⁵¹ Pe cale de consecință, deoarece femeile au fost promovate în primul rând în calitate de reprezentante ale familiei socialiste și mai puțin spre deloc în calitate de persoane cu nevoi și aspirații care nu implicau neapărat înființarea unei familii⁵² – politicile de gen ale RSR sunt subsumabile politicilor familiale. Motiv pentru care am descis să le tratez în acest subcapitol al cărții și nu într-unul separat.

Sexualitatea în sine era de asemenea percepută printr-o grilă conservatoare, fiind subordonată productivității: plăcerea ca scop în sine, la fel ca homosexualitatea, transexualitatea, pedofilia sau gerontofilia, considerate în mod explicit perversiuni, nu erau agreate la nivel oficial, neavând nicio contribuție concretă la consolidarea societății, ba dimpotrivă. Morala socialistă era una austeră, devenind din ce în ce mai austeră spre finalul regimului. În cadrul acesteia, hedonismul nu avea cum să joace un rol central, fiind asimilat individualismului consumerist mic-burghez. Motiv pentru care și adulterul era stigmatizat deși, așa cum am amintit, familiile din acea perioadă nu aveau neapărat un nivel de exigență foarte ridicat din acest punct de vedere. De asemenea, în ciuda discursului oficial sobru și moralizator, manualele despre sexualitate erau foarte instructive, explicite și permissive, oferind informații foarte precise despre poziționarea și stimularea organelor sexuale feminine sau despre pozițiile sexuale, argumentând că acestea din urmă depind de anatomiile membrilor cuplului și este chiar indicat să fie schimbate periodic pentru a se evita instaurarea rutinei.⁵³

⁵¹ Kligman, *Politica duplicității*, 36; Luciana Jinga, "Tinerii și sexualitatea în România Comunistă. Manualele de educație sexuală", în Mioara Anton, Bogdan Cristian Iacob, Cristian Vasile (coord.), *Tineri și tineret în România socialistă. Identitate, ideologie și dinamici socio-culturale* (Târgoviște: Ed. Cetatea de Scaun, 2022), 135–136; Luciana Jinga, *Gen și reprezentare în România comunistă, 1944–1989* (Iași: Ed. Polirom, 2015), 122.

⁵² Stela Iancu, "Tineretul și familia – exigențe, acțiune formativă, responsabilitate", în George Văideanu, Adrian Neculau (coord.), *Tineretul și Lumea Contemporană* (Iași: Ed. Junimea, 1985), 187.

⁵³ Jinga, "Tinerii și sexualitatea în România Comunistă", 141–142, 152; Ciprian Plăiașu,

Deși departe de a reprezenta o perversiune, prostituția era incriminată și oficial interzisă, deoarece reprezenta un atentat la adresa integrității morale a familiei socialiste.⁵⁴ Masturbarea, chiar dacă era normalizată în unele lucrări despre sexualitate apărute inclusiv în statele socialiste est-europene⁵⁵ era percepută în mare măsură în RSR drept o practică vicioasă, specifică în primul rând societăților individualiste din trecut. În socialismul, sexul se face întotdeauna împreună cu un partener, fiind, până la urmă, un act de importanță publică. Se anticipa, astfel, prin ideologizarea stângace a masturbării, diminuarea acestui obicei indezirabil, practicat mai ales de către tineri, odată cu dezvoltarea socială per ansamblu.⁵⁶

Politicele demografice implementate de către RSR, deși la un nivel mai intens decât alte state socialiste, făceau totuși parte dintr-un context mai amplu. Astfel, statele dezvoltate occidentale, cele ale căror avans depindea în primul rând de tehnologie, și, în același timp, apte, datorită nivelului de prosperitate atins, să atragă forță de muncă ieftină din afara granițelor – acestea se pronunțau în acea perioadă pentru planificarea familială. Statele în curs de dezvoltare, socialiste sau nu, neavând acel nivel de dezvoltare care să le permită să nu mai depindă în mod direct de forța de muncă disponibilă – adoptau de obicei politici demografice dinamice, agresive chiar, nefiind suficient de atractive din punct de vedere economic și suficient de încrezătoare din punct de vedere politic pentru a atrage migranți.⁵⁷

Scăderea populației a reprezentat un fenomen demografic experimentat de către toate statele socialiste. În Cehoslovacia și RDG, unde nivelul de dezvoltare și de urbanizare era ridicat și înainte de instaurarea socialismului, diminuarea nu a fost atât de dramatică. Pentru a corecta această tendință, Uniunea Sovietică a interzis avortul în anii 1930, dar l-a readus în legalitate în 1955, pentru a marca, și în acest fel, despărțirea de stalinism. Regimurile socialiste est-europene s-au conformat și ele noii tendințe astfel că, în RPR, după ce fusese interzis în 1948, avortul a redevenit legal în 1957, parțial și din cauza turbulențelor create de către revoluția maghiară în anul precedent – fiind din nou interzis nouă ani mai târziu, și într-o formă mult mai drastică decât înainte.⁵⁸

“Surprizele istoriei orale: cinemateca bucureșteană, între mitul libertății și realitatea intruziunii ideologice”, în Mihalache, Cioflâncă (coord.), *Istoria recentă altfel*, 496.

⁵⁴ Victor Săhleanu, *Omul și sexualitatea* (București: Ed. Științifică, 1967), 70–71

⁵⁵ Heinz Grassel, *Tineret, Sexualitate, Educație* (București: Ed. Didactică și Pedagogică, 1971), 108–117.

⁵⁶ Săhleanu, *Omul și sexualitatea*, 82–83.

⁵⁷ Kligman, *Politica duplicității*, 17–18; Corina Doboș, “Reglementarea accesului la avort și promovarea contracepției moderne în «Europa de Est» 1945–1989”, în Corina Doboș (coord.), *Politica pronatalistă a regimului Ceaușescu. O perspectivă comparativă*, vol. I (Iași: Ed. Polirom, 2010), 45.

⁵⁸ Kligman, *Politica duplicității*, 33, 59–60; Doboș, “Reglementarea accesului la avort”, 38.

Neacceptând consecința demografică a ridicării nivelului de trai, și anume, scăderea corelativă a numărului de copii născuți, regimul socialist reintroduce ilegalizarea avortului, în încercarea de a prelua, din nou, controlul asupra corpurilor femeilor, a căror contribuție la continua dezvoltare economică și socială a țării devenea a stfel mult mai mare decât cea a bărbaților. În aceeași logică, procedurile legale pentru obținerea divorțului sunt îngreunate.⁵⁹ Deși pe plan educațional, profesional și politic femeile făcuseră progrese notabile, numărul acestora crescând gradual în cadrul PCR și ajungând la peste o treime în anii 1980 – acestora le lipsea accesul la bunuri de uz casnic suficient de multe și de performante pentru a le ajuta în cadrul gospodăriei, deși situația era cunoscută de către autorități și, cel puțin pe plan retoric, se încerca remediere acesteia. De asemenea, așa cum am menționat, structura patriarhală a familiei, deși suferise modificări, acestea nu afectaseră rolurile tradiționale alocate femeii, fapt pentru care, din multe puncte de vedere, viața femeilor a devenit mai grea.⁶⁰ Statul investise masiv în facilitățile acordate forței de muncă feminine – concedii plătite, maternități, creșe, grădinițe etc. Acestea erau gândite, majoritatea, ca noi forme de integrare a femeilor în muncă, și mai puțin ca mijloace de a le ușura sarcinile din ce în ce mai mari pe care acestea le executau în cadrul propriilor gospodării.⁶¹ Prezența femeilor în toate sectoarele de activitate înregistrase un avans considerabil, însă este vorba preponderent de un avans cantitativ, nu unul calitativ, deoarece puține femei ajungeau să ocupe funcții de conducere în activitatea pe care o desfășurau.⁶² Se ajungea aici în primul rând datorită supra-solicitării femeilor și a muncii suplimentare neremunerată a acestora pentru creșterea copiilor și îngrijirea gospodăriei, acestea neputând astfel să concureze de la egal la egal cu un bărbat în competiția pentru avansarea în carieră și preferând, pentru a putea face față multitudinii de sarcini extraprofesionale care le reveneau, să rămână pe o poziție profesională inferioară, pentru care primeau de asemenea un salariu redus.⁶³

Interzicerea avortului a ridicat considerabil rata natalității în primul an de

⁵⁹ Jinga, *Gen și reprezentare în România comunistă*, 142–143; T. Trutzer, “Împotriva atitudinii ușuraticе față de familie și față de dragoste”, în T. Stoica, *Carte pentru tineri* (București: Ed. Medicală, 1968), 82.

⁶⁰ Kligman, *Politica duplicității*, 36; Maria Bucur, Mihaela Miroiu, *Birth of Democratic Citizenship. Women and Power in Modern Romania* (Bloomington: Indiana University Press, 2018), 114; Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul construirii*, vol. XVI (București: Ed. Politică, 1979), 106; Donald Raleigh, *Russia's Sputnik Generation. Soviet Baby Boomers Talk about Their Lives* (Bloomington: Indiana University Press, 2006), 202–203.

⁶¹ Kligman, *Politica duplicității*, 36.

⁶² Claudia-Florentina Dobre, *Eroine neștiute. Viața cotidiană a femeilor în perioada comunistă în Polonia, România și RDG* (Târgoviște: Ed. Cetatea de Scaun, 2020), 185.

⁶³ Jinga, *Gen și reprezentare în România comunistă*, 212–213.

la intrarea în vigoare a legii. Ulterior, populația a continuat să crească până în 1974, când s-a stabilizat. După acest an, sporul demografic a devenit neglijabil, semn că societatea se adaptase deja, așa cum a putut, la această măsură represivă. În primii ani de la implementarea noii legi, creșterea natalității a fost asigurată în principal de către femei tinere, sub treizeci de ani, care de abia se căsătoriseră și își doreau oricum să nască. Femeile de peste treizeci de ani, cele care, în general, aveau deja numărul de copii dorit, au fost cele mai afectate de interzicerea avortului. În anii 1970, sarcina putea fi întreruptă, dincolo de motive medicale serioase, în cazul în care femeia respectivă născuse deja patru copii; în deceniul următor, numărul minim de copii necesar pentru solicitarea unei operațiuni de chiuretaj ajunsese la cinci. Cuplurile care nu aveau copii erau obligate să plătească o taxă suplimentară pentru a compensa astfel “sustragerea” de la nevoile demografice ale societății. Alocațiile se plăteau până la împlinirea vârstei de șaisprezece ani și, în cazuri speciale, optsprezece ani. Suma creștea în funcție de numărul de copii existent în familie, dar se plafona după nașterea celui de al patrulea copil. În mod lăudabil, doctorii au contribuit la atenuarea impactului acestei măsuri legislative represive asupra vieților femeilor prin relaxarea exigențelor în privința controalelor ginecologice obligatorii, de exemplu, în ciuda faptului că, dacă normele reproductive pe unitate nu erau îndeplinite, li se rețineau anumite sume din salariu. De menționat și că forțele de ordine și procuratura erau mai puțin vigilente în ceea ce privește posibilele sarcini nedepistate pe măsura ce distanța față de centrele urbane majore creștea.⁶⁴ Iată ce își amintește o tânără care a fost supusă unei operații de întrerupere a sarcinii în acea perioadă și care a reușit să o ducă la bun sfârșit:

“Ca să fac chiuretajul, soacra mea a vorbit cu o colegă care a vorbit cu doctorul. Nu se putea face la spital, se făcea într-o locuință, la tine sau în altă parte. Doctorul ăla își lua o trusă din spital. Când desfăcea o trusă de chiuretaj pentru unul legal, șterpelea o alta. Trusele erau sigilate după sterilizare. Venea procurorul când se desigila. Dar nu folosea decât una sau două și pe celelalte le folosea la operații clandestine. Avea loc o întreagă regie ca să nu afle vecinii. Și am fost obligată și eu să fac această regie. M-am dus la casa respectivă, nu are importanță unde era, cu un buchet de flori ca în cazul în care mă văd vecinii, care știau că acolo locuia un ginecolog, văzând o figură străină, să nu intre la bănuieli. Mergeam cu un buchet de flori ca și cum eram în vizită. M-a primit doctorul, am intrat. Pe un pat, cu anestezie minimă, m-a chiuretat în cea mai mare viteză. În momentul în care a terminat, clinck la ușă. Ți dai seama ce am simțit noi atunci? Parcă am murit! Repede, îmbracă-te, cafeaua era deja pregătită și când a intrat

⁶⁴ Kligman, *Politica dublicității*, 78–84, 114–116; Luciana Jinga “Inspecții în teritoriu”, în Luciana Jinga, Florin Soare, (coord.), *Politica pronatalistă a regimului Ceaușescu. Instituții și practici*, vol. II (Iași: Ed. Polirom, 2011), 56.

vecina noi stăteam la cafea. După care a trebuit să merg pe stradă chiuretată ca să iau un taxi cât mai departe de casa aceea”⁶⁵

Celebrarea femeilor în calitate de mame în primul rând, respectiv de lucrătoare și “educatoare”, în al doilea rând, se făcea, începând cu anii 1980, și în cadrul unor cluburi speciale care purtau numele de “Femina.” Controlate desigur de către PCR, aceste cluburi erau însă gândite mai puțin ca foruri de îndoctrinare directă; utilitatea lor era mai degrabă practică, în sensul de consolidare a unor rețele locale de sprijin pentru femei, în special tinere mame, care aveau nevoie de diverse sfaturi, și care puteau deveni exemple de bune practici pentru alte tinere reticente față de ideea de a avea copii sau mai mulți copii.⁶⁶ Totodată, cluburile pentru femei se putea constitui într-un mijloc de contracarare a feminismului occidental, dacă ar fi fost cazul. Emanciparea femeilor împotriva ideii de familie clasică, patriarhală, descoperirea și experimentarea radicală cu propriile corpuri, minimalizarea pe cât posibil a rolului bărbaților în viețile publice și private ale acestora, toate aceste idei păreau stridente și nedialectice în viziunea oficială existentă în RSR, unde se sublinia complementaritatea femeii în raport cu bărbatul și exprimarea satisfăcătoare acestei dialectici de gen în cadrul familiei socialiste.⁶⁷ Ideile feministe occidentale, liberale, fie socialiste, nu puteau avea o influență notabilă în RSR, dincolo de eforturile ideologiei oficiale în acest sens, din simplul motiv al existenței unei culturi patriarhale puternice, extinsă la nivelul celei mai mari părți a societății – și reticentă din start față de astfel de abordări.

Pe plan regional, political anti-avort a RSR a fost, de departe, cea mai restrictivă, fără a produce, în schimb, rezultate notabile. Bulgaria, Ungaria, Iugoslavia sau RDG au avut politici de stimulare ale natalității mult mai generoase, deși politica pronatalistă bulgară a avut și o clară componentă rasistă, încercând limitarea numărului de copii al familiilor rome prin diminuarea graduală a alocațiilor după nașterea celui de al treilea copil, iar RDG a renunțat în 1972 la interzicerea avortului în încercarea de a obține capital de imagine în competiția sa permanentă cu RFG, chiar dacă, în acea perioadă, a ajuns să aibă cea mai scăzută rată a natalității la nivel global.⁶⁸

În plus, spre deosebire de femeile din RSR, femeile din alte state socialiste est-europene se bucurau mai mult de rezultatele muncii lor și puteau călători

⁶⁵ Dobre, *Eroine neștiute*, 312.

⁶⁶ Kligman, *Politica duplicității*, 126; Ceaușescu, *România pe drumul*, vol. XVI, 103; Ceaușescu, *România pe drumul*, vol. XXV, 126; Ceaușescu, *România pe drumul*, vol. XXIX, 359–360.

⁶⁷ Liciu, *Pregătirea pedagogică*, 32–38; Carol Roman, *Femeile și tineretul – două categorii sociale discriminate în Occident. De ce s-a sinucis Jane Wiss?* (București: Ed. Politică, 1986), 66.

⁶⁸ Doboș, “Reglementarea accesului la avort”, 60, 79, 104.

mai des în străinătate, inclusiv în Occident. Vacanțele românelor însemnau, în primul rând, călătoria la rudele de la țară, sau scurte excursii la munte și la mare.⁶⁹ Deși se înregistrase un progres și la acest capitol în raport cu perioada anterioară, la nivelul regiunii lucrurile nu stăteau prea bine. Chiar și așa, femeile au reușit să se adapteze la politicile familiale socialiste și la facilitățile oferite de către regim. În multe cazuri, le-au utilizat pentru beneficii proprii, în vederea ajutorării familiei sau a rudelor, de exemplu, sau pentru a avansa în carieră.⁷⁰

Dificultățile și restricțiile legate de posibilitatea călătoriilor în afara țării au produs și în RSR o imagine idealizată a Occidentului, care era însă departe de a fi una reală, așa cum își amintește o fostă învățătoare care, având ca musafir un emigrant român în Italia, subliniază cât de surprins se arăta acesta față de accesibilitatea unor produse alimentare de bază (carne, cașcaval etc.), pe care românii le achiziționau la kilogram, în timp ce el nu își permitea să le cumpere decât la felie.⁷¹ Sigur că, mai ales în a doua jumătate a anilor 1980, situația s-a deteriorat din acest punct de vedere în RSR: puterea de cumpărare a scăzut, deși nu dramatic, așa cum s-a întâmplat după 1989, în timp ce penuria alimentară, inclusiv la produsele de bază, s-a amplificat.

Adolescența ca vârstă intermediară între copilărie și tinerețe.

Anii 1970–1980

Mai departe, în calitate de etapă intermediară între copilărie și tinerețe, adolescența, practic o invenție a pedagogiei secolului XX, care fusese însă deja anticipată în scrierile lui Rousseau⁷² – reprezenta o fază de tranziție a tineretului în care influența familiei este în continuare mare, fiind însă în același timp concurată de modele alternative. Aici intervenea influența factorului politic, în încercarea de a diminua pe cât posibil influența familiei în ceea ce privește opțiunea profesională a adolescentului, pe de o parte, respectiv de a păstra și de a consolida această autoritate în măsura în care contribuia la producerea de viitori cetățeni disciplinați, responsabili și integrați în colectivele din care urmau să facă parte. Primele idei despre viitoarea profesie apăreau în adolescență, iar autoritățile încercau să le insuflă adolescențelor ideea unei compatibilități între idealurile lor morale și idealurile profesionale ale societății socialiste. Eroizarea muncii pentru a o face cât mai atractivă pentru viitorii muncitori, indierent de opiniile pragmatice și prozaice ale părinților, iată despre ce era vorba în cele

⁶⁹ Dobre, *Eroine neștiute*, 178.

⁷⁰ Ibid., 259–260.

⁷¹ Ibid., 309–310; v. și Mioara Anton, “Ceaușescu și poporul.” *Scrisori către “iubitul conducător”*, 1965–1989 (Târgoviște: Ed. Cetatea de Scaun, 2016), 32, 35.

⁷² Ana Bazac, Dumitru Bazac, “Introducere în lumea adolescenței”, în *Opinii despre adolescență* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului 1972), 50–51.

din urmă.⁷³ Încă de mici copii, de exemplu, tinerii din mediul urban trebuiau învățați să nu treacă indiferenți pe lângă șantiere.⁷⁴ Departate de a reprezenta deci un pericol, adolescența era mai degrabă o oportunitate pentru testarea și eficientizarea ideilor socialiste⁷⁵ așa cum tineretul în sine nu era nici non-conformist sau agresiv, nici dinamic, receptiv și romantic; direcția în care o lua ținea mai mult de contexte locale fluide și nu putea fi influențată decât parțial de politici publice gândite la nivel național.⁷⁶ Adolescența reprezenta nu numai o oportunitate, ci și un test pentru autorități, fiind perioada în care contradicțiile psihologice ale tinerilor se amplifică.⁷⁷

Dacă în această perioadă, căreia îi sunt specifice originalitatea, reticența, încăpățănarea și non-conformismul, se reușea inocularea unui ideal profesional, respectiv diminuarea influenței subculturilor de tineret, atunci adolescentul era aproape câștigat pentru meseria respectivă și, per ansamblu, pentru societate.⁷⁸ Spre deosebire de cercetările care postulau blazarea generalizată a tinerilor din societățile socialiste și capitaliste deopotrivă, cercetările CCPT demonstrau, pe baza unor largi eșantioane empirice, faptul că adolescenții români își aleg în mare măsură modele aspiraționale, fapt pentru care oportunitatea de a fi influențați în direcția dorită exista din plin, doar că nu era, se argumenta, fructificată în mod corespunzător, responsabilitatea principală pentru acest neajuns revenind, așa cum știm deja, UTC-ului, în ciuda faptului că politicile familiale reprezentau o parte importantă a învățământului politic

⁷³ Fred Mahler, "Adolescentul și opțiunea morală (Ipoteze și concluzii pe baza unei cercetări a idealurilor tineretului din România)", în *Opinii despre adolescență*, 27–28; Ion Lungu-Movilă, *Pasiune și Ideal* (București: Ed. Albatros, 1975), 131–144; Teofil Bușecan, *Eroismul în muncă* (București: Ed. Politică, 1976); Congresul al XII-lea al Partidului Comunist Român (București: Ed. Politică, 1981), 23–34; Ceaușescu, *România pe drumul*, vol. III, 877; v. și Marin Neagu, "Cinstea, corectitudinea, principialitatea – însușiri de bază ale omului societății socialiste", în *Comportament, Atitudini, Idealuri. Culegere de Materiale pe Teme de Educație Moral-Cetățenească* (București: Ed. Politică, 1968), 112–116.

⁷⁴ Anton Vasilescu, *Copii, familie, muncă* (București: Societatea pentru Răspândirea Științei și Culturii, 1962), 40.

⁷⁵ Mihai Stoian, *Adolescența. O Primejdie? (Dilemele adulților)* (București: Ed. Didactică și Pedagogică, 1968).

⁷⁶ Datculescu, "Caracteristici ale evoluției personalității tinerilor", 45.

⁷⁷ Ion Dumitrescu, Nicolae Andrei, *Activitatea Educativă a Dirigintelui. Conținut și Metodă* (Craiova: Ed. Scrisul Românesc, 1975), 15–16; v. și V. Suhomlinski, *Lumea spirituală a școlarului. Preadolescența și adolescența* (București: Ed. Didactică și Pedagogică, 1962), 158–171.

⁷⁸ Emil Păun, "Implicații socio-educative ale adolescentului", în *Opinii despre adolescență* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1972), 43–48; Ana Bazac, Dumitru Bazac, "Introducere în lumea adolescenței", 57, 64–65; v. și Ion Dumitrescu, Nicolae Andrei, *Aspirații și atitudini în adolescență* (București: Ed. Albatros, 1983), 254; Radu Dumitriu, *De vorbă cu tinerii. Probleme de educație a sexelor* (București: Ed. Albatros, 1972), 90–95.

din cadrul organizațiilor de tineret.⁷⁹ Pe cale de consecință, adolescenții erau atrași în principal de modele nesocialiste.⁸⁰

Deseori, radicalismul adolescentin era alimentat, așa cum am argumentat deja, de autorități rigide, incompetente și obtuze. Constatarea era valabilă și pentru Uniunea Sovietică, nu numai pentru RSR. O altă similaritate identificabilă la nivelul celor două state și la nivelul întregii lumi dezvoltate și în curs de dezvoltare de altfel, era deja amintita tendință înspre profesii tot mai calificate, pentru a căror exercitare efortul fizic depus scade.⁸¹ Însă aserțiunea conform căreia, în RSR, tineretul nu ar fi fost alienat în raport cu ordinea politică existentă, este desigur una pur propagandistică⁸²: alienarea, așa cum știm încă de la Hegel, reprezintă o constantă insurmontabilă a societăților moderne.

Un aspect pozitiv care reiese din cercetările CCPT este acela că nivelul de lectură al adolescenților era unul ridicat, deși în economia timpului lor liber, această activitate nu reprezenta o prioritate. Dintr-o perspectivă genizată, tineretele citeau mai mult decât băieții. Cititul era deprins ca urmare a insistențelor familiei sau a obligațiilor școlare, dar tindea să se reproducă rapid în rândul adolescenților și din proprie inițiativă. Principalele cărți citite erau cele de povești, aventuri, biografiile, cărțile de dragoste, despre tineret, poeziile, cărțile de teatru, de știință, cărțile de filosofie, cele umoristice și, în sfârșit, cele cu povești referitoare la animale.⁸³

În cazul în care preocupările nu le erau canalizate în mod corespunzător, tinerii puteau dezvolta instincte sexuale și vicii indezirabile pentru morala socialistă⁸⁴, așa cum se întâmpla în cadrul comunităților hippie americane, mai sus amintite. Sau, așa cum am menționat deja, în cazul homosexualității: “Uneori un homosexual va încerca să se apropie de un adolescent pentru a-l «seduce». Formele de abordare sunt tipice, încercând seducerea adolescentului, în primă etapă, aprin aprecieri la adresa fizicului. Într-o altă etapă

⁷⁹ *Planuri Tematice pentru Dezbateri în Cadrul Învățământului Politic al UTC* (București: Uniunea Tineretului Comunist, 1973), 51–56.

⁸⁰ Ana Bazac, Dumitru Bazac, “Introducere în lumea adolescenței”, 67–72.

⁸¹ I. S. Kon, “Psihologia adolescenței”, în *Opinii despre adolescență*, 104–109; v. și Sorin Rădulescu, “Conștiință și raționalizare morală (etichetarea – factor de risc al comportamentului deviant juvenil)”, în Leon Buburuzan, Ion Răcaru, (eds.), *Cultură, Conștiință, Acțiune, Tineret*, vol. I (Câmpulung Moldovenesc: Uniunea Tineretului Comunist, Comitetul Județean Suceava, Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, Filiala Suceava, 1989), 67–71.

⁸² Florin Anghel, *Adolescența e ca zorile...* (București: Ed. Albatros, 1984), 35.

⁸³ Dumitru Bazac, *Preocupări de lectură ale adolescenților. Raport de cercetare* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1981), 12, 25, 33, 39, 42, 47–48.

⁸⁴ *Tânărul în familie* (București: Ed. Medicală, 1979), 37; Adriana Deculescu, *Viața și dragostea* (București: Ed. Medicală, 1969); Dumitru Theodosiu, *Mai aproape de elevi* (București: Ed. Didactică și Pedagogică, 1972), 28.

îi propune o vizită și îi face cadouri. După ce află ce înclinații are tânărul, va încerca să-l atragă prin satisfacerea acestora. Desigur, adolescentul simțindu-se apreciat și mulțumit de atențiile cu care este tratat, poate să cadă în capcană”, devenind, astfel, un pervers.⁸⁵ Sexualitatea era astfel politizată și normalizată în sens productiv și social, dimensiunea individualistă și inutilizabilă social a acesteia fiind deci desconsiderată, chiar dacă tolerată. Exact genul acesta de biopolitică și de normalizare a sexualității îl identifică Michel Foucault în cazul modernității capitaliste europene, ale cărei resorturi morale erau profund ancorate în creștinism.⁸⁶

Nu doar aspectele încurajabile sau cele remediabile în ceea ce privește tineretul erau amintite în literatura de specialitate, indiferent dacă aceasta era distribuită în circuite mai restrânse sau mai largi, ci și situații foarte delicate, chiar revoltătoare și zguduitoare deopotrivă, cum erau cele ale unor tineri din căminele pentru copii care fuseseră abuzați sexual sau decedaseră în circumstanțe neelucidate pe deplin, respectiv cazuri ale unor vârstnici din cămine pentru bătrâni care erau reuniți cu familiile după mult timp, însă rezultatele nu erau cele așteptate. Reportajele jurnalistului Mihai Stoian în astfel de plasamente sociale sunt foarte elocvente și în același timp foarte tulburător redade, întregind peisajul unei abordări generale a familiei și a tineretului diversă, pe alocuri contradictorie și prea puțin cosmetizată.⁸⁷

Politici educaționale. Anii 1960–1970

O primă și foarte importantă apreciere referitoare la învățământul românesc din perioada socialistă este aceea că acesta avea mai degrabă o funcție anticipatorie, dincolo de utilitatea lui concretă, aceea de a educa forța de muncă, în contextul avansului tehnologic global, în vederea implementării politicilor economice trasate de către PCR. Învățământul, din acest punct de vedere, era mai avansat decât societatea propriu-zisă, deoarece politicile educaționale pregătesc tineretul pentru o societate care nu există încă, dar ale cărei fundații sunt ferm ancorate în prezentul socialist.⁸⁸ Această explicație formală era însă contrazisă de anumite analize care ajungeau la concluzia opusă, și anume aceea că învățământul nu se dezvoltă în ritmul în care ar fi necesar pentru a face față provocări-

⁸⁵ Ioan Vinți, Cornel Pascu, *Adolescența și sexualitatea* (București: Ed. Medicală, 1983), 88.

⁸⁶ Michel Foucault, *The Birth of Biopolitics. Lectures at the College de France, 1978–1979* (New York: Palgrave MacMillan, 2008).

⁸⁷ Mihai Stoian, *Reporter în anchetă* (București: Ed. Tineretului, 1966); Mihai Stoian, *Anchetă printre minori* (București: Ed. Tineretului, 1967).

⁸⁸ Mircea Popovici, “Managementul activității tehnico-productive”, în Anton Vasilescu, Petre Bărbulescu (coord.), *Școala și pregătirea tineretului pentru muncă* (București: Revista de Pedagogie, 1976): 31–36.

lor viitorului.⁸⁹ Unul dintre motive ar fi fost acela că învățământul românesc din perioada socialistă stimula în primul rând memorarea mecanică, nu gândirea critică.⁹⁰

În 1948 are loc prima reformă a învățământului din ceea ce devenise între timp RPR. Ca element de noutate apare, pe lângă școlile profesionale, așa numitele școli muncitorești, unde persoane cu vârste cuprinse între paisprezece și cincizeci și cinci de ani puteau trece printr-o alfabetizare rapidă într-un an sau doi de școală medie, comprimați, după care puteau fie să (re)între în producție, fie să se înscrie la facultate. Durata pregătirii profesorilor este redusă pentru a face față nevoilor ample ale alfabetizării și ale industrializării.⁹¹ În perioada interbelică, peste jumătate din populația țării era analfabetă.⁹² Ulterior, după ajungerea lui Ceaușescu la putere, această reformă a învățământului este criticată pe motiv că ar fi scurtat nepermis de mult durata studiilor și nu s-ar fi inspirat deloc din tradițiile învățământului pre-socialist, unele interesante și utile. De asemenea, se considera că nu s-a insistat suficient de mult, în cadrul reformei învățământului din 1948, asupra aspectelor tehnice și științifice. Pe cale de consecință, “un număr mare de tineri care au ieșit de pe băncile școlii în acești ani (anii 1950, n.m.) nu au putut să primească o pregătire la nivelul cerințelor științei și tehnicii mondiale”, fapt care a avut “consecințe serioase asupra dezvoltării economiei, culturii, științei din țara noastră.”⁹³

Două decenii mai târziu, reforma educațională din 1968 instituie grupele de preșcolari, având între trei și șase ani, învățământul general, cu zece clase, obligatoriu, învățământul liceal și/sau tehnic, respectiv învățământul superior. Apar acum școlile de specializare post-liceale, cu o durată între unu și maxim trei ani, care ofereau calificări ca ospătar, frizer etc., cursuri de calificare pentru muncitori și funcționari fără studii superioare, care durau între trei luni și un an, în funcție de necesitățile existente pe plan local și, respectiv, diferite cursuri de calificare și perfecționare care puteau fi inițiate organizații având competențe juridice. În universități, noile modificări ale legii învățământului prevăd că numai conferențiarilor și profesorii pot fi aleși în funcții de conducere, în timp ce în institutele pedagogice sunt acceptați și lectorii. Promovările se făceau prin concurs sau promovare pe post, până la nivel de lector inclusiv, iar de la

⁸⁹ Pavel Apostol, *Omul anului 2000* (Iași: Ed. Junimea, 1972), 17.

⁹⁰ Dumitru Stoica, Marin Stoica, *Tineretul și educația școlară* (Craiova: Ed. Scrisul Românesc, 1973), 83.

⁹¹ Adrian Gorun, Tiberiu Horațiu Gorun, *Regimul comunist din România și legiferările din educație* (București: Ed. ProUniversitaria, 2014), 16–19.

⁹² Emanuel Copilaș, *Integrarea României în sfera de influență sovietică. Perspective internaționale și locale* (București: Ed. Corint, 2023), 82.

⁹³ Ceaușescu, *România pe drumul*, vol. III, 158–159.

conferențiar în sus, numai prin concurs. Conferențiarii și profesorii aveau câte șase ore fizice în normă, iar dacă aveau calitatea de coordonatori de doctorat, norma putea scădea cu până la patruzeci de procente, în funcție de numărul de doctoranzi pe care îi coordonau – în timp ce lectorii și asistenții aveau dublu.⁹⁴

Ultima reformă educațională, cea din 1978, insistă asupra necesității compatibilizării progresive a învățământului cu necesitățile producției, obiectiv asumat încă de la Congresul al IX-lea al PCR din 1965.⁹⁵ Învățământul tehnic începe să fie favorizat fățiș, în detrimentul celui umanist deși, la fel, această tendință fusese enunțată încă din 1965.⁹⁶ Producția de specialiști este la cote maxime, pentru a face față industrializării și urbanizării continue. Sportul și educația fizică devin obligatorii în învățământul preuniversitar. Nu sunt omise nici considerațiile referitoare la edificarea conștiinței socialiste a tineretului, cu siguranță în urma sesizării fragilității de facto a acesteia, așa cum am constatat și urmează să constatăm și în continuare. Îndemnurile în această direcție nu sunt pur retorice: munca “patriotică” a studenților și profesorilor în domeniul agricol, în principal, este intensificată și reapar, totodată, “șantierul tineretului” care, deși mai păstrează ceva din anvergura pe care o aveau în perioade de joasă, nu mai sunt nici pe departe atât de mobilizante și de incitante cum erau odinioară. Marile campanii sportive și culturale ca Daciada sau Cântarea României, la care vom ajunge puțin mai încolo, sunt integrate în noua relație a învățământului cu producția, contribuind din plin la apologia din ce în ce mai obositoare și mai neconvingătoare a cultului muncii.⁹⁷

Am menționat deja că, la nivelul învățământului cu profil politehnic, planificarea socialistă a funcționat destul de bine, în timp ce la nivelul agriculturii, așa cum am constatat, rezultatul a fost cu mult diferit.⁹⁸ Rolul principal al învățământului socialist era deci unul economic.⁹⁹ Dar, una dintre slăbiciunile

⁹⁴ Gorun, Gorun, *Regimul comunist din România*, 90–158; Ceaușescu, *România pe drumul*, vol. III, 164–166.

⁹⁵ *Congresul al IX-lea al Partidului Comunist Român, 19–24 iulie 1965* (București: Ed. Politică, 1965), 61; v. și Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul*, vol. XIX, 411.

⁹⁶ *Congresul al IX-lea al Partidului*, 63; v. și Ceaușescu, *România pe drumul*, vol. VIII, 251; Ceaușescu, *România pe drumul*, vol. XIX, 410.

⁹⁷ Gorun, Gorun, *Regimul comunist din România*, 178–181, 201.

⁹⁸ Robert Reisz, Iris Mihai, “Planning for higher education in Socialist Romania. Political priorities or economic needs?”, în *Political Studies Forum* (No. 1, 2020), 19, 23; v. și Vlad Pașca, “Educația în România comunistă: un joc cu sumă nulă? O analiză a stocurilor de educație”, în Ștefan Bosomitu, Luciana Jinga, (coord.), *Marginalități, periferii și frontiere simbolice. Societatea comunistă și dilemele sale identitare. Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc* (vol. IX, Iași: Ed. Polirom, 2014): 195.

⁹⁹ Emil Păun, “Învățământul și dezvoltarea social-economică”, în *Tineretul și Învățământul* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1975), 63.

principale ale învățământului socialist era aceea că productivitatea tinerilor muncitori era afectată și de faptul că, printre altele, mulți dintre cei care alegeau această profesie aveau rezultate slabe la învățătură.¹⁰⁰ Un remediu aplicat în Uniunea Sovietică în acest sens consta în utilizarea elevilor slabi la învățătură pe post de “profesori” suplinitori pentru elevii cu vârste mai mici. În acest fel, elevii cu rezultate slabe la învățătură erau responsabilizați, deveneau tot mai motivați să își completeze cunoștințele și, în același timp, tot mai exigenți în raport cu “elevii” lor.¹⁰¹ De asemenea, practica elevilor în producție nu era organizată în mod corespunzător nici de către școli, nici de către fabrici, din lipsă de timp în primul rând, rezultatul fiind acela că tinerii erau îndepărtați astfel de meseriile muncitorești.¹⁰² Ca de obicei, UTC era acuzată că nu se implică suficient în practica elevilor, iar familiile acestora, așa cum știm deja, că îi descurajează pe aceștia să opteze pentru profesii muncitorești.¹⁰³

O cercetare a CCPT de la finalul anilor 1970 evidențiază principalele cauze ale dificultăților întâmpinate de către elevi în procesul de școlarizare. Dincolo de faptul că unii dintre ei erau pur și simplu dezinteresați de materiile predate, datorită unor alegeri inadecvate sau a ascultării unor sfaturi inadecvate, sau din cauza adaptării încete și deficitare a tinerilor familiei provenite din mediul rural la exigențele vieții urbane – era vorba despre promovabilitatea crescută, la nivel de gimnaziu în principal, a unor elevi cu un nivel de pregătire nesatisfăcător, în vederea satisfacerii nevoii de forță de muncă, de modul neadecvat în care unele materii erau predate, de nivelul scăzut de pregătire al unor cadre didactice, de întârzierea cu care apăreau unele manuale, de minusuri organizatorice ale școlilor, de orare foarte solicitante, de condițiile precare din anumite internate, de nepotismul manifestat de către unii profesori și, în sfârșit, de abandonul școlar.¹⁰⁴ Mai departe, elevii din mediul urban identificau ca principale nemulțumiri “informarea științifică, calitatea manualelor, predarea unor discipline obligatorii la concursul de admitere în școli de nivel superior, legarea școlii de viață”, în timp ce pe elevii din mediul rural îi afectau, în primul rând, calitatea internatelor în care locuiau, a mâncării servite la cantină, respectiv

¹⁰⁰ Fred Mahler (coord.), *Integrarea învățământului liceal cu producția (Raport final. Sinteză)* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1980), 27.

¹⁰¹ A.N. Leontiev, “Probleme actuale ale învățământului și educației”, în *Tineretul și Învățământul* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1975), 94–96.

¹⁰² Mahler, *Integrarea învățământului liceal*, 53–57.

¹⁰³ Ibid., 58–61; Elvira Cincă, Fred Mahler, *Tineretul și modul de viață socialist (Tineret din industrie)* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1982), 45, 106–107, 116, 124, 150.

¹⁰⁴ Mahler, *Integrarea învățământului liceal*, 24; Cătălina Mihalache, “Părinți de pus la colț, părinți de pus în prezidiu: școala și familia în cotidianul regimului comunist din România”, în Mihalache, Cioflâncă, *Istoria recentă altfel*, 644.

relațiile elev-profesor sau relațiile dintre elevi. În ciuda acestor neajunsuri semnificative, dar conjuncturale, cercetările CCPT relevau faptul că, în general, elevii sunt relativ mulțumiți de condițiile de studiu.¹⁰⁵ Probabil, datorită faptului că învățământul îi ajuta să devină independenți în raport cu părinții de la o vârstă destul de fragedă, respectiv pentru că, în general, așa cum am mai menționat, elevii reușeau să se angajeze la un nivel profesional superior părinților. Nivelul de promovabilitate crescută al unor elevi slabi, mai ales proveniți din familii recent mutate din mediul rural în mediul urban, avea o funcție psihologică și socială prin care se încerca temperarea gresivității elevilor, dezvoltată în urma unor repetate eșecuri școlare.¹⁰⁶

Consumul de alcool al elevilor nu era în măsură să îngrijoreze autoritățile, deși aproximativ șaisprezece la sută consumau zilnic alcool, față de șizeci și șapte la sută, care consumau alcool ocazional, respectiv șaisprezece la sută care nu consumau deloc alcool. Băieții consumau mai mult alcool în raport cu fetele, iar elevii din mediul urban consumau mai mult alcool decât cei din mediul rural, deși diferența era una redusă, de aproximativ patru procente. De fumat fumau în jur de paisprezece procente dintre elevi. Sportul era practicat în mod frecvent doar de paisprezece la sută dintre elevi, în timp ce șizeci și șapte la sută declaraseră că îl practică doar ocazional și șaisprezece la sută deloc. Frecventarea bisericii era însă mai problematică și proba slaba eficiență a politicilor anti-religioase ale autorităților: doar șaptesprezece la sută dintre elevi nu mergeau deloc la biserică, în timp ce peste jumătate afirmau că merg ocazional la biserică, iar douăzeci și două de procente, rareori.¹⁰⁷

În ceea ce îi privește pe studenți, în calitate de categorie a tineretului mai educată, în rândul căreia evenimentele petrecute în 1956 în Ungaria și Polonia au avut o rezonanță însemnată, îngrijorând astfel UTM – aceștia aveau tendința să devină mai independenți și mai individualiști, datorită stilului de viață specific și a cunoștințelor dobândite în facultăți, printre care comunicarea juca un rol central. Această independență se corela însă negativ cu integrarea profesională din primii ani de după terminarea facultății.¹⁰⁸ Era însă recunoscut și faptul că întârzierea integrării studenților la locul de muncă în primii ani de după absol-

¹⁰⁵ Cincă, Mahler, *Tineretul și modul de viață socialist*, 41–42.

¹⁰⁶ Tiberiu Kulcsár, *Factorii psihologici ai reușitei școlare* (București: Ed. Didactică și Pedagogică, 1978), 87.

¹⁰⁷ Cincă, Mahler, *Tineretul și modul de viață socialist*, 60–62.

¹⁰⁸ Constantin Schifirneț, “Trăsăturile tineretului universitar, ca grup social”, în *Studentul și lumea de azi* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1973): 14–24; v. și Doina Buruiană, “Aprecieră activității organizației UTC de către tineri”, în Elvira Cincă (ed.), *Dimensiuni ale profilului moral-politic actual al tineretului* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1977), 122–136; Cătălin Mamali, “Atitudinea față de muncă, dimensiune a conștiinței socialiste”, în Cincă (ed.), *Dimensiuni ale profilului moral-politic*, 20–31.

virea facultății se datorează, în bună măsură, și cursurilor perimate, care țin pasul în mod adecvat cu transformările socio-economice.¹⁰⁹

Nu este deci surprinzător faptul că studenții își exprimau mult mai vocal și mai percutant nemulțumirile față de sistemul de învățământ în raport cu elevii. Astfel, în cadrul unei cercetări a CCPT, aproximativ patruzeci la sută dintre studenți se declarau nemulțumiți de calitatea cursurilor din universități, afirmând că sunt predate necorespunzător și în același timp depășite. Mai departe, consultațiile acordate de către cadrele didactice studenților reprezentau un alt motiv de nemulțumire, aceasta fiind anostă, birocratică și incapabilă de a îi stimula pe studenți în mod corespunzător. Nu în ultimul rând, studenții erau nemulțumiți de învățământul politic, și aveau tendința să-i provoace pe profesori, mai ales pe asistenți, cu întrebări incomode ori de câte ori aveau ocazia. Profesorii se plâneau, la rândul lor, că nu eu la dispoziție materiale documentare în acest sens, că nu primesc indicații metodologice precise, respectiv că anumiți studenți sunt dezinteresați și nu se poate lucra în mod adecvat cu aceștia. Accesul la bibliografie de calitate, mai ales străină, reprezenta o problemă generalizată a universităților în perioada socialistă. Se observa, per ansamblu, “tendința din partea cadrelor didactice de a tutela, de a-i dădăci pe studenți, de a nu-i scăpa din mână, accentul fiind pus pe aspecte administrative, situație stimulată și de carențe existente în sistemul de organizare și administrație din învățământul superior.” De asemenea, nu numai cursurile, ci și materia predată la seminarii era considerată în multe cazuri ca fiind irelevantă. Propunerile studenților pentru îmbunătățirea calității învățământului superior nu erau luate în seamă de către profesori și autoritățile universitare competente, astfel că aproximativ o cincime dintre studenți se plâneau că sunt ignorați. Foarte interesant, studenții se plâneau de faptul că unii profesori nu sunt imparțiali în acordarea notelor, de prețurile ridicate la unele manuale, de faptul că bursele sunt acordate prea facil, sugerând necesitatea unor medii mai mari pentru obținerea unor burse mai mari și, în sfârșit, de “munca patriotică” din agricultură, ocazie cu care ar fi fost tratație în maniere lipsite de respect.¹¹⁰ La fel, practica studențească, deși putea crea amintiri plăcute și consolida prietenii¹¹¹, era o activitate relativ

¹⁰⁹ Constantin Schifirneț, *Activitatea profesională de cercetare științifică și de pregătire practică a studenților* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1980), 1–2.

¹¹⁰ Ibid., 10–11, 21–24, 31–32, 34–39, 57; Constantin Schifirneț, *Tineretul universitar. Interese pentru studiu și aspirații profesionale* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1986); Arhiva Universității de Vest din Timișoara (AUVT), Dosar Rectorat: 1968, 84–89; AUVT, Dosar Probleme Secretariat: 1976–1983, f. 103–133; AUVT, Dosar I.A. 30/1987, Integrare II, f. 4.

¹¹¹ Ștefana Ciorte-Neamțiu (coord.), *Forum, Forum stundeteșc, forumuri studențești. Presa studențească – o pepinieră pentru mass-media* (Timișoara: Ed. Universității de Vest din Timișoara, 2024), 32–33.

dezorganizată, necorelată în mod corespunzător nici cu activitatea didactică a studenților, nici cu necesitățile producției. Studenții “prestează o muncă necalificată, fără nicio eficiență educativă și, ceea ce este mai grav, fără a avea cel puțin o motivație economică”, concomitent cu “tendința” unor “factori din producție” “de a deprecia munca studentului, de a-l considera ca fiind total nepregătit pentru o activitate în producție.”¹¹²

Studenții ierarhizau problemele cele mai presante ale tineretului per ansamblu după cum urmează: integrarea în producție, pregătirea profesională, pregătirea politică, participarea socială, pregătirea culturală, problemele sociale, problemele morale, adulții.¹¹³ Se poate constata astfel o convergență a viziunii autorităților și a celei a studenților referitoare la principalii factori de nemulțumire, problemele “materiale” fiind plasate deasupra celor “culturale.”

Pe plan internațional apoi, erau evidențiate problemele învățământului superior din America Latină, unde erau observate și deplânse inegalitățile masive, influența religioasă și influența unor concerne industriale în viața universitară. În Franța, profesorii universitari erau supraîncărcati și nu mai aveau timp suficient pentru o cercetare de calitate, bugetul universităților era redus, iar interesele private din ce în ce mai prezente în acest sector al învățământului. În Statele Unite, militarizarea învățământului superior și conectarea tot mai multor universități la interesele complexului militaro-industrial reprezenta o realitate criticată de către studenții americani, dar și de către anumiți profesori, alături de tehnologizarea accelerată a învățământului, de prestigiul social redus acordat acestuia în general, de specializarea tot mai îngustă a studenților, de eliminarea, la cererea acestora, a unor discipline solicitante, care a crescut nivelul timpului liber dar a scăzut, concomitent, calitatea pregătirii studenților în diferite domenii și, finalmente, de retragerea graduală a statului din finanțarea instituțiilor de învățământ superior.¹¹⁴ Dincolo de congruențele tematice existente între politica internațională a regimului socialist și problemele identificate de către studenți la nivel global, tineretul era, încă de la vârste destul de reduse, realmente interesat și revoltat de anumite situații existente pe plan internațional.¹¹⁵

¹¹² Schifirneț, *Activitatea profesională de cercetare științifică*, 54.

¹¹³ *Ibid.*, 84.

¹¹⁴ D.M. Bârliba, “Tendințe și preocupări actuale în mișcarea studentească internațională”, în *Studentul și lumea de azi* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1973), 28–31, 34–35; Paul Mazliac, “Criza învățământului superior științific”, în *Studentul și lumea de azi* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1973), 73–75; George Douglas, “Prestigiul universității în declin”, în *Studentul și lumea de azi* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1973), 91–102.

¹¹⁵ V. Ghica et. al., *Diriginții despre educație* (București: Ed. Didactică și Pedagogică, 1978).

În a doua etapă a socialismului românesc, când politicile de clasă au fost reduse gradual în favoarea competențelor manageriale și tehnice, capitalul educațional fiind astfel extrem de important în vedere reușitei profesionale – industria meditațiilor private a luat amploare. Elevii ai căror părinți fie își permiteau, fie făceau sacrificii majore – se pregăteau pentru admiterea la liceu sau la facultate cu ajutorul unor profesori care ofereau meditații particulare. Aceștia ar fi reprezentat aproximativ jumătate din numărul total de elevi din RSR.¹¹⁶ Deși ridiculizate și condamnate în mod oficial, unul dintre motive fiind acela că ar reduce, chipurile, interesul elevilor pentru școală¹¹⁷ – meditațiile private au reprezentat pentru învățământul socialist, supraîncărcat și cu mari deficiențe de personal, ceea ce piața neagră a reprezentat pentru economia planificată: satisfacerea unei cerințe de ascensiune socială, în primul caz, respectiv a uneia de consum, în al doilea caz, care, la nivel oficial, erau departe de a fi satisfăcute în mod rezonabil. Totodată, meditațiile private au contribuit, la rândul lor, la socializarea incipient capitalistă a tinerilor, alături de autofinanțarea instituțiilor culturale în anii 1980, la care vom ajunge într-un viitor subcapitol – pregătindu-i, cel puțin pe unii dintre ei, pentru greutățile și incertitudinile viitoarei tranziții postcomuniste.

Politicile educaționale ale RSR nu erau limitate doar la instituțiile de școlarizare, ci aveau și o dimensiune normativă foarte pronunțată. Pe cale de consecință, vom avea în vedere în continuare aspecte legate de educația civică a tineretului în socialism, denumită, în limbajul epocii, educație “moral-cetățenească.” Așa cum învățământul era gândit în perspectivă, pentru societatea viitoare, nu numai pentru cea prezentă, la fel și conștiința politică a tineretului era gândită mai degrabă prospectiv; neexistând un tineret omogen cu o viziune morală omogenă, tot ce se putea face era ca tinerii să fie ajutați, cu înțelegere, răbdare, și în măsura posibilităților, să dezvolte una.¹¹⁸ Premisele acestei sarcini ar fi fost următoarele: buna cunoaștere a politicii PCR, capacitatea activistului politic de a o adapta la condițiile concrete și la grupurile specifice de tineri în cadrul cărora își desfășoară acțiunea, pregătirea ideologică adecvată a activistului, critica și autocritica, răbdarea în munca în colectivele tinere, capacitatea

¹¹⁶ Alexandra Bardan, Antonio Momoc, Gheorghe Anghel (coord.), *Mass-media din comunism pe înțelesul tinerilor* (București: Ed. Tritonic, 2022); Kligman, *Politica duplicității*, 87–89.

¹¹⁷ Sorin Mitulescu, “Familia ca instanță educativă în formarea tinerei generații”, în *Dezvoltarea societății socialiste românești și formarea personalității comuniste a tinerei generații*, vol. II (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1989), 289; v. și Luminița Banu (ed.), *Securitatea și sistemul educațional comunist din România (1948–1989)* (Iași: Casa Editorială Demiurg, 2015), 435.

¹¹⁸ Fred Mahler, “Obiective, modalități și forme ale educării tineretului în spiritual morale comuniste”, în *Educația morală a tineretului* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1973), 11–13.

de a pune eforturile prezentului în perspectivă și, în sfârșit, charisma personală a activistului.¹¹⁹

Se constata însă că tinerii erau destul de departe de gândirea anticipativ-dialectică pe care se străduiau să le-o dezvolte autoritățile. În ceea ce privește patriotismul socialist, asupra cărora ne vom opri și mai încolo, tinerii îl percepeau excesiv de pragmatic, în consonanță cu propriile posibilități de dezvoltare personală și profesională. Doar o parte dintre tinerii membri ai UTC și ai PCR atribuiău patriotismului socialist și sensul etic general pe care acesta îl avea în documentele oficiale. În general, cu cât erau mai bine informați din punct de vedere politic, cu atât erau mai capabili tinerii să înțeleagă în mod corespunzător patriotismul socialist.¹²⁰ La fel, etica socialistă avea un înțeles restrâns la grupul școlar sau profesional imediat din care făcea parte tânărul, nu unul principal.¹²¹ La rândul ei, democrația socialistă era interpretată într-un mod pasiv, care nu amintea de implicarea și participarea societății la conducere.¹²²

Referitor la educația politică a tineretului, aflată la un nivel scăzut, după cum ne amintim,¹²³ cercetările CCPT relevă faptul că elevii, studenții și muncitorii înțelegeau, în linii mari, fenomenul politic, în ciuda unor dezorientări ocazionale. O parte dintre ei asimilau politica umanismului socialist, alții o confundau cu pregătirea profesională – ceea ce era de înțeles, în cadrul unui

¹¹⁹ Petru Pânzaru, “Convingerile comuniste – element definitoriu al personalității multilateral dezvoltate”, în *Educația morală a tineretului* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1973), 24–25.

¹²⁰ Alexandru Bejan, Petre Datculescu, “Dimensiuni calitative ale patriotismului în conștiința tinerei generații”, în Elvira Cincă (ed.), *Dimensiuni ale profilului moral-politic actual al tineretului* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1977), 33–39; Doina Buruiană, “Imaginea tinerilor despre viitorul comunist al țării”, în Cincă, *Dimensiuni ale profilului moral-politic*, 19–20; Doina Buruiană, “Sistemul de valori al tinerilor. Ierarhie și clasificare”, în George Basiliade (coord.), *Atitudini ale tinerilor față de valorile moral-politice ale societății socialiste* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1980), 82–83; Constantin Schifirneț, “Patriotismul revoluționar și atașamentul față de orânduirea social-politică din țara noastră”, în Basiliade, *Atitudini ale tinerilor*, 112–117.

¹²¹ George Basiliade, “Relația dintre cunoașterea codului etic și unele trăsături subiective și obiective ale tineretului”, în Cincă, *Dimensiuni ale profilului moral-politic*, 42–43; Fred Mahler, “Trăsături dominante ale atitudinii și comportamentului etic al tinerilor”, în Cincă, *Dimensiuni ale profilului moral-politic*, 52, 55; Fred Mahler, “Orientări normative și axiologice ale tinerei generații (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1985), 14–15.

¹²² George Basiliade, *Tânără generație a României anilor '80* (București: Ed. Politică, 1987), 15.

¹²³ Buruiană, *Imaginea tinerilor despre viitorul comunist*, 130; Basiliade, *Tânără generație*, 71–72; Anatole Chircev, *Educația moral-politică a tineretului școlar* (București: Ed. Didactică și Pedagogică, 1974), 1–72; Elvira Cincă, “Tendințe și cerințe în procesul formării conștiinței politice, al educării tinerei generații în spirit patriotic revoluționar”, în Fred Mahler (coord.), *Dezvoltarea conștiinței socialiste a tinerei generații. Contribuții la studierea problemei* (București: Ed. Politică, Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1979), 57–59, 71, 74–75.

sistem economic atât de politizat – manifestând, deci, o viziune tehnocratică despre politică, asupra căreia am insistat în capitolele anterioare, în timp ce alții, mai puțini, emiteau opinii destul de liberale, fiind sub influența “ideologiei burgheze” occidentale.¹²⁴ O particularitate interesantă a culturii politice a tinerilor era aceea că aceasta se forma mai degrabă prin intermediul mijloacelor mediatice decât prin intermediul învățământului politic.¹²⁵ Această observație consolidează ipoteza unei societăți socialiste tot mai cosmopolite și mai tehnocratice, în care suprastructura axiologică socialistă cadra din ce în ce mai puțin cu structura industrializată pe baza unui proces de acumulare din ce în ce mai greu de diferențiat de cel capitalist, fără ca cele două părți să ajungă totuși să se confunde. Mai departe, studenții reprezentau acea dimensiune a tineretului cea mai capabilă de a simula principiile și valorile socialiste, disimulându-le în același timp pe cele proprii:

“este de remarcat la tineretul universitar o anumită grijă pentru formularea de răspunsuri care să „convină”, care să se înscrie pe linia unor fraze și șabloane des vehiculate, dând expresie în mai mică măsură propriei lor concepții și atitudini despre chestiunea pusă în discuție. Am putea vorbi chiar de manifestarea unui „oportunism”, a unei strategii de acțiune în strânsă dependență de necesitățile de moment. Apoi sunt formulări vagi, altele numai sugerează sau sunt aluzive, dovedind în ultimă instanță (...) rețineri în a expune direct și cu cuvinte proprii ceea ce gândesc, care denotă de fapt expresia lipsei de fermitate, de combativitate revoluționară”¹²⁶

La peste două decenii de la evenimentele din 1956 din Ungaria și Polonia, mefiența autorităților față de studenți rămânea destul de ridicată. Duplicitatea izvorâtă din nesiguranța se regăsea însă și la alte categorii de tineri, de exemplu la muncitori, deși la un nivel mai scăzut; aceștia din urmă preferau să ignore răspunsurile la întrebările cu caracter politic din cadrul chestionarelor aplicate în cercetările CCPT sau să formuleze răspunsuri schematice și stângace, fapt care reflectă și neîncrederea în propriile cunoștințe și în abilitatea de exprimare, nu numai conformismul.¹²⁷

¹²⁴ Constantin Schifirneț, “Concepția și atitudinea tinerilor despre politică”, în Cincă, *Dimensiuni ale profilului moral-politic*, 93–94; v. și Melania Borțun, “Preliminarii la un studiu asupra profilului politic al studenților din Universitatea Brașov”, în *Tineretul – Puternică Forță Socială. Caiet Documentar* (Nr. 6, 1979): 102–103.

¹²⁵ Basiliade, *Tânăra generație*, 13.

¹²⁶ Schifirneț, *Concepția și atitudinea tinerilor*, 94–95; Vasile Popescu, “Actualizarea idealului moral. Elasticitate și principialitate în afirmarea valorilor morale”, în Nicolae Bellu (coord.), *Tineretul și idealul moral. Contribuții la cercetarea problemei* (București: Ed. Academiei Republicii Socialiste România, 1969), 132–133.

¹²⁷ Buruiiană, *Imaginea tinerilor*, 134; Mahler, *Orientări normative și axiologice*, 180.

Anii 1980

Chiar dacă orientările individualiste erau pregnante la nivelul întregii societăți, nu numai la nivelul tineretului, se constata în același timp și o creștere a valorilor sociale, în special odată cu avansarea în vârstă a tinerilor intrați în producție.¹²⁸ Pragmatismul și individualismul muncitorilor era parțial justificat prin faptul că aceștia sunt mai “famiști” decât restul tineretului, se angajează și devin independenți mai repede și, astfel, nevoile lor materiale sunt mai crescute.¹²⁹ Foarte interesant, o cercetare a CCPT relevă faptul că deși muncitorii sunt în general mândri de și apreciază rezultatele muncii lor, sunt departe de a conștientiza valoarea socială a muncii, iar tineretul în general, și studențimea în special, deși manifesta un nivel ridicat al patriotismului și al încrederii în socialism, era incapabil să traducă aceste valori în atitudini concrete, să se mobilizeze în scopuri productive și să denunțe nedreptățile cu care se confruntă, de exemplu.¹³⁰

Drept remediu era propusă îmbunătățirea activității UTC prin “evitarea (...) tonului didacticist, moralizator”, prin “potențarea valorii educative a muncii și a întregii activități sociale practice a tinerilor”, prin “stimularea unui spirit critic și autocritic cât mai susținut”, prin “crearea unei opinii colective active împotriva oricăror comportări ce contravin principiilor și normelor socialiste”, prin tehnici educaționale adaptate la specificul fiecărei unități școlare sau de producție, prin îmbunătățirea comunicării cu familiile tinerilor, prin analiza și perfecționarea continuă a metodelor de lucru cu tinerii, prin introducerea unor noi “programe de educație morală și relațiile interpersonale în grupurile de tineri care, după o testare corespunzătoare, să fie aplicate și generalizate în formele de pregătire a activiștilor și în general a activului UTC” și, respectiv, prin producerea de materiale de lucru auxiliare, în special cu ajutorul mijloacelor audio-vizuale.¹³¹ Conștiente de eficiența discutabilă a acestor măsuri, autoritățile recomandau, ca instrument complementar de disciplinare morală și profesională a tineretului – autoeducarea și autoperfecționarea prin intermediul a

¹²⁸ Mahler, *Orientări normative și axiologice*, 7, 42, 76; Dumitru Bazac, “Idealuri și scopuri de viață. Semnificația lor moral-politică și căile de formare și promovare a acestora”, în George Basiliade, *Atitudini ale tinerilor față de valorile moral-politice ale societății socialiste* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1980), 52, 65–66, 70–71.

¹²⁹ Popescu, *Actualizarea idealului moral*, 90–91; Doina Buruiană, “The new attitude towards work”, în Sybil Marin, (ed.), *Youth in Contemporary Romanian Society. Selected Articles* (Bucharest: The Research Centre on Youth, 1982), 174–175.

¹³⁰ Mahler, *Orientări normative și axiologice*, 27, 30–31, 64; Buruiană, *Sistemul de valori al tinerilor*, 86–87, 90; Popescu, *Actualizarea idealului moral*, 123.

¹³¹ Mahler, *Orientări normative și axiologice*, 196–200.

diferite maxime de viață (“devize”), pretabile activității atât la nivel de grup, cât și activităților individuale, mai ales că tineretul din RSR dezvoltase “așa cum am constatat, o mentalitate din ce în ce mai individualistă și mai consumeristă.”¹³²

Deși tonul oficial al documentelor PCR era unul mobilizator și combativ în raport cu tineretul și insuficiențele politice ale acestuia, la nivelul cotidian al vieții de zi cu zi se instalase un *modus vivendi* destul de echilibrat, care amintea de maxima liderului comunist maghiar Janos Kadar: cine nu este împotriva noastră este cu noi. Cel puțin aceasta este concluzia care se deprinde dintre-un raport al CCPT din 1980, unde se afirmă negru pe alb: “*centrul de greutate al muncii politico-ideologice constă astăzi într-o mai mică măsură în a înlătura concepții și orientări valorice care nu corespund socialismului decât în dezvoltarea intensității atitudinilor și valorilor socialiste.*”¹³³ Călătoria fără bilet a tot mai multor tineri în vehiculul istoric al socialismului era admonestată în continuare, dar din ce în ce mai puțin sancționată de către autorități.

Cu toate aceste ambivalențe și neajunsuri ale politicilor educaționale ale regimului, nu se poate afirma că între valorile oficiale și cele ale tinerilor exista un raport de incompatibilitate. Este vorba, mai degrabă, de un raport de compatibilitate, peste jumătate dintre tinerii din RSR având, în general, valori de factură iluministă și înțelegând comunismul și viitorul omenirii, deși destul de trunchiat, personalizat și în special prin prisma satisfacerii lipsurilor prezentului – ca pe o formă de umanism generic. Peste cincizeci și șase la sută dintre tinerii de la jumătatea anilor 1980 erau optimiști cu privire la viitor, deși acest optimism era unul confuz și care nu putea fi definit cu precizie în termeni socialiști, în timp ce aproape doisprezece la sută erau pesimiști.¹³⁴ Datele acestei cercetări sunt confirmate și într-o cercetare a CCPT din anul următor, deja citată, în care peste șaiszeci la sută dintre tineri se arătau a fi optimiști și moderat optimiști în privința schimbărilor survenite în perspectiva anului 2000.¹³⁵ Mai mult, cercetarea este validată, indirect, și de concluziile unei analize referitoare la tineretul iugoslav, unde se argumenta că tinerii din cadrul republicilor cu un nivel de trai mai ridicat (Slovenia, Serbia) erau mult mai nemulțumiți și mai

¹³² Andrei Barna, *În puterea noastră. Autoeducația* (București: Ed. Albatros, 1989), 90; v. și Ion Dumitrescu, Nicolae Andrei, *Tineretul, Azi. Aspirații, opțiuni, perspective* (Craiova: Ed. Scrisul Românesc, 1985), 123.

¹³³ N. Croitoru, (1980a), “De la cercetarea științifică la acțiunea educativă: Considerații privind relevanța datelor cercetării pentru activitatea politico-educativă desfășurată de organele și organizațiile UTC”, în George Basiliade, (coord.), *Atitudini ale tinerilor față de valorile moral-politice ale societății socialiste* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1980), 267.

¹³⁴ Fred Mahler (coord.), *Tineret, muncă, integrare* (București: Ed. Politică, 1985), 92–96.

¹³⁵ Constantin Schifirneț, *Cultură, tineret, mass-media, educație* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1986), 357–371.

critici la adresa sistemului politic decât cei din republicile cu un nivel de trai mai scăzut, aceștia din urmă fiind mai resemnați și mai împăcați cu situația existentă.¹³⁶ Extrapolând rezultatele acestei cercetări asupra tineretului din RSR, care avea un nivel de trai mai scăzut decât cele două republici iugoslave menționate anterior, avem un motiv în plus pentru a înțelege de ce tinerii români nu erau atât de nemulțumiți și de revoltați de viețile lor cotidiene pe cât ne-am fi așteptat, retrospectiv, să fie.

Politici de reeducare și reintegrare socială. Anii 1960

Problema minorilor cu probleme de comportament, infractori sau potențial infractori, era asociată în RSR cu existența unor familii disfuncționale, în care părinții fie erau despărțiți legal, fie erau despărțiți de facto, fie nu erau oficial despărțiți, dar își neglijau atribuțiile față de copii.¹³⁷ Dincolo de familie, o mare parte dintre școli, aproximativ o treime, ar fi contribuit la reproducerea comportamentului neadecvat al unor elevi cu un istoric al delincvenței prin simplu fapt că nu se mai interesau deloc de activitatea acestora odată cu încheierea programului.¹³⁸ Alte cauze importante care puteau favoriza delincvența juvenilă erau identificate după cum urmează: grupurile de prieteni, o parte dintre profesorii care se comportau în mod expeditiv cu elevii care aveau rezultate slabe la învățătură, migrația rural-urban, incapacitatea organizațiilor locale ale UTC de a rezolva probleme de acest gen, respectiv insuficienta preocupare a autorităților locale.¹³⁹ O cercetare a CCPT din 1980 a evidențiat faptul că peste

¹³⁶ Mirjana Ule, "Reconstruction of youth in post-socialism: expectations and dilemmas", în Carmen Leccardi et. al., (ed.), *1989 – Young people and social change after the fall of the Berlin Wall* (Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2012), 31

¹³⁷ Elena Bărbulescu, Velemir Radovan, *Educație și reintegrare socială* (Craiova: Ed. Scrisul Românesc, 1987), 89–90; Aurel Drăguț, "Aspecte sociologice ale integrării postpenale", în *Studii și cercetări asupra delincvenței juvenile* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1973), 57; V. Ghiran, O. Pavel, "Unele aspecte actuale ale delincvenței juvenile la noi", în Ioan Aluș et. al. (coord.), *Probleme sociologice ale tineretului* (Cluj-Napoca: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, Filiala Interjudețeană Cluj, 1979), 141.

¹³⁸ George Basiliade, "Legalitatea socialistă în sistemul de valori moral-politice ale tinerei generații", în George Basiliade (coord.), *Sinteze și rezumate ale unor studii și cercetări criminologice (1970–1980). Delincvența juvenilă și delincvența adulților* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1980), 13; C. Iacovișac, "Rolul școlii în prevenirea comportamentelor antisociale", în Basiliade, *Sinteze și rezumate*, 14–16.

¹³⁹ George Basiliade, "Cercetări cu privire la unele cauze și condiții ale comportamentului infracțional al minorilor", în Basiliade, *Sinteze și rezumate*, 39–42; Vasile Miftode, "Educația tineretului în perspectiva valorilor culturale românești", în Leon Buburuzan, Ion Răcaru (ed.), *Cultură, conștiință, acțiune, tineret*, vol. I (Câmpulung Moldovenesc: Uniunea Tineretului Comunist, Comitetul Județean Suceava, Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, Filiala Suceava, 1989), 9–13.

optzeci la sută dintre infracțiuni erau comise de către băieți, iar aproape două treimi dintre acestea erau comise în mediul rural. Referitor la victime, în jur de trei sferturi erau de sex masculin, adulți în proporție de aproximativ nouăzeci și cinci la sută, în jur de o treime dintre acestea aveau diferite tipuri de relații de rudenie cu agresorii, iar aproximativ patruzeci de procente ajunseseră să se cunoască în mod întâmplător.¹⁴⁰

În anul 1968 însă, situația era diferită, trei sferturi dintre infracțiunile tinerilor având loc în mediul urban și doar un sfert în mediul rural. Între timp, populația din mediul urban se mai stabilizase, iar lipsurile cele mai mari se înregistrau în mediul rural, motiv pentru care tendința infracțională aproape că se inversează. Tipurile de infracțiuni comise de tineri în 1968, conform unui raport al CCPT, erau următoarele: aproape șaiszeci la sută se făceau vinovați de “furt din avutul personal, huliganism, înșelăciune, viol, inversiuni sexuale, cerșetorie, vagabondaj, prostituție sau avort”; în raport cu anul 1963, numărul acestui tip de infracțiuni crescuse de aproape trei ori. Apoi, în jur de o treime dintre tinerii infractori comiseseră acte de “delapidare, înșelăciune, furt, tâlhărie, neglijență sau distrugere” de bunuri publice. În ultimii cinci ani, acest tip de infracțiuni crescuseră de peste cinci ori. În continuare, aproximativ două procente și jumătate dintre tinerii infractori români comiseseră contravenții economice care implicau “speculă, contrabandă, metale prețioase, valută.” Numărul acestor infracțiuni scăzuse cu peste două treimi între 1963 și 1968. Mai departe, puțin peste un procent dintre tinerii delincvenți încălcaseră legea circulației sau regimul autorizațiilor; acest tip de infracțiune crescuse de aproape patru ori în ultimii cinci ani. Tot puțin peste un procent dintre tinerii infractori se făcuseră vinovați de “infracțiuni silnice”, jumătate de procent comiseseră diferite tipuri de omoruri, numărul acestora crescând o dată și jumătate în ultimii cinci ani. În sfârșit, o cincime de procent erau acuzați de “dare și luare de mită, ultraj” și “trafic de influență.”¹⁴¹ Marea majoritatea a infracțiunilor fuseseră comise în județe cu rate de migrație ridicate sau care fuseseră masiv industrializate în ultimii ani: Timiș, Hunedoara, Sibiu, Arad, Brașov, Prahova, Argeș, Constanța, Tulcea, Galați, Bihor, Bacău, Iași, Satu-Mare, Suceava, Mureș sau Covasna. Practic, infracțiunile tinerilor erau răspândite destul de omogen pe tot cuprinsul țării și se datorau în bună măsură schimbării socio-economice accelerate.¹⁴² De menționat și că în jur de treisprezece procente dintre tinerii infractori din

¹⁴⁰ S. Ionescu, “Studiu cu privire la cauzele și condițiile care au determinat, favorizat, ori înlesnit săvârșirea infracțiunii de omor”, în Basiliade, *Sinteze și rezumate*, 104–107, 110.

¹⁴¹ *Buletin informativ* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1969), 13–14; v. și *Buletin informativ* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1970), 19, 27–28.

¹⁴² *Buletin informativ*, 1970, 62.

RSR erau membri ai UTC.¹⁴³ Dintre măsurile propuse de către autorități pentru diminuarea fenomenului, amintim:

“încadrarea și stabilizarea acestor tineri în locurile de producție respective prin evitarea fluctuațiilor și a navetismului zilnic sau săptămânal. De aceea, este necesar să se realizeze diferite forme (de prevenție, n. m.), ca de pildă: cluburi pentru tineret, case de cultură pentru tineret, baze sportive, construcții de locuințe în care locatarii să aibă grade diferite de urbanizare, depistarea tinerilor fără ocupație care provin din zona respectivă sau din alte zone, încadrarea lor în producție și calificarea celor fără meserie. În desfășurarea acestor activități, un rol important revine organizațiilor UTC, consiliilor populare și altor organizații obștești sau de masă, care trebuie să conlucreze în vederea realizării acestor obiective, sub conducerea organizațiilor locale de partid. Este necesar ca programele cultural-educative ale caselor de cultură și cluburilor pentru tineret, precum și presa locală să includă subiecte și manifestări legate de caracteristicile culturale ale regiunilor de proveniență a tinerilor, pentru a evita sentimentul «dezrădăcinării» ca premisă a inadaptării. Propunem și organizarea periodică a unor reuniuni pentru tineret, care să aibă forma unor dezbateri publice și în care să se discute anumite probleme legate de specificul vârstei sau al activității și, îndeosebi, cele legate de popularizarea principalelor legi și acte normative care acordă drepturi și impun obligații tututror tinerilor. Astfel, o atenție deosebită trebuie acordată punerii în discuție a activităților antisociale, subliniindu-se consecințele personale și sociale ale unor asemenea abateri. Aceste forme de reuniuni-dezbateri trebuie să se desfășoare în cadrul instituțiilor și întreprinderilor, școlilor profesionale, cluburilor pentru tineret, caselor de cultură și manifestărilor organizate de comitetele pentru cultură și artă. Recomandăm să se evite forma prelegerii sau a conferințelor, deoarece, în foarte multe cazuri, participarea tinerilor la asemenea manifestări are un caracter formal.”¹⁴⁴

Anii 1970–1980

În ciuda imaginii per ansamblu coercitive și opresive a socialismului românesc în anii 1960–1980, politica penală exercitată în această perioadă a încercat să fie cât mai empatică și permisivă, traducând pe cât posibil în practică umanismul, socialist sau mai puțin socialist, de la care se revendica ideologia oficială.¹⁴⁵ Este drept că această tendință s-a conturat mai ferm de abia după a doua

¹⁴³ Ibid., 64.

¹⁴⁴ Ibid., 63–64.

¹⁴⁵ George Basiliade, “Aspecte criminologice ale resocializării prin sancțiuni privative de libertate”, în George Basiliade, (coord.), *Perfecționarea, în lumina documentelor de partid, a activității de reeducare și reintegrare socio-profesională a minorilor și tinerilor care execută sancțiuni privative de libertate. Simpozion* (București: Ministerul de Interne, Direcția Penitenciarelor, Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1981), 34–35.

jumătate a anilor 1970. Unul dintre principalele motive invocate pentru această evoluție juridică era acela, foarte foucauldian, de altfel, de a evita consolidarea unei subculturi “penitenciare” printre tinerii infractori, care nu apucaseră de altfel să fie socializați în mod corespunzător de către societate. Sigur, nu trebuie omis nici motivul economic al reintegrării cât mai rapide în producție al tinerilor delincvenți, care, în caz contrar, ar fi ajuns o povară financiară pentru regim. De asemenea, existau și alți factori care explicau fenomenul, și anume suprapopularea centrelor de reeducare pentru minori, respectiv slaba informare juridică și civică a tinerilor. Motivarea acestei turnuri mai puțin represive a politicii penale socialiste era operată întermeni marxști. Astfel, dacă în Occident, baza social-economică reprezenta principalul motiv de infraționalitate al tinerilor, dincolo de problemele familiale și eșecurile școlare, care se regăseau și în socialism, în regimurile socialiste, aceasta fusese sustrasă intereselor private și redată “poporului”, motiv pentru care explicația principală a infrațiunilor comise aici de către tineri era aceea a unei educații insuficiente; tot referitor la acest aspect, se argumenta în rapoartele CCPT cum că reintegrarea socială a minorilor din societățile capitaliste este mai dificilă decât în cele socialiste deoarece anumite infrațiuni comise în societățile capitaliste sunt sancționate legal, deși politic acestea sunt îndreptățite. Cu toate acestea, în societățile capitaliste existau și “soluții ingenioase” pentru “probleme sociale concrete, mai ales sub aspectul tehnicii legislative și a modului în care a fost reglementată folosirea de către instanțele specializate – cum este instanța de minori – a echipamentului tehnic modern, încât studierea lor (...) dobândește o deosebită importanță pentru juristul din România socialistă.”¹⁴⁶

O mare parte dintre tinerii deținuți nu conștientizau în mod adecvat și nu

¹⁴⁶ Dan Gramatovici, “Protecția socială și judiciară a tineretului și familiei privită sub aspectul reglementărilor adoptate de unele țări din Europa în perioada postbelică”, în *Studii și cercetări asupra delincvenței juvenile* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1973), 170; Basiliade, *Aspecte criminologice*, 41–45; D. Clocotici, “Individualizarea administrativă a pedepselor privative de libertate pe care le execută condamnații tineri”, în Basiliade, *Perfecționarea, în lumina documentelor de partid*, 70; George Basiliade, Ioan Harbădă, “Integrarea socială post-penală a minorilor”, în *Studii și cercetări cu privire la delincvența juvenilă* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1974), 23–24, 28, 85; Ovidiu Bădina, George Basiliade, Aurel Drăguț, “Studiu privind cunoașterea legilor de către tineret”, în *Studii și cercetări cu privire la delincvența juvenilă* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1974), 149–150, 159–160; George Basiliade, Ioan Harbădă, “Integrarea socială post-executorie a tinerilor care au săvârșit o faptă prevăzută de legea penală în timpul minorității” (București: Comitetul Central al UTC, Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, Ministerul de Interne, Inspectoratul General al Miliției, 1974), 8–9, 23–24, 74–76; George Basiliade, “Minorul în procesul reeducării”, în George Basiliade, (coord.), *Ocrotire și reeducare. Raport de cercetare* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1986, 131; Banciu, Rădulescu, Voicu, *Adolescenții și familia*, 205–206.

asumau propriul lor rol în comiterea infracțiunii, dând vina mai degrabă pe context și pe împrejurări. Cei care comiteau infracțiuni în cadrul unor grupuri erau și mai puțin capabili să indice cui revine responsabilitatea acestora, aspect care, în ceea ce privește autoritățile, demonstrează „caracterul nestructurat, întâmplător, de moment, al «bandei» de tineri, constituită deseori la un pahar cu vin.”¹⁴⁷

În cadrul penitenciarului sau a centrului de reeducare, tinerii, dintre care majoritatea erau analfabeți sau nu aveau studii precare, erau educați în continuare, iar celor înscriși deja în programe de învățământ (seral, de exemplu), li se permitea să le urmeze în continuare. Educația organizată în penitenciare era eficientizată prin consultații oferite de către profesori, cât mai des, pentru fiecare disciplină în parte și adaptate profilului psihologic al deținuților, respectiv printr-un orar flexibil, adaptat programului și nevoilor deținuților. Erau utilizate mijloace de predare cât mai interactive și mai aplicate, în special din sfera audio-vizuală, iar în raportul pedepse-recompense erau încurajate ultimele. De asemenea, programa școlară nu trebuie respectată întocmai, ci adaptată, spontan, intereselor tinerilor aflați în închisoare, iar în ceea ce privește lecțiile de istorie, se observase că este de mare ajutor interpretarea de roluri și utilizarea unei coregrafii cât mai interesante. Cu cât clasele erau mai mici, cadrele didactice mai bine pregătite și orele plasate mai degrabă în prima parte a zilei, cu atât rezultatele școlare ale celor încarcerați se îmbunătățeau. Principalele tipuri de educație oferite în cadrul penitenciarelor erau cea profesională, reeducarea prin muncă, în care tinerii mai puțin responsabili trebuiau urmăriți cu atenție, pentru a nu munci mai puțin decât cei mai conștiincioși, reeducarea profesională și familială a tinerelor deținute și educația ateistă, pe care o vom trata pe larg într-unul dintre subcapitolele viitoare. În general, aceste activități aveau un nivel scăzut de eficiență.¹⁴⁸

¹⁴⁷ C. Iacovișac, Fl. Gheorghe, „Tipologia justificărilor infracționale la deținuții tineri”, în *Basiliade (coord.), Perfecționarea, în lumina documentelor de partid*, 95.

¹⁴⁸ Em. Firan, V. Țanțas, „Pentru o metodologie specială privind organizarea activității de școlarizare a deținuților tineri”, în *Basiliade (coord.), Perfecționarea, în lumina documentelor de partid*, 119–125; M. Colțan, V. Popescu, N. Lolea, „Valențele formative ale procesului de învățământ desfășurat cu deținuții tineri”, în *Basiliade (coord.), Perfecționarea, în lumina documentelor de partid*, 130–135; D. Titiana, P. Dumitru, „Forme specifice de organizare a pregătirii profesionale a deținuților tineri”, în *Basiliade (coord.), Perfecționarea, în lumina documentelor de partid*, 138–139; V. Biro, „Particularități ale reeducării prin muncă”, în *Basiliade (coord.), Perfecționarea, în lumina documentelor de partid*, 143–147; Lucrețiu Popescu, „Continuarea acțiunii de reeducare a deținuților tineri după depășirea vârstei de 21 de ani”, în *Basiliade (coord.), Perfecționarea, în lumina documentelor de partid*, 164–167; Niculina Georgescu, „Aspecte ale educației materialist-științifice și ateiste a minorilor și tinerilor din școala de muncă și reeducare”, în *Basiliade (coord.), Perfecționarea, în lumina documentelor de partid*, 208–209; P. Silvestru, „Aptitudini

În mare măsură, gradul de reintegrare socială era considerat unul destul de bun, deși erau destule de făcut în această privință. Astfel, în cazul unui penitenciar analizat într-o cercetare a CCPT, aproximativ optzeci și șapte dintre tineri s-au reintegrat profesional și social, deși o treime dintre aceștia au schimbat des locul de muncă, iar o cincime l-au abandonat în cele din urmă. Doar opt procente dintre tinerii eliberați din acel penitenciar au revenit după o nouă condamnare. Principalele cauze ale reintegrării sociale defectuoase sau ale absenței acesteia erau date de reticența colegilor și a superiorilor la locul de muncă față de tinerii recent eliberați din închisori, nivelul salarial mai redus, angajarea pe poziții necorespunzătoare, toate acestea accentuând predispozițiile deja existente pentru absentism și abandonare a locului de muncă. Se adăugau, în plus, consumul de alcool, problemele psihice, familiile disfuncționale, influența grupului de prieteni și insuficienta preocupare a autorităților locale și a organizațiilor de tineret față de situația acestor tineri.¹⁴⁹ În unele cazuri însă, influența grupului de prieteni se manifesta prin marginalizarea foștilor infractori care doreau să se reintegreze.¹⁵⁰ Aceste grupuri, se observa, cel puțin cele în care infraționalitatea nu reprezenta o excepție, nu se constituiau de la început ca grupuri cu tentă infrațională, primele încălcări ale legii fiind făcute mai degrabă jovial, din rațiuni ludice. Din acest motiv, petrecerea timpului liber în cadrul grupurilor de tineri trebuia verificată cu mai multă atenție și canalizată în direcții constructive.¹⁵¹

Referitor la educația tinerilor eliberați din centre de reeducare și penitenciare, se constata că majoritatea acestora nu își continuau studiile deoarece fie

artistice ale deținuților tineri – pârghii de reeducare a lor”, în Basiliade (coord.), *Perfecționarea, în lumina documentelor de partid*, 221–222; Basiliade, Harbădă, *Integrarea socială post-executorie a tinerilor*, 54; Basiliade, Harbădă, *Integrarea socială post-penală a minorilor*, 25, 72; *Buletin informativ*, 1970, 73–74.

¹⁴⁹ D. Jebeleanu, “Importanța cooperării cu factorii locali cu responsabilități în integrarea post-penală”, în Basiliade (coord.), *Perfecționarea, în lumina documentelor de partid*, 268–269; I. Harbădă, “Factori ai eșecului reintegrării sociale post-penale a unor minori și tineri”, în Basiliade (coord.), *Perfecționarea, în lumina documentelor de partid*, 320–304; Basiliade, Harbădă, *Integrarea socială post-penală a minorilor*, 129; Basiliade, Harbădă, *Integrarea socială post-executorie a tinerilor*, 67–68; Tiberiu Bogdan, Petre Datculescu, “Posibilități în depistarea timpurie a tendinței spre devianță în rândurile minorilor”, în *Studii și cercetări asupra delincvenței juvenile* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1973): 35–37; Aurel Drăguț, “Aspecte sociologice ale integrării postpenale”, în *Studii și cercetări asupra delincvenței juvenile* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1973): 58–59; Zamfirica Corodeanu, “Cercetări privind executarea pedepsei închisorii prin munca corecțională de către tinerii infractori”, în *Tineretul – puternică forță socială. Caiet documentar* (Nr. 3, 1983): 96, 99–100.

¹⁵⁰ Basiliade, Harbădă, *Integrarea socială post-executorie a tinerilor*, 125–127;

¹⁵¹ Basiliade, Harbădă, *Integrarea socială post-penală a minorilor*, 21–23.

așteptau satisfacerea stagiului militar, fie doreau să devină cât mai independenți posibil, deși eforturile depuse în acest sens erau considerabile.¹⁵² Pedepsele erau defalcate în funcție de vârstă și creșteau odată cu aceasta.¹⁵³ Cu toate neajunsurile organizațiilor locale de tineret, se observa totuși că rolul UTC în combaterea infracționalității juvenile nu era neglijabil, fapt pentru care se recomanda consolidarea continuă a acestuia. De asemenea, analizele efectuate în cadrul CCPT propuneau multiplicarea activităților extrașcolare și a serviciilor sociale pentru a reduce din sarcinile din ce în ce mai mari care apăsau pe umerii familiilor moderne în ceea ce privește creșterea în mod corespunzător a copiilor.¹⁵⁴

Un bun mijloc de a preveni delincvența juvenilă consta în identificarea tinerilor considerați pre-delincvenți, care aveau șanse mari să dezvolte un comportament penal în viitorul apropiat. Trăsăturile principale identificabile în cazul acestora erau: lipsa de supraveghere din partea adulților, indiferent de tipul de familie căreia îi aparțineau, dezvoltarea unor vicii sau intrarea în anturaje vicioase, fuga de la domiciliu sau din centre de reeducare, sociale sau psihiatrice, vagabondajul, cerșetoria, prostituția (practicată în special în regiunile turistice), bolile venerice și psihice, întreținerea de “legături dubioase cu cetățeni străini rău intenționați”, comiterea de contravenții, apartenența la “grupări cu caracter imoral, antisocial” și, în sfârșit, “comit fapte prevăzute de legea penală dar – din motive legale – nu răspund penal.”¹⁵⁵ Anumite familii nu întrețineau doar involuntar un context favorabil comiterii de infracțiuni de către proprii copii, ci și voluntar, prin trecerea cu vederea a “parazitismului social”, a activităților imorale sau prea aventuroase, prin întreținerea unui mediu conflictual, prin favorizarea sau impunerea unor idei “retrograde” sau antisociale, cum ar fi “misticismul, cosmopolitismul, intelectualismul, nerespectul față de avutul obștesc” etc. Rezultă că, față de astfel de părinți, autoritățile trebuiau să acționeze, dar în primul rând prin influențare pozitivă, și de abia în cel mai rău caz prin tragere la răspundere.¹⁵⁶ Alte propuneri vizau intensificarea activităților sportive, ca mijloc de a îi menține pe elevi ocupați și de a le limita timpul petrecut în compania unor grupuri cu potențial infracțional.¹⁵⁷

Măsuri de identificare și atenuare a pre-delincvenței juvenile existau și în

¹⁵² Basialiade, Harbădă, *Integrarea socială post-executorie a tinerilor*, 40.

¹⁵³ George Basialiade, “Ocotire și reeducare”, în George Basialiade, (coord.), *Ocotire și reeducare. Raport de cercetare* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului), 38–41.

¹⁵⁴ Bogdan, Datculescu, *Posibilități în depistarea timpurie a tendinței spre devianță*, 49.

¹⁵⁵ Ioan Harbădă, “Probleme ale prevenirii delincvenței juvenile”, în *Studii și cercetări asupra delincvenței juvenile* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1973): 71–72.

¹⁵⁶ Ibid., 75–76.

¹⁵⁷ *Buletin informativ*, 1969, 8–9.

Uniunea Sovietică, unde era de asemenea subliniat în mult mai mare măsură decât în RSR caracterul de clasă al criminologiei din societățile capitaliste și din cele socialiste, și unde se insista de asemenea, asupra necesității de a pedepsi strict infraționalitatea și nu persoana infractorului ca atare. Genul acesta de considerente existau și în teoria penală din RSR, așa cum am văzut, numai că nivelul lor de elaborare intelectuală era mai scăzut decât cel din Uniunea Sovietică, accentul fiind pus pe considerente empirice imediate. Cercetătorii sovietici subliniau diminuarea infracțiunilor grave începând cu anii 1930 și sugerau de asemenea, Într-un mod similar cu cercetătorii români, diminuarea influenței sociale asupra minorilor și tinerilor în mediul urban și necesitatea consolidării colectivelor de muncă pentru a face față acestui deznodământ cu potențial infracțional.¹⁵⁸

Și în alte state socialiste est-europene preocuparea față de delincvența juvenilă era una ridicată. În Ungaria existau, de exemplu, comisii speciale însărcinate cu extragerea copiilor din medii cu potențial infracțional; în Polonia existau judecătorii specializate care, în parteneriat cu diferite asociații publice și locale, ofereau îndrumare în cazul tinerilor aflați în situații limită; în Cehoslovacia existau institute speciale pentru copii și tinerii delincvenți care manifestau dificultăți de reintegrare socială, iar în Bulgaria existau mai multe tipuri de organizații de stat și locale care preveneau, urmăreau și remediau, în limitele posibilităților, comportamentele deviante ale tinerilor.¹⁵⁹

Politici referitoare la educație fizică și sport. Anii 1960

La fel ca în Uniunea Sovietică și în celelalte regimuri socialiste est-europene, organizarea sportului în RSR urmărea atragerea indirectă a tineretului înspre obiectivele generale ale regimului, crearea unui sentiment de emulație, solidaritate și mândrie care putea fi compatibilizat mai ușor cu politica accelerat dezvoltationistă oficială prin dinamizarea societății per ansamblu, dar și creșterea productivității la locul de muncă, respectiv eliminarea unor vicii și a unor obiceiuri nesănătoase ale populației.¹⁶⁰ În cazul RDG, așa cum am amintit deja în capitolul despre politicile de tineret din Uniunea Sovietică și statele socialiste

¹⁵⁸ A. Saharov, "Despre trăsăturile antisociale ale personalității infractorului", în *Studii și cercetări cu privire la delincvența juvenilă* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1972): 5; V. Kudreatev, "Categoria cauzalității în criminologia sovietică", în *Studii și cercetări cu privire la delincvența juvenilă* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1972): 129–130; A. Iakovlev, "Problemele adaptării sociale și conduita ilegală", în *Studii și cercetări cu privire la delincvența juvenilă* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1972): 144–145.

¹⁵⁹ Banciu, Rădulescu, Voicu, *Adolescenții și familia*, 250.

¹⁶⁰ Banu (ed.), *Securitatea și sistemul educațional comunist*, 138.

est-europene, sportul de performanță era încurajat în mod preponderent, fără a fi neglijat însă cel de “masă” – ca un mijloc de a compensa absența naționalismului din propaganda oficială în vederea consolidării sprijinului popular: naționalismul, dincolo de faptul că amintea de nazism, contribuia practic la legitimarea mai degrabă a RFG decât a RDG și evidenția astfel inutilitatea existenței a două state germane separate.

Pornind de la constatarea că, odată cu amplificarea dezvoltării urbane, tineretul se maturizează mai repede din punct de vedere fizic și sexual,¹⁶¹ o conferință organizată la finalul anilor 1960 de către CCPT în parteneriat cu Ministerul Sănătății, Ministerul Învățământului și Consiliul Național pentru Educație Fizică și Sport propunea dezvoltarea activităților ținând de educație fizică și sport pentru a îmbunătăți starea de sănătate populației; alte obiective care reies mai mult sau mai puțin direct din cadrul respectivei manifestări științifice, dar și a noilor politici sportive gândite în acea perioadă, constau în îmbunătățirea condiției fizice a populației în vederea obținerii nivelului de productivitate profesională dezirabilă și, nu în ultimul rând, pentru o mai bună organizare și supraveghere a timpului liber.¹⁶²

Existau și alte motive care fundamentau noua orientare a regimului față de activitatea fizică și față de sănătatea populației. Acestea erau, medical și științific, perfect justificate. Politic însă, erau doar justificabile. Așa cum am observat în cazul Uniunii Sovietice, noua cultură sportivă creată prin investirea masivă în infrastructura de profil, prin organizarea de competiții sportive efectiv la toate nivelele sociale și profesionale și, nu în ultimul rând, prin propagandă sportivă asiduă – a dezvoltat un ethos propriu, care nici nu contravenea în mod direct ideologiei oficiale, dar nici nu achiesa la resorbirea integrală a acestui complex de practici pe coordonatele trasate de către autorități. Astfel, medicii și psihologii observau că, în contextul schimbărilor sociale și economice cauzate de către procesul intens de modernizare, bolile nervoase ale tinerilor se multiplicau și se amplificau deopotrivă. Acestea erau potențate de creșterea consumului de cafea, a consumului de alcool, a fumatului, și, nu în ultimul rând, a consumului de divertisment din sfera audio-vizualului.¹⁶³

¹⁶¹ Ștefan Milcu, “Consecințe sociale ale procesului accelerat de dezvoltare somato-sexuală a tineretului”, în *Tineret, sănătate, sport, dezvoltare* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1969), 9–13.

¹⁶² *Tineret, sănătate, sport, dezvoltare* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1969); v. și Simona Petrakovschi, Leon Gombos, “The Trade Union Sport Organisation in Communist Romania between 1973 and 1989: Workplace Gymnastics, Mass and Elite Sport”, în *The International Journal of the History of Sport*, (Nr. 2, 2022): pp. 1–26.

¹⁶³ Gheorghe Tăneșescu et. al. “Cercetări legate de schimbările în dezvoltarea fizică a copiilor și a tinerilor în România, 1950–1964”, în *Tineret, sănătate, sport, dezvoltare* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1969): 39; Petre Penciu, “Probleme principale legate

În ceea ce privește sportul profesionist, eforturile autorităților asiguraseră, la începutul anilor 1970, existența a optzeci și patru de cluburi sportive de performanță date în folosință în cadrul a douăzeci și două de județe ale țării. Se căutau soluții satisfăcătoare și pentru cele optsprezece județe care nu beneficiau deocamdată de cluburi sportive de performanță.¹⁶⁴ Importanța principală era acordată însă, oficial, sportului “de masă”, în conformitate cu principiile socialiste non-elitiste ale dezvoltării generale și a discriminării pozitive a categoriilor sociale defavorizate: “sportul nu poate fi un mijloc folosit numai pentru pregătirea campionilor.”¹⁶⁵ Neoficial, RSR a depus eforturi masive, în special prin intermediul Daciadei, la care urmează să ajungem imediat, pentru a identifica și forma sportivi de performanță care să reprezinte țara la competițiile sportive internaționale, contribuind astfel la augmentarea imaginii regiunii la nivel global.¹⁶⁶

Se constata, de asemenea, că starea de sănătate a elevilor este, din varii motive, insuficient cunoscută de către profesori și autoritățile școlare, aspect care trebuia schimbat pentru a preveni transformarea acestora în tineri angajați afectați de probleme de sănătate netratate corespunzător în timpul copilăriei și astfel cronicizate. Mai departe, calitățile fizice ale elevilor și studenților nu erau suficient de dezvoltate, motiv pentru care condiția lor fizică, în perspectiva integrării în producție și nu numai, nu era cea optimă. Chiar și tinerii cu diferite grade de handicap fizic, excluși pe toată durata studiilor din activitățile legate de educația fizică, puteau fi incluși, dacă se dorea, în diferite programe speciale de recuperare activă, așa cum se întâmpla, de exemplu, la Institutul Politehnic din Timișoara. Nu numai cadrele didactice și personalul din școli și universități era responsabil pentru condiția fizică precară a elevilor, ci și familiile acestora, care se resimțeau sub povara presiunilor vieții moderne, în special femeile. Obiceiurile alimentare contribuiau la rândul lor la acest rezultat. Deși se observa o apreciere din partea medicilor și a autorităților referitoare la consumul alternativ de proteine animale și vegetale al populației, obicei care își

de instruirea sanitară în publicațiile pentru adolescenți și tineret”, în *Tineret, sănătate, sport, dezvoltare* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1969): 54; Emil Ghibu, Ion Todan, “Organizarea și conducerea științifică a activității de educație fizică și sport (București: Consiliul Național pentru Educație Fizică și Sport, Centrul de Cercetări Științifice și Documentare Tehnică, Ministerul Educației și Învățământului, Institutul de Educație Fizică și Sport, 1972), 261–262, v. și 176–178; N.I. Ponomariov, *Funcțiile sociale ale culturii fizice și sportului* (București: Ed. Sport-Turism, 1977), 222, 246–247; Efrem Cherteș, Ioviță Popa, Îndrumar pentru educație fizică și sport în întreprinderi și instituții (București: Ed. Politică, 1981), 12–13.

¹⁶⁴ Ghibu, Todan, *Organizarea și conducerea științifică*, 142.

¹⁶⁵ Ponomariov, *Funcțiile sociale ale culturii fizice*, 88.

¹⁶⁶ Zoltán Rostás, Florentina Țone, (coord.), *Scos din producție. Viața de sportiv în comunism și după...* (Cluj-Napoca: Ed. Eikon, 2024).

avea sursa în postul religios, era semnalat cu îngrijorare consumul ridicat de alcool, căruia i se atribuia, în mod uzual, un rol tonifiant. Foarte multe familii introduceau consumul de alcool, în special de vin, în dieta copiilor, încă de la vârste mici.¹⁶⁷

În comparație cu tineretul urban, tineretul rural era mai afectat de acest ultim aspect și, totodată, mai puțin informat în privința igienei și a bolilor în general. Din punct de vedere al genului, se constata că băieții sunt mai atrași de activitățile sportive și științele exacte, iar tinerele fete de artă, limbi străine și literatură. Bolile care afectau în cea mai mare măsură capacitatea de a învăța a școlarilor erau hepatita epidemică – în cazul ambelor sexe – respectiv tulburările endocrine, doar în cazul elevelor.¹⁶⁸

Anii 1970

La începutul anilor 1970, ca urmare a extinderii acestui tip de preocupări biopolitice la nivel oficial, respectiv a influenței modelului sovietic de educație fizică și sport, se decide promovarea pe scară largă a sportului în cadrul activităților cotidiene ale populației. Apare și așa-numita gimnastică la locul de muncă, având rolul de a optimiza producția. Câteva exerciții simple, dar eficiente, în reprize de câteva minute, la începutul, la mijlocul și la finalul programului – gimnastica la locul de muncă, în special în cazul întreprinderilor industriale, asigura, pe lângă o mai bună mobilizare productivă, creșterea tonusului angajaților și a bunei-dispoziții a acestora. În cazul în care anumite exerciții erau întâmpinate cu reticență de către muncitori, se recomanda înlocuirea acestora. Gimnastica la locul de muncă era practică în special în colectivele feminine de muncă.¹⁶⁹

¹⁶⁷ Octavian Berlogea, N. Popescu, “Sănătate, dezvoltare fizică și psihică în orientarea profesională a copiilor”, în *Tineret, sănătate, sport, dezvoltare* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1969), 62; C. Bucur, V. Catina, D. Coste, “O analiză comparativă referitoare la dezvoltarea morfo-funcțională a studenților care practică sau nu sport în Centrul Universitar Timișoara”, în *Tineret, sănătate, sport, dezvoltare* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1969), 87–90; I. Dorobanțu, “O cercetare referitoare la nivelul instruirii sanitare în mediul rural”, în *Tineret, sănătate, sport, dezvoltare* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1969), 116; Mariana Belloiu, *Cercetarea potențialului biologic la tineri* (București: Ed. Medicală, 1972), 89.

¹⁶⁸ Dorobanțu, *O cercetare referitoare la nivelul instruirii*, 119; Anatole Cressin, Relația dintre eficiența școlară, sănătatea copiilor și mediul familial al acestora”, în *Tineret, sănătate, sport, dezvoltare* (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1969), 163; Mioara Mincu, Valentina Negrițoiu, Letiția Popovici, “Educația premaritală a tinerelor cupluri”, în *Dezvoltarea societății socialiste românești și formarea personalității comuniste a tinerei generații*, vol. II (București: Centrul de Cercetări pentru Problemele Tineretului, 1989), 309–310; Petracovschi, Gombos, *The Trade Union Sport Organisation*, 2–3.

¹⁶⁹ Ibid., 10–12; Cherteș, Popa, *Îndrumar pentru educație fizică*, 31–38.

Investițiile în infrastructura sportivă erau însă utilizate de către tineri în special ca mijloc de petrecere a timpului liber și pentru relaxare în timpul vacanțelor și a concediilor. Practica aceasta era desigur cunoscută și acceptată de către autorități, în măsura în care disciplina în colectivele de muncă, școli și instituții era în general respectată. Feminizarea gimnasticii, mai sus amintită, se reflecta și la nivelul adoptării unor activități sportive occidentale (aerobica); și în acest caz, autoritățile au acceptat situația, nedorind să creeze motive suplimentare de nemulțumire printre tinerele angajate. Dacă până atunci, femeile erau reprezentate pe plan sportiv și profesional mai degrabă neutru din punct de vedere sexual, odată cu introducerea aerobicii are loc o feminizare și o sexualizare corelativă a corpurilor acestora.¹⁷⁰

Daciada, competiția sportivă generalizată la toate nivelele de activitate socială, a demarat în 1976. Pe lângă utilitățile mai sus enumerate ale popularizării sportului în statele socialiste, aceasta avea rolul de a identifica și selecta talente sportive de top, care să reprezinte țara în competițiile internaționale de profil. Așa s-a întâmplat în cazul celebrei Nadia Comăneci, care a ajuns în scurt timp o vedetă internațională în domeniul gimnasticii. De menționat că universitățile și școlile erau mai ușor de mobilizat decât unitățile de producție în cadrul acestei competiții sportive anuale, deoarece ultimele beneficiau de mai puțin timp liber și erau, de asemenea, mai puțin organizate. În fiecare an, dincolo de sportul propriu-zis, Daciada debuta sub auspiciile unei teme politice majore – construirea “omului nou”, păstrarea păcii etc. În ultimii ani ai regimului, pacea a reprezentat tematica predilectă a Daciadei, fiind ușor de extrapolat și în cadrul competițiilor internaționale, la care participau sportivi de performanță. După câteva ediții, la începutul anilor 1980, autoritățile constatau că Daciada fusese adaptată mai degrabă obiectivelor populare și mai puțin competitive cum ar fi relaxarea, petrecerea plăcută a timpului liber, turism, excursii etc.¹⁷¹ Încadrarea politică a rămas, desigur, însă aceasta era din ce în ce mai formală.¹⁷²

Anii 1980

De asemenea, autoritățile erau nemulțumite de faptul că această competiție sportivă nu reușea să aducă în prim-plan suficienți sportivi talentați, care să poată reprezenta sistematic RSR în competițiile internaționale de profil. “Într-o

¹⁷⁰ Petracovschi, Gombos, *The Trade Union Sport Organisation*, 15–16, 19–20; Simona Petracovschi, Jessica Chin, “Sports, physical practice, and the female body, 1980–1989: women’s emancipation in Romania under communism”, în *Critical Studies in Media Communication* (Nr. 1, 2018): 9–10.

¹⁷¹ Petracovschi, Gombos, *The Trade Union Sport Organisation*, 9–14; Cherteș, Popa, *Îndrumar pentru educație fizică*, 137.

¹⁷² Ceaușescu, *România pe drumul construirii* (vol. XVII, 1979), 94–95.

serie de discipline sportive în care România a ocupat locuri importante – cum sunt gimnastica, fotbalul, tenisul – precum și în alte ramuri sportive, rezultatele sunt sub nivelul posibilităților.” Mai mult, era adusă în discuție “necesitatea de a se acționa mai ferm pentru întronarea în toate organizațiile sportive a unui climat de muncă asiduă, de înaltă exigență și responsabilitate, de ordine și disciplină. Desfășurând o muncă tenace, îndârjită pentru a ne pregăti cât mai temeinic și a ne menține locurile fruntașe pe care le-am dobândit într-o serie de discipline sportive”, argumenta Ceaușescu, “trebuie să ne propunem să ridicăm și mai mult nivelul general al tuturor ramurilor de sport și să cucerim noi poziții de frunte în ierarhia sportului mondial – la gimnastică, atletism, handbal, tenis, canotaj, precum și la alte discipline.” Nici nivelul politic al sportivilor de performanță nu trebuia să rămână mai prejos.¹⁷³ Pe cale de consecință, deși nu se poate afirma că sportul de masă a reprezentat doar o fațadă în spatele căreia se urmărea identificarea și antrenarea unor sportivi de top care ar fi sporit prestigiul diplomatic al RSR la nivel global – nu se poate diminua nici rolul politic internațional major conferit sportului în calitate de resursă a soft-power-ului românesc, pentru a utiliza un concept specific relațiilor internaționale. Disciplinare și entuziasm în vederea creșterii producției pe plan intern și consolidarea afirmării multifacetate pe plan internațional, iată mizele majore ale Daciadei, care nu ar trebui, din punctul meu de vedere, înțelese ca fiind în competiție sau ca fagocitându-se una pe cealaltă.

Daciada reprezenta un vast angrenaj sportiv bazat pe aducerea împreună a competițiilor organizate pe ramuri specifice ale producției. La nivelul colectivelor de muncă, syndicatele erau cele însărcinate cu organizarea “cupelor” anuale, și beneficiau de sprijinul UTC și al altor asociații sportive. Domeniile efective în care se organizau competițiile erau următoarele: “metalurgie și construcții de mașini, mine, petrol, geologie și energie electrică; chimie și prelucrarea țiteiului; construcții; transporturi și telecomunicații; agricultură, industrie alimentară și ape; administrație de stat și consiliile populare; comerț și cooperatie; învățământ, știință și cultură; sănătate; presă, poligrafie și edituri.”¹⁷⁴ Existau de asemenea mai multe etape ale competiției, organizate pe diferite nivele: prima etapă se organiza la nivel de unități de producție și instituții, a doua la nivel de orașe și municipii, a treia la nivel de județe, a patra la nivel zonal și ultima, a cincea, la nivel național. Vârsta minimă pentru participare era de șaisprezece ani. Pe lângă Daciada, se organizau de asemenea competiții sportive frecvente și de amploare și cu ocazia comemorării unor date cu semnificație specială în genealogia istorică și politică a regimului.¹⁷⁵ Odată selectați pentru a deveni sportivi

¹⁷³ Ceaușescu, *România pe drumul construirii* (vol. XXIII, 1983), 386–388.

¹⁷⁴ Cherteș, Popa, *Îndrumar pentru educație fizică*, 136.

¹⁷⁵ Ibid., 137–139, 140–141; v. și Ceaușescu, *România pe drumul construirii* (vol. XIX, 1980),

de performanță, tinerii își păstrau ocupațiile profesionale anterioare, deși acestea ajungeau, cu timpul, să nu mai reprezinte principalele surse de venit.¹⁷⁶

Reprimată virulent la începutul anilor 1980, mișcarea yoga din RSR se încadrează undeva între o activitate sportivă și o subcultură specifică de tineret. Considerată o mișcare mistică, ale cărei valori ofereau un mijloc de evadare spirituală din cotidianul din ce în ce mai cenușiu al ultimului deceniu socialist, mișcarea yoga era asociată de asemenea cu libertinajul sexual. În calitate de activitate sportivă, yoga reprezenta o practică preponderent individuală, a cărei filosofie de viață hedonistă, permisivă și mistică nu cadra cu idealurile deja foarte patriarhale și austere ale socialismului românesc.¹⁷⁷

Concluzii

Alături de politicile economice, politicile sociale din RSR contribuiau la rândul lor la întregirea unei imagini dinamice și diverse a tineretului, care se apropia din ce în ce mai mult de stilul de viață al tineretului occidental și, parțial, așa cum urmează să vedem în capitolul următor, de cultura acestuia. Tinerii deveneau din ce în ce mai asemănători, între ei, dar din ce în ce mai diverși și mai diferiți în raport cu generațiile precedente și, totodată, în raport cu ambițiile și obiectivele oficiale care îi priveau. Dincolo de discursul politic al PCR, cea mai mare parte a tineretului a învățat să utilizeze facilitățile și competițiile de tot felul puse la dispoziție de către partid și de către organizația de tineret a acestuia, UTC, în scopuri proprii, preponderent recreative și distractive, nu mobilizante, angajante, productive și austere, așa cum erau cele gândite pentru acesta de către conducerea partidului.

YOUTH SOCIAL POLICIES IN SOCIALIST ROMANIA: A GENERAL OVERVIEW

Abstract

The article analyzes youth social policies in socialist Romania through an integrated sociological and ideological lens, focusing on the emerging concept of juvenology, a discipline dedicated to understanding youth as a socially and historically conditioned phenomenon. The study examines the processes of social homogenization among youth, their role in

554–557; Ceașescu, *România pe drumul construirii* (vol. XXI, 1981), 520–524; Ceașescu, *România pe drumul construirii* (vol. XXIII, 1983), 446–449; Ceașescu, *România pe drumul construirii* (vol. XXV, 1984), 414–419.

¹⁷⁶ Rostás, Ţone, (coord.), *Viața sportivă în socialism*.

¹⁷⁷ Petracovschi, Chin, *Sports, physical practice, and the female body*, 7–8; Gabriel Andreescu, *Reprimarea mișcării Yoga în anii '80* (Iași: Ed. Polirom, 2008), 190–191.

both reproducing and transforming the social order, and the tensions between socialization and juvenitization. The study explores generational dynamics, the evolving meaning of labor, and the state's efforts to discipline and mobilize youth to legitimize the regime. Additionally, it addresses the transformation of socialist family structures, gender and demographic policies, and their impact on women's emancipation. Grounded in interdisciplinary inquiry and extensive references to contemporary sociological research, the article concludes that despite ideological constraints, youth sociology in socialist Romania retained a moderate critical function, reflecting the tensions between state ideology and social reality.

“NOI SUNTEM BĂNĂȚENI ȘI PE AICI MAI VIN MOLDOVENI”¹

Sînziana Preda^{*}

Cuvinte-cheie: Banat, moldoveni, vinituri, migranți

Keywords: Banat, Moldovans, newcomers, migrants

“Un mare om de afaceri din Timișoara a spus acum câțiva ani că, dacă moldovenii din Timișoara ar avea fosfor în păr, s-ar lumina și noaptea Timișoara ca ziua”²

Introducere

Banatul este îndeobște cunoscut drept teritoriu al migrațiilor, ceea ce a creat faima sa de spațiu cosmopolit. Dacă în trecut mișcările de populație l-au transformat într-un spațiu multiethnic, secolul XX a adus o migrație interregională, de această dată nu în cadrul unui imperiu, ci în limitele noului stat român. În vremea Habsburgilor, Casa de la Viena a urmărit securizarea frontierei sudice, cât și rentabilizarea economică a provinciei. De asemenea, valurile succesive de coloniști aduși de austrieci stau mărturie pentru interesul populației de rând de a găsi condiții mai bune de trai, fie și într-un teritoriu necunoscut și/sau mai puțin prielnic. Un interes economic similar îl denotă valurile de migranți din a doua jumătate a secolului trecut, vizând însă acum un Banat bogat, un loc al abundenței, al posibilităților. Contactul dintre băștinași și persoane din regiuni precum Moldova și Oltenia avea să releve diferențe culturale uneori ireconciliabile, aspect ce modelează până astăzi receptarea celor din urmă.

Sosirea moldovenilor în Banat, începând cu anii '60, constituie parte a amplului proces de transformare socio-economică a societății, pusă în fața

^{*} Universitatea de Vest din Timișoara, Facultatea de Sociologie și Psihologie, Departamentul Sociologie, Bv. V. Pîrvan no. 4, e-mail: sinziana.preda@e-uvt.ro.

¹ Dan (român, 36 ani, scriitor), în “Ce înseamnă să fii bănățean?” (Fragmente din interviurile realizate în 2005, la Reșița și Timișoara, de Alexandra Jivan, în cadrul cercetării doctorale de la Universitatea Laval, Québec, Canada), <https://memoriabanatului.ro/banat/ce-inseamna-sa-fii-banatean/>.

² Moldovenii din Banat (postare participant anonim), Facebook, 5 iunie 2024, <https://www.facebook.com/groups/750711040611092/>.

unor fenomene noi, precum industrializarea și urbanizarea (și drept consecință, tranziția demografică). Imaginea unei regiuni cu dezvoltare economică semnificativă, cu centre industriale (metalurgie, textile, construcții de mașini) numeroase (Timișoara, Reșița, Lugoj, Arad, Oțelu Roșu) se propagă în rândul unei forțe de muncă provenite din regiuni mai puțin industrializate și tributare unor modele de economie rurală tradițională. Astfel, cerințele fenomenului de industrializare, mecanizarea agriculturii, extinderea orașelor s-au conjugat cu intențiile mai multor români, inclusiv din zona Moldovei, de a găsi oportunități de trai, în special în Banat.

Precum ardelenii sau oltenii, cei mai mulți moldoveni se îndreaptă spre vestul țării în perioada de “maximum migratoriu (1973–1982)”, de “explozie a proceselor de mobilitate teritorială, îndeosebi a fluxului rural-urban. Populația rurală pleacă masiv din sat, fie definitiv, fie schimbându-și doar locul de muncă, eliberând economia de tip agrar a satului și ocupând în orașe slujbe mai bine remunerate, îndeosebi în industrie, dar și în construcții, în învățământ, în cercetare etc.”³ Descrierea fenomenului contextualizează profilul social și economic al persoanelor pornite către Banat, printre care și moldoveni; multe dintre acestea, țărani săraci, vor ajunge să activeze ca muncitori necalificați și sezonieri, ori calificându-se la locul de muncă, îndeosebi în noile sectoare industriale, dezvoltate în anii orânduirii socialiste.

Prioritizarea industrializării, de către statul socialist, în anii ‘60–’70 – cât și fenomenul asociat, al urbanizării – a făcut ca (și) moldovenii să se dovedească o mână de lucru utilă în numeroasele întreprinderi lansate de economia socialistă. “Oltenii și moldovenii au construit toată industria Banatului, cât și cartierele de blocuri din orașele Banatului.”⁴ “Erau mai harnici decât alții, că n-aveau altă șansă.”⁵ Interogarea memoriei respectivei perioade dezvăluie diverse cadre ale prezenței nou veniților, deveniți o realitate inedită în peisajul bănățean. Parafrazându-l pe Gheorghe Cozorici (interpret al rolul domnitorului, în filmul “Ștefan cel Mare – Vaslui 1475”), un interlocutor își amintește o glumă: “Unde sunteți, moldovenii mei? – [Muncim] la treisprezece construcții în Timișoara, Măria Ta!”⁶ Moldovenii erau de găsit în industrie, în construcții,

³ Ioana Petre, *Migrația internă și satul românesc*, <https://strategia.cndd.ro/docs/comentarii/ip-mi.pdf>, 1.

⁴ TM (2 aprilie 2013), în Cătălin Radu, “Olteni, go east!” pe zidurile Timisoarei! Este Banatul xenofob? Unii moldoveni sau olteni se simt discriminați,” <https://www.opiniatimisoarei.ro/olteni-go-east-pe-zidurile-timisoarei-este-banatul-xenofob-unii-moldoveni-sau-olteni-se-simt-discriminati/02/04/2013>.

⁵ Informație de teren, F. P. (femeie, 75 ani, originară din Bucovina, venită în Timișoara în 1973).

⁶ Informație de teren, iunie 2025 (bărbat, originar din Bicăz, venit în Timișoara la începutul anilor ‘70). Scena din film a ajuns să genereze parafraze sub forme umoristice, cu privire

în agricultură, în munci grele și nu neapărat prestigioase. Prin urmare, sunt rememorați ca fiind robace, precum migranții din Transilvania: “Ardelenii cu moldovenii lucrau îndeobște, oltenii, mai mult cu comerțul.”⁷ “90% din blocurile din Timișoara sînt construite de moldoveni: ei săpau șanțuri, ei...de aia sînt așa buni meșteri. Moldovenii erau cu heirupul, oltenii...cu cobilița! (râde).”⁸

Moldovenii și civilizația bănățeană

Moldovenii au fost receptați, precum ceilalți migranți, prin prisma modelelor culturale pe care le-au manifestat în raport cu locuitorii provinciei. Aceștia din urmă i-au judecat pe venetici de sub umbrela influenței civilizatoare exercitate de Imperiul Austro-Ungar, poziție ce consolidează încă ideea unor băștinași într-un Banat autonom, a cărui evoluție ar fi (fost) progresivă, dacă celelalte provincii nu l-ar trage în jos. “Păcat de unirea Timișoarei cu Romania. Era mai bine să fim independenți. Nu am fi avut probleme cu viniturile⁹ astea.”¹⁰ Percepția sosirii moldovenilor sau oltenilor este cea a unei invazii, extinsă până în cele mai îndepărtate colțuri ale Banatului: “aceste venituri au ajuns pînă în cele mai retrase sate din Banat. Așadar, eu sînt pentru regionalizarea istorică.”¹¹ “Mai ales satele nemțești din Banat, sau cele de slovaci (pemi) au locuitori cu numele de familie Avasiloaiei, Atodiresei. Dacă mergi în Anina sau în speță, în Steierdorf, e plin de moldoveni, în Nițchidorf la fel, sau în Tormac.”¹²

Imaginaea moldovenilor – comparativ cu a oltenilor – pare a fi mai puțin dezaprobată. Moldovenii au fost socotiți mai puțin înfigăreți, mai puțin preocupați

la răspândirea moldovenilor și în alte provincii ale țării: “Ștefan cel Mare, văzând că țara-i în primejdie, se scoală din mormânt și lansează apelul: – Unde sunteți voi, răzeșii mei? Cei chemați răspund: – În Ardeal, Măria Ta” – Simona Voicu, “Ștefan cel Mare: “Oșteni, mîine ne batem cu turcii. Bă, dar să veniți, că am vorbit cu oamenii ăia!” Topul bancurilor cu cel mai mare domnitor al Moldovei” (22 martie 2016), <https://adevarul.ro/stiri-locale/vaslui/stefan-cel-mare-osteni-maine-ne-batem-cu-1696195.html>.

⁷ Informație de teren, iunie 2025 (bărbat, originar din Bicăz).

⁸ Informație de teren, D. P. (bărbat, 73 ani, originar din Oltenia, venit în Timișoara în 1970).

⁹ După Unire și în legătură cu ea, “apar în Timișoara primele “vinituri”: bănățeni din zona Lugoj-Caransebeș, din satele înconjurătoare ale Timișoarei sau din bucata de Banat ce-i revine Serbiei” – Cosmin Țintă, “Despre “vinituri” și alte inovații ale “toleranței,” (16 aprilie 2021), <https://demnitatea.info/2021/04/16/despre-vinituri-si-alte-inovatii-ale-tolerantei/>.

¹⁰ “Nu prezența lor deranjează, ci caracterul infect. Nu toți sunt la fel [...] La fel și despre moldoveni. Cu cei din Bucovina e ok, dar ceilalți?? Totuși, pe timpul lui Ceaușescu, era cât de cât mai bine cu ei, pentru că erau închiși și îngrijiți în CAP și “gostat”, dar după aia, când nemții au plecat în Germania, au invadat oltenii și moldovenii și au băgat porci în camerele caselor naționalizate” – Timisorean, 9 ianuarie 2015, în Radu, “Olteni, go east!”

¹¹ tothmihai (5 martie 2013), în Mircea Rusnac, “Banatul în percepția compatrioților”, <https://istoriabananatului.wordpress.com/2012/12/01/mircea-rusnac-banatul-in-perceptia-compatrioților/>.

¹² peter83 (1 decembrie 2012), în Rusnac, “Banatul...”

de ocuparea de poziții avantajoase pe scara socială. Sub aspectul autoidentificării, moldovenii cu “limbă dulce de rîmleni, adică de coborîtori din Roma”¹³ se văd ca “oameni așezați, molcomi, cumpăniți și cumpătați.”¹⁴ Dar autocaracterizarea pozitivă nu se potrivește deloc cu opiniile bănaștenilor lezați de venirea străinului regional¹⁵, pe care îl consideră necivilizat.¹⁶ Sudul și estul țării par condamnate sub toate aspectele, când sunt puse în balanță cu regiuni evolute “cum e și Banatul, Transilvania, Dobrogea sau Bucovina, [care] sunt NET, repet NET superioare din punct de vedere economic, nivel de trai, cultura, relații sociale et cetera Olteniei sau Moldovei ... CUM VĂ EXPLICAȚI acest fenomen dragi compatrioți??? Să-mi spună mie un moldovean sau un oltean că “m-au civilizat.””¹⁷ Autorul postării se recunoaște compatriot numai cu românii din provincii unite cu Vechiul Regat, altfel spus, cele favorizate de autoritatea civilizatoare a Vestului.

Avem aici de-a face cu două perspective foarte diferite, modelate de istoria locurilor de proveniență ale actorilor implicați. Pe de-o parte, cultura apuseană, influentă în regiunea de vest a țării, pe de alta, cea orientală, transparentă în ceea ce cunoaștem ca fiind Vechiul Regat. Apusul este asociat cu o serie de calități, precum ordinea, rigoarea, seriozitatea, în vreme ce Levantul ar fi un loc al tergiversării, al aproximării, un spațiu la capătul civilizației, unde aceasta se termină, unde primitivismul începe. Se adaugă faptul că oriunde în lume, reticența vizavi de Celălalt pleacă din credința că veneticii nu sunt “de-ai noștri”: prin urmare, sunt inferiori, mai puțin valoroși, mai puțin importanți decât “noi.”¹⁸ Străinul inspiră neîncredere, iar atunci când greșește, când se comportă necorespunzător, este mai aspru amendat.

În astfel de împrejurări, apelativele insultătoare se fac auzite, în cazul moldo-

¹³ Ion Papuc, *Sub zidurile tradiției* (Mica Valahie: București, 2013), 53.

¹⁴ Alexandu Călinescu, în *Adevărul*, “La ce te gândești când spui “moldovean?” (3 iulie 2008), <https://adevarul.ro/stil-de-viata/la-ce-te-gandesti-cand-spui-moldovean-1299721.html>.

¹⁵ “Că există niște plăci căta cam zgâriate, dar gata oricând să fie puse pentru lăcrimatul public după Timișoara cea “neinvadată de vinituri” din perioada austro-ungară, se vede cu ochiul liber de mulțor. La fel și faptul că nu se ratează niciun pretext pentru a le pune în mediul virtual, cu larg aport de conturi false și naivi melancolici, aflați în contemplarea vârstelor de aur. Evident, cam orice poate fi “spart în cap”, se organizează cu viteza marșului forțat pe direcția oltenilor și moldovenilor care s-au propășit pe la noi, dând peste cap minunata mersoare a orașului ce renunța la zidurile de apărare imperiale abia cu un secol și un pic în urmă.” – Țintă, “Despre “vinituri...”

¹⁶ “Cum îi văd ceilalți pe moldoveni: Leneși, săraci, violenți, alcoolici, afemeiați, nespălați, needucați” – *Adevărul*, “La ce te gândești...”

¹⁷ Ștefan (9 martie 2011), în Gheorghe Ilas, “Timișoara, capitala emigranților din toată țara? Cum au fost asimilate “viniturile?” (2 decembrie, 2010), <https://www.opiniatimisoarei.ro/timisoara-capitala-emigrantilor-din-toata-tara/02/12/2010>.

¹⁸ “Sunt două baze de stereotip: cel venit din afară, străinul, e mai slab ca mine, trebuie să aibă niște defecte de care să putem râde, și cel care e venit mai nou, vinitura, e inferior. Primul

venilor circulând în folclor cuvinte precum “sârme” sau “nuci”¹⁹, expresii cu conotație disprețuitoare, generate de povestea migrației cauzate de sărăcie. Dislocările consistente de populație, antrenate de industrializare și urbanizare, au constituit teren fertil pentru apariția de stereotipuri cu tentă regională. “Aprig, cam barbar, dar foarte ager”²⁰, moldoveanul migrant a pătruns într-o altă lume, plină de promisiuni, dar și de provocări. Provocări legate nu numai de evoluția proiectului personal de existență, ci și de avatarurile integrării într-un mediu nou și de relația cu băștinașii.

La mare distanță de (fosta) casă, confrunțați cu altă realitate decât cea în care crescuseră, oamenii au intrat în modulul de supraviețuire, ceea ce a antrenat unele schimbări de comportament, pentru unii dintre ei. După cum observa etnologul Șerban Anghelescu, “moldovenii plecau de sărăcie, erau dezrădăcinați, și e limpede că omul care pleacă de acasă nu mai are echilibrul locului natal, are tot soiul de purtări mult mai libere și dă în vileag lucruri pe care acasă le reprimă.”²¹ Tocmai atare dezechilibrare a fost sancționată de unii bănățeni “temperați”, fiindcă atunci când “alegi sa te așezi într-un loc, nu încerci sa-ti impui obiceiurile, ci te conformezi tradițiilor aceluia loc. Din păcate, cei veniți în Banat au forțat foarte mult cu stilul lor și au deranjat prin asta.”²²

Așadar, “descălecatul” moldovenilor (asemeni, al oltenilor) a început să apară problematic atunci când diferențele culturale s-au escaladat, într-o serie de privințe și de cazuri. De altfel, exista în Banat, cu mult înainte de venirea românilor din alte regiuni, un fel de reticență pentru neputința (indiferența?) de a repera, de a înțelege cutumele, acele legi “nescrise, locale, bune sau rele.”²³ Pentru bănățeanul de altă dată, “și dacă veneai din alt sat, tot vinitură erai, trebuia să accepți legile nescrise ale comunității.”²⁴ Și după război, băștinașii au ținut, pe cât a fost posibil, să păstreze comunitatea în forma sa esențializată, așa cum au cunoscut-o înainte de conflagrație, dar instalarea regimului comunist și alterarea compoziției demografice au relevat o nouă realitate, populată de oameni pe care bănățenii nu îi cunoșteau și în care nu se recunoșteau.²⁵

sentiment e de respingere.” – Ioana Popescu (etnolog), în *Adevărul*, “Ciondăneala provinciilor” (1 iulie 2008), <https://adevarul.ro/stil-de-viata/ciondaneala-provinciilor-1300920.html>.

¹⁹ *Adevărul*, “La ce te gândești...”

²⁰ A. D. Xenopol, citat de D. Drăghicescu, în *Din psihologia poporului român* (București: Librăria Leon Alcalay, 1907), 281.

²¹ În *Adevărul*, “La ce te gândești...”

²² cosmin d (2 aprilie 2013), în Radu, “Olteni, go east!”

²³ Ioan Hațegan, în Vali Silaghi, “Bănățenii, făloși din motive care erau odată întemeiate. Mai sunt acestea de actualitate?” (6 februarie 2013), <https://adevarul.ro/stiri-locale/timisoara/banatenii-falosi-din-motive-care-erau-odata-1407139.html>.

²⁴ Ibid.

²⁵ “Cuvântul vinitură reprezintă pentru bănățenii localnici apelativul oricărui străin care se stabilește în Banat și nu respectă rânduiala și obiceiurile locului unde s-a stabilit în Banat. Iaca

Observăm, prin urmare, că dificultatea de a-i accepta pe regăteni se explică și prin insistența de a accentua o identitate regională, în detrimentul uneia naționale. O parte dintre băștinași, cei cu indisolubilă adeziune față de zicala “Banatu-i fruncea”, nu au reușit să identifice caracteristici comune cu locuitori din alte părți ale țării. Pentru bănățeanul mândru de faptul că trăiește într-un loc civilizat și bogat totodată, asemănarea cu oameni care nu au atins același prag de bunăstare nu este posibilă. El nu se raportează la românitatea pe care am presupune a o împărtăși cu celălalt regional, ci la o multietnicitate, de unde a absorbit ceea ce – consideră el – i-a creat ascendent printre românii din alte regiuni. “Nu poți să mă convingi că sunt “frate” cu cei din Cernavodă (ăia mai tuciuarii) sau cu ăia din Vaslui (ăia mai blonzi, cu ochi albaștri). Sau cu ăia din Strehaia sau Mangalia. Deci cu “veniturile.” Ce treabă au bănățenii cu ăia?”²⁶

Conform părerii respective, nu (atât) românii din Regat deranjează, cât veneticii, străinii înțeleși în sensul dur, amendativ al termenului, de aventurieri, de indivizi fără căpătâi. Opinientul explică: “o caracteristică a bănățenilor este toleranța față de oricine și orice, în limitele bunului simț (subl. noastră), al dreptății și libertăților etc. Dar moldovenii și oltenii de care vorbim noi (subl. noastră) sunt acele “venituri” care nu numai că jefuiesc, murdăresc și asupresc (subl. noastră) populația din Banat de 90 de ani (subl. noastră) încoace, dar nu au făcut cinste nici oamenilor de unde au venit ei. Pentru că ei nu au venit din hărnicie și spirit de sacrificiu, ci au venit la căpătuire sau la huzur. Iar acum au și manifestă o atitudine xenofobă față de cei pe care i-au găsit aici.”²⁷ Sumarizând, discursul nu este mai puțin rasist decât ceea ce critică.

Explicând ce înțelege prin “venitură”, autorul postării se simte îndreptățit să considere că nimic nu îl leagă de oameni cu care vorbește aceeași limbă, dar cu care nu mai împărtășește altceva. Este evidentă atitudinea de separare, de delimitare de alți români, motivându-se o distanță culturală ce pare insurmontabilă. De fapt, o distanță de mai multe tipuri: fizică, culturală și financiară, astfel că moldoveanul (sau alt regătean) nu are cu ce să îl convingă pe bănățeanul gospodar, înstărit (în comparație cu alți provinciali) și “europenizat”, prin interculturalitatea experimentată de atâta vreme. “Au venit foarte mulți, din Moldova și Oltenia, au dus-o mai greu și-au venit în partea noastră. Deci atunci sigur că a fi bănățean [e să] te simți mândru că la noi omu’ a trăit bine. Cu cămările bănățeanului nu s-a cam pus nimeni!”²⁸

o venit și așa așa și nu respecta rînduiala noastră: o vinitură.” – Banatul de altădată, “Ce este o vinitură”? (postare Constantin Negru), Facebook, 28 iulie 2025, https://www.facebook.com/banatuldealtadata/?locale=ro-RO&_rdr.

²⁶ BRAVO CONTRA (5 decembrie 2010), în Ilas, “Timișoara, capitala...”

²⁷ Ibid.

²⁸ Elena, româncă, 55 ani, educatoare, în Jivan, “Ce înseamnă să fii bănățean?”

“Regățenii și moldovenii erau mai deschiși, nu erau atât de preocupați să strângă”²⁹, dar unii bănățeni get beget s-au considerat agresați de un așa numit parvenitism al celor dintâi, întrucât “localnicul și-a creat un rost, o lume, o lume care, mai cu seamă în timpul comunismului, era agasată de oameni care voiau să pătrundă în ea și care riscau la un moment dat să ocupe un loc mai bun, să intre în cartierele bune, în familiile bune.”³⁰ Moldovenilor – și nu numai lor – li se reproșează că, sub umbrela regimului și fără prea mare efort, aveau cale liberă la oportunitățile pentru care, cred respectivii localnici, trudiseră din greu de-a lungul vremurilor. Contestatarii acuză politica ceaușistă, vizavi de Banat, de “omogenizare a populației”, referitoare, de fapt, la limitarea libertății de exprimare pentru grupurile minoritare, nu pentru cele regionale. “Sînt timișorean, în anul 1984 [...] am mers la partid, să mi se dea o casă, că doar aveam dreptul, mi s-a răspuns că nu am vechime, și că trebuie să mai aștept. Nu vi se pare curios [...] că eu trebuia să aștept, iar moldovenii și oltenii au primit apartamente, cînd au coborît din tren?”³¹

Chestionarea procesul de adaptare / integrare a regățenilor în Banat dezvăluie cât de diferite sunt cele două modalități de a înțelege lumea, și cât de diferite rămân, pe alocuri, fără să tindă spre o congruență. Celor veniți de aiurea li se reproșează că au stricat ordinea și tihna specifice spațiului bănățean. Aici a funcționat o lume așezată pe temelii solide, lumea statorniciei³², căreia îi repugna dezordinea, încălcarea regulilor nescrise, amestecul cu alții și amestecul altora în ceea ce este deja reglementat, codificat, respectat. Astfel se explică dezamăgirea produsă de străinii primiți “cu gândul cel bun și cu bucurie. Până au început “viniturile” să calce în picioare orice nu era “după chipul și asemănarea lor” (conform modelului lor cultural, n. n.). [...] Și când le atragi atenția că nu-i baș bine ce fac, aștia te iau cu “și noi suntem români”, “fraților”, iar dacă nici așa nu le merge, atunci încep cu propaganda xenofobă. Și toate astea le fac nu “de acasă” de la ei (Moldova sau Oltenia), ci din “curtea” noastră. [...] Dacă le sugerezi să se mai “informeze”, atunci ai “pus-o.” Ce îți vor auzi urechile, nu poate fi reproduș în cuvinte. Înjurături printre grohăituri imbecile din toate părțile. Deocamdată nu prea pare că avem ce face, decât să încercăm să-i încurajăm să se mai cizeleze și să se mai “lumineze.” Sau eventual să încerce să revină la locurile lor de baștină. Dar dacă le spui asta, ei spun că și aici e România, deci ei aici sunt acasă.”³³

Regățeanului, moldovean sau din altă regiune, îi lipsește experiența

²⁹ Ioan Hațegan, în Silaghi, “Bănățenii, fâloși...”

³⁰ Adevărul, “Ciondăneala provinciilor”

³¹ Dan (2 decembrie 2010), în Ilas, “Timișoara, capitala...”

³² Stefan Zweig, *Lumea de ieri* (București: Humanitas, 2023), 15.

³³ legislație (25 ianuarie 2011), în Ilas, “Timișoara, capitala...”

cosmopolitului, care l-a făcut pe bănățean să se ajusteze la specificul Celuilalt (etnic), să devină maleabil și să învețe din ceea ce are mai bun acela. Însă, în mod paradoxal, vestita toleranța bănățeană nu se regăsește (sau în mică măsură) față de Celălalt-ul regional. Îi lipsește celui din urmă “know how”-ul? “Noi eram bănățeni, asta era identitatea primordială, și noi știam cum se fac lucrurile (subl. noastră). Și abia după aceea, în momentul în care începi să mai crești, circuli, ajungi la școală în altă parte, faci armata, te plimbi prin țară și abia atunci începi să faci comparațiile și întotdeauna, nu știu de ce, dar noi făceam comparații în favoarea Banatului. Probabil tot din cauza formei mentale care ne-a fost implantată în copilărie.”³⁴

Acest mod de gândire este sesizat de către cei din afara provinciei: “bănățeanul consideră că doar Banatul este patria lui.”³⁵ Băștinașii “separatiști” au dezvoltat un soi de autosuficiență, percepută de venetici drept formă de respingere la adresa lor, sau, cel puțin, o atitudine de rezervă. Bănățenii respectivi sunt circumspecți față de regățenii sosiți în ultimele decenii, ce au înlocuit, din punct de vedere demografic, etnicii cu care bănățenii au conviețuit de generații. Totuși, parte dintre localnici admit că “uneori este deranjant că noi suntem foarte mult bănățeni și prea puțin români. Pe mine, personal, mă deranjează. (Deci simți că suntem prea mult bănățeni aici?) – Da. (Și din ce-o simți?) – Din tot. Din faptul că, indiferent cu cât de mult bun simț ar fi un moldovean, îl luăm drept moldovean și uităm că, de fapt, este leagănul civilizației, al culturii noastre. De-acolo e Eminescu, Creangă... Cel de la București e arogant, olteanul dorește să parvină. Deci, pentru noi nu sunt suficient de buni și Timișoara nu este suficient de mare pentru toți!”³⁶

Moldovenii contraatacă

Odată stabiliți în Banat, provincialii din Moldova și Oltenia îndeobște – mai puțin ardelenii – au suferit “o ostilitate aproape inexplicabilă din partea localnicilor, care nici nu concepeau ca “viniturile” să le conducă treburile obștii.”³⁷ Competiția pentru poziții prestigioase (îndeosebi la locul de muncă) este explicabilă, însă mai greu de înțeles este intoleranța bănățenilor, în contradicție cu vestita lor atitudine de deschidere față de etnii diverse. “N-am înțeles și nu voi înțelege niciodată pe acești “fruncea.” Pe austrieci, pe nemți, pe unguri i-au primit și s-au mândrit cu asta, pe bieții românași năcăjiți (transilvăneni [...],

³⁴ Dan, în Jivan, “Ce înseamnă să fii bănățean?”

³⁵ Romulus Vasile Ioan, “Singur printre bănățeni”, în Mircea Rusnac, “Bănățenii (de munte) văzuți de un Ausländer de lux” (2 februarie 2010), <https://istoriabanatului.wordpress.com/tag/vinitura/>, 16.

³⁶ Gabriela, româncă, 31 ani, reprezentant de vânzări, în Jivan, “Ce înseamnă să fii bănățean?”

³⁷ Ilas, “Timișoara, capitala...”

moldoveni, etc) i-au privit mereu cu superioritate, chiar cu dușmănie.”³⁸ “[...] Timișorenii manifestă o atitudine de respingere chiar față de frații lor, românii veniți aici de prin alte colțuri ale țării.”³⁹ Cei din urmă au învățat în timp că unii dintre bănățeni îi apreciază – datorită apropierei culturale și în detrimentul regătenilor – pe vecinii nemți, maghiari sau sârbi, fapt straniu, având în vedere apartenența etnică comună a românilor din vest cu aceia din restul țării.⁴⁰

Pe de altă parte, chiar dacă regățenii nu ezită să îi numească “frați” pe congenerii lor, ei nu admit să fie tratați drept venetici puși pe căpățuială, de vreme ce consideră îndreptățit ca orice individ sau grup să caute un trai mai bun, dincolo de limitele locului de origine. În cazul moldovenilor (dar asemănător pentru ardeleni și olteni), dorința de propășire personală s-a suprapus realităților epocii: forța lor de muncă s-a dovedit foarte necesară pentru edificarea proiectelor comuniste. Moldovenii – și nu numai ei – “au venit aici la lucru, pentru că băștinașii manifestau o atitudine superioară, de stăpâni ai locului și nu prestau anumite munci.”⁴¹ Precum se întâmplă pretutindeni cu migranții, și moldovenii, odată ajunși în Banat, au preluat un mare volum de muncă și au acoperit slujbe mai puțin dezirabile pentru nativii locului.

Ca răspuns la reticența și ostilitatea unor băștinași, veneticii amendează atitudinea disprețuitoare și arogantă, nu adresându-li-se cu porecle, ci prin critici directe, fără menajamente. Riposta moldovenilor deconstruiește clișee și oferă o altă perspectivă asupra istoriei recente a regiunii. “Îs mîndri și făloși, dar tare puturoși. Moldovenii, oltenii și ardelenii au ridicat Banatul, au construit și era Banatul fruncea. Și tot moldovenii, oltenii și ardelenii au plecat în străinătate, muncesc și sînt apreciați. Bănățanul n-a muncit în România, că așa se numește țara lui, că Banatul nu-i regiune autonomă și nu muncește nici în altă țară. Cu criza or săracit și ei, de le cad casele de văiugă peste ei. Au văzut ei oare gospodăria în Moldova, Ardeal sau Oltenia? Se laudă unul că sînt primitori. Fugi...Românii din toată țara sînt primitori – exclus Banatul.”⁴²

Autoarea postării observă că bănățeanul nu se raportează la România sau la românităte, ci la Banat, astfel că istoria propășirii lui se leagă de un alt stat. Totodată, că istoria din ultimele decenii a provinciei nu este de conceput fără

³⁸ Banatul de altădată (postare Niculae Man).

³⁹ Grigore Trif (ardelean), președintele PRM Timiș, în Ilas, “Timișoara, capitala...”

⁴⁰ Bizar sau nu, este de remarcat că nu întotdeauna identitatea etnică primează. Drept dovadă, afirmația următoare: “Și totuși Romania a reușit în acești mai puțin 100 de ani să izgonească cea mai mare parte dintre frații noștri nemți, unguri și sârbi și să aducă în locul lor olteni, moldoveni și țigani.” –??? (19 iulie 2011), în Ilas, “Timișoara, capitala...” Sau: “Mă puteți “sudu” dar Timișoara este un oraș oltenizat, tziganzizat și moldovenizat” – Corvinul (15 noiembrie 2012), în Ilas, “Timișoara, capitala...”

⁴¹ Grigore Trif, în Ilas, “Timișoara, capitala...”

⁴² Popescu Letitial (14 octombrie 2011), în Ilas, “Timișoara, capitala...”

contribuția românilor din afara sa, întrucât Banatul nu ar fi putut să se mențină prosper fără aportul acestora. De altfel, cei cu atitudine echilibrată îndeamnă la cooperarea tuturor locuitorilor, indiferent de regiunea de proveniență, miza fiind beneficiul României și nu (doar) al uneia dintre regiunile / provinciile sale. “Țara asta n-o să ajungă mare [...] încălecându-ne unii pe alții pe grumaz. Totul stă în prietenie și muncă înfrățită. [...] Nu știu dacă chiar așa gândesc bănașenii, cum se scrie în aceste comentarii [...]”⁴³

Alți opinenți îi caracterizează pe moldoveni drept competitivi și oferă interpretări inedite miturilor construite la adresa lor. “De obicei, te duci acolo unde poți să te realizezi, printre oameni care nu țin pasul unei competiții, care nu au putere să-ți blocheze eventuala ascensiune în societate. În folclorul locului, circula acea poveste cu moldovenii care au venit, au primit casele părăsite de nemți și, din cauza sărăciei, au pus parchetul pe foc. Eu cred că, de fapt, au scos parchetul și l-au înlocuit cu gresie. Faptul că cei care au venit au contribuit la înflorirea Banatului se vede acum, când din cauza că migrația a scăzut până aproape de zero, satele de aici arată incomparabil mai rău față de cele din Bucovina, Maramureș, Oltenia sau din alte zone ale țării.”⁴⁴

Concluzii

Originari din zone sărace, îndeosebi rurale, migranții moldoveni au ajuns în satele bănașene, într-o primă fază, spre a munci pământul, în gospodăriile agricole de stat. Alte valuri de migranți regionali au ajuns să acopere cererea de forță de muncă în fabricile din marile centre urbane. Planificarea socialistă le-a schimbat radical statutul social și existența personală, transformându-i din postura de țărani supraviețuitori într-o agricultură de subzistență, în muncitori activând într-o economie plină de promisiuni mărețe. Inerent, în locurile unde s-au stabilit, moldovenii au adus cu ei propria cultură, ceea ce a făcut ca diferențele să apară evidente îndeosebi în perioada de contact cu băștinașii.

“Părerea ardelenilor, bănașenilor, în general, e una proastă despre oricine din afara arcului carpatic. E genetic, din păcate, asta nu se poate schimba.”⁴⁵ Desigur, fără a fi ereditară, mentalitatea cu adresă etnică sau regională se perpetuează din generație în generație prin transmisie culturală, schimbarea ei vădindu-se ca una dintre cele mai dificile tipuri de transformare pe care un grup, o societate le asumă. Remarca amară vădește atât experiențele de integrare ale moldovenilor (ajunși în număr mare și în Transilvania), cât și

⁴³ Parsifal (18 iulie 2011), în Ilas, “Timișoara, capitala...”

⁴⁴ Grigore Trif, în Ilas, “Timișoara, capitala...”

⁴⁵ cotos, în Ovidiu Sirb, “Timișorenii despre oltenii din Timișoara” (27 februarie 2014), <https://sirb.net/2014/nervi/timisorenii-despre-oltenii-timisoara/>.

dificultatea de a înțelege că pentru bănățean, Celălalt nu este diferitul etnic, ci diferitul regional.

Moldovenii stabiliți în Banat au venit nu într-o margine de țară, ci într-o parte a unui fost imperiu. Statul dualist nu mai există de mult, dar moștenirea sa rămâne, remanentă în băștinașii nostalgici, excedați de alogenii veniți să altereze armonia unei părți de lume care se visa încă intactă, când cotropirea ei începuse deja. În această schimbare de lumi, moldovenii, precum alți migranți, au căutat să își găsească loc, fără să înțeleagă turbulențele generate asupra vieții și mentalului bănățeanului neaoș, de altfel nu numai de către ei, ci în general de către românii sosiți din vechea Românie. În timp, și pentru cei mai mulți dintre membrii celor două comunități regionale, coabitarea s-a realizat, dar o nemulțumire rămâne, pentru unii, latentă. Interogația următoare o sintetizează și ne invită, pe bună dreptate, să găsim răspuns: "De ce bănățeanul nu acceptă "viniturile", cât timp viniturile sunt "asimilate" și generația a doua de vinituri se consideră bănățeni? Este o întrebare la care ar trebui să reflectăm."⁴⁶

"WE ARE BANAT FOLKS, AND SOMETIMES MOLDOVANS COME AROUND HERE TOO"

Abstract

This study examines the perception of Moldovan migrants who arrived in the Banat region during the communist era in search of improved living conditions. The processes of industrialization and urbanization, particularly in western Romania, led to a significant influx of migrants from Moldova, who were regarded by some Banat natives with apprehension due to cultural differences. Referred to pejoratively as "vinituri / venituri" or "sârme," the Moldovans, similarly to the Oltenians, became the subject of a distinct folklore within the Banat collective consciousness, with local inhabitants frequently comparing these newcomers to their German, Hungarian, and Serbian neighbors, who were viewed as exemplars of civilization and positive attributes.

⁴⁶ Remus Crețan, în "Radu Trifan, Ce mai înseamnă să fii bănățean? Interviu cu profesorul Remus Crețan: "N-a numărat nimeni câți bănățeni autentici mai sunt" (27 noiembrie 2014), <https://www.opiniatimisoarei.ro/ce-mai-inseamna-sa-fii-banatean-interviu-cu-profesorul-remus-cretan-n-a-numarat-nimeni-cati-banateni-autentici-mai-sunt/27/11/2014>.

ACTIVITATEA REVISTEI “ORIZONT” SUB LUPA CONDUCERII COMITETULUI JUDEȚEAN PCR TIMIȘ (1976)

Vasile Rămneanțu*

Cuvinte-cheie: Timișoara, 1972–1976, cultură, revista “Orizont”, ideologie

Keywords: Timișoara, 1972–1976, culture, “Orizont” magazine, ideology

Publicația culturală “Orizont” a apărut în ianuarie 1964, sub egida Uniunii Scriitorilor din Republica Populară România, în “Cuvânt înainte” precizându-se că noua revistă se dorea a fi o continuatoare a publicației “Scrisul bănățean”, editată prima oară în august 1949.

Membrii redacției urmăreau ca în paginile “Orizontului” să fie promovată “o literatură adânc inspirată din viață, să oglindească fenomenul literar din toată țara, să dezbată problemele centrale ale literaturii contemporane.”

Titlul revistei trebuia să reflecte, în viziunea acestora, o lărgire a tematicii abordate, o calitate mai bună a articolelor, o arie mai mare de răspândire a publicației, precum și o mai strânsă legătură a colectivului redacțional cu cititorii.¹

La începutul anilor ’70 ai secolului al XX-lea, revista “Orizont” a intrat într-o altă etapă a evoluției sale. Astfel, într-un memoriu adresat în luna septembrie 1970 de către primul secretar al Comitetului județean PCR Timiș, Mihai Telescu, către Dumitru Popescu, secretar al CC al PCR, se solicita acordul pentru publicarea la Timișoara a unei reviste cu tematică politică și social-culturală. În document se arăta că revista “Orizont” avea un profil literar, fiind adresată unui număr mic de cititori și, drept urmare, “o serie de probleme majore ale lumii contemporane nu erau analizate.”

În aceste condiții, era necesară o publicație culturală care să apară bilunar sau lunar, în paginile acesteia urmând să fie tratate marile probleme din

* Universitatea de Vest Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: vasileramneantu@yahoo.com

¹ *Orizont*, nr. 1 (ianuarie 1964): 5. Într-un document din arhiva Comitetului județean PCR Timiș se arăta că revista “Orizont” a apărut în anul 1949. Este evident vorba de “Scrisul bănățean”, vezi Vasile Rămneanțu, “Controlul Partidului Comunist Român asupra mediei timișorene în anii ’70 ai secolului al XX-lea,” *Banatica* 29/II (2019): 465.

domeniul filosofiei, științei, educației, culturii, artei și în care “oamenii de cultură să adopte o poziție fermă, o atitudine partinică față de orice manifestare străină ideologiei noastre.”

Apelul către același demnitar comunist a fost reluat la 11 decembrie 1971, primul secretar Mihai Telescu subliniind că Biroul Comitetul județean PCR Timiș a analizat activitatea revistei “Orizont” ajungând la concluzia că aceasta “prin profilul din acel moment, nu răspundea necesităților ogîndirii în toată complexitatea a fenomenului cultural-artistic din județul Timiș, preocupărilor și exigențelor unei mase largi de cititori”, în spiritul programului ideologic al partidului.

Datorită profilului său din acel moment revista avea un tiraj mic, de doar 1.600 de exemplare, fapt pentru care în ultimii doi ani Comitetul județean PCR Timiș a întreprins o serie de intervenții pe lângă forurile competente pentru transformarea publicației într-una care să apară săptămânal.

De asemenea, în urma consultării unui număr mare de scriitori, oameni de cultură, de știință, publiciști, cadre universitare, activiști de partid și de stat, era reluată solicitarea ca revista “Orizont” să devină “o publicație săptămânală, cu profil politic, social și literar-artistic”, să aibă 12 pagini, urmând a fi editată de către Comitetul județean pentru Cultură și Educație Socialistă împreună cu Asociația Scriitorilor din Timișoara. În paginile revistei, în noul format, urmau să fie prezentate și realizările socialiste din toate domeniile de activitate, principiile eticii și echității socialiste, imaginea omului nou, precum și doctrina materialist-dialectică.

Drept urmare a demersurilor organelor județene de partid, la 4 mai 1972, revista “Orizont” a apărut într-un format nou, devenind săptămânal “politic-social și literar-artistic”, cuprinzând 12 pagini.²

Schimbările produse au survenit într-un moment mai puțin favorabil pentru cultura și revistele culturale din România în urma adoptării “celebrelor” teze din anul 1971, care au determinat mutații majore în domeniul ideologic, vizând, printre altele, intensificarea controlului partidului în domeniul cultural.

Noile norme ideologice prevedeau în privința publicațiilor cultural-artistice, ca acestea să promoveze arta și literatura militantă, să combată “tendențele de rupere a creației de realitățile socialiste, de publicul larg al oamenilor muncii”, revistele culturale trebuind să devină adevărate publicații comuniste.³

² Vasile Rămneanțu, “Aspecte privind implicarea Comitetului județean PCR Timiș în domeniul cultural în anii 1970–1973,” în *Națiuni, nationalism, și perspective interetnice în Transilvania. In Honorem Sorin Mitu la 60 de ani*, eds. Constantin Bărbulescu, Ion Cârjă, Marius Eppel, Andreea Feher, Vlad Popovici, Ana Victoria Sima, Lucian Turcu (Cluj-Napoca: Mega, 2025), 741–742. Apoi, în perioada care a urmat publicația apărea în 16 pagini.

³ Rămneanțu, “Controlul Partidului Comunist Român,” 446–447.

A urmat la 1 mai 1974 o altă lovitură primită de către redacția "Orizont", ședința Secretariatului Comitetului Central al PCR din ziua respectivă hotărând reducerea tirajelor, formatului, numărului de pagini, ritmului de apariție al ziarelor și revistelor, precum și suprimarea unora dintre acestea.

Nicolae Ceaușescu își justifica decizia în scopul "evitării unor paralelisme și consumul excesiv de hârtie", revista "Orizont" urmând să apară în format mic, având 8–10 pagini⁴, acest lucru devenind realitate începând cu numărul publicației din 9 mai 1974.⁵

La 30 aprilie 1976, Secretariatul Comitetul Județean Timiș al PCR a analizat activitatea revistei timișorene de cultură "Orizontul", examinare făcută pe baza "Informării asupra modului în care sunt tratate de către revista Orizont problemele activității politico-ideologice și cultural-educative, contribuția sa la promovarea creației literar-artistice militante", material întocmit, la data de 22 aprilie 1976, de către Secția de propagandă a Comitetului județean PCR Timiș. Autorii referatului apreciau că în cei patru ani de existență în noul format, revista "Orizont", ce apărea ca un săptămânal politico-social și literar-artistic, a avut o "activitate meritorie, aducându-și o contribuție proprie în peisajul politic și spiritual al județului Timiș", colectivul de redacție beneficiind în intervalul de timp amintit mai sus, de îndrumarea permanentă a Secretariatului și Biroului Comitetului județean PCR Timiș, precum și a Secției de propagandă din cadrul acestuia.

Analizându-se activitatea publicației pe ultimele 6–7 luni de zile se constata o îmbunătățire a tematicii și a conținutului articolelor apărute, o creștere a ponderii celor care abordau subiecte politico-sociale și filosofico-estetice și care erau, în mare parte, de calitate.

De asemenea, în paginile revistei a fost tratată o gamă mai largă de chestiuni teoretice și practice referitoare la aspecte generale ale culturii politice, filosofice și literar-artistice.

În același timp s-au publicat editoriale cu tematică ideologică care aveau "o orientare corespunzătoare", îmbinându-se exigențele științifice cu cele publicistice.

În acest sens erau amintite articolele referitoare la dezvoltarea democrației socialiste, la rolul intelectualului în societatea socialistă, la omogenizarea socială, conducerea științifică a societății socialiste, valorificarea gândirii filosofice naționale, la problemele eticii și echității socialiste sau de estetică.

Ca urmare a unei calități superioare a conținutului revistei, ce se constata

⁴ Mihnea Berindei, Dorin Dobrinu, Armand Goșu, *Istoria comunismului din România*, vol. III, *Documente. Nicolae Ceaușescu (1972–1975)* (Iași: Polirom, 2016), 247; vezi și Rămneanțu, "Controlul Partidului Comunist Român," 462.

⁵ *Orizont*, 9 mai 1974. Ultimul număr cu 16 pagini a apărut în 2 mai 1974.

în ultima perioadă, “Orizontul” a depășit nivelul unei publicații de interes local, începând să aibă o audiență mai largă, acest lucru fiind posibil prin atragerea și colaborarea într-o măsură mai mare a unor oameni de cultură și de știință din Timișoara sau a unor personalități de prestigiu din alte centre culturale importante din țară.

În document se preciza faptul că exista un potențial mare pentru îmbunătățirea modului în care erau dezbătute problemele politico-ideologice, trebuind să existe “o permanență în tratarea fenomenului politic”, iar în acest scop urmau să fie atrași, într-o mai mare măsură, activiștii de partid și diverși specialiști locali.

Totodată, pe baza unui program de perspectivă, având concursul Secției de propagandă a Comitetului județean PCR și al Comitetului de Cultură și Educație Socialistă, trebuiau să fie realizate rubrici permanente care să pună capăt “factorului întâmplător” în analiza problemelor politice.

Era necesar să se acorde o atenție mai mare unor teme precum formarea și dezvoltarea conștiinței socialiste, relațiilor interumane, înaltului democratism al societății socialiste, unitatea dintre teoria și practica edificării socialismului, dintre învățământ-cercetare-producție, ilustrării realităților județului Timiș.

Referindu-se la partea literară, autorii documentului evidențiau că, în general, creațiile poetice și cele de proză publicate în paginile revistei reflectau realitate socialistă din România, file din istoria țării, iar calitatea artistică a acestora era corespunzătoare.⁶

Existau însă și unele lucrări cu un conținut ideologic și estetic slab “compuneri modeste, simple versificări, lipsite de conținut”, astfel încât colegiul redacțional al revistei trebuia să-și sporească exigența pentru ca “valorice etice, filosofice, ideologice să beneficieze de o ținută artistică tot mai elevată.”

De asemenea, în revistă trebuia promovată mai consecvent poezia patriotică (lucru ce nu s-a petrecut nici în trecut), a abordării, cu mijloace lirice, a eroismului oamenilor muncii ca și a realităților socialiste și morale ale țării.

Era necesar, în același timp, să se acorde o mai mare atenție operei de creație a autorilor bănățeni.

În privința lucrărilor de proză ce se regăseau în paginile publicației culturale timișorene, și în special a celor care abordau subiecte de actualitate, se aprecia că erau publicate prea puține schițe, povestiri, iar unele dintre acestea “nu aveau la bază corespondențe majore în viața socială, nu comunică idei importante care să illustreze fapte de viață, să declanșeze emoții estetice”, în consecință fiind nevoie de o proză angajată.

Pentru înlăturarea deficiențelor din domeniul literaturii era necesar să

⁶ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Timiș (SJANT), fond *Comitetul județean PCR Timiș*, d. 7/1977, f. 69–70.

fie avută în vedere, în mod serios, activitatea scriitorilor bănățeni, iar pentru aceasta conducerea publicației să lanseze comenzi speciale poezilor și prozatorilor români, germani, maghiari și sârbi, realizările artistice ale acestora trebuind să reflecte "chipul luminos al patriei", realitățile socialismului. Redactorii revistei erau obligați să promoveze valorile adevărate, să selecteze și să impună lucrările literare care scoteau în evidență realitatea socialistă.

Pe de altă parte, prin cronicile literare, teatrale, plastice, muzicale, prin articolele de critică și de istorie a literaturii, trebuiau să fie dezbătute cu corectitudine și profesionalism, potrivit ideilor cuprinse în documentele de partid, problemele creației artistice, începând cu îndrumarea tinerelor talente până la valorificarea, în conformitate cu principiile esteticii marxist-leniniste, a valorilor literar-artistice din Banat, în contextul îndatoririlor și țelurilor culturii socialiste românești.

De asemenea, rubricile de critică literară și artistică aveau datoria de a contribui la formarea gustului și priceperii artistice a cititorilor și, respectiv, să combată nonvaloarea în artă.

Se aprecia că în paginile revistei s-a promovat în ultima vreme cu o mai mare constanță arta angajată, umanistă, atât din domeniul artiștilor profesioniști, cât și amatori. De asemenea, era lăudabilă realizarea unor pagini sau chiar a unor numere în care erau tratate anumite teme concrete, precum și unele personalități de prestigiu ale vieții literar-artistice și științifice din Timișoara.

Era însă criticat faptul că existau lacune în privința pregătirii teoretice și politice a unor autori cât și a membrilor colegiului de redacție, goluri care reduceau eficiența educativă și formativă a lucrărilor respective.

Existau în acest sens unele articole literare sau de artă care păreau a-și propune să evidențieze doar "modernitatea" scriitorilor avuți în vedere și nu fondul creației acestora, valoarea ei instructiv-educativă.

Astfel, nu se putea admite ca în articolele dedicate lui Mihai Eminescu, Alexandru Macedonski sau în editorialul "Permanențe" închinat lui Mihail Sadoveanu să lipsească tematica socială a operei acestora, în schimb se prezentau "lucrări banale într-o concepție istoriografică confuză."

În alte articole se oglindeau într-o mică măsură problemele majore din acel moment din literatură și artă, precum realismul, a responsabilității și angajării artistului, a asimilării creatoare a tradiției, a caracterului popular al artei, a raportului dintre arta clasică și cea contemporană, între cea profesionistă și cea amatoare, a diversității de stiluri etc.

Se releva că în multe situații, articolele se refereau doar la constatări, descrieri și nu cuprindeau analize, aprecieri valorice principiale, polemice la adresa nonvalorilor, scoaterea în evidență a operelor remarcabile sau a manifestării unor forme superioare ale noului.

De asemenea, în articolele care dezbăteau creația literară se făceau prea multe referiri stăruitoare asupra trecutului în dauna viziunii asupra prezentului, de exemplu, prezentându-se scrierile privitoare la mediul rural se vorbea prea puțin despre cele care ilustrau transformările din satul românesc contemporan.

Pe de altă parte, atât articolele, cât mai ale prezentările de cărți păreau a fi mai degrabă rezultatul unor preocupări individuale ale semnatarilor lor decât “atitudini judicioase elaborate ale revistei, care trebuie să-și exercite rolul de organ prompt orientat și competent⁷ în problemele culturii contemporane, în problemele locale ale fenomenului cultural și literar.”

În privința recenziilor și notelor care apăreau în paginile revistei “Orizont” se remarcă faptul că acestea prezentau, într-un număr excesiv de mare, lucrările unor scriitori din alte zone ale României, în vreme ce aparițiile timișorene erau prea puțin discutate. Totodată, recenziile respective nu au relevat întotdeauna aparițiile cele mai importante din țară, nu au analizat permanent cărțile din punctul de vedere al valorii acestora.

În document se sublinia că în vederea îmbunătățirii activității colegiului de redacție, un rol important îi revenea organizației de partid, accentul trebuind a fi pus pe analiza de conținut a activității acestuia. În același timp, și secția de propagandă a Comitetului județean PCR Timiș trebuia să se implice mai mult în bunul mers al publicației timișorene.

Stările negative se datorau într-o mare măsură și conducerii revistei care nu a “activizat” colegiul de redacție, nu a realizat o legătură permanentă cu membrii acestuia în fixarea tematicii planurilor trimestriale și de perspectivă.

Totodată, unii redactori săvârșeau abateri de la disciplina muncii, de la etica profesională, fără a se lua măsuri ferme împotriva lor din partea organizației de partid a revistei, de către conducerea acesteia, fapt ce avea o influență negativă asupra atmosferei din redacție, a activității acesteia.

Se mai propunea realizarea unei rubrici permanente de înaltă ținută, care să prezinte amplu evenimetele politice care aveau loc, precum și tematicile ideologice aflate în discuție.

De asemenea, membrii revistei trebuiau să acorde o atenție mai mare subiectelor privitoare la istorie, pentru evidențierea, cu sprijinul specialiștilor, a faptelor care atestau continuitatea poporului român în aceste zone, evenimente și personalități din cadrul mișcării de eliberare națională, punându-se accentul pe popularizarea “glorioaselor tradiții revoluționare ale mișcării muncitorești, ale activității în Banat a Partidului Comunist Român.”

În paginile publicației culturale timișorene trebuia promovată mult mai

⁷ Ibid., f. 70.

ferm arta angajată, analizat principal și obiectiv fenomenul literar curent, punându-se accentul pe cel timișorean și bănățean în contextul culturii românești.

În același timp se impunea să fie acordată o atenție mult mai mare realizărilor din domeniul tehnic și științific de pe plan local.

Se sublinia că până la data de 15 mai 1976, cu sprijinul Comitetului de Cultură și Educație Socialistă, conducerea revistei urma să reorganizeze colegiul de redacție. Totodată, va fi instituit procedeul consultării sistematice a membrilor Asociației scriitorilor, a unor cunoscuți profesori universitari din instituțiile de învățământ superior și de cercetare timișorene, ca și din alte domenii în vederea valorificării superioare a potențialului cultural și științific existent în județul Timiș, pentru ridicarea calității revistei.

În același timp, Comitetul județean de Cultură și Educație Socialistă, în calitate de editor, urma să examineze cu o mai mare atenție modul în care erau realizate sarcinile ce reveneau revistei, în special în privința conținutului și calității acesteia.

Paralel, Secția de propagandă a Comitetului județean PCR Timiș avea îndatorirea de a informa semestrial Secretariatul Comitetului județean PCR asupra modului în care erau realizate măsurile stabilite de către autoritățile de resort.⁸

Luând cuvântul în cadrul ședinței de analiză, Maria Bradea (secretar cu probleme organizatorice al Comitetului județean de partid) preciza că din documentul întocmit reieșea efortul conducerii revistei de a fi îmbunătățit conținutul acesteia în vederea aplicării "indicațiilor" trasate de către Biroul Comitetului județean PCR Timiș.

Vorbitorul sublinia însă că aceste preocupări trebuiau continuate, era necesar să fie găsite noi teme și să fie abordată mai realist activitatea din toate domeniile socio-economice, culturale și politice din județ.

În intervenția sa, Ilie Morodan (secretar cu probleme economice al Comitetului județean de partid, prim-vicepreședinte al Consiliului popular al județului Timiș) evidenția că pentru ca publicația culturală timișoreană să aibă o mai mare audiență în rândul cititorilor, membrii colectivului acesteia trebuiau să analizeze aspectele importante legate de viață și în special cele de partid.

Dumitru Preda (președintele Comitetului județean de Cultură și Educație Socialistă) constata faptul că instituția pe care o conducea nu s-a ocupat în permanență de problemele cu care se confrunta revista, subliniind că pe viitor "va trebui să ne ocupăm mai mult, luând chiar și unele măsuri pentru a imprima muncă de perspectivă." Preda preciza că de multe ori nu a existat un program

⁸ Ibid., f. 71. Documentul a mai fost analizat, mai succint, în studiul Rămneanțu, "Controlul Partidului Comunist Român," 465-467.

de perspectivă, întocmit pe perioade mai îndelungate, care să cuprindă tematici referitoare la diferite chestiuni, în special pe probleme ideologice.

Acest neajuns se resimțea și într-o serie de rubrici ale revistei, precum cele de artă plastică, literatură, de critică literară, ultima ocolind acele lucrări care erau inspirate din realitățile cotidiene, fapt ce denotă lipsa de orientare, de pregătire sau slaba instruire a redactorilor.

Exista, de asemenea, o delăsare din partea redactorilor responsabili de număr, care aprobau cu ușurință editarea paginilor respective. Vorbitorul dădea ca exemplu ultimul număr al revistei unde, pe prima pagină, a fost publicat un material care a fost socotit ca fiind incalificabil. Pe de altă parte, nu toți redactorii contribuiau în aceeași măsură la realizarea publicației de cultură “Orizont.”

Dumitru Preda s-a referit și la problemele financiare, arătând că în condițiile restructurării și a trecerii pe autofinanțare, colectivul redacțional trebuia să întreprindă un mare efort pentru a se putea menține din acest punct de vedere. El arăta că până în acel moment revista “Orizont” a fost finanțată de către Uniunea Scriitorilor și din bugetul Consiliului Popular, suma alocată de către ultima instituție provenind din reclame. Dar, deoarece în acel moment și întreprinderile aveau mari reduceri de cheltuieli legate de reclame, existau dificultăți serioase în acoperirea bugetului.

Referindu-se la aceste lucruri, prim-secretarul Comitetului județean PCR Timiș, Mihai Telescu, preciza că valoarea articolelor din revistă trebuia să se reflecte și în vânzarea acestora, tirajul nefiind așa de mare, fiind necesar să se verifice dacă se vindeau toate numerele revistei.

În continuarea intervenției sale, D. Preda cerea ajutorul Secretariatului Comitetului județean de partid pentru a convinge unele întreprinderi să accepte publicarea reclamelor în paginile revistei.

Existau deficiențe și în stilul de muncă și în activitatea colegiului de redacție, Ioan Arieșanu (redactorul șef) și Anghel Dumbrăveanu (redactorul șef adjunct) colaborând slab cu restul membrilor colegiului de redacție, de mai mult timp cei doi, precum și criticul literar Cornel Ungureanu, fiind izolați de “colaboratorii publicației din afară.”

Era neglijat și potențialul cultural existent în Timișoara, apelându-se la alte centre precum București, Iași etc., fiind necesar pe viitor să fie publicate lucrările valoroase ale oamenilor de cultură timișoreni.

În încheierea intervenției sale, Dumitru Preda critica indisciplinarea unor membri din redacție, trebuind adoptate chiar măsuri pentru eliminare unora din organismul respectiv.⁹

⁹ Ibid., f. 57. În privința materialului socotit incalificabil, credem că era vorba de numărul din 30 aprilie al revistei, unde apărea articolul intitulat, “Întâi de mai”, semnat “Orizont”, în care sumar se fac referiri la cea de-a 55 a aniversare a creării Partidului Comunist Român, la

Coriolan Pop (membru al Colegiului de partid) a apreciat conținutul articolelor publicate, ținuta grafică a revistei, faptul că erau prezentate personalitățile culturale și artistice reprezentative ale Banatului. Vorbitorul atrăgea însă atenția că erau publicate prea puține articole cu tematică politico-ideologică.

De asemenea, acesta se pronunța pentru ca articolele care tratează teme importante, precum cele privitoare la politica externă a Partidului Comunist Român ce apăreau în alte publicații, să fie preluate și de către revista "Orizont."

Coriolan Pop mai propune să apară articole dedicate unor muncitori frunțași și, întrucât publicația se citea și în școli, era necesar să fie abordate și aspecte referitoare la activitatea didactică, inclusiv cele privind cultura muzicală a tineretului, iar membrii redacției să participe mai activ la discutarea problemelor tineretului. În acest context, trebuia adoptată în paginile revistei, o atitudine hotărâtă față de acei tineri care refuzau să se încadreze în câmpul muncii.

Ignat Bociort (redactor "nesalariat" al revistei) evidențiază existența unor probleme de ordin organizatoric, fiind necesară o mai bună precizare a funcțiilor din colegiu, dar și o îmbunătățire a cadrelor. Totodată, realitățile din economie, din domeniul învățământului, cercetării, științei trebuiau cunoscute mai bine, necesitând o mai strânsă legătură între redacție și întreprinderi, instituții de învățământ și de cercetare.

Criticul literar Cornel Ungureanu (care în acel moment îndeplinea și funcția de secretar al organizației de bază de partid) considera că era necesar să se scrie mai mult în coloanele revistei despre realitățile din județul Timiș.

El sublinia în același timp că în redacția "Orizontului" se muncea mult, redactorii dând dovadă de entuziasm, existând preocuparea pentru îmbunătățirea muncii colegiului de redacție precum și a creșterii calității articolelor scrise, iar în acest sens acționa și organizația de partid a publicației culturale timișorene.

În privința participării membrilor colegiului de redacție la dezbaterile diverselor probleme privitoare la învățământ sau din alte domenii, Cornel Ungureanu atrăgea atenția că aceștia trebuiau să fie invitați să ia parte la astfel de întâlniri, or acest lucru s-a întâmplat, până în acel moment, de puține ori.

În intervenția sa, Ion Arieșanu preciza că se împlineau patru ani de la "înființarea" revistei "Orizont"¹⁰, în Banat neexistând până în acel moment

congresul Uniunii Generale a Sindicatelor din România, precum și la principiile de bază ale politicii externe ale României. De asemenea, apărea poezia "Cântec de Mai" de Victor Rusu, fără niciun mesaj ideologic, o creație artistică a Luciei Dumitrescu Eugenia intitulată "Ciclul Șantierelor patriei-Ritm constructiv II", iar la rubrica "Convorbiri" un interviu cu prof. univ. dr. docent ing. Valter Roman despre "Științele sociale și viitorul omenirii", realizat de către Victor Isac.

¹⁰ Ibid., f. 59. Desigur, vorbitorul avea în vedere perioada scursă de la reorganizarea revistei.

tradiția unei reviste săptămânale de cultură. Reputatul scriitor bănățean sublinia că la început membrii redacției s-au confruntat cu o serie de greutăți, neexistând cronicile literare, estetice etc., fiind nevoie de aducerea unor specialiști, de crearea din mers a colectivelor. În privința tirajului revistei, Arieșanu evidenția că atunci când publicația apărea în 16 pagini, tirajul era mai mare (6000 de exemplare), scăzând la jumătate din momentul în care numărul paginilor au fost reduse, înregistrându-se însă o ușoară creștere în ultima perioadă.

Referindu-se la afirmația potrivit căreia cronicile spectacolelor erau “trandafirii”, fiind în contrast cu cele ce apăreau în “Drapelu roșu”, vorbitorul sublinia că acest fapt era adevărat deoarece în “Orizont” uneori s-au scris lucruri mai frumoase, tratându-se temele mai pe larg, deoarece s-au făcut referiri nu numai la spectacolul în sine, ci și la meritele actorilor care au jucat rolurile respective. Ion Arieșanu era de acord că unii dintre redactorii revistei nu aveau conștiință politică, impunându-se, în consecință, îmbunătățirea nivelului ideologic al acestora, acest lucru fiind pus și pe seama faptului că redactorii aveau profesii diferite, apărând astfel unele probleme în acest sens.

În încheierea intervenției sale, reputatul om de cultură evidenția că “Orizontul” era singura revistă care apărea în opt pagini în județul Timiș (față de Cluj și Iași care aveau două sau trei publicații de acest gen), trebuind în aceste condiții să publice în paginile respective diverse materiale și articole pentru a putea rezista.

În cuvântul său, primul secretar al Comitetului județean PCR Timiș, Mihai Telescu, afirma că în cei patru ani de existență revista și-a îndeplinit, în cea mai mare parte, obiectivele pentru care a fost creată, respectiv educarea oamenilor, promovarea culturii bănățene și a liniei politice a partidului.

Primul secretar era însă nemulțumit de faptul că în paginile revistei cultura Banatului era mai puțin promovată, apărând însă referiri, într-o măsură destul de mare, la evenimentele culturale din alte zone ale țării.

Pe de altă parte, o serie de activități importante ale Comitetului județean PCR Timiș nu sunt surprinse corespunzător în cuprinsul publicației, “activitatea revistei nu este suficient ancorată pe activitatea întregului partid cu privire la aplicarea programului ideologic.” În acest sens, vorbitorul menționa că nu prea era întâlnită în articolele care apăreau noțiunea de “revoluționar.” În consecință, Telescu solicita să fie evidențiate mai des deciziile Comitetului județean de partid, felul cum acestea erau transpuse în practică în economie precum și în celelalte domenii, să fie scoasă în relief viața spirituală din județul Timiș. De asemenea, pentru un salt calitativ, se impunea efectuarea de schimbări în privința componenței colegiului de redacție al revistei. Colegiul de redacție urma să fie aprobat de către Biroul Comitetului județean de partid, iar pe viitor,

redactorul șef al revistei trebuia să participe la ședințele Biroului Comitetului județean ca și la instruirile pe linie politică.¹¹

În același timp, membrii colegiului de redacție aveau atribuția de a organiza mese rotunde, întâlniri cu diverse categorii de cititori din cadrul instituțiilor de învățământ superior, cercetare, cultură, din instituțiile de spectacol, precum și cu oameni ai muncii din industrie și agricultură.

Telescu sugera și apariția unei rubrici de sugestii, propuneri și aprecieri, membrii colegiului de redacție trebuind să-și exprime opiniile privind tinerele talente din poezie, despre conținutul și orientarea poeziilor respective.

În această privință el menționa existența unor cenacluri literare în care se discutau aparițiile poetice, dar în cadrul acestora mulți autori care își prezentau lucrările aveau un trecut politic "compromis." În consecință, era necesar să se țină seama de conținutul ideologic al creațiilor literare, de spiritul militant și patriotic al acestora.

Pentru bunul mers al revistei urmau să fie întocmite planuri tematice trimestriale, era necesară atragerea intelectualilor din Timișoara și din județ pentru a colabora la rubricile revistei. Se impunea și o abordare mai consistentă a culturii bănățene (în acest sens demnitarul comunist a fost surprins neplăcut că un întreg număr al revistei a fost dedicat doar lui Constantin Brâncuși), a naționalităților conlocuitoare, ca și a fenomenului muzical. De asemenea, trebuiau incluse articole privitoare la mișcarea revoluționară muncitorească și comunistă, cu referire specială la Banat.¹²

Atât în referatul prezentat cât și în cadrul ședinței s-a solicitat schimbarea colegiului de redacție al revistei. În acel moment, acesta era alcătuit din Ion Arieșanu (scriitor, redactor șef), Francisc Albert (profesor de științe sociale), Ignat Bociort (profesor, Universitate, redactor șef adjunct), Ioan Cornea (profesor universitar, prorector Universitate), Coriolan Drăgulescu (academician), Anghel Dumbrăveanu (scriitor, redactor șef adjunct), Gheorghe Leahu (actor, artist emerit).¹³

Deși s-a solicitat ca noul colegiu de redacție să fie ales până la data de 15 mai 1976, acest lucru s-a realizat doar la începutul anului 1977, când în caseta colegiului de redacție au apărut schimbări. Astfel, componența acestuia era următoarea: Ion Arieșanu (redactor șef), Anghel Dumbrăveanu (redactor șef adjunct), Nicolaus Berwanger (scriitor, redactor șef la "Neue Banater Zeitung"), Ignat Bociort (redactor șef adjunct), Coriolan Drăgulescu (membru până la data de 1 iunie 1977, când a încetat din viață), Gheorghe Leahu, Ilie Luca

¹¹ Ibid., f. 60.

¹² Ibid., f. 61.

¹³ *Orizont* (30 aprilie 1976): 8.

(profesor de științe sociale), Maria Pongratz Pop (scriitor, redactor la “Szabad Szo”), G. I. Tohăneanu (profesor universitar).¹⁴

În lista respectivă observăm că au fost efectuate puține schimbări, fiind păstrată conducerea revistei, în colegiul de redacție fiind incluse personalități culturale proeminente precum profesorul G. I. Tohăneanu.

La 5 iulie 1977 erau înaintate următoarele propuneri privind Consiliul de conducere al revistei “Orizont”: Arieșanu Ion (scriitor, redactor șef), Dumbrăveanu Anghel (redactor șef adjunct), Bociort Ignat (profesor Universitate, redactor șef adjunct al revistei), Tohăneanu G. I. (profesor universitar), Leahu Gheorghe (artist emerit), Nicolaus Berwanger (scriitor), Pongratz Maria (scriitor), Pop Eugen (profesor universitar, prorector al Institutului Politehnic Timișoara, în dreptul căruia era un semn de întrebare), Luca Ilie (profesor universitar, prorector Universitate), Jebeleanu Alexandru (scriitor), Ungureanu Cornel (scriitor, redactor și secretar B.O.B. la revistă), Babeș Coriolan (critic de artă, membru în Comitetul pentru Cultură și Educație Socialistă Timiș), Teodorescu Dan (inginer la întreprinderea Electromotor), Neața Ion (conferențiar Universitate), Luncan Ioan (șef adjunct al Secției de propagandă a Comitetului județean PCR Timiș, directorul Cabinetului județean pentru activitatea ideologică și politico-educativă), Coniac Ion (secretarul Comitetului județean Timiș al UTC), Nichita Georgescu (conferențiar Institutul Agronomic Timișoara), Glăja Mihai (activist în cadrul Comitetului județean PCR), Banciu Paul Eugen (scriitor, redactor la revistă), Nuțiu Romulus (președintele Filialei Uniunii artiștilor plastici), Zamfir Lucia (vicepreședintele Comitetului de Cultură și Educație socialistă Timiș), Georgescu Remus (compozitor, dirijorul Filarmonicii Banatul), Ciocov Vladimir (scriitor, redactorul șef al revistei “Knijevni Jivot”), Petroman Pavel (profesor, inspector general adjunct al Inspectoratului școlar județean Timiș), Turcuș Aurel (scriitor, redactor la “Orizont”).¹⁵

În privința membrilor colegiului de redacție propunerile erau următoare: Arieșanu Ion, Dumbrăveanu Anghel, Bociort Ignat, Tohăneanu G. I., Leahu Gheorghe, Berwanger Nicolaus, Pongratz Maria, Pop Eugen.¹⁶

La 28 iulie 1977 colegiul de redacție al revistei “Orizont” apărea în următoarea formulă: Ion Arieșanu (redactor șef), Anghel Dumbrăveanu (redactor șef adjunct), Paul Eugen Banciu (secretar de redacție)¹⁷, pentru ca în numărul următor al publicației culturale timișorene să fie amintite doar două nume: Ion Arieșanu (redactor șef) și Anghel Dumbrăveanu (redactor șef adjunct).¹⁸

¹⁴ Ibid., (27 ianuarie 1977): 8.

¹⁵ SJANT, fond *Comitetul județean PCR Timiș*, d. 7/1977, f. 29.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ *Orizont* (28 iulie 1977): 8.

¹⁸ Ibid., (4 august 1977): 8.

Concluzionând, Secretariatul Comitetului județean PCR Timiș a analizat activitatea revistei "Orizont" din perioada 1972 (când publicația culturală timișoreană a apărut într-un nou format)–1974. Participanții au caracterizat această activitate ca fiind meritorie, subliniind însă (în conformitate cu documentele de partid) că în paginile revistei au apărut prea puține articolele cu tematică politică și ideologică, fiind prezentate într-o mică măsură realizările economice din județ și din țară.

De asemenea, nu s-a acordat atenția cuvenită lucrărilor literare, artistice care abordau realitatea socialistă, fiind prezentate lucrări "moderniste", în neconcordanță cu cerințele documentelor de partid referitoare la domeniul cultural și artistic.

Vorbitorii au mai subliniat existența unor deficiențe în stilul de muncă și în activitatea colegiului de redacție, evidențiindu-se și neglijarea potențialului cultural al Timișoarei, cât și apariția unor greutăți financiare.

În consecință, s-a decis acordarea unor spații mai mari articolelor cu conținut politic (prezentare principalelor evenimente politice interne și externe, a hotărârilor Comitetului județean de partid și a modului cum acestea erau aplicate în economie, realizările din industria și agricultura județului, precum și a chestiunilor cu caracter ideologic). Totodată, trebuia să se țină cont de conținutul ideologic al creațiilor literare și artistice prezentate, de caracterul lor militant și patriotic, urmând să fie acordată o atenție mai mare lucrărilor care prezentau istoria mișcării muncitorești și a Partidului Comunist Român.

Se solicita ca redacția revistei să publice, într-o măsură mai mare, realizările oamenilor de cultură și de artă din Timișoara și din Banat, iar în acest sens să fie atrași pentru a colabora în cadrul revistei personalitățile timișorene marcante din aceste domenii.

În cadrul ședinței s-a decis și intensificarea controlului Partidului Comunist Român asupra revistei, fapt ce ducea la o politizare mai mare a publicației.

Pentru îndreptarea stărilor negative s-a hotărât și efectuarea unor schimbări în privința membrilor colegiului de redacție, dar în urma acestora (ca și în propunerile pentru Consiliul de conducere) au fost menținuți în fruntea revistei oameni de cultură reprezentativi pentru Timișoara. Este meritul acestora că în revista "Orizont" au continuat să fie publicate articole de bună calitate, spațiul acordat celor cu caracter ideologic și politic fiind în continuare restrâns, în ciuda cerințelor factorilor politici. Astfel, publicația culturală bănățeană a reușit să se mențină printre revistele reprezentative de acest gen din România anilor '70 și '80 din secolul al XX-lea.

**THE ACTIVITY OF THE “ORIZONT” MAGAZINE
UNDER THE SCRUTINY OF THE TIMIȘ COUNTY
RCP COMMITTEE LEADERSHIP (1976)**

Abstract

On the occasion of the fourth anniversary of the “Orizont” magazine’s relaunch in a new format, the Secretariat of the Timiș County Committee of the Romanian Communist Party (RCP) conducted an analysis of the cultural publication’s activity. This analysis was based on a report prepared by the Propaganda Section of the County Party Committee.

Both in the report and in the remarks of participants at the meeting, the activity of “Orizont” during the period 1972–1976 was generally assessed positively. However, the magazine’s leadership and editorial board were criticized (in accordance with the ideological theses of 1971) for publishing only few articles addressing internal and international political events, achievements of the socialist economy, or ideological debates.

Additionally, the magazine published only few literary and artistic works reflecting socialist realities, while including “modernist” works deemed inconsistent with Party documents.

Consequently, members of the Secretariat of the Timiș County Committee of the RCP requested that political and ideological themes be given a greater presence in the magazine, alongside literary and artistic creations reflecting socialist realities. They also urged the inclusion of topics related to the history of the country, the province, the workers’ movement, and the history of the Romanian Communist Party.

At the same time, greater attention was to be given to the achievements of writers, cultural figures, and scientists from Timișoara. To this end, prominent personalities from these fields were to be encouraged to contribute to the magazine.

The decisions taken at that meeting led, negatively, to a strengthening of the Party’s control over “Orizont,” including changes in the editorial board to address perceived shortcomings. Fortunately, these changes (as well as proposals for the Leadership Council) maintained prominent cultural figures at the helm of the magazine, who ensured that high-quality articles continued to be published. Although the space devoted to political and ideological themes remained limited, “Orizont” retained its place among Romania’s leading cultural magazines of the 1970s and 1980s.

ASCENSIUNEA FEMEILOR ÎN ELITA ACADEMICĂ. STUDIU DE CAZ: UNIVERSITATEA “BABEȘ-BOLYAI” (1959–1980)

Ioana-Mihaela Bonda

Cuvinte-cheie: femei, carieră universitară, Universitatea Babeș-Bolyai, cadre didactice, comunism

Keywords: women, academic career, Babeș-Bolyai University, faculty members, communism

“Ieșită din anonimat, s-a avântat pe toate tărâmurile vieții publice...
Iat-o astăzi avocat și magistrat, medic și șef de laborator, conducătoare de
cămin cultural, profesoară și chiar academiciană. Raluca Ripan e preșe-
dinta filialei din Cluj a Academiei Republicii Socialiste România, Alice
Săvulescu e membră corespondentă a acestei importante instituții...”

(Victor Eftimiu, “Femeia în cultura noastră”,
Almanahul femeii (1966): 66)

Introducere

Universitatea din Cluj, cu o tradiție de aproape 450 de ani, se remarcă printr-o istorie marcată de numeroase transformări instituționale. Înființată în 1581, sub denumirea de Colegiul Major Iezuit, instituția a traversat mai multe etape semnificative de reorganizare. Printre cele mai importante se numără și cea din anul 1872, când a fost organizată Universitatea Franz Joseph, cu limba de predare maghiară, și cea din anul 1919, moment în care instituția a fost reorganizată ca universitate românească. Ulterior, din 1927, instituția a purtat numele de Universitatea “Regele Ferdinand I”, fiind redenumită în 1948, odată cu instalarea regimului comunist, ca Universitatea “Victor Babeș.” Un alt moment definitoriu s-a produs în 1959, când s-a decis unificarea celor două instituții de învățământ superior, distincte, din Cluj: Universitatea “Bolyai”, cu predare în limba maghiară, și Universitatea “Victor Babeș”, cu predare în limba română. În urma acestui eveniment, începând cu anul universitar 1959/1960,

* Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, Direcția Patrimoniu Cultural Universitar, Calea Moșilor Nr.11, e-mail: ioana.bonda@ubbcluj.ro.

instituția rezultată a luat denumirea de Universitatea “Babeș-Bolyai”, nume pe care îl păstrează și astăzi.

Perioada analizată în acest studiu are ca limită inferioară tocmai momentul de unificare, 1959. Limita superioară, anul 1980, a fost decisă ca urmare a materialului documentar cercetat. Deși, inițial, pragul fixat a fost 1989, anul înlăturării regimului comunist, din cauza lipsei datelor am optat, în final, pentru arcul temporal 1959 – 1980. De altfel, cele două decenii avute în vedere au însemnat pentru Universitatea “Babeș-Bolyai” un timp marcat de acumulări și evoluții, rectorii care i-au condus destinele încercând să dezvolte și să consolideze deopotrivă componenta didactică și pe cea de cercetare. În acest scop, a fost atras un număr mai mare de cadre didactice și de cercetare, printre care s-au aflat și femei.

De altfel, prezența feminină în corpul didactic al instituției clujene s-a putut remarca și în perioada interbelică.¹ În pofida numărului lor destul de mare însă, până în 1944, doar trei femei de la Universitatea din Cluj au ajuns pe treapta de conferențiar, iar dintre acestea, două au înaintat și pe treapta cea mai înaltă a ierarhiei universitare, cea de profesor. De remarcat este faptul că, în acea perioadă nicio femeie nu a deținut vreo funcție de conducere.

Situația avea să se schimbe însă după 1948, în special din cauza transformărilor politice și sociale prin care a trecut România, odată cu instaurarea regimului comunist.

Statutul femeilor în perioada comunistă

Emanciparea femeilor a devenit un obiectiv al propagandei comuniste, ceea ce s-a tradus în practică prin implicarea femeilor în toate activitățile economice. În cele mai multe cazuri, măsurile pentru a se atinge acest scop au fost adoptate și, apoi, au fost impuse de sus în jos, evident, din considerente ideologice și nu din dorința de a satisface unele așteptări sociale.² În general,

¹ Bunăoară, în anul universitar 1919/1920, primul an de funcționare a instituției după preluarea de către statul român, în corpul academic al Universității clujene, femeile reprezentau 7,40%, iar în anul universitar 1937/1938, procentajul s-a dublat, femeile reprezentând 14,57%. Pentru mai multe detalii privind prezența femeilor în corpul didactic al Universității din Cluj în perioada interbelică vezi Cecilia Cârja, Ioana-Mihaela Bonda, “Alma Mater la feminin. Doamnele Universității din Cluj în perioada interbelică”, *Anuarul Institutului de Istorie “George Barițiu” din Cluj-Napoca. Series Historica*, Supliment, D. Deteșan, C. S. Sabău, eds., *Femeia între tradiția și modernitatea românească (a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului XX). Interogații, realizări, perspective*, (LX) (2022): 191–210.

² Petruța Cîrdei, “Femeia comunistă între realitate, doctrină și propagandă”, *Annals of the University of Bucharest / Political science series* 14(2) (2012): 75, la https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/38997/ssoar-annunivbuch-2012-2-petruta_cirdei-Femeia_comunista_intre_realitate_doctrina.pdf?sequence=1&isAllowed=y, accesat la 1 octombrie 2024.

promotorii comunismului au proiectat transformarea societății în sens marxist, prin susținerea egalității tuturor cetățenilor și prin uniformizarea tuturor claselor. Femeile nu au fost percepute, în acest context, ca o categorie care trebuia sprijinită în obținerea de drepturi, ci ca parte a unei clase, care trebuia folosită pentru triumful socialismului. Ele reprezentau, alături de alte categorii, “exponenții schimbării sociale.”³ Discursul liderilor comuniști nu era unul de tip feminist, pentru înlăturarea inegalităților dintre sexe, ci unul de tip doctrinar. Gheorghe Gheorghiu Dej și Nicolae Ceaușescu au pus accentul pe legitimarea politică și pe dezvoltarea unei forțe de muncă ample, mai degrabă decât pe promovarea egalității de gen. Așadar, teoria socialistă referitoare la femei a fost utilizată doar în măsura în care se conforma normelor tradiționale, fiind oricum aplicată cu precauție.⁴ Măsurile adoptate în vederea realizării acestui deziderat în România s-au putut remarca de la mijlocul anilor '50 și, mai accelerat, în deceniile opt și nouă ale secolului XX.

În anul 1950, în România, conform datelor oficiale publicate în presă, femeile ocupau funcții importante la nivel național, precum cele de ministru (Ana Pauker, care a fost vicepremier și ministru de externe), consilier ministerial, director de minister, deputat în Marea Adunare Națională sau director de întreprindere. Totodată, în aceeași perioadă s-a observat implicarea unui număr semnificativ de femei în activități din domeniul învățământului superior. În acest context, remarcabile au fost și pozițiile ocupate în ierarhia administrativă academică de Suzana Gîdea, care a fost prorector la Institutul Politehnic – București, de Elena Jeanrenaud, prorector la Universitatea “Al. I. Cuza” – Iași⁵, și Raluca Ripan, decan la Facultatea de Chimie a Universității “Victor Babeș” – Cluj.

Prezența feminină în corpul didactic al Universității “Babeș-Bolyai” (1959 – 1980)

Implicarea femeilor în toate domeniile de activitate a determinat creșterea numărului de cadre didactice feminine și în învățământul superior românesc. Într-un interviu realizat în 1962 și publicat în revista *Femeia*, ministrul învățământului și culturii de la acea dată, profesorul Ilie Murgulescu, a estimat că

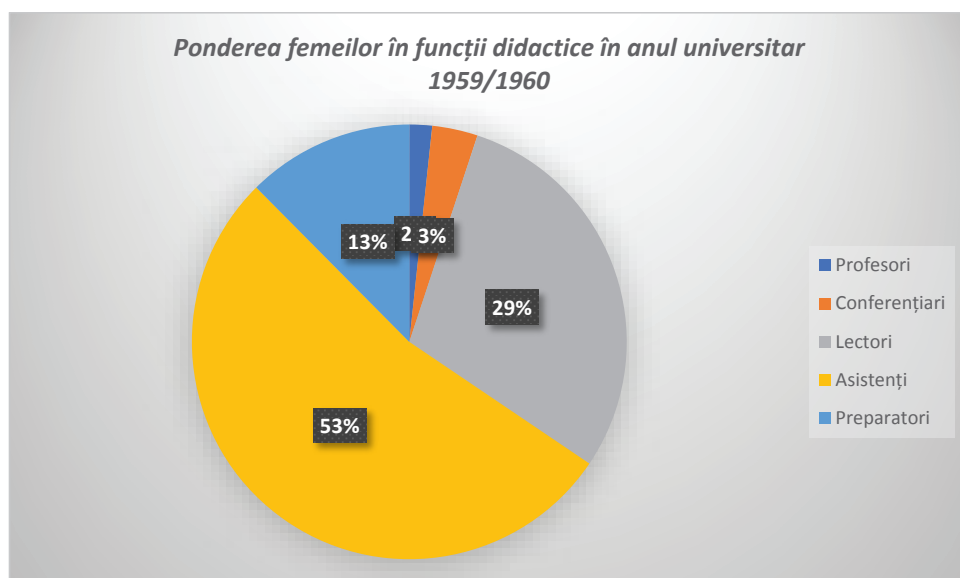
³ Ibid., 76–77.

⁴ Jill Massino, “Anonimatul femeii în estetica României ceaușiste”, în A. Ciupală, ed., *Despre femei și istoria lor în România* (București: 2004), 138, la https://biblioteca-digitala.ro/reviste/carte/universitatea-bucuresti/Ciupala_Despre-femei-istoria-Romania_2004.pdf, accesat la 10 februarie 2025.

⁵ “Femeile din R.P.R., cetățene egale în drepturi cu bărbații, constructoare active ale socialismului”, *Femeia*, 6 (1950): 20–21, la https://adt.arcanum.com/ro/view/Femeia_1950/?pg=170&layout=s&query=universitar, accesat la 5 mai 2025.

aproximativ 3.000 de femei lucrau în instituțiile de învățământ superior, contribuind la formarea specialiștilor pentru economia națională.⁶

Trendul ascendent se poate observa și la Universitatea “Babeș-Bolyai.” Încă din primul an de funcționare în formulă duală, după unificare, respectiv în 1959/1960, se poate remarca procentajul crescut al femeilor implicate în actul didactic, în comparație cu situația din perioada interbelică. Astfel, la Facultatea de Filologie doamnele aveau o pondere de 48%, la Facultatea de Chimie, 31%, la Facultatea de Matematică-Mecanică, 26%, la Facultatea de Biologie, Geografie, 24%, la Facultatea de Istorie-Filosofie, 22%, la Facultatea de Științe Juridice, 2,94%.⁷

O similitudine se remarcă totuși față de perioada anterioară. La toate facultățile enumerate, cele mai multe femei au ocupat funcțiile didactice de preparator, asistent și lector. Procentajul celor care au fost încadrate ca profesor sau conferențiar a fost foarte redus, după cum se poate remarca din graficul de mai sus. Din totalul de 177 de femei care făceau parte din corpul didactic

⁶ “Interviul nostru”, *Femeia*, 6 (1962): 9, la https://adt.arcanum.com/ro/view/Femeia_1962/?pg=142&layout=s, accesat la 5 mai 2025.

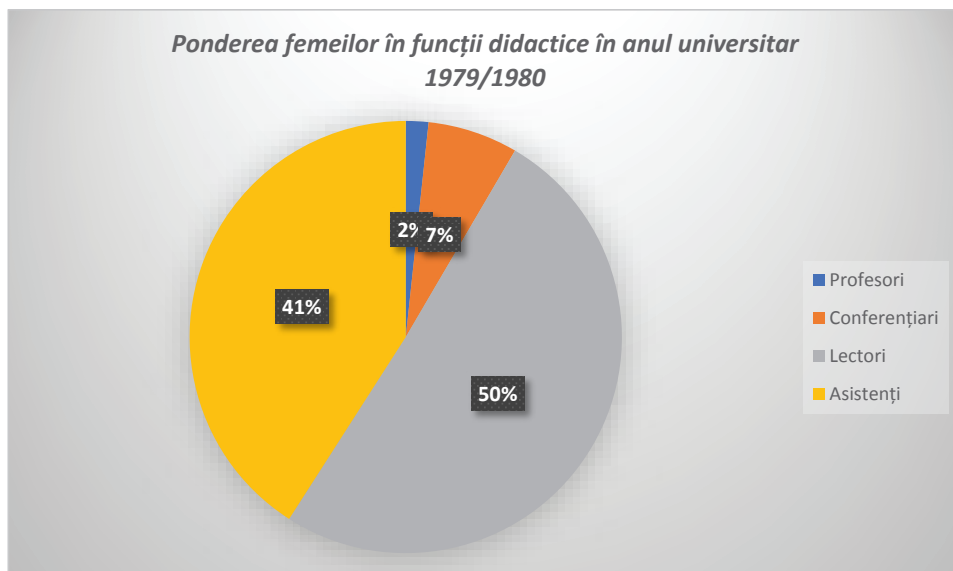
⁷ Datele despre Facultatea de Fizică lipsesc deoarece, după reforma din 1948 și până în 1962, aceasta a făcut parte din Facultatea de Matematică-Mecanică. Abia din anul universitar 1962/1963 a funcționat ca facultate distinctă. De asemenea, din această situație lipsesc și datele despre prezența femeilor în corpul didactic al Facultății de Științe Economice, deoarece instituția a început să funcționeze abia cu anul universitar 1961/1962. Vezi *Universitatea “Babeș-Bolyai” din Cluj în anii 1959–1965* (Cluj, 1965), 283–285.

al Universității “Babeș-Bolyai” în anul universitar 1959/1960, 22 erau preparatoare, 94, asistente, 52, lectori, 6, conferențieri și 3, profesori.⁸

Așadar, în pofida augmentării procentajului față de perioada anterioară, totuși, majoritatea femeilor implicate în procesul educațional la nivel universitar au fost concentrate pe treptele inferioare ale ierarhiei academice, preparatoare, asistente universitare și lectori.

Situația se schimbă sensibil în ultimul an, avut în vedere în analiza de față, 1979/1980. Astfel, în acel an universitar s-a putut constata o ușoară scădere a prezenței feminine în corpul didactic al facultăților: la Facultatea de Filologie doamnele aveau o pondere de 45,41%, la Facultatea de Chimie, 32,93%, la Facultatea de Matematică, 23,53%, la Facultatea de Biologie, Geografie, Geologie, 17,98%, la Facultatea de Istorie-Filosofie, 24,1%, la Facultatea de Științe Juridice, 8,70%.⁹ Așadar, nu au existat fluctuații majore în privința procentajului femeilor care au făcut parte din corpurile didactice ale facultăților Universității “Babeș-Bolyai”, în cele două decenii studiate.

O oarecare diferență față de perioada anterioară se observă la distribuția acestora pe diversele trepte ale ierarhiei universitare. Din totalul femeilor implicate în actul didactic, majoritatea covârșitoare a fost concentrată pe funcțiile de asistent și de lector, circa 91%. În vârful ierarhiei universitare au ajuns foarte puține. Dacă ne raportăm la anul universitar 1959/1960, constatăm o foarte ușoară creștere a celor care au ocupat funcția de conferențiar și de profesor.

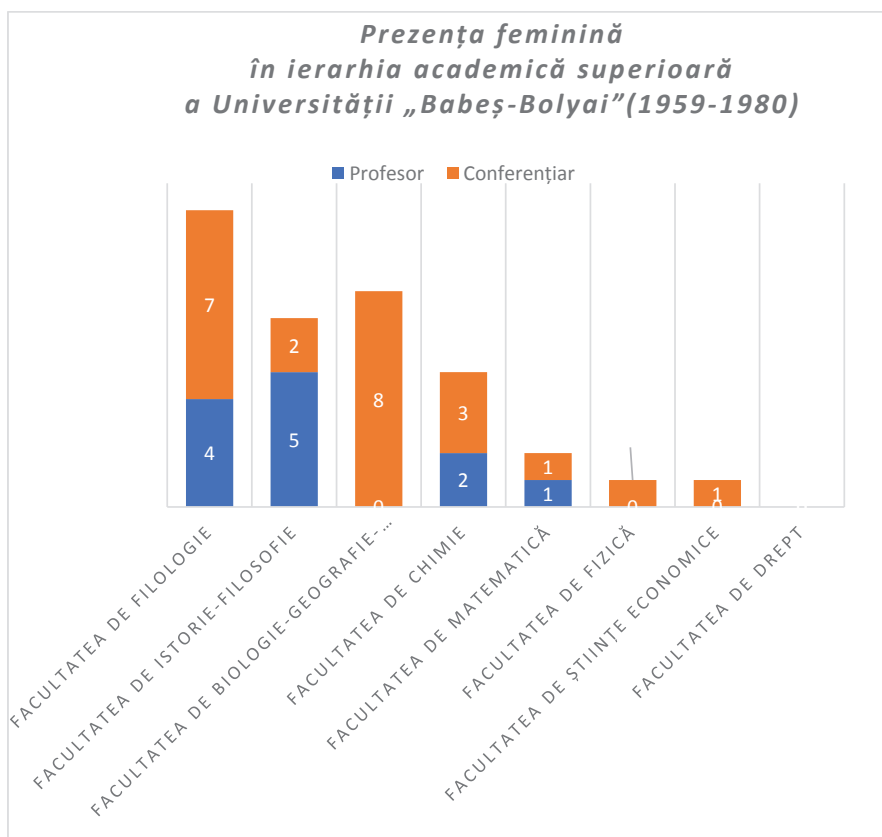

⁸ Ibid., 283–285.

⁹ *Universitatea “Babeș-Bolyai” 1979* (Cluj-Napoca, 1980), 37–111.

În întreg arcul temporal analizat, 1959–1980, doar 35 de femei au ocupat posturi de conferențiar și de profesor la cele 8 facultăți, câte erau înregistrate în 1980, respectiv Facultatea de Matematică, Facultatea de Fizică, Facultatea de Tehnologie chimică, Facultatea de Biologie, Geografie și Geologie, Facultatea de Istorie și Filosofie, Facultatea de Filologie, Facultatea de Drept, Facultatea de Științe Economice. Din totalul celor 35, doar 10 au reușit să obțină însă funcția de profesor universitar, celelalte 25 rămânând cu gradul didactic de conferențiar.

Pe domenii de activitatea, reprezentarea cea mai mare a femeilor pe cele două funcții didactice a fost în domeniul științelor umaniste: la Facultatea de Filologie – 11; la cea de Istorie și Filosofie – 7; apoi, la cea de Biologie, Geografie, Geologie – 8; la cea de Chimie – 5; la cea de Fizică – 1; la cea de Matematică – 2; la cea de Științe Economice – 1. Remarcăm în acest punct faptul că la Facultatea de Drept nicio femeie nu a fost avansată pe postul de conferențiar sau de profesor în arcu de timp cercetat.

Deși există o tendință de creștere față de perioada precedentă, analiza situației în comparație cu o altă universitate din România indică faptul că reprezentarea femeilor pe pozițiile academice superioare nu a fost la fel de pronunțată. De exemplu, la Universitatea “Alexandru Ioan Cuza” din Iași, în intervalul 1948 – 1980, numărul femeilor încadrate pe posturi de profesor și de conferențiar a fost de 83 (33 profesori și 50 conferențieri)¹⁰, ceea ce reprezintă un procentaj semnificativ mai mare decât cel înregistrat la instituția de învățământ superior din Cluj.

Femei în funcții administrative superioare la Universitatea “Babeș-Bolyai”

Accederea femeilor în funcții administrative a fost deosebit de dificilă. În intervalul 1948 – 1980, la Universitatea din Cluj doar o singură femeie a ocupat poziția de rector: Raluca Ripan. Prima sa funcție administrativă a fost cea de șef al Catedrei de chimie anorganică din cadrul Facultății de Chimie, după reorganizarea sistemului de învățământ superior din anul 1948. De asemenea, Raluca Ripan a fost unica reprezentantă feminină din corpul profesoral al Universității clujene aleasă membră a Academiei Române. Totodată, a fost singura membră a corpului didactic al instituției clujene, care a primit titlul de Doctor Honoris Causa din partea unei universități din afara României, respectiv Universitatea din Torun, Polonia.

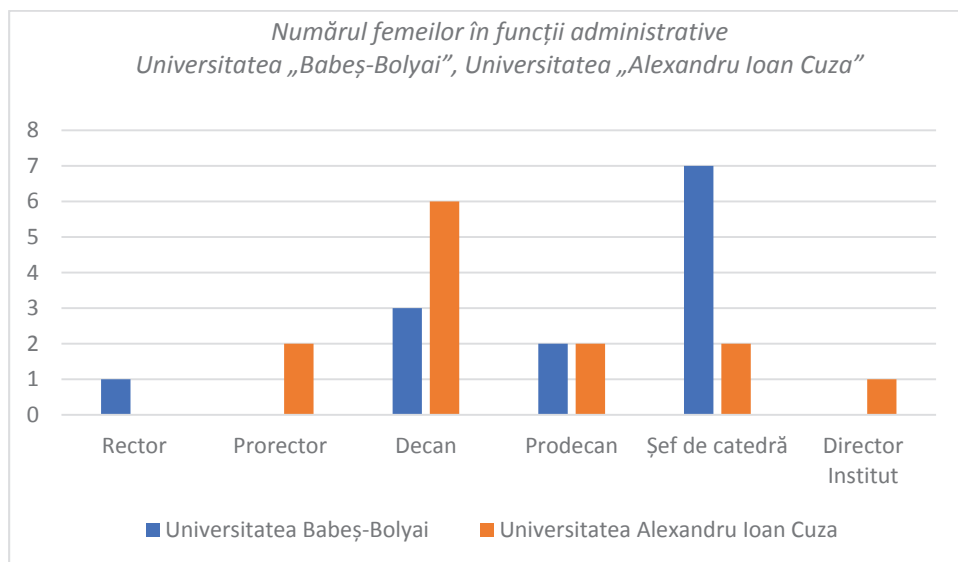
Aceeași Raluca Ripan a condus și Facultatea de Chimie în calitate de decan. În intervalul menționat, două alte facultăți au fost conduse de femei în calitate de decan: Facultatea de Biologie, Geografie, Geologie și Facultatea de Filologie. De asemenea, două doamne au ocupat funcția de prodecan la Facultatea de Filologie și la Facultatea de Științe Economice.

În același interval cronologic, nouă femei, care au deținut titlul de profesor sau de conferențiar, au ocupat poziții de conducere în cadrul unor catedre. Acestea au fost: Raluca Ripan, la Catedra de chimie anorganică, Maria Ionescu la Catedra de chimie organică, Valeria Mărincaș la Catedra de geologie, Georgeta Muntean la Catedra de metodică, Sabina Constantin la Catedra de pedagogie-psihologie, Emilia Milicescu la Catedra de limbă și literatură română, Maria Căpușan la Catedra de limbă și literatură franceză.

În ceea ce privește implicarea femeilor în administrația superioară universitară, situația de la instituția clujeană este comparabilă cu cea a Universității “Alexandru Ioan Cuza”, procentajul reprezentării feminine în funcțiile de conducere fiind similar. Diferențele se regăsesc în tipurile de poziții ocupate. În

¹⁰ Catalog al Cadrelor Didactice ale Universitatii “Alexandru Ioan Cuza” Iasi (uaic.ro) accesat la 1 august 2024.

ambele centre universitare, 13 femei conferențiar sau profesor au exercitat diverse roluri administrative. La Universitatea din Iași, două cadre didactice de sex feminin au fost prorector, șase au avut funcția de decan, două au fost prodecan, două, șef de catedră și una, director de institut.

La nivelul conducerii centrale a Universității clujene, Raluca Ripan și Georgeta Munteanu au mai făcut parte, în calitate de membri, și din Consiliul Științific, care a activat în perioada 1959–1968.¹¹ Odată cu preluarea funcției de rector de către istoricul Ștefan Pascu, în 1968, în Senatul Universitar au activat mai multe cadre didactice femei: profesor Zoe Bugnariu, profesor Maria Ionescu, profesor Raluca Ripan, conferențiar Maria Ghircoiașiu.¹² Câțiva ani mai târziu, prezența feminină în forul de conducere al Universității clujene a devenit mai consistentă. Între membrii Senatului Universității, care și-a desfășurat activitatea în perioada 1976 – 1980, se numărau: lector dr. Lucia Moldovan, în calitate de președinte al Comitetului Sindical al Universității; conferențiar dr. Maria Ciurchea, de la Facultatea de Biologie și Geografie, lector dr. Georgeta Antonescu, de la Facultatea de Filologie, lector dr. Maria Cristea, de la Facultatea de Fizică, lector dr. Natalia Giurgiu și lector dr. Maria Popescu,

¹¹ *Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj în anii 1959–1965*, 75–77; Șt. Pascu, A. Negucioiu, I. Haiduc, C. Mureșan, N. Both, S. Groze, A. Roth, B. Stugren, G. Tomuța, I. Baconsky, eds., *Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj în anii 1965–1970* (Cluj, 1970), 175.

¹² Șt. Pascu et al., *Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj în anii 1965–1970*, 176.

de la Facultatea de Științe Economice.¹³ Ulterior, numărul doamnelor a crescut ușor în Senatul Universitar care și-a desfășurat activitatea din anul 1980. Din cadrul acestuia făceau parte și: lector dr. Marioara Mioșcu, de la Facultatea de Tehnologie chimică, asistent Sanda Cernea și lector dr. Georgeta Antonescu, de la Facultatea de Filologie, conferențiar dr. Maria Ciurchea, de la Facultatea de Biologie, Geografie și Geologie, conferențiar dr. Maria Cristea, de la Facultatea de Fizică, conferențiar dr. Natalia Giurgiu și lector dr. Maria Popescu, de la Facultatea de Științe Economice, lector dr. Lucia Călușeru, de la Facultatea de Istorie și Filosofie.¹⁴

Considerații finale

În pofida schimbărilor impuse de regimul comunist, după cum se poate observa din datele expuse, puține femei au reușit să ajungă pe treptele superioare ale ierarhiei academice. În Universitatea “Babeș-Bolyai”, ponderea femeilor din totalul personalului didactic a scăzut odată cu avansarea pe treptele ierarhiei superioare. Promovarea lor nu a urmat un anumit tipar. Unele au trecut de pe o funcție didactică pe alta la distanță de 1 an, altele după 30 de ani. Datele analizate confirmă însă că, în respectiva perioadă, femeile din mediul academic au fost promovate într-un ritm mai lent decât omologii lor bărbați.

Prezența scăzută a femeilor în cele mai înalte poziții academice și decizionale în Universitatea “Babeș-Bolyai” indică existența unui “plafon de sticlă”, care a limitat progresul lor profesional.¹⁵ Acest plafon a fost și rezultatul parțial al culturii dominant masculine, care s-a perpetuat în mediul academic, învățământul superior din țara noastră fiind condus, în majoritate, de bărbați.

O altă concluzie care se desprinde este că și mai puține femei au reușit să pătrundă în eșalonul superior al administrației universitare. Inegalitățile de gen au persistat în mediul universitar, în pofida tentativelor de a fi atenuate unele diferențe. Nu a fost doar cazul instituției clujene. În general, în mediul universitar s-a putut remarca o relativă absență a femeilor în poziții de conducere și pe treptele superioare ale ierarhiei academice.¹⁶

¹³ Universitatea “Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, 1976–1977 (Cluj-Napoca, 1977), 9.

¹⁴ Universitatea “Babeș-Bolyai.” 1979, 35.

¹⁵ “Plafonul de sticlă” este un termen adoptat și impus în anul 1986 de jurnaliștii de la *Wall Street Journal* și desemnează barierele invizibile, bazate pe prejudecăți, care împiedică femeile să accedă la posturi de răspundere. Vezi *Propunere de rezoluție a Parlamentului European referitoare la carierele femeilor în mediul științific și universitar și “plafoanele de sticlă” întâlnite*, 4, la https://anes.gov.ro/wp-content/uploads/2023/10/PROPUNERE-DE-REZOLU_IE-A-PARLAMENTULUI-EUROPEAN.pdf, accesat la 20 noiembrie 2024.

¹⁶ Hande Eslen-Ziya, Tevfik Murat Yildirim, “Perceptions of gendered-challenges in academia: How women academics see gender hierarchies as barriers to achievement”, *Gender, Work &*

Pe de altă parte, dacă ne raportăm la procentajul femeilor din corpul didactic al Universității “Babeș-Bolyai” din perioada analizată, remarcăm o subprezentare a acestora. Explicațiile ar fi diverse: mentalitatea, mai restrictivă în privința atribuirii rolurilor de gen, dar și obligațiile profesionale și responsabilitățile familiale, care au afectat în mod particular evoluția femeilor în cariera științifică sau academică.¹⁷ O altă explicație ar putea fi și lipsa sprijinului din partea celorlalte femei care au ajuns în vârful ierarhiei, și care au manifestat un comportament de tipul “albinei matcă” (*the queen bee syndrome*).¹⁸

Femeile care au avansat în ierarhia academică la Universitatea “Babeș-Bolyai” între 1959 și 1980, deși au fost într-un număr redus, au avut rezultate notabile, contrazicând stereotipurile despre sacrificiul carierei pentru familie. Cele mai multe au fost căsătorite și au avut copii, dar au reușit să mențină un echilibru între viața personală și profesională.

THE ASCENT OF WOMEN INTO THE ACADEMIC ELITE: CASE STUDY-BABEȘ-BOLYAI UNIVERSITY (1959–1980)

Abstract

The present study aims to examine the presence of women within the upper structures of the academic hierarchy at Babeș-Bolyai University during the period 1959–1980. Although women had been incorporated into the teaching and research staff as early as 1919, following the reorganization of the University of Cluj on Romanian foundations, their share remained limited throughout the interwar period, with the institutional percentage remaining below 15%. Moreover, during that timeframe, only two women attained the highest academic positions, earning the title of full professor, while the majority remained at the levels of teaching assistant and assistant lecturer. The situation, however, changed somewhat with the establishment of the communist regime and the restructuring of the educational system. Female presence in academia increased, and this was also reflected at Babeș-Bolyai University. Our analysis focuses on assessing the proportion of women who held the positions of associate professor and full professor at the Cluj-based university between 1959 and 1980. The study also investigates the share of women within the faculty body, highlights the faculties in which they had the opportunity to advance, examines women's access to different levels of the academic hierarchy, and their involvement in administrative positions at the institutional level.

Organization, 29(1), (2022): 302, la <https://doi.org/10.1111/gwao.12744>, accesat la 20 noiembrie 2024.

¹⁷ Elissavet Vozemberg, *Raport referitor la carierele femeilor în mediul științific și universitar și “plafonele de sticlă” întâlnite*, Raport – A8-0235/2015, Parlamentul European 2014–2019, 9, la https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2015-0235_RO.pdf, accesat la 5 august 2024.

¹⁸ Belle Derks, Colette Van Laar, Naomi Ellemers, “The queen bee phenomenon: Why women leaders distance themselves from junior women”, *The Leadership Quarterly* 3(27), (2016): 457, la <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2015.12.007>, accesat la 25 mai 2025.

ARTĂ ȘI IDEOLOGIE: CULTUL PERSONALITĂȚII LUI NICOLAE CEAUȘESCU REFLECTAT ÎN ARTA OFICIALĂ A REGIMULUI COMUNIST DIN ROMÂNIA (1980–1989)

*Adrian Deheleanu**

Cuvinte-cheie: Nicolae Ceaușescu, cultul personalității, ideologie, arta oficială, comunism

Keywords: Nicolae Ceausescu, cult of personality, ideology, official art, communism

Arta regimului comunist din România pentru perioada 1980–1989 este un amestec de realism angajat și modernism moderat, nefiind decât arta impusă, de rutină, de care are nevoie orice stat, orice regim politic totalitar, comunist. Așa cum în domeniul politologic s-a vorbit de lupta dintre două discursuri ideologice puternice – marxism și naționalism -, luptă în care naționalismul ajunge să corupă, să deformeze și să naționalizeze marxismul, tot astfel se poate vorbi, pentru domeniul artistic, pentru această perioadă, de lupta dintre două discursuri ideologice asupra artei: discursul artei angajate sau al artei pentru societate și cel al artei pure sau al autonomiei estetice.¹

Anii '80 ai secolului al XX-lea din România reprezintă perioada de delir al unui naționalism comunist de stat în care reîntoarcerea la o metodologie stalinistă a puterii se combină cu amintita tactică de simulare a schimbărilor în toate domeniile. Blocajul politic și economic de natură clar retrograd, la care se adaugă controlul total al populației prin intermediul Miliției și Securității, face ca România acestor ani să devină o societate închisă, izolată de restul lumii, lovită de stagnare și de declin sociocultural. Alături de arta oficială, majoritatea artiștilor se străduiesc să continue și să prezerve cu tenacitate ceea ce au câștigat anterior în materie de liberalizare culturală.²

* Muzeul Național al Banatului Timișoara, Piața Hunyadi, nr. 1, e-mail: adideheleanu@yahoo.com

¹ Magda Cârneci, *Artele plastice în România 1945–1989. Cu o addenda 1990–2010* (Iași: Ed. Polirom, 2013), 39.

² Ibid., 44.

În această perioadă iau din nou avânt expozițiile colective sau tematice, din ce în ce mai numeroase, celebrând sau comemorând tot soiul de momente și de sărbători din istoria Partidului Comunist Român, a țării sau a biografiei lui Nicolae Ceaușescu.³ Într-un mod ce amintește de prima etapă stalinistă a regimului comunist, în toate expozițiile de artă, aproape fără excepție, tronează la loc de cinste portretele idealizate ale dictatorului și ale soției sale, Elena, compoziții alegorice omagiale în care “cel mai iubit fiu al poporului” sau familia prezidențială sunt reprezentați într-o manieră maiestuoasă, glorioasă.⁴

În mod simetric cu strania demodernizare a economiei, de care vorbesc comentatorii politici ai epocii, o brutală involuție estetică se abate peste producția de artă angajată sau artă de comandă, obligată din nou să utilizeze clișee vizuale anacronice. Acest gen de artă oficială coboară din nou la nivelul unui discurs plastic demodernizat și printr-un primitivism ideologic subiacent, dar și printr-o ritualizare impusă a formulării vizuale, ce ajunge să amintească uneori timpurile revolute ale realismului socialist.⁵

Totuși dacă lăsăm deoparte arta oficială și încercăm să analizăm numai creația artistică autonomă, eludând contextul politic, așa cum procedează de fapt cei mai mulți dintre comentatori, lucrurile se prezintă într-o lumină diferită de ceea ce ne-am aștepta având în vedere situația socio-economică dezastruoasă. Într-o lectură pur stilistică, dintr-o perspectivă ce ia în considerare numai operele, creația propriu-zisă, evoluția artistică de la sfârșitul anilor '70 și din anii '80 ai secolului al XX-lea se prezintă destul de spectaculos.⁶

Unul dintre cele mai interesante și semnificative fenomene culturale românești ale perioadei a fost formarea și lansarea, drumul spre maturitate al generației culturale '80. Putem vorbi de o generație culturală datorită convergențelor formative într-un interval de timp și un context social-politic și de civilizație date dintr-un mediu intelectual comun, datorită reacțiilor asemănătoare la un anume context, opțiunilor de lectură identice sau apropiate, de cultură filmică și muzicală.⁷ Pornind de la acest background, un element important l-a reprezentat împărtășirea unei platforme teoretice comune: postmodernismul, care le-a hrănit și le hrănește creația. Optzeciștii, care s-au format și s-au lansat în a doua jumătate a anilor '70 și prima parte a anilor '80, s-au impus ca generație de creație treptat și mai ales în literatură și artele vizuale. Generația '80 s-a lansat la

³ Ibid., 58.

⁴ Ibid., 61.

⁵ Michael Shafir, *Romania: Politics, Economy and Society* (Miami: Ed. Lynne Rienner, 1985), 71.

⁶ Răzvan Theodorescu, Marius Porumb, *Arta din România. Din preistorie în contemporaneitate*, vol. II (București, ClujNapoca: Ed. Academiei Române, Ed. Mega, 2018), 544.

⁷ Ibid., 550.

nivel individual și de grup întâi în literatură, apoi, cu un scurt decalaj, în artele vizuale. S-a coagulat pe parcursul deceniului al nouălea al secolului XX și conștiința de sine a acestei generații de creație.⁸

Dar regimul lui Nicolae Ceaușescu din perioada 1980–1989 a coincis cu câteva evoluții importante care au determinat, pe de o parte, eșecul final, moral și economic, al modelului de construire a socialismului românesc, iar pe de altă parte, apariția unui puternic fenomen de adulare publică⁹ care s-a concentrat asupra liderului partidului.¹⁰ În consecință există o legătură cauzală între începutul și dezvoltarea cultului personalității lui Nicolae Ceaușescu și accentuarea crizei interne a regimului comunist român. Contextul politic extern a contribuit, de asemenea, la o astfel de dezvoltare prin stimularea sau favorizarea personalizării imaginii țării, a conducerii sale cu aceea a liderului comunist român. Analiza asupra contribuțiilor omagiale relevă faptul că fenomenul cultului personalității lui Nicolae Ceaușescu a cunoscut o dezvoltare graduală, corespunzătoare consolidării puterii sale asupra aparatului de stat și de partid. Manifestările publice omagiale incluse ca elemente ale adulării publice a liderului PCR au reflectat principalele priorități interne și internaționale ale regimului său.¹¹

Așadar, arta oficială își recâștigă poziția privilegiată, odată cu reorientarea ei către o iconografie centrată pe efigia “Conducătorului”, adică a lui Nicolae Ceaușescu. În termenii unei reîntoarceri forțate la o “restaurație ideologică” amintind modelul nord-coreean sau chinez al acelorași ani, portretele “părintelui națiunii” trebuie să figureze din nou în toate manifestările plastice, ca și în toate spațiile publice (clase, holuri de instituții, birouri etc.).¹²

Un stil care poate fi numit kitsch de stat – rezultat al festivismului de nuanță monarhică ce înconjoară persoana și actele lui Nicolae Ceaușescu, pandant vizual, s-ar putea spune, al kitsch-ului ideologic oficial – se întrupează într-o artă de aparat care întoarce hotărât spatele chiar și modernismului academizant anterior, pentru a regăsi un fel de neorealism socialist. Mimetic sau schematic, dar întotdeauna stângaci, acesta se aplică unei viziuni alegorice, de o artificialitate și o încărcătură ornamentală ce ar putea fi puse pe seama unui inedit și uneori grotesc pseudobaroc comunist.¹³ Numai iconografia diferă: în locul

⁸ Ibid., 554.

⁹ Ibid., 562.

¹⁰ Adrian Cioroianu, *Pe umerii lui Marx. O introducere în istoria comunismului românesc* (București: Ed. Curtea Veche, 2005), 39.

¹¹ Ibid., 43.

¹² Ibid., 48.

¹³ Manuela Marin, *Originea și evoluția cultului personalității lui Nicolae Ceaușescu 1965–1989* (Alba Iulia: Ed. Altip, 2008), 186.

lui Stalin și Lenin sau al lui Gheorghiu-Dej din anii '50, sunt eternizate acum efigiile lui Nicolae Ceaușescu și ale soției sale, Elena, din ce în ce mai întinerite și mai cosmetizate. Dintre artiștii cel mai constant prezenți cu portrete sau compoziții alegorice conținând figurile celor doi Ceaușești pot fi amintite aici numele lui Sabin Bălașa, Zamfir Dumitrescu, Vasile Pop-Negreșteanu, Cornel Brudașcu, Viorel Mărginean, Eugen Palade, Valentin Tănase, Elena Greculesi, Dan Bucur, Petre Achițenie și alții.¹⁴

Pactul tacit stabilit anterior între autoritățile comuniste și artiști este acum fățiș încălcat. Puterea totalitară nu mai are nevoie de aparențele democratice acordate sferei culturale, căci nu mai are nevoie de oameni de cultură și de legitimitate culturală pentru a-și impune voința de o manieră absolută asupra societății. Cu ajutorul unui aparat represiv fără egal, ca mărime și infiltrare, în toate celelalte țări comuniste din Europa de Est, autoritățile române se pot lipsi acum de un minim dialog real cu societatea. Prin intermediul unei cenzuri din nou atotputernice, aberantă, combinată cu restricții materiale la rândul lor din ce în ce mai constrângătoare, regimul Nicolae Ceaușescu vizează acum să reducă în mod decis marja de joc cultural depolitizat și autonom îngăduită anterior și urmărește să întărească, în schimb, poziția preeminentă a culturii oficiale politizate.¹⁵

În fapt, partidul are acum proprii intelectuali, ideologi sau activiști de teren de extracție muncitorească sau țărănească în cea mai mare parte, educați în școlile de partid, totalmente dependenți de autoritățile comuniste ca venituri și ca poziție socială. Acești oameni noi ai erei Ceaușescu sunt cei care, în fapt, impun linia unui proletcultism de tip inedit, deopotrivă stalinist și naționalist.¹⁶ Acesta este concretizat mai ales în direcția culturală denumită în epocă: protocronism – o curioasă teorie istorică, sociologică și estetică susținând precedența istorică a românilor într-o serie de descoperiri științifice și de inovații culturale cu valoare universală. Protocroniștii le vor opune un “ultranațional-socialism” furibund intelectualilor neafiliați partidului, oameni de cultură europenizanți, modernizanți și cosmopoliți, care continuă cu încăpățănare să susțină o cultură paralelă culturii oficiale.¹⁷

Manifestat mai ales în literatură, sociologie și istorie, protocronismul își găsește un pendant vizual în grupul artiștilor neotraditionaliști sau neofolclorizanți – o formă de manifestare s-ar putea spune reflexă, la nivel cultural, a “societății neotraditionaliste” de care vorbesc anumiți politologi în legătură cu

¹⁴ Ibid., 190.

¹⁵ Ibid., 198.

¹⁶ Ibid., 200.

¹⁷ Ibid., 208.

România acestei perioade.¹⁸ Apreciați tot atât cât și protocroniștii de autorități, acești artiști practică un amestec de elemente de extracție folclorică și de trăsături stilistice vag moderniste, în compoziții naive, la limita amatorismului și kitsch-ului. Parafrazând un cârturar de la începutul secolului XX, Perpessicius, se poate spune că folclorismul acesta este o nouă formă de proletcultism pentru că manipulează elemente culturale perimate într-un context cultural orientat spre scopuri clar populiste. Pot fi amintite aici, din nou, numele pictorilor Ion Grigore, Viorel Mărginean, Vasile Chinschi, Constantin Dipșe, Dimitrie Gavrillean, Ion Gheorghe Vrăneanțu, Traian Hrișcă și alții.¹⁹

Cultura vizuală oficială se desfășoară acum pe câteva linii tematice clare: figurile istorice ale românilor, cultul lui Nicolae Ceaușescu, realizările societății socialiste și folclorul. Artiștii oficiali sau semioficiali continuă să producă opere angajate în ritmul constant câștigat anterior, fără mari modificări stilistice, dar cu o mai subliniată aplecare spre figura lui Nicolae Ceaușescu, deși de obicei practică două sau trei dintre tematicile amintite.²⁰ Pentru arta ilustrând realizările societății socialiste, pot fi amintite aici numele lui Eugen Popa, Ion Bitzan, Vladimir Șetran, Dimitrie Grigoraș, Doru Bucur, Vasile Celmare și altele. Ilustrativ, titlurile lucrărilor de acum se referă la ultimele obiective industriale realizate în țară – de pildă, “Canalul Dunăre-Marea Neagră”, “Șantierul naval Oltenița”, “Omagiul constructorilor metroului bucureștean” etc.²¹

Alături de aceștia, o parte dintre artiștii experimentaliști mai mult sau mai puțin nonconformiști ajung și ei să execute din când în când opere de comandă socială, fie din dorința de a-și păstra un statut public și o influență în aparatul puterii, fie pentru a-și asigura subzistența materială.²² Ca și mai înainte, mulți dintre acești artiști reușesc să despartă producția de artă tematică de producția autonomă sau independentă, expunând-o pe prima numai în expozițiile colective omagiale sau aniversare, iar pe a doua doar în expozițiile personale sau de grup restrâns. Un fenomen interesant, ce a debutat de fapt încă din anii '70, dar devenit mai evident în anii '80, este dublarea direcțiilor artei oficiale amintite mai sus de demersuri artistice de calitate, autentice, care își asumă același univers tematic.²³ Trebuie amintite, deși ar fi meritat o analiză mai minuțioasă, arta de inspirație istorică și de bună ținută estetică a lui Octav Grigorescu, Ion Nicodim sau Virgil Almășanu pentru pictori sau monumentele semnate de

¹⁸ Ibid., 212.

¹⁹ Liliana Corobca, *Panorama comunismului în România* (Iași: Ed. Polirom, 2020), 702.

²⁰ Ibid., 712.

²¹ Ibid., 718.

²² Ibid., 719.

²³ Radu Popica, Anca Maria Zamfir, *Arta sub comunism. Arta oficială a regimului comunist în colecția Muzeului de Artă Brașov (1945–1989)* (Brașov: Ed. Muzeului de Artă Brașov, 2011), 15.

Mircea Spătaru, Vasile Gorduz, Paul Vasilescu ș.a. pentru sculptură; sau pictura de inspirație folclorică, însă elevată estetic semnată de Ilie Boca sau Georgeta Năpăruș.²⁴

Distanța dintre cultura legală și cultura reală nu încetează să se mărească. Cu toate acestea și în pofida autorităților, producția artistică comandată, oficială nu reprezintă decât o parte bine circumscrisă a producției culturale a epocii – o parte executată, ca și până acum, de artiști oficiali sau de artiști mai mult sau mai puțin conformiști, ca o formă inevitabilă de tribut vizual plătit regimului comunist și noului cult de stat al șefului suprem.²⁵ Dar ponderea reală, culturală și cantitativă, a acestei producții angajate se dovedește relativ redusă și limitată, în metabolismul câmpului artistic autohton din epocă: ea este expusă numai în momentele festive, aniversare, rolul său public devine totalmente ritualizat. Chiar dacă funcția sa politică rămâne neschimbată – aceea de a conferi consistență plastică și expresivitate simbolică irealității ideologice a sistemului comunist -, această formulă de artă oficială, la care consimt să se coboare din ce în ce mai puțini artiști, devine totuși o producție artistică printre altele, în acești ani.²⁶

Astfel, arta totalitară nu reprezintă toată arta epocii comuniste; ea este cel mult arta realismului socialist din prima etapă comunistă. Și arta oficială a etapelor ulterioare, amestec de realism angajat și modernism moderat, nu este decât arta academică, de rutină, de care are nevoie orice stat, orice regim politic.²⁷

În consecință, expozițiile tematice oficiale continuă să celebreze momente din istoria noastră rescrisă din perspectiva ideologică a PCR (manifestările aniversare), prezintă ipostazieri ale vieții și construcției socialiste. Apar, în aceeași ordine de idei, ca semn al epocii, expoziții sau cel puțin lucrări dedicate unor episoade din tinerețea revoluționară a lui Nicolae Ceaușescu și a soției sale, manifestările omagiale.²⁸ S-au organizat și ample manifestări cu iz protocronist/naționalist: exemplul emblematic în sensul acesta a fost expoziția prilejuită de aniversarea a “2050 de ani de la formarea statului dac centralizat și independent sub conducerea lui Burebista” (Sala Dalles, 1980), expoziția constituind unul din evenimentele care au omagiat un moment istoric incert – despre importantul rege dac și cronologia faptelor sale. Știindu-se des-

²⁴ Ibid., 17.

²⁵ Ibid., 19.

²⁶ Katherine Verdery, *Compromis și rezistență. Cultura română sub Ceaușescu* (București: Ed. Humanitas, 1994), 202.

²⁷ Ibid., 208.

²⁸ Adam Burakowski, *Dictatura lui Nicolae Ceaușescu 1965–1989* (Iași: Ed. Polirom, 2011), 78.

tul de puține lucruri – care serveau însă cât se poate de bine cultul marelui conducător și sugerau o filiație bimilenară de lideri glorioși ai meleagurilor carpato-danubiene-pontice, filiație menită mai ales să-l pună în valoare pe cel mai recent, Nicolae Ceaușescu.²⁹

Artiști prezenți cu lucrări în expozițiile oficiale tematice de tipul celor identificate mai sus, reticenți și față de modernismul academizant, pictori care au sporit iconografia cuplului conducător, a vizitelor de lucru, a magistralelor socialismului, au fost, între alții, Eugen Palade, Dimitrie Grigoraș, Constantin Nițescu, Gheorghe Ioniță, Doru Rotaru, Vasile Pop Negreșteanu.³⁰ Unii satisfăceau mai frecvent comanda socială, alții lucrau și expuneau doar uneori în asemenea manifestări oficiale specializate, de regulă din rațiuni financiare, împinși de o condiție materială precară. Pictura oficială tematică a lui Ion Bitzan sau cea realizată de el împreună cu Vladimir Șetran, și-au continuat traseul în ultimii cincisprezece ani ai perioadei comuniste, fără a renunța la fundamentul stilistic novator.³¹ Se putea observa în anii '80 ai secolului al XX-lea, cum se formase un stoc de lucrări tematice care erau prezentate în expoziții (la Sala Dalles, București), în grupaje cu variabile de la caz la caz, depozitului adăugându-i-se, când și când, repere noi. Lucrările, mai ales pictură, dar și sculptură (Paul Vasilescu, de pildă) erau văzute de public în spațiul expozițional doar cu asemenea prilejuri. Putem vorbi, cu alte cuvinte, de un fel de artă cu circuit închis, așa cum în perimetrul din dreptul sediului Comitetului Central al PCR – acela unde, în fața mulțimii adunate a avut loc ultima scenă a balconului a lui Nicolae Ceaușescu în 22 decembrie 1989 – circulația era interzisă în “Epoca de aur”; o artă care nu-și îndeplinea rolul de fenomen de comunicare decât în condiții de interes exclusiv politic.³²

Cultul lui Nicolae Ceaușescu a invadat viața publică românească în anul 1978 și a continuat să-și intensifice și să-și diversifice manifestările între 1983–1989. Această perioadă a fost marcată de consolidarea graduală a puterii sale în cadrul conducerii de partid și de stat.³³ În plus, în timpul anilor 1970, modelul stalinist al dezvoltării economice a fost reintrodus în forță. Elita de partid a sprijinit cultul personalității lui Nicolae Ceaușescu. Motivele ei au fost diverse. Ele au inclus nevoia de a proiecta o imagine a unei conduceri de partid unite în jurul liderului după evenimentele din august 1968, dar și o motivație personală,

²⁹ Ibid., 82.

³⁰ Ibid., 111.

³¹ Ibid., 116.

³² Adrian Cioroianu, *Ce Ceaucescu qui hante les Roumains. Le mythe, les représentations et le culte du Dirigeant dans la Roumanie communiste (deuxième édition révisée)* (Bucharest: Ed. Curtea Veche, 2005), 177.

³³ Ibid., 222.

cum ar fi perspectiva promițătoare a unei avansări ulterioare în ierarhia oficială, legături de rudenie sau chiar vechi relații de prietenie.³⁴

Manifestarea publică a cultului lui Nicolae Ceaușescu a inclus câteva elemente tradiționale. Cultul tradițional al conducătorului politic, imaginea paternalistă și deferența exagerată arătată liderului politic sau religios reprezintă câteva din aceste elemente. Mai mult, tradiția ortodoxă îndelungată incluzând reprezentări vizuale reprezentative, precum și un puternic cult al sfinților și icoanelor, la care populația era mai predispusă să reacționeze, confirmă ipoteza că adularea publică a lui Nicolae Ceaușescu, poate fi considerată ca reprezentând o tradiție.³⁵

Aparatul românesc de propagandă a construit biografia liderului comunist român de tânăr revoluționar. Se observă confruntarea conținutului oficial asupra activității revoluționare a lui Nicolae Ceaușescu cu versiunea autentică a acesteia, așa cum rezultă din informațiile oferite de sursele memorialistice și într-o oarecare măsură de documentele de arhivă. Se poate observa tendința de a i se atribui lui Nicolae Ceaușescu un rol important, dar fals, în desfășurarea anumitor evenimente.³⁶ În cursul anilor 1970, versiunea oficială asupra tinereții revoluționare a lui Nicolae Ceaușescu a inclus invariabil câteva evenimente, care l-au transformat pe acesta într-un revoluționar de profesie: a) participarea lui Nicolae Ceaușescu la activitatea Comitetului Național Antifascist Român (CNAR); b) procesul de la Craiova din 1934; c) procesul de la Brașov din 1936; d) perioada detenției în închisoarea Doftana; e) demonstrația muncitorească din 1 Mai 1939; f) contribuția lui Nicolae Ceaușescu la reorganizarea Uniunii Tineretului Comunist (UTC); g) anii de detenție (1940–1944).³⁷

Caracterul fabricat al biografiei revoluționare a liderului comunist român se bazează pe un tipar. Pe lângă tendința menționată anterior de a prezenta unele evenimente ale istoriei interbelice a PCR³⁸ (de exemplu, greva ceferiștilor și petroliștilor din 1933 sau procesul de la Craiova) din perspectiva lui Nicolae Ceaușescu, propaganda oficială a omis menționarea anumitor detalii nefavorabile (cum ar fi, de exemplu, faptul că el nu a fost niciodată numit în funcția de lider al UTC), a îmbunătățit anumite aspecte ale activității liderului comunist român (de exemplu, perioada detenției sau episodul Jilava din sep-

³⁴ Ibid., 230.

³⁵ Cristina Anisescu, Daniela Apostol, Florin Dumitrescu, Călin Hentea, Cosmin Năsui, Oana Năsui, Cristian Vasile, *Cultura de masă în "Epoca de Aur": Cântarea României & Cenaclul Flacăra* (București: Ed. Post Modernism Museum, 2019), 99.

³⁶ Ibid., 103.

³⁷ Ibid., 107.

³⁸ Caterina Preda, ed., *The State Artist in Romania and Eastern Europe: The Role of the Creative Unions* (București: Ed. Universității din București, 2017), 27.

tembrie 1940) sau i-a atribuit, în mod eronat, responsabilitatea principală în organizarea anumitor acțiuni, cum ar fi mitingul din 1 Mai 1939.³⁹

Falsificarea biografiei revoluționare a lui Nicolae Ceaușescu era, pe de o parte, menită a ascunde insignifianța activității sale revoluționare, iar pe de altă parte de a legitima predestinarea sa pentru realizările epocale de mai târziu ale conducătorului de partid și de stat. De asemenea, narațiunea biografică a lui Nicolae Ceaușescu a fost folosită și pentru legitimarea poziției sale speciale în cadrul aparatului de partid și de stat. Această poziție era invariabil prezentată ca fiind recompensa bine meritată pentru implicarea sa deplină în activitatea revoluționară îndreptată împotriva vechiului regim și a dedicării sale personale, depline cauzei construirii socialismului și comunismului în România.⁴⁰

Principalele tipuri de manifestări omagiale dedicate lui Nicolae Ceaușescu au fost: expoziții, sesiuni de comunicări, simpozioane, spectacole omagiale, respectiv prezentarea unor filme omagiale. Desfășurarea tuturor acestor evenimente punea în evidență aceeași intenționalitate pe care am observat-o și în cazul celorlalte instrumente folosite pentru promovarea cultului personalității lui Nicolae Ceaușescu.⁴¹ Astfel, ele erau organizate în preajma zilei de naștere a acestuia sau cu prilejul sărbătoririi unui număr important de ani de la derularea unui eveniment asociat biografiei sale, atât în București, cât și în diferite județe ale țării, în localități urbane sau rurale începând cu anul 1978. În același an (1978) au fost stabilite principalele tipuri de astfel de manifestări omagiale, pentru ca în următorii ani relatările din presa scrisă să pună în evidență o diversificare tematică și totodată o extindere teritorială a acestora, tendință care s-a reflectat în implicarea, de la an la an, a tot mai multe și diverse instituții și organizații integrate sistemului administrativ de stat și/sau de partid.⁴²

Expozițiile au reprezentat un instrument important de manifestare a cultului personalității lui Nicolae Ceaușescu. Astfel, din perspectiva analizei fenomenului cultului personalității dedicat liderului român, au fost identificate două tipuri principale de expoziții: expoziții omagiale propriu-zise, organizate cu prilejul zilei de naștere a lui Nicolae Ceaușescu sau cu ocazia aniversării unui număr important de ani de la desfășurarea unui eveniment asociat biografiei sale, respectiv cele care în mod oficial aveau un alt subiect, dar care includeau elemente tematice subordonate promovării practicii adulării publice a lui Nicolae Ceaușescu.⁴³

³⁹ Ibid., 45.

⁴⁰ Boris Groys, *Post-scriptumul comunist* (Cluj Napoca: Ed. Idea Design&Print, 2009), 25.

⁴¹ Ibid., 27.

⁴² Dan Drăghia, Dumitru Lăcătușu, Alina Popescu, Caterina Preda, Cristina Stoenescu, *Uniunea Artiștilor Plastici din România în documente de arhivă* (București: Ed. Universității din București, 2016), 126.

⁴³ Ibid., 139.

Apariția expozițiilor omagiale propriu-zise a marcat permanentizarea în viața publică românească a manifestărilor omagiale dedicate lui Nicolae Ceaușescu, primele fiind organizate în anul 1978, cu prilejul aniversării zilei de naștere a lui Nicolae Ceaușescu și a “45 de ani de neîntreruptă activitate revoluționară” și continuând pe tot parcursul anilor 1980.⁴⁴ Ele erau organizate în București, dar și în țară, fiind în cele mai multe cazuri, expoziții de carte, artă plastică sau fotodocumentare. Uneori, aceeași expoziție reunea mai multe tipuri de exponate (cărți și fotografii sau cărți și lucrări de artă). Expozițiile omagiale erau de obicei organizate de unități de profil (biblioteci județene, municipale sau orașenești, muzee, case de cultură, librării), dar și de instituții de stat (MApN, MAE, Ministerul de Interne sau în cadrul altor instituții subordonate acestor ministere la nivel central și regional), diferite cabinete județene pentru activitatea politico-ideologică, Consiliul Culturii și Educației Socialiste, Uniunea Artiștilor Plastici etc. Această evoluție a corespuns tendinței de diversificare tematică, reflectând prioritățile politicii interne și externe românești, precum și expansiunea teritorială a acestora.⁴⁵

Expozițiile omagiale de artă plastică, care includeau lucrări de pictură, grafică sau sculptură care aveau ca subiect marile realizări ale “Epocii Ceaușescu”, precum și “pilduitoarea viață și activitate revoluționară” a lui Nicolae Ceaușescu, au fost organizate în București, dar și în diferite localități urbane și rurale de pe întreg cuprinsul țării.⁴⁶ Cele mai mari expoziții de artă plastică au fost organizate în București, cu ocazia aniversării zilei de naștere a lui Nicolae Ceaușescu (de exemplu, expoziția “Partid, popor, o singură voință” deschisă la Sala Dalles în ianuarie 1983) sau cu prilejul împlinirii unui număr mare de ani de la derularea unui anumit eveniment legat de biografia lui Nicolae Ceaușescu (cum ar fi expoziția care marca împlinirea a 50 de ani de la procesul de la Brașov în care a fost implicat Nicolae Ceaușescu, intitulată “Marile bătălii revoluționare ale clasei muncitoare conduse de PCR în anii luptei ilegale, eroismul clasei muncitoare în vasta operă de construire a societății socialiste.”⁴⁷

Ele reuneau lucrări de pictură, sculptură, grafică și artă decorativă care—1 prezentau pe Nicolae Ceaușescu ca implicat activ în acțiunea de transformare socialistă a țării, în timpul vizitelor de lucru, când acesta se afla “în mijlocul constructorilor de pe marile șantiere ale țării, al muncitorilor din întreprinderi, al țărănimii sau lucrătorilor din institute de cercetare și de învățământ, pretutindeni pe întinsul patriei, acolo unde cuvântul său, clarviziunea gândirii sale

⁴⁴ Ibid., 148.

⁴⁵ Ruxandra Garofeanu, Dan Hăulică, Paul Gherasim, *Artistul și puterea. Ipostaze ale picturii românești în perioada 1950–1990*, catalog expoziție (București: Ed. Art Society, 2012), 88.

⁴⁶ Ibid., 94.

⁴⁷ Ibid., 99.

novatoare deschid orizonturi și perspective clare drumului pe care–l parcurge România de azi și de mâine”⁴⁸ (compozițiile pe această temă erau semnate de Ion Jalea, Vintilă Mihăescu, Ion Sulea Gorj, Ion Bințan etc.). Totodată, o parte din lucrările expuse erau inspirate din realitățile României contemporane, redând activități economice, aspecte din marile unități industriale, precum și marile construcții considerate embleme ale perioadei inaugurate de Congresul al IX-lea al PCR, cum ar fi de exemplu, Canalul Dunăre-Marea Neagră (lucrarea cu același nume semnată de Gh. Ioniță), Transfăgărășanul, Metroul bucureștean (compoziția “Piața Unirii – stația metroului” aparținând lui Mihai Rusu).⁴⁹ Alte două teme recurente în expozițiile de artă plastică erau legate de evidențierea imaginii lui Nicolae Ceaușescu de “luptător neobosit pentru cauza păcii” (de exemplu, lucrările lui Sabin Bălașa, Dan Hatman, Geta Mermeze, Gheorghe Ioniță etc.), respectiv de prezentarea unor momente importante ale activității desfășurate de acesta în perioada ilegalității, cum ar fi procesul de la Brașov din 1936 sau marea manifestație muncitorească din 1 Mai 1939 (lucrările lui Eugen Palade, Eftimie Modalcă, Gh. Ioniță, Corneliu Ionescu etc.).⁵⁰

Totodată, tablourile erau de cele mai multe ori portrete ale lui Nicolae Ceaușescu și ale soției sale înconjuțați de copii sau de oameni ai muncii în timpul vizitelor de lucru, și erau realizate de artiști precum Vasile Pop Negreșteanu sau Constantin Nițescu, compoziții care ilustrau marile realizări ale “Epocii Ceaușescu”⁵¹, precum și aspecte ale activității celor doi din anii ilegalității, fiind semnate de Eugen Palade, Cornelia Ionescu sau Dan Rotaru. Sculpturile erau de asemenea prezente, cele mai cunoscute fiind portretul în bronz al lui Nicolae Ceaușescu realizat de Ion Jalea sau grupul sculptural realizat de Gabriela Manole Adoc și Gheorghe Adoc, care–l înfățișau pe liderul comunist român înconjurat de mari personalități istorice românești.⁵² Tapițeriile incluse în aceste expoziții erau, în marea lor majoritate, portrete omagiale ale lui Nicolae Ceaușescu, cele mai cunoscute fiind cele semnate de Cornelia Ionescu sau Ileana Balotă.⁵³

În ciuda acestor elemente comune, aceste expoziții prezentau și anumite caracteristici care le individualizau în raport cu celelalte. Astfel, expoziția

⁴⁸ Călin Dan, Kiraly Iosif, Anca Oroveanu, Magda Radu (coord.), *Arta în România între anii 1945–2000. O analiză din perspectiva prezentului* (București: Fundația Noua Europă/ Colegiul Noua Europă, Ed. UNArte, M.N.A.C., 2016), 69.

⁴⁹ Ibid., 73.

⁵⁰ Ibid., 79.

⁵¹ Radu Ionescu, *Uniunea Artiștilor Plastici din România* (București: Ed. U.A.P., 2003), 118.

⁵² Ibid., 124.

⁵³ Alexandra Titu, *Experimentul în arta românească după 1960* (București: Ed. Meridiane, 2003), 99.

omagială “Dovezi ale dragostei, înaltei stime și profunde prețuiri de care se bucură președintele Nicolae Ceaușescu, ale amplelor relații de prietenei și colaborare, dintre poporul român și popoarele altor țări” găzduia darurile oferite lui Nicolae Ceaușescu de diferite colective de muncitori, de țărani, de organizații de partid, precum și de simplii cetățeni, constând în covoare, carpete, țeșături, sumane, cojoace, brăie, obiecte de îmbrăcăminte tradițională, piese de artă etc.⁵⁴

Acestora li se adăugau machetele și miniaturile unor mari obiective industriale oferite liderului PCR în semn de “recunoaștere a marilor sale merite în transformările petrecute în viața tuturor județelor patriei”, precum și o serie de daruri simbolice care exprimau recunoștința colectivelor de muncitori sau a cetățenilor țării pentru grija permanentă pe care o manifesta față de ei, cum ar fi de exemplu, casca de minier de onoare, picamerul, alături lampa dăruită de minerii din Valea Jiului sau o plachetă reprezentând o mână salvatoare trimisă de locuitorii din Satu Mare, care exprima sentimentele lor de gratitudine pentru implicarea sa activă în operațiunile de salvare a vieților și bunurilor materiale în timpul inundațiilor din anul 1970.⁵⁵

Expoziția națională omagială din 1988 reunea discuri și volume conținând creații omagiale apărute până la acea dată și dedicate lui Nicolae Ceaușescu. Cel puțin una din acest expoziții “Președintele Nicolae Ceaușescu și pacea lumii” a fost itinerantă fiind inițial deschisă la Muzeul Național de Istorie a RSR și apoi accesibilă publicului clujean, fiind găzduită de Biblioteca Centrală Universitară din Cluj-Napoca, la începutul lunii aprilie 1982.⁵⁶

Tendința de transformare a oricărei expoziții care nu era direct legată de persoana sau activitatea lui Nicolae Ceaușescu într-un instrument de promovarea a cultului personalității acestuia a devenit vizibilă în mod treptat, la începutul anilor 1970, generalizându-se la sfârșitul aceleiași perioade și prelungindu-se până la finele anilor 1980. Creșterea numărului de astfel de manifestări a fost însoțită, în mod firesc, și de o diversificare tematică a acestora. În perioada anilor 1970, de exemplu, se observă din relatările incluse în ziarul *Scânteia* că vizita inaugurală la Târgul Internațional București devenea asemănătoare oricărei vizite de lucru, în timpul căreia Nicolae Ceaușescu și numai el, puneă întrebări referitoare la exponate și dădea indicații cu privire la îmbunătățirea unor aspecte ale activității desfășurate într-una sau alta din ramurile economiei naționale.⁵⁷

Un alt exemplu este oferit de expoziția de artă plastică dedicată aniversării a

⁵⁴ Manuela Marin, *Nicolae Ceaușescu omul și cultul* (Târgoviște: Ed. Cetatea de Scaun, 2016), 222.

⁵⁵ Ibid., 234.

⁵⁶ Ibid., 239.

⁵⁷ Ibid., 246.

135 de ani de la revoluția din 1848, care avea ca motto un citat dintr-o cuvântare rostită recent de către Nicolae Ceaușescu, iar de o parte și de alta a panoului unde era înscris citatul se afla, “într-o simbolică alăturare”, un grup sculptural reprezentând mai mulți revoluționari pașoptiști și un bust de bronz al lui Nicolae Ceaușescu.⁵⁸ Tot un bust al acestuia realizat de Ion Jalea deschidea “Expoziția republicană de pictură și sculptură a artiștilor plastici profesioniști” în 1982. În cursul vizitării acestor două expoziții, liderul comunist român a fost singurul care a făcut observații asupra îmbunătățirii compoziției tematice și a diversificării formelor artistice de exprimare. Lucrările semnate de Nicolae Ceaușescu sau dedicate acestuia, tipărite în țară sau în străinătate, au fost pentru prima dată incluse într-o expoziție în anul 1977, organizată în preajma Conferinței naționale a scriitorilor și intitulată “Expoziția de carte și mijloace de informare și educare a maselor.”⁵⁹

Un loc distinct în cadrul manifestărilor dedicate lui Nicolae Ceaușescu l-au avut expozițiile naționale omagiale organizate cu prilejul aniversării zilei sale de naștere. Între acestea amintim, pe cea din 1978, intitulată “Dovezi ale dragostei, înaltei stime și profunde prețuiri de care se bucură președintele Nicolae Ceaușescu și tovarășa Elena Ceaușescu, ale amplelor relații de prietenie și colaborare dintre poporul român și popoarele altor țări”⁶⁰, expoziția “Partid, popor, o singură voință” deschisă la Sala Dalles în ianuarie 1983, “Ani de mărețe împliniri” în 1984, “Omagiu” în 1985, respectiv 1987 și “Expoziția națională omagială” în ianuarie 1988. Toate aceste expoziții contribuiau, cu ajutorul creațiilor de artă plastică (sculptură, pictură, grafică etc.) sau a altor instrumente de propagandă vizuală (panouri fotografice, machete, documente, afișe), la conturarea imaginii lui Nicolae Ceaușescu de arhitect al României moderne.⁶¹

Astfel, o mare parte a creațiilor artistice expuse aveau ca subiect vizitele de lucru ale liderului român desfășurate în toate sectoarele economiei naționale, printre cele mai cunoscute lucrări fiind cele semnate de către Vasile Pop Negreștean, Ignat Ștefanov, Eugen Palade, Vintilă Mihăescu, Nicolae Biovalvi, Constantin Nițescu, Virgil Mihăescu, Ion Bințan și Vladimir Șetran sau marile realizări socialiste ale perioadei de după Congresul al IX-lea al PCR (Ion Mărgineanu, “Portul Constanța”, Eugen Popa, “Transfăgărășanul” și “Canalul Dunăre-Marea Neagră”, Ion Bințan, “Inaugurarea Canalului Dunăre-Marea Neagră”, Eugen Palade, “Metroul”, Gheorghe Ioniță, “Canalul Dunăre-Marea

⁵⁸ Ibid., 255.

⁵⁹ Ibid., 262.

⁶⁰ Petre Oprea, *Două perioade din istoriografia artei românești moderne și contemporane* (București: Ed. Maiko, 2001), 129.

⁶¹ Ibid., 133.

Neagră”, Mihai Rusu, “Piața Unirii-Stația metroului”).⁶² De asemenea, unele lucrări făceau legătura dintre aceste două dimensiuni tematice ale expozițiilor, prezentându-1 pe Nicolae Ceaușescu pe șantierul acestor construcții (de exemplu, Dan Rotaru, “Tovarășul Nicolae Ceaușescu în vizită de lucru la Canalul Dunăre-Marea Neagră” sau Valentin Tănase, “Vizită de lucru pe șantierul de amenajare a râului Dâmbovița”).⁶³

Confiscarea simbolului istoric al unității și integrarea lui în ansamblul tematic al cultului personalității lui Nicolae Ceaușescu a încorporat și o nuanță naționalistă.⁶⁴ Păstrarea tradiției unității naționale în prezentul socialist, sub forma afirmării coeziunii populației în jurul partidului și secretarului său general, constituia, prin miza sa esențială, aceea a înfăptuirii cu succes a orânduirii socialiste în România, un omagiu adus “eroilor din 1859, din 1918, tuturor marilor înaintași ce au însuflețit idealul unității naționale”, a căror luptă, jertfă au făcut posibilă, în timp, crearea condițiilor politice, economice și sociale necesare evoluției societății românești înspre socialism și comunism: “Izvorâtă direct din mărețul ideal al Unirii, care a însuflețit secole de-a rândul națiunea noastră, unitatea poporului în jurul partidului este replica tonică a prezentului, este supremul omagiu pe care-l aducem, azi, celor ce au făurit România modernă, prin Unirea din 1859” sau “Partidul, țara, poporul, cu justificată mândrie patriotică, evocă eroicele fapte ale marilor noștri înaintași, ale tuturor celor care au făurit Unirea. Pentru că faptele lor înălțătoare se leagă prin legi cauzale de realitățile de azi ale patriei și dau un sens mai adânc, mai profund întregii noastre vieți, angajării noastre ferme pe drumul edificării socialismului și comunismului în România.”⁶⁵ Acum, când îi cinstim pe făuritorii Unirii, când rememorăm lupta de veacuri a poporului pentru unitate națională, în patria socialistă devine tot mai puternică unitatea întregului popor în jurul partidului, al secretarului său general, tovarășul Nicolae Ceaușescu.”⁶⁶

Probabil cel mai cunoscut și uzitat ca material ilustrativ pentru articolele omagiale publicate de presa scrisă era portretul liderului comunist român, semnat de către Constantin Piliuță și intitulat sugestiv, “Întâiul președinte.”⁶⁷ Construită pe două planuri distincte, această lucrare plastică îl prezenta în prim plan pe Nicolae Ceaușescu la un pupitru, împodobit cu stema PCR, ținând

⁶² Octavian Barbosa, *Dicționarul artiștilor români contemporani* (București: Ed. Meridiane, 1976), 44.

⁶³ Ibid., 49.

⁶⁴ Vladimir Tismăneanu, *Reinventarea politicului. Europa de Est de la Stalin la Havel* (Iași: Ed. Polirom, 1997), 67.

⁶⁵ Stelian Tănase, *Anatomia mistificării* (București: Ed. Humanitas, 1997), 116.

⁶⁶ Ibid., 123.

⁶⁷ Cioroianu, *Pe umerii lui Marx*, 213.

sceptrul în mână și purtând eșarfa tricoloră. În planul al doilea, în spatele lide-rului comunist român se regăsea o galerie de personaje istorice, așezate fiecare în nișa lor: Burebista, Mircea cel Bătrân, Mihai Viteazul, Ștefan cel Mare, Al. Ioan Cuza și Nicolae Bălcescu. Această prezentare selectivă și personalizată a istoriei naționale, culminând cu persoana lui Nicolae Ceaușescu era determi-nată, așa cum am menționat anterior, de semnificația mesajului pe care aceste figuri de personalități istorice îl puteau transmite: acela al unor lideri dedicați cauzei și luptei pentru apărarea și consolidarea suveranității, unității și inde-pendenței naționale, dar care, unii dintre ei, s-au și remarcat prin conduceri pline de realizări pe plan politic și militar. Pentru accentuarea mesajului pro-pagandistic, regulile științei istorice erau ignorate deliberat.⁶⁸ Astfel, autorul tabloului l-a situat pe Mihai Viteazul înainte de Ștefan cel Mare, care, astfel, era poziționat exact în spatele lui Nicolae Ceaușescu, pe axul central al tabloului, pentru a crea impresia unei legături între cei doi. O altă lucrare, în fapt o variație pe aceeași temă a tabloului lui Constantin Piliuță era semnată de Eugen Popa și intitulată sugestiv “Inscripție pe drapel.” În cadrul acestei compoziții plastice, Nicolae Ceaușescu era reprezentat cu eșarfa tricoloră peste piept, iar în spa-tele său se pot descifra siluetele lui Burebista, Mihai Viteazul, Ștefan cel Mare, Horea, Cloșca și Crișan și Alexandru Ioan Cuza.⁶⁹

În tabloul semnat de către Cornel Brudașcu și intitulat “Omagiu”, Nicolae Ceaușescu era prezentat în postură frontală, purtând atributele puterii (sceptru, eșarfa tricoloră), dar în plus față de imaginea fotografică de la investirea sau reinvestirea sa în funcția de președinte al RSR, în spatele său flutura steagul românesc. Alice Mocănescu consideră că prezența steagului național românesc în compoziția tabloului are o valoare legitimitoare, sugerând aprecierea pe care poporul, reprezentat de simbolul tricolorului românesc, o dădea conducătoru-lui Nicolae Ceaușescu și activității sale.⁷⁰

O altă lucrare identificată din același repertoriu tematic al sublinierii legă-turi organice dintre trecutul glorios și prezentul și mai glorios, prin intermediul personalității conducătorului Nicolae Ceaușescu, este cea semnată de Valentin Tănase și intitulată tot “Omagiu.”⁷¹ În centrul tabloului este reprezentat cuplul Ceaușescu, iar pe fundal se poate distinge steagul național. În partea stângă a lucrării este prezentată la modul simbolic evoluția istorică a poporului român, fiind identificate, prin conturare imaginea marilor eroi ai istoriei naționale (Burebista, Decebal, Mihai Viteazul, Alexandru Ioan Cuza, masele populare ca eroi colectivi care au înfrânt Marea Unire de la 1918) sau a simbolurilor

⁶⁸ Ibid., 222.

⁶⁹ Ibid., 233.

⁷⁰ Adrian Guță, *Revista Arta. O scurtă istorie* (ClujNapoca: Ed. Echinoux, 2015), 100.

⁷¹ Ibid., 102.

istorice asociate conducerii acestora (stema Moldovei și Țării Românești), principalele momente ale luptei poporului român pentru independență și unitate. Faptul că Nicolae Ceaușescu este reprezentat ca având privirea îndreptată spre aceste simboluri istorice sugerează postura sa de continuator al marilor idealuri istorice de unitate și neatârănare națională, promovate de predecesorii săi iluștri, activitatea sa în acest sens fiind adaptată cerințelor dezvoltării României contemporane. Contribuția liderului comunist român la asigurarea independenței prin dezvoltarea economică a țării este sugerată prin prezentarea, în partea dreaptă a tabloului, a principalelor realizări-simbol ale conducerii sale: metroul, Canalul Dunăre-Marea Neagră, hidrocentralele de la Porțile de Fier și marile unități industriale.⁷²

Pe măsura consolidării puterii și a intensificării cultului personalității sale, admirația lui Nicolae Ceaușescu pentru marile figuri ale istoriei vieții românești s-a transformat într-o interiorizare a sentimentului predestinării sale pentru realizarea unor proiecte grandioase, fără precedent în toate sferele politicii sale interne și internaționale, similare prin impactul lor, dacă nu superioare, celor realizate de înaintașii săi iluștri.⁷³ În acest sens, Cornel Burtică menționează faptul că liderul comunist român era convins că este urmașul marilor conducători politici români – Decebal, Ștefan cel Mare, Mircea cel Bătrân, Mihai Viteazul, Al. Ioan Cuza și că, prin activitatea sa, contribuie la măreția României.⁷⁴ De altfel, această credință personală a lui Nicolae Ceaușescu explică grija pe care a manifestat-o față de imaginea sa în istorie. Cu alte cuvinte, imortalitatea istorică pe care și-o dorea liderului PCR era realizată nu doar prin rezultatele remarcabile ale activității sale dedicate construirii socialismului în România, ci și prin transferul către persoana sa a măreției, calităților politice, militare și intelectuale ale marilor personalități ale istoriei naționale, incluse în dinastia sa istorică personală, virtuți care își găseau desăvârșirea și se regăseau cumulate, la modul absolut, în persoana și în corpul politic al lui Nicolae Ceaușescu.⁷⁵

Totodată se poate observa existența unei legături directe între amplificarea cultului personalității și procesul de cosmetizare a realității, replicat ulterior la nivelul întregului set de acțiuni omagiale organizate. În același timp, s-a evidențiat faptul că acest proces nu s-ar fi bucurat de succes în absența intervenției aparatului de propagandă, a multiplicării evenimentelor festive și a implementării unor acțiuni specifice de management.⁷⁶

⁷² Ibid., 104.

⁷³ Victor Frunză, *Istoria stalinismului în România* (București: Ed. Humanitas, 1990), 179.

⁷⁴ Ibid., 183.

⁷⁵ Ibid., 186.

⁷⁶ Ana Smaranda Teodorescu, *23 August- Sărbătoarea conducătorului* (Cluj-Napoca: Ed. Mega, 2024), 304.

Demersurile întreprinse de aparatul de propagandă, prin dezvoltarea cultului personalității lui Nicolae Ceaușescu și a tuturor formelor de omagiere publică care derivau din acesta, urmăreau în fapt remodelarea realității în conformitate cu dezideratele politice. În cadrul acestui mecanism aproape teatral, iluzia devenea realitate și realitatea devenea iluzorie.⁷⁷

Cultul personalității lui Nicolae Ceaușescu a ajuns să se manifeste la toate nivelurile societății și să domine discursul public, în pofida restricțiilor și a difi-cultăților întâmpinate în traiul de zi cu zi al românilor. Realitatea nu doar că nu mai conta, dar era chiar negată, toate ipostazele de omagiere fiind de fapt repere care nu aveau corespondent în realitate. Finalul anilor 1980 a cunoscut o multitudine de sloganuri și de expresii laudative, o aglomerare de manifestații festive și de ceremonii, toate dedicate lui Nicolae Ceaușescu, concomitent cu instituirea unui singur centru de putere în plan politic. Efectele întregului apa-rat de diseminare a cultului personalității au constatat într-o criză de identitate și o criză morală.⁷⁸

Așadar în România comunistă, cultul personalității a fost construit și s-a manifestat pe două coordonate opuse: dacă în cazul lui Gheorghe Gheorghiu-Dej analiza a avut în vedere cele două concepte antinomice de viață și moarte, în perioada lui Nicolae Ceaușescu poate fi identificat caracterul predominant al noțiunilor de realitate și iluzie sau ficțiune.⁷⁹

ART AND IDEOLOGY: NICOLAE CEAUȘESCU'S PERSONALITY CULT REFLECTED IN THE OFFICIAL ART OF THE COMMUNIST REGIME IN ROMANIA (1980–1989)

Abstract

Nicolae Ceaușescu's personality cult invaded Romanian public life in the early years of the seventh decade of the 20th century and continued to intensify and diversify its personifications until December 1989. This period was marked by the gradual consolidation of his power within the party and state leadership. Moreover, during the 1980s, the Stalinist model of economic development was forcefully reintroduced. The party elite supported Ceaușescu's cult of personality. Their motives were diverse. They included the need to project an image of a party leadership united around the leader after the events of August 1968, but also a personal motivation, such as the promising prospect of further advancement in the official hierarchy, kinship ties, or even old friendships. There are many types of instruments involved in the public transmission of the homage message: homage volumes printed in the country and abroad, musical recordings, cinema, radio and television, mass

⁷⁷ Ibid., 320.

⁷⁸ Ibid., 327.

⁷⁹ Ibid., 336.

events, other events having a homage character (exhibitions, homage symposiums and different types of artistic performances) organized in Romania or abroad. The analysis of these homage events underlines the gradual confiscation of these tools for the general purpose of promoting the cult of Nicolae Ceaușescu in the Romanian public space. The institutional perspective on analysing the phenomenon of public adoration of the leader identifies the most important party, state, mass or affiliated institutions of the Communist Party of Romania, involved in supporting and publicly transmitting the homage message dedicated to Ceaușescu, according to a plan approved by the most important party forums (in particular, the Secretariat of the Central Committee of the Communist Party of Romania). Also, thematic exhibitions, as part of the official art of the communist regime, were an important instrument for manifesting Nicolae Ceaușescu's personality cult. Therefore, from the perspective of analysing the phenomenon of personality cult dedicated to the Romanian leader, we identified two main types of exhibitions: homage exhibitions proper organized on the occasion of Nicolae Ceaușescu's birthday or on the occasion of the anniversary of an important number of years since an event associated with his biography. Homage exhibitions of fine art, which included works of painting, graphics or sculpture dealing with the great achievements of the "Ceaușescu era", as well as Nicolae Ceaușescu's "exemplary life and revolutionary activity", were organized in Bucharest, but also in various urban and rural localities throughout communist Romania.

Marian Iulian Neagoe, *Cetatea medievală a Severinului, centru de putere la porțile de Fier*, Ed. Autograf MJM Craiova, 2021, 162 p., XXX planșe.

Apărută la editura Autograf MJM Craiova în anul 2021, lucrarea cercetătorului științific de la muzeul din Drobeta Tn. Severin, dr. Marian Neagoe, *Cetatea medievală a Severinului, centru de putere la porțile de Fier*, reprezintă o scurtă monografie a acestei importante fortificații, prima care după multă vreme pune laolaltă cercetările vechi și recente. După o scurtă *Introducere* în temă făcută de către autor, lucrarea propriu-zisă este structurată în șapte capitole cărora li se adaugă planșele și explicația lor.

Capitolul I cuprinde *Repere documentare privind cetatea și așezarea Severinului*. Primele dintre aceste surse documentare sunt izvoarele narrative. Acestea sunt prezentate într-o ordine cronologică, evidențiind totodată evoluția denumirii: Scurin – terra Cevrin – Zeurin – Czürein – Sevarin – Severin. Încă din secolul al XI-lea toponimul *Severin* este menționat în *Legenda Sfântului Gerard*, pentru ca mai târziu, în anul 1233, izvoarele sa îl consemneze pe banul Luca al Severinului în calitate sa de demnitar al Regatului Ungariei. Țara Severinului probabil că era deja în prima jumătate a sec. XIII, o marcă de apărare a Regatului maghiar.

Urmează apoi izvoarele cartografice începând cu harta anexată tratatului *De Re militari et machinis bellicis*, datat fie la finalul secolului al XIV-lea, fie cândva în perioada premergătoare campaniei antiotomane din anul 1444. Pe această hartă este prima ilustrare grafică a cetății Severinului. Ultimele hărți pe care apare menționată localitatea, sunt date ulterior distrugerii acestei cetăți din anul 1524 indicând persistența memoriei locului!

Capitolul al doilea *Istoricul cercetărilor arheologice la Cetatea Severinului*, este un scurt istoric al cercetărilor arheologice la Cetatea Severinului, pornind de la planul topografic al contelui Fernando Luigi de Marsigli, care însoțea sumara descrie a ruinelor și până la debutul cercetărilor preventive care au precedat proiectul de restaurare prin fonduri europene al monumentului. Primele cercetări arheologice sistematice, dacă putem aplica această formulare actuală, sunt efectuate cu scurte întreruperi de Alexandru Bărcăcilă între anii 1936–1947, continuate ulterior, între anii 1965–1969, de către Mișu Davidescu. Ambii au fost deopotrivă foști directori ai muzeului din Drobeta Turnu Severin, dar și personalități de prim rang ai arheologiei și muzeologiei românești.

Autorul include aici și informații verbale pe care le-a obținut de la unul dintre autorii cercetărilor cu privire la unele faze de refacere, creditându-le drept veridice, fără a le filtra totuși critic.

În cel de-al treilea capitol este prezentată arhitectura fortificației și implicit fazele și incintele acesteia. Dovezile care stau la bază sunt de data aceasta, cu precădere, cercetările proprii dintre anii 2011–2012, iar evoluția cetății este bine

observată și documentată. Sunt coroborate evenimente istorice cu o serie de elemente de fortificare documentate arheologic.

Amplasamentul actualei cetăți, la fel ca în alte situații, este precedat de un turn donjon ridicat cândva în prima jumătate a sec. al XIII-lea. Probabil că personajul care stăpânea zona, unul dintre acei *maiores terres* menționați în *Diploma Cavalerilor Ioaniți* este cel care dispune și ridicarea unei biserici de zid cu plan triconc. Ulterior mării invazii mongole, regalitatea maghiară întărește acest sector al Dunării prin aducerea cavalerilor ioaniți, pentru ca, ulterior, inițiativa coroanei maghiare să se concretizeze în ridicarea primei incinte fortificate. Cea de-a doua incintă fortificată este ridicată se pare în timpul regelui Sigismund de Luxemburg, cel însărcinat cu coordonarea lucrărilor fiind comitele Timișoarei, Filippo Scolari (Pippo Spano).

Capitolul al patrulea, unul extrem de scurt, este dedicat uneia dintre clădirile din interiorul cetății, și anume bisericii (menționată de noi în paragraful de mai sus) și necropolei aferente acesteia constituită din 22 de morminte de înhumăție datate în intervalul secolelor XIII–XV p. Chr. O problemă de cronologie o ridică faptul că în vreme ce biserica pare a fi în funcțiune până la marea invazie tătară, eveniment de care este legată încetarea activității sale, înmormântările continuă ulterior. Biserica, sau capela era construită din nivele succesive de piatră și cărămidă, refolosind, evident, blocuri de piatră din epoca romană. Probabil că aceasta suprapunea un edificiu de epocă romană, dar, oricum, spoliile erau un fapt comun în epocă. De altfel, chiar unul dintre mormintele dezvelite avea o construcție realizată tot din cărămizi romane reutilizate.

Capitolul al V-lea este unul consistent unde autorul prezintă *Banatul, Țara și Cetatea Severinului între secolele al XIII-lea și al XVI-lea*. Acesta cuprinde o prezentare succintă a evenimentelor care au avut un impact asupra evoluției și dominației politice în zonă. Importanța strategică a Severinului este dată și de situarea geografică a zonei unde se întretaiau interesele politice ale mai multor state: Regatul Ungariei, voievodatul Țării Românești, al doilea Țarat Bulgar, despotatul sârbesc, Imperiul Bizantin, iar ulterior Imperiul Otoman. Importanța cetății și a zonei este subliniată și de păstrarea de către unii domni munteni a titulaturii de *ban de Severin* chiar dacă cetatea se afla în stăpânirea coroanei maghiare, justificând astfel și legitimând pretențiile de înstăpânire asupra ei. Capitolul se încheie cu momentul distrugerii cetății Severinului în 1524, văzut ca un pas premergător, un pas care a deschis calea armatei otomane spre victoria de la Mohacs survenită peste doi ani. Dealtfel, încă din epocă, în corespondența dintre nunțul apostolic al Ungariei și cardinalul Matheo de Gilberti, primul avertiza asupra consecințelor căderii Severinului pentru statul maghiar.

Capitolul al VI-lea, de asemenea mai consistent, este dedicat culturii materiale, fiind analizate obiectele arheologice rezultate în urma cercetării, fie că vorbim de

cele din secolul trecut, fie de cele recente. Ca de obicei ceramica este categoria cea mai frecvent recuperată și, adesea, în lipsa unei trieri și a unui proceduri de restaurare-completare rămâne la stadiul unui “munte” inutilizabil, practic. Și în acest caz, lipsa unor menționări legate de stratigrafie i-a făcut autorului practic imposibil demersul de corelare a materialului ceramic din cercetările mai vechi cu nivelele arheologice. O încercare schematică de tipologizare va duce la gruparea în primul rând după prezența sau absența smalțului, apoi în subcategorii funcționale. Ținând cont de natura monumentului, armele reprezintă o categorie extrem de diversă și consistentă în cadrul descoperirilor. Bine documentate, acestea sunt în bună măsură creații ale atelierelor locale, dar și posibile piese de import precum fragmentul de bombardă cu blazon(pl. XXI/3) Fragmentul cu blazonul neidentificat ar fi meritat ilustrat printr-un desen de bună calitate, așa cum exista în cazul altor piese. De atelierelor care trebuie să fi existat în interiorul cetății se leagă și prezența unui lot de unelte de metal între care remarcăm și fragmente de unelte agricole (seceri), dar și ciocane, dornuri, sfredele. Piese de podoabă sunt puține, cu toate că prezența unui inel de aur pe degetul unui defunct cercetat în preajma celui de-al doilea Război mondial (M5/1939) nu exclude posibilitatea unor înmormântări în cetate ale unor personalități ale vremii. Așa cum era de așteptat, fiind o fortificație de graniță, monedele descoperite în interiorul cetății sunt câteva sute, cel mai numeros lot având ca emitent regatul maghiar, urmat de domnia Țării Românești. Între descoperirile monetare se individualizează două tezaure (primul cu 159 de piese, iar cel de-al doilea compus din 17 dinari, ambele din secolul al XV-lea) descoperite în cadrul cercetărilor recente la care autorul a luat parte.

Capitol VII reprezintă, așa cum însuși autorul mărturisește, *Concluzii* care pot suporta în decursul timpului modificări, deși, am spune noi, acestea nu pot fi substanțiale.

Lucrarea se încheie cu treizeci de planșe color, cu ilustrații de bună calitate, chiar dacă formatul mic nu este tocmai optim.

Coroborând informații bibliografice, studiind documente, dar mai cu seamă încercând să recompună din materialul arheologic aflat la îndemână istoria Cetății Severinului, Marian Neagoe reușește să refacă un parcurs al fortificației, și sa-i expună evoluția de la donjonul poligonal cu care demarează fortificarea platoului, la cetatea distrusă în toamna anului 1524. Rămâne un deziderat publicarea materialelor arheologice din campaniile anilor 2011–2012 într-un volum monografic util și eficient de lucru în analiza culturii materiale Evului Mediu. Revenind la lucrarea pe care am încercat să o prezentăm pe scurt, ea este una valoroasă, autorul pregătind-o în special pentru publicul larg, fără a face, evident, rabat de la rigoarea științifică, motiv pentru care merită felicitat.

George Bounegru

Gizella Nemeth Papo, Adriano Papo, *Filippo degli Scolari, alias Pippo Spano: Comitele Timișului și Banul Severinului, de la artele Renașterii la cruciadele antiotomane de la Dunăre*, traducere de Raluca Lazarovici Vereș, Editura Ratio et Revelatio, Oradea, 2024, 309 p.

Istoricii români au investigat trecutul Transilvaniei și al Banatului din diverse perspective, folosind o serie de metodologii și teorii mai mult sau mai puțin inovatoare. Rezultatele obținute sunt relativ satisfăcătoare, mai ales cele din ultimele trei decenii. Cu toate acestea, orice nouă abordare este oportună, cu condiția să producă informații inedite și concludente și să releve aspecte prea puțin elucidate. Autorii volumului publicat recent la Editura Ratio et Revelatio, Gizella Nemeth Papo și Adriano Papo, au elaborat o biografie a lui Filippo Scolari (1369–1426), un personaj semnificativ din timpul domniei regelui-împărat Sigismund de Luxemburg. Destul de puțini au fost străinii care s-au stabilit în regatul Ungariei și au reușit să ocupe posturi atât de importante în structurile de putere, dovedind multă competență și inspirație în domeniile în care a activat.

Gizella Nemeth Papo este o cercetătoare maghiară, a fondat și prezidează Centrul de Studii “Adria-Danubia” din Trieste și este membră a Societății Maghiare de Istorie. Adriano Papo a fost profesor la Universitatea din Udine, este membru fondator și președinte al Asociației culturale italo-maghiare “Pier Paolo Vergerio” din Trieste și membru extern al Academiei Maghiare de Științe. Cei doi au publicat numeroase eseuri, articole, studii și volume, inclusiv despre relațiile istorice și culturale italo-maghiare. În acest sens este notabilă “Storia e cultura dell’Ungheria” (2000). În ultimii ani au fost traduse în limba română alte două biografii concepute de către aceștia: “Nemăsurata ispită a puterii. Gheorghe Martinuzzi, adevăratul rege al Transilvaniei în secolul al XVI-lea” (2019) și “Ludovico Gritti: Un prinț venețian în Transilvania, în serviciul lui Soliman Magnificul” (2022), traduse de Raluca Lazarovici Vereș. Merită apreciată experiența autorilor în redactarea de biografii. Cu această ocazie trebuie amintite și volumele “La guerre turche in Ungheria 1551–1553” (2018) și “I turchi nell’Europa Centrale” (2022). Cercetările lor au fost scrise în limbile italiană și maghiară, adresându-se în special cărturarilor din aceste arealuri culturale.

Cei doi istorici au studiat mai multe tipuri de izvoare latine și italiene (îndeosebi cele din nordul Italiei). Au valorificat diverse diplome, cronici, memorii, jurnale, biografii, registre, rapoarte și reprezentări iconografice. Este admirabilă cunoașterea aprofundată a surselor primare venețiene și a istoriografiei italiene. Pentru redactarea acestei cărți au folosit lucrări publicate în următoarele limbi: maghiară, italiană, engleză, franceză, germană și chiar română. Prin urmare,

merită semnalate eforturile de selecționare și valorificare a informațiilor din atâtea literaturi de specialitate, cu metodologii, teorii și perspective multiple. Autorii au utilizat inclusiv articolele și studiile publicate anterior de către ei înșiși, privind viața lui Filippo Scolari. Mai mult, volumul din 2024 reprezintă revizuirea și extinderea biografiei din 2006 (în limba italiană) și republicată în maghiară în 2017.

Cartea a fost structurată astfel: un “Cuvânt înainte scris” de Florina Ciure, muzeograf la Muzeul Țării Crișurilor din Oradea; o “Prefață” semnată de Amedeo Di Francesco, membru onorific al Asociației Internaționale de Studii Maghiare; o “Introducere”; șase capitole, “Concluzii”, “Bibliografie”, “Index de locuri” și “Index de nume.” Cele șase pagini de după “Concluzii” conțin fotografii, portrete și reconstituiri mai puțin cunoscute. Capitolele se numesc “Filippo degli Scolari. Personajul, familia, anturajul”; “Filippo – conte cămăraș și guvernator de comitat”; “Filippo și Florența”; “Turcii și husiții”; “Filippo, Veneția și “Patria Friuli” și “Proprietățile lui Filippo Scolari și moștenirea sa.” Limbajul este accesibil și plăcut, fără prea multe neologisme.

Subiectul a fost tratat diacronic, de la nașterea până la moartea lui Filippo Scolari. S-a născut în 1369, la Tizzano, un sat din proximitatea Florenței. Au fost prezentate și trăsăturile lui: “Era elocvent și de o inteligență excepțională, învăța cu mare ușurință limbile străine: pe lângă toscană, vorbea maghiara, germana, poloneza, ceha, sârba și româna, așa cum se vorbește o limbă nativă” (p. 48). Ar fi fost interesant de văzut izvorul care atestă cunoașterea limbii române, însă acesta nu a fost indicat. Dar și părțile lui negative au fost evidențiate: putea fi oportunist, cinic și crud. La pag. 41 există o schiță genealogică a neamului Scolari, care ne ajută să înțelegem cum influența lui Filippo a crescut prin intermediul rudelor sale. Andrea, vărul lui Filippo, a fost ales episcop al Oradiei (1409–1426).

Cei doi specialiști au analizat toate oficiile ocupate de către florentin în cadrul regatului Ungariei (p. 86). Acesta a fost “[...] negustor, chiar dacă s-a oprit la ucenicie, a fost consilier regal, administrator, diplomat, comandant militar” (p. 248). Fiind comite al cămărilor de sare din Ungaria (1400–1426), Filippo Scolari a avut un impact considerabil asupra exploatării și comercializării acestui produs vital pentru societate. Au fost consemnate și persoanele numite de către acesta în fruntea cămărilor de sare în perioadele în care a fost trimis de rege cu diverse sarcini (p. 86–87). Au fost pomenite alte câteva aspecte privind sistemul de valorificare a subsolului, dar prea puțin pentru a putea înțelege modalitățile prin care Filippo Scolari a marcat acest sector al economiei. În plus, nu a fost exploatată nici implicarea lui în structurile comitatense pe care le-a condus. A fost comite de Cenad, Arad, Zarand, Caraș, Cuvin, Csongrád și Fejér. A fost și comite de Timiș în anii 1407–1426, dar cu întreruperi. Faptul

că a rămas loial regelui Sigismund de Luxemburg în momente critice a contat mult pentru ascensiunea lui. Au fost amintite contribuțiile lui la construirea și consolidarea sistemului de fortificații din sudul regatului, însă nu au fost oferite prea multe detalii. A fost și trezorerier suprem, ban al Severinului și membru al Consiliului regal începând din anul 1403. Nu a fost eludat talentul diplomatic al lui Filippo Scolari, care a fost trimis de două ori în 1410 să se întâlnească cu suveranul pontif și să negocieze cu conducătorii Florenței.

A avut multe proprietăți, devenind foarte bogat. Statutul lui social a crescut prin căsătoria cu Barbara de Ozora. Este evidentă apetența florentinului pentru întreprinderile militare. A acumulat o considerabilă experiență în acest domeniu, dirijând campanii împotriva bosniacilor, turcilor, husiților și venețienilor. Autorii au relatat în amănunțime aceste expediții, mai ales cele din nordul Italiei. Cele din Țara Românească, organizate în sprijinul voievodului Dan al II-lea (1422–1426, 1427–1431, cu mai multe întreruperi), doar au fost menționate succint.

Găsim în lucrare mai multe detalii despre castelul și conventul franciscan din Ozora, construite de către Filippo Scolari. Este semnalată pasiunea lui pentru arta și arhitectura Renașterii, pe care le-a pomovat în cadrul regatului. A suferit de gută în ultima perioadă a vieții și a murit în 27 decembrie 1426, la Lipova.

Cu toate meritele lucrării, trebuie să amintim câteva carențe. Este evident faptul că Gizella Papo și Adriano Papo au abordat subiectul în ordine cronologică. Însă aproape toate evenimentele din capitolul IV, “Turcii și husiții”, au avut loc după cele expuse în capitolul V, “Filippo, Veneția și “Patria Friuli.” Există prea multe erori gramaticale și de traducere (la fel ca la celelalte două volume traduse de Raluca Lazarovici Vereș). Unii termeni nu au fost traduși corect în limba română, precum cel de “comite cămăraș”, nu “conte cămăraș” (cum a fost folosit în “Cuprins”). Aceste cuvinte și alte concepte trebuie utilizate cu prudență, deoarece trebuie să fie adecvate realităților din epoca respectivă. De altfel, “comite cămăraș” și alte noțiuni sunt consacrate în literatura de specialitate. Chiar și pe copertă a fost inclusă, fără rost, o virgulă după “artele Renașterii”, dar care nu mai apare pe pagina de titlu. Iar titlul este prea lung.

Cea mai mare omisiune a autorilor este faptul că nu au problematizat subiectul și nu au folosit o serie de concepte care să stimuleze analiza. Lectura acestui volum îndeamnă prea puțin la reflecție, la comparații și la investigarea unor episoade neclare sau prea puțin cunoscute. Nu au fost chestionate multe aspecte din viața lui Filippo Scolari, care să fie ulterior corelate cu evoluția social-instituțională a regatului.

Cartea are o valoare deosebită datorită examinării unui personaj istoric și a unei epoci relativ puțin tratate de către cercetătorii români. Astfel, sunt

actualizate perspectivele și revizuite unele afirmații perimate. Este cea mai amplă și mai complexă biografie a lui Filippo Scolari scrisă până acum. Trebuie să recunoaștem capacitatea de sintetizare a celor doi istorici, cu atât mai mult cu cât au fost relatate evenimente din numeroase regiuni ale Europei.

Marian Horvat

Emanuel Copilaș, *Generația anului 2000. Cultură și subculturi ale tineretului în România socialistă. Studiu de caz: Timișoara*, Ed. Universității de Vest din Timișoara, 2024, 420 p.

Emanuel Copilaș este conferențiar universitar doctor la Facultatea de Științe Politice, Filosofie și Științe ale Comunicării din cadrul Universității de Vest din Timișoara. Specializat în ideologii politice, teoria critică și studiul regimurilor politice, este unul dintre cei mai activi cercetători ai culturii și societății românești din perioada comunistă. A publicat volume de referință și a coordonat lucrări colective în care intersectează politicul cu esteticul, istoria cu analiza discursivă. Prin stilul său echilibrat, dar curajos, și prin rigoarea academică susținută de o scriitură accesibilă, Copilaș contribuie constant la revizitarea critică și nuanțată a trecutului recent. În 2024 autorul revine cu o ediție revizuită, adăugită și deosebit de necesară a volumului *“Generația anului 2000. Cultură și subculturi ale tineretului în România socialistă”* (Editura Universității de Vest, 2024). Această carte este nu doar o lucrare academică riguroasă, ci și un exercițiu curajos de reconstituire a vieții tineretului românesc într-o epocă în care libertatea era atent supravegheată, dar în care cultura tinerilor găsea totuși forme subtile de expresie și rezistență. Pornind de la un studiu de caz dedicat Timișoarei, Copilaș investighează cu metodă și empatie complexitatea relațiilor dintre cultura oficială și subculturile de tineret. El evită capcanele clișeeleor – nu reduce raportul dintre stat și tineri la o simplă relație de opoziție, ci arată cum acestea coexistau într-o rețea de reciprocități, tensiuni și convergențe neașteptate. Volumul este structurat inteligent, plecând de la contextul internațional al studiilor despre tineret, pentru a coborî apoi în realitatea specifică a anilor '80 românești. Sunt explorate cu acribie subculturile hippie, punk sau heavy-metal, rolul formației Phoenix ca expresie ideologică a unei generații, dar și fenomenul videotecilor, ca simbol al evadării prin imaginație. Studiul este dublat de o impresionantă bază de documentare: arhive, interviuri, materiale de epocă și cercetări sociologice puțin cunoscute publicului larg. Merită subliniat că autorul plasează tineretul nu doar ca obiect de studiu, ci ca actor social cu impact

actualizate perspectivele și revizuite unele afirmații perimate. Este cea mai amplă și mai complexă biografie a lui Filippo Scolari scrisă până acum. Trebuie să recunoaștem capacitatea de sintetizare a celor doi istorici, cu atât mai mult cu cât au fost relatate evenimente din numeroase regiuni ale Europei.

Marian Horvat

Emanuel Copilaș, *Generația anului 2000. Cultură și subculturi ale tineretului în România socialistă. Studiu de caz: Timișoara*, Ed. Universității de Vest din Timișoara, 2024, 420 p.

Emanuel Copilaș este conferențiar universitar doctor la Facultatea de Științe Politice, Filosofie și Științe ale Comunicării din cadrul Universității de Vest din Timișoara. Specializat în ideologii politice, teoria critică și studiul regimurilor politice, este unul dintre cei mai activi cercetători ai culturii și societății românești din perioada comunistă. A publicat volume de referință și a coordonat lucrări colective în care intersectează politicul cu esteticul, istoria cu analiza discursivă. Prin stilul său echilibrat, dar curajos, și prin rigoarea academică susținută de o scriitură accesibilă, Copilaș contribuie constant la revizitarea critică și nuanțată a trecutului recent. În 2024 autorul revine cu o ediție revizuită, adăugită și deosebit de necesară a volumului *“Generația anului 2000. Cultură și subculturi ale tineretului în România socialistă”* (Editura Universității de Vest, 2024). Această carte este nu doar o lucrare academică riguroasă, ci și un exercițiu curajos de reconstituire a vieții tineretului românesc într-o epocă în care libertatea era atent supravegheată, dar în care cultura tinerilor găsea totuși forme subtile de expresie și rezistență. Pornind de la un studiu de caz dedicat Timișoarei, Copilaș investighează cu metodă și empatie complexitatea relațiilor dintre cultura oficială și subculturile de tineret. El evită capcanele clișeeleor – nu reduce raportul dintre stat și tineri la o simplă relație de opoziție, ci arată cum acestea coexistau într-o rețea de reciprocități, tensiuni și convergențe neașteptate. Volumul este structurat inteligent, plecând de la contextul internațional al studiilor despre tineret, pentru a coborî apoi în realitatea specifică a anilor '80 românești. Sunt explorate cu acribie subculturile hippie, punk sau heavy-metal, rolul formației Phoenix ca expresie ideologică a unei generații, dar și fenomenul videotecilor, ca simbol al evadării prin imaginație. Studiul este dublat de o impresionantă bază de documentare: arhive, interviuri, materiale de epocă și cercetări sociologice puțin cunoscute publicului larg. Merită subliniat că autorul plasează tineretul nu doar ca obiect de studiu, ci ca actor social cu impact

real asupra schimbărilor culturale și politice, inclusiv în contextul Revoluției din 1989. Astfel, volumul contribuie semnificativ la revalorizarea rolului tineretului în istoria recentă a României. Scrisă într-un stil clar, dar păstrând rigoarea academică, cartea se adresează nu doar specialiștilor în sociologie, istorie sau științe politice, ci și cititorilor interesați de înțelegerea profundă a trecutului recent, dincolo de mituri și simplificări comode. Prin *Generația anului 2000. Cultură și subculturi ale tineretului în România socialistă. Studiu de caz: Timișoara*, Emanuel Copilaș reușește nu doar să documenteze o epocă, ci și să deschidă un dialog necesar despre memorie, identitate și continuitate culturală.

Felician Velimirovici

Cătălin Augustin Stoica, *Turul doi care n-a fost. Autopsia sumară a unui moment electoral (sperăm) unic*, București, Ed. Humanitas, 2025, 248 p.

În *Turul doi care n-a fost. Autopsia sumară a unui moment electoral (sperăm) unic*, sociologul Cătălin Augustin Stoica oferă un studiu dens, alert și extrem de bine raportat la realitatea politică și socială a României sfârșitului de an 2024. Cartea este publicată de Editura Humanitas în 2025 și aduce o perspectivă interdisciplinară – între analiza sociologică, reflecția istorică și o ironie fină, deseori tăioasă, care amintește pe alocuri de stilul eseistic, dar ancorat ferm în metodele și rigoarea sociologiei contemporane. Volumul pornește de la un fapt care a frapat întreaga societate românească: rezultatul primului tur al alegerilor prezidențiale din noiembrie 2024, în care outsider-ul Călin Georgescu, un personaj cu profil straniu, greu încadrabil, necunoscut marelui public dar viral pe unele rețele sociale, a reușit să obțină primul loc într-o competiție dominată de personaje mai degrabă tern-politice. În mod aproape complet neașteptat, “fenomenul Georgescu” a explodat într-un context social hiperfragmentat, dominat de suspiciuni, “neîncredere în instituțiile politice, polarizare extremă și expunere la o mass-media partizană sau la platforme sociale pline de știri inventate și *deep fake-uri*.” (p. 49). Autorul nu emite certitudini, ci realizează mai degrabă un demers de cartografiere a “teritoriilor necunoscute” ale alegerii. Cu o structură clară, în nouă capitole tematice, autorul disecă o gamă largă de teme – de la rolul rețelelor sociale (în special *TikTok*-ul, folosit cu succes în campania lui Georgescu), la erorile sondajelor, conspirațiile care au circulat masiv, dar și modul în care actorii politici și instituțiile statului au reacționat. Un aspect remarcabil este modul în care autorul îmbină observațiile personale cu datele sociologice riguroase. Exemplele luate din propria experiență (relațiile

real asupra schimbărilor culturale și politice, inclusiv în contextul Revoluției din 1989. Astfel, volumul contribuie semnificativ la revalorizarea rolului tineretului în istoria recentă a României. Scrisă într-un stil clar, dar păstrând rigoarea academică, cartea se adresează nu doar specialiștilor în sociologie, istorie sau științe politice, ci și cititorilor interesați de înțelegerea profundă a trecutului recent, dincolo de mituri și simplificări comode. Prin *Generația anului 2000. Cultură și subculturi ale tineretului în România socialistă. Studiu de caz: Timișoara*, Emanuel Copilaș reușește nu doar să documenteze o epocă, ci și să deschidă un dialog necesar despre memorie, identitate și continuitate culturală.

Felician Velimirovici

Cătălin Augustin Stoica, *Turul doi care n-a fost. Autopsia sumară a unui moment electoral (sperăm) unic*, București, Ed. Humanitas, 2025, 248 p.

În *Turul doi care n-a fost. Autopsia sumară a unui moment electoral (sperăm) unic*, sociologul Cătălin Augustin Stoica oferă un studiu dens, alert și extrem de bine raportat la realitatea politică și socială a României sfârșitului de an 2024. Cartea este publicată de Editura Humanitas în 2025 și aduce o perspectivă interdisciplinară – între analiza sociologică, reflecția istorică și o ironie fină, deseori tăioasă, care amintește pe alocuri de stilul eseistic, dar ancorat ferm în metodele și rigoarea sociologiei contemporane. Volumul pornește de la un fapt care a frapat întreaga societate românească: rezultatul primului tur al alegerilor prezidențiale din noiembrie 2024, în care outsider-ul Călin Georgescu, un personaj cu profil straniu, greu încadrabil, necunoscut marelui public dar viral pe unele rețele sociale, a reușit să obțină primul loc într-o competiție dominată de personaje mai degrabă tern-politice. În mod aproape complet neașteptat, “fenomenul Georgescu” a explodat într-un context social hiperfragmentat, dominat de suspiciuni, “neîncredere în instituțiile politice, polarizare extremă și expunere la o mass-media partizană sau la platforme sociale pline de știri inventate și *deep fake-uri*.” (p. 49). Autorul nu emite certitudini, ci realizează mai degrabă un demers de cartografiere a “teritoriilor necunoscute” ale alegerii. Cu o structură clară, în nouă capitole tematice, autorul disecă o gamă largă de teme – de la rolul rețelelor sociale (în special *TikTok*-ul, folosit cu succes în campania lui Georgescu), la erorile sondajelor, conspirațiile care au circulat masiv, dar și modul în care actorii politici și instituțiile statului au reacționat. Un aspect remarcabil este modul în care autorul îmbină observațiile personale cu datele sociologice riguroase. Exemplele luate din propria experiență (relațiile

cu lumea academică, conversațiile cu vecinii, experiența personală de sociolog sau discuțiile din barul de cartier) conferă autenticitate și un umor amar cărții, dar nu diluează nici o clipă mesajul esențial: societatea românească este profund fragmentată, iar criza de reprezentare politică riscă să alimenteze extremisme și pseudo-soluții toxice. Centrul de greutate al cărții este, desigur, ascensiunea surprinzătoare a lui Călin Georgescu – o figură compozită, care îmbină discursuri geopolitice fanteziste, un așa zis-suveranism pseudo-naționalist și o retorică anti-“sistem” atent calibrată pentru algoritmiile rețelelor sociale. Stoica subliniază că succesul lui Georgescu nu este deloc întâmplător: el reflectă un gol major în viața publică românească – o disoluție a încrederii în elitele democratice, un vid de valori și o criză de leadership, care a permis ascensiunea populismului radical de factură neo-legionară și național-ceaușistă. Capitolele dedicate influenței rețelelor sociale, în special *TikTok*, sunt printre cele mai originale și revelatoare. Autorul arată cum această platformă a devenit un teren fertil pentru mesaje de tip conspiraționist, religios sau resentimentar, dar și cum grupurile vulnerabile la astfel de conținuturi (în special tineri, diaspora precarizată, sau persoane cu educație medie-scăzută) au fost direcționate către un mesaj mistic, dar cu impact real. Departe de a fi un simplu denunț al populismului, cartea lui Stoica este și o critică subtilă a clasei politice mainstream. *Turul doi care n-a fost...* nu este doar o lectură informativă, ci și o carte necesară pentru oricine dorește să înțeleagă ce se întâmplă în profunzime în România de astăzi. Cătălin Augustin Stoica scrie cu claritate, uneori cu umor, alteori cu amărăciune, dar întotdeauna cu luciditate. Nu caută vinovați ușor de identificat, ci oferă un diagnostic al “sistemului” și al “societății spectacolului” în care trăim – una în care preferințele electorale se modelează mai mult de algoritmi și (re)sentimente decât de idei și proiecte concret articulate. Volumul se citește ca o combinație de eseu sociologic, jurnal de campanie, confesiune intelectuală și avertisment. Este un demers intelectual de cel mai înalt nivel, care aduce un suflu nou în literatura socio-politică românească de după 2020.

Felician Velimirovici

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
ActaMT	Acta Musei Tutovens, Bârlad
ActaTF	Acta Terrae Fogarasiensis, Făgăraș
AÉ	Archaeologiai Értesítő, Budapesta
Agria	Annales Musei Agriensis, Eger
AlbaRegia	Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis, Székesfehérvár
Aluta	Aluta, Sfântu Gheorghe
AnB (S.N.)	Analele Banatului, Serie Nouă, Timișoara
Angustia	Angustia, Sfântu Gheorghe
Apulum	Apulum, Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
Archaeofauna	Archaeofauna, International Journal of Archaeozoology, Madrid
Archaeolingua	Archaeolingua, Budapesta
ArchHung	Archaeologia Hungarica, Budapesta
ArheoVest	ArheoVest, Timișoara
ArhIn I	-Archaeology, Architecture and Informatics. Medieval Changing Landscape. Settlements, Monasteries and Fortifications, Sibiu
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iași-București
Archaeologiai Közlemények	-Archaeologiai Közlemények, Budapesta
ASC	Archaeologia Slovaca Catalogi, Bratislava
ASF	Archaeologia Slovaca Fontes, Bratislava
BAM	Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, Iași
Banatica	Banatica, Reșița
BAR	British Archaeological Reports, Oxford
BAR IS	British Archaeological Reports International Series, Oxford
B. G. Teubneri	Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Leipzig
BHAB	Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Timișoara
BMA	Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra Neamț
CA	Cercetări Arheologice, București

CCA	Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CI	Cercetări Istorice, Iași
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum, 1863
Dacia (N.S.)	Dacia. Revue d'Archeologie et d'Histoire Ancienne, București
DRH	Documenta Romaniae Historica
EphNap	Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
EMC/CV	Echos du monde classique. Classical Views, Calgary
eTopoi	eTopoi. Journal for Ancient Studies, Berlin
FHDR	Fontes Historiae Daco-Romanae – Izvoarele Istoriei României
FontesArchHung	Fontes Archaeologici Hungariae, Budapesta
Gephyra	Gephyra. Research Centre for Mediterranean Languages and Cultures of Akdeniz University, Antalya
IDR	Inscripțiile Daciei romane, 1988
IGB	Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, Sofia
ILD	Inscripții Latine din Dacia, București
ISM	Inscriptiones Scythiae Minoris, București
IstForsch	Istanbuler Forschungen, Istanbul
Istros	Istros, Brăila
JAHA	Journal of Ancient History and Archaeology, Cluj-Napoca
Jahrbuch des RGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, Mainz
JFA	Journal of Field Archaeology, Boston University
JZoo	Journal of Zoology, Londra
Kernos	Kernos, Liège
Limes	Buletin Limes. Frontierele Imperiului Roman în România. Cluj-Napoca
Marisia	Marisia. Studii și materiale, Târgu Mureș
MCA	Materiale și Cercetări Arheologice, București
Mittheilungen der K.K.	-Mittheilungen der Kaiserl. Königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, Viena
MemAntiq	Memoria Antiquitatis – Acta Musei Petrodavensis, Piatra Neamț
MFME	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
MNL	Magyar Nemzeti Levéltár (Arhivele Naționale Maghiare)
Mousaios	Mousaios, Buzău
PA	Patrimonium Apulense, Alba Iulia
Pontica	Pontica, Constanța
PSAS	Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland, Edinburgh
RÉG	Revue des Études Grecques, Sorbonne, Paris

RevB	Revista Bistriței, Bistrița-Năsăud
RI	Revista Istorică, București
SAA	Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
Sargeția	Sargetia. Buletinul Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva
SCIV(A)	Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SEG	Supplementum epigraphicum Graecum, 1923
SIB	Studii de istorie a Banatului, Timișoara
SlArch	Slovenska Archeologia, Nitra
Studia Danubiana	Studia Danubiana, București
Studii	Studii. Revistă de știință și filosofie, București
Századok	Századok, Budapesta
TAR	The Arbutus Review, Victoria
Transilvania	Transilvania, Sibiu
UPA	Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, Bonn
VAH	Varia Archaeologica Hungarica, Budapest
Vet Med Zoot	Veterinarija ir Zootechnika, Kaunas
Ziridava	Ziridava, Arad

NORME DE TEHNOREDACTARE

Materialele vor fi trimise prin e-mail la adresele: office@mbmr.ro, lboldea.ist27@gmail.com, adimagina@gmail.com.

Autorii își asumă respectarea tuturor prevederilor legii copyrightului iar acceptarea lucrărilor se va face în urma verificării respectării standardelor științifice și editoriale, verificare realizată prin procesul de *peer review*.

La tehnoredactarea textului se va folosi: editorul de text Microsoft Word Office 2000, 2003, 2007 și 2010, caractere Times New Roman, corp 12, aliniat bloc, paragraf – *first line*, spațiat la 1 rând. Notele vor fi obligatoriu de subsol, cu caractere de 10, numerotate continuu.

Titlul lucrării va fi redactat cu majuscule, poziționat în centrul paginii. Sub titlu, în dreapta paginii, va fi trecut numele autorului (autorilor) cu caractere italice, fără titlul științific, însoțite de un asterisc (*) care se va regăsi la subsolul paginii, înainte de prima notă, unde se vor trece numele instituției unde activează autorul, adresa acesteia și adresa personală de e-mail a autorului.

Autorii români vor scrie la începutul textului cuvintele-cheie (maxim 5) și un rezumat de 250–300 de cuvinte, ambele redactate în limba română, indiferent de limba în care a fost scris articolul. Traducerea în limba engleză a cuvintelor cheie și a rezumatelor va fi realizată de către redacția revistei. Autorii din străinătate, indiferent de limba în care a fost redactat articolul, îl vor însoți de cuvinte cheie și rezumat în limba engleză. Textul materialului va fi alcătuit fără sublinieri, îngroșări de litere, căsuțe de dialog etc. De asemenea, citatele vor fi puse fie între ghilimele de tipul “ ” (folosind English US din setarea de limbă), fie introduse cu caractere italice (nu se vor folosi ambele sisteme concomitent).

Planșele se vor preda scanate în format Tiff, rezoluție 300–600 dpi.

Fotografiile digitale se predau în format Tiff, într-o rezoluție minimă de 3 dpi.

Modul de citare:

Pentru partea de Arheologie se va folosi, după preferință, sistemul Chicago sau Harvard. În cazul sistemului Harvard, la notele de subsol se va cita autorul (autorii), anul apariției și pagina (figura, planșa, fotografia). Ex:

Georgescu 2007, 17, fig. 14.

Georgescu, Ionescu 2007, 19.

La finalul materialului se va atașa în mod obligatoriu lista bibliografică în ordinea alfabetică a numelor autorilor, după exemplul de mai jos:

Țicu 1998,

D. Țicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998.

Szentmiklosi 2010,

Al. Szentmiklosi, *Locuirea de tip Cruceni-Belegiš de la Cruceni-Módosi út (jud. Timiș). Sondajele arheologice din anii 1997 și 1999*, în *Banatica*, 20/I, 2010, 293–306.

Pentru partea de Istorie se va utiliza obligatoriu *The Chicago Manual of Style* (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). În acest caz citarea se va face după cum urmează:

1. *Cărți de autor:*

Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii arpadieni* (București: Editura Enciclopedică, 2008), 90 –91.

La următoarele citări se indică doar numele autorului, 1–2 cuvinte din titlu și pagina, după cum urmează:

Achim, *Politica sud-estică*, 103.

2. *Articole și studii din periodice:*

Dragoș Lucian Țigău, “Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora,” *Studii și Materiale de Istorie Medie* XVI (1998): 225–241.

La următoarele citări se va indica doar numele autorului, 1–2 cuvinte din titlu și pagina, după cum urmează:

Țigău, “Banii de Caransebeș,” 230.

3. *Volume colective:*

Victor Motogna, “Banatul românesc în cele dintâi veacuri al stăpânirii ungurești,” în C. Grofșorean, ed., *Banatul de altădată. Studii istorice*, vol. I (Timișoara, 1944), 275.

La următoarele citări va apărea sub aceeași formă întâlnită în cazul citărilor din periodice:

Motogna, “Banatul românesc,” 276.

4. La edițiile de documente se va utiliza sistemul folosit la cărțile de autor, ex:

Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1883), 380.

În cazul în care editorul este altul, citarea se va face după cum urmează:

Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesmegye és Temesvárváros történetéhez*, ed. Ortway Tivadar, vol. I (Pozsony, 1896), 150–151.

5. În cazul în care într-o notă este citată o lucrare, urmată în nota următoare de aceeași lucrare, se va folosi *Ibidem* prescurtat în forma *Ibid.*, fără a fi pus în italic. Ex:

Țigău, “Banii de Caransebeș,” 230
Ibid., 231.

Nu se vor folosi sub nicio formă *op. cit.*, *loc. cit.* sau *Idem*.

Pentru mai multe detalii privind sistemul de redactare și citare vă rugăm consultați adresa indicată (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). Pentru accesul total la întreg sistemul de referințe vă recomandăm înregistrarea pe site-ul respectiv, înregistrare gratuită și valabilă pentru o perioadă de 30 de zile.

EDITORIAL GUIDE

Authors should send their articles via e-mail to: office@mbmr.ro, lboldea.ist27@gmail.com, adimagina@gmail.com.

Authors are expected to assume integrally the copy-rights rules; the articles would be accepted after their scientific and publishing standards checking up through the peer review process.

Articles should be written up to Microsoft Word Office 2000, 2003, and 2007, and 2010; font: Times New Roman, size 12, justified, paragraph – first line, space – single row. Only footnotes should be taken into account, size 10, continuously numbered.

Title: it would be written with block letters, centered on the page.

Author(s): the name would be written below the title, right of the page, font italics, without the author(s)'(s) scientific title; an asterisk (*) should be put after the name, and the same one should be written before the first footnote, with some data on the author(s): institution he (they) work(s) at, address of this one and the author(s)'(s) own e-mail address.

The Romanian authors should write the keywords (maximum 5) and an abstract of 250–300 words, at the beginning of the article, both of them in Romanian, no matter the language the article is written down. English translation for keywords and abstract would be provided by the revue team. The authors from abroad should write the article keywords and abstract in English under the above rules, no matter the language the article is written down. The article body should be written without bold or underlined letters or dialogue marks etc. Citations will be either put between quotation marks (") using US English setting, or written in italics (they should be never used concomitantly).

Plates should be presented in tiff format (300–600 dpi).

Digital photos should be presented in tiff format (300 dpi minimum).

References citation:

For Archaeology, the author(s) should use either *Chicago* or *Harvard* system. In Harvard system, the corresponding footnote should have: author(s), year of publication, and page (figure, plate, photo.). Example:

Georgescu 2007, 17, fig. 14.

Georgescu, Ionescu 2007, 19.

The reference list would be added after the article, in an alphabetic order of authors' name, as following:

Țeicu 1998,

D. Țeicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998.

Szentmiklosi 2010,

Al. Szentmiklosi, *Locuirea de tip Cruceni-Belegiș de la Cruceni-Módosi út (jud. Timiș). Sondajele arheologice din anii 1997 și 1999*, în *Banatica*, 20/I, 2010, 293–306.

For History, the author would use The Chicago Manual of Style (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). In such a case, citation will be as following:

1. *Books:*

Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii arpadieni* (București: Editura Enciclopedică, 2008), 90–91.

Next citations would contend only the author's name, 1–2 words from the title, and page, as follows:

Achim, *Politica sud-estică*, 103.

2. *Articles and studies in periodical journals:*

Dragoș Lucian Țigău, "Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora," *Studii și Materiale de Istorie Medie* XVI (1998): 225–241.

Next citations would contend only the author's name, 1–2 words from the title, and page, as follows:

Țigău, "Banii de Caransebeș," 230.

3. *Chapter or other part in books:*

Victor Motogna, "Banatul românesc în cele dintâi veacuri al stăpânirii ungurești," in C. Grofșorean, ed., *Banatul de altădată. Studii istorice*, vol. I (Timișoara, 1944), 275.

Next citations will follow the articles and studies in periodical journals order:

Motogna, “Banatul românesc,” 276.

4. *Documenta* – the system for books should be used, as following:

Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1883), 380.

For another editor than the author, citation will be as follows:

Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesmegye és Temesvárváros történetéhez*, ed. Ortway Tivadar, vol. I (Pozsony, 1896), 150–151.

5. If a reference is cited in a footnote and the same reference will be present in the next footnote, citation would use *Ibidem* in short *Ibid.*, normal letters. Example:

Țigău, “Banii de Caransebeș,” 230
Ibid., 231.

Never use *op. cit.*, *loc. cit.*, or *Idem*

For more details we suggest you to see: <http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>.

To totally access the reference system, you may register yourselves on this site (30 days free registration).

ARHEOLOGIE

CERCETAREA ARHEOLOGICĂ PREVENTIVĂ DIN COMUNA POCHIDIA, JUDEȚUL VASLUI. CAMPANIA 2024

Mircea Oancă, Adrian-Ionuț Gîlea

Rezumat. Comuna Pochidia este situată în extremitatea sudică a județului Vaslui (România), la o distanță de aproximativ 20 km de municipiul Bârlad, în zona de contact dintre Podișul Central Moldovenesc și lunca râului Bârlad. **Rezumat.** În timpul cercetărilor de suprafață efectuate în anul 2021, generate de proiectul “Actualizarea Planului Urbanistic General și a Regulamentului Local de Urbanism al comunei Pochidia”, au fost descoperite cinci situri arheologice în limitele administrative ale comunei Pochidia. Cercetarea arheologică preventivă din anul 2024 a fost realizată în vederea lucrărilor necesare implementării proiectului “Înființarea unei rețele de canalizare menajeră și a unei stații de epurare în comuna Pochidia, județul Vaslui”. În total, au fost efectuate 37 de sondaje de cercetare în zona de protecție a siturilor arheologice, în apropierea traseului pe care urmează să se desfășoare lucrările proiectului de investiție. Ca urmare a acestor cercetări, au fost descoperite patru noi situri arheologice, care au fost înregistrate în Repertoriul Arheologic Național: Situl arheologic de la Sălceni – La Pompe (culturile Starčevo-Criș și Ceramicii Liniare), Așezarea cucuteniană de la Borodești – Depozit (cultura Cucuteni), Așezarea din perioada migrațiilor de la Sălceni – Valea Sălceni (cultura Sântana de Mureș–Cerneahov, sec. IV d.Hr.), Situl arheologic Necropola Pochidia, datat în secolul al XIX-lea.

RAPORT PRELIMINAR ASUPRA RESTURILOR DE ANIMALE DIN AȘEZAREA CERNAVODĂ III – BOLERÁZ DE LA DUDEȘTII NOI – CORNEA (JUDEȚUL TIMIȘ). CAMPANIA 2023

Georgeta El Susi

Rezumat. Eșantionul faunal constă din 461 de oase de animale provenite din niveluri asociate culturii Cernavodă III – Boleráz, alături de 104 resturi din niveluri aparținând Epocii Târzii a Bronzului. Acest material include resturi gospodărești rezultate din consumul și prelucrarea oaselor și coarnelor de cerb. Dintre cele 461 de fragmente colectate din așezarea eneolitică târzie, 257 au fost identificate pe gen și specie, iar 194 au fost clasificate drept fragmente neatribuite, inclusiv coaste. Majoritatea fragmentelor de coaste aparțin mamiferelor mici, oilor, caprelor sau porcilor. Opt valve fragmentare provin de la scoici de apă dulce (*Unio* sp.); două fragmente sunt rezultate din prelucrarea coarnelor de cerb roșu. Cea mai mare parte a colecției a fost prelevată din structurile Cx. 1 (156 fragmente) și Cx. 4 (297 fragmente), ambele situate în stratul de suprafață/Sp. 1. Din Cx. 1 investigat în Sp. 2, s-a recuperat doar un număr mic de oase. Evaluarea statistică bazată pe numărul de fragmente (NISP) evidențiază dominația oilor și caprelor, care reprezintă 41,25%, urmate de bovine cu 30,74%, porci cu 20,23% și câini cu 4,28%. În total, 248 de fragmente sunt clasificate în categoria domestică, ceea ce reprezintă 96,5%, comparativ cu 9 fragmente provenind de la mamifere vâdate, adică 3,5%. În mod specific, s-au înregistrat trei oase de mistreț (1,17%), trei oase de iepure (1,17%), două oase de cerb roșu (0,78%) și un os de bour (0,38%), specii comune în câmpiile Banatului în acea perioadă. În ceea ce privește Numărul Minim de Indivizi (MNI), rumegătoarele mici domină cu 42,68%, urmate de porci cu 22,45%, bovine cu 20,41% și câini cu 6,12%.

Mamiferele domestice reprezintă 91,84% din total, comparativ cu 8,16% reprezentând vânatul. Materialul provenit de la cele patru specii sălbatice a produs câte un individ fiecare, cu o frecvență de 2,04%. Dintre oile și caprele analizate, 71,44% au fost prelucrate în fazele juvenile și sub-adulte, în principal pentru carne, în timp ce 28,56% au fost folosite pentru lapte și lână. Bovinii au fost utilizați în proporție de 30% pentru lapte și tracțiune, iar 70% pentru producția de carne. Porcul a avut un rol important în alimentație, toate exemplarele fiind sacrificate în stadiile tinere și sub-adulte. 104 oase provin din niveluri ale Epocii Bronzului, dintre care 41 fragmente au fost complet identificate; în plus, 24 sunt coaste de animale mici (cum ar fi oi și porci), în timp ce 39 rămân ca fragmente neatribuite. Conform statisticilor NISP, porcul este specia cea mai frecventă, reprezentând 37,71%, urmat de bovine cu 34,15% și oi-capre cu 26,83%. Contribuția speciilor sălbatice este minimă, fiind de doar 4,88%, cu cerbul roșu și iepurele reprezentând câte 2,44% fiecare. În ciuda dimensiunii reduse a eșantionului, se evidențiază diferențe semnificative în economia animală a ambelor așezări. În timp ce oile și caprele predomină în nivelurile Boleráz, economia animală în Epoca Târzie a Bronzului se concentrează pe exploatarea porcului.

MUZICA DIONYSIACĂ ȘI DANSUL BAHIC ÎN COLONIILE MILESIENE DE LA PONTUL EUXIN

Remus Mihai Feraru

Rezumat. Studiul nostru are ca obiect muzica dionysiacă și dansul bahic în coloniile milesiene de la Pontul Euxin. Mai exact, studiul de față își propune să trateze rolul și semnificația muzicii în cultul lui Dionysos, instrumentele muzicale care asigură ambianța muzicală în timpul ceremoniilor dionysiace, precum și dansul care era o componentă esențială a manifestărilor cultice prilejuite de celebrările lui Dionysos. Muzica și dansul bahic erau componente esențiale ale sărbătorilor dionysiace, marcate de concursuri muzicale și dansuri extatice. Instrumente precum flautul dublu (aulos) și tympanul, asociate mitologic cu Dionysos, induceau transa divină a participanților, în special a menadelor. La Istros și Dionysopolis, grupările corale de hymnozi (tineri și vârstnici) participau la concursuri sacre, evidențiind importanța muzicii în celebrarea zeului vinului. Flautul dublu și într-o mai mică măsură tympanul erau asociate cu riturile extatice ale lui Dionysos. Muzica dionysiacă nu era doar un acompaniament, ci un element activ care facilita transa și inducea extazul. În ritual, finalitatea muzicii este de a se adresa spiritelor și de a trezi în ele un ecou al prezenței divine. Aceste dansuri interpretau o anumită temă al cărei conținut consta din istorioare mitologice legate de epopeea lui Dionysos și a acoliților săi. Într-un cuvânt, muzica și dansul practicate în coloniile milesiene din Propontida și de la Pontul Euxin nu erau doar forme de expresie artistică, ci și componente esențiale ale vieții religioase, sociale și culturale, reflectând o legătură profundă între om, natură și divin.

VÂRFURI DE SĂGEȚI DIN TRANSILVANIA SECOLELOR VII-VIII

Călin Cosma

Rezumat. Studiul pe care îl propun urmărește prezentarea vârfurilor de săgeți din cimitirele avare, slavo-avare și din așezările slave din Transilvania secolelor VII-VIII. Precizez că nu am luat în calcul vârfurile de săgeți descoperite din cimitirele gepide și gepido-avare care formează grupa Band-Noșlac-Bratei 3 din Transilvania. În Transilvania secolelor VII-VIII sunt

două tipuri principale de vârfuri de săgeți, și anume vârfuri de săgeți cu peduncul ascuțit și vârfuri de săgeți cu manșon tubular. Cele din urmă sunt mai numeroase în comparație cu vârfurile de săgeți cu peduncul ascuțit. Cele cu peduncul ascuțit au lame cu trei laturi/muchi/aripioare, dar și lame cu corpul oval sau drept. Au fost descoperite în cimitire precum și în așezări (Tab. 2, Tip 1.1, Tab. 2, Tip 1.2). Săgețile cu manșon tubular lis/neted sau torsadat, au vârfuri cu lame cu trei laturi/muchi/aripioare, cu lame drepte ovale în secțiune, cu lame foliforme ovale în secțiune, cu lame cu nervură mediană, cu lame cu două aripioare și cu lame în formă de triunghi. Astfel de artefacte au fost descoperite în cimitire avare (Tab. 2, Tip 2, Tab 2, Tip 2.1, Tab. 2, Tip 2.2).

CIMITIRUL CATEDRALEI ROMANO CATOLICE DIN ALBA IULIA. CERCETĂRI ARHEOLOGICE DIN ANUL 2011, REALIZATE DE MNUAI

Gabriel Izdrailă, Adrian Bolog, Ovidiu Oargă

Rezumat. În cadrul cercetărilor din jurul Catedralei romano catolice din Alba Iulia, necropola se conturează drept unul dintre cele mai extinse complexe funerare transilvănene medievale timpurii, utilizat continuu mai ales între sfârșitul sec. al IX-lea și până în jurul anului 1700. Investigațiile anterioare anului 2000 (Protase, Heitel) au documentat câteva sute de morminte și au sugerat organizarea în șiruri, cu suprapuneri punctuale și posibile parcele familiale, precum și existența unor orizonturi distincte (M1–M5) delimitate stratigrafic de D. Marcu Istrate, de la depuneri cu ofrande de cal (sec. IX–X) până la înmormântări moderne, prin campaniile arheologice demarate după anul 2000. Campania din 2011, prilejuită de reabilitarea fortificației de tip Vauban, a pus în evidență ruinele unei biserici cu stâlpi (probabil sec. X, demontată după mijlocul sec. XI), peste care s-a dezvoltat un cimitir arpadian dens, estimat la aproximativ 1000 intervenții funerare, dintre care cca. 400 cercetate atunci. Un lot aparte îl constituie cele 35 de morminte descoperite în 2011 (M.1–M.35), integral de inhumație și aparținând indivizilor adulți, cu orientare preponderent V–E și poziție în decubit dorsal, membrele inferioare întinse; singular se remarcă M.15, depus chircit pe partea stângă. Adâncimile de conturare variază, în general, între –1,10 și –1,50 m, iar suprapunerile stratigrafice sunt frecvente, indicând o utilizare îndelungată și intensă a spațiului funerar. Inventarul este redus, dar tipologic omogen: inele torsadate (sec. XI) și inele de buclă cu capăt în „-S” (sec. XI–XII, cu variante incipiente X–XI), uneori în combinații multiple pe același defunct; lipsesc depunerile de armament sau echipament. Ansamblul plasează fără echivoc această porțiune a necropolei în orizontul M2 al cimitirului catedralei, confirmând un cadru ritmic creștin standardizat și o comunitate cu dotare funerară modestă, dar integrată cultural în arealul carpato-danubian și central-european al secolelor XI – XII.

DOUĂ LOCUIRI MEDIEVALE (SEC. XIV–XVI) DIN CÂMPIA ÎNALTĂ A VINGĂI: CONSIDERAȚII ARHEOLOGICE ȘI ISTORICE

Zoltan Iusztin, Octavian-Cristian Rogoza

Rezumat. Eforturile recente de cartare de-a lungul văii pâraului Apa Mare au adus în atenția specialiștilor o parte din Câmpia Înaltă a Vingăi, însă gradul de cunoaștere arheologică a zonei rămâne redus, fiind necesare cercetări suplimentare. În acest context, au fost identificate pe teren două situri medievale, Mănăstur-5/Monostor și Vinga-78/Seleus, care, în opinia noastră, corespund așezărilor menționate în documentele medievale. Totuși, validarea acestei

ipoteze impune cercetări arheologice intruzive. Ca direcții de perspectivă, propunem extinderea metodologiei actuale și asupra altor locuri medievale din Banat, prin îmbinarea cercetărilor de suprafață cu informațiile documentare și cartografice. De asemenea, pentru o înțelegere mai completă a dinamicii locuirii, este necesară integrarea siturilor medievale fortificate în contextul mai larg al așezărilor contemporane cu funcție secundară sau sezonieră.

ISTORIE

RUGA UNUI PRELAT CĂTRE PAPĂ: DESPRE O CĂSĂTORIE ANGEVINO-NEMANIDĂ DE LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XIV-LEA

Suzana Simon, Alexandru Simon

Rezumat. Un manuscris iluminat al renumitei școli din Bologna, păstrat la Viena, conține pe prima pagină copia (parțială) contemporană a unei scrisori trimise de un prelat necunoscut unui papă necunoscut. Prelatul solicita pontifului să aprobe căsătoria dintre Stefan Uroș al V-lea, fiul împăratului Stefan Uroș al IV-lea Dușan și rudă a regelui Ludovic I de Anjou, deoarece aceasta era în interesul binelui general și al protecției monarhului angevin din Buda. Subiectul unor ediții și interpretări mai mult sau mai puțin discutabile din anii 1990 (cu excepția analizei tardive a lui Sima Ćirković din 2007), scrisoarea și manuscrisul în sine rămân o sursă de informații extrem de valoroasă. Studiul lor și o ediție critică a epistolei conduc la datarea proiectului matrimonial la sfârșitul anului 1352/începutul anului 1353, la începutul pontificatului lui Inocențiu al VI-lea. După cum a indicat deja Ćirković, mireasa, rudă a lui Ludovic, era nimeni alta decât Ancha, fiica lui Alexandru al Valahiei și a doamnei Clara.

PRIVILEGIILE CARANSEBEȘULUI PÂNĂ LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XV-LEA – O NOUĂ ABORDARE

Costin Feneșan

Rezumat. La sfârșitul lunii iunie 1498, regele Vladislav al II-lea al Ungariei l-a primit la curtea sa din Buda pe Ștefan Stoica, jude și voievod (comandant suprem al husarilor locali) al târgului (oppidum) Caransebeș, împreună cu jurații săi, între care se afla și Thomas Nagy. Cei doi reprezentanți ai comunității urbane i-au cerut suveranului să aprobe eliberarea de copii după mai multe documente de privilegiu acordate capitalei Buda. La ordinul regelui, Johannes Kanczler, judele-șef al Budei, împreună cu jurații săi, au transcris într-o diplomă datată 30 iunie 1498 (publicată în Anexa 3) — un caiet de cinci file din pergament — două documente emise de regele Sigismund de Luxemburg la 9 decembrie 1403 (publicat în Anexa 1) și la 15 aprilie 1404 (publicat în Anexa 2), referitoare la diverse aspecte privind alegerea și atribuțiile județului și juraților din Buda, precum și la statutul cetățenilor.

În același timp, în diploma din 1498 au fost incluse extrase din Bula de Aur a regelui Andrei al II-lea (1222) și din alte documente de privilegiu acordate Budei de regii Vladislav I și Matia Corvin. În corelație cu alte măsuri juridice adoptate de regii Ungariei, aceste norme au constituit așa-numita “lege a Budei”, adunată într-un codex cunoscut sub denumirea Ofner Stadtrecht / Budai jogkönyv.

Deși documentul din 1498 a fost editat încă din 1878 de către Pesty Frigyes, acesta nu a publicat textele diplomelor din 1403 și 1404 și a omis complet un paragraf foarte important: extrasele din Bula de Aur a regelui Andrei al II-lea și din alte privilegii regale acordate de Vladislav I și Matia Corvin. Mai mult, Pesty, ca și alți autori ulteriori, au surprins doar marginal semnificația reală a diplomei din 1498, potrivit căreia Caransebeșului i-au fost confirmate drepturile derivate din “legea Budei.”

Curtea regală și-a îndreptat însă atenția asupra Caransebeșului mult mai devreme, în special în timpul domniei lui Sigismund de Luxemburg, datorită importanței sale militare ca punct de apărare la granița regatului în fața amenințării continue a unui atac otoman, precum și ca nod de trecere a drumurilor și comerțului spre Transilvania și Timișoara. Nu se știe dacă prevederile juridice ale legii Budei au fost incluse, asemenea altor orașe din Transilvania și Ungaria, într-un statut al drepturilor municipale, dar este sigur că, cel puțin până în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, când Caransebeș făcea parte din principatul autonom al Transilvaniei, normele legii Budei erau încă în vigoare aici.

BRESLELE DIN SEBEȘ ÎN SECOLELE XIV-XVI

Maria Frînc

Rezumat. Atestat documentar din prima jumătate a secolului al XIII-lea, Sebeșul cunoaște pe parcursul veacului următor un progres economic, politic și social, reușind să ocupe un loc fruntaș în rândul așezărilor săsești din Transilvania. Dezvoltarea spectaculoasă a localității s-a datorat în bună parte înfloririi activităților economice, comerciale și meșteșugărești. Răspândite pe întreg continentul european și în afara lui, din secolul al XIV-lea până în veacul al XIX-lea, divizate în mai multe categorii în funcție de materia de prelucrare, breslele au reprezentat multă vreme subiectul studiilor istoricilor. Orașul Sebeș nu a fost ocolit de istoricii care au analizat breslele atestate în perioada medievală și modernă. Lucrările privind breslele din Sebeș în perioada medievală sunt însă reduse. Scopul studiului de față este de a reda o imagine cât mai completă a breslelor din Sebeș menționate în secolele XIV-XVI.

O DISPUTĂ PENTRU MOȘTENIREA PĂRINTEASCĂ ÎN TRANSILVANIA PRIMEI JUMĂTĂȚI A SECOLULUI AL XVI-LEA. CONTRIBUȚII LA ISTORIA FAMILIEI MĂCICAȘ DE RAPOLT (COMITATUL HUNEDOARA)

Adrian Magina

Rezumat. În a doua jumătate a secolului al XV-lea, frații Petru Tharnok și Ioan, originari din Banat, din familia nobiliară Măcicaș (Macskási) de Tincova, s-au stabilit în Transilvania. Aici și-au constituit un domeniu important, moșiile principale fiind situate în comitatul Hunedoara. După moartea lor, între urmașii celor doi frații au izbucnit conflicte pentru moștenire. Dincole de certurile între cele două ramuri ale familiei, cele mai multe dispute au avut loc între copii lui Petru Tharnok și a soției sale Elena: Ioan Tharnok, Caterina, Eufrosina și Ana. Conflictul între frați a presupus procese, împăcări și situații violente, care au degenerat în tentative de crimă, fapt ce la determinat pe regele Ioan Szapolyai să confiscă posesiunile celor implicați și să le doneze lui Benedict Bozay. Chiar dacă în cele din urmă și-au păstrat moșiile, membrii familiei Măcicaș au continuat să își dispute stăpânirea asupra acestor

posesiuni. Disputa se va stinge cu totul de abia în prima jumătate a secolului al XVII-lea, în urma unei împărțiri între urmașii Ioan, fratele lui Petru Tharnok.

NOTABILI SUCCESSE NEL VIAGGIO DELL'UNGHERIA: O MĂRTURIE DESPRE CAMPANIA OTOMANĂ DIN 1596

Ovidiu Cristea

Rezumat. Campania sultanului Mehmed al III-lea, marcată de cucerirea Egerului și victoria de la Mezőkeresztes, a fost reflectată într-o mulțime de scrisori, rapoarte și tipărituri din epocă. Printre mărturiile unor participanți la evenimente figurează și cea a lui Edward Barton, ambasadorul Angliei la Constantinopol. Alături de raportul trimis din Belgrad lui Sir Robert Cecil, Barton a trimis și alte scrisori referitoare la evenimentele în derulare. O versiune în italiană a unui raport al său conține o descriere completă a campaniei din momentul plecării de la Istanbul și până la revenirea sultanului. Chiar dacă informațiile cuprinse în document nu modifică semnificativ perspectiva asupra derulării și deznodământului expediției, felul în care sunt structurate informațiile precum și lucrurile trecute sub tăcere sau expediate rapid ne spun câte ceva nu numai despre autor, dar și despre mizele puse în joc, precum și despre problemele puse de “relatările de călătorie.”

FRONTIERELE BANATULUI DE CARANSEBEȘ-LUGOJ: DELIMITARE ȘI EVOLUȚIE

Alexandru Fodor

Rezumat. Unitate administrativă și militară constituită pe structura vechiului banat de Severin, banatul de Caransebeș-Lugoj a funcționat între 1552 și 1658 ca o componentă cu statut autonom în cadrul principatului Transilvaniei. Amplasarea la intersecția spațiilor culturale occidental și răsăritean, respectiv preponderența elementului românesc (atât cantitativ, cât și din perspectiva componenței elitei locale) au dat un caracter de unicitate regiunii Banatului montan în spațiul medieval și premodern românesc. Deși în ultimele decenii cercetarea de specialitate a făcut progrese importante în reconstituirea diverselor aspecte ce țin de istoria și societatea banatului de Caransebeș-Lugoj, au rămas în continuare o serie de teme insuficient studiate. Printre acestea se numără și delimitarea teritoriului banatului de Caransebeș-Lugoj, sarcină îngreunată semnificativ de caracterul de zonă de tranziție al frontierei medievale. Articolul de față își propune o analiză asupra teritoriului banatului și în special a evoluției frontierelor acestuia, un accent deosebit fiind pus pe evoluția graniței banatului cu teritoriul otoman. Frontiera otomană a banatului a variat în permanență, existând câteva evoluții majore în această privință. Dacă inițial în componența banatului de Caransebeș-Lugoj se aflau și regiunile Almăjului și Carașului, la un moment ulterior (identificat de noi ca fiind cel mai probabil la moartea lui Petru Petrovici) acestea au fost anexate de otomani. Maxima întindere teritorială s-a înregistrat în timpul lui Sigismund Báthory, când teritoriul banatului s-a extins până la Clisura Dunării, respectiv în regiunea Vârșeț. Începutul secolului al XVII-lea a adus pierderea noilor cuceriri, dar și a Mehadiiei. Demersul se bazează pe analiza comparativă a informațiilor oferite de sursele scrise: izvoare narative și documente. Nu sunt neglijate nici rezultatele cercetărilor anterioare, cele mai relevante în acest sens fiind studiile lui Pesty Frigyes și mai ales Imré Lukinich.

FAMILIA RACOVIȚĂ (RAMURA PRIBEG) ÎN SECOLELE XV-XVII

Dragoș Lucian Țigău

Rezumat. Familia Racoviță este atestată în apropierea orașului Caransebeș începând cu anul 1428. Ramura Pribeg s-a detașat în cadrul familiei după 1485, fiind întemeiată de nobilul Ladislau de Racovița. El a stat captiv la otomani timp de 20 de ani, fapt pentru care a primit porecla de “cel pribeag” (Pribeg, Pribek). Apelativul s-a transformat în nume propriu și a fost utilizat concomitent cu patronimicul Racoviță pe toată durata secolului al XVI-lea. Arborele genealogic cuprinde 26 de persoane (17 bărbați și 9 femei) care pot fi încadrate în patru generații întinse pe parcursul unui secol și jumătate (c. 1460 – după 1612). Pentru trei personaje (Grigore, Elena și Nicolae Pribeg) nu se poate stabili încă nicio legătură de rudenie cu restul familiei. Existența acestor oameni este luminată inegal de documente: de la mențiuni unice până la semnalări întinse pe mai mult de 30 de ani. Integrarea familiei în elita socială este confirmată de mai multe realități: rangul nobiliar etalat și recunoscut ca atare în documente, o avere destul de însemnată, funcții dintre cele mai onorabile la nivelul administrației districtului Caransebeș. Statutul de nobil este întâlnit pentru prima dată în cadrul familiei la 1448 și va fi păstrat de către toți membrii ramurii Pribeg până la stingerea ei. Patrimoniul imobiliar al familiei a fost concentrat numai în districtul și orașul Caransebeș. Nobilii Pribeg au stăpânit pământuri de arătură, fânețe, iazuri, mori, case și grădini. Averele familiei au sporit în decursul secolului XVI prin donații, cumpărări, moșteniri și zalogiri. Acumularea a fost urmată de risipirea patrimoniului prin dispariția proprietarilor masculini. Membrii familiei au deținut funcții importante la nivelul societății locale: castelani, juzi nobiliari, primari, notari etc. Ei au reușit să obțină un sprijin ferm din partea comunității și autorităților locale. Aspectele de spiritualitate rămân într-o pronunțată obscuritate, pentru că până acum nu s-a lăsat descoperită nicio mărturie directă referitoare la religia nobililor Racoviță-Pribeg. Un nivel de cultură ridicat se întrevede în cazul lui Nicolae Pribeg care a ocupat funcția de notar al orașului Caransebeș (1612). Neamul a părăsit definitiv scena istoriei după anul 1600, ca urmare a lipsei descendenților masculini și a numărului mare de fete care au intrat în alte familii nobile.

CĂRȚI ROMÂNEȘTI VECHI DIN SECOLUL AL XVII-LEA ÎN COLECȚIILE BIBLIOTECII RÁDAY DIN BUDAPESTA

Florin Bogdan

Rezumat. Budapesta, capitala Ungariei, găzduiește o serie de instituții cu biblioteci de referință care oferă numeroase oportunități de cercetare. Dacă Biblioteca Națională Széchényi, Biblioteca Academiei de Științe sau cea a Muzeului Național Maghiar sunt deja bine cunoscute, există și alte biblioteci de referință cu fonduri interesante. Un astfel de caz este cel al Bibliotecii Ráday, parte a Institutului Ráday, care aparține Bisericii Reformate din Eparhia Dunamellék. Pe lângă incunabule și manuscrise de valoare excepțională, întâlnim în colecțiile bibliotecii și câteva tipărituri românești. Studiul de față se ocupă de trei cărți vechi românești păstrate în colecția amintită, și anume: Noul Testament (Alba Iulia, 1648), Biblia (București, 1688) și Molitvelnicul (Alba Iulia, 1689).

RUMÂNII ȘI RUMÂNIA PRIN PRISMA CONDICII MARIİ LOGOFETII (1692-1714)

Șarolta Solcan

Rezumat. Studiul analizează problema instituției rumâniei și a rumânilor prin prisma Condiciei Marii Logofetii (1692-1714). Deși documentele sunt de la sfârșitul secolului al XVII-lea și din primii ani ai secolului al XVIII-lea conțin valoroase informații privitoare la realitățile din veacul al XVII-lea în ansamblul său. Astfel, în abordarea problemei rumâniei s-au făcut permanent referiri la Legătura lui Mihai, la politica fiscală și migrația din timpul lui Matei Basarab. Cu toate că sunt acte oficiale, documentele cuprinse în Condica Marii Logofetii oferă informații valoroase asupra situației țăranilor liberi și aserviți, despre ei și familiile lor, străduințele, greutățile cu care au fost nevoiți să se confrunte, relațiile cu boierimea, domnia și comunitatea în a doua jumătate a secolului al XVII-lea și în primii ani ai secolului al XVIII-lea. Analiza acestor surse istorice demonstrează faptul că în Țara Românească la sfârșitul secolului al XVII-lea era o lume în schimbare. Boierii se depărtează tot mai mult de moșiile lor și se mută în orașe, de preferință în capitală. Această apropiere de oraș nu diminuează dorința lor de a spori numărul moșiilor, a țăranilor aserviți și a robilor. La sfârșitul secolului al XVII-lea boierii acceptă răscumpărarea rumânilor, dar fără moșie, ceea ce premerge reformele din secolul următor. Acest proces pentru rumâni a însemnat o confruntare continuă pentru obținerea și păstrarea libertății cu elitele laice și ecleziastice care adesea doreau anularea actelor de eliberare și chiar aservirea abuzivă a locuitorilor liberi. Deși aparent rumânii erau un grup omogen, datele din Condica Marii Logofetii dezvăluie numeroase elemente particulare ale membrilor acestei categorii sociale în funcție de starea lor materială, de aspirațiile lor, de contextul politic și de relațiile cu elitele locale.

SCHIMBARE DE REGIM LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XVII-LEA: DORINȚELE DESCENDENȚILOR ȘI PROZA CONTEMPORANILOR

Edit Szegedi

Rezumat. Trecerea Transilvaniei sub administrație habsburgică, înlocuirea stăpânirii otomane cu cea a Casei de Habsburg face parte din subiectele tratate de literatura istorică săsească într-un mod paradoxal și anume, prea des și în același timp prea rar. Deceniul 1688-1700 este menționat în mai toate sintezele importante ale istoriei săsești și eventual chiar relatat, însă evenimentele sunt foarte rar analizate în profunzime. Lucrarea de față încearcă să prezinte cele două perspective, cea a contemporanilor și cea a descendenților din secolele XVIII-XIX, folosind lucrări istoriografice, dar și protocoalele sinodale ale anilor 1689, 1691 și 1693. Concluzia lucrării este că, deși se referă la aceleași evenimente, prezentarea și mai ales interpretarea lor diferă nu doar gradual, ci fundamental.

PROFILUL INTELECTUAL AL LUI LUIGI FERDINANDO MARSIGLI ȘI RĂDĂCINILE FAMILIEI SALE PATRICIENE

Mirela Boncea, Călin Timoc

Rezumat. Savântul bolognez Luigi Ferdinando Marsigli a avut un destin marcat de sușuri și coborâșuri, influențat de evenimentele militare din timpul Marelui Război Turcesc de la sfârșitul secolului al XVII-lea. Încurajat de “chemarea la cruciadă” lansată de Papa de la

Roma din cauza pericolului otoman care amenința să cucerească Viena, tânărul hidrolog L.F. Marsigli îmbracă haina militară și își pune cunoștințele topografice și cartografice în slujba imperiului. Cu ocazia acestor evenimente, care culminează cu strălucita victorie a Casei de Austria asupra turcilor, savantul italian se remarcă nu doar prin cunoștințele tehnice, ci și prin cultura sa politică și diplomatică bogată, astfel încât este ales, la momentul semnării păcii de către împăratul Leopold I, ca cel mai potrivit om pentru a prezida comisia bilaterală însărcinată cu trasarea noilor granițe între Imperiile Otoman și Habsburgic. Pentru mulți istorici, succesul savantului italian rămâne un adevărat enigma, având în vedere că se confrunta cu numeroși opozanți și competitori la Curtea vieneză. Genialitatea intelectuală a lui Marsigli este cu atât mai greu de înțeles cu cât el nu este prea amintit în sursele epocii, iar studiile finalizate și profesorii cu care a lucrat (mulți dintre ei în regim privat) nu sunt întotdeauna documentați. Opinia noastră este că o mare parte din cultura sa generală și spiritul științific, dublate de curiozitatea de a explora, le-a moștenit de la familie. Astfel, i-a fost mult mai ușor să exceleze în domeniile științelor exacte, pe care le-a aplicat apoi în munca de teren necesară campaniilor militare ale imperialilor împotriva turcilor, având ca modele intelectuale tatăl și bunicul său, precum și doctorul-chirurg al Vaticanului, profesorul Marcello Malpighi, un rudă îndepărtată a familiei sale. Toți membrii de seamă ai familiei Marsigli erau patricieni importanți implicați în guvernarea Bolognei (orașul care a dat prima universitate europeană), iar mulți dintre ei erau matematicieni de valoare. Tatăl lui L.F. Marsigli, contele Carlo, a lucrat ca profesor de matematică, iar bunicul său patern a fost unul dintre cei mai importanți matematicieni și astronomi bolognezi ai secolului al XVI-lea, împărtășind ideile bunului său prieten Galileo Galilei. Pe linie maternă, L.F. Marsigli era legat prin familia Ercolani de numeroși episcopi și cardinali ai lumii catolice. Aceste relații i-au oferit tânărului studios Marsigli acces la marile biblioteci și colecții de antichități și obiecte de artă ale vremii, completându-i universul intelectual.

ALIMENTAȚIA ÎN TIMIȘOARA HABSBURGICĂ: MĂCELĂRITUL ȘI CONSUMUL DE CARNE

Sandra Hirsch

Rezumat. Textul de față și-a propus cercetarea alimentației în Timișoara secolului XVIII, în contextul transformărilor aduse de administrația habsburgică, cu accent pe consumul de carne. Studiul pornește de la bibliografia tematică, adăugând documente inedite, pentru a reconstitui traseul cărnii, de la creșterea animalelor, sacrificare și vânzare, până la consumul în gospodărie. Este evidențiat rolul măcelarilor, atât civili cât și evrei, în economia urbană, precum și reglementările stricte impuse acestora privind igiena, calitatea, cantitatea și prețurile produselor. Măcelarii erau o categorie profesională importantă în orașele premoderne, cu atribuții precise și o organizare atent supravegheată de autorități, cum se observă și din exemplele alese. Într-un plan secundar, devine vizibilă și dinamica relațiilor dintre măcelarii germani și evrei din Timișoara, prinși între încercarea de a-și demonstra loialitatea față de autorități și bunăstarea propriei comunități. Pe lângă studierea resursei umane din spatele alimentației, articolul oferă și o perspectivă a culturii materiale; astfel, am adăugat informații despre târguri și produse disponibile, precum și obiectele de uz casnic folosite la prepararea cărnii, considerându-le un adaos benefic, în lipsa altor surse mai relevante precum cărțile de bucate. În plus, sunt menționate succint diferențele culturale în consumul de carne între cele trei comunități din oraș, catolicii, ortodocșii și evreii, pentru a completa tabloul încă fragmentar al vieții cotidiene în Timișoara secolului XVIII, aflată la intersecția influențelor central-europene și balcanice.

REPREZENTĂRI VIZUALE ALE TRECUTULUI ISTORIC: PERSPECTIVE
ICONOGRAFICE ȘI ICONOLOGICE ASUPRA SCULPTURII DE ALTAR REALIZATE
DE JOHANN (JAN MEINE) DOMINIK DEMETZ DIN BISERICA MILLENIUM,
TIMIȘOARA

Mihaela Vlăsceanu

Rezumat. Studiul de față continuă investigarea unui subiect inedit: altarele tiroleze din bisericile catolice ale Banatului, într-o perioadă în care această regiune făcea parte din Imperiul Austro-Ungar. Analiza propusă explorează dimensiunea vizualului ca instrument de documentare istorică, evidențiind particularitățile unui patrimoniu situat la intersecția dintre meșteșug și artă. În centrul cercetării se află ansamblul celor trei altare realizate de Johann (Jan Meine) Dominik Demetz din Gröden în anul 1902 - altarul principal și cele două altare secundare din navă - supuse unei examinări stilistice și unei contextualizări a formelor și simbolisticii iconografice. Demersul analitic este strâns corelat cu semnificațiile edificiului și cu contextul istoric al construcției sale, desfășurată între 1896 și 1901 sub coordonarea arhitectului budapestan Ludwig von Ybl și a constructorului Josef Kramer, cu scopul de a celebra un mileniu de la creștinarea Regatului Ungariei. Altarele sunt interpretate ca agenți culturali activi, relevanți pentru procesul de recatolicizare a regiunii, iar analiza integrează perspective teoretice inspirate de Hans Belting și Peter Burke. Studiul de caz evidențiază modul în care arta, teologia și puterea converg, utilizând istorismul ca marcă distinctivă a altarelor tiroleze, prin integrarea figurilor regilor-sfinți maghiari Ștefan, Emeric și Ladislau în calitate de mediatori ai unui discurs politic.

În acest context, atelierele tiroleze pot fi conceptualizate drept veritabile “fabrici ale devoțiunii”, iar semnătura lui Dominik Demetz pe altarul principal al Bisericii Millennium din Timișoara constituie una dintre expresiile reprezentative ale acestui fenomen în producția de artă religioasă de la cumpăna secolelor XIX–XX. Aceasta ilustrează modul în care altarele istoriciste, prin estetica lor austeră și simbolismul resemantizat, marchează o distanțare deliberată față de exuberanța barocului târziu și se integrează în procesele mai ample de redefinire spirituală, culturală și ideologică, specifice unei epoci caracterizate de pluralism și afirmare națională.

SFINȚI ÎN PODGORII: CUM AU MODELAT SFÂNTUL URBAN ȘI SFÂNTUL
DONATUS RELIGIOZITATEA POPULARĂ ÎN REGIUNEA VITICOLĂ
MULTICULTURALĂ A ARADULUI

Sorin Pribac

Rezumat. Prezentul studiu își propune explorarea cultului Sfântului Urban și Sfântului Donatus în Podgoria Aradului între secolele XVIII și XX, evidențiind impactul profund pe care acești sfinți l-au avut asupra comunităților catolice locale, în special asupra viticultorilor și vinificatorilor. Cercetarea combină analiza istorică a documentelor și inscripțiilor epigrafice cu o perspectivă socio-antropologică asupra relației dintre religie și viața rurală. Sfântul Urban, papă și martir, a devenit un simbol esențial al identității viticultorilor în Imperiul Habsburgic și Austro-Ungar. Era invocat în timpul procesiunilor anuale și prin ridicarea monumentelor votive pentru protecția viilor. O descoperire recentă – o inscripție votivă în Pâncota – aduce noi dovezi despre continuitatea acestui cult în zonă. De asemenea, studiul analizează reprezentările artistice ale Sfântului Urban și modul în care acestea au influențat peisajul spiritual local. Sfântul Donatus, venerat ca protector împotriva furtunilor și altor fenomene

meteorologice extreme, este studiat în relație cu viticultura și credințele populare. Lucrarea evidențiază modul în care aceste tradiții religioase au contribuit la întărirea solidarității comunitare. Odată cu schimbările economice și demografice care au marcat secolul XX, cultul Sfântului Urban a intrat în declin, influențat și de ideologia comunistă. Totuși, redescoperirea monumentelor pierdute oferă o oportunitate valoroasă de a revitaliza acest patrimoniu religios și cultural, consolidând identitatea locală și deschizând noi perspective pentru turismul viticol și spiritual.

MODALITĂȚI DE COAGULARE A PROFESORILOR ÎN EPOCA MODERNĂ. ASOCIAȚIILE DIDACTICE DIN ROMÂNIA

Cristina Gudin

Rezumat. Prezentul material atrage atenția asupra unui aspect referitor la corpul didactic din România în perioada modernă, și anume organizarea sub forma societăților și a asociațiilor. Concretizată în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, apariția asociațiilor profesionale a corespuns nevoii de solidarizare pe care cadrele didactice au resimțit-o în general sau la nivelul fiecărei trepte a învățământului. Dorința de coagulare a fost dublată de necesitatea pe care au resimțit-o cadrele didactice de a se informa în legătură cu realitățile din școli și cu tendințele din educație. Nu în ultimul rând, asociațiile au contribuit la creșterea competenței în rândul profesorilor prin acțiunile de perfecționare inițiate de societari care au luat forma congreselor didactice, a cursurilor sau a articolelor publicate în diferitele reviste de profil editate de organizații. Punând cadrele didactice în legătură unele cu altele, societățile le-au permis acestora să dezbată pe marginea chestiunilor de interes și să participe la reformarea domeniului prin propunerile pertinente transmise decidenților. În egală măsură, nu poate fi ignorat faptul că organizațiile au jucat un rol însemnat în consolidarea statutului profesorilor și le-au procurat membrilor un binevenit suport financiar în momentele dificile ale existenței lor. Fără să vizeze epuizarea subiectului, analiza de față a intenționat să se oprească asupra câtorva dintre asociațiile didactice ale căror obiective, organizare, evoluție și activitate au fost punctate, sens în care s-a făcut trimitere la presa de specialitate, la documente de arhivă aflate în fondul Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, dar și la legi și regulamente școlare sau la statutele societăților respective.

SOCIETATEA NIKOLA & FEHÉR – O FILĂ DIN ISTORIA COMERCIALĂ A REȘITEI ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI XX

Minodora Damian

Rezumat. Societatea comercială Nikola & Fehér, una dintre cele mai importante asocieri antreprenoriale din Reșița primei jumătăți a secolului al XX-lea, a fost fondată în 15 iulie 1921 de Iosif Nicola și Ioan Rogovits Fehér. Obiectul de activitate al firmei era producția de articole din celuloid, unul dintre primele materiale plastice sintetice, descoperite încă din 1869. Sediul inițial se afla pe strada Carmen Sylva nr. 44, având o suprafață construită de 400 m², imobil unde va fi amplasată și incinta fabricii.

Activitatea a început cu producția manuală, având un capital de 200.000 lei. Din 1925, producția a fost parțial mecanizată cu un motor pe benzină de 5 cai putere. În 1930, motorul a fost înlocuit cu unul electric, iar firma a început să producă și articole din galalit, pe lângă cele din celuloid.

În decembrie 1932, firma a fost redenumită Frații Fehér, iar sediul a fost mutat pe strada Regina Maria nr. 23, proprietari devenind Ioan și Ludovic Fehér. În 1934, producția s-a extins și la articole din bachelită, iar flota de utilaje a crescut la 27 de echipamente.

Numărul de angajați a fluctuat, ajungând de la 10 angajați la 115 în 1935, majoritatea fiind femei. La început resursa umană era formată doar din persoane de etnie maghiară sau germană. Mai apoi, forța de muncă era completată și cu angajați etnie română. Cheltuielile salariale au crescut proporțional cu extinderea activității, ajungând în 1944 la valoarea de aproximativ 9,7 milioane lei.

Firma a importat, celuloid și galalit, în special din Germania, iar odată cu finalizarea celui de al doilea Război Mondial, achiziția acestor materii prime scădea vertiginos.

Societatea și-a încetat activitatea la 11 iunie 1948, fiind naționalizată în baza Legii cu privire la naționalizarea principalelor întreprinderi industriale, miniere, bancare, de transport și asigurări. La momentul încetării activității, mai existau stocuri considerabile de materie primă și produse finite.

Evoluția firmei reflectă o adaptare la contextul economic, demonstrată prin trecerea de la producția manuală la cea mecanizată, prin diversificarea producției și, nu în ultimul rând, prin ajustarea la fluctuațiile pieței.

ÎNCEPUTURILE VIEȚII ȘI ACTIVITĂȚII UNUI JURIST DIN TRANSILVANIA. VASILE MEȘTER (1875-1965), AVOCAT LA SASCA MONTANĂ ȘI VÂRȘEȚ

Răzvan Mihai Neagu

Rezumat. Scopul acestui articol este de a aduce în atenția publicului o personalitate uitată. Din păcate, Vasile Meșter este astăzi un nume aproape necunoscut, însă, prin viața și activitatea sa, considerăm că merită un loc de onoare în galeria personalităților din istoria spațiului intracarpatic. Născut în Maramureș, Vasile Meșter s-a format ca intelectual la Brașov, București, Budapesta și Cluj, devenind un avocat renumit. Și-a început activitatea în Banat. Vasile Meșter a fost activ în cadrul mișcării naționale românești, care lupta pentru drepturi politice în relația cu guvernul de la Budapesta. Activitatea sa a inclus și o latură jurnalistică, dar și una economică, Vasile Meșter fiind fondatorul Băncii „Astra” din Sasca Montană. S-a remarcat, de asemenea, ca apărător al școlilor confesionale românești, atacate de legislația ostilă din anul 1907. În perioada în care a trăit și a activat în Banat, Vasile Meșter a fost o voce importantă a comunității românești.

ORGANIZAREA „NOII GRĂDINI BOTANICE” LA UNIVERSITATEA DIN CLUJ (1919-1925)

Florin Ardelean

Rezumat. Articolul de față își propune să prezinte în detaliu organizarea unei noi grădini botanice la Universitatea din Cluj în primii ani ai perioadei interbelice. Gama largă de activități implicate în acest proces complex se reflectă în documentele administrative emise sau primite de profesorul Alexandru Borza, în calitate de director al Grădinii Botanice, a Muzeului Botanic și a Institutului de Botanică Sistematică. Pe lângă rapoartele oficiale deja publicate, aceste documente inedite, păstrate în Arhiva Universității Babeș-Bolyai, oferă noi perspective asupra priorităților științifice și educaționale ale universității și asupra obstacolelor cu care s-au confruntat cei implicați în realizarea acestui proiect ambițios. Pentru o mai bună înțelegere

a mecanismului instituțional complex care stă la baza organizării Grădinii botanice, sursele primare au fost analizate atât din perspectivă cantitativă, cât și calitativă. Documentele referitoare la organizarea grădinii botanice au fost împărțite în mai multe grupe, în funcție de subiectul lor specific, cum ar fi: activități de construcție și întreținere, angajații grădinii botanice, documente bugetare și financiare, achiziții de terenuri și clădiri noi, rapoarte generale de activitate, schimburi internaționale de semințe și plante și, nu în ultimul rând, sprijinul acordat dezvoltării grădinilor botanice în școlile românești.

AROMÂNII ȘI STATUL ELEN. PROVOCĂRILE SUPRAVIEȚUIRII (1915–1925)

Emanuil Ineoan

Rezumat. Desfășurarea Primului Război Mondial, dar mai ales faptul că linia frontului a trecut prin zone locuite de aromâni (ne referim la partea de nord a Greciei actuale), a avut cu siguranță un impact major asupra vieților acestor comunități. Schimbările frecvente de autoritate (sârbească, bulgară, franceză, grecească), marcate de trecerea frontului, au determinat invariabil elita locală să caute să-și protejeze comunitatea nu doar de rigorile războiului, ci și de hărțuirile oficialilor vremii, dornici să-și consolideze autoritatea asupra unei minorități considerate problematică pentru coeziunea statului.

“DUȘUL RECE” AL ALEGERILOR DIN NOIEMBRIE 1946. ASPECTE DIN ACTIVITATEA REGIONALEI P.C.R. BANAT ÎN PRIMA JUMĂTATE A ANULUI 1947, REFLECTATE ÎN DOCUMENTELE DE ARHIVĂ. STUDIUL DE CAZ: STATISTICI ȘI RAPOARTE ALE BIROULUI ȘI SECRETARIATULUI REGIONALEI BANAT A P.C.R.

Eusebiu Narai

Rezumat. Pregătindu-și “asaltul” decisiv pentru preluarea întregii puteri politice, atât la nivel local, cât și la nivel central, comuniștii din organizația regională Banat își intensificau activitatea organizatorică și propaganda, impunându-și controlul asupra tuturor alianțelor din care făceau parte (Frontul Unic Muncitoresc și Blocul Partidelor Democratice), suspectându-și “tovarășii de drum” și chiar unii aliați declarați de trădare, infidelitate și pactizare cu “reacțiunea”, și, în consecință, pedepsind, cu toată asprimea, asemenea “derapaje.” Procesele-verbale și rapoartele Secretariatului și Biroului Regionalei Banat a P.C.R. surprindeau, cu destul de multă transparență, însă folosind un limbaj de lemn care se va generaliza și se va “îmbunătăți” în anii următori, toate aceste realități, trăgând semnale de alarmă atunci când situația părea foarte gravă.

ARHEOLOGIE ȘI POLITICĂ ÎN ROMÂNIA COMUNISTĂ: ȘEDINȚA CONSILIULUI ȘTIINȚIFIC AL INSTITUTULUI DE ARHEOLOGIE AL ACADEMIEI R.P.R. DIN 21 ianuarie 1961

Felician Velimirovici

Rezumat. Materialul de față analizează modul în care cercetarea arheologică din România comunistă a fost profund influențată și controlată de regimul politic instaurat după 1948. Reforma instituțională în domeniul cercetării istorice și arheologice a urmat modelul

sovietic, cu epurări de personal și promovarea pe criterii politice, iar discursul științific a fost puternic ideologizat, fiind impusă interpretarea trecutului prin prisma materialismului dialectic și istoric. Institutul de Arheologie din București a devenit un instrument de propagandă, subordonat Partidului Muncitoresc Român, iar cercetătorii au fost obligați să se conformeze tezelor marxist-leniniste. Totuși, această perioadă a adus și beneficii: statul a investit masiv în cercetarea arheologică, s-au deschis numeroase șantiere și s-au făcut descoperiri importante, iar profesia de arheolog a căpătat o recunoaștere și o stabilitate fără precedent. Documentul reprodus documentează atmosfera tensionată din cadrul Institutului de Arheologie, o atmosferă marcată de rivalități personale, lipsă de colaborare și conflicte între membri, în special între arheologi de prestigiu. Ședința Consiliului Științific din 21 ianuarie 1961 a fost convocată tocmai pentru a discuta aceste probleme de necolaborare, care afectau funcționarea normală a institutului. Printre problemele discutate se remarcă dificultăți în integrarea tinerilor cercetători, gestionarea netransparentă a resurselor și o consultare selectivă bazată pe relații personale, toate acestea pe fondul unui control politic strict și al unei presiuni constante din partea factorului politic. Materialul evidențiază suprapunerea criteriilor științifice cu cele politice și personale, ceea ce a influențat direcțiile de cercetare și carierele individuale în arheologia românească. Fragmentarea colectivului, climatul de competiție și suspiciune, precum și dificultățile de modernizare reflectă atât rigiditatea sistemului comunist, cât și provocările adaptării la o știință organizată pe principii colective și transparente. Documentul analizat oferă o perspectivă valoroasă asupra modului în care politicile regimului comunist au modelat nu doar instituțiile, ci și relațiile interumane și evoluția arheologiei în România.

POLITICI SOCIALE DE TINERET ÎN ROMÂNIA SOCIALISTĂ. O PERSPECTIVĂ DE ANSAMBLU

Emanuel Copilaș

Rezumat. Articolul analizează politicile sociale de tineret în România socialistă dintr-o perspectivă sociologică și ideologică integrativă, concentrându-se pe conceptul emergent de juvenologie ca disciplină dedicată studiului tinereții ca fenomen socio-istoric. Autorul investighează procesul de omogenizare socială a tineretului, rolul său în reproducerea și transformarea ordinii sociale și tensiunile dintre socializare și juvenizare. Sunt discutate dinamica relației tineri-adulți, influența muncii asupra tineretului, și modul în care statul a încercat să controleze și să canalizeze energiile tinerei generații în direcția consolidării regimului. În paralel, articolul abordează evoluțiile familiilor socialiste, politicile de gen și demografice, precum și efectele acestora asupra emancipării femeilor. Studiul este susținut de o abordare interdisciplinară și de referințe ample la cercetările sociologice ale epocii. Concluzia susține că, în ciuda constrângerilor ideologice, sociologia tineretului în RSR a păstrat o funcție critică moderată, reflectând tensiunile dintre idealurile regimului și realitățile sociale.

“NOI SUNTEM BĂNĂȚENI ȘI PE AICI MAI VIN MOLDOVENI”

Sînziana Preda

Rezumat. Lucrarea noastră trece în revistă percepția moldovenilor care au venit în Banat în perioada comunistă, în căutarea unui trai mai bun. Fenomenul de industrializare și urbanizare au generat, mai ales în vestul țării, un influx de migranți din Moldova, priviți de către unii bănățeni cu reticență, din cauza diferențelor culturale. Numiți peiorativ “vinituri /

venituri” sau „sârme”, moldovenii au generat, precum oltenii, un întreg folclor în mentalul bănăţean, băştinaşii comparându-i permanent pe nou veniţi cu vecinii germani, maghiari, sârbi, consideraţi etalon al civilizaţiei, al calităţilor pozitive.

ACTIVITATEA REVISTEI “ORIZONT” SUB LUPA CONDUCERII COMITETULUI JUDEŢEAN PCR TIMIŞ (1976)

Vasile Rămneanţu

Rezumat. La împlinirea a patru ani de când revista “Orizont” apărea într-un nou format, Secretariatul Comitetului judeţean PCR Timiş a analizat activitatea publicaţiei culturale timişorene, analiză întreprinsă pe baza unui material realizat de către Secţia de propagandă a Comitetului judeţean de partid.

Atât în materialul respectiv, cât şi în luările de cuvânt ale participanţilor la şedinţa respectivă, activitatea revistei “Orizont” din perioada 1972-1976 a fost apreciată ca fiind, în general, pozitivă.

Conducerea publicaţiei, cât şi colegiul de redacţie erau însă criticate (în conformitate cu tezele ideologice din anul 1971) că în paginile acestora a apărut un număr prea mic de articole care tratau evenimentele politice interne şi internaţionale, realizările din economia socialistă sau care dezbăteau teme ideologice

De asemenea, au fost publicate prea puţine lucrări literare şi artistice care abordau realitatea socialistă, fiind prezente în schimb în cuprinsul revistei opere “moderniste”, în neconcordanţă cu prevederile documentelor de partid.

În consecinţă, membrii Secretariatului Comitetului judeţean Timiş al Partidului Comunist Român au solicitat ca tematica politică şi cea ideologică să se găsească într-o măsură mai mare în coloanele revistei, ca şi creaţiile literare şi artistice ce oglindeau realitate socialistă. De asemenea, trebuiau abordate teme referitoare la istoria ţării, a provinciei, dar şi la mişcarea muncitorească şi istoria Partidului Comunist Român.

În acelaşi timp, se cerea să se acorde o mai mare atenţie realizărilor scriitorilor, a oamenilor de cultură şi de ştiinţă din Timişoara, iar în acest scop urmau să fie atraşi pentru a colabora, în cadrul revistei, personalităţile marcante din aceste domenii.

Hotărârile luate cu acel prilej au dus, ca un fapt negativ, la întărirea controlului partidului asupra revistei “Orizont”, decidându-se, pentru eliminarea carenţelor, şi efectuare de schimbări în colegiul de reacţie.

Din fericire însă, aceste schimbări (cât şi propunerile pentru Consiliul de conducere) au menţinut în fruntea revistei oameni de cultură reprezentativi pentru Timişoara, aceştia având marele merit ca în paginile revistei “Orizont” să fie publicate articole de calitate (spaţiul acordat celor cu tematică politică şi ideologică fiind în continuare restrâns), care să menţină publicaţia timişoreană între revistele de cultură de prim rang din România anilor ’70 şi ’80 ai secolului al XX-lea.

ASCENSIUNEA FEMEILOR ÎN ELITA ACADEMICĂ. STUDIU DE CAZ: UNIVERSITATEA “BABEŞ-BOLYAI” (1959 – 1980)

Ioana-Mihaela Bonda

Rezumat. Studiul de faţă îşi propune să examineze prezenţa femeilor în structurile superioare ale ierarhiei academice din cadrul Universităţii “Babeş-Bolyai”, pentru perioada

1959 – 1980. Deși femeile au fost cooptate în corpul didactic și de cercetare încă din 1919, odată cu reorganizarea Universității din Cluj pe baze românești, ponderea lor a rămas redusă în toată perioada interbelică, procentul acestora situându-se sub 15% la nivel instituțional. Pe de altă parte, în respectivul arc temporal, doar două femei au atins pozițiile academice cele mai înalte, obținând titlul de profesor, în timp ce majoritatea au rămas la nivelul de preparator și de asistent. Situația s-a schimbată însă puțin odată cu instaurarea regimului comunist și restructurarea sistemului de învățământ. Prezența feminină în mediul universitar a crescut, fapt care s-a resimțit și în cazul Universității “Babeș-Bolyai.” Analiza noastră se concentrează pe evaluarea proporției femeilor care au ocupat pozițiile de conferențiar și profesor la Universitatea clujeană în intervalul 1959 – 1980. De asemenea, studiul investighează ponderea femeilor în rândul corpului profesoral, evidențierea facultăților în cadrul cărora au avut oportunitatea să avanseze, gradul de acces al femeilor la diferite niveluri ale ierarhiei universitare, precum și implicarea lor în funcții administrative la nivel instituțional.

ARTĂ ȘI IDEOLOGIE. CULTUL PERSONALITĂȚII LUI NICOLAE CEAUȘESCU REFLECTAT ÎN ARTA OFICIALĂ A REGIMULUI COMUNIST DIN ROMÂNIA (1980- 1989)

Adrian Deheleanu

Rezumat. Cultul personalității lui Nicolae Ceaușescu a pătruns în viața publică românească în primii ani ai celei de-a șaptea decenii a secolului XX și a continuat să-și intensifice și să-și diversifice personificările până în decembrie 1989. Această perioadă a fost marcată de consolidarea treptată a puterii sale în conducerea partidului și a statului. Mai mult, în anii 1980, modelul stalinist de dezvoltare economică a fost reintrodus cu forță. Elita de partid a susținut cultul personalității lui Ceaușescu, având motive diverse, printre care nevoia de a proiecta imaginea unei conduceri de partid unite în jurul liderului după evenimentele din august 1968, dar și motivații personale, cum ar fi perspectiva promițătoare a unei ascensiuni în ierarhia oficială, legături de rudenie sau chiar vechi prietenii. În transmiterea publică a mesajului de omagiu au fost implicate numeroase tipuri de instrumente: volume omagiale tipărite în țară și în străinătate, înregistrări muzicale, cinema, radio și televiziune, evenimente de masă, precum și alte manifestări cu caracter omagial (expoziții, simpozioane omagiale și diferite tipuri de spectacole artistice) organizate în România sau în străinătate. Analiza acestor evenimente omagiale subliniază confiscarea treptată a acestor instrumente în scopul general de promovare a cultului lui Nicolae Ceaușescu în spațiul public românesc. Perspectiva instituțională asupra fenomenului de adorare publică a liderului identifică cele mai importante instituții de partid, de stat, de masă sau afiliate Partidului Comunist Român implicate în susținerea și transmiterea publică a mesajului omagial dedicat lui Ceaușescu, conform unui plan aprobat de cele mai importante forumuri de partid (în special Secretariatul Comitetului Central al Partidului Comunist Român). De asemenea, expozițiile tematice, ca parte a artei oficiale a regimului comunist, au reprezentat un instrument important pentru manifestarea cultului personalității lui Nicolae Ceaușescu. Astfel, din perspectiva analizei fenomenului cultului personalității dedicat liderului român, au fost identificate două tipuri principale de expoziții: expozițiile omagiale propriu-zise, organizate cu ocazia zilei de naștere a lui Nicolae Ceaușescu sau cu ocazia aniversării unui număr important de ani de la un eveniment asociat biografiei sale, și expozițiile omagiale de artă plastică, care cuprindeau lucrări de pictură, grafică sau sculptură referitoare la marile realizări ale „epocii Ceaușescu”, precum și la „viața exemplară și activitatea revoluționară” a lui Nicolae Ceaușescu, organizate atât la București, cât și în diverse localități urbane și rurale din întreaga Românie comunistă.